

TESE DE DOUTORAMENTO

**CARLOS CASARES
NA PRENSA DIARIA
(1968-1992)**

M^a del Mar Fernández Vázquez

ESCOLA DE DOUTORAMENTO INTERNACIONAL

PROGRAMA DE DOUTORAMENTO EN ESTUDOS
DA LITERATURA E DA CULTURA

SANTIAGO DE COMPOSTELA

2020

DECLARACIÓN DO AUTOR/A DA TESE

Carlos Casares na prensa diaria (1968-1992)

Dna. M^a del Mar Fernández Vázquez

Presento a miña tese, seguindo o procedemento axeitado ao Regulamento, e declaro que:

- 1) A tese abarca os resultados da elaboración do meu traballo.
- 2) De selo caso, na tese faise referencia ás colaboracións que tivo este traballo.
- 3) A tese é a versión definitiva presentada para a súa defensa e coincide coa versión enviada en formato electrónico.
- 4) Confirmo que a tese non incorre en ningún tipo de plaxio doutros autores nin de traballos presentados por min para a obtención doutros títulos.

En, ... de de 20..

Asdo. M^a del Mar Fernández Vázquez

AUTORIZACIÓN DO DIRECTOR / TITOR DA TESE

Carlos Casares na prensa diaria (1968-1992)

D. Anxo Tarrío Varela

INFORMA:

*Que a presente tese, correspóndese co traballo realizado por D/Dña. **M^a del Mar Fernández Vázquez**, baixo a miña dirección, e autorizo a súa presentación, considerando que reúne os requisitos esixidos no Regulamento de Estudos de Doutoramento da USC, e que como director desta non incorre nas causas de abstención establecidas na Lei 40/2015.*

En, ... de de 20..

Asdo. Anxo Tarrío Varela

AUTORIZACIÓN DO DIRECTOR / TITOR DA TESE

Carlos Casares na prensa diaria (1968-1992)

Dña. María Xesús Nogueira Pereira

INFORMA:

*Que a presente tese, correspóndese co traballo realizado por D/Dña. **M^a del Mar Fernández Vázquez**, baixo a miña dirección, e autorizo a súa presentación, considerando que reúne os requisitos esixidos no Regulamento de Estudos de Doutoramento da USC, e que como director desta non incorre nas causas de abstención establecidas na Lei 40/2015.*

En, ... de de 20..

Asdo. María Xesús Nogueira Pereira

Resumo:

Nesta Tese de doutoramento, *Carlos Casares na prensa diaria (1968-1992)*, páttese de fundamentacións teóricas sobre a vinculación entre Literatura e Xornalismo. Realízase unha descrición das colaboracións en prensa de Carlos Casares publicadas entre o 8 de marzo de 1968 e o 4 de xuño de 1992. Casares escribiu estes artigos de forma parella e simultánea á súa produción literaria, e a outras facetas por el desenvolvidas no ámbito da cultura galega. Estas facetas do autor permiten profundar nas relacións entre xornalismo e literatura na súa obra.

En primeiro lugar, preséntase unha biografía do xornal *La Región*, a descrición das colaboracións de Casares publicadas de forma esporádica entre 1968 e 1973 sen sección asignada e as publicadas entre 1968 e 1974 na sección “Con esta lupa” ilustrada polas caricaturas de Siro López, e os trazos característicos das colaboracións en *La Región*.

En segundo lugar, preséntase unha biografía de *La Voz de Galicia*, seguida da descrición das colaboracións de Casares publicadas entre 1975 e 1992. Por unha banda, descríbense as publicadas nas seccións “A ledicia de ler” (5 xaneiro 1975-28 maio 1987, e 17 xuño 1990-4 xuño 1992) e as súas variantes “Día a día” (4 xuño-29 setembro 1987), “A tertulia” (22 outubro 1987-26 maio 1988) e “A biblioteca” (17 setembro 1987). Por outra banda, descríbense outras colaboracións esporádicas sen sección (1986-1988). E por outra, repásanse os primeiros pasos da columna “Á marxe” (30 abril 1982-4 xuño 1992), antes de que se convertera en sección fixa diaria entre o 9 de xuño de 1992 e o 9 de marzo de 2002 debido ao falecemento de Casares. Descríbense os artigos publicados na sección “Ao marxe” (30 abril-4 outubro 1982) e na sección esporádica “Á marxe” (30 abril 1982-4

xuño 1992). Así mesmo indícanse os trazos característicos das colaboracións en *La Voz de Galicia*.

En terceiro lugar, descríbense as colaboracións publicadas por Casares en xornais non galegos, *El País* (31 decembro 1985-21 xaneiro 2002) e no suplemento “*El Cultural*” de *El Mundo* (17 xaneiro 2002).

A seguir, propónse unha Clasificación temática das colaboracións, seguida das Conclusións e as Referencias bibliográficas.

Esta Tese de doutoramento complementábase en Anexos cun traballo hemerográfico que dá conta dos lugares, datas e títulos das colaboracións realizadas polo autor en distintos xornais galegos e foráneos.

Resumen:

En esta Tesis doctoral, *Carlos Casares na prensa diaria (1968-1992)*, se parte de fundamentaciones teóricas sobre la vinculación entre Literatura y Periodismo. Se realiza una descripción de las colaboraciones en prensa de Carlos Casares publicadas entre el 8 de marzo de 1968 y el 4 de junio de 1992. Casares escribió estos artículos de forma pareja y simultánea a su producción literaria, y a otras facetas desarrolladas por él en el ámbito de la cultura gallega. Estas facetas del autor permiten profundizar en las relaciones entre periodismo y literatura en su obra.

En primer lugar, se presenta una biografía del periódico *La Región*, la descripción de las colaboraciones de Casares publicadas de forma esporádica entre 1968 y 1973 sin sección asignada y las publicadas entre 1968 y 1974 en la sección “Con esta lupa” ilustrada por las caricaturas de Siro López, y los rasgos característicos de las colaboraciones en *La Región*.

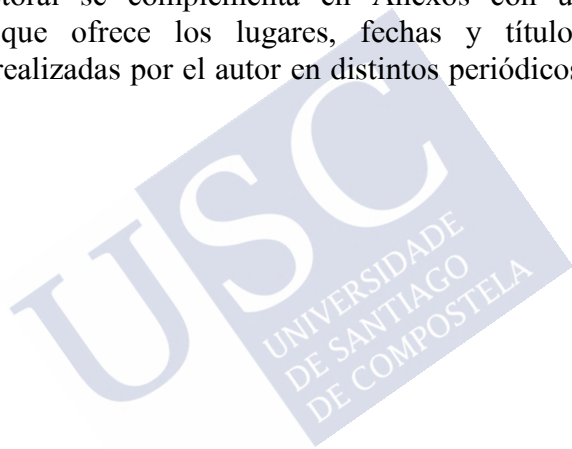
En segundo lugar, se presenta una biografía de *La Voz de Galicia*, seguida de la descripción de las colaboraciones de Casares publicadas entre 1975 y 1992. Por una parte, se describen las publicadas en las secciones “A ledicia de ler” (5 enero 1975-28 mayo 1987, y 17 junio 1990-4 junio 1992) y sus variantes “Día a día” (4 junio-29 septiembre 1987), “A tertulia” (22 octubre 1987-26 mayo 1988) y “A biblioteca” (17 septiembre 1987). Por otra parte, se describen otras colaboraciones esporádicas sin sección (1986-1988). Y por otra, se repasan los primeros pasos de la columna “Á marxe” (30 abril 1982-4 junio 1992), antes de convertirse en sección fija diaria entre el 9 de junio de 1992 y el 9 de marzo de 2002 a causa del fallecimiento de Casares. Se describen los artículos publicados en la sección “Ao marxe” (30 abril-4 octubre 1982) y en la sección esporádica “Á

marxe” (30 abril 1982-4 junio 1992). Asimismo se indican los rasgos característicos de las colaboraciones en *La Voz de Galicia*.

En tercer lugar, se describen las colaboraciones publicadas por Casares en periódicos no gallegos, *El País* (31 diciembre 1985-21 enero 2002) y en el suplemento “*El Cultural*” de *El Mundo* (17 enero 2002).

A continuación, se propone una Clasificación temática de las colaboraciones, seguida de las Conclusiones y de las Referencias bibliográficas.

Esta Tesis doctoral se complementa en Anexos con un trabajo hemerográfico que ofrece los lugares, fechas y títulos de las colaboraciones realizadas por el autor en distintos periódicos gallegos y no gallegos.

Abstract:

This doctoral thesis, *Carlos Casares na prensa diaria (1968-1992)*, starts from theoretical substantiation about the link between Literature and Journalism. A description of Carlos Casares' collaborations in the press published between March 8th, 1968 and June 4th, 1992 is made. Casares wrote these articles simultaneously with his literary production, and the other facets he developed in the field of Galician culture. These facets of the author allow us to deepen the relationship between journalism and literature in his work.

Firstly, a biography of the newspaper *La Región* is presented, the description of Casares' collaborations published sporadically between 1968 and 1973 without an assigned section and those published between 1968 and 1974 in the section “Con esta lupa” illustrated with Siro López's cartoons, and the characteristic features of the collaborations in *La Región*.

Secondly, a biography of *La Voz de Galicia* is presented, followed by the description of Casares' collaborations published between 1975 and 1992. On the one hand, those published in the sections “A ledicia de ler” (5th January 1975-28th May 1987, and 17th June 1990-4th June 1992) and their variants “Día a día” (4th June-29th September 1987), “A tertulia” (22nd October 1987-26th May 1988) and “A biblioteca” (17th September 1987) are described. On the other hand, other sporadic collaborations without section are examined too (1986-1988). Furthermore, the first steps of the column “Á marxe” (30th April 1982-4th June 1992) are reviewed, before it had become a fixed daily section between 9th June 1992 and 9th March 2002 due to the death of Casares. The articles published in the “Ao marxe” section (30th April-4th October 1982) and in the sporadic “Á marxe” section (30th April

1982-4th June 1992) are described. The characteristic lines of the collaborations in *La Voz de Galicia* are also indicated.

Thirdly, the collaborations published by Casares in non-Galician newspapers, *El País* (31st December 1985-21st January 2002) and in the supplement “*El Cultural*” of *El Mundo* (17th January 2002) are described.

It is then proposed a thematic classification of the collaborations, followed by the Conclusions and the Bibliographical references.

This PhD Thesis is complemented in Annexes with a hemerographic work which illustrates places, dates and titles of the collaborations made by the author in different Galician and foreign newspapers.

Agradecementos

Á miña nai, por TODO. SEMPRE.

In memoriam de familiares e amizades.

Aos prezados Anxo Tarrío Varela e Mª Xesús Nogueira Pereira
por aceptar codirixir esta tese de doutoramento
e pola inestimable axuda durante o proceso e a parte final.

Á benquerida Blanca-Ana Roig Rechou
pola súa xenerosidade ao formarme en Literatura Infantil e Xuvenil
e ofrecerme participar da súa man en abondosas pesquisas,
ademais de axudarme durante o proceso da tese.

A Margarita Santos Zas e Darío Villanueva Prieto,
por abríreme a porta para investigar
legados de autores clásicos galegos.

Ás compañeiras docentes e estudosas e estudosos do
CRPIH, ELOS-ANILIJ, ELOS-GALICIA, ICE, LIJMI e LITER21
polo bo facer e os saberes que me fornecen.

Ás garimosas amizades que compartimos lecturas
(Rocío Daza, Marian F. Benito, Carmen Sotelo,
Tin Pena e Alba Rozas).

Ás amizades que sempre me contaxian azos, apertas e sorrisos
pese a que Casares me acompañase “as 24 horas de cada día”
(como tan ben me aconsellou Anxo Tarrío).

A Héctor Cajaraville, Alba Cid, Manolo Fraga Carou,
Armando Requeixo, Sabela Gil e Mª Isabel Queijo Rodríguez,
por agasallarme obras casarianas de difícil acceso.

Ao persoal bibliotecario das institucións galegas
citadas na bibliografía por facilitarme
o acceso e a consulta do catálogo.

A Carlos Casares [Mouriño], polos bos momentos
de (re)lectura das súas colaboracións xornalísticas.

“Non hai momentos, de todos cantos vivín, que se podan comparar en intensidade cos que sentín nas miñas primeiras lecturas, desde os tebeos ata os grandes novelistas do século XIX. Non fago distinción, polo que respecta ó pracer daqueles anos, entre a inocencia fermosa e sinxela das lecturas de infancia e a fascinación deslumbrante dos mundos descubertos nas lecturas que seguiron. Unhas axudaron ás outras”.

(en *Papeles de literatura infantil*)

“Hai moitos anos que, persoalmente, estou convencido de que cómpre recuperar a mestría modesta dos vellos contadores de historias, que durante séculos fixeron un pouco máis alegres as longas noites de inverno nas vellas cociñas e lareiras do país”.

(“Recuperar o intranscendente”)

“O espontáneo e o natural é escribir barroco, escuro e complicado, mentres que a claridade, a sinxeleza e a transparencia son o resultado da disciplina e do esforzo”.

(“Un libro de Xoán Manuel Casado”)

“Para quen entende a lectura máis como unha ledicia que como un deber ou unha obrigación, cada libro ten o seu tempo, cando non a súa hora”.

(“O terceiro adral”)

“A tertulia é unha das formas de cultura máis refinadas que coñezo, comparable a unha boa lectura, un concerto ou unha exposición, e case sempre superior, cando hai concurrentes de inxenio e talento, a calquera conferencia”.

(“Mil pesetas”)

“Cando as persoas fan o esforzo de tratarse con educación, están recoñecendo implicitamente a dignidade do outro, a consideración que lles merece polo simple feito de ser persoa”.

(“Cortesía”)

ÍNDICE

1	INTRODUCCIÓN.....	21
2	LITERATURA E XORNALISMO	23
3	COLABORACIÓNS XORNALÍSTICAS DE CARLOS CASARES	31
3.1	Os inicios	32
3.2	<i>La Región</i> . Biografía.....	35
3.2.1	Colaboracións esporádicas (1968-1973).....	37
3.2.2	Sección “Con esta lupa” (1972-1974).....	54
3.2.3	Características das colaboracións en <i>La Región</i>	68
3.3	<i>La Voz de Galicia</i> . Biografía	71
3.3.1	“A ledicia de ler” (5 xaneiro 1975-28 maio 1987, e 17 xuño 1990-4 xuño 1992)	80
3.3.2	Primeiros pasos da columna “Á marxe” (30 abril 1982-4 xuño 1992)	343
3.3.3	“Día a día” (4 xuño-29 setembro 1987)	514
3.3.4	“A tertulia” (22 outubro 1987-26 maio 1988).....	518
3.3.5	Colaboracións esporádicas sen sección (1983-1988).....	525
3.3.6	Características das colaboracións en <i>La Voz de Galicia</i>	534
3.4	Xornais non galegos	554
4	CLASIFICACIÓN TEMÁTICA DAS COLUMNAS.....	569
5	CONCLUSIÓNS	577

6	REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS	587
6.1	Bibliografía Primaria.....	587
6.1.1	Obra de Carlos Casares.....	587
6.1.2	Recompilación en volumes.....	729
6.2	Bibliografía Secundaria.....	731
7	ANEXOS.....	757
7.1	Clasificación por xornais.....	757
7.2	Gráficos	787

1 INTRODUCCIÓN

Este traballo, co que se pretende acceder ao grao de doutora, enmárcase nas liñas temáticas do Grupo de investigación interdisciplinar LITER21 “Literatura galega. Literatura Infantil e Xuvenil. Investigacións literarias, artísticas, interculturais e educativas” (GI-1839)¹, en concreto nas de “Análise literaria e artística”, “Crítica de textos” e “Historia da literatura galega”.

Para conseguilo, no **capítulo primeiro** –“Literatura e xornalismo”– explícase a metodoloxía empregada. Exponse a indefinición semántica, a peripecia histórica e a non delimitación do conceptos literatura e xornalismo, sinálase a estreita relación entre Literatura e Xornalismo desde a orixe da prensa escrita, e defínense e matízanse os termos columna, columna de opinión e microrrelato.

No **capítulo segundo**, –“Colaboracións xornalísticas de Carlos Casares”–, abórdase a descrición das colaboracións publicadas na prensa galega, en *La Región* entre 1968 e 1974, en *La Voz de Galicia* entre 1975 e 1992, e en xornais non galegos. Remárcase a diferenza entre as columnas das distintas seccións –“Con esta lupa” en *La Región* e “A ledicia de ler”, “Ao marxe”, “Á marxe” esporádica, “Día a día” e “A tertulia” en *La Voz de Galicia*– a medida que vai avanzando o proceso de depuración estilística e formal desenvolvido polo autor para a fixación da súa columna. Na descrición indícase a temática específica de cada columna, o detonante que motiva a súa escrita e o estilo, a estrutura e o contido da mesma.

¹ Coordinado na actualidade por Carmen Franco Vázquez e constituído por investigadores da USC e colaboradores de oito universidades españolas e de doce doutros países. Para seguir a súa biografía véxase <http://imaisd.usc.es/grupoficha.asp?idpersoatipogrupo=88297&i=gl&s=-2-26-148-150>

No **capítulo terceiro**, –“Clasificación temática das colaboracións”–, propónse unha clasificación baseada nas preocupacións temáticas do autor.

Nas **Conclusiones**, ao modo recordatorio, reitéranse os resultados obtidos tras as pesquisas realizadas para tentar alcanzar o obxectivo xeral e os obxectos específicos indicados no Plan de investigación desta tese de doutoramento como metas concretas de estudo.

E por último, nas **Referencias bibliográficas**, menciónase, por unha parte, a bibliografía primaria do autor (distinguindo entre a obra do autor –froito do labor hemerográfico de revisión de *La Región* entre 1968 e 1974; de *La Voz de Galicia* entre xaneiro e marzo de 1975 e de varios meses de 1977, e desde 1982 a 1992; dos meses de outubro de 1997, xaneiro de 1999 e xaneiro de 2002 de *El País*; e de xaneiro de 2002 de *El Mundo*– e as recompilacións en volumes) e, por outra, a bibliografía secundaria consultada (na que se insire a webgrafía). Cómpre aclarar o emprego dunha numeración arábiga de superíndices (en lugar de letras) debido ao elevado número de colaboracións en prensa en *La Voz de Galicia* entre o 5 de xaneiro de 1975 e o 4 de xuño de 1992; e a inclusión doutras entradas de prensa e revistas necesarias para reconstruír o estilo e a autopoética do autor.

En **Anexos** ofrécese un traballo hemerográfico que dá conta dos lugares, datas e títulos das colaboracións realizadas polo autor en distintos xornais galegos e foráneos.

2 LITERATURA E XORNALISMO

Para lograr o obxectivo central deste traballo de investigación, de entre as fundamentacións teóricas de posible escolla, consideráronse as máis acaídas ao ámbito galego e á prensa diaria, en particular, as que estudan a Literatura e o Xornalismo como canles de expresión independentes, e as que abordan a interconexión cultural existente entre Literatura e Xornalismo, por ser Carlos Casares un narrador e colaborador xornalístico na prensa diaria.

No primeiro caso e no tocante á **literatura**, consideramos preciso referirnos á súa indefinición semántica e peripecia histórica, aspectos que condicionan e determinan calquera tentativa para delimitar o literario como fenómeno textual e como produto cultural tal como remarkan os membros do Equipo Glifo (2019d) ao salientar que o concepto literatura se caracteriza por “un extraordinario dinamismo” e por unha “variabilidade ao longo da historia e/ou en función do marco cultural que se considere” que reflicten a inexistencia dun “concepto universal e inmutábel de *literatura*”. Debido a esta indeterminación precisa complementarse aludindo a “un proceso aberto e un tanto difuso de non delimitación absoluta do literario no que sen dúbida están inmersos a cultura literaria e os propios estudos literarios nos comezos do século XXI”. Respecto a este último trazo do proceso, hai que lembrar que, de xeito complementario, no espazo xeral dos estudos literarios e no específico da teoría da literatura, a *literariedade* converteuse no obxecto da teoría dun sector do formalismo ruso porque o consideraron un termo epistemolóxico máis accesible que o propio concepto *literatura*.

No tocante ao **xornalismo**, este concepto tamén se caracteriza pola indefinición semántica, a peripecia histórica e a non delimitación do concepto por estar este inmerso nun proceso que afecta, en xeral, ás ciencias da información e da comunicación de masas. Esta

variabilidade temporal plásmase nos factores da historicidade, a realidade e a verdade, o presentismo, a veracidade e o verosímil, e a linguaxe e o estilo.

Así mesmo, o xornalismo está condicionado, de forma particular, por outros aspectos: a “dimensión sociocomunicacional”, que tamén inflúe na literatura; e a canalización de valores que ofrecen o xornalismo, a literatura e a cultura en xeral, valores dos cales se serven os procesos de comunicación para “crear e dinamizar espazos sociais de relación” (Álvarez Pousa, 2005: 21).

Antes de fixármonos nos conceptos que vertebran a fundamentación teórica elixida para esta tese de doutoramento, consideramos necesario incluír uns breves apuntamentos históricos coa finalidade de establecer o parentesco entre estas dúas canles de expresión da palabra, que se comportan como “la rama y el tronco que no pueden vivir por separado” (Acosta Montoro, 1973: 51). Mentres a voz literatura entrara como cultismo de forma lenta a partir do século XV (Equipo Glifo, 2019d), a prehistoria do xornalismo habería que remontala aos xornais en China, aos historiógrafos de Babilonia dos que falou Flavio Josefo, aos cronistas de Alejandro Magno, a Tucídides como “el primer corresponsal de guerra conocido” (Aguilera, 1992: 14), antes do nacemento do xornalismo en Roma segundo Le Clerc.

O vínculo entre literatura e xornalismo estableceuse desde a orixe da prensa escrita, a partir da literatura, no século XIX. Nese século naceron e evolucionaron os xéneros xornalísticos da crónica, a crítica, o *fait divers*, o debate nun primeiro momento e a reportaxe e a entrevista un tempo despois a partir da novela, a autobiografía, o drama e o melodrama. Sobre a segunda metade dese mesmo século XIX, os xornais encozaron a publicar contos e novelas por entregas, o que ocasionou que para a xente que sabía ler a prensa fose un produto de consumo rival do libro, ao que só accedían algunhas minorías ilustradas. Mentres a pequena burguesía principiou a ler prensa e novelas por entregas en lugar de contos orais, o pobo analfabeto “foille collendo cada vez máis gusto ás historias reais tiradas da información dos xornais” (Noia, 2005: 151).

Na altura do século XXI, o vínculo entre literatura e xornalismo asenta en que os dous “comparten un mismo instrumento de trabajo — el lenguaje—” e que se conciben como procesos de comunicación xa que se integran no sistema da comunicación social, aínda que se presentan “profundas diferencias y objetivos” (Aguilera, 1992: 30-31) respecto á liberdade de escrita, ao tempo para escribir o seu artigo, o destinatario buscado, e á plasmación da *realidade* e a *verdade*.

Mentres o “creador literario goza de absoluta libertad” e ademais pode elixir escribir “para su propia y única satisfacción”, o xornalista debe traballar “contra reloj para que el mensaje interese a todos, llegue a todos y sea lo más útil, fácil, directo y comprensible para todos” (Aguilera, 1992: 31). Ademais, se ben a literatura e a escrita de ficción non están alleas á realidade, no caso da verdade, literatura e xornalismo si se distinguen “no alcance ou existencia da verdade desde o ámbito da recepción” (Álvarez Pousa, 2005: 26). Mentres o discurso xornalístico se instaure nunha realidade concreta, que interpreta e contextualiza ata atopar a verdade informativa e/ou xornalística, pola contra, o discurso ficcional “ten unha sobrecarga estética que o fai verosímil” porque a verdade literaria móvese no terreo da probabilidade. Neste século XXI, no que se está a dar unha tendencia á hibridación dos cambiantes mundo e cultura, á literatura e ao xornalismo quédalles “o poder da palabra, e unha historia en común” (Álvarez Pousa, 2005: 34).

Centrándonos na estreita interconexión cultural entre literatura e xornalismo, que se plasma na dificultade de “encontrar a un escritor que o bien no sea o haya sido periodista, o bien no haya escrito en periódicos” (Aguilera, 1992: 13), procedemos a centrarnos agora nos termos nos que se fundamenta esta tese de doutoramento: a columna, a columna de opinión e o microrrelato.

A **columna** presenta unha dobre orixe: a metonímica xa que nace, desde un punto de vista histórico, do espazo físico que o texto ocupaba nos xornais escritos do século XVII; e a orixe literaria. Caracterízase por ser un tipo de xénero xornalístico pertencente aos chamados xéneros de opinión. Resulta difícil definila, pois “ha sido la suya una historia de crecimiento continuo y absorción de otros géneros concomitantes” (López Pan, 1995: 12), mais a maioría dos estudosos concordan en que acostuma “presentar unas características

comunes, procedimentales y paratextuales, que la definen frente a otros textos de opinión” e en que posúe certo prestixio xa que “la tipografía que la aísla en su espacio propio del resto del periódico, su estabilidad periódica y el título o subtítulo recurrente que mantiene a lo largo del tiempo la destacan visualmente y subrayan su relevancia” fronte aos demais textos do xornal.

Esta duplicidade na orixe percíbese dunha forma nidia, dentro no ámbito galego, nalgúnhas das reflexións inseridas por Manuel Rivas no seu volume *El periodismo es un cuento*. Na intitulada “La educación sentimental de un periodista”, asevera que usa o termo “escritor” en lugar do de xornalista porque para el “el periodista es un escritor” xa que “trabaja con palabras”. Aclara ademais que o xornalista “busca comunicar una historia y lo hace con voluntad de estilo”. Afirmar que dos xornais, a radio e a televisión, nunca esqueceremos o que teñen de “literatura”. Ironiza que non padece ningunha “tumultuosa querella interna” por ser un escritor que é xornalista. Considera que o xornalismo e a literatura que teñen valor serven para o descubrimento da “otra verdad, del lado oculto, a partir del hilo de un suceso”.

Existen varias clasificacións das columnas. Unha de referencia é a de Fraser Bond, quen propuxo oito tipos de columnas: a “columna editorial firmada, estándar, ‘revoltillo’, de colaboradores, de ensayos, de chismografía, de versos y de orientación” (Bond, 1974: 273-ss.). Outra clasificación salientable é a de José Luis Martínez Albertos (2004), quen divide os xéneros xornalísticos de opinión en dous grandes grupos (*estilo de solicitud de opinión*, no que encaixan o editorial, o solto e a crítica; e o *estilo ameno*, que corresponde ás *columnas persoais*) e ademais diferencia, dentro das columnas de opinión, as de analistas e as de comentaristas. As columnas de analistas resultan “más frías y sintéticas” e estes procuran “convencer al lector apelando a la razón a través de un análisis de los hechos”. Nas columnas de comentaristas, o autor “valora de una forma subjetiva los acontecimientos, expone abiertamente su parecer e intenta persuadir así al lector”. Na liña de Martínez Albertos, sitúase a clasificación proposta por Luisa Santamaría e Mª Jesús Casals (2000), as cales diferencian entre *columnas analíticas* e *columnas personales*. As primeiras son as

de xornalistas especializados en determinadas áreas que explican datos que a noticia como xénero xornalístico non pode deterse a explicar. As persoais son as que asinan escritores de recoñecido prestixio literario, con certa periodicidade en un espazo recoñecible do xornal.

As clasificacións que consideramos acaen mellor ás colaboracións en prensa casarianas, obxecto de estudo nesta tese de doutoramento, son as de Miguel García Posada (2003) e sobre todo a de Ricardo Saavedra Fernández-Combarro (2012).

García Posada reflexiona sobre o proceso de literaturización da columna, que el considera que se produce pola intersección da proxección do punto de vista persoal sobre o texto e do tratamento estilístico. Resalta que, no xornalismo, predominan a información e o uso instrumental da linguaxe, xa que as palabras se empregan para unha finalidade determinada. Pola contra, o escritor nos xornais emprega a linguaxe ao servizo do seu mundo persoal.

Para Saavedra Fernández-Combarro, a columna presenta unha primeira división, baseada nun punto de vista semántico-pragmático, na estrutura argumentativa do texto columnístico e na orientación pragmática preponderante, “es decir, el sentido mismo del discurso, su intención comunicativa y finalidad social” (Saavedra Fernández-Combarro, 2012: 80-81).

A primeira división é: columna de opinión, columna híbrida e columna literaria. A columna de opinión son textos argumentativos-opinativos con pretensións de seriedade, asinados por un autor real que se corresponde coa voz enunciativa do discurso, polo cal non se trata de ficción. No formato desta columna, os seus autores tentan expoñer unha opinión, idea ou tese acerca dun tema e usan unha estrutura argumentativa que segue a lóxica discursiva.

A columna híbrida sitúase a medio camiño entre os coñecementos conceptual e estético e a súa orientación argumentativa tinguense de distintos graos de ficción (que Saavedra Fernández-Combarro denomina *intertextualidade parcial*) e de literaturización e mesmo se produce un desdoblamento de voces (ou *intertextualidade estrutural*) se ben non existe unha orientación pragmática literaria absoluta, xa que a columna híbrida segue ligada a algún tipo de finalidade práctica.

A columna literaria caracterízase por presentar unha orientación pragmática literaria, importa xéneros discursivos institucionalizados como literatura ao formato da columna, da cal só adopta as súas características gráficas externas.

Estas tres columnas (de opinión, híbrida e literaria) subdivídense á súa vez en “varios tipos de géneros discursivos”. No caso da columna híbrida, eses chamados xéneros son a columna-poesía, a columna-relato, a columna-ensaio e a columna-teatro. No caso da columna literaria, eses “xéneros discursivos” son *interdiscursos*. Estes subdivídense á súa vez nas clases básicas do tipo de interdiscursividade que presentan: interdiscurso ensaístico, interdiscurso poético e interdiscurso narrativo (Saavedra Fernández-Combarro, 2012: 81).

Para as colaboracións xornalísticas de Casares, que describiremos nos seguintes capítulos, fixámonos na definición de *columna híbrida* e, dentro dela, na de *columna-relato*. Para Ricardo Saavedra Fernández-Combarro (2012), a *columna híbrida* está “a medio camino entre el conocimiento conceptual y el conocimiento estético”. Nela, a orientación argumentativa propia do xénero discursivo de opinión tínguese de “diferentes grados de ficción (lo que denominaremos *intertextualidad parcial*) y literaturización”. Pode incluso producirse un “desdoblamiento pleno de voces (*intertextualidad estructural*)” que dá lugar a un “texto ficticio”. Este texto non presenta “una orientación pragmática absoluta” pois segue ligado a “algún tipo de finalidad práctica”. A *columna-relato* (unha das subdivisións da *columna híbrida*) caracterízase porque “el relato puro de acontecimientos y/o palabras [...] representa la realidad exterior al sujeto”. A narración céntrase na “realidad exterior del yo, en la representación del objeto de la vivencia”.

A **columna de opinión** apareceu no século XVIII cando se produciu a eclosión definitiva das publicacións periódicas en Europa e, con ela, o nacemento dos xornais (Santamaría e Casals, 2000: 291).

Este tipo de columna defínese, desde un punto de vista formal, por cinco trazos: periodicidade determinada, ubicación fixa, título diferenciador, extensión uniforme e tratamento tipográfico especial (Herrera Cerezo, 2011: 87-89).

O primeiro trazo, periodicidade determinada, diferencia entre a data de publicación da columna para a súa lectura polo público e a data na que o autor escribe a columna. Ademais, este trazo vincúlase ao factor temporal. Ao columnista diario permítelle dispoñer de máis tempo para escribila pero limítalle as temáticas abordadas. E ao columnista semanal posibilitálle ir cribando as novas de actualidade e relatalas en conxunto ou só a nova máis relevante.

A “ubicación fixa” achega personalidade ás columnas de cada autor, xa que o xornal pode reservar sempre o mesmo espazo para un autor concreto.

O “título diferenciador” refírese ao título da columna. Permite diferenciala das demais publicadas na mesma páxina, dótaa de personalidade propia, e axuda o lector a localizala facilmente na páxina.

O trazo “extensión variable” fai referencia á homoxeneidade que caracteriza as columnas dun mesmo autor. Para algúns estudosos prima a extensión breve; para outros, importa a brevidade e regularidade na publicación (Riley, 1998: 438); e para David Herrera Cerezo —con quen concordamos— importa que a columna sexa “uniforme” (Herrera Cerezo, 2011: 89).

O “tratamento tipográfico especial” afecta ao tipo de letra do título e do nome do columnista, aos *filetes* que encadran o texto e ás imaxes que o acompañan. Existe unha tendencia case xeralizada de inserir unha fotografía do columnista.

O **microrrelato** é unha modalidade textual que se concibe e se crea como “un texto literario, soberano y autónomo”, polo cal o título resulta significativo nel porque aparece en contadas ocasións. Esta modalidade está “en busca de su propia tradición, por lo que todavía se halla en fase de descubrimiento y construcción de su historia” (Valls, 2008: 23). Constitúe un suxestivo fenómeno literario das últimas décadas e está no camiño para fixarse como “una nueva forma literaria” se ben aínda logrou “su configuración definitiva, plena” (Valls, 2008: 27).

A primeira tentativa de sinalar os trazos que definen o microrrelato foi a de José Emilio Pacheco en 1977. Fernando Valls (2008) salientou que se trata dunha modalidade de “mil nombres” na

súa denominación, dependendo do escritor ou do estudoso consultado. Pacheco considerou o microrrelato como un “género literario independiente”. Valls aclarou que, debido ao seu carácter “omnívoro”, o microrrelato podía absorber trazos ou procedementos retóricos propios doutros textos en prosa, como son o “aforismo, artícueto, poema en prosa, cuento, fábula, estampa, piezas de un bestiario, etc.” (Valls, 2008: 19).

Pacheco ofreceu unha proposta de definición do microrrelato como un “género narrativo breve que cuenta una historia (principio este irrenunciable)”. Destacou como trazos principais a concisión, a elipse, o dinamismo e a suxerencia. Incidiu en que o microrrelato presenta unha “extrema precisión del lenguaje”, xa que se supedita a unha “trama paradójica y sorprendente”. Esta peculiaridade lingüística xustifica que o microrrelato se sirva da reescrita ou “lo intertextual”, a ambigüidade, o enxeño e o humor (Valls, 2008: 20).

A brevidade do microrrelato resulta da “destilación de su esencia narrativa”. Esta depuración estilística explica que o microrrelato se inicie ben co “clásico recurso del *in medias res*” ben “desde el título”; que o desenlace deba ser congruente co narrado; e que constrúa mediante o procedemento da “yuxtaposición” e da “coordinación” (Valls, 2008: 22-23).

O microrrelato presenta unha tensión interna entre a vontade de expresarse e “una imprescindible concisión e intensidad extremas”. Esta natureza do microrrelato obrígao a “trascender lo anecdótico, traspasar sus propias hechuras”. A única forma que ten de expandirse é “profundizando en el sentido que aparece levemente aludido” se o lector realiza unha “participación activa” (Valls, 2008: 25).

Á luz desta fundamentación teórica, nos vindeiros capítulos, reflectiremos o significativo labor desenvolvido por Carlos Casares a prol da cultura galega desde o espazo dunha columna de opinión, que redeseñou dunha maneira propia e singular, consonte ás claves da súa autopoética mais en sintonía coas características da citada columna híbrida chamada *columna-relato* e do omnívoro microrrelato.

3 COLABORACIÓN XORNALÍSTICAS DE CARLOS CASARES

Carlos Casares [Mouriño] (Ourense, 1941-Vigo, 2002) empezou a súa traxectoria como colaborador en prensa antes e ao mesmo tempo da súa poliédrica figura: alumno, lector, escritor, docente, conferenciante, editor e xestor cultural (Fernández Vázquez, 2018: 33-50). A prensa é un medio de comunicación social que “como fonte histórica na Idade Contemporánea ten un dobre nivel de análise: primeiro, como documento histórico en sí mesmo, a estudar como conxunto autónomo e independente”, o que nos interesa pescudar nesta tese de doutoramento, e “segundo, como fonte de información de acontecementos e opinións históricas e políticas que deben estudarse e analizarse criticamente” (Valcárcel, 1987: 17). Como se terá en conta ao describir as colaboracións en prensa de Casares, as tres funcións da prensa (a información, a cristalización e expresión de opinións e a mera distracción do lector) “non son independentes, pois van unidas e relacionadas entre si” e poden “axudarnos tamén a coñecer diversas facetas da globalidade dunha realidade histórica concreta” (Valcárcel, 1987: 17).

Aínda que non viron a luz as primeiras colaboracións das que temos noticia e tampouco existen detalles concretos sobre elas, a literatura e o xornalismo forman un tándem na obra de Casares desde a escola primaria, á idade de dez anos, cando o profesor de retórica, Agustín Madarnás González, grazas a quen descubriu “a importancia do estilo” (Casares, *apud* Platas Tasende, 1998: 19-20), lle solicitara unha redacción previa á súa entrada no Seminario Conciliar de Ourense², para cursar Humanidades. Nesa etapa como alumno interno

² Casares valorou que o tempo pasado no Seminario fora “positivo para min” e resaltou que “a formación era excelente. Dunha banda había unha formación intelectual moi polarizada sobre

entre 1952 e 1956 principiaron os iniciais borradores nos que Casares emulaba a escritores que lía, moitas veces ás agachadas, durante a súa estadia no seminario ourensán, e así mesmo a autores clásicos universais e clásicos da literatura española.

As colaboracións casarianas descritas nas seguintes páxinas desta tese de doutoramento ascenden a 890³, como se pode seguir no Anexo I.

3.1 OS INICIOS

O gusto pola lectura inculcado polo seu mestre Madarnás influíu en que a lectura se convertese nunha constante vital para Casares, segundo plasmou no primeiro proxecto editorial da súa traxectoria, a súa primeira aproximación ás publicacións seriadas: o xornal escolar manuscrito *El Averno*, elaborado no citado Seminario ourensán e do que era fundador, editor, director e redactor. Casares emulaba o espazo dunha columna xornalística e respectaba a periodicidade semanal. Anos despois, explicou que constaba de catro páxinas publicadas en “papel barba” e que aínda lembraba unha entrevista que lle fixera a “un pobre” (Casares, *apud* Loureiro, 2012). Hoxe en día non se conservan exemplares de *El Averno*⁴, pero este proxecto debe considerarse unha mostra da bagaxe lectora de Casares e o primeiro testemuño das súas “inquietudes literarias” xa que el era o seu único creador (Casares, *apud* Calvo, 2003: 33).

Durante os catro anos que nos estivo interno no citado Seminario e no posterior regreso a Xinzo de Limia tamén escribiu outras composicións que tamén permanecen inéditas⁵, nas que imitaba o

a parte humanística cun profundo coñecemento das linguas clásicas, unha boa formación filosófica, aínda que escolástica, e unha boa formación teolóxica”, ademais da “disciplina”, que “creaba uns hábitos de vida disciplinados, con sentido da orde, da responsabilidade” (Casares, *apud* Calvo, 2003: 31-33).

³ Inserimos neste cómputo outras catro colaboracións publicadas en xornais non galegos con posterioridade a esa data para completar as columnas casarianas na prensa non galega.

⁴ Así o apuntou Afonso Vázquez-Monxardín no marco dunha xornada dedicada a Casares no Liceo de Ourense o 6 de maio de 2017.

⁵ Casares escribiu no Seminario algúns poemas mais sobre todo relatos aínda inéditos, que “non tiña a vocación de ler a ninguén máis ca aos meus compañeiros e amigos de estudos,

estilo de autores clásicos⁶ para achar o seu propio, sabedor de que “la ruptura con los maestros es condición necesaria para que germine la voluntad real de escribir” (Martín Gaité, *apud* Cassany, 1995: 38), ao tempo que alimentaba a súa vocación lectora (González Tosar, 2017: 104-105):

Como non nos deixaban ler, ou non nos deixaban ler todo o que queríamos ler, **eu mercaba libros da colección Austral** que valían 12 pesetas, e tiña unha lanterna e lía de noite na cama. [...] As miñas lecturas no Seminario foron **lecturas moi tradicionais**: lin a Palacio Valdés, lin a Pereda, lin a Azorín, é dicir, aquilo que estaba máis ou menos na **cultura española anterior á Guerra Civil**. Lin algo de Ortega, claro, [...] logo, cando cheguei a Xinzo despois de deixar o Seminario, había unha **biblioteca municipal** debaixo do Concello, unha biblioteca moi modesta, pero na que o bibliotecario, que era amigo meu e comunista, clandestino, por suposto, permitíame facer a selección dos libros que pedíamos. Eu lía os catálogos e marcaba os libros que me interesaban, **libros publicados todos aquí, todos legais**. Así comecei a lellos ata que **un día descubrín nun catálogo que había traducións de Albert Camus**, por exemplo *O estranxeiro*, un libro que a min me emocionou, ou *A caída* ou *A peste*, e así Camus foi a quen máis lin daquela. E un día na biblioteca vin un libro curioso que se chamaba **Lecturas buenas y malas do padre Garmendía de Otaola**, [j] todos os libros dos que o padre Garmendía dicía **“gravemente desaconsellable”** ou **“gravemente peligroso”** acostumaban ser **libros interesantes**⁷.

pero que sempre me deixaban na dúbida de se aquilo que facía podía ter algún interese ou algo de valor” (Casares, 2001¹: 83-91).

⁶ O autor ourensán explicou que do Seminario “o que me gustaba era a literatura, da que era un apaixonado. Eu lía moito daquela, e cando atopaba algo que me gustaba, imitábao. Lembro unha vez unha cousa de Valle-Inclán que me entusiasmou e que eu reescribín. Descubrí que algo me gorentaba, e tiña un caderno no que reescribía o que lía e me cadraba” (Casares, *apud* Calvo, 2003: 29).

⁷ As negriñas son nosas, para marcar a simultaneidade entre as facetas casarianas de lector, alumno e escritor durante a infancia e a adolescencia. As ‘malas’ lecturas segundo Otaola que

A afección de Casares pola lectura literaria e de publicacións seriadas incrementouse entre os anos 1957 e 1959, cando volveu a Xinzo de Limia e se matriculou por libre no Instituto de Ourense, e no seu regreso a Ourense, de 1960 a 1962, cando tramitou matrícula presencial para cursar sexto e preuniversitario.

O hábito lector explica que en outono de 1962, cando se matriculou por libre en Filosofía e Letras na Universidade de Santiago de Compostela, acudise á Librería Hernández na procura de libros prohibidos pola censura —como o poemario *Hombre último* (1961) de Arcadio López-Casanova, a quen descubriu grazas a Uxío Novoneyra. Tamén se pode atribuír ao hábito lector que Casares principiase o contacto con estudantes preocupados pola cultura galega e vinculados a grupos galeguistas pois, ata que caeron nas súas mans os catros tomos da *Escolma de poesía galega* de Xosé Mª Álvarez Blázquez, só sabía da poesía galega “de tipo popular, fundamentalmente os poemas máis coñecidos de Rosalía ou os poemas de Curros que cantaba miña nai” (Casares, 2001¹: 83-91). Para o autor limiao, a literatura galega mantiña un “aire decimonónico, romántico, realista” (Casares, 2001¹: 83-91) ata que descubriu en 1976 a Manuel Antonio, Amado Carballo e Manuel Luís Acuña grazas á *Antoloxía de poesía galega. Do dezanove aos continuadores* de Francisco Fernández del Riego⁸.

As primeiras colaboracións de Casares en publicacións periódicas ourensás databan da década dos anos 60 (Valcárcel, 2003: 182). Asinara canda Maribel Outeiriño en *La Región*, nos primeiros anos desa década, “unhas columniñas breves” baixo as iniciais C.C. e M.O. respectivamente (Valcárcel, 2003: 183). Ademais colaborara na revista cultural-publicitaria *Fin de semana* (1962-1963) que conducía o xornalista Ángel Huete, na revista *Aula* (1963) do alumnado do Instituto Medio de Ourense, e na revista a multicopista *Miña Fala* (1969) “que se imprimía no Seminario Mayor e que tiña a redacción en Radio Popular, da man do xornalista Segundo Alvarado” (Valcárcel, 2003: 182).

puido ler o autor ourensán foron sinaladas nun artigo sobre o polifacetismo de Casares (Fernández-Vázquez, 2018: 33-50).

⁸ O autor publicou sobre esta obra a recensión “Outra antoloxía de poesía galega” o 13 de marzo de 1977 na sección “A ledicia de ler” de *La Voz de Galicia*.

Así mesmo, nos anos de estudante na Universidade compostelá, manifestaba “dun xeito encuberto” a súa atracción polo xornalismo e “non descartaba exercelo no futuro” (Carro, 2017: 36). Gustáballe “ese mundo literaturizado da escritura” e tiña unha “inclinación a esa escritura do efémero, a conxelar o tempo na súa caducidade, do que queda tan só a palabra coma testemuña da fugacidade” (Carro, 2017: 37). De forma casual, na primavera de 1966, Casares quixo facerlle un favor ao amigo xornalista de Nogueira de Ramuín, Xosé Fernández Ferreiro, encargado de cubrir para os xornais *El Correo Gallego* e *ABC* o adestramento da selección española de fútbol na cidade compostelana antes de que esta viaxara a Inglaterra para xogar o campionato mundial. Como Fernández Ferreiro descoñecía os “máis elementais rudimentos do fútbol”, Casares ofreceuse a “lle escribir as crónicas futbolísticas e cantas novidades acontecesen á selección durante a súa estadia en Compostela” (Carro, 2017: 37) pois sabía de fútbol, e xogara na Limia e mentres estudaba en Ourense nos anos cincuenta. *ABC* aceptou e Casares asinouas baixo pseudónimo⁹.

3.2 *LA REGIÓN*. BIOGRAFÍA.

La Región comezou a publicarse o 15 de febreiro de 1910, desde unha óptica “católica e moi conservadora” (Valcárcel, 1987: 68) por estar fundada pola sociedade Acción Social Católica, mais foi evoluíndo, despois do traspaso do xornal á familia Outeiriño¹⁰ nos anos da posguerra, cara a “posturas máis pluralistas, sen romper de todo con ese conservadurismo” (Valcárcel, 1987: 69), xa que tiña como finalidade “defender los intereses más conservadores de la sociedad ourensana, en buena medida” (Alejandro Outeiriño Rodríguez, *apud* Edelmiro Valladares Fernández, 1996: 101).

Na década dos anos sesenta do século XX, o xornal

⁹ Non demos localizado estas colaboracións nin descuberto o pseudónimo empregado.

¹⁰ Esta familia mercou a maioría das accións, o que permitiu que Ricardo Outeiriño Rodríguez se fixese cargo do xornal e actuase como director ata 1968, cando o substituíu o seu irmán Alejandro.

consolidouse no seu espazo informativo especificamente provincial e a esta vocación provincial se debe probablemente que o diario manteña unha estrutura bastante tradicional a nivel informativo, sen atreverse a embarcarse en grandes aventuras xornalísticas, con plena consciencia de teren un público fiel e constante que non pide máis que o que *La Región* ofrece aos seus lectores (Valcárcel, 1987: 69).

O xornal ourensán continuou cunha difusión media, constante, aberta aínda así “a un sector da intelectualidade galeguista, especialmente o grupo ourensán (Risco, Otero, Cuevillas, Taboada Chivite, Ferro Couselo...), colaboradores habituais do xornal” (Valcárcel, 1987: 69). E no ano 1968 abeirouse máis a “una tendencia liberal, conservadora” (Alejandro Outeiriño Rodríguez, *apud* Edelmiro Valladares Fernández, 1996: 101) e máis innovadora no plano tecnolóxico¹¹. Daquela custaba dúas pesetas¹², editaba vinte páxinas¹³, tiña 8.090 subscritores¹⁴, publicaba a *Hoja del Lunes*¹⁵ e os restantes días da semana como *La Región*¹⁶, e contaba coas colaboracións de Ramón Otero Pedrayo en galego e doutros colaboradores¹⁷ en castelán, entre

¹¹ A finais da década dos sesenta *La Región* abandonou “la impresión en caliente y los métodos de plomo e introduce el offset y la utilización de bandas magnéticas, que sería una situación preinformática” (Valladares Fernández, 1996: 507) e ademais “fue el primer periódico español en introducir el offset, conjuntamente con SP, en 1968” (Valladares Fernández, 1996: 507; eliminamos as negriñas da cita orixinal).

¹² *La Región* seguiu a custar dúas pesetas ata 1970, cando pasou a custar tres, e desde 1975 pasou a custar oito pesetas (Valladares Fernández, 1996: 137).

¹³ O xornal ourensán editou vinte páxinas entre 1965 e 1979, ano no que pasou a publicar vinte e catro páxinas (Valladares Fernández, 1996: 142).

¹⁴ *La Región* mantivo 8.090 subscritores ata 1970. Nese ano pasou a contar con 10.000 subscritores (Valladares Fernández, 1996: 142).

¹⁵ *Hoja del Lunes* estivo editada pola Asociación de la Prensa entre o 9 de outubro de 1950 e o 4 de novembro de 1985. Escribiuna o corpo de redacción de *La Región* e imprimiuse nos talleres do xornal ourensán durante 1.825 números (Valcárcel, 1987: 227-229).

¹⁶ Case dous anos antes da primeira colaboración casariana, o 18 de decembro de 1966, o xornal ourensán encomezou a publicar a edición áerea de “La Región diario de los españoles en Europa”, pensada para os emigrantes e que chegou a oito países de Europa con gran presenza de emigrantes galegos.

¹⁷ A nómina de colaboradores de *La Región* ofreceuna Marcos Valcárcel (1987).

eles os habituais Eduardo Blanco Amor¹⁸, Eduardo Haro Tecglen, José Luis López Cid¹⁹, Julio Vázquez Gimeno e Dora Vázquez, e os puntuais José María Gironella —o venres 31 de maio de 1968— e Miguel Delibes —o xoves 8 de agosto de 1968—.

3.2.1 Colaboracións esporádicas (1968-1973)

Cando Casares principia en 1968 as colaboracións esporádicas no xornal ourensán estaba recién chegado a Ourense tras a etapa de estudos de Filoloxía Románica²⁰ na Universidade de Santiago de Compostela²¹, e xa fora galardoado no Certame Nacional de Poesía Universitaria de 1963 e nos Xogos Florais de Vilagarcía de Arousa de 1965. Dérase a coñecer, na literatura institucionalizada, como poeta²² en 1963 e como narrador²³ en 1965, en primeiro termo nas páxinas de *Grial* e despois co volume de relatos *Vento ferido* (1967)²⁴, con boa acollida de público e crítica, se ben aínda non vira a luz o seu debut

¹⁸ As colaboracións de Eduardo Blanco Amor recompiláronas Belén e Maribel Outeirino Rodríguez (1990).

¹⁹ José Luis López Cid publicou de forma esporádica en galego, como aconteceu por exemplo o domingo 29 de decembro de 1968.

²⁰ Casares obtivo a cualificación de “Sobresaliente” nas materias Literatura Española, Crítica Literaria, Literatura Hispanoamericana, Lingua e Literatura Francesa e Lingua e Literatura Galega, o que xa anunciaba as súas preferencias, sobre as que se volverá no capítulo dedicado á clasificación temática das colaboracións.

²¹ O autor limíao cursou por libre materias nas Universidades de Santiago de Compostela (onde estivo matriculado nos cursos académicos 1962-1963, 1965-1966, 1966-1967 e 1967-1968) e Universidade de Oviedo (con matrícula nos cursos 1963-1964 e 1964-1965). En realidade “foron tres os cursos” que dedicou á carreira: 1963/1964, na Universidade de Oviedo, e 1966/1967 e 1967/1968 na Universidade de Santiago de Compostela (Monteagudo, 2017: 18).

²² Casares debutou cos poemas “Verbas de esperanza para Rosalía”, “[Roula, muiño triste, ...]” e “[Amemos...]”.

²³ Os primeiros relatos breves do autor foron “Cando cheguen as chuvias”, “Agarda longa ó sol”, “Monólogo” e “Didante do retrato”.

²⁴ O volume narrativo *Vento ferido* está conformado, á parte dos catro relatos que viran a luz en *Grial* en 1965, polos relatos “O xogo da guerra”, “Coma lobos”, “A capoeira”, “Vou quedar cego”, “A tronada”, “O Xudas”, “A rapaza do circo”, “O outro verán” e “Aparecerá pola esquina”. Vira a luz, polos ánimos de Ramón Piñeiro, na colección Illa Nova, da Editorial Galaxia que daquela Piñeiro dirixía, como referiu o propio autor, “cando o tiña rematado leveillo a Piñeiro e ós poucos días díxome que se ía publicar” (Casares, *apud* Calvo, 2003: 50).

narrativo na Literatura Infantil e Xuvenil, *A galiña azul* (1968), que presentara a comezos dese ano 1968 ao I Primeiro Concurso de Contos Infantís da Agrupación Cultural O Facho. O ditame do xurado, que recoñecía que merecera o primeiro premio co orixinal “Os contos de Ana” presentado baixo o lema “galiña azul”, non se fixo público ata a semana dedicada a homenaxear as Letras Galegas. O xornal ourensán fíxose eco do galardón ese mesmo día, 17 de maio, na sección “Espectáculos” (*La Región*, 1968: 23), resaltando que os primeiros premios recaeron en “un joven escritor, colaborador nuestro” e nunha “maestra nacional en esta provincia”²⁵. Na nova de *La Región* salientábase que

gracias a estos libros y a la posibilidad de que el gallego penetre en las escuelas [nuestros niños] podrán abrirse paso al castellano entrando en él con paso firme porque antes han desarrollado su propia habla en igualdad de condiciones (*La Región*, 1968: 23).

Un fragmento do conto galardoado viu a luz o 2 de xuño en *La Voz de Galicia*, segundo o acordado coa Agrupación O Facho, cando Casares xa publicara as dúas primeiras colaboracións en *La Región* —a terceira foi a finais dese mes de xuño—, mais o volume de contos *A galiña azul* retrasouse ata o 7 de decembro²⁶.

O reducido número de colaboracións casarianas en 1968 explícase porque o xornal ourensán contaba con colaboradores habituais —algúns deles xa citados— e a sección “Colaboración” non se publicaba de forma periódica. Estes aspectos provocaban que as escasas colaboracións habituais ocupaban a totalidade da páxina inicial na que acostumaban reproducirse e Casares estaba a escribir *Cambio en tres* que saíu do prelo ao ano seguinte. Nestas colaboracións, aparece primeiro o nome da sección, despois o título da columna e a seguir o

²⁵ Esta referencia correspondía a Lucía Alén, mestra nacional en Formoso, Carballada de Avia, quen merecera o segundo premio polo conto “Tobi io ben”. O terceiro premio recaera en Xoán Bernárdez Vilar con “A nao do lonxano país”.

²⁶ Nesta data, José Ramón Fernández, en representación da Editorial Galaxia, conseguira a autorización para poñer en circulación a elevada cifra de 3.000 exemplares para un libro infantil.

nome do autor. O título da columna aparece a gran tamaño —unhas veces en letras maiúsculas e outras en redonda e negriña— e o do autor a un tamaño mínimo —nunhas ocasións, en letras maiúsculas e noutras, en letras redondas e negriña.

O 8 de marzo de 1968 o autor limíao encozou as súas colaboracións en *La Región* —que mantivo o subtítulo *Diario independiente de intereses generales, noticias y avisos* durante o tempo no que el participou— dunha forma esporádica e sobre todo en lingua castelá²⁷, pero fixando xa as temáticas abordadas e o tipo de estrutura da colaboración. A súa primeira achega, “La crisis de la palabra”, presenta unha estrutura marcada, onde se aprecian elementos que se converterán en recorrentes nas súas colaboracións xornalísticas futuras: unha premisa temática inicial que funciona como detonante e arrinque do contar; argumentos curtos, precisos e con xogos intertextuais con situacións concretas e/ou personaxes que os exemplifiquen; e un final cíclico no que plasma unha ensinanza ou reflexión a modo de balance. Tematicamente reflicte unha das súas constantes inquedanzas, o amor pola palabra, polo seu significado cambiante e pola necesidade de que transmita respecto²⁸. O autor incidiu no desgaste das palabras, a causa do paso do tempo; na existencia de “palabras gigantes”, as cales “apenas dicen nada”, como acontece coa palabra *verdad* —que acabou absorbendo dentro dela á mentira— e tamén coas palabras *justicia* e *libertad*; e sobre todo na actual crise da palabra, que considerou “particularmente grave porque la palabra pertenece a ese centro insobornable del hombre contra el que no se puede atentar sin caer en los dominios de la deshumanización”.

²⁷ Como referiu Víctor F. Freixanes, “as primeiras colaboracións [j] están escritas en castelán. Hainas que entender na época. Outros percorreron ese mesmo camiño, case polas mesmas datas. Escribir en galego nos xornais, fóra de personalidades moi sobranceiras, era practicamente imposible para os máis novos. Outra cousa eran os libros, dirixidos a un público minoritario, máis selectivo. A defensa das causas progresistas (e galegas) faise dende o castelán” (Freixanes, 2002: 15).

²⁸ Para Víctor F. Freixanes, Casares plasmou a “coherencia de quen había adicar a vida a defender a razón e o discurso das palabras” xa que anuncia unha “constante que o autor ha de manter logo durante toda a vida. A palabra como enerxía, fonte de vida (colectiva). A palabra-motor. Pero tamén espacio para o diálogo e a convivencia, respecto polos outros, aínda que non pensen coma nós. A palabra como significado, con como engaño retórico, nin cambadela. A palabra, en fin, esencialmente libre, desenmascarada” (Freixanes, 2002: 14).

Casares entendeu este atentado contra a palabra “como la más imperdonable de las violaciones puesto que corrompe el diálogo y la posibilidad de comunicación entre las personas”. Esta aseveración resulta rotunda e fundamental xa que o autor limiao amaba a conversa-*tertulia* como o aspecto más meritorio na vida.

Ese mesmo ano 1968 seguiu a colaborar esporadicamente, sumando as colaboracións “Carta abierta a Dios”²⁹ o domingo 5 de maio, e “Los votos del orden” o domingo 30 de xuño, ambas as dúas publicadas na páxina “Colaboración” situada na contracapa.

“Carta abierta a Dios” axústase á estrutura sinalada na primeira colaboración, se ben o autor limiao matiza o detonante que o motivou a escribila. Tamén amentou un dos escritores de referencia e recoñecía un estado anímico baixo, un síntoma do carácter de Casares que provocou que interrompese e acurtase a súa estadía na cidade compostelá para estudar Filoloxía Románica cando se enterou que “Robert Escarpit, lo ha hecho. Yo —pensé— también puedo hacerlo. Además hoy me encuentro un poco triste y sin ganas de hablar con nadie”. Tematicamente o artigo responde a outra preocupación vital casariana: a figura de Deus e a relixión que abordou en varios relatos e novelas (Fernández Vázquez, 2017: 337-346). Nesta colaboración o tema aparece representado desde unha perspectiva “optimista” pese aos feitos acontecidos³⁰, por máis que o autor recoñecía que a climatoloxía influía no seu estado anímico: “a veces, sobre todo, cuando llueve, siento como una especie de tristeza y pienso que el jardín empieza a secar por alguna parte”³¹. Casares resaltou, respecto á violencia padecida polos negros que, ademais da “solapada y silenciosa”, existía “la del que está harto de ser apaleado y dice basta”. O autor posicionouse do lado dos negros que amosaban algún sinal de

²⁹ Morin envioulle unha amable “Carta evangélica” que o xornal ourensán publicou seis días despois, o sábado 11 de maio.

³⁰ Naquel momento producírase o asasinato de Martin Luther King, a tentativa de asasinato do arcebispo Helder Cámara, a continuación da guerra de Vietnam, a subsistencia de máis de oito mil persoas en Nepal comendo herba, a prohibición de coroneis gregos de liberdades básicas e a condena de intelectuais rusos por pedir liberdade.

³¹ Casares aludiu a unhas palabras do papa Xoán XXIII que, liñas atrás, referira fixo súas desde hai bastante tempo: “Estamos aquí en la tierra no para custodiar un museo, sino para custodiar un jardín floreciente de vida que tiene reservado un glorioso porvenir”.

desorde e que ían sufrir os disparos da policía por orde do alcalde de Chicago³². O autor afirmou que non se explicaba “cómo la policía no ha disparado ya contra el desorden que provocan los blancos al negar sus derechos a los negros, porque ese, creo yo, es también un desorden establecido”. Esta rotunda postura vital só se entende unida á pregunta e resposta “¿Por qué traerá tantos inconvenientes el ponerse del lado de los pobres? Según tengo entendido, a tu Hijo lo mataron también por eso”.

Unha noticia lida por Casares tamén é a súa fonte de información sobre as bombas lazy dogs inventadas polos americanos e usadas na guerra do Vietnam. Criticou que perfeccionaron as bombas “para que nadie pueda escaparse”, reiterando de forma escéptica: “En fin, ya me dirás si no es para sentirse pesimista”. De novo, a relectura dunha noticia noutra publicación seriada, desta volta dunhas “revistas que tengo en casa”, é o detonante para a súa crítica aos Estados Unidos por deixar apodrecer trigo nos seus graneiros en 1963 coa finalidade de “mantener altos los precios mundiales”. Lamentou a perda de tal cantidade deste cereal pois tería permitido que “se hubiera alimentado, durante todo un año, a la población de la India”. A lectura e relectura de noticias deste sesgo levou a Casares á afirmación de que “no quiero continuar, porque me pongo más triste”. Engadiu dúas prohibicións a mans da autoridade e en contra da liberdade, mentres farfullaba: “— ¡qué manía tienen los poderosos de prohibir!—”, dirixíndose aos coroneis gregos que prohibiron liberdades elementais. Desculpouse co lector xa que “no quiero cansarte más” cando aludiu aos intelectuais condenados na URSS “por pedir eso tan fatídico que se llama libertad”. A dureza das novas das que Casares informaba a Deus na súa carta explica que adoptase cara a el unha actitude protectora ao final da misiva: “será mejor que no vengas, porque, si vienes, vas a ponerte del lado de los pobres y, a lo peor, te matan a ti también”.

Pola súa parte, “Los votos del orden” recolle dúas temáticas reiteradas nas colaboracións xornalísticas e na escrita casarianas: o respecto polo outro e o exercicio do poder. O autor ourensán

³² Esta nova recorda a literaria narración infantil na que o alcalde Manolito Listón sobre a ameazaba con deter a galiña azul pois consideraba que o seu comportamento e cor eran síntoma de desorde contra a autoridade.

reflexionou sobre o significado da palabra “orden”, ao fío do que implicaba unha idea reiterada na prensa respecto ao *gaullismo*: “Francia —dicen— ha votado el orden”. Dubidaba sobre a existencia dunha verdadeira democracia, xa que “no basta con elegir a los propios representantes. Es necesario, además, que estos representantes, después, representen al pueblo y sus intereses”. Rematou apuntando que en Francia “han votado por el orden en la calle” e deixando unha pregunta sen resposta: “Pero, ¿y el desorden establecido?”. Pese a que o primeiro parágrafo ten maior extensión que nas colaboracións precedentes, a súa funcionalidade é a mesma: serve de presentación da temática e de explicitación da nova que lle serve de punto de arranque para escribir a colaboración. A temática entronca coa comentada colaboración coa que debutara no xornal ourensán —“La crisis de la palabra”— xa que de novo incidía no significado de determinadas palabras: as que neste caso tildou de “sagradas” e na primeira colaboración de “gigantes”. Ademais, en ambas as colaboracións, a *liberdade* aparece no grupo das palabras salientadas e así mesmo unida ao “desorden establecido” pola autoridade, que xa criticara na precedente colaboración “Carta abierta a Dios”. Esta unión de vocábulos explica que Casares expresase, referíndose aos estudantes e obreiros franceses, que “lo que extraño es que esta gente solita sea capaz de llevar a Francia a las puertas de la revolución”. Reiterou que “no es una crisis de la democracia en sí sino una crisis de la forma democrática” xa que o autor aseveraba que unha verdadeira democracia existía non só elixindo os propios representantes senón que estes despois debían representar “al pueblo y a sus intereses”. A sentenza final de Casares nesta colaboración non aparece nun parágrafo á parte senón que se reproduce nas liñas finais do último parágrafo: en Francia “han votado por el orden en la calle” non pola orde en xeral. Esta aseveración levouno a preguntarse polo “desorden establecido” e a cuestionar as reformas propostas por De Gaulle e polas interesadas³³ palabras esgrimidas por Pompidou.

En 1969 non viu a luz ningunha colaboración de Casares probablemente debido a que estaba a escribir a súa experimental

³³ Casares cualificaba de “interesadas” as palabras de Pompidou porque estaba vinculado á Banca Rothschild.

novela *Cambio en tres*, ambientada en Ourense e que saíu do prelo ese ano, ademais de impartir aulas de lingua e literatura española no Colexio Libre Asociado de Viana do Bolo. Pese á ausencia de columnas casarianas, o xornal fíxose eco o sábado 6 de decembro, nas páxinas 13 e 14, da boa acollida da súa conferencia, “A narrativa galega: crisis da palabra”, organizada polo Grupo Auriense e celebrada na Aula de Cultura, presentándoo como “autor de publicacións que han merecido inestimables comentarios críticos”.

En 1970 saíu do prelo a edición bilingüe galego-castelán do relato “O lagarto de pedra” (Casares, 1970g: 62-67) e así mesmo o autor retomou e incrementou as súas colaboracións en *La Región*, publicando un total de seis colaboracións co mesmo tipo de estrutura e liñas temáticas da súa escrita: o recoñecemento e homenaxe a autores que admiraba —en “Albert Camus: pequeño homenaje” e en “Se ha cerrado otra ventana”, que enlaza coa importancia da liberdade—, a liberdade —en “Salvar las palabras”, en “El loco, la gallina y el pluralismo” e en “Galicia como pregunta” o domingo 23 de xuño³⁴—, e a crítica aos modelos de avaliación baseados no cualificativo despectivo burro —na colaboración “Mi amigo burro”.

A primeira delas, “Albert Camus: pequeño homenaje” é de menor extensión mais si mantén en liñas xerais a estrutura que perfilamos respecto á primeira colaboración. O autor limíao reivindicou a figura deste “humanista” porque consideraba que, ao cumprirse dez anos do seu falecemento, “empieza a sufrir las equivocaciones del olvido”. Este xogo de palabras resulta contraditorio polo feito de que Camus “pensaba que la única forma de equivocarse era haciendo sufrir a los demás”. En base a esta premisa inicial asentou a reflexión de que “los hombres nos seguimos equivocando todos los días”. Recoñeceu que, igual que o autor homenaxeado, “ama profundamente a los seres”, a pesar das equivocacións que seguen a cometer —tanto como “error establecido” como “de puertas adentro”—. Reivindicaba que Camus “había convertido su vida en una apuesta a favor del hombre, al servicio de cuanto lo enaltece y en contra de cuanto lo degrada”.

A figura de Camus seguía presente en “Se ha cerrado otra ventana”, cuxo título é resultado dun xogo lingüístico coa expresión

³⁴ Existe un erro no xornal porque o domingo era 21 e o 23 foi martes.

“Para que entre un poco de aire fresco”, pronunciada polo papa Xoán XXIII³⁵ respecto á convocatoria do Concilio. Casares criticou as persoas “pesimistas” xa que consideraba que son xente que “ama los cuartos cerrados porque teme que el aire fresco sea portador de genes mortales”. Lamentou que este tipo de persoas descoñecen que é necesario “abrir las ventanas para que penetre la vida y llene los pulmones de quienes mantienen todavía un alertado latido de esperanza”. Fixo balance das achegas de persoas que apostaron pola liberdade e o respecto polo outro e que faleceron durante os últimos dez anos: Albert Camus, quen afirmaba que “en las personas hay siempre más cosas dignas de admiración que de desprecio, había entregado su azul alegría mediterránea a los espectadores recientes de la más alta degradación del hombre”; John Fitzgerald Kennedy, “un idealista sin ilusiones” como el mesmo se denominaba e que “pedía aire fresco para una América en cuyo interior se asfixiaba”; Martin Luther King e El Che Guevara, “dos hombres que de distinta manera quisieron abrir sendas ventanas”; e Bertrand Russell, quen lograra atopar un “respiradero” dentro do “muro de la hipócrita sociedad victoriana de su infancia” polo que entrou “el aire limpio, el escaso aire respirable que nos llegaba del Vietnam”.

A tristura e o pesimismo que se atisban no peche da colaboración: “Más tranquilidad para algunos, menos aire para otros” pode entenderse como unha necesidade de frescura que tamén recolle na seguinte colaboración, “Salvar las palabras”. Nela rememorou un pasado inmemorial no que “las palabras eran tan recientes que lo que se nombraba con ellas tenía como un sabor fresco de fruta nueva”. Valorou que naquela altura as palabras “servían para entenderse”, aínda “no se habían gastado”, carecían de “dobletes” e de “escondites” e así mesmo nelas “no se ocultaban malabarísticamente segundas intenciones”. Os parágrafos inicial e final son boa mostra da estrutura das colaboracións de Casares no xornal ourensán. Na temática reivindicou a existencia, moitos séculos atrás, dunha “etapa paradisíaca”, anterior “al mito de la serpiente tentadora”. Criticou a

³⁵ Casares tomou exemplo das palabras do papa Xoán XXIII, como apuntabamos ao describir a colaboración “Carta abierta a Dios”. Este Papa reapareceu na colaboración “Tres homes” do 21 de abril de 1992.

perda da “recta inocencia original” das palabras, a medida que as palabras envelleceron, e que esta circunstancia derivara na actual “chatarra verbal que nada significa, como tampoco significa nada verdad ni pan ni dignidad ni democracia, porque hemos pudrido las palabras”. Lamentou que o envellecemento das palabras provocase que “hemos pudrido la libertad del hombre”. Pese á realidade constatada, Casares apostou por centrarse nas palabras “pequeñas”³⁶, como cualificaba ás que “aún no se han asomado al mundo ambiguo de sus mayores”. Propúñase “salvar” estas pequenas palabras “para salvar también de esta manera el porvenir del hombre” e pronunciar no futuro versos de Salvador Espriu nos que reivindicaba “Hem viscut per salvar-vos els mots, per retornar-vos el nom de cada cosa”. Rematou esta colaboración asinada en Viana do Bolo coa esperanza de recuperar o significado primixenio das palabras. Exemplificábo co vocábulo “pan”, que definiu como “una nobleza redonda” que está ante nós “esperando ser compartida fraternal y hermanadamente”.

A cuarta colaboración de 1970, “El loco, la gallina y el pluralismo”, reflicte unha variante na estrutura tipo das colaboracións xornalísticas xa que a dedica a alguén que coñeceu persoalmente e a quen converteu en personaxe literario: Leoncio. Este xogo intratextual en canto á temática implicou de novo que reivindicase a liberdade e o respecto ao outro e avogase pola bondade. O autor elixiu a figura dun tolo da súa aldea, Leoncio, ao que convertera en personaxe e amigo do dono da personaxe protagonista do volume narrativo infantil *A galiña azul*. Describiuno con ternura, resaltando del que “veía el mundo al revés”, que “no admitía más jerarquías que las establecidas por la bondad”, que “jamás improvisaba”, que “tampoco era monótono”, que posuía a gran virtude de “ser original”, que era inventor da bomba da felicidade e creador de parábolas, como a da galiña “discrepante” que mandou deter o alcalde Manolito Listón. Finalizou facendo uso do irónico recurso literario de “como me lo contó, lo cuento. Me limito a dar fe” e afirmando que a “moraleja” da historia a puxeron os discípulos de Leoncio aínda que os “repipis dirán: ‘Fíjate, fíjate: una gallina asociacionista, pluralista e contestaria”.

³⁶ O autor estableceu un novo xogo literario coa súa primeira achega, “La crisis de la palabra”.

A importancia da liberdade tamén a abordou en “Galicia como pregunta”, na que retomou a necesidade de “salvar las palabras” como fixo Galicia no século XIX cando buscaba o seu ser, o seu espírito e a súa enerxía segundo Humboldt. O autor recoñeceu que “seguimos como a remolque de un siglo XIX que para nosotros no ha finalizado todavía” pois Galicia continuaba a pagar un alto prezo “por salvar una cultura y por reconocernos como pueblo”, labor ao que contribuíron decisivamente os integrantes da xeración dos Precursores e os seus herdeiros do grupo Nós. O escritor incidiu en que naquea altura Galicia precisaba responder a pregunta sobre “la forma en que va a desarrollarse el país”, preocupado polas afirmacións de sociólogos de Foessa respecto á pobreza e á falta de aproveitamento dos recursos naturais agravadas pola emigración. Apostou por responder a pregunta capital, “Qué va a ser Galicia?”, antes de que “se convierta en un deseo inalcanzable o en una frustración colectiva”. En canto á estrutura, esta mantense a fixada desde a primeira colaboración. A temática é unha revisión doutro enfoque sobre a palabra, protagonista indiscutible e única do macrotexto temático que conforman todas as facetas desenvolvidas polo autor ourensán durante a súa traxectoria a prol da cultura galega.

“Mi amigo burro”, a última colaboración casariana en 1970, adiantaba o estilo e estrutura da columna “Á marxe” iniciada en *La Voz de Galicia* doce anos despois. Casares aumentou os detalles que achegan verosimilitude á súa escrita, ao tempo que estableceu un xogo intertextual coa súa propia biografía persoal onde foi inserindo recordos vitais que adubiou con novas que lera e con figuras destacadas que foi coñecendo durante a súa vida. Tematicamente constitúe unha resposta irónica aos criterios de escolla para ingresar na escola de xornalismo, xurdida ao fío da memoria que presentara un amigo seu, “escrita en tono desenfadado y crítico”. Apuntou que ao mellor “pudo molestar a Emilio Romero y Gómez, entonces director de la escuela” aínda que fose “uno de los periodistas más críticos que tenemos”, mesmo co bispo Miguel Araújo, “de quien los orensanos conocemos bien sus virtudes y valía”. Contou ademais a anécdota dun veciño seu, “que iba para Correos” pero suspendérono “por burro,

como al personaje de Cela”. Reivindicaba que “ahora ya hay puestos para todos”.

O ano 1971 tampouco colaborou co xornal ourensán, probablemente por estar exercendo ese curso escolar como docente en Bilbao, para ser expedientado no anterior centro en Viana do Bolo e inhabilitado para exercer en Galicia.

Casares retomou as colaboracións en *La Región* en 1972.

“La generación de la lata” constitúe a primeira achega casariana no eido da literatura e viu a luz no ano da edición non venal *Tres historias eruditas para celebrar un nadal*. O autor partiu do cualificativo “Generación del noventa y ocho” inventado por Azorín e usouno como detonante para reflexionar sobre o “afán clasificador” que existe en xeral en Galicia³⁷. Tamén aludiu á xeración á cal o adscribiron pero cuxo nome non indicou³⁸ mais precisou “aunque el nombre no me gusta en absoluto, me he callado, tal como me enseñaron desde niños, por si acaso”. Si se adscribiu de forma voluntaria á “generación de la lata”, concepto que argumentou ironicamente como vivencias dunha xeración de integrantes que naquela altura “andamos por los treinta años”. Recoñeceu que hai tempo aprenderan que “Hitler era un canalla, que los niños no vienen de París y que Lola Flores no es tan guapa como decían”. Ironizouque a súa aprendizaxe e madurez non implicaron protestas de ningún tipo senón que “sin embargo, hemos dado bien poco la lata...”.

Na mesma liña literaria encádrase “Escribir ‘El Quijote’ de chiripa”, na que criticou ironicamente a demostración de Shanon do ano 1948 segundo a cal “las posibilidades que existen de formar una frase eligiendo palabras al azar en un diccionario son mínimas”. Rebateu o plaxio ou a casualidade na coincidencia de expresións exactas en distintos autores e épocas. Exemplificou as semellanzas comparando *El libro de la vida sexual* de López Ibor e *Modern sex techniques* de Robert Street, e a redacción dun amigo seu dunha novela

³⁷ O autor informou que Ourense era denominada “la Atenas de Galicia”, e que en Santiago de Compostela se acuñaron as xeracións dos “noitébregos” e “Platerías” entre outras “dos o tres vergonzantes que ni siquiera pudieron salir en los periódicos”.

³⁸ Casares debía referirse á Nova Narrativa Galega, grupo xeracional no que o incluíu parte da crítica ao seu pesar mais ao que finalmente aceptou pertencer, como aclarou Anxo Tarrío Varela (2003: 115-145).

igual a *El Quijote*. Concluíu que tales coincidencias se debían “exclusivamente a la chiripa. Pura y simple chiripa”.

“El barco de ‘El Barco’ abre outra liña temática: a mestura de vivencias persoais á hora de debater sobre unha anécdota detonante da escrita da colaboración. Desta volta Casares rememorou unha viaxe por Fisterra canda “un cura viejo, charlatán y simpático, que había elegido el estudio de la toponimia como ocupación para llenar las horas largas de su aburrimiento aldeano”. Comentou Moraime, ao fío dun escudo dun barco referido a El Barco de Valdeorras —que relacionou co proxecto do Miño navegable e co barco existente no escudo municipal de Barco, en Ávila, como lle contara Cela. Rematou recorrendo á explicación etimolóxica de Joan Corominas e aludiu ao “hermoso puente romano que ¡vaya por Dios! tampoco es romano” pese a denominarse así en Ourense. De novo as vivencias persoais, mais desta volta por vez primeira referidas a Suecia, reaparecen en “Los subdesarrollados europeos”. O autor expuña as súas razóns de última hora para non pasar unha fin de semana na Unión Soviética, ao fío dunha viaxe por Europa que están a organizar os seus sogros. Aclarou que eles lle consultaron a listaxe de países que Casares non pode visitar por mor da súa “reserva espiritual”.

Unha nova de prensa recollida en *El Correo de la UNESCO* é o punto de arrinque de “Lo dicen ellos”. Tratábase dunha carta escrita por alumnado italiano á súa profesora na que verbalizaban o que significa para eles suspender en base a un modelo de ensinanza que denunciaban, asentado nas “prácticas memorialísticas, una disciplina hipertrofiada, el examen concebido como zancadilla”. Casares fíxose eco da denuncia do alumnado debido a que bos alumnos como Pierino son seleccionados pola sociedade antes de nacer en base á “potencia cultural de los cromosomas de papá” en lugar de darlle a oportunidade de ser elixido como un dos mellores alumnos. Criticou a “comodidad” dalgúns profesores que consideran “burros” a maioría do seu alumnado.

“Baroja y otras cosas”, colaboración xurdida ao fío do libro de memorias publicado polo sobriño, Julio Caro Baroja, conforma unha revisión da menospreciada figura de Pío Baroja, considerado polo “sector menos tolerante de nuestra sociedad” como unha “especie de

demonio”. Casares rememoraba que durante a súa adolescencia, el e outros “bachilleres de la posguerra”, ademais de aprender a lista dos reis godos, “leíamos a Baroja a escondidas, con la conciencia regustada del que tiene algo prohibido que desprohibir en nombre de su santa voluntad”. Ensalzou o labor docente dos seus profesores Agustín Madarnás, “quien dirigió con acierto nuestras primeras peleas con el idioma y nos descubrió la maestría de Azorín”, e Celso Pérez Carnero. Resaltou que este último “nos inició contra viento y marea en tantas lecturas ya imborrables: Cantar del Cid, Juan de Valdés, Cela...” e tentou achegalos a unha edición escolar del *Libro de buen amor* sen permiso dos seus superiores, “pero él defendió nuestro derecho hasta que el ‘no’ fue inevitable”. No artigo lembrou que un destes profesores lles mandou ler *Las inquietudes de Shanti Andía*, o que permitiu rescatar “a Baroja del infierno en que nos lo habían metido el día de su entierro, que fue civil, porque Baroja no era creyente”. Casares puntualizou que “era un hombre bueno” e “un extraordinario novelista”, aínda que tiña “conflictos con la gramática”. O autor limiao consideraba a Baroja “posiblemente el mejor novelista español después de Galdós, que es tanto como decir el tercero desde Cervantes”. Casares inclúe por vez primeira nas súas colaboracións a anécdota, elemento que será frecuente como detonante ou fío conductor do desenvolvemento da temática nas colaboracións futuras do autor na columna “Á marxe”. Neste artigo son tres as anécdotas inseridas: a primeira, está atribuída a un sacerdote que acudiu estando Baroja falecido e que expresou: “la sorpresa que se va a llevar don Pío cuando se encuentre en el cielo...”. Casares reiterou a crítica de que existe “una balanza que desde hace siglos vence siempre del lado de la intolerancia”. A segunda anécdota, relatada por Ortega nun dos tomos de *El espectador*, dá conta das dúbidas gramaticais de Baroja, quen as resolveu afirmando: “No hay cosa peor que ponerse a pensar en cómo se deben decir las cosas, porque acaba uno por perder la cabeza”. E a terceira experimentouna o propio autor xunto a uns amigos cando outro deles afirmou querelos tanto que “les pergaría un tiro para salvarles”. Casares usou esta terceira anécdota para reivindicar que Baroja “perteneía a la raza de los hombres. Sus enemigos, a la de los inquisidores. Personas para quienes una idea vale más que una vida”.

“La antología esa” é a primeira colaboración dedicada á literatura galega e tamén a primeira referida á tradución, un feito reseñable pois Casares confesou que nos anos iniciais da súa adolescencia posuía “escasísimas referencias da cultura galega” mais si “moitísimas máis referencias da cultura universal”. Esta recensión sobre a antoloxía *Ocho siglos de poesía gallega* de Carmen Martín Gaité e Andrés Ruiz Tarazona constitúe unha crítica do descoñecemento das culturas periféricas, desde o parágrafo inicial:

este acercamiento a unas culturas que permanecían —y todavía permanecen— como separadas o apartadas, ha sido siempre bien acogido no sólo por gallegos y catalanes, sino también por todos los demás españoles de buena voluntad.

Casares valorou que en 1969 José María Castellet e Joaquín Molas, “dos intelectuales catalanes de solvencia reconocida”, recolleron unha selección de oito séculos de poesía catalá en edición bilingüe, realizada “con seriedad y altura”. Pola contra, respecto á antoloxía sobre a literatura galega, desde a súa publicación “los comentarios, los artículos y la indignación han ido en aumento” por unha razón rotunda: “es ilegible”. Preciso que, “con excepción parcial de la parte realizada por Carmen Martín Gaité”, pese aos importantes erros que cometeu, o resto da antoloxía “carece de la más mínima seriedad”. Criticou sobre todo a tradución de palabras, que exemplificou e aclarou polo miúdo coa finalidade de que “quienes lean dicha antología sepan cuál es el verdadero significado (es decir, la traducción auténtica)” e non crean, como afirman os antólogos na páxina 28, que atenderon a “una absoluta fidelidad al espíritu del texto...”. Esta última afirmación dos antólogos enerva a Casares: “¿Absoluta fideliqué...? ¡Oh, las palabras!”. Pechou a recensión cunha postdata referida a outra antoloxía “todavía peor” sobre a que “Ya, ya les contaré”.

“La otra” é unha nova recensión sobre outra antoloxía da literatura galega, a cal adiantara por primeira vez Casares ao final da colaboración anterior. Recensionou *Antología de poesía gallega*, de Manuel Catoira, a quen recoñece non coñecía ata uns días antes mais agora, como refire con sorna, “ya sé como escribe” e así mesmo “sé

cómo piensa”. O ton irónico proseguíu ao longo da recensión pois o autor ourensán afirmou que “estoy seguro de que el autor es un cachondo y no perdonaría mi falta de sentido del humor en caso de que este artículo llegase a sus manos, como espero”. Casares centrou a súa crítica “no sería” na escolla dalgúns dos autores antologados e no feito de que “Manuel Catoira se acaba antologizando a sí mismo”. Rematou a recensión reivindicándose como narrador, “prosero”, e non como poeta, pese a que Catoira o incluíse “entre los jóvenes poetas gallegos actuales dignos de mención”. Agradeceulle o xesto aínda que lle solicita ao antólogo que “por favor, no lo vuelvas a hacer” e que “la próxima vez, si me quieres bien, apunta hacia otro lado”.

“Señas de identidad” constitúe unha variante única dentro das colaboracións en prensa xa que se trata dunha narración ficticia e crítica coa que reacciona ante o absurdo de que unha mañá descubriu a existencia dunha liña negra que dividía a calzada en dous, “separando el mundo de parte a parte, como anuncio trompetero de vísperas de Juicio Final o algo por el estilo”. Tematicamente está unida ás colaboracións anteriores que versan sobre a liberdade e a relixión e na estrutura axústase á tipoloxía que caracterizará a maioría das columnas de “Á marxe”. A partir do conflito inicial, o autor buscou respostas ás súas autopreguntas “¿qué hacemos?”, “y yo, ¿qué?” e “bueno o malo?”, que se respondeu con ironía e segundo as normas preestablecidas: “uno es blanco y de derechas, como corresponde a todo hijo nacido de madre de las de antes de la píldora”. Aclarou con sorna, “blanco y de derechas para evitarse líos, que es como lo enseñaron a uno en la escuela. Lo de gordo y flaco depende las épocas”. Respecto a ser bo ou malo, Casares afirmou que “en realidad, ni una cosa ni la otra”, argumentando que “vamos, que más mansa ni una oveja”. Pechou a digresión afirmando, no último párrafo, a modo de sentenza final, entre escéptica e irónica, que consideraba que “lo mejor es que la raya apocalíptica se vaya a la porra porque estoy tan cerca de ser santo que todo eso no va conmigo”.

“Estos miedos” responde á estrutura das futuras colaboracións en *La Voz de Galicia*. O autor explicitou a noticia da prensa diaria que lle serviu de detonante para escribir este artigo xornalístico: a retirada do mercado dunha pasta dentífrica por conter hexaclorofeno. Casares

reaccionou ante a noticia escribindo unha carta ao xornal na que informaba que a crema de afeitar tamén contén hexaclorofeno. Como non obtén resposta do xornal, comezou a “vivir entre miedos”, aínda que se trataba de “miedos pequenos, de semidesarrollado”, un tipo de medo como “las zapatillas, de andar por casa”. Recoñeceu que, tras a reacción inicial, comezaran a incrementarse os medos: “miedo al vino, o a la leche, porque a lo mejor resulta que ni el vino es vino, ni la leche es leche”, entre outros, que acababa de “servirnos en bandeja el presidente de la Asociación Nacional de Consumidores”. A sentenza final —que o autor acostuma inserir no último parágrafo— arrinca nesta colaboración dunha premisa exposta no penúltimo: “el preguntar, en ciertas ocasiones, puede resultar tan feo como meterse el dedo en la nariz o rascarse la cabeza delante de las visitas”. Casares concluíu con sorna que decidira actuar como un pai que, cando querían botar do colexio a seu fillo por consideralo burro, respondeu: “Pajo para que le aprendan”. Yo también”.

“Un libro de Taboada Chivite” é unha nova recensión de *Etnografía galega*, do estudoso e colaborador habitual do xornal ourensán. Estruturalmente axústase á tipoloxía da maioría dos artigos publicados en *La Región*, pese a tratarse dunha recensión. Casares empregou o primeiro parágrafo para presentar a obra que vai recensionar e para expresar a perspectiva que vai adoptar no seu desenvolvemento, que non é outra que criticar “a un sector muy amplio, paradójicamente llamado culto, de nuestra sociedad”. Incidiu en que a este sector a “cultura espiritual de Galicia —lo mismo que la material, la literaria, y todo lo demás, incluida Rosalía y varios cientos de etcéteras— suena a materia china o jeroglífico”. Admitiu como desculpa do seu descoñecemento e ignorancia que “los textos no abundan y que la mayoría son de consulta difícil”, por seren xa daquela “una rareza bibliográfica” ou de custosa adquisición, como acontecía co segundo tomo da *Historia de Galicia*, dirixida por Ramón Otero Pedrayo. Salientou que Taboada Chivite seguiu a clasificación de Montandon, “como antes hiciera Risco”, e detallou as partes máis destacadas do manual. O parágrafo final dedicouno a valorar positivamente as achegas do volume etnográfico: a “lectura agradable” e a utilidade para “lectores no especialistas”. Recomendou

inserir en edicións futuras “una tabla de orientación bibliográfica para quienes se sientan animados a ampliar la materia”. O autor reiterou, no final do artigo, que Taboada Chivite empregou un “lenguaje sencillo que tanto prodigó su maestro Vicente Risco, presente por tantos motivos en este hermoso manual”.

“Pregón da Festa do Magosto 1972” constitúe a primeira mostra da participación e apoio directos do autor ourensán a actividades de reivindicación da cultura galega a través do seu patrimonio inmaterial. Durante os anos nos que Casares colaborou en *La Región*, o xornal publicou varios números monográficos dedicados a festas tradicionais de localidades ourensás. Esta colaboración encádrase neses monográficos nos que, dependendo da temática da festa elixida, tamén participaron outros colaboradores habituais ou esporádicos do xornal. As peculiaridades do artigo explican que non responda á tipoloxía sinalada para as colaboracións casarianas na prensa e que se asemelle máis a un relato elexíaco de conmemoración do magosto.

“Pero no chocean” —primeira achega do ano 1973, no que Casares é galardoado no I Concurso infantil de teatro d’O Facho coa súa única peza teatral, a infantil *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*— constitúe unha defensa de figuras criticadas sen razón aparente: nun primeiro momento, Pemán, xa que asemellaba que “estaba de moda” criticalo por non poder facelo directamente contra “los peces más gordos”, pois non tiñan “caña ni anzuelo”; e no momento no que escribe a achega xornalística, Emilio Romero, director de *Pueblo*, convertido en vítima “polisémica”. O punto de arrinque da colaboración casariana é a recente publicación da autobiografía *Emilio Romero entre la espada y la pared*. O autor aclarou que non criticaba a súa vaidade —xa que “a veces está tan cerca de la verdad que mejor es no menearla” — senón que o xuzgaba como escritor, pois “a mí me preocupa y ocupa la crítica literaria”. Precisou que Romero tentou ser poeta sen éxito — “no lo empeora ni don Juan de la Coba, el orensano aquel que inventó el idioma trampitán y que redactaba en verso los informes periciales”—, tampouco foi bo prosista, xa que cometía erros como ser laísta, abusar da redundancia, e “incurre con frecuencia en graves imprecisiones conceptuales”. Nas liñas finais, Casares incidiu en que non dubidaba

das razóns que impediron que “le cerraron las puertas de la Academia de la Lengua”. Rematou afirmando con rotundidade, na sentenza final da que tira o título da colaboración, que nesa institución “algunos sabios estarán viejos (a juzgar por un ruidoso y accidentado ingreso de los últimos), pero seguro que, de momento, no chochean”.

“Una voz ronca” é unha nova crítica literaria na que reflexionou sobre a cualificación de *La Celestina* “como un libro poco moral, o inmoral o semipornográfico”. Relacionou o “rechazo moral” da citada novela, nun primeiro momento coas “entretelas de la intolerancia de amplios sectores de la sociedad española”. Atribuíu a perpetuación dese rexeitamento á rutina, pereza intelectual, “acriticismo que sestea a lo largo y a lo ancho de una Historia hecha casi siempre desde arriba, porque sí, con mucho dogmatismo y bastante burrería”. Estendeu a explicación a un caso semellante: prohibir “a Unamuno por hereje”. Recoñeceu que na obra de Unamuno e en *La Celestina* existían exemplos de herexías e immoralidades aínda que nelas “está la nuez de un pensamiento noble y una voluntad artística felizmente realizadas”. Sorprendeuse de que, pola contra, existía una “tolerancia benévola” coa “poco edificante biografía de Lope de Vega”. Considerou este feito como “significativo” pois Lope era “poeta nacional” e “lo que falta de amable a su vida, se derrama en sus libros con generosa abundancia”. Resaltou que a súa voz era diametralmente oposta á de Fernando de Rojas, quen empregaba un ton “amargo, aristado, discordante. La voz es ronca. ¿No basta con esto?” —que reproduciu a modo de sentenza final que, de novo, contén parte do título da colaboración.

3.2.2 Sección “Con esta lupa” (1972-1974)

Nesta sección, xurdida como idea e como nome grazas ao propio Casares (Siro, 2002: 83), viron a luz semanalmente entre finais de 1972 e 1974 unha serie de retratos sobre trinta e dúas figuras destacadas en diversos ámbitos da sociedade galega e internacional. Eran caricaturas feitas a dúas mans por Casares e Siro López, quen representaba esas figuras cunha cabeza enorme e un corpo reducido do que esaxeraba os trazos ridiculizados. Ambos os autores elixiron personaxes de vixente actualidade pola recente publicación na prensa

de noticias referidas a eles: Golda Meir, Richard Nixon, Marlon Brando, Celso Emilio Ferreiro, Eleuterio Sánchez, Cámpora, Breznev, Pompidou, Tarancón, Salvador Allende, Manuel Orantes, Sadat, Willy Brandt, o Sha de Persia, Pablo Casal, Mao Tse Tung, Indira Gandhi, o rei Hussein, Pinochet, Kissinger, Gonzalo Dopico, Pablo Neruda, Forges, Fernández del Riego, Ramón Piñeiro, John Ford, a princesa Ana de Inglaterra, Peret, Eddy Merckx, Monseñor Añoveros, Ramón J. Sender, Mitterrand e Joaquín Ruiz Jiménez.

No primeiro retrato, “Golda Meir”, a caricatura de Siro mostrábao de fronte, cunha face triste e cos ollos pechos. O texto de Casares encozou con dúas preguntas retóricas ás que se respondeu con novas preguntas para resaltar o feito de que Golda Meir e tamén Sadat son meros títeres, se ben os xudeus só son “os comparsas dunha loita levada a cabo polos países máis poderosos do mundo para repartirse aquelas zonas da terra que non estean aínda asignadas a ningún dos dous” pobos, árabes e xudeus. Finalizou exculpando e empatizando cos dous dirixentes políticos por seren uns simples “mandados”, que só “de cando en cando se atreven a regañar ós amos” xa que a súa covardía e falta de determinación provocaba que “ó final acaben por facer o que eles digan” —en referencia aos verdadeiros xefes das grandes potencias, caso de Nixon, xa que “despois de todo e pese a todo, Nixon sigue dirixindo. E mandando”.

A seguinte caricatura de Siro, “Nixon”, é anterior a esta colaboración conxunta, como insistiu o autor limiao ao longo do seu texto. Siro representou a Nixon de fronte, cun traxe de espiga e gravata de raias, e acompañado dun cartaz no que se solicitaba o voto e de obxectos *a priori* non relacionados co seu labor político, caso dun telescopio, unha cámara fotográfica e un micrófono conectado a un altafalante. O centro da crítica de Casares foi unha reflexión irónica sobre a honestidade de Nixon, en base ao xogo de que non é presidente dos Estados Unidos, xa que se o fose non podería “facer cousas feas” como é a de “meter os narices na cociña dos veciños”. O autor ourensán estendeu o xogo á posible mentira do retrato de Siro pois Nixon si chorara na televisión. Ironizou que “cada cousa no seu sitio” e que estaba “retirado de ser un axente a servizo de intereses inconfesables”.

O retrato de “Marlon Brando” realizado por Siro caracterizábase por dous trazos definitorios: o perfil esquerdo do actor —remarcando os seus ollos, nariz e beizos— e a caixa de manteiga que sostén por un fío na súa man dereita —en clara referencia a unha das escenas máis cuestionadas do filme *O último tango en París*. O propio Casares aclarou que a vestimenta que levaba Brando na caricatura de Siro —chaqueta de traxe negra, gravata de puntos e pano no peto esquerdo da chaqueta— non se correspondía coa do citado filme. Ironizou coa posibilidade de que actuase a censura “que vela sempre pola nosa salvación”, de xeito que “quen teña ganas de se condenar, que vaia a Francia, se quere”. Criticou que só o podan facer os ricos, “quen abastecen o inferno maiormente”, mentres os pobres de Madrid só aspiraban a unha “condena barata”, consistente en mirar “as señoras gordas e tremendas que pintou Rubens”, e os pobres de provincias debían conformarse con que algún rico coñecido lles contase o filme. Desde a súa perspectiva de “pecador arrependido”, Casares temía que, por mor deste filme, se ofrecese unha imaxe unilateral do “excelente” actor. Ansiaba que se visibilizase a “súa conducta de cidadán responsable e exemplar”, da que son boas mostras a súa renuncia a asistir á cerimonia de entrega dos premios Oscars para estar cos indios e a súa afirmación de que lle gustaría “ser negro”. Rematou aseverando que a interpretación de Marlon Brando neste filme era un “pecado fácil e bastante gratuito” se ben, pola contra, os seus pecados políticos “fan tremer o propio Satanás”.

A volta a Galicia de “Celso Emilio Ferreiro” centrou o texto casariano, mentres que Siro representou o poeta xirado cara á dereita, sorrinte, cunha camisa de raias e un xerse de puntos, e cunha pluma na man dereita e un papel na esquerda no que rezaba “Para Celso Emilio Ferreiro”. O autor limiao incidiu en que a nova do regreso de Celso Emilio foi ben acollida polos seus amigos e polos seus lectores, aínda máis numerosos que os amigos. Salientou que o poeta celanovés contaba cunha “audiencia ampla” que mercaba as “tiradas de miles de exemplares” e esgotaba as reedicións, como acontecía tamén co celanovés Manuel Curros Enríquez. Casares explicaba este feito pola “índole da mensaxe” de ambos os poetas: posuír unha voz ronca e “disposta sempre a sinalar ós culpables”, por ser esta a misión da obra

poética, como plasmara no poema “Fuco Buxán”. Finalizou apuntando que, nestes “tempos tan incertos”, a voz poética de Celso Emilio, “rexa e dura, non será recibida en van”.

A detención de “El Lute”, alcume de “Eleuterio Sánchez”, a quen Siro representou tristeiro, de perfil dereito, sentado diante dunha mesa baixa e cun vaso na man, serviu ao autor limiao para debater sobre a falta de interese por este personaxe, “tema fácil e oportuno prá frivolidade hispana” durante máis de dous anos. Lamentou que El Lute pasase a ser só “un preso”, que “día a día será un home soio fronte á súa persoal historia”. Casares moveu o lectorado a repensar se a privación de liberdade a “un home novo, intelixente e de vontade probada” tranquilizaría a conciencia colectiva que se escudaba en que “el mesmo se cavou a súa propia tumba”, sen pensar se o resultado non puidera ser outro xa que “un soio home é a propia Humanidade”.

En “Cámpora”, este político arxentino aparecía caricaturizado por Siro de perfil dereito, cun amplo sorriso e un traxe frac, e apoiado sobre un bastón. No seu texto, Casares sintetizou o feito de que Cámpora, desde antes das eleccións, aclarara que el era “un mandado de Perón”. Reflexionou sobre o significado da cortesía de ambos os dous políticos entre si para non recibir Perón a Cámpora e para non visitar Cámpora a Perón. Rematou incidindo en que situacións políticas como a arxentina non “desaparecen cos seus inspiradores”.

Siro plasmou o político e mandatario comunista ruso “Breznev” de perfil esquerdo, cos ollos pechos e as mans cara a atrás. O escritor centrouse na oposición entre os principios e as posibilidades, a partir do significado da visita de Breznev ao mandatario estadounidense Nixon, entendida polos políticos románticos como unha herexía que lles fixo mesmo remoer a revolución de 1917 e non como a “visita a un bo amigo”. Casares reflexionaba se “a política debe permanecer fiel a uns principios puros e intachables” ou se resultaba “moito máis eficaz e incluso máis revolucionario” o sorriso de Breznev xunto a Nixon que o xesto “simpático” e “case infantil” de Nikita Krushev cando se descalzou na ONU “para bater co zapato por riba da mesa”. Destacou que a visita de Breznev lle reportaría á URSS vantaxes respecto a Estados Unidos. O autor limiao xustificou esta actitude cando afirmou que “a paz mundial e o propio desenrolo económico da

URSS pódennlle dar lexitimidade a un acto máis ou menos heterodoxo”. Cuestionou canto tempo sería posible manter “a dualidade dunha aproximación crecente ó enemigo e a loita contra él” pois, segundo Casares, a loita reduciríase a longo prazo a unha “loita puramente verbal”. Finalizou establecendo unha comparación entre a implantación do Chase Manhattan Bank en Moscú e a chegada dos chinos a Madrid, xustificable en ambos os dous casos pola fidelidade no “terreo das posibilidades”.

“Pompidou” aparecía caricaturizado por Siro de perfil esquerdo, cun amplo sorriso e non se observaban nin as mans nin os pés, a semellanza dun “arroaz”, como o cualificou Casares ao comezo do seu texto, por posuír “tódolos vellos resabios dos políticos habilidosos”. O autor limíao tachou de antipáticos a Pompidou e a Nixon. Resaltou os trazos empregados por Siro para reflectir tal descualificación: no caso de Pompidou plasmouno “nos narices, nas fazulas e no xesto babión dos beizos” e, en Nixon, na alusión á súa “mediocridade evidente”. Recoñeceu que ambos os dous “son pacientes e audaces” mais Pompidou “non ten caído en escándalo algún que o afecte directamente”. Ironizou co feito de que “o discípulo de De Gaulle” non posuía “as humás feblezas” que caracterizaban os “segundós”, os “non elexidos de Deus”, pois el tiña como misión “salvar os sagrados intereses de Francia”, coincidentes cos “non menos sagrados intereses dos seus amos”. Casares ironizou que, para este labor, “non é indispensable ter un perfil simpático” nin ser “un gran político” mais si “ter habilidade” e reservar a política para Miterrand.

Siro representou a “Tarancón” de perfil dereito, coas mans entrelazadas á altura do estómago e cos beizos entreabertos como se estivese a falar, e o autor limíao exemplificou, coa figura do cardeal de Madrid, a crise experimentada pola Igrexa católica. Explicou que, por mor do seu cargo, monseñor Tarancón tiña o labor de “clarificar públicamente a imaxe borrosa dunha xerarquía demasiado comprometida” respecto ás “últimas doutrinas papais e conciliares”. Casares consideraba que, por ser “a figura máis visible”, Tarancón recibía “os ataques máis radicais”, de parte do “amigo de sempre, incondicional mentres se cumplan as súas condicións”. Referiu que a mudanza da simpatía de onte á antipatía de hoxe se debía a que “a

xerarquía se fixo máis pastoral e menos evanxélica”, pese a que “o Evanxelio está na tolerancia, no pluralismo de opinións, na xusticia...” e non “cos intereses de quen somentes aceptan a Eirexa como amiga silenciosa”. Rematou aseverando que, cando “o silencio non se cumpre, están dispostos a insultar, a bater, a perseguir, a facer sufrir... no nome do Evanxelio”.

O mandatario “Salvador Allende” aparecía representado por Siro de fronte, cos brazos abertos e cunha camisa de manga curta e a raías —en clara alusión ao golpe de Estado levado a cabo polos fascistas de “Patria y Libertad” contra o goberno de Unidade Popular de Allende. Casares incidiu en que, pese a que o golpe fora obra dun “grupo minoritario”, apoiado só por un “pequeno número de militares de baixa graduación”, si tivera repercusión psicolóxica ao deteriorar “a acariñada imaxe do progresionalismo dos militares chilenos”, e porque a partir de agora se vería posible dar un golpe de Estado. Abriu un debate futuro sobre a xustificación “moral” dos militares que interviran en frear o golpe de Estado e sobre o “clima alarmista e apocalíptico creado pola oposición”. Recoñeceu que Allende dera “unha lección de lealdade e compromiso coa palabra dada” antes das eleccións: “iniciar a construción do socialismo sin traicionar á Constitución”. Finalizou preguntando se era posible a lealdade ante un enemigo poderoso que só cría en valores afíns aos seus intereses.

Siro retratou a “Manuel Orantes” de perfil dereito, cun amplo sorriso que deixaba entrever os seus grandes dentes superiores, cunha pelota de tenis na man dereita e coa raqueta cara a abaixo na man esquerda —como símbolo de rendición para apoiar a un compañeiro estranxeiro castigado pola federación do seu país. O autor limíao non entrou a valorar a calidade de Orantes como tenista senón que se centrou na sanción da que fora obxecto por solidarizarse cun compañeiro, e informou que no partido contra Italia o substituiría Manuel Santana. Detívose en reflexionar se Santana elixira un bo momento para regresar á competición deportiva, da que se retirara hai anos, pois escurecía a súa imaxe dignificada cando se retirara da Copa Davis ante as “declaracións desafortunadas de non sei qué importante señor”. Rematou afirmando que Orantes, se ben algúns consideraban que “cometéu un erro técnico” ao mostrar solidariedade ante un feito

sen razón algunha, podía ser criticado pola súa “oportunidade” ou “clarividencia” mais non por “falta de sociabilidade” ou mellor dito por “irmandade”.

“Sadat” apareceu caricaturizado por Siro co seu perfil esquerdo, traxeado e con gravata, cun amplo sorriso e coas palmas das mans cara a arriba —para simbolizar a aceptación e confianza que tentou espertar na pequena comisión de libios aos cales recibiu nunha entrevista coa que estes tentaran lograr a unión de Libia e Siria. O autor limiao incidiu en que o sorriso reproducido nas fotografías da prensa “non é máis que un acto de cortesía diplomática” e así mesmo “o desexo de manter as portas abertas” á unión de ambos os países. Resaltou que os acordos asinados por Nixon e Breznev en contra dos países do Oriente Medio provocara que Sadat non fora conseguir as concesións que pretendía e que Libia se convertese nun país rico. A solución, para Casares, pasaría porque Gadafi semellase ser “un elemento perigoso prós intereses do pobo”, cunha acusación que resultase operativa para que fose “relevado das súas funcións”.

Siro representou a “Willy Brandt” de perfil esquerdo, traxeado e con gravata de listas, cun papo puntiagudo, os ollos pechos, un sorriso forzado e un papel en branco entre as súas mans, aspectos todos eles deste Premio Nobel da Paz nos que incidiu o autor limiao, pois non o asemellaba “nada ós pacificistas tradicionais do estilo de Gandhi ou Luther King”. Casares fíxose eco das abondosas protestas xurdidas ao coñecerse o galardón. Lembrou que as eleccións da Fundación Nobel foran “moi significativas”. Advertiu que debían valorarse “entre líneas” as decisións tomadas por Brandt desde que o recoñeceran co Premio Nobel da Paz ata a data desta caricatura: a “Carta sobre as cuestións humanitarias” coa que están disconformes os checos; as actividades dos “pasadores” de habitantes da RDA para pasar o muro de Berlín; e a postura de Pompidou respecto a Brandt, ao considerar que Brandt ten que separar Bonn da Europa Occidental para achegarse a Moscú. Casares finalizou afirmando que a xestión de Brandt resultaba máis eficaz, pese a ser “menos romántica e espectacular que a dos vellos pacificistas”, e por iso resultaba máis difícil “xustificar e ratificar as causas” da concesión do Premio Nobel da Paz a Brandt.

“O Sha de Persia” foi caricaturizado por Siro de fronte, cun traxe negro e gravata de rombos, e coas mans atrás. O texto casariano centrouse máis na súa dona, a princesa Soraya, que no propio gobernante Sha, coñecido en España desde os anos cincuenta do século XX pola beleza dela. Casares reparou no repudio sufrido pola princesa Soraya por non poder ser nai —do que se fixeran eco as persoas cotillas ante a falta dun líder que emprendese unha cruzada para conquistar Teherán, “unha corte maxestuosa e un pobo miserable”— e no seu “destino tráxico”. Resaltou que a princesa Soraya logrou “manter vivo o lume sagrado do recordo” e as persoas cotillas “non llo perdonaron nunca á Sha”. Finalizou abrindo un debate sobre a necesidade de que O Sha viaxase a Estados Unidos para mercar avións, “pese a que ten unha das forzas aéreas máis fortes do mundo”.

Siro retratou a “Pablo Casal” de fronte, acompañado dun violín, vestido cun traxe frac e con rictus serio. O texto casariano, escrito ao fío dun concerto de Casals en Nova York, conformou unha reflexión sobre o intolerante cualificativo “mal español” ou “español de segunda” aplicado a numerosos españois que se exiliaron —Picasso, Juan Ramón Jiménez, Sánchez Albornoz, Alberti, ademais do propio Casals—, e sobre as connotacións extralingüísticas atribuídas a certas palabras. O autor limiao referiu que “a carga emotiva” connotada por “mal español” procedía dunha “longa historia de dogmatismo e exclusións” por terlle negado o dereito á discrepancia a metade de España á outra metade. Como consecuencia desta negación mutua, Casares considerou que se inventaba “unha sobrecarga semántica a un vocábulo decisivo” e se retiraran “da lista de habitantes” aos que pensaban de xeito distinto aos conservadores. Concluíu que os citados españois de segunda “acaban sendo de primeira” e reivindicou que tiñan “conquistado por seu país unha non pequena parte da súa gloria” mentres os conservadores, detractores seus, só mostraban “unha imaxe de intolerancia”. Finalizou cun aceno á esperanza futura, pois no pasado “participaban nunha mesma procesión rabinos xudeos e cregos católicos”.

“Mao Tse Tung” apareceu retratado por Siro de perfil esquerdo e co libro *Mao. Edición 2375* baixo o brazo, e polo autor limiao ao fío

dun artigo recente publicado no *Sunday Times* londinense polo xornalista Wilfred Burchett, quen abordaba as tres tentativas de asasinato de Mao no ano 1971, recollidas nun documento presentado ao Congreso do partido en Pekín. Explicou Casares que o primeiro intento semellaba ideado por Lin Piao, “desaparecido en circunstancias misteriosas por aquela época” e agora “condenado como un desviacionista de dereita interesado na restauración do capitalismo en China”. Para Casares, esta tentativa esclareceu un feito que provocara cambios destacados na política de Pekín na ruptura do “cinturón diplomático”, a apertura a países tan distintos como Estados Unidos e España, e a inimizade actual con Moscú. Destacou que os dirixentes chineses “veñen de alertar os países europeos fronte ó imperialismo dos americanos e o hexemonismo colonialista dos soviéticos”, por seren os chineses conscientes da súa numerosa poboación de “setecentos millóns de persoas”. Casares rematou cualificando de “xesta gloriosa” o labor emprendido polo poeta Mao ao lograr, nuns vinte anos, que China pasase de ser un “pobo de miseria” a converterse nunha “potencia mundial”.

Siro retratou a “Indira Gandhi” de fronte e co vestido típico da India. O texto casariano xurdiu da noticia sobre unha comisión representativa dos oitenta millóns de *harijans* que visitaran recentemente o primeiro ministro para abordar a súa problemática e Indira Gandhi só aparecía aludida. O autor limiao sintetizou as condicións dos *harijans* segundo a lei de 1955 e a expulsión daquela das terras que lles atribuíran en 1965, ademais de exemplificar a súa problemática recollendo dous aspectos económicos detallados no xornal *Le Figaro*. Cualificou de “sintoma” que Indira Gandhi recibira a comisión dos *harijans* e temía que, se a revolta destes aumentaba, o goberno que ela dirixía servise a súa clase, como tiña acontecido ao longo da Historia.

“O rei Hussein” foi caricaturizado por Siro de fronte, cun traxe negro a raias brancas, e prendendo un cigarro coa bomba que sostíña na man dereita. Casares retomou no seu texto a importancia da palabra presente nas súas colaboracións en prensa desde o seu primeiro artigo en *La Región* e así mesmo no precedente retrato de Pablo Casals. O punto de partida do retrato de Hussein foi a nova da

liberación/amnistía de presos políticos encarcerados, caso de Abou Daoud, liberado polo propio Hussein do cárcere central de Amman. Casares debateu sobre a credibilidade das palabras pronunciadas polos políticos e advertiu que o xogo irresponsable coa linguaxe que estes practican provocaría que, por causa de empobrecer as palabras, estas finalmente “deixan de significar o que significaban, perden sustancia e convírtense en chatarra”. Alertou que a perda de significado xa afectara a verba “amnistía” no caso concreto de Hussein, quen tentaba reconciliarse así cos palestinos tras arrincarlles os escasos medios cos que contaban antes da matanza perpetrada contra eles en 1970. Concluíu que Hussein non podía verse daquela como un “xeneroso benefactor” dos palestinos pois “a verdadeira xenerosidade, ten que vir dunha victoria conquistada en boa liz, sin trampas”.

“Pinochet” apareceu caricaturizado por Siro de fronte, cos ollos pechos, a boca entreaberta, e o brazo dereito baixado e pegado ao corpo. O texto casariano aludiu indirectamente a Pinochet e constituíu unha reflexión acerca das causas que se ían coñecendo sobre o golpe militar en Chile. O autor fixo unha comparación coa actitude das persoas que se disfrazan no “Carnaval”, sabedoras de que “hai no disfraz unha provisionalidade ineludible”, que “a impostura dura xusto” os tres días do Entroido, que regresan “as caras vellas, e que resultaría imposible prolongar por máis tempo o finximento”. O texto casariano xurdiu da publicación na prensa mundial dunhas verbas tiradas dun documento secreto da compañía americana ITT de 1972: “Comprirá afundir a Chile nun verdadeiro caos económico para incitar ós militares amigos a dar un golpe”. Estas palabras explicaban, para Casares, a caída do prezo do cobre no mercado internacional, a anulación do préstamo do Banco Mundial a Eduardo Frei cando Allende chegou ao poder, e a aparición dos produtos de primeira necesidade, inexistentes antes da mañá do 11 de setembro, día do golpe militar.

Siro caricaturizou a “Kissinger” esaxerando do seu perfil esquerdo o nariz, os dentes e o mentón, ademais de presentalo coas mans apoiadas na barriga. O texto casariano retomou outra polémica figura recoñecida co Premio Nobel da Paz, galardón abordado no artigo precedente dedicado a Willy Brandt. O escritor considerou que

a “pombiña da Paz” mudara a “corvo da guerra”, unha metáfora que empregou para explicar que andaba “desnortada”. Casares entendeu que esta era a única explicación comprensible para que Kissinger merecese este recoñecemento “xusto no momento en que os Estados Unidos enviaban toda clase de armas a Israel” e cando, pouco despois, os políticos americanos “decretaron a alerta nuclear ao mundo enteiro”. Casares lembrou que os membros da comisión Nobel botaran man do eufemismo para non xustificar se o Premio llo concederan a Kissinger, “executor das órdenes de Nixon”, ou ao propio Nixon, “pola súa acción diplomática encamiñada a finalizar a guerra do Vietnam”.

O boxeador ferrolán “Gonzalo Dopico” apareceu retratado por Siro de perfil esquerdo e coa indumentaria propia do deporte no que competiu sen éxito no campionato de Europa. O autor limíao contradixo unha opinión reiterada na prensa acusando o árbitro da derrota do ferrolán. Casares atribuíuna á “falta de medios” económicos deste, “entrenándose nun garaxe e duchándose cun sifón”. Reivindicou o peso da rutina da realidade e fantaseou ironicamente coa “chiripa xenial, os desenrolados cromosomas e demais virtuosidades da raza” para que salvasen as distancias e posibilitasen que un señor de Lalín, “que ten un laboratorio feito a base de espellos, tixolas, potas, cazos e caldeiros”, puidera descubrir a cura do cancro.

A “Pablo Neruda”, outro Premio Nobel pero en distinta categoría, retratouno Siro de fronte, cun traxe e gravata negros, sentado diante dunha páxina en branco, cunha pluma na man dereita e coa esquerda suxeitando a páxina. O autor limíao rendeu homenaxe a esta “voz irrepetible” para que o mundo comprendese por fin “qué anaco importante de sí acaba de perder”. Criticou a queima de libros deste “poeta de escepción” pois unha queima “non é un acto gratuíto”. Reivindicou unha vez máis a importancia da palabra e o ataque á “razón dos que teñen tantas que se non llas afogaran abondaríanlle para cambiar o mundo”. Casares finalizou aseverando que seguían a escoitarse, aínda que menos, “as razóns afogadas”.

A colaboración denominada “Forges” tamén constitúe unha homenaxe, de aí que Siro o retratase de fronte, cunhas enormes gafas que denotaban a súa preclara ollada, debuxando cun lapis e rodeado

dalgunhas das figuras que poboaban as súas tiras humorísticas. Casares cualificou a Forges³⁹ de “necesario” na España daquela por varias razóns que detallou e que lembran a autopoética casariana: reduciu a burocracia á categoría de broma e desacralizou a máscara da linguaxe solemne de numerosos “homes solemnes” cando inseriu de forma “oportuna” algún “elemento realista inesperado”. Finalizou valorando a “lucidez” de Forges, a medio camiño entre o “sadismo” e a “amargura” que plasmaba nalgunhas figuras das súas tiras humorísticas.

De novo o matiz de homenaxe aparece na colaboración “Fernández del Riego”, a quen Siro retratou de pé e de fronte, sorrinte, cunha chaqueta a cadros, unha pluma alzada na man dereita e un exemplar da *Historia da literatura* na man esquerda. O texto casariano rendeu unha dobre homenaxe e recoñecemento: por unha banda, á conmemoración dos “dez anos de vida” da revista *Grial* e, por outra, a dúas figuras clave na “salvación” da cultura galega, Francisco Fernández del Riego e Ramón Piñeiro, quen só apareceu aludido pois Casares reservoulle o retrato posterior. O autor limiao definiu a Fernández del Riego —“Paco” para Casares e outras figuras que o trataron de preto— como “intelixente e apaixonado, xeneroso e bó”, cunha “cabeza nobre de león ruxinte e unha alma de neno que lle sae polos ollos”, nos que Casares observaba ademais “a determinación teimosa do iluminado que encende esperanzas cada día” e tamén así “alumea os soños dos demais”, a modo de “Lazarillo Maior de Galicia”. Casares consideraba que Fernández del Riego posuía unha “man forte e guiadora”, unha “quente man amiga que desterra a soedade”.

O retrato denominado “Ramón Piñeiro” completa o recoñecemento do décimo aniversario da revista *Grial* e indirectamente de Fernández del Riego na colaboración homónima precedente. Siro retratouno de fronte, potenciou a expresividade da súa intensa mirada, e presentouno sentado e cunha pluma na man

³⁹ Forges era o humorista gráfico da páxina dedicada a “Colaboraciones” en *La Voz de Galicia* cando Casares publicou os artigos das seccións “Ao marxe” e “Á marxe” correspondentes ao ano 1982. Seguiu sendo ata o 8 de agosto de 1983, data na que Forges foi substituído polo tamén humorista gráfico Chumy Chúmez.

dereita e na esquerda sostendo a folla en branco. O autor limíao amosou unha sentida admiración⁴⁰ desde as liñas iniciais do texto, ao definir unha hora transcorrida ao seu carón como “asomarse á ventá do Paraíso”. Destacou a “armonía” e a “serenidade” que transmitía, a xenerosidade dos seus ollos “que ven por detrás das cousas e por debaixo dos homes”, a súa “intelixencia aclaradora” e a súa “franciscana humildade”. Casares consideraba que estes trazos convertían a Ramón Piñeiro nun “curador de pensamentos” dos demais.

Siro retratou a “John Ford” de fronte e de pé, ao lado da cadeira de director de cinema, cun guion na man dereita e cun altofalante colgado do brazo dereito, axustando coa man esquerda a lente da cámara de cinema, e completou a súa imaxe cun sombreiro de vaqueiro e co cristal esquerdo das gafas difuminado. O texto do autor limíao xurdiu do falecemento do director cinematográfico, pretexto para dar visibilidade ao cinema galego e ás xornadas finalizadas o día anterior. Reivindicaba que o cinema galego —outra das afeccións de Casares— “empeza xa a ser” unha realidade e que quería “contar” aos demais “cómo foi a vida” en Galicia, de forma semellante a como John Ford soubera ofrecer unha “linguaxe épica” coa que narrara “a grandeza e a miseria da creación dun mundo novo”.

“A princesa Ana de Inglaterra” apareceu caricaturizada por Siro de fronte e en base a tres trazos físicos prominentes: o nariz, a dentadura, as orellas e o amplo sorriso. A recreación completábase cun vestido de lunares pequenos e cun bolso diminuto que collía con ambas as mans. Casares só se referiu á princesa inglesa cara á parte final do seu texto pois na primeira parte aludiu a varias novas de actualidade que constataban a degradación diaria da humanidade, caso do presidente de Bolivia Hugo Banzer, quen acababa de ordear a morte de campesiños famentos; Souper, quen cazara homes en Chile; italianos en contra da democracia; e o “escuadrón da morte” brasileiro. Na segunda parte do seu texto, Casares tachou de “cotilleo frívolo” o

⁴⁰ Casares detallou a súa admiración por Piñeiro noutras publicacións posteriores: *Ramón Piñeiro. Unha vida por Galicia*, a *Homenaxe a Ramón Piñeiro* que coordinou e *Ramón Piñeiro*.

feito de que el mesmo recollou os cualificativos “simpática e libre” que lle atribuían as crónicas a Ana de Inglaterra e cos que concordaba.

“Peret” apareceu retratado por Siro con traxe, cunha guitarra e rodeado de notas musicais. O autor limiao abordou a escolla deste cantante para representar a España no festival de Eurovisión. Desde o inicio do artigo Casares cualificou a elección de “torpe” porque se está a identificar “o español co andaluz”, descoñecendo que “os demais pobos da península” teñen “un tipo de música e folclore” distintos do andaluz. Finalizou aseverando que a “mixtificación peretiana” se aproximaba ao “subdesenrolo africano” e quedaba lonxe da “soñada meta mercadocomuniá”.

O retrato de “Eddy Merckx” realizado por Siro representaba o ciclista belga subindo unha costa ascendente pouco pronunciada e coa velocidade debuxada nos expresivos ollos e beizos entreabertos. O autor limiao abordou o patriotismo desde a óptica da “victoria eterna” deste ciclista. Casares recoñeceu que “costa admitir que algo tan perfecto, algo tan indiscutiblemente superior, non leve a marca da nosa calidade como as sardiñas e as laranxas”.

Siro retratou o bispo “Monseñor Añoveros” de perfil esquerdo, cunha boina e traxes negros, coas mans unidas sobre o peito e cunha mirada escrutadora. Ao longo do texto, Casares sintetizou as consideracións dos partidarios enfrontados dos bispos Añoveros e Guerra Campos respectivamente. O escritor criticou que as persoas da dereita española esgrimiran que os bispos son de esquerdas, que se lle negase a Añoveros expresarse no “recuncho pobre e humilde dunha simple folla multicopiada” e que se escoitase a Guerra Campos “pola televisión a cañón aberto”, aínda que “aquele día de marras ca homilía de Añoveros fixeron aviós e barquiños prós seus nenos”.

“Ramón J. Sender” apareceu retratado por Siro de perfil esquerdo e de pé, coas mans nos petos e unha expresión riseira nas fazulas, os ollos pechos e a barba branca, a chaqueta do traxe a cadros, e unha gravata e pantalón negros. O texto casariano abordou o regreso do novelista aragonés, quen mudara de ser “novo” e “rebelde” cando se exiliara a ser “vello e conservador” ao seu regreso. O autor limiao chamou a atención sobre “a fondura das feridas” de Sender, desde a óptica de que os “exilios son triunfos (ou derrotas, según se mire)”.

Casares ansiaba que a obra anterior dun “bo novelista” como Sender, pese a que el cambiase, “siga merecendo a mesma alta opinión que mereceu hastra agora”.

De perfil esquerdo e traxe e gravata negros caricaturizou Siro a “Miterrand”, co dedo índice da man sinalando cara a adiante e coa man esquerda no peto do pantalón. O autor limiao consideraba que podería ter sido presidente da república francesa se votasen os de dezaioito anos pois Giscard, pese a usar “a súa xuventude como arma publicitaria”, non podía gustar á mocidade porque representaba a “unha dereita soberbia, despectiva e aburrida”, a cal provoca “irritación na xuventude actual”. Reflexionou sobre o feito de que a mocidade mundial se percatara de que “son maioría, pero maioría politicamente dominada”. Lamentaba que non foran coñecedores da súa “forza política” e se limitasen ata daquela a impoñer “a súa revolución nos costumes, na música, na arte e no vestido”. Deixou o final aberto a unha “batalla final á xerontocracia” e aos cambios que devirían de parte dos sucesores de Giscard e de Miterrand.

No último dos retratos da sección “Con esta lupa”, o dedicado a “Joaquín Ruiz Jiménez”, Siro caricaturizou o personaxe de forma gráfica de perfil esquerdo, con traxe e gravata negros e co brazo dereito dobrado e a palma cara a arriba e a man esquerda no peto do pantalón. O autor limiao contrapuxo as figuras de dous exministros en España mais obsérvase a súa preferencia polo citado Ruiz Jiménez fronte a Julio Rodríguez, autor dun libro que funcionou como detonante para a creación deste retrato visual e textual. As posibles razóns da preferencia casariana débense a que Rodríguez acollera no seu libro “unha bomba anónima e antidemocrática” sobre o seu opositor Ruiz Jiménez e que este último pedira ás altas esferas “a normalización da vida política baixo a bandeira dialogante da discrepancia e, casi casi, do contraste de pareceres”.

3.2.3 Características das colaboracións en *La Región*

As colaboracións de Casares en *La Región* ofrecen trazos definitorios da súa escrita en canto á estrutura, temática, estilo, inquiredanzas, actitude vital, busca de novas formas literarias, entre outros aspectos.

A estrutura das colaboracións casarianas no xornal ourensán responde a dous modelos, o primeiro dos cales foi concretizando o autor co paso do tempo ata configurar a estrutura recoñecible das súas achegas na sección “Á marxe” de *La Voz de Galicia*. Este primeiro tipo de artigo aparece nas colaboracións esporádicas onde presenta unha idea temática inicial que funciona como punto de partida para a escrita da achega; un desenvolvemento máis demorado, artellado en base a argumentos breves e comprensibles para o lectorado aínda que Casares insire ás veces intertextualidades con personaxes, temas ou frases feitas recoñecibles polo gran público e que aproximan as súas achegas aos trazos xerais do microrrelato; e un final que engarza coa premisa de partida ao tempo que reproduce unha nova máxima a modo de ensinanza ou balance da reflexión desenvolvida no nó da achega xornalística.

O segundo tipo de columna confórmano as inseridas na sección “Con esta lupa” xa que nelas o texto casariano e o debuxo de Siro complementáanse e beben indistintamente un do outro. Estas segundas achegas en *La Región* caracterízanse por abordar personaxes de calado máis internacional e temáticas de maior espectro nunha estrutura que xira ao redor dos trazos físicos e psíquicos do personaxe elixido en cada achega, se ben nalgúns casos prima a caricaturización e noutros o retrato é máis benevolente e exculpatorio das cuestionables actitudes do personaxe respecto ao outro.

En ambos os dous tipos de achegas Casares aborda temáticas constantes na súa escrita —en liñas xerais, a defensa da liberdade, o respecto polo outro, o recoñecemento e homenaxe a escritores e outras figuras de distintos ámbitos aos que admiraba. Estes artigos constitúen tentativas de configurar e mellorar o estilo e a estrutura que caracterizarán as súas futuras columnas en “Á marxe” pois neles xa aparecen, segundo Víctor F. Freixanes (2002: 13)⁴¹, “as liñas básicas do seu pensamento, que dun xeito ou outro o acompañarán toda a vida”. Así mesmo aparecen “constantes que se repetirán na súa obra

⁴¹ Víctor F. Freixanes enumerou como liñas básicas do pensamento de Casares, “o amor polas palabras, o discurso da tolerancia, o respecto pola diversidade, esa riquísima curiosidade intelectual polos feitos e os acontecementos máis variados que amosou sempre, o humor, a capacidade para construír o relato e converter a anécdota (exemplificadora) en categoría, as súas teimas, os seus autores queridos, as súas preocupacións...” (Freixanes, 2002: 13).

xornalística posterior” (Valcárcel, 2003: 182-183)⁴² e “trazos recorrentes” (Cajaraville, 2017: 75-77)⁴³, ademais dun “pensamento cristián imbuído dunha clara conciencia social” e unha “defensa en prol dun reparto máis equitativo da riqueza, da xustiza, da tolerancia e da liberdade” (Carro, 2017: 46).

Mais nas achegas da sección “Con esta lupa” reflíctese o Casares “un chisco ácrata” mais tamén o “Casares idealista” que sempre foi (Siro, 2002: 84) e dáse unha mestura textual: uns retratos máis “conmovedores” e outros que “demostran a firmeza das súas conviccións políticas e a coraxe de proclamalas” (Siro, 2002: 84), de aí que conformaran “o primeiro espacio de política internacional en galego” (Siro, 2002: 83). Estes trazos xustifican que, segundo Marcos Valcárcel, existen “coincidencias temáticas”, como son unha “posición moi ideoloxizada e radical”, desde a cal Casares expuña “teses moi críticas co poder político norteamericano” mais moi “solidarias” con países de todo o mundo que aínda carecían de democracia e liberdade (Valcárcel, 2003: 182).

A variedade temática recóllese en ambos tipos de colaboracións se ben as primeiras teñen un carácter máis localista na súa maioría e as segundas responden ao afán internacionalizador que Casares procuraba para a cultura galega⁴⁴ e que vai asomando de forma esporádica nalgunhas achegas do primeiro tipo. As segundas refírense á responsabilidade dos políticos respecto aos pobos que gobernan e ás consecuencias derivadas das súas medidas de xestión e das alianzas ou cerrazón respecto a outros países próximos ou referentes na economía

⁴² Marcos Valcárcel apuntou, entre as constantes de Casares na prensa, “a reivindicación moi temperán do espírito crítico de Albert Camus, a aposta por unha pedagogía renovadora e unha educación aberta a todos os grupos sociais”, ademais da “importancia das palabras e a loita contra a censura, os problemas de identidade dunha cultura e dun país” ou “certas obsesións con personaxes do antigo réxime ós que zorregaba de seguido como Emilio Romero, López Ibor ou Jiménez Caballero” (Valcárcel, 2003: 182-183).

⁴³ Héctor Cajaraville propuxo os seguintes trazos reiterados no Casares articulista: a “importancia das palabras”, o “respecto pola diversidade”, a “reivindicación do espírito crítico”, a “denuncia dos problemas de identidade cultural” de Galicia, a “defensa dunha pedagogía renovadora e igualitaria” e o “O discurso da tolerancia” (Cajaraville, 2017: 75-77).

⁴⁴ Concordamos con Héctor Cajaraville en que “esta preponderancia das figuras de talle internacional demostra o espírito desta sección de transcender o contexto máis próximo ao lector e converterse nun espazo de análise da convulsa actualidade do mundo” (Cajaraville, 2017: 72).

mundial. Así mesmo Casares reserva un espazo para homenaxes a distintas figuras literarias, non só vinculadas á cultura galega, senón a personalidades destacadas noutros ámbitos polas súas proezas ou habilidades.

3.3 *LA VOZ DE GALICIA*. BIOGRAFÍA

La Voz de Galicia, fundada por Juan Fernández Latorre, José M. Martínez e Antonio Prieto Puga, encomezou a publicarse o 4 de xaneiro de 1882 baixo o subtítulo “diario político y comercial” e o seguinte primeiro editorial, que antecedía os principios fundacionais:

Nuestra primera y más ardiente preocupación será la de servir con todo el entusiasmo de nuestra alma, y con toda la energía de nuestro patriotismo, los grandes nobles y desdeñados intereses de esta hermosa y querida región gallega (Blanco Valdés, 2016: 12).

Como incidiu Santiago Rey Fernández-Latorre, a súa contribución á sociedade galega “era un compromiso con la democracia y con el desarrollo de esta tierra” (Rey Fernández-Latorre, 2016: 23).

Este “espíritu fundacional” seguiu vixente xa que se trataba do

único periódico que puede considerarse plenamente gallego, tanto si se mide por el ámbito de difusión (toda Galicia sin excepciones), como si se observa la cobertura periodística (catorce redacciones en la comunidad), o si se repara en la propiedad (Rey Fernández-Latorre, 2016: 23-24).

Ademais o xornal coruñés, converteuse no

primer periódico regional de España, destacado entre los principales de la nación y consolidado como el número uno del país gallego, tiene el deber de hacer honor a su cabecera. Es y quiere ser la voz de Galicia, con todo lo que esto significa en cuanto a pluralidad, apertura y altura de miras” (Rey Fernández-Latorre, 2016: 23-24).

Santiago Rey Fernández-Latorre reiterou esa mesma convicción o 25 de novembro de 2014 no seu discurso de entrega⁴⁵ do 46º Premio Fernández-Latorre ao artigo “Atocha” de César Antonio Molina, cando afirmou que “la prensa sería y comprometida con su gente debe ejercer el irrenunciable papel de ser la conciencia crítica del poder” (Rey Fernández-Latorre, 2016: 150).

Recoñeceu que un editor se trabucaba se non se situaba no lugar do lector, “si él mismo no es un lector. El lector, por definición, representa la quintaesencia del ciudadano: aquel que se informa, razona, forja criterio y participa” (Rey Fernández-Latorre, 2016: 150). Considerou que “solo las personas informadas adquieren suficiente autonomía para tomar decisiones con plena conciencia y libertad, aunque tengan también el derecho de equivocarse” (Rey Fernández-Latorre, 2016: 151).

Confesou que lle preocupaba que “el periodismo no sepa mirar con ojos de ciudadano y se instale en el parloteo que caracteriza a determinadas clases políticas” pois o xornalismo “está para servir a la realidad y a sus lectores” (Rey Fernández-Latorre, 2016: 152).

Esta reflexión de Santiago Rey Fernández-Latorre sitúase na coñecida hipótese recollida por Ramón Máiz respecto ao seu estudo dun corpus conformado polos titulares e encabezamentos de *La Voz de Galicia* entre 1977 e 1996:

entre os produtores da identidade colectiva galega, os medios de comunicación xogan un papel esencial, tanto na substantivación de diversos compoñentes da realidade, como no seu espallamento e difusión entre os cidadáns, ata acadar un estudo de *master frae* ou evidencia social compartida pola maioría dos galegos (Máiz, 2004: 99).

Mediada a década dos anos sesenta, cando Casares principiou a colaborar en *La Voz de Galicia*, este xornal publicaba 48 páxinas diarias e 56 ou 60 os domingos, os martes —con suplemento de deportes— e números especiais. O seu prezo era de 8 pesetas a diario e de 9 pesetas os domingos (Fernández Santander, 1994: 204).

⁴⁵ Santiago Rey Fernández-Latorre intitulou o seu discurso “El último tren”.

A colaboración de Casares encadrábase nas páxinas especiais dos domingos, que constituían un caderno independente —a cor as páxinas primeira, última e as dúas centrais— conformado, entre outras temáticas, polas “colaboraciones literarias, en ‘artes y letras’, de González Garcés, Carlos Guerméndez, Álvarez Torneiro y Carlos Casares (‘A ledicia de ler’)” (Fernández Santander, 1994: 206).

Pese á división en seccións distintas, *La Voz de Galicia*

acusa certo desorden o anarquía, pues, muchas veces, aparecen noticias de internacional entre las de nacional, así como comentarios políticos; sucesos regionales en nacional, aderezado todo con las esquelas, que saltan, cual jilguero, de un lado a otro (Fernández Santander, 1996: 206).

Carlos Fernández Santander salientou, respecto á “calidad literaria de las colaboraciones”, que “hay que remontarse a la época de la segunda República para encontrarlas de la misma altura” (Fernández Santander, 1996: 206).

Precisou que existía un “interés por dar una información lo más aséptica posible, aislada de la pasión política del momento”, e que proseguían “el reportaje de interés social y humano” ademais de “la entrevista y el comentario corto, especialmente los de interés local” (Fernández Santander, 1996: 206).

En outubro de 1973 o xornal coruñés reduciu o seu formato “al pasar del tipo sábana, con siete columnas, al tabloide, que es, exactamente, la mitad. Resulta así un periódico más manejable y atractivo” (Fernández Santander, 1994: 191).

A mesma estrutura de “tabloide” pervivía a finais dos anos setenta cando *La Voz de Galicia* xa custaba 15 pesetas, publicaba seis edicións de 64 páxinas a diario e 80 páxinas os domingos, e o caderno dominical reiteraba a estrutura da época anterior e o número e páxinas —entre 8 e 16— (Fernández Santander, 1994: 255).

Nese mesmo mes de 1973, o xornal coruñés engadiu un novo caderno, “*Galicia*”, considerado a primeira tentativa, “en la prensa regional, de presentar, con estilo ameno y divulgador, las características, costumbres, historias y personajes destacados del país” (Fernández Santander, 1994: 255).

Nesa altura, o xornal “ya tiene un orden, ya la lectura se hace asequible, además de cómoda, por su formato” (Fernández Santander, 1994: 255), ao que contribuíu o nomeamento de Juan Ramón Díaz García como director en 1977. Ese ano, as colaboracións de *La Voz de Galicia* carecían da “altura intelectual y literaria de la anterior etapa (sobre todo porque muchos de sus colaboradores se han muerto, como Otero Pedrayo, Blanco Amor...)” (Fernández Santander, 1994: 255).

O novo director buscou, entre as primeiras medidas tras aceptar o cargo, a colaboración doutros escritores “igualmente importantes, como Carlos Casares, García-Sabell, Alfredo Conde, Filgueira Valverde, Fernández del Riego...”, e substituíu “el predominio de la carga política, propia de los primeros años de la transición” por “informaciones de interés social y humano” (Fernández Santander, 1994: 255).

As decisións tomadas por Juan Ramón Díaz García contribuíron a que *La Voz de Galicia* fose “un periódico abierto y liberal, que está con todos en general y con nadie en particular” (Fernández Santander, 1994: 255), como o percibían os lectores incrementando a venda desde os 67.054 exemplares en 1977 —sen computar a edición especial para a emigración— ata os 84.033 exemplares en 1979.

Estas cifras tamén posibilitaron o aumento da publicidade: en 1977 as columnas de publicidade eran dunha media diaria de 11, o que supuña o 40,4% no espazo total do xornal, por riba da maioría dos diarios europeos, nos que a porcentaxe de publicidade oscilaba entre o 30% e o 37%.

O incremento da venda de exemplares e de anuncios publicitarios debeuse en parte á distribución, que no caso de *La Voz de Galicia* supuña o 31,5% de cada exemplar para dar chegado ao 90% dos case dous mil puntos de venda. Este é un dato relevante xa que naquela altura o índice de lectura en España era de 80-85 exemplares para cada mil habitantes, mentres en Galicia só era de 55 exemplares por mil habitantes.

En definitiva, segundo José Pérez Vilariño, *La Voz de Galicia* era a única empresa xornalística con dimensión rexional en Galicia, xa que o *Faro de Vigo* “responde a intereses claramente locales” e *El Ideal Gallego* apenas excedía “los límites provinciales” (Pérez Vilariño,

1982, *apud* Fernández Santander, 1994: 257 e 430). O incremento da venda de exemplares de *La Voz de Galicia* —fronte ao descenso de case todos os xornais galegos e españois— foi resultado da súa “magnífica organización empresarial, en la que sobresale su red de distribución, que la coloca, a primeras horas de la mañana, en todos los puntos de venta de la región” (Pérez Vilariño, 1982, *apud* Fernández Santander, 1994: 257 e 430).

O bo facer do xornal coruñés explica que merecera a medalla de ouro da Coruña, recibida o 4 de xaneiro de 1984, nun acto solemne no que o alcalde da cidade herculina, Francisco Vázquez, expresou: “Estamos premiando el liberalismo, el progresismo y la independencia al distinguir a este periódico” (Fernández Santander, 1994: 325).

La Voz de Galicia nos anos oitenta do século XX deseñou unha estratexia editorial innovadora xa que “entendeu que o nacemento da autonomía creaba un marco favorable para a existencia de opinión propia nos medios de comunicación impresos” (López García *et alii*, 2004: 14). Nesta premisa incidiu o profesor Philip Schlesinger na súa conferencia “Identidades colectivas en una Europa cambiante” en maio de 1990, como recolleu Margarita Ledo Andión, resaltando que os Mass Media eran “factor constitutivo da identidade”, cunha importancia “sobranceira nos intres máis vivos, máis contradictorios, máis críticos do devalo das colectividades, nese intre no que se perfilan obxectivos, estratexias e símbolos” (Ledo Andión, 1993: 10). Esta estratexia editorial explica que en 1984 *La Voz de Galicia* comezase “a carreira definitiva para superar antes de dez anos os cen mil exemplares —o obxectivo acadouno en 1991” (López García, *et alii*, 2004: 13-14). Esta barreira “ata entón inalcanzable para os diarios do país galego” superouna, entre outras medidas adoptadas polos directivos e polos responsables da dirección que tiñan amplos poderes actuando como directores xerentes, grazas á

capacidade para anticipar as tendencias/demandas maioritarias da sociedade galega, especialmente nos anos de reafirmación como pobo diferenciado, que coinciden coa restauración democrática e a consolidación da autonomía política, e o modelo de produto informativo-comercial elixido, que

entroncaba con fórmulas con tradición, aínda que agora serían adaptadas ós novos tempos” (López García *et alii*, 2004: 12).

La Voz de Galicia actuou na segunda metade do século XX como un xornal “disposto a cambiar para anticiparse ó futuro”, procurou “estar en vangarda tanto nos cambios tecnolóxicos como desde o punto de vista da construción e presentación da información”, contou con “xornalistas para a dirección que fosen capaces de mellora-lo produto para gañar cotas de mercado” e instalouse no mercado “cunhas formulacións de empresa comercial disposta a mellora-lo produto co obxectivo de incrementa-los lectores e reforza-lo liderato” (López García *et alii*, 2004: 11-12).

En conxunto, *La Voz de Galicia*,

feito desde Galicia e con vocación galega, aínda que sen sintonizar con tódalas sensibilidades existentes, mostrou a súa superioridade, o que lle permitiu manter unha liña de cambio que o situou nunha política de innovacións periódicas (López García *et alii*, 2004: 11-12).

Este logro foi o resultado dun mesmo xornal con dous produtos —un galego e outro na edición local— en base a un modelo híbrido, entre rexional e multilocal no deseño editorial, e asentado en atender

as demandas locais, e a profesionalización da redacción, cunha decidida aposta pola incorporación de xornalistas xoves para reforza-los equipos existentes e para innovar nas formas de conta-las historias (López García *et alii*, 2004: 12).

Os cambios producíronse a partir da creación da Society of Newspaper Design (DNS) nos anos setenta do século XX, unha asociación de deseño de xornais que pretendía “facer máis competitivos os medios impresos mediante as grandes transformacións formais ante a forte influencia dos medios audiovisuais” (López García *et alii*, 2004: 57). No caso de *La Voz de Galicia*, os cambios plasmáronse, por unha banda, nas páxinas interiores do xornal, na “reducción do número de textos e xerarquización dos mesmos, consolidación das seccións establecidas

con estrutura propia e emprego de maquetas semifixas” (López García *et alii*, 2004: 59). Outro dos cambios afectou ao tratamento da información, o que provocou un “descenso de informacións pequenas e o incremento das catro ou cinco columnas (do 7 ao 20% e do 3 ao 15%, respectivamente)” (López García *et alii*, 2004: 58). E, por outra banda, o cambio plasmouse no “emprego crecente do galego”, a partir de década dos anos oitenta do século XX, por mor do “aumento dos galego-falantes e unha determinada política lingüística” (López García *et alii*, 2004: 59).

Outra aposta pola innovación principiara en 1976 cando Juan Ramón Díaz asumiu a dirección e Santiago Rey pasou a ser editor e conselleiro-delegado, xa que eles promoveron o paso “do chumbo á informática” (López García *et alii*, 2004: 33) a partir de 1985, cando o xornal coruñés inaugurou “dúas novas rotativas de offset, marca ‘Tribune’, da casa francesa ‘Creusot-Loire’” (López García *et alii*, 2004: 33-34). Esta rotativa posibilitaba “imprimir en cor, contaba con cinco corpos de impresión e unha pregadora para realizar un xornal de 80 páxinas”, tiña “capacidade para tirar 50.000 exemplares á hora” e ofrecía a posibilidade de “desbobinado automático, o que aforraba ter que dete-lo proceso de impresión cada vez que se cambiaba a bobina de papel” (López García *et alii*, 2004: 33-34).

Ese mesmo ano 1985 deuse un segundo paso para a computarización da redacción, a través dun sistema modular de computadoras, integrado por “catro ordenadores, sesenta e tres pantallas e diversos periféricos complementarios” (López García *et alii*, 2004: 34).

A segunda fase da computarización levouse a cabo na década dos anos noventa do século XX, a raíz da estrea de novas instalacións no coruñés polígono industrial de Sabón (Arteixo) e a posta en funcionamento de dúas rotativas “Koenig & Bauer”, modelo Express 60, que permitía 60.000 exemplares á hora dun xornal de 128 páxinas. Estas novas rotativas supuxeron cambios na edición, cunha mellora no deseño e o paso a un formato tabloide de 29x42 centímetros, cunha mancha impresa de 24,4x38 centímetros que posibilitou “facer un produto manexable e lexible” (López García *et alii*, 2004: 34).

Os cambios no xornal coruñés para mellorar o sistema de produción e a presentación e lectura do produto foi unha práctica común a todos os

diarios galegos, mediante a cal foron abandonando o chumbo no proceso de produción para “incorporarse á era do offset cunha nova maquetación, sempre influída polo modelo xermano de *El País* –a única excepción foi a do *Diario de Galicia*” (López García *et alii*, 2004: 49).

Nos anos oitenta os xornais galegos comezaron a súa renovación estética⁴⁶, que proseguiu nos anos noventa para lograr “unha maior lexibilidade, unha lectura máis fácil e atractiva nunha cultura marcada polo audiovisual” (López García *et alii*, 2004: 50). Estes trazos son os característicos do xornal postelevisivo aínda que, respecto aos demais xornais galegos, “*La Voz de Galicia* sempre estivo na vangarda á hora de afrontar os cambios” (Ledo Andión, 1993). Estas mudanzas tamén se estenderon ao contido publicado nos medios de comunicación e á función destes dentro da sociedade, de aí que sexa fundamental a tematización⁴⁷, entendida esta como “el mecanismo de formación de la opinión pública en el seno de la sociedad postindustrial a través del temario de los medios de comunicación” (Fontcuberta, 1993).

La Voz de Galicia fixo tamén unha aposta internacional e aperturista, a través do “esfuerzo editorial de primera magnitud” encomenzado a finais de 1983 coa publicación do primeiro “Anuario de La Voz” (Fernández Santander, 1994: 323). Ao longo 416 páxinas, baixo a coordinación xeral de Armando Fernández-Xesta e con Arturo Lezcano como xefe da área de Cultura, recolleu variadas temáticas, as máis destacadas en Galicia, España e o estranxeiro durante cada mes, e acompañounas dun artigo asinado por un redactor ou colaborador. Na nómina de “colaboraciones especiales” no anuario de 1983 aparece Casares, xunto a Gonzalo Torrente Ballester, Camilo José Cela, Xosé Filgueira Valverde, Juan Quintás Seoane, Miguel Cancio, Ramón Núñez, Constantino García e Pedro Arias (Fernández Santander, 1994: 324).

⁴⁶ Margarita Ledo Andión detallou polo miúdo estes cambios nunha mostra de outubro de 1991 na que comparou as dez cabeceiras editadas en Galicia en base a dez variables de análise: formato; pauta; organigrama redaccional; maquetación, tipografía; imaxe fotográfica; debuxantes, ilustradores, grafistas, infografistas; recursos gráficos e constantes de identificación visual (logotipos, rotulacións das seccións, tratamento dos espazos fixos); encartes, suplementos e coleccionables; e a páxina unha (Ledo Andión, 1993: 61-66).

⁴⁷ Volverase sobre este aspecto ao describir as columnas xornalísticas de Casares.

Cando *La Voz de Galicia* cumpriu cento dez anos de vida o 4 de xaneiro de 1992 custaba 90 céntimos, tiña unha difusión media diaria de 106.680 exemplares e unha difusión media dominical de 167.054 exemplares e 433.000 lectores diarios (Fernández Santander, 1994: 437-440). Ademais, xa sumaba unha media diaria de setenta e unha e oitenta páxinas e dedicaba as páxinas 8 e 9 a “Colaboraciones” (Fernández Santander, 1994: 415). Entre as colaboracións fixas figuraban, ademais de “Á marxe” de Casares, “El mirador” de Carlos Luis Rodríguez, “El espectador” de Javier González Méndez, e tamén eran fixas as colaboracións humorísticas de Xaquín Marín, Carreiro e Chumy Chúmez.

Santiago Rey Fernández-Latorre, presidente do consello de administración de *La Voz de Galicia* desde 1998, no discurso “Yo protesto”, arremeteu entre outros aspectos contra “as prácticas caciquiles”, afirmando que dos grandes galeguistas herdou Galicia un “noble concepto de país, armónicamente integrado en España y en Europa, que destacaba sus valores y los relacionaba sin antagonismo con el mundo” (Rey Fernández-Latorre, 2016: 45). Referiu que esta aseveración a tiñan en común

los que, como yo, tuvimos la feliz experiencia de compartir trabajo y proyectos ilusionantes con Ramón Piñeiro, Domingo García Sabell, Francisco Fernández del Riego, Valentín Paz Andrade, Marino Dónega o Carlos Casares; todos ellos colaboradores en las páginas de La Voz de Galicia, que siempre ha estado abierta a los sueños que pugnan por el engrandecimiento de nuestra tierra (Rey Fernández-Latorre, 2016: 45).

Rememorou a estreita vinculación entre a Real Academia Galega e *La Voz de Galicia* no seu discurso “Espacio de encuentro”, con motivo da concesión do 48º Premio Fernández-Latorre a esta institución, no que precisou que “estreamos, por certo, hoxe, a mesa Carlos Casares” e destacou que a Real Academia Galega

se implicou directamente no propio periodismo mediante infinidade de iniciativas e coa colaboración directa nos medios, absolutamente excepcional no caso de La Voz de Galicia,

como unha mera ollada aos nomes das mesas deste acto demostra: a maioría son nomes de académicos que colaboraron en *La Voz* (Rey Fernández-Latorre, 2016: 159).

Noutro discurso, con motivo da concesión do 33º Premio Fernández-Latorre á Editorial Galaxia, Santiago Rey Fernández-Latorre aludiu a Ramón Piñeiro, Francisco Fernández del Riego, Ricardo Carballo Calero, Marino Dónega e Domingo García-Sabell, por seren “gentes de Galaxia y gentes de *La Voz de Galicia*” (Rey Fernández-Latorre, 2016: 215). Así mesmo, dedicou unhas palabras a Carlos Casares, nas que salientou as súas colaboracións xornalísticas:

Y recuerdo con toda la emoción del amigo entrañable a Carlos Casares, la gran referencia de los columnistas de este periódico todavía hoy, once años después de aquella columna que quedó solemnemente en blanco el único día que no pudo entregarla para su publicación: el de su fallecimiento, el 9 de marzo de 2002 (Rey Fernández-Latorre, 2016: 215).

3.3.1 “A ledicia de ler” (5 xaneiro 1975-28 maio 1987, e 17 xuño 1990-4 xuño 1992)

Emilio Merino Losada sinalou que, no punto de incorporarse ao xornal coruñés, principiou a coordinar o suplemento semanal, que contaba na primeira páxina con tres colaboracións —a del sobre “tema vario, del tipo de miniensayo británico”, a de Luis Caparrós e a de Carlos García Bayón— e nas “planas interiores” salientaban as sinaturas de Luis Moure Mariño, Luis Paz e Manolo Pillado sobre política internacional, e os “comentarios literarios” realizados por Miguel González Garcés, Carlos Casares “y algún otro” (Merino Losada, *apud* Carlos Fernández Santander, 1994: 156).

Respecto ás colaboracións de Casares en *La Voz de Galicia* —que se describirán nas seguintes páxinas— Carlos Fernández Santander salientou que “Un Castelao reeditado” foi un dos traballos que se engadiu á reprodución dos publicados en *A Nosa Terra* de Bos Aires, pouco despois do pasamento de Castelao, da autoría de Luís Pimentel e Ramón Piñeiro. Ese volume de *A Nosa Terra* tamén sumou varios

comentarios sobre Castelao para completar as páxinas especiais do domingo 5 de xaneiro de 1975 dedicadas a conmemorar o 25º aniversario da morte de Castelao en Bos Aires (Fernández Santander, 1994: 328).

Carlos Fernández Santander mencionou que Casares participara no suplemento especial do “Día de Galicia” o 25 de xullo de 1978, conformado por “artículo de ilustres personalidades de la política, de la cultura, de la iglesia y de la economía” (Fernández Santander, 1994: 328).

O autor limíao —como fixera tras a súa primeira viaxe a Suecia no Nadal de 1971, sobre a cal escribiu sete crónicas para *La Región*—, durante os meses de xullo e agosto de 1980 —a petición do director do suplemento cultural⁴⁸—, publicou cinco cartas⁴⁹ sobre a “vida cultural sueca” (Casares, 1980³²; 2017: 63). Fora reacio a escribilas pois dubidaba do “interese que poida ter para os lectores galegos” xa que consideraba que “Suecia queda tan lonxe, en todos os aspectos” (Casares, 1980³²; 2017: 63).

Casares tamén participou no suplemento “*Día das Letras Galegas*” do ano 1989, no que se homenaxeou a Celso Emilio Ferreiro e no que, ademais de artigos e entrevistas, se inseriron colaboracións de Alfredo Conde, Álvarez Torneiro, Tucho Calvo, Xosé López, Carlos Fernández e Arturo Lezcano, á parte da do propio Casares (Fernández Santander, 1994: 388).

Así mesmo o autor limíao asinou un dos artigos do suplemento do 20 de outubro de 1989 dedicado á concesión do Premio Nobel de Literatura a Camilo José Cela. Os demais artigos asináronos Domingo García-Sabell, Alfredo Conde, Constantino García, Juan José Moralejo, Juan Cantavella e Carlos García Bayón. O suplemento complementouse cunha bibliografía recompilada por Carlos Fernández e con diversas informacións e reportaxes (Fernández Santander, 1994: 393).

⁴⁸ O propio Casares así o indicou ao inicio da primeira carta: “O director deste suplemento pídeme que faga unha breve paréntese durante o verán e que, en vez de comentar libros, escriba algúns artigos sobre a vida cultural sueca” (Casares, 1980³²; 2017: 63-64).

⁴⁹ Estas cinco cartas son: “O fenómeno minoritario da cultura”, “Moitos lectores para grandes periódicos”, “De libros e escritores”, “Cando a demanda cultural é correspondida” e “Unha cultura non demasiado intelectualizada”.

Tres meses despois de finalizar a súa colaboración xornalística en *La Región* na sección “Con esta lupa” —con Casares como autor textual e Siro López como o visual—, o escritor limiao principiou a colaborar en *La Voz de Galicia*, xornal ao que estivo vinculado ata a súa morte, por un período de vinteseite anos nos que publicou colaboracións sen unha data fixa durante os primeiros tempos e organizadas na súa maioría en seccións que foron variando na denominación entre 1982 e 1992, o que denota o evoluir da columna xornalística casariana, que desde o 9 de xuño de 1992 ao 9 de marzo de 2002 se caracterizou pola periodicidade semanal e a publicación na mesma sección “Á marxe”.

Casares encozou as súas colaboracións xornalísticas na sección “A ledicia de ler”⁵⁰, que estaba “dedicada fundamentalmente á información e á divulgación” (Casares, 1978²⁶) ao encetarse 1975, ano no que saíron do prelo da man da Editorial Galaxia a novela que plasma as vivencias mozas da súa xeración, *Xoguetes pra un tempo prohibido*, e a súa edición crítica, con introdución e notas, de *Aires da miña terra*, de Manuel Curros Enríquez.

A sección ideouna o propio Casares durante unha viaxe por París ao coñecer que *Le Monde* contaba cunha sección semellante (Valcárcel, 2003: 183; Fraga, 2012a; Vilavedra, 2017b: 230). A maioría das colaboracións inseridas son recensións crítico-divulgativas ou comentarios de obras recentes en todos os xéneros literarios canónicos de autores clásicos e novas voces da literatura galega, se ben tamén publicou recensións de ensaios sobre temas lingüísticos, de números de revistas e doutros aspectos vinculados á cultura galega en sentido laxo, movido pola premisa de que “os pobos sen memoria convértense en cotidianidade desnortada” (Casares, 1978²⁸), e pola apertura a outros sistemas literarios foráneos nos últimos anos da sección.

Todas estas colaboracións ou “notas de lectura” (Casares, 1982²⁹) dependen do seu “xuízo persoal” e emitíunas “sen outro valor que o que lle poida outorgar a experiencia dun lector teimudo e recalcitrante, familiarizado por profesión e vocación coa literatura” (Casares,

⁵⁰ *La Voz de Galicia* escribiu de forma maioritaria o nome da sección sen maiúscula inicial, “a ledicia de ler”, polo cal optamos por respectar esta escrita nas Referencias bibliográficas.

1978¹⁰; Denís, Garrido e Valverde, 2017b: 307). Comezan *in medias res* e denomínanse como o título ou unha variante do título da obra recensionada, a cal complementou coa ficha bibliográfica da obra ata a colaboración “Dido e Eneas” do 17 de febreiro de 1983.

Aparecen publicadas de forma semanal os domingos —como indicou o propio autor na súa colaboración “Abundancia de libros” ata o 8 de maio de 1980— cando pasou a publicarse os xoves⁵¹ de forma habitual⁵². O autor tamén aclarou nesa colaboración que cando principiou a sección “as dificultades para atopar libros eran grandes” pois “a produción editorial situábase entón por debaixo deses catro ou cinco libros que cumprían para un encontro dominical cos lectores”. Matizou que, catro anos despois, “o problema é xustamente o contrario” debido ao “salto espectacular, que sitúa a nosa produción editorial arredor dos vinte e cinco ou trinta volumes mensuais impón limitacións e obriga a unha tarefa de selección” (Casares, 1979¹⁹).

O narrador ourensán interrompeu a sección en dúas ocasións: entre o 24 de xullo e o 15 de setembro de 1980, para responder á encarga do coordinador do suplemento cultural de escribir durante as súas vacacións na terra natal da súa dona Kristina Berg unha serie intitulada “Carta desde Suecia” —conformada polas cinco entregas indicadas páxinas atrás—, e a partir do 28 de maio de 1987, para retomala o domingo 17 de xuño de 1990, como se explicará nas seguintes páxinas.

Na última colaboración, “Punto”, do 4 de xuño de 1992, o autor fixo balance da sección cando estaba a piques de cumprir “vinte anos” contados desde a data do seu comezo (Casares, 1992¹⁶). Insistiu unha vez máis en que “A ledicia de ler” estaba “dedicada a facer recensións e comentarios de libros” —se ben tamén inseriu nelas semblanzas de autores galegos e doutros sistemas literarios e recolleu o seu parecer

⁵¹ Agás o venres 24 de abril de 1981, o sábado 15 de outubro de 1983 e o domingo 15 de xullo de 1984.

⁵² No ano 1977 publicouse os sábados de agosto e, desde 1980, pasou a facelo os xoves —pero de forma moi esporádica, como se detallará nas seguintes páxinas— ata a interrupción da sección o 28 de maio de 1987. A partir do 17 de xuño de 1990 Casares retomou a sección e volveu publicala os domingos ata o peche da sección o 4 de xuño de 1992 —pero seguía a ser unha sección de periodicidade esporádica, como tamén se precisará nas seguintes páxinas—.

sobre outras temáticas vinculadas á cultura en sentido laxo, como tamén se matizará a seguir.

O autor marcou dúas etapas, “con distintos propósitos” (Casares, 1992¹⁶): a primeira, “coa intención de fomentar a lectura do libro galego e de fundar unha crítica periodística sostida e regular” e, a segunda “co ánimo de poñer a disposición dos lectores as reflexións que a un lle inspiraban determinadas lecturas alonxadas dos círculos trazados pola moda” (Casares, 1992¹⁶). Esta mudanza na intencionalidade xustifica que a redución da columna se producise pouco e pouco desde a colaboración “A tertulia” do 16 de xuño de 1983 e se aprecie con claridade desde “Revistas literarias” do 11 de outubro de 1984 ata a derradeira nota de lectura “Punto” do 4 de xuño de 1992. “A ledicia de ler”, como remarcou o autor, pese ao “paradoxo” de “falar de libros nun país onde se le tan pouco”, nacera coa finalidade principal de “botar unha man para mellorar a aceptación do libro galego entre os lectores deste periódico”, *La Voz de Galicia* (Casares, 1992³⁸).

O número total de colaboracións casarianas na sección “A ledicia de ler” ascende a 440, repartidas de forma fluctuante e así mesmo simultánea coas seccións “Ao marxe”, “Á marxe”, “Día a día”, “A biblioteca”, e “A tertulia”: 44 en 1975, 44 en 1976, 42 en 1977, 36 en 1978, 40 en 1979, 31 en 1980, 21 en 1981, 18 en 1982, 24 en 1983, 25 en 1984, 17 en 1985, 11 en 1986, 3 en 1987, 24 en 1990, 44 en 1991, e 16 en 1992. Volveremos sobre este cómputo en páxinas posteriores, ao describir as colaboracións publicadas nas demais seccións ou sen adscribirse a unha sección, para remarcar a periodicidade de Casares na prensa escrita e as semellanzas e diferenzas das súas colaboracións dependendo da sección na que viron a luz orixinariamente. E tamén ofreceremos unhas indicacións sobre a periodicidade ao reproducir táboas das colaboracións e gráficos sobre as mesmas no capítulo 7, “Anexos”.

Nas colaboracións de “A ledicia de ler”, non existe ni un formato nin un tamaño nin unha orde fixos pero sempre é maior o tamaño do título que o da sección e o do columnista. Aparece con maior frecuencia primeiro o nome da sección, despois o título da columna e a seguir o nome do autor. Noutros casos, o nome do autor aparece ao

remate do corpo da columna. O título da columna oscila entre as maiúsculas en negriña, e a redonda e cursiva. Desde o arrinque do ano 1982 comezou a regularizarse o formato. Primeiro apareceu o nome da sección, ben en redonda e negriña ben en cursiva, despois o nome da columna a maior tamaño e en redonda e negriña, e ao final da columna o nome do autor a un tamaño mínimo e en cursiva. Ao final engadiuse a ficha bibliográfica da obra recensionada. Cando se eliminou a ficha bibliográfica –desde “Dido e Eneas” do 17 de febreiro de 1983– o nome do autor apareceu a seguir do título da columna ou detrás do nome da sección.

As corenta e catro colaboracións publicadas en 1975 aparecen de forma esporádica e simultánea coa saída do prelo da novela *Xoguetes pra un tempo prohibido*, coa edición crítica de *Aires da miña terra* de Manuel Curros Enríquez e co artigo “O meu Castelao primeiro” no número 47 da revista *Grial*.

A recensión crítico-divulgativa “Un Castelao reeditado”, publicada o 5 de xaneiro de 1975 no suplemento “*Artes & Letras*”⁵³, é a primeira das colaboracións que Casares dedicou a Castelao no ano en que se conmemoraba o seu vinte e cinco cabodano. Tamén é a primeira onde o autor limiao amosou o seu interese pola necesidade de dar a coñecer os autores galegos en coidadas traducións tanto no texto verquido coma no formato editorial. Casares encomezou parabenizando a editorial madrileña responsable da edición do álbum *Castelao*. Nós porque procuraba “sobre todo a dar a coñecer a obra do ilustre rianxeiro fóra de Galicia” e tamén porque os galegos poderían coñecela, “pois hai tempo que a primeira edición forma parte das coleccións de rarezas bibliográficas”. Criticou que non se cumprisen eses dous “propósitos”, o que provocou que “isto non é Castelao” pois na reedición desapareceu “a calidade artística” da edición orixinal de 1931 de *Nós*. Entendeu as razóns editoriais mais reparou en que non

⁵³ Este suplemento cultural foi variando a súa denominación a “*Cultura. Ciencia, arte y pensamiento*”, “*cuaderno de Cultura*” e “*Cultura*”, e os coordinadores do suplemento dependendo das políticas editoriais da dirección de *La Voz de Galicia* e das súas estratexias respecto ao galeguismo. Estes aspectos exceden esta Tese de doutoramento polo cal non entraremos a valoralos. Só nomearemos os cambios do nome do suplemento en exemplos concretos para ir remarcando o proceso de depuración formal e estilística da sección “A ledicia de ler” respecto ás amentadas dúas etapas sinaladas polo propio Casares.

estaba concibida “como un álbum” e que “a reprodución das estampas é francamente dunha calidade pésima”, cando “as técnicas de reprodución son hoxe dunha perfección case total”. Salientou que Castelao tiña “unha gran preocupación pola presentación formal da súa obra, e era el mesmo quen elixía con coidado tanto tipografía como formatos”. Lamentou que a obra do rianxeiro xa padecera con anterioridade edicións irrespectuosas, caso da edición castelá de *Cousas* e a edición de *Retrincos* en Lugo, feita tamén por Xesús Alonso Montero. Engadiu “outra chata de importancia non pequena: non está completo” o álbum *Castelao. Nós*, pois faltaban dúas estampas “sen que se nos expliquen as razóns da exclusión” do “excelente autorretrato de Castelao que figura á cabeza da serie” e da estampa seguinte, “Prólogo”, á que cualificou de “verdadeira alegoría que resume en certa maneira a intención e o contido das restantes”, cando o prologuista Xesús Alonso Montero si falaba de cincuenta. Finalizou incidindo en que “a calidade é a que debe ser sempre oportuna, xa que en caso contrario se perden oportunidades” como a desaproveitada nesta edición sen “dar unha imaxe fiel de Castelao, o que semella bastante perder”.

Na colaboración “Un futuro non alcanzado”, do 12 de xaneiro de 1975, o autor ourensán recoñeceu que a escolla dun autor para ser recoñecido no Día das Letras Galegas permite dalo a coñecer entre a mocidade galega, como acontecera con Xohán Vicente Viqueira, pese a que existía con anterioridade “un excelente folletino” sobre a súa “vida, personalidade e pensamento”, que se podían ampliar coa obra recensionada, *Ensaio e poesías*. Casares destacou de Viqueira a conferencia “Divagacións enxebrietas”, reproducida na páxina 112, onde expuxo que “a humanidade soamente pode realizar a súa riqueza potencial desfacéndose en realidades concretas e individuais que son as nacións”. Matizou que, no caso de Galicia, esta ha de ser “a creación dunha gran harmonía baseada na concorrencia das distintas diversidades” para lograr a defensa da súa individualidade, tendo en conta o “papel fundamental que lle corresponde ao idioma no proceso de reidentificación de Galicia”. Casares seguiu a plasmar o seu parecer sobre temas claves naquela altura para a conformación da nación galega, tema que abordaba por vez primeira e sobre o que volvería en

columnas xornalísticas, conferencias e intervencións no Parlamento de Galicia (Monteagudo, 2017a). Son estes a necesidade de Galicia de “identificar a súa alma” e “programar tamén a súa vida de todos os días”, para resolver problemas como “unha teoría política sobre a organización federal do Estado”, “a implantación do galego na escola”, “a creación dunha Facultade de Filosofía en Santiago”, “a conversión da Universidade compostelá nun ‘nó espiritual que sosteña o noso pobo’ e “a reforma ortográfica”. Este último aspecto afectaba á ortografía orixinal de Viqueira, respectada polos editores mais sen a aquiescencia de Casares, quen cualificou de “excelente” o prólogo de Domingo García-Sabell e valorou de forma positiva as facetas de filósofo e de político de Viqueira, e como “menos interesante” a de poeta.

En “Dúas voces recobradas”, do 19 de xaneiro de 1975, aclarou o contido da carta do 17 de setembro de 1754 enviada polo xesuíta Esteban Medreros ao padre Sarmiento para preguntarlle, entre outros temas, pola orixe da lingua galega que este último consideraba “latín derramado”. Desta idea sèrvese –“aínda que non o confese por culpa da súa vaidade”, segundo Casares– o padre Sobreira, frade de Beade (Ribadavia), para escribir un “Diccionario histórico filológico general” de lingua galega, do que só hai noticias por referencias do propio autor nas súas obras *Idea de un diccionario de la lengua gallega* e *Ensayo para la historia general botánica*. Casares ofreceu este introito para contextualizar o labor de J. L. Pensado, ao rescatar das “tebras a obra lingüística do padre Sarmiento”, e para argumentar que das tres obras recollidas na obra recensionada, *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*, a de maior interese era o citado *Ensayo para la historia general botánica* de Sobreira, así como “as cen páxinas de comentarios que Pensado dedica á riqueza da fitonimia galega alí contida”, onde aseguraba, como concordou Casares, que “o texto ten un valor excepcional para a lexicografía botánica”.

En “Olladas no futuro”, do 26 de xaneiro de 1975, abordou a obra homónima dun dos caricaturizados xunto con Siro na sección “Con esta lupa” de *La Región* o 13 de xaneiro de 1974: a figura que máis influíu na andaina persoal e profesional do autor limiao, Ramón Piñeiro, como manifestou en entrevistas varias –sirva de exemplo,

“Piñeiro foi coma un pai e un amigo”, Casares, *apud* Platas Tasende, 1998: 19– e deixou patente nas obras coas que o homenaxeou tras o seu falecemento⁵⁴.

O escritor ourensán apuntou dúas curiosidades da obra que recensiona: o título en aparencia paradóxico co contido de traballos referidos “ao pasado e ao presente de Galicia” nos ámbitos cultural, social e económico, e o feito de que o período histórico iniciado cando Piñeiro comezara a escribir os seus traballos vinte e cinco anos atrás estaba próximo ao seu fin. Sintetizou o acontecido na rotunda afirmación: “Galicia, como calquera comunidade cunha personalidade colectiva definida, ten unha fisonomía obxectiva do pobo grazas ao idioma”. Explicou que a lingua galega se desenvolveu “en condicións conflitivas desde o século XVI” e na etapa histórica abordada por Piñeiro se caracterizaba polo “renacer cultural” interrompido por mor da guerra civil, que se plasmaba na recuperación de “figuras xa clásicas como Rosalía, Castelao, Otero Pedrayo, Viqueira, Villar Ponte, Cabanillas” e na aparición e morte de novas figuras, mentres Galicia “seguía sufrindo a sangría paralizante dunha emigración sen fin”.

Casares apostou pola “influencia” da obra recensionada “sobre os lectores máis novos” como mostra do “labor de maxisterio” de Ramón Piñeiro para cun “fato de rapaces que andan hoxe entre os trinta e os corenta anos, e cuxa significación na Galicia de hoxe non é pequena”.

Salientou tres méritos de Piñeiro: por unha banda, “as virtudes pedagóxicas” típicas do seu pensamento: “precisión conceptual, gran capacidade de síntese, claridade expositiva, sinxeleza non privada de elegancia na expresión...”; e por outra, o feito de “presentar os problemas” baixo o “prisma da neutralidade” que posibilita o “enfoque cultural, que os converte no eido común, a defender máis

⁵⁴ Casares dedicoulle atención a Ramón Piñeiro nas seguintes obras: *Ramón Piñeiro. Unha vida por Galicia*; o volume de autoría colectiva *Homenaxe a Ramón Piñeiro* que coordinou Casares; o limiar, escolma e edición das seis *Cartas para os amigos*; *Ramón Piñeiro* e o limiar “Introdución necesaria”. O escrito limiao tamén preparou e ordenou as conversas que mantivo con Piñeiro para a homenaxe póstuma *Da miña acordanza. Memorias*, na que se reproduce tamén a parte escrita por Ramón Piñeiro (p. 1.333) e que se publicara no monográfico dedicado a Piñeiro en *Grial*, nº 111 (1991). Casares explicou a xénese desta obra desde o momento en que coñeceu a Piñeiro no outono de 1962, cando estaba “recén chegado á Universidade de Santiago” (Casares, 1998³⁶⁹; 2006: [111]-133).

baixo unha bandeira colectiva que baixo as lexítimas bandeiras particulares”.

Advertiu sobre a polémica que provocaría a obra, “aínda sen pretendelo”, como acontecera cando se publicaran anos atrás os diferentes traballos de forma solta. Casares concluíu incidindo en que o maior mérito de *Olladas no futuro* era “a claridade –¡que ben están as cousas chamadas polo seu nome!– que vai introducir nun medio intelectual non demasiado claro aínda”.

A recensión do 2 de febreiro de 1975, “Non debían medrar”, versou sobre a obra narrativa homónima, *Non debían medrar*, de Manuel Lueiro Rey. Casares informou que está organizada como “relatos breves enfiados entre si como os capítulos dunha novela curta”. Precisou que está narrada en primeira persoa e como homenaxe ás pombas, sobre todo á “pomba de Picasso”, por medio dun “tema xa clásico (a evocación da infancia)”, dun “adobio técnico (o lirismo) clásico tamén”, e da forma de expresión dun poeta. Salientou que *Non debían medrar* presenta “beleza verbal, contención emotiva, capacidade de evocación, tenrura...”. Criticou o “esquematismo na narración”, a falta de “riqueza psicolóxica” e a “difuminación dos personaxes”. Valorou como “significativo e interesante” que Lueiro Rey elixise “a ausencia total de discurso moral diante de situacións tan dramáticas e inxustas como a da fame (a fame dos anos corenta, que é o ámbito temporal da infancia do protagonista)”, nun relato que é “fillo lexítimo do realismo costumista”, pese a peripecias “pouco reais” que Casares xustificou pola “confesada intención da dedicatoria”. Aínda que Casares concordou co prologuista Luís Seoane en que a narración se sitúa na liña da “técnica de Castelao e de Dieste”, matizou que se diferencia deles na “pureza lingüística”, pois usa “un galego rico, popular e natural, nada artificioso, pero afeado polo emprego sistemático dalgunhas formas dialectais que lle restan beleza”. Lamenta estas formas porque son un “castelanismo tan ferinte aos ollos e aos ouvidos”, caso da formación do pluscuamperfecto de indicativo co verbo “haber”, polo que recomendou corrixilo “en edicións sucesivas”.

Sete días despois, o 9 de febreiro de 1975, apareceu publicada a primeira recensión dedicada á modalidade xenérica da banda deseñada

ou “debuxada”, “O ‘cómico’ en galego” –o autor limíao considérao “xénero”, por iso atende ás “linguaxes plástica e literaria”. Resultoulle “curioso, sorprendente e interesante” que a cultura galega, baseada nunha lingua de uso oral durante séculos e nunha “sociedade rural campesiña”, sentise a “necesidade expresiva” de expresarse nunha das “máis modernas linguaxes producidas no cerne mesmo da sociedade industrial máis avanzada”. Agradeceu que Xaquín Marín e Reimundo Patiño o fixeran en 2 viaxes sen “renunciar a algúns feitos sociais que son característicos da Galicia de hoxe”. Criticou de forma negativa a escolla de exemplos que non encaixaban nin na arte culta nin na popular e “a falta de contención expresiva” por mor de “demasiada evidencia” na construción. Lamentou que non lograsen unha linguaxe clara por medio da “organización dos seus elementos nunha estrutura gobernada por unhas determinadas leis que lle confiren o seu valor estético”. Recoñeceu o precursor labor dos autores, por “ter aberto no noso chan un camiño que non ha tardar en aparecer máis transitado”.

Baixo o título “Teoloxía e sociedade”, comentou o 16 de febreiro de 1975 a obra homónima, *Teoloxía e sociedade*, de Andrés Torres Queiruga, unha figura clave para o autor limíao, pois ofreceulle a tranquilizadora imaxe dun Deus amable cando sufriu a súa primeira crise existencial durante os anos finais como alumno de Filosofía e Letras –sección de Filoloxía Románica– na Universidade compostelá e noutros intres futuros seus de dúbidas relixiosas (Fernández-Vázquez, 2017: 337-346). Casares contextualizou a obra na moderna teoloxía que lograra “a incorporación do sector máis dinámico do clero e tamén do laicado galego á empresa común da reidentificación da personalidade diferencial de Galicia”. Concordou con Torres Queiruga en que a Teoloxía debía “romper coa forza da liberdade evanxélica a forza da fatalidade histórica” e acabar con “situacións ideoloxizadas (igreja de señores, castelanización da educación da fe, caciquismo do sarado, e as súas consecuencias)” pois, ao unirse á ignorancia, actuaban como “auténticos freos de dinamismo do Evanxeo”. Insistiu nos problemas concretos existentes en Galicia naquela altura: “a emigración, a situación dos mundos campesiño e mariñeiro, a situación da clase obreira, a educación...”, que considerou resumían o “gran problema do atraso galego”. Salientou o “verdadeiro

libro guía” *Teoloxía e claridade* a “claridade, equilibrio, sinxeleza expositiva, fondura e penetración na análise”. Rematou incidindo na “lealdade doutrinal” da “presenza importante” de Andrés Torres Queiruga.

O 23 de febreiro de 1975 viu a luz “Vagalume”, a primeira⁵⁵ das recensións sobre a revista infantil e xuvenil homónima aos dous meses da súa creación⁵⁶. Casares rememorou o incremento acelerado da importancia concedida á “prensa xuvenil e infantil”, grazas a que “as modernas investigacións pedagóxicas concédennles un valor educativo”. Informou que o sociólogo Robert Escarpit estaba “convencido de que os nenos que dispoñen de libros ilustrados, de maiores chegan a ser lectores sólidos e persistentes”, polo cal urxía en todos os países a produción de “publicacións non escolares para nenos”. No caso de Galicia, tal urxencia batía, segundo Casares, coa “anormal situación lingüística do neno galego” que se estendía á sociedade galega e cuxa solución “pasa pola normalización da lingua”, tras solventar o problema básico da “escolarización”. O autor ourensán reproduciu a dobre finalidade exposta no inicio do primeiro número de *Vagalume*: “fomentar a lectura dos nenos galegos na súa lingua materna e colocar nas mans dos educadores un material formativo abundante”. Casares entendeu que esta finalidade estaba conseguida, por unha banda, coa inserción de “historias debuxadas, contos, xogos e concursos” e, por outra, coa de “seccións de historia, de matemáticas e de ciencias”. Aclarou que todos estes recursos estaban supervisados desde a “pureza e a unificación lingüística” prestadas polo Instituto da Lingua Galega da Universidade de Santiago de Compostela. Casares alledouse do “grande atractivo” e do “talento indubidable” da revista así como da “calidade” dos debuxos⁵⁷. Criticou –en resposta á invitación recollida no número dous da revista– algúns aspectos “pouco funcionais” da revista pero era

⁵⁵ Casares comentou a revista en dúas ocasións máis: o 22 de maio de 1977, na recensión “A revista *Vagalume*”, e o 18 de xuño de 1978, en “Salvar *Vagalume*”.

⁵⁶ O propio autor aclara que desta revista quincenal “van aparecidos xa catro números”.

⁵⁷ A insistencia de Casares sobre a calidade dos debuxos –que resaltou nesta recensión e noutras posteriores sobre esta revista–, reflicte que Casares apreciaba a calidade das creacións infantís, polo cal a primeira edición de *A galiña azul* contou cos debuxos infantís realizados polos fillos de Xoán Ledo, portadista da Editorial Galaxia.

consciente –como autor inaugural da Literatura Infantil e Xuvenil galega cos relatos de *A galiña azul* e a peza dramática *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*– que “a opinión definitiva é a que dean os nenos, pero que a dos lectores adultos coído que ha de ser positiva”. Incidiu en que a Literatura Infantil e Xuvenil se dirixe a lectores de todas as idades, como se deduce da afirmación de Casares que a sección “Para os máis pequenos” presentaba “un engado perceptible por todos” e as “dedicadas á parte informativa gardan interese incluso para os maiores”. Rematou insistindo na “calidade indiscutible” de *Vagalume* –desde o seu parecer como lector adulto. Consideraba que “o tempo e a experiencia acabarán por convertela nunha publicación de primeirísima fila entre as do ramo”. Valorou que esta revista contribuíra a estender a Declaración Internacional do Libro, “todos os homes teñen dereito a ler”.

A segunda colaboración sobre Castelao –no ano en que se conmemoraba o vinte e cinco aniversario do seu pasamento– publicouse o 2 de marzo de 1975, baixo o título “¿Libro terceiro de *Cousas*?”. Tras unha síntese contextualizadora dos textos e debuxos aparecidos nos xornais e agora por vez primeira en libro, Casares centrouse en marcar trazos da escrita do “grande escritor” rianxeiro: “unha fonda vibración humana” freada polo humor –como apuntara Ricardo Carballo Calero– e o feito de ser “un escritor disciplinado e consciente” que “traballaba con método e con rigor”. Aclarou que este segundo trazo se corrobora “consultando as variantes que se dan entre as versións periodísticas e as posteriores, incorporadas aos libros”, caso das dúas versións do conto “Peito de Lobo” reproducidas por Xesús Alonso Montero na súa edición de *Retrincos*. Nestas dúas versións Casares percibiu a preocupación de Castelao polo “ritmo e a musicalidade da frase”, un labor de “poda e selección que está en relación inversa con esa aparente sinxeleza que sorprende a todos os seus lectores” e que o rianxeiro era “teimosamente meticuloso”. O Casares lector repousado do libro terceiro de *Cousas* deduciu que o rianxeiro decidira non inserilas no segundo libro ou no tomo conxunto de 1934, por mor da “súa concepción estética da obra literaria” e non pola datación dos textos, pois notara que lles faltaba “algo para acadar a rara perfección que lle recoñecemos ás súas irmás”. Casares

consideraba o título *Cousas, terceiro libro* non “demasiado acertado”, e que as vinte e dúas “variantes” e quince versións non inseridas na edición definitiva –na liña apuntada no limiar por Xosé María Álvarez Blázquez– podían “axudar a quen queira traballar cientificamente no problema da xénese e do desenvolvemento da obra literaria de Castelao”.

A preocupación pola visión e tratamento da literatura galega fóra de Galicia –que xa resaltamos ao describir a colaboración “La antología esa”– plasmouna de novo o autor limiao o 16 de marzo de 1975 na colaboración “Unha antoloxía”. Desta volta, encomezou loando o “meritorio e eloxiable” interese de Guillermo Díaz-Plaja pola literatura galega. Despois criticou, de *Tesoro breve de las letras hispánicas. Vol. VII* –aínda que era consciente que “os criterios selectivos dependen do peculiar gusto do antólogo”–, a inexacta indicación de que as notas introdutorias eran da autoría de escritores galegos –como aclarou X. L. Franco Grande–, a falta dalgunha “mostra, por pequena que fose, do período que vai desde o século XV ao XVIII”, a escasa representación da narrativa moderna⁵⁸, a falta dunha versión bilingüe galego-castelán dos textos antologados, os “erros de vulto” e a escasa calidade dalgunhas traducións ao castelán –caso duns trece exemplos tirados dunha antoloxía de Ruiz Tarazona, denunciado na prensa polos disparates das traducións–⁵⁹, e o esquematismo dos estudos que encabezan cada época escolmada e os erros nalgunhas datas. Concluíu asegurando que esta antoloxía unilingüe carecería de lectores, nin galegos nin casteláns –os destinatarios agardados para a escolma–, porque resultaba “un libro demasiado erudito para o gran público e pouco rigoroso para quen desexe afondar no estudo” da literatura galega.

Por terceira vez recensionou unha obra de Castelao durante o ano 1975. “Un folleto sobre Castelao” era o título da colaboración

⁵⁸ Casares comentou que só se incluíu a X. L. Méndez Ferrín na poesía de posguerra e a Manuel María como “escritor tan popular como Neira Vilas”. Criticou que se excluíse o autor de Gres na selección, pese a resaltar a súa “importancia” nunha das introducións, ao atribuírlle unha errada influencia sobre os autores que alí se citaron.

⁵⁹ O autor limiao exemplificou na súa colaboración “Carta aberta a ‘Alianza Editorial’ os disparates tradutolóxicos cometidos por Ruiz Tarazona ao verquer ao castelán poemas de Pero Meogo.

publicada o 23 de marzo de 1975 para comentar a obra *Castelao*, coordinada por Xesús Alonso Montero. Informou que este estudoso asinou o estudo “Castelao y Galicia, 1916-1920”, que Casares considerou que ía resultar dos máis discutidos por algunhas das conclusións expostas fronte a traballos sobre a obra artística como “Castelao y el teatro”, onde Manuel Lourenzo analizou esta “dimensión creadora” pouco estudada. O autor ourensán salientou o “indubidable interese” das cincuenta páxinas do folleto, a pesar da ausencia dos estudos de García-Sabell sobre o Castelao home, e de Méndez Ferrín sobre o Castelao revolucionario.

Por cuarta vez en 1975 recensionou outra publicación de homenaxe a Castelao, na colaboración “Castelao en *Grial*”, do 30 de marzo de 1975: o número monográfico 47 da revista *Grial*, cuxas cento cincuenta e dúas páxinas se estruturaron segundo a perspectiva da “rica e variada personalidade humana e artística de Castelao” estudada. Asegurou que “as afirmacións polémicas” da primeira parte do ensaio de García-Sabell sobre Castelao político “apenas van deixar a moitos ler con serenidade de xuízo e ecuanimidade a intelixente interpretación que fai da personalidade global do xenio rianxeiro”. Para Casares, o Castelao político non podía entenderse “con fidelidade á verdade histórica se o desligamos da comunidade da que forma parte e da que foi figura destacada por imperativos éticos, que non vocacionais”, como criticou se desprende dalgunha carta inserida no volume de homenaxe. Casares omitiu que participou neste monográfico co estudo “O meu Castelao primeiro”, asinado en Cangas do Morrazo⁶⁰. Neste artigo, rememorou vivencias súas en Ourense desde finais dos anos cincuenta, explicou que coñeceu a Castelao e a súa obra *Nós* na biblioteca de Vicente Risco e referiu que aquela noite soubo que “Castelao era tamén un gran escritor. Lera *Cousas*. Non había tardar en descubrir que ademáis de escritor e dibuxante eminente, era o símbolo das arelas morales dun pobo”.

O 6 de abril de 1975 puxo en valor o ensaio *Ossián en España* de Isidoro Montiel na colaboración xornalística “Pondal e os estudos ossiánicos”. Casares lembrou os estudos sobre as referencias ao

⁶⁰ Casares exerceu a docencia nesta localidade pontevedresa entre 1974 e 1983, tras aprobar a oposición de lingua e literatura española e obter praza no instituto María Soliña.

ossianismo na poesía de Pondal realizados por Fermín Bouza-Brey, José Luís Varela, Ricardo Carballo Calero e Amado Ricón, xa que non se coñecían debido ao “anormal descoñecemento das culturas non oficiais da Península” mais si usa Isidoro Montiel. Cualificou este ensaio de “nada de orixinal” pero si de interese por “salvar” a figura do rianxeiro para “despistados que terán necesitado dunha información de segunda man para coñecer uns estudos que estaban aí desde hai anos”. Considerou que Isidoro Montiel colocara “o estudo dunha etapa importante da literatura castelá nun viciro que promete chegar a conclusións certamente fecundas e orixinais”.

De forma indirecta, a través da dedicatoria de Valentín Paz-Andrade no poemario *Pranto matricial*, Castelao asomou de novo no ano do vinte e cinco cabodano do seu pasamento na colaboración homónima “Pranto matricial”, do 13 de abril de 1975, sobre a terceira edición deste poema, na edición pentalingüe verquida por Guilherme de Almeida, Gabriel Aresti, Francesc Vallverdú e María de Villarino⁶¹. Aledouse que un poemario lograra “un espallamento semellante”, nunha popularidade que existía tamén en Galicia no caso de Rosalía, Curros, Lamas Carvajal e Celso Emilio Ferreiro pois “os libros dos poetas redúcense xeralmente ás primeiras edicións e nada máis”. Explicou que o poemario recensionado pervivía porque se trataba dun “apéndice poético necesario” de pranto por Castelao, como se reflectía na súa construción e no uso de “recursos moi acreditados na literatura elexíaca de sempre” e na beleza da forma.

No comentario do 20 de abril de 1975, sobre a obra *Os eidos 2. Letanía de Galicia e outros poemas*, de Uxío Novoneyra, Casares incidiu na “rara orixinalidade” que posuían o primeiro libro e o segundo. Reivindicou o criterio dos lectores fronte ás “tachas” de “poeta frío e deshumanizado”, que se plasmaran en forma de “xuízos categóricos e dogmáticos que no seu día quixeran dominar a vontade libre e soberana do gusto dos lectores” respecto ao “esgotado” *Os eidos*. Destacou que este primeiro libro se convertera nunha “rareza

⁶¹ Casares apuntou que esta tradución, agás algunhas “pequenas migallíñas”, restaurou “aquele disparate que anda aínda rousando por aí de mans dunha antoloxía castelá”. Referíase á de Ruiz Tarazona, mencionada na colaboracións “Unha antoloxía” e “Carta abierta a ‘Alianza Editorial’”.

bibliográfica e nun libro de versos xa clásico na literatura galega do século actual”. Casares consideraba que a frialdade deste poemario se debía á “ocultación do pronome persoal que se refería á intimidade do autor e a ocupación do primeiro plano por parte da xeografía dunha terra dura, grande e áspera”. Sinalou que a ollada do poeta “traspasaba ás cousas os seus propios sentimentos de entusiasmo, tristura ou de soidade”. Comentou que o libro segundo só conservaba o estilo do primeiro na división “Serra aberta”, xa que Novoneyra, nas cinco restantes divisións do poemario de 1974, “pretende manterse fiel á súa antiga poética, pero tratando de botar viño novo nas pipas vellas”. Casares finalizou reflexionando sobre a escolla dun título distinto para o segundo libro, xa que permitiría considerar o segundo poemario “a promesa dun froito polo que moitos seguen agardando desde hai vinte anos”.

“A Galicia rural na encrucillada”, publicada o 27 de abril de 1975, sobre o ensaio homónimo *A Galicia rural na encrucillada*, realizado por trece autores, reflicte a preocupación casariana por Galicia en sentido laxo. Ao inicio da recensión, o autor criticou que “a complexa realidade económica, social, política e cultural de Galicia” seguía a atenderse repetindo “tópicos aceptados de antemán, sen sometelos nunca ao saudable movemento selectivo da peneira”. Lamentaba que non se podía actuar de forma positiva pois descoñecíanse “os fíos máis grosos que entraman o seu tecido”, caso do “potencial de cambio que encerra o campesiñado, a emigración, a arquitectura rural” entre outros. Casares sostíña que calquera programa de actuación futuro sobre a realidade galega tería que realizarse á luz dos estudos recollidos neste ensaio para poder romper con “esquemas e análises simplistas”, reiterados unha e outra vez. Avogou porque García-Sabell ampliase as súas anotacións sobre a lingua usada polos enfermos, xa que este libro colectivo carecía dun estudo específico do idioma galego, que só aparecía de forma tanxencial no traballo de Valentín Arias.

A denominación “Nova Narrativa Galega”⁶² centra o contido da colaboración “A terra prometida”, publicada o 4 de maio de 1975, na que Casares recensionou o relato breve homónimo *A terra prometida* de Xesús Rábade Paredes. Respecto á “etiqueta”, “slogan” ou “tarxeta indicadora” Nova Narrativa Galega, o autor lamentou a falta de “achegamento crítico á súa xusteza conceptual” das acepcións do termo e que na tese de doutoramento de María Camiño Noia Campos esta evitase “encararse co problema” e non respondese a “noz” clave para Casares: “¿Hai na literatura galega unha escola, xeración ou grupo de escritores que introducen nela un xeito de narrar novo, cunhas características comúns?”. Autorrespondedeu negativamente pero recoñeceu a Gonzalo R. Mourullo “o mérito de utilizar por vez primeira entre nós” unha serie de “técnicas narrativas (Kafka, sobre todo)” que estaban a dar “froitos nas literaturas europeas, especialmente en Francia”, as cales “en España tardaron bastante aínda en ser utilizadas”. Incidiu en que “Mourullo non tivo continuadores”, pois Méndez Ferrín é “un escritor heteroxéneo, e cada libro seu é radicalmente distinto dos anteriores” e con “nula” relación entre o seu primeiro e último. Desbotou a inclusión de Neira Vilas na Nova Narrativa Galega xa que, fronte á “preocupación formal” e “valores formais” de Mourullo e Ferrín, o autor de *Gres* presentaba “simplicidade” e “descoido” na forma, unha narración “sempre elemental, sen apenas ficción” e un “discurso moral bastante esquemático e sinxelo”. Tampouco concordaba coa adscrición á Nova Narrativa Galega de Rábade Paredes, quen publicara “algúns poemas na pouco afortunada antoloxía *Os novísimos* de María Victoria Moreno Márquez” e ofreceu “emoción lírica” e “beleza verbal” en *A terra prometida*. Casares sinalou varias tachas pouco literarias e verosímiles na “noveliña” recensionada, pero concluíu que ofrecía “un acento de interese no panorama máis ben pobre das últimas colaboracións feitas polos escritores mozos á narrativa galega actual”.

Por vez primeira aparece un recurso característico das colaboracións xornalísticas casarianas futuras: unha anécdota ou intre

⁶² Esta denominación aplicouse ao debut literario de Casares *Vento ferido* (1967). Casares non estivo moi conforme con que o adscribiran (Freixanes, 1976: 284-285) pero rematou aceptando a súa inclusión, tal como detallou Anxo Tarrío (2003: 115-145).

real como punto de partida para a escrita da colaboración correspondente. A escrita da recensión de “O porco de pé”, publicada o 11 de maio de 1975, sobre a novela homónima de Vicente Risco, xurdiu da conversa literaria mantida por Casares con Pepe Caballero Bonald e Mariano Antolín sobre esta novela, “de gran calidade”, pero que non merecera “demasiada atención” por parte do público nin no momento da edición orixinal de 1928⁶³ nin na recente reedición. Casares cualificou o seu primeiro mestre⁶⁴, quen lle abriu as portas de cultura en Ourense, como “unha das figuras máis orixinais e importantes da cultura galega de anteguerra”. Consideraba *O porco de pé* como mostra dun “bo número de características (intelectualismo, ironía, intelixencia, crítica, sarcasmo) que percorren gran parte da súa obra de cabo a rabo”. Criticou o descoñecemento desta obra por parte do profesorado de Literatura galega, debido á ruptura que supuxo a Guerra Civil española. Lamentaba que o conflito armado provocase “a consideración da obra narrativa dalgúns dos homes da Xeración Nós como mera arqueoloxía literaria, e a consecuente hipervaloración” dalgúns escritores posteriores que non amenta, pese a que non “foron superados” *O porco de pé* nin *Os camiños da vida* de Ramón Otero Pedrayo. Entoou o *mea culpa* de que os máis novos “confunden o ámbito temporal que abrangue a súa pequena peripecia biográfica, coa xa longa historia da literatura galega do século XX”. Confesou que, nunha conversa do día anterior dun catedrático de Literatura amigo seu, este ignoraba “o europeísmo da cultura galega dos anos vinte e trinta, a rigorosa formación literaria dos homes da Xeración Nós, a singularidade da figura de Risco...”. Casares reaccionara manifestando o “desexo inmediato de comunicar todo isto aos seus alumnos” e entendía este descoñecemento debido a “circunstancias anormais

⁶³ O autor recoñeceu que ignoraba a recepción lectora da primeira edición pero consideraba que non debeu ser xenerosa, por mor das “circunstancias da época: escaso número de lectores en galego, gustos literarios non demasiado en concordancia coa poética risquiana, intelectualismo de narración”, que, en xeral, “teñen que ver coa falta de información que acompaña como unha samesuga teimosa a aparición dos libros galegos”.

⁶⁴ Casares publicou, seis anos máis tarde, a edición crítica *Vicente Risco* e, vinte e tres anos despois, no ensaio “A tertulia de Vicente Risco” fixo balance da significación para el do narrador caldelao cando o tratou en Ourense na mocidade e ofreceu a súa visión adulta sobre a figura de Risco no eido da cultura galega. Ademais Casares inspirouse no caldelao para o protagonista de *Deus sentado nun sillón azul*.

como as que presiden o exercicio do ensino da Literatura entre nós”. Aledouse de que a literatura galega principiaba a “espertar unha eloxiable curiosidade máis alá das nosas fronteiras lingüísticas”.

A colaboración “Elipsis”, do 18 de maio de 1975, presenta outro trazo definitorio das colaboracións casarianas en prensa: enfiar a presente colaboración con aspectos específicos ou con temas aludidos, mencionados ou tratados en artigos precedentes. Neste caso, lembraba que aludira á heteroxeneidade da literatura de Méndez Ferrín en “A terra prometida”. Salientou que “Méndez Ferrín é unha grande estilista das nosas letras, nas que a brillantez da súa pluma ocupa un lugar destacado” e considerábo entre os escritores galegos mozos daquela altura, “o que ten un talento máis grande e indiscutible”. Informou que as sete narracións recensionadas dividíanse en contos “reais” e contos “simbólicos”. Casares recoñeceu que prefería os primeiros, caso de “Prólogo” e “Epílogo”, pola maxistral descrición da “evolución psicolóxica” de Lisardito Portela de Lis no primeiro deles –por ser “modelo” para calquera antoloxía de “finura de análise da alma humana”, conseguida só na literatura galega por Otero Pedrayo en *Pantelas, home libre*.

Unha vez máis detívose, en “Un libro de Celso Emilio Ferreiro”, do 25 de maio de 1975, noutro dos autores clásicos da literatura galega que retratara canda Siro na sección “Con esta lupa” de *La Región*. Comentou que Celso Emilio se convertera nunha “especie de mito, erguido de repente ás cimas máis altas da popularidade e da admiración” desde a publicación do poemario *Longa noite de pedra* en 1963. Explicou que este poemario lograra “un espallamento desusado e sorprendente: varios miles de exemplares vendidos, centos de artigos, recensións ou conferencias, imitacións...” e así mesmo “un ronsel lírico” tal que “a poesía galega dos anos sesenta é filla, case sempre fea e ruinciña, de Celso Emilio Ferreiro” pois este motivou “o agromar dun número non pequeno de poetas menores ao seu redor”. Resaltou que esta “obra capital do poeta” se caracterizaba por “valores que pertencen ao fondo común da literatura de todos os tempos”, caso da “súa graza verbal, a fíndura moral da súa sátira, a ferinte ironía inmisericorde, o humor, o sarcasmo, a retranca paisana, a denuncia

violenta...” e así mesmo “certa retórica de oficio”⁶⁵, que adiantaba *Viaxe aos país dos ananos*. Casares consideraba que a recensionada edición bilingüe *Donde el mundo se llama Celanova / Onde o mundo se chama Celanova*⁶⁶ carecía da “quevedesca afección ao xogo verbal” de Celso Emilio en *Longa noite de pedra* e que “non engade nada á súa obra xa publicada, aínda que é un libro digno, onde o oficio do gran poeta que el é anda por debaixo”.

A tese de doutoramento de Xosé Vilas Nogueira, defendida en decembro de 1973 e publicada baixo o título *O estatuto galego*, foi obxecto da recensión homónima “O estatuto galego” do 1 de xuño de 1975. Casares atendeu de novo o “problema diferencial galego”, que xa tratara na colaboración “Teoloxía e sociedade”. Consideraba que esta obra “vai camiño de converterse no best-séller do ano”. Detallou que o contido das tres partes servía para cualificalo de traballo “exhaustivo” desde a súa perspectiva de “lector ordinario”. Aclaraba que Vilas Nogueira renunciou á análise económica —como sinalaba no prólogo— e só quixo establecer “material previo que algún día poida servir como base a estudos históricos”. A conformidade co contido non empeceu que Casares se preocupase pola escrita en galego, de aí que enumerase “unha serie de recomendacións lingüísticas ao autor”⁶⁷ de cara á reedición.

O significado de “sombra” na obra de Rosalía de Castro —que Casares lembrou xa abordaran Alberto Machado da Rosa, José Luis Varela e Ricardo Carballo Calero—, centrou a atención do artigo

⁶⁵ Desde que adquirira unha formación “humanística” e “filosófica” no Seminario Conciliar de Ourense (Calvo, 2003: 31-33), a importancia concedida por Casares á Retórica explica que seguise a formarse nela de forma autodidacta e que, a partir desta colaboración, a usase como un criterio ao valorar as obras recensionadas en “A ledicia de ler”.

⁶⁶ O libro foi traducido coa errada colocación pronominal sobre a que apostila Casares: “Como é sabido, en galego, a colocación dos pronomes átonos diante ou detrás do verbo depende de factores concretos que a gramática ten estudado e catalogado, e que non imos repetir aquí, pero sobre o que chamamos a atención, dada a abundancia deste erro sintáctico nos textos modernos”.

⁶⁷ Casares recomendoulle a Xosé Vilas Nogueira “revisar o uso sintáctico dos pronomes, especialmente do ‘se’, sempre ou case sempre incorrectamente usado (fenómeno este de influencia castelá que está facendo verdadeiros estragos ultimamente no idioma)”, revisar así mesmo “o uso da partícula do comparativo de diferenciación”, e tamén “suprimir algunhas solucións ortográficas demasiado persoais e corrixir finalmente outras migalliñas que afean un pouco a prosa deste libro por tantas razóns espléndido”.

“Acerca de la sombra de Rosalía”, publicado por Agustín García Calvo na revista *La Gaya Ciencia* e recensionado en “Rosalía e a súa sombra”, o 8 de xuño de 1975. O autor limíao resaltou que García Calvo non conseguía descifrar nin “sombra” nin “fantasma” pese a tentar profundar no primeiro dos termos a través dos textos rosalianos. Recoñeceu que García Calvo si se aproximaba cando analizaba o poema “Algúns dins ¡miña terra!” nas páxinas 42 e 43, enlazando o termo *sombra* coas colaboracións de autoría colectiva realizadas en Galicia e publicadas en *7 ensayos sobre Rosalía*. Criticou que se desviaba do tema cando seguía o estudo de Otto Weininger sobre o carácter feminino. Casares consideraba que García Calvo debía corrixir este aspecto e a páxina 35, a partir de *Inéditos de Rosalía* de Juan Naya Pérez.

O autor ourensán rendeu homenaxe, na recensión “A poesía de Antón Tovar” publicada o 15 de xuño de 1975, a un paisano que, cos seus versos, lle acendera a afección pola lectura poética. Casares recoñeceu a súa admiración secreta por Antón Tovar durante os seus anos de bacharelato. Cando o coñecera na *tertulia* de Vicente Risco nos anos sesenta do século XX, Tovar simbolizaba daquela para Casares “a imaxe ideal (indubidablemente romántica) do que debía ser un poeta: silencioso, solitario, atormentado”. Explicou que na súa admiración por Antón Tovar influíu a “grande estima” na que o tiña Vicente Risco, quen afirmaba que “dificilmente se podía atopar en toda a literatura española daquel momento un exemplo de dolor tan fondo como o que saía dos seus versos”. Casares aclarou que Tovar foi “durante moitos anos foi poeta preterido” e que “a moitos nos irritaba” a dificultade e retraso dos seus libros. A saída do prelo de *Poesía galega completa* de Antón Tovar entendeuna como “unha recuperación do poeta”, en canto á súa “autenticidade, a súa fondura, o seu talento e o seu valor”. Valoraba a posibilidade de ler con “ollos novos” o terceiro poemario, *O vento no teu colo*, inserido nesta edición completa da poesía de Tovar, sobre todo a lectura do poema “Si”. Agradeceu a “fonda intimidade de experiencias miúdas” —como as cualificaba Risco— que se apreciaba nos poemas “Relato” e “Oración ao meu can *Líster*”. Casares confesou que, coa lectura destes dous poemas, “medra aínda máis” a súa admiración infantil por Antón

Tovar, pois “entre os meus poetas preferidos, Tovar segue tendo un altar”.

A segunda edición aumentada da *Historia da literatura galega*, de Ricardo Carballo Calero, centra a recensión “A literatura de Carballo Calero” do 22 de xuño de 1975. Casares resaltou o “valor indubidable” da primeira edición de 1963 polo “rigor científico por el utilizado” fronte a autores precedentes da historia literaria contemporánea. Agradeceu os oito capítulos engadidos na segunda edición, a corrección da primeira edición e o complemento das setenta e dúas páxinas “de índices diversos: onomástico, de obras, de revistas e xornais, de láminas e xeral” que facían desta Historia unha “obra monumental” e con “rigor”. Explicou que a calidade da obra se observaba, na segunda edición, nos “estudos exemplares da obra de Noriega Varela, de Cabanillas, de Otero Pedrayo ou de Cunqueiro” e na metodoloxía do “positivismo tradicional” da maioría do volume, que se combinaba cun método “estrutural” para aclarar aspectos de *Os vellos* de Castelao. Casares remata a recensión cun recurso que tamén será característico noutras colaboracións xornalísticas de anos posteriores: a inserción de frases feitas para finalizar o artigo cunha máxima reforzada por expresións de uso común e cun significado perceptible polo gran público. Tras loar que Carballo Calero “puxo a proba o tempero do seu saber” e que renunciara temporalmente á faceta de creador literario, engadiu: “Para iso cumpría tamén ser xeneroso. El foino en abundancia. Que Deus llo pague”.

A crítica do “despotismo” e da “soberbia” está no cerne da recensión “Un estudo sobre arquitectura galega”, do 29 de xuño de 1975, sobre *Rafael González Villar e a súa época*, autor do edificio Castromil de Santiago de Compostela próximo a desaparecer. Casares consideraba a demolición un “exemplo claro de mediocridade e de barbarie” da época, sen respecto polo “patrimonio artístico de Galicia” e polo “seu espazo urbano”. Criticaba a construción “absurda” que “despersonalizou as nosas cidades, na anarquía dos novos trazados urbanos, na destrución dos espazos verdes, no desprezo das peculiaridades da nosa arquitectura rural...”. Reclamaba o labor de “colexios profesionais, organizacións culturais, asociacións, entidades” para romper con esa “desfeita”, caso do realizado polo

Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia ao preparar unha exposición e o libro recensionado. Cualificou a obra recensionada como “un esforzo consciente de interpretación da vida e a obra dun home á luz do acontecer histórico da súa época”.

Un repaso contextualizador do inicio do grupo Brais Pinto marca o comezo da recensión “Versos de Bernardino Graña”, do 6 de xullo de 1975, onde o autor limiaio valorou máis positivamente a poesía de Bernardino Graña que a súa narrativa e teatro, como se intuía xa en *Profecía do mar* e se constataba no poemario recensionado, *Non vexo Vigo nin Cangas*. Casares consideraba que este poemario, a diferenza doutros publicados nos últimos vinte anos, presentaba “escaso moralismo (insoportable case sempre na chamada poesía social)”. Valorou que a protesta “está feita sen renunciar a valores formais insubstituíbles por outro tipo de valores na poesía” e que Bernardino Graña mantiña a “fermosura da linguaxe empregada”, a “musicalidade do verso” e a “concretización do mundo cantado” que xa aparecían en *Profecía do mar*.

A necesidade de chegar a un público amplo, sen utilizar unha linguaxe específica pero incomprensible para un profano no tema, é o punto de arrinque da recensión “O aforro en Galicia”, do 13 de xullo de 1975, sobre a segunda edición, revisada e aumentada de *O aforro e a inversión a Galicia (Aproximación ao estudo da estrutura do capitalismo galego)*, de Ramón Barral Andrade. Casares sinalou que no capítulo décimoterceiro o autor presentaba as claves para “unha nova ordenación do sistema financeiro” de Galicia, que debía pasar “pola autonomía política, administrativa e económica de Galicia”.

A recensión “Contaminación e desenvolvemento”, do 20 de xullo de 1975, céntrase no interese expertado en amplo número da sociedade ante as consecuencias da contaminación industrial e o desenvolvemento. Casares extraeu que o cidadán medio, debido á contradición entre os datos técnicos ofrecidos por distintas empresas, se fiaba máis dos científicos ligados á Universidade que dos técnicos dalgunhas empresas contaminantes. Ante “a deplorable sintaxe utilizada na versión galega” dalgúns estudos, Casares –como xa fixera sinalando erros en obras anteriores– deu un paso adiante e solicitou das editoriais galegas que “determinen dalgún xeito non só xa certo

tipo de unificacións lingüísticas, senón sobre todo a corrección idiomática”.

O esforzo por recuperar o teatro en galego constitúe o centro de interese da colaboración “Romería ás covas do Demo”, do 27 de xullo de 1975, en concreto o labor desenvolvido pola Agrupación Abrente de Ribadavia e polo grupo teatral Teatro Circo da Coruña, cuxo director é así mesmo o autor da obra recensionada *Romería ás covas do Demo*. Na aposta pola “creación dun teatro propio” —ao que o autor ourensán contribuíu coa única súa peza teatral, a galardoada *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*—, salientou a liberdade coa que debatían e revisaban, na semana cultural de maio organizada pola Agrupación Abrente de Ribadavia, “obras, autores, ideas e teorías” con “seriedade” e “fondura”. A intencionalidade da loita contra a adversidade plasmada en *A galiña azul* e as dificultades escénicas para a representación de *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas* compréndese mellor á luz do seu parecer sobre o teatro que se precisaba en Galicia naquela altura. Neste senso, Casares propuña discutir a tendencia “a valorar as obras máis como libretos capaces de orixinar un espectáculo ledó e popular, que como pezas literarias”. Recoñecía que a causa deste enfoque se debía en gran parte de Europa ao “peso verbal excesivo, en prexuízo de valores tan importantes como a acción, o deseño dos caracteres, a plasticidade, o ritmo...” —que Casares si puxo de relevo en *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*— fronte a espectáculos de “gran beleza plástica” mais cunha “frecuente pobreza digamos ideolóxica, utilizando unha palabra non demasiado precisa, pero cómoda e significativa”, que os seus autores defendían en base á popularidade e interese na cultura de masas. O autor ourensán advertía que un teatro deste tipo podía ser conveniente se aceptaban as súas limitacións e loitaban por rachar coa existente “situación cultural degradada”. Considerou que *Romería ás covas do Demo* “se aproxima máis ao teatro que a obra” e apuntou que “seguramente pode saír un fermoso espectáculo popular (contra o que desde logo non teño nada en contra)”.

De novo o teatro e a recién creada editorial Pico Sacro compostelá apareceron na recensión “O marqués Ruchestinto”, do 10 de agosto de

1975, na que aludiu ao Premio Abrente de Ribadavia 1975, que merecera Euloxio R. Ruibal, autor da peza recensionada, *A sonada e proveitosa enchenta do marqués Ruchestinto no derradeiro século da súa vida*. Casares incidiu na “comprensión difícil” da obra dramática de Ruibal, cuxa peza *Zardigot* fora representada polo coruñés Teatro Circo en Ribadavia mais o “ben disposto” público non se entusiasmara coa “intelixente montaxe de Manuel Lourenzo” nin co “esfuerzo enorme duns actores entregados con raro talento ao seu oficio”, e a peza resultara “ambigua e bastante reiterativa e lenta”. Para Casares, a claridade da obra recensionada proviña da “simplicidade dos trazos empregados na figura do marqués, e a dignidade outórgalla un valor ata agora inédito neste autor: a axilidade lingüística nos diálogos”. Apuntou que se Ruibal esquecía “certas tendencias á grandilocuencia teatral pode converterse nun meritorio autor de comedias” xa que “conta con oficio e imaxinación, e sobre todo coa graza idiomática da lingua popular”. Casares advertiu de novo sobre a necesidade da diferenza entre texto e representación que debía primar no teatro galego —e que podemos estender á representación de *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*—: no espectáculo, “a posta en escena, o labor dos actores e a dirección, se son intelixentes, poden crear o espellismo falso de atribuír eses méritos á obra”, como acontecía de xeito “ultimamente moi frecuente nos escenarios galegos”.

Outro estudo dedicado a Rosalía de Castro —como na recensión “Rosalía e a súa sombra” —, é obxecto do comentario casariano “Outro libro sobre Rosalía”, do 17 de agosto de 1975. *Rosalía Castro de Murguía y su obra literaria* foi resultado da tese de doutoramento de Claude-Henri Poullain, xurdida como resposta ás palabras de Luis Cernuda sobre a escasa aceptación da de Herbón e sobre a súa nula influencia no ámbito da poesía castelá. Casares explicou que Poullain refería esta “marxinación” porque Rosalía fora galega, escribira en galego, tivera unha personalidade solitaria e un carácter ensimesmado, era muller, e publicara a súa obra “en condicións varias de deficiencia e o seu Romanticismo tardío”. Casares considerou o resultado da tese de Poullain “máis ben pobre”, pois ignorara que “Rosalía é sobre todo unha escritora en galego que devolve a unha vella lingua literaria a súa

dignidade cultural” e tamén “soubo interpretar e expresar como ninguén os sentimentos, o espírito e as arelas do seu pobo”, ademais de escribir en castelán *En las orillas del Sar*, “co mesmo talento que na súa lingua nativa”. Casares detallou as erradas afirmacións de Poullain, quen descoñecía que “a profundidade da obra de Rosalía non depende da vontade reivindicadora dos críticos galegos, senón que é un feito constatable”. Explicou o significado do termo “saudade” na obra de Rosalía⁶⁸, concepto ao que Ramón Piñeiro tentara “buscar a universalidade do sentimento da soidade para analizar logo a súa significación específica –a saudade– no marco antropolóxico galego”.

“Un folletín galego”, do 24 de agosto de 1975, acolle o comentario de Casares sobre a publicación en Galicia de dúas pezas de Manuel D. Varela Buxán estreadas en Bos Aires en 1941 e 1942: *O ferreiro de Satán. Taberna sin dono*. Estas pezas reflectían, segundo Casares, que Varela Buxán “colleitou sona e triunfos entre os membros das colonias de emigrantes galegos en Uruguai e na Arxentina”, o que posibilitaría “tirar unha serie de consecuencias de tipo sociolóxico nada desprezables”. Considerou que “estas obras parecen escritas expresamente para ese público, feito ese que condiciona algunhas das súas máis relevantes características”. Casares reflexionaba que “algún día habrá que facer un estudo de socioloxía literaria con toda unha serie de obras que en Galicia son xa abundantes” pois consideraba que estas merecían “algo máis que a distancia olímpica que algúns toman respecto delas”.

“O conflito lingüístico”, do 31 de agosto de 1975, é o primeiro comentario sen referencia a unha obra concreta, e constitúe o introito para a recensión da seguinte semana e así mesmo unha temática recorrente nas colaboracións xornalísticas casarianas como estamos a poñer de manifesto ao describilas. O autor sintetizou “a conciencia da anormalidade da situación sociolingüística” do idioma galego desde o século XIX, facendo fincapé na recuperación literaria como lingua poética para os autores da Renacemento, na importancia política como lingua xornalística e social para os homes das Irmandades da Fala, e a importancia científica do idioma galego para os compoñentes da

⁶⁸ Dez anos máis tarde, para homenaxeala no centenario do seu falecemento, Casares publicou o estudo “Bibliografía rosaliana”.

Xeración Nós. Sinalou que a amplitude e fondura da conciencia lingüística tivo lugar naquela altura grazas a factores políticos e sociais como “a sensibilidade das xeracións máis novas diante da inxustiza social” e “a denuncia da situación do galego como unha desas inxustizas”. Casares explicou que, naquel tempo, se deixara atrás a identificación nos anos da posguerra do galeguismo co conservadorismo político e o rexeitamento nos anos cincuenta e inicios dos sesenta o idioma galego por parte dos universitarios ao consideralo “reaccionario”. Valorou que se establecese a “defensa do idioma igual a loita democrática” e a incorporación de “personalidades de valía intelectual indiscutible ás tarefas en galego” xa que “arrombou co atranco tamén tradicional que xuntaba nun mesmo feixe ramplonería e utilización do galego como lingua de cultura”⁶⁹. Para Casares, esta superación supuña que os máis e os menos optimistas coincidían en que “hai que salvar o idioma custe o que custe”. Apuntou que estaban separados por un problema psicolóxico semellante á polémica entre Francisco Rodríguez e Alonso Montero. No plano cultural, Casares concordaba con Francisco Rodríguez en que os pesimistas erraban ao “identificar o galego cunha lingua rural exclusivamente”, xa que tamén era “(nunca deixou de selo) unha lingua urbana, todo o ruralizada que se queira, pero urbana”. Apuntou que esta condición urbana do idioma galego se podería observar cando se fixese o “estudo científico do conflito sociolingüístico en Galicia” que falta. Consideraba que Margarita Ayestarán Aranaz e Justo de la Cueva Alonso contribuíran a este estudo ao publicar os resultados do traballo levado a cabo na provincia de Pontevedra.

Baixo o título “Socioloxía do conflito lingüístico”, do 7 de setembro de 1975, analizou o ensaio *Las familias de la provincia de Pontevedra. Galleguidad y conflicto lingüístico gallego* de Margarita Ayestarán Aranaz e Justo de la Cueva Alonso, resultado dunha

⁶⁹ Casares retomou esta idea na parte final dunha conferencia pronunciada no ano 1981 cando repasou os autores da considerada “literatura galega moderna” que contribuíron á recuperación literaria: “Unha vez máis, fixo falta toda a enerxía de uns cantos homes nadando contra o temporal para poñer as pedras dunha recuperación que hai tempo se iniciou xa e que unha vez máis nos ten que levar ao noso espazo cultural e literario propio: Europa” (Casares, 1981²³). O autor engadiu que “falar de ese proceso en marcha ten que ser labor de alguén que se sinta sentimentalmente menos implicado nel do que eu me sinto” (Casares, 1981²³).

enquisa cunha mostra de seiscentas amas de casa. O autor ourensán sorprendérase co informe porque, entre outros problemas, se indicaba nel que “ao intentar alfabetizar en castelán aos que tiveron esta lingua como materna, a porcentaxe de analfabetos é pequena (4 por cento)” e, pola contra, “medra considerablemente (18 por cento) cando se trata de alfabetizar en castelán aos que tiveron o galego como lingua materna”. Por outra parte salientou que “o 87 por cento das preguntas utilizan o castelán –que non é o seu idioma materno, como vimos– nas súas oracións”, que “o 97 por cento asisten a misa con predicación en castelán” e que “o 65 por cento das que se consideran como membros da clase obreira contestaron en galego”. Á vista destas porcentaxes, Casares reafirmouse en que “a situación, en liñas xerais, era xa coñecida, aínda que agora se ve claramente confirmada”. Considerou que “conforme aos autores, se as cousas son así, a sociedade galega camiña do unilingüismo en galego (pasado) ao unilingüismo en castelán (futuro)”, ao que Casares apostilou que “cantos se teñen preocupado polo conflito lingüístico en Galicia coinciden no diagnóstico que en parte eles confirman”. Preguntouse se “as forzas de defensa creadas pola propia sociedade galega para a súa supervivencia como pobo actúan positivamente sobre a realidade ou non, e en que medida” o fan, pois esas forzas “existen, aínda que no informe non aparezan por ningures. Cómpre estudalas”.

De novo a atención de Casares recaeu sobre o conxunto da obra dun autor vivo, facéndose eco do “novo costume de publicar as obras completas dun autor en vida deste” na recensión “Obras completas de Celso Emilio Ferreiro”, do 14 de setembro de 1975. Resaltou como novidade a reedición de *O soño sulagado* tras a confusión semántica en 1955 entre “o significado de soño (o sono de durmir) e o de soño (o soño de soñar)”. Casares considerou que as “*dúas autopoéticas*, escritas en 1955 e 1971, respectivamente” plasmaban unha “evolución”, en lugar dunha “eclosión”, pois o Celso Emilio Ferreiro de *Longa noite de pedra* simbolizaba “o cume dun monte que tiña xa unha rampla de ascenso (*O soño sulagado*) e ten outra de descenso (*Viaxe ao país dos ananos e Onde o mundo chámase Celanova*)”.

Poesía galega. Dos devanceiros ao dezaioito permitía ao “lector común” contar cunha antoloxía do corpus lírico galego da Idade

Media, tras esgotarse o primeiro volume da *Escolma de poesía galega* de Xosé María Álvarez Blázquez. Baixo o título “Poesía galega. Dos devanceiros ao dezaioito”, do 21 de setembro de 1975, Casares recensionou esta antoloxía que representaba “unha mostra representativa da nosa lírica anterior ao século XIX dificilmente mellorable”, pensada cunha “vontade didáctica”, “funcionalidade” e “pragmatismo” que se xustificaban porque “para unha inmensa maioría dos galegos, a nosa literatura carece de pasado” xa que na nenez “ensináronlles con parsimonia e con detalle cando se refire ao *Poema do Cid* e aos seus posibles autores, a Gonzalo de Berceo, Juan de Mena e o marqués de Santillana”. Lamentou que non lles indicaran, “salvo excepcións moi meritorias, nada que se refira á espléndida lírica escrita na lingua da súa comunidade”. Casares considerou que se trataba dun libro acaído naquela altura, debido ao “incremento galopante do número de lectores en galego” e á “preocupación” dunha gran parte deles por “buscar no pasado de Galicia na procura de luces iluminadoras do presente, o interese pola nosa historia literaria...”.

A recensión “Pero Meogo”, do 28 de setembro de 1975, enlaza coa precedente cando aquela incidía “nos poucos nomes galegos que se atopan nos índices bibliográficos dos estudos sobre a poesía dos cancioneros” pois un brasileiro, Leodegário A. de Azevedo Filho, editara *As cantigas de Pero Meogo*, sobre quen fixera unha edición Méndez Ferrín publicada pola Editorial Galaxia en 1966 e loada por Azevedo Filho. Casares xustificou a recensión desta obra polo “desexo de suplir dalgún xeito a falta de información cultural que padecemos”, debido a que “a única revista galega que presta atención a feitos como este (refírome a *Grial*) segue aínda incomprendiblemente descoñecida de importantes núcleos aos que este tipo de información pode interesar”.

O padre Sarmiento, estudado polo profesor J. L. Pensado, volveu ser obxecto de atención na recensión “Unha viaxe de Sarmiento a Galicia”, do 5 de outubro de 1975, sobre a edición e estudo *Viaje a Galicia (1745)*. Casares aclarou que esta obra non estaba pensada para o “lector común” mais o seu carácter lingüístico ofrecía “interese” para que un filólogo completase o material incluído no *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*, que tamén editara Pensado.

Unha tese económica que fundamentaba “o atraso español en pretendidas deficiencias estruturais” e ignoraba “a falta de homoxeneidade do espazo político español” é o punto de arranque para a crítica do primeiro dos traballos de Ramón López-Suevos incluídos no ensaio *Cara a unha visión crítica da economía galega*, recensionado por Casares na colaboración homónima, “Cara a unha visión crítica da economía galega”, do 12 de outubro de 1975. Casares explicou que López-Suevos aclaraba que Galicia “dispón de magníficos portos naturais e de zonas costeiras ricas”, ademais de ter “un sector pesqueiro importante” e pertencer á “España húmida”. Comentou que, segundo López-Suevos, se debían repensar “chatas tópicas” como a “excentricidade, chan granítico e areoso, falta de espírito de empresa” pois eran inconvenientes menores para o desenvolvemento dunha agricultura progresiva ante a “organización irracional” e os “estrados” causados polo “marco superestrutural dominante” xa que Galicia carecía de independencia económica, o que impedía “a utilización do seu excedente económico in situ”. Casares aclarou que o segundo traballo, o “Capitalismo periférico, simbiose e superexplotación: o caso galego”, abordaba un tema predilecto de López-Suevos. O autor limiao comentou que a crítica do libro *O atraso económico de Galicia* de Beiras non se engadira “por razóns alleas á editorial e ao autor”.

Por terceira e última vez en 1975, ano no que se conmemoraba o noventa cabodano de Rosalía de Castro⁷⁰, a súa obra foi obxecto de estudo no volume colectivo *Presenza de Rosalía*, recensionado por Casares baixo o título “Presencia e ausencia de Rosalía” o 19 de outubro de 1975. Criticou que máis de corenta colaboradores literarios asinaban “breves notas de circunstancias escritas máis para cumprir cunha obrigaón que para dar solta a unha necesidade expresiva”, o que provocou que só tivera interese unha carta do impresor Compañel a Xoán Manuel Pintos pois “parece demostrar a colaboración de Pintos no vocabulario que Murguía firma cun M.”. Lamentou Casares que non se aproveitase mellor o libro, pois “un bo número de

⁷⁰ Casares aclarou que se elixira “o cabodano como se puido elixir outro calquera. [] Contrariamente ao que ocorre a miúdo, o inicial foi a vontade de facer un libro e só despois se buscou o manto que o acollese coa súa protección carismática”.

colaboradores terían concibido o seu traballo doutro xeito, se doutro xeito se concibise igualmente o libro”, caso de Cela e Torrente Ballester, entre outros. Rematou rectificando un “erro de linotipia” da recensión precedente onde se atribuíra erradamente a Xosé Manuel Beiras “a defensa dunha tese (a falta de espírito empresarial do home galego) e que precisamente el se encargou de liquidar con argumentos tan contundentes como sabios”.

López-Suevos reaparece como participante nunha mesa redonda celebrada en novembro de 1974 e que deu como resultado a publicación de *A contaminación nuclear en Galicia*, obra recensionada na colaboración homónima “A contaminación nuclear en Galicia”, do 26 de outubro de 1975. Casares apuntou o interese dos traballos desde os perfís económico, químico, ecolóxico e xurídico dos conferenciantes. Resaltou que o profesor Bermejo trataba perigos da radiación na era moderna e colocaba “polo menos entre interrogantes o problema da pretendida seguridade das centrais”, e que Pedro Costa Morata afirmara a posibilidade de que existira un accidente debido á “ruptura do circuíto de refrixeración do núcleo reactor”. Casares completou estes datos cun estudo estadounidense –recurso que acostumou empregar en colaboracións posteriores, como iremos sinalando. Ademais de comentar o contido do volume –como levamos precisando nas colaboracións precedentes– o autor limíao detívose en referir os erros no uso do galego: “coido que non hai razóns para que un libro saia escrito nun galego tan arbitrario e ateigado de erros”. Casares distinguiu entre “as incoherencias de tipo fonético e morfolóxico en que caemos case todos os que escribimos en galego” e os “disparates gratuítos, algúns realmente inxustificables”. Advertiu das consecuencias de “atentados tan perigosos para o futuro da lingua que defendemos”.

A Idade Media centra outra colaboración, “A Galicia medieval”, do 16 de novembro de 1975, sobre o primeiro volume de *Galicia y los gallegos en la Alta Edad Media. Demografía 1 e 2* de M. Rubén García Álvarez. Casares informou que este autor “estuda os tres grupos de estruturas que Sombart denomina espírito, forma e substancia”, tras consultar copiosas e variadas fontes documentais. Explicou que a obra formaba parte dun proxecto “extraordinariamente ambicioso e case diríamos que monumental” sobre o que habería que

“agardar a que os medievalistas nos digan en que medida logrou os seus obxectivos”.

Por última vez no ano do seu vinte e cinco cabodano de Castelao, outra obra súa de difícil acceso, *As cruces de pedra na Galiza*, reeditouse en edición facsimilar como primeiro volume das obras completas. Baixo o título “As cruces de pedra”, Casares recensionou o 23 de novembro de 1975 esta “xoia bibliográfica de difícil adquisición”. Informou que a reedición presentaba algunhas tachas vinculadas coa “preocupación tipográfica de Castelao” respecto ao recorte das marxes orixinais e de detalles de impresión que non reflectían os “fondos” de Castelao. Casares entendeu que as tachas se explicaban polo “prezo razoable” da reedición que permitiría aos lectores apreciar, como sinalara Cuevillas, “unha parte do espírito dun pobo e a alma enteira dun home xenial que soubo amar e padecer”.

O autor limíao pechou 1975 o 14 de decembro coa recensión “Paso soa de luz”, sobre o poemario homónimo de Miguel González Garcés en edición bilingüe galego-castelán. Casares reproduciu os cinco primeiros versos porque sintetizaban as características do poemario: “concentración expresiva, vaguidade, simbolismo, emoción embridada, nostalxia pola infancia perdida”. Explicou que a última era unha constante ao longo de *Paso soa de luz* e nexo temático das tres partes, de forma que “a poesía de oficio, de lector e estudoso da poesía deixa sitio á poesía da realidade e da vida”.

Encomenzou 1976 o autor limíao precisando que a causa da recensión “Non teño outra cantiga” do 4 de xaneiro de 1976 —a primeira das corenta e catro publicadas nesa sección durante ese ano— se debía unicamente ao “compromiso ético” de Xosé Lois García, autor do autoeditado poemario homónimo *Non teño outra cantiga*. Casares informou que a poética de Xosé Lois García se vinculaba coa doutros poetas mozos galegos que nos anos precedentes estaban a converter a poesía galega nunha “especie de arma política de indubidable boa vontade, pero de máis que dubidosa calidade, e por iso mesmo de problemática eficacia” —política. Ao fío do contido deste poemario, Casares aseverou que “unha poesía soamente é eficaz se ten valor estético” xa que “o elemento decisorio en toda obra

artística cae do lado da forma”, ata tal punto que “un mal poema de pouco lle serve á revolución”.

O 11 de xaneiro de 1976 Casares proseguíu co comentario de obras claves no renacemento da literatura galega e tamén coa posta en valor da aposta editorial en Galicia⁷¹, deténdose desta volta na edición facsimilar de *Los precursores*, publicada na colección Biblioteca Gallega⁷² á que dedicou a recensión “A reedición de *Los Precursores*”. Como nos comentarios anteriores, o autor referiu a estrutura da obra recensionada e sintetizou o contido, ao fío do cal expuxo a súa crítica sobre o modo de abordar a temática, a profundidade do estudo e os erros lingüísticos pois os comentarios de Casares eran de carácter crítico-divulgativo⁷³, pensando no “lector común” de cada obra, se ben apuntaba outros posibles receptores ou destinatarios no caso de obras moi específicas para o gran público. No caso da obra *Los precursores* Casares enumerou as personalidades galegas seleccionadas por Murguía e as verbas que lles dedicaba por exemplo a Vicetto pois “non pode gardar para si a instinta repulsión que experimentaba” por el. Explicou que Murguía non citaba polo seu nome á súa dona Rosalía de Castro –senón que se refería a ela como “esta escritora”, “nuestra escritora” ou “ella”–, que manifestaba cariño e admiración por Pondal –pese a que Casares lembraba que “nalgún intre a mutua amizade pasou por apuros, seguramente polo xenio enrabexado de Murguía”– e un “exaltado patriotismo” cando falaba de Faraldo.

O 18 de xaneiro de 1976, na colaboración “Castelao hoxe e sempre”, Casares recensionou *Castelao hoxe e sempre*, a última das

⁷¹ Casares reproduciu o exposto por Juan Naya Pérez na nota desta edición: “a magoante realidade editorial da Galicia de entón, que obrigaba a manter inéditas ou perdidas obras importantes, por carencia de recursos e incluso por falta de medios técnicos de impresión”.

⁷² O autor limíao lembrou que a colección Biblioteca Gallega contribuíu a mellorar o “triste panorama” referido por Juan Naya Pérez ao publicar máis de medio cento de obras, “algunhas tan importantes como *El idioma gallego* de Antonio de la Iglesia; *Aires da miña terra* de Manuel Curros Enríquez; *Queixumes dos pinos* de Eduardo Pondal; *Poesías* de Añón; *Chorimas* de García Ferreiroj ”.

⁷³ Casares usou fórmulas fixadas ou outras expresións e frases feitas —“Como se sabe”, nesta recensión— para dar entrada á escrita dun contido que el como avezado lector, docente e estudoso coñecía pero que o “lector común” podía descoñecer. Casares tentou que o público se aproximara así á cultura galega en sentido laxo, se formara nela e a valorara xustamente.

“homenaxes bibliográficas” publicadas o ano anterior⁷⁴, no que se conmemoraba o vinte e cinco cabodano de Castelao. Casares reflexionaba que “a adhesión e o entusiasmo que provoca en cantos coñecen a súa significación artística, política e moral” ía tecendo arredor do rianxeiro “unha especie de nube de incenso que o desbuxa de fondo”. Lamentaba que este “movemento cordial” ao redor de Castelao impedise “a reflexión sobre a súa obra, especialmente a parte política, pois a literaria, por ser menos conflitiva, vaise elucindo cada día que pasa con claridade maio”. Manifestou que o estudo da “produción doutrinal” do rianxeiro estaba “aínda por facer”, como tamén faltaba estudar “a historia do movemento das Irmandades da Fala, do agrarismo, da Xeración Nós, do Partido Galeguista...”. Reclamou un “estudo e traballo pacientes e iluminadores” sobre Castelao, pois “non soamente se lle quere co corazón”.

A Literatura Infantil e Xuvenil con destinatario infantil e xuvenil mais tamén de lectura para o público adulto reapareceu na recensión “A Biblia dos nenos”, do 23 de xaneiro de 1976, sobre a tradución realizada por Xosé Manuel R. Pampín, Lois Rodríguez e Ánxel González Núñez de *Bible for Young Christians* de A.-M. Cocagnac e Rosemary Haughton, ilustrada por Jacques Le Scanff. Casares expresou con rotundidade que se trataba dunha “lectura moi suxestiva, aínda para unha persoa maior”, que permitiría que “os pais, os mestres e os cregos” restasen “autoridade a posturas que apoiaban a súa inactividade na carencia de material educativo”. Insistiu na “importancia deste libro para a nosa literatura –literatura relixiosa– infantil e para a cultura galega en xeral”.

A intervención televisiva de X. Fernández Ferreiro para xustificar a súa lexitimidade ética e estética de escribir unha novela do Oeste en galego, *A morte de Frank González*, constituíu o detonante para a escrita da recensión homónima “A morte de Frank González”, do 1 de febreiro de 1976. O autor defendeu “a soberanía de decidir a elección do tema e o xénero que sexa para realizar a propia obra”. Agradeceu a Fernández Ferreiro que tratara de “explorar un camiño novo nunha literatura como a nosa” pois isto “supón cando menos abrir portas,

⁷⁴ O autor limiao analizara esas obras nas colaboracións “Un Castelao reeditado”, “Un folleto sobre Castelao” e “Castelao en *Grial*”, e no artigo “O meu Castelao primeiro”.

aínda que logo, ao mellor, non haxa nada detrás delas”. Pese á “sinxeleza” da escrita, Casares valorou a “axilidade” e a “graza” narrativas de Fernández Ferreiro e os diálogos. Cualificou como “menos consistentes” a narración e descrición do tempo elixido para evocar a vida do protagonista así como a “simplificación da expresión” coa finalidade de “conseguir unha maior puntualización”. Casares advertiu que “o carácter popular dunha novela, aínda que esta pertenza a un xénero de quiosco, non llo dá soamente a intención do autor”.

Siro López Lorenzo, o artista gráfico coñecido a través da prensa diaria e responsable das caricaturas da sección “Con esta lupa” publicada en *La Región* entre 1972 e 1974 –na que Casares se encargaba dos textos– converteuse en protagonista, co seu primeiro libro de debuxos *Probes homes*, da recensión homónima “Probes homes”, do 8 de febreiro de 1976. O autor incidiu no recurso empregado polo ferrolán para remarcar que “o significado dalgúns adxectivos varía segundo o lugar que ocupen respecto do substantivo”. Para Casares, a lenda que acompañaba os oitenta e dous debuxos significaba que os homes de Siro eran ás veces “desprezables” e outras “compadecibles”, seguindo a “ampla tradición da literatura crítica de intención satírica”. Casares situou os debuxos de Siro na “sombra abraiante de Castelao” e resaltou a súa “preocupación formal polo debuxo”. Casares consideraba a Siro diferente a Perich e Forges, “máis humoristas”.

O segundo volume da revista universitaria *Verba*, resultante da homenaxe a Aníbal Otero dous anos atrás, centrou o comentario “A revista *Verba*”, do 15 de febreiro de 1976. Como en colaboracións anteriores, o autor limíao sintetizou o contido e destacou once estudos de “autores dunha obra brillante de categoría recoñecida” que posibilitaban que o segundo número de *Verba* fose “un instrumento de traballo indispensable para os romanistas e para todos aqueles que se dedican aos estudos de lingüística en xeral” e tamén unha vía para difundir o volume e a relevancia conseguidos polos estudos de Filoloxía Galega da universidade compostelá aos “máis importantes centros de estudo do mundo”.

Retrotraéndose á primeira recensión de “A ledicia de ler” un ano atrás sobre unha “desafortunada” edición⁷⁵ do álbum *Nós* de Castelao e que supuxera “unha falta de respecto á súa memoria”, deu comezo a reparación do agravio de mans da reedición “*Nós*”, por Castelao⁷⁶. Casares apuntou que, “hoxe por hoxe e sen contar cos orixinais, dificilmente se pode superar a calidade lograda” na obra recensionada. Valorou que se respectase o formato, a disposición e a encadernación das láminas pero criticou “a cor azul nas lendas”. Como en colaboracións precedentes, nesta recensión “O álbum *Nós*”, do 22 de febreiro de 1976, Casares incidiu na relevancia da obra e figura do autor rianxeiro, quen, “xunto con Rosalía, acadou xa a categoría de símbolo”. Casares sinalou que o rianxeiro, “por ser autor dunha obra de tipo doutrinal, ha ser máis cobizado e disputado”, xa que o seu nacionalismo político “convérteo nesta hora nunha especie de oráculo obrigado”, ao que recorrían todos os grupos “como a unha bandeira; aínda aqueles que no seu día militaron en posicións moi distantes” á de Castelao.

A *Escolma de poesía galega* de Xosé María Álvarez Blázquez – citada na recensión “Poesía galega. Dos devanceiros ao dezaio” – foi obxecto de comentario na recensión homónima do 29 de febreiro de 1976, con motivo da reimpresión aumentada daquela “rareza bibliográfica buscada con cobiza por moitos lectores”. Casares sinalou que o antólogo volvía verquer os “apógrafos á moderna ortografía galega” e que para “vulgarizar o tesouro lírico da poesía galego-portuguesa entre os lectores normais” renunciaba ademais ao “aparato gráfico das edicións críticas” mais “sen traizoar os fonemas medievais”. Como nas demais colaboracións, Casares optou por “salientar aquí sen pedantería nin ánimo crítico de ningunha especie, máis ben só coa vontade de axudar a mellorar as próximas edicións, que desexamos sexan moitas” a inclusión de cantigas de Ayras Carpancho, Xulián Balseiro e Lopo Lías, dos que apuntou datos e

⁷⁵ A edición publicada pola madrileña Ediciones Júcar en 1974 foi obxecto da recensión “Un Castelao reeditado”.

⁷⁶ Deste segundo tomo da *Obra gráfica de Castelao*, dentro da *Obra completa*, xa vira a luz *As cruces de pedra na Galiza* —recensionada por Casares na colaboración “As cruces de pedra”— e os volumes dedicados á narrativa e ao teatro, que Casares adiantou que comentaría “próximamente” mais que non chegou a recensionalos en “A ledicia de ler”.

estudos sobre eles. Así mesmo, Casares achegou referencias bibliográficas de edicións de cancioneros individuais de trobadores, coa finalidade de que “o futuro estudoso da nosa poesía medieval (que antes será sen dúbida lector [...])”, se familiarizase con bibliografía que lle axudaría para “ir acurtando esa distancia escandalosa na que os italianos seguen dando cento e raia a portugueses, brasileiros e galegos”.

Unha nova reedición da obra de Castelao, *Escolma posible*, foi recensionada na colaboración “Escolma posible de Castelao”, o 7 de marzo de 1976. Casares centrou o comentario en primeiro termo nas dificultades sinaladas por Dónega no prólogo da primeira edición de 1964: o proceso de depuración rigoroso e selectivo do propio Castelao coa súa obra, o problema técnico de non poder inserir a obra plástica, e dificultades “eisóxenas” por mor da censura á hora de escolmar “os anacos máis representativos” do libro que “un gran número de galegos teñen lido, pero que segue sendo ilegal: *Sempre en Galiza*”. Casares considerou que a reedición conseguía recompoñer “con fidelidade” as numerosas facetas desenvolvidas polo autor rianxeiro. Lamentou que a censura impedira mostrar o “Castelao político, que hoxe por hoxe é o que máis lle interesa a unha chea de mozos, e cuxa lectura segue sendo un acto prohibido”.

Cadernos do laboratorio de Formas de Galicia recolleu en versión bilingüe galego-castelán as catro intervencións de Ramón Piñeiro, Domingo García-Sabell, Juan Rof Carballo e Rafael Dieste no marco da exposición “Presencia de Galicia” inaugurada o 18 de abril na Galería Sargadelos. Casares recensionou a obra na colaboración “Conferencias en Madrid”, do 14 de marzo de 1976. No resumo do contido das catro conferencias, o autor limíao incidiu, por unha banda, nas “vicisitudes históricas da cultura galega” expostas por Piñeiro e que explicaban “o carácter arcaizante típico da fisionomía cultural de Galicia”. Reparou na “entrega incondicionada”, que non servilismo e no “individualismo” do “home galego”, analizado por García-Sabell a partir da imaxe tópica de que “apenas si ten conciencia do devir como sucesión histórica” pois Galicia non era aínda unha “sociedade” senón unha “comunidade”. Apuntou os trazos do “carácter nacional galego” entendidos como “defensas que o home constrúe para escapar da súa

máis profunda estrutura” e non como “calcos dos sedimentos arcaicos que chegan a el a través da nai”, segundo Rof Carballo. Finalmente referiu o pensamento estético e a obra de Maside expostos por Rafael Dieste e advertiu que evitaba sintetizalos pois “os riscos de traizón serían aínda maiores que os xa corridos ata aquí”.

A aseveración casariana sobre “a importancia que teñen as publicacións periódicas para o estudo do pasado máis recente” coa que principiou a recensión “Lingua, cultura e periodismo”, o 21 de marzo de 1976, xustifica por si mesma esta tese de doutoramento. Casares informou que *Lengua, cultura y periodismo en Galicia (1876-1936)* de Gustavo Luca de Tena ofrecía, dado o “seu enfoque informativo, dirixido a un público tan amplo” como era o habitual da colección na que se inserira, un punto de arrinque para “facер un catálogo sistemático dos periódicos e revistas galegos, que sería neste intre dunha utilidade inapreciable. Fermosa tarefa para un doutoramento”. Aclarou que faltaba inserir a terceira etapa de *O Tío Marcos da Portela* “moi pouco coñecida na actualidade, e que eu teño consultado” na selección das revistas “máis importantes e representativas: *O Tío Marcos, A Monteira, A Nosa Terra, Nós, Logos e Alento*”. Casares considerou que a interpretación política de Luca de Tena sobre a revista resultaba “discutible” así como outras interpretacións sobre o ensaio de Risco *Nós, os inadaptados*⁷⁷, sobre o “elitismo cultural” ao que aludía Risco⁷⁸, e sobre o menor atractivo do emprego da lingua dos homes das Irmandades para os campesiños que os discursos casteláns de Basilio Álvarez.

O ensaio de Francisco Rodríguez, *Conflicto lingüístico e ideoloxía en Galicia*, abordaba, segundo Casares, “un dos problemas máis apaixonantes da Galicia de hoxe”, que tiña “claras implicacións políticas na complexa realidade” naquela altura. O autor analizouno na recensión “Conflito lingüístico e ideoloxía”, do 28 de marzo de 1976, cimentando a crítica en dous aspectos: Francisco Rodríguez ofrecía “a

⁷⁷ Casares aclarou que Luca de Tena, cando analizaba a revista *Nós*, a entendía “como unha definición do grupo que facía aquela revista, cando en realidade non é así”.

⁷⁸ O autor limiao explicou que debía entenderse como “o elitismo que caracterizou a algúns homes do cenáculo ourensán que se agrupou arredor del ata o ano 1917” e salientou que “aqueles homes facían outra revista, *La Centuria*, en castelán, e non todos se integraron despois no boletín *Nós*”.

primeira achega científica do marxismo galego ao estudo do conflito lingüístico na nosa sociedade, feita cunha gran coherencia doutrinal” mais empregaba un galego “unha miga artificioso e arbitrario” que dificultaba a lectura.

O descoñecemento de Paco Martín por parte do gran público naquela altura debíase á súa “tardía incorporación ás tarefas literarias”, aínda que xa fora galardoado no concurso de contos O Facho 1973⁷⁹ e noutros premios anteriores ao seu debut novelístico con *No cadeixo*, obxecto da recensión homónima “No cadeixo”, do 4 de abril de 1976. Casares sinalou que era “un escritor dono xa en gran maneira do seu oficio e ben preparado para enfrontarse con empresas ambiciosas e importantes”. Reparou en aspectos que tamén son claves da súa narrativa (Tarrío, 2003: [115]-145; Basanta, 2012: 17-27) como a “construción, o manexo, o trazado dos personaxes, a contención narrativa, a ascese da linguaxe”, que “non se improvisan” nesta “clásica novela ‘parquet’, e noutros propios da “moderna narrativa galega”, caso da “fidelidade á realidade inmediata”. Casares xustificou os “aspectos menos logrados” –inicio confuso, a falta de “rostro propio” dos importantes personaxes de Manuel e Ricardiño e a falta de desenvolvemento de Marina e Lucía– porque se trataba da primeira novela de Paco Martín.

O ensaio *A España ante o “ultimatum”*, de Pilar Vázquez Cuesta, apareceu recensionado na colaboración “O ‘ultimatum’ portugués”, do 11 de abril de 1976. O autor limiao principiou establecendo as coincidencias deste libro co desastre do 98⁸⁰: “amargo amor á patria, europeización como medio para fuxir da decadencia, valoración da intra-historia, etc.”. Lembrou a visita a Curros Enríquez de estudantes universitarios lusos que visitaran Madrid para agradecer a solidariedade de compañeiros españois e para fundar a Federación Escolar Ibérica. Informou do éxito que o “ultimatum” reportara ao

⁷⁹ Paco Martín merecera a VI edición de narrativa dos Premios O Facho co conto “Sabeliña e os ratos”. Ese mesmo ano 1973, Casares merecera o I Concurso Nacional de Teatro Infantil “O Facho” 1973 coa súa única peza infantil, *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*.

⁸⁰ Casares abordou esta mesma temática, dous anos máis tarde, no seu discurso de ingreso na Real Academia Galega, “O ‘desastre’ de 1898 e os escritores galegos”, nun acto celebrado o 27 de maio de 1978 no Instituto Feminino de Ourense, e ao que respondeu Francisco Fernández del Riego.

libro *Viagens na Galiza* de Silveiro da Mota, eloxiado por Giner de los Ríos e Juan Varela, coa sorpresa deste último de que non nomeara a “Losada, Pondal, Barcia Caballero ou García Ferreiro, escritores ‘muy celebrados’ e que loara a “Rosalía de Castro, non sabe se por galantería, polos eloxios que lle dedicou Castalar ou porque o mereza” pese a que foran “en verdad muy lindas” as dúas colaboracións poéticas reproducidas de Rosalía. Casares concluíu que Vázquez Cuesta ofrecéa “unha chamada de atención sobre a ignorancia increíble que respecto da cultura portuguesa existe no resto da península, Galicia incluída”.

Ramón Lorenzo –un dos autores participantes no segundo volume da revista *Verba* recensionada na colaboración “A revista *Verba*”– ocupou en solitario a recensión “Unha obra monumental”, o 25 de abril de 1976 grazas á edición crítica anotada, introdución e índice onomástico e do glosario –que anunciou se publicaría como segundo volume– de *La traducción gallega de la Crónica general y de la Crónica de Castilla*. Casares informou que Ramón Lorenzo fora recoñecido no eido da Lingüística Románica por Rodrigues Lapa, Dámaso Alonso, Kurt Baldinger e Joseph M. Piel entre outros destacados especialistas e eloxiado polas súas anotacións ao *Dicionário* de José Pedro Machado e as investigacións etnolingüísticas. Casares explicou que Ramón Lorenzo presentaba os catro mil folios da súa tese de doutoramento, “merecedora das máximas cualificacións e galardoada cun premio extraordinario”.

O futuro estudo sintético da biografía de Castelao, da historia do agrarismo galego e dos primeiros pasos do nacionalismo, xurdido das Irmandades da Fala, segundo Casares beberían posiblemente das páxinas de presentación de J. A. Durán na edición dun novo ensaio sobre Castelao, *Castelao en El Sol*, en concreto, sobre as colaboracións literarias do rianxeiro neste xornal entre 1918 e 1922, obxecto da recensión de Casares “Castelao no periódico *El Sol*”, do 2 de maio de 1976. O autor ourensán explicou que Durán ía completar esta obra con *Crónicas*, 2 e *Introducción al Castelao clásico*. Casares valorou deste novo ensaio de Durán “o mérito de ir rescatando textos, datos e noticias de valor diverso” para reconstruír o período histórico

comprendido entre o inicio do século XX e os anos posteriores á Primeira Guerra Mundial.

Unha nova tese de doutoramento merecedora de alta cualificación académica, a de Alfonso de Alfonso Bozzo, deu lugar ao ensaio *Los partidos políticos y la autonomía en Galicia, 1931-1936*, recensionado na colaboración “Partidos políticos e autonomía”, o 9 de maio de 1976. Casares explicou que afirmacións sobre o Partido Galeguista e a importancia do Partido Comunista ou a ORGA, recollidas neste traballo “complexo e amplo”, matizábanse en “círculos galegos”.

Como apuntaramos respecto á recensión “O conflito lingüístico”, do 31 de agosto de 1975, o autor limiao dedicou a colaboración a comentar unha temática do seu interese mais sen recensionar unha obra de recente publicación. Na colaboración “Cabanillas e as Irmandades”, do 16 de maio de 1976, perfilou a “fecundidade” das Irmandades da Fala, que aunaba as “dúas canles maiores do rexionalismo: a cultural e a política”, tomando da primeira a lingua, e da segunda a integración das diferentes manifestacións da doutrina rexionalista e “a bandeira revolucionaria dos movementos agrarios”. Tras unha síntese das colaboracións á cultura e á política, Casares elixiu centrarse brevemente no “poeta por antonomasia das Irmandades”, Ramón Cabanillas, quen grazas aos seus primeiros poemarios “merece o nome de Poeta da Raza, que se podería interpretar tamén como poeta da rabia”. Informou que a súa obra lírica, épica e dramática supuña “unha achega de grandes dimensións e de calidade indubidable ao conxunto da literatura galega”. Salientou que Cabanillas figuraba entre os redactores da revista *Nós*, á par de “Castelao, Losada Diéguez, Otero Pedrayo e Florentino L. Cuevillas”.

O vinte e cinco cabodano do autor rianxeiro en 1975 seguiu a dar froitos, desta volta coa publicación de *Lembrando a Castelao*, a conferencia pronunciada por Ramón Piñeiro, na asociación cultural Amigos da Cultura de Pontevedra, con motivo da citada homenaxe. Na recensión “Lembrando a Castelao”, do 23 de maio de 1976, Casares cuestionou a funcionalidade da impresión da conferencia verquida ao castelán e ao éuscaro, na que Piñeiro abordaba as facetas de Castelao artista, escritor e home, ademais da de político. Resaltou da biografía do rianxeiro entre 1886 e 1950 os feitos da “emigración

de neno á Arxentina, a etapa universitaria e a súa experiencia profesional como médico”. Sinalou que Castelao unira desde entón a súa vida e arte ao “destino colectivo da Galicia popular”, que o levou a actuar a través da súa arte individual e da “militancia solidaria: nas Irmandades da Fala primeiro e no Partido Galeguista despois)”. Considerou que o lector percibiría a complexa personalidade de Castelao de forma “positiva e clarificadora”, aínda que debería “suplir coa súa intuición as liñas que alguén omitiu –sen dúbida os espíritos travesos das imprentas–” no texto galego.

O detonante para a recensión “O carlismo en Galicia”, do 30 de maio de 1976, sobre o ensaio *El carlismo gallego* de J. R. Barreiro Fernández, xurdiu dun comentario de que o ensino, en lugar de estudar “o contorno (o idioma materno, a xeografía, a flora e a fauna locais, etc.)”, partía do que “nos queda máis lonxe”, provocando así dificultades para “apreixar logo os feitos reais”, para a “excesiva ideoloxización dos grupos políticos, tan propensos entre nós á teorización e case sempre incapaces da acción pragmática” e para o “estudo da historia de Galicia”. O autor limíao situou o interese do ensaio na hipótese formulada polo autor: “o fracaso de carlismo en Galicia dependeu de dous factores, un que se refire á táctica militar e outro que ten que ver coa escasa resposta popular”. Ademais, Casares botou en falta a “análise do problema das relacións entre carlismo e rexionalismo, problema que está tratado moi de pasada, pese ao seu interese actual”.

Outra “peza bibliográfica rara” ocupou de novo a atención de Casares. Desta volta tratouse da reedición de *Terra brava*, de Ánxel Fole, que recensionou o 6 de xuño de 1976, na colaboración “Ánxel Fole reeditado”. O autor denunciou que, a pesar de ser un “extraordinario escritor”, a Fole case non o coñecían “os mozos que hoxe andan abaixo dos trinta anos”, os cales descubrirían coa lectura deste volume de contos “un escritor popular”. Como xa apuntara respecto á obra de Xosé Lois García –na colaboración “Non teño outra cantiga”–, Casares advertiu que “escribir para o pobo non é soamente un problema de vontade, senón de posibilidades e, desde logo, de talento literario”. Incidiu en que “a vontade enxendra case sempre monstros (panfletos ou pastiches) e o talento produce obras con valor

estético que é o que en definitiva decide”. Casares condenou o comportamento do escritor panfletario xa que este “tranquiliza a súa conciencia a base de ofrecer ao pobo produtos degradados”, a diferenza de Fole, quen lograra “esa rara capacidade expresiva que lles permite a algúns escritores facer obras ao servizo da maioría”, grazas á “fidelidade” de Fole á “cultura popular galega, que coñece moi ben e que nutre desde abaixo a súa narrativa”.

O renacemento da novela na literatura galega, por medio de “remozar os seus medios expresivos”, como aconteceu con *Galou*, Z28, galardoada co premio da novela da Casa de Galicia de Bilbao en 1975 e da autoría de Lois Diéguez, abordouse na recensión “Galou”, do 13 de xuño de 1976. O autor ourensán sorprendeuse con esta novela, “escrita con enerxía e con nervio, construída con acerto” a diferenza da “pouco afortunada *A torre de Babel*”. Considerou que o mérito residía na descrición dos pensamentos expresados por Z28 na páxina 152. Lamentou o esquematismo de Lois Diéguez ao analizar o comportamento humano de Gloriña e do citado Z28. Casares considerou que este último personaxe estaba caracterizado con trazos de Juan de la Cova y Gómez e os seus inventos, o idioma “trampitán” e o “pirandárgallo”. Criticou que Lois Diéguez os empregaba como “unha clave para iniciados” coñecedores deste ourensán, o que provocaba que o capítulo 12 resultase “pouco convincente”.

De novo Ramón Cabanillas e Marino Dónega centraron a recensión “O Cabanillas de Marino Dónega”, do 20 de xuño de 1976, sobre a escolma, limiar, selección e notas de Marino Dónega de *Poesías*. Casares informou sobre os problemas de dereitos de autor que retrasaran a publicación da súa obra completa e agrandaran a súa figura, recoñecida no Día das Letras Galegas 1976. Lamentou que non existira produción abondo para que aparecesen nos escaparates das librerías. O autor limiao sinalou que a subxectividade de calquera antólogo se incrementara neste caso por mor da “amplitude e a variedade” da obra de Cabanillas. Valorou que Dónega conseguira que a selección resultase “indicativa e demostrativa” e de “grande utilidade didáctica” para o lector. Casares agradeceu que Dónega ofrecese un limiar “cheo de pequenas notas biográficas, extraídas de

cartas ata agora inéditas, que ilustran moi ben o Cabanillas íntimo da etapa cubana”.

A evidente crise da poesía galega contemporánea, apuntada en varias colaboracións –caso da recente “Galou”, do 13 de xuño, na que a consideraba “afundida nunha retórica moralizante que está xa resultando esterilizadora”– apareceu detallada polo miúdo ao recensionar *Seraogna*, de A. Pexegueiro, o 27 de xuño de 1976, na colaboración “*Seraogna*: poesía nova”. Apuntou de entrada que “a lírica galega actual no seu conxunto resulta pobre e de pouco interese”. Casares lembrou o éxito literario e social de *Longa noite de pedra* de Celso Emilio Ferreiro, quen se convertera nun mestre “podente e continuado” por poetas que carecían da súa “graza verbal, ironía, capacidade para a sátira”. Criticou que os novos poetas se limitaban a emular “o moralismo e a vontade didáctica”, polo cal xurdira unha poesía galega posferreiriana, caracterizada pola “vulgaridade expresiva, monotonía temática e formal, didactismo paternalista...” e que suscitara excomuñóns literarias, “ditadas desde posicións nas que non sabemos se repudiar máis a soberbia ou a ignorancia que as alimentaba”. Casares recoñeceu que estas últimas verbas resultaban “duras” pero escribiunas procurando ser xusto cos protagonistas e coas vítimas e porque desexaba “deixar constancia do efémeros que son os dogmas literarios”. O autor limíao aseverou que, á parte “máis ruidosa e visible” da poesía galega, só lle restaba a “disolución”. Incluíu nesa parte “o erro, todo o ben intencionado que se queira, pero un erro” do último poemario de Manuel María “–dito sexa con todo o respecto para un home que mo merece–”. Congratulouse da aparición do grupo Rompente –ao que pertence Pexegueiro–, que rachou coa etapa posferreiriana sen renunciar “a unha poesía de denuncia e de loita” pero co engadido de elementos novos e cunha forma remozada. Para Casares, Pexegueiro prometía “posibles logros” con *Seraogna*, que ía conseguir cando eliminase “a retórica que invade algúns poemas” e que era “inimiga mortal” da concreción.

O ensaio informativo *Perfil conflictivo de Galicia*, de Xavier Costa Clavell, contribuíu a rematar co descoñecemento de Galicia fóra dela, mesmo por políticos e “intelectuais máis progresistas”, como se

observaba nos medios de comunicación, segundo comentou Casares na recensión “Perfil conflitivo de Galicia”, o 4 de xullo de 1976. O autor limíao aseverou rotundo que Costa Clavell publicara “unha especie de vademécum que ben pode servir de introdución ao lector non galego que queira aproximarse a Galicia e aos seus problemas”. Así mesmo asegurou que, con total honradez e bastante obxectividade, Costa Clavell “limitábase a poñer diante do lector os datos e que o lector xuzgue” os conflitos e problemas existentes en Galicia.

Nunha mesma recensión, “Dous libros de versos”, do 11 de xullo de 1976, Casares comentou por vez primeira dúas obras: as escolmas poéticas *Quinze poetas gallecs*, de Josep Maria Llompart, e *Verbas na sombra*. Informou que Llompart versionara “con grande liberdade”, durante as vacacións estivais de 1974, poemas de autores galegos mais que non pensara en publicalos. Sinalou que os poemas do alumnado do instituto de Viveiro tiñan “un valor testemuñal” e de loita por recuperar a lingua galega desde o anonimato dos seus nomes.

Casares repetiu case o mesmo título da recensión publicada o 17 de agosto de 1975, –“Outro libro de Rosalía”– para intitular a nova recensión, “Outro libro sobre Rosalía”, do 8 de agosto de 1976, sobre a tese de licenciatura *La protesta social en la obra de Rosalía de Castro*, da dominicana Nidia Altagracia Castro de Díaz. Casares informou que o estudo estaba asentado na idea de que “a literatura non pode escapar á influencia da realidade circundante”, sen “maiores matizacións nin fundamentacións teóricas” e sen “pretensións críticas nin eruditas”. Lamentou a “falta de matizacións e a superficialidade” dalgúns xuízos, que “merecían unha maior discusión e un tratamento máis fondo”. Casares criticou o esquematismo ao abordar as crenzas relixiosas de Rosalía e a falta de maior manexo nas referencias bibliográficas consultadas e “doutras que non se citan”. Valorou a “claridade na exposición” e “didactismo”, ademais da “simpatía e o entusiasmo galego e rosaliano con que está escrito” por Nidia Altagracia Castro de Díaz.

Unha nova reedición publicada por Akal⁸¹, desta volta a citada en varias colaboracións *Sempre en Galiza* de Castelao, foi obxecto da

⁸¹ Esta editorial xa publicara *As cruces de pedra na Galiza* e o álbum *Nós*, que Casares recensionou, respectivamente, nas columnas “As cruces de pedra” e “O álbum Nós”.

recensión “Sempre en Galiza”, o 22 de agosto de 1976. Casares reivindicou que este libro, “considerado como unha especie de Biblia do galeguismo” e lido por moitos galegos como “a base doutrinal do nacionalismo galego”, debía ser lectura obrigada “para todos aqueles que se interesaban no que agora se chama o problema diferencial de Galicia”. Informou que “durante anos, a súa adquisición era pouco menos que unha aventura, nalgunha época, incluso arriscada” e nos últimos anos resultaba difícil mercar un exemplar porque se esgotara a última edición. O autor entendeu a leve mutilación do texto, ben porque “o editor non ten dereito a actuar como censor, aínda que sexa por razóns altruístas e xenerosas”, ben porque “antes de elixir a non publicación” a editorial Akal preferira “eliminar algunhas cousas que, por outra parte, non afectan ao contido esencial do libro”. Casares recoñeceu que lle tería gustado que na reedición se indicase “ao pé de páxina o lugar exacto e o número de palabras ou de liñas que se eliminaban”.

O incremento de publicacións sobre un autor con motivo dunha efeméride vinculada á súa bibliografía foi o detonante para a recensión do volume colectivo *Homenaxe multinacional a Castelao (E mais un aldraxe)*, en “Homenaxe a Castelao”, do 29 de agosto de 1976. O autor ourensán lamentou que as publicacións motivadas polo vinte e cinco cabodano de Castelao tiveran un “valor puramente circunstancial”, en lugar do “grande estudo que Castelao merece”. Casares lamentou que o rianxeiro, pese a ser “a figura que na Galicia de hoxe suscita máis admiración e entusiasmo”, resultase “unha das menos coñecidas e estudadas”. Criticou que, por ser “un símbolo”, lograba “adhesión incondicionada” pero “o exame crítico” precisaba que “a emoción dea paso á reflexión”, sobre todo respecto á obra política de Castelao. A Casares non lle convenceu a escolla do título, pois non respondía ao contido –vinte e dous traballos ou notas que son “páxinas de puras circunstancias, motivadas sobre todo por vivencias ou lembranzas persoais”, en vez de “traballos críticos, eruditos ou exéticos de gran valía”–, xa que na obra participaban poucos representantes da “intelectualidade galega. Considerou que “o termo multinacional ten certas resonancias imperialistas no mundo de hoxe” e ademais “non son moitas as nacións representadas”. Mencionou así

mesmo outras colaboracións tamén organizadas polo Ateneo de Ourense, caso dunha frustrada exposición de autógrafos de escritores galegos e foráneos que “por razóns organizativas non chegou a callar”, e da publicación de *Páxinas escollidas*, conformadas por cen obras de artistas galegos. Casares aclarou que non recensionara estas *Páxinas* porque aínda non recibira ningún exemplar.

O descoñecemento de Galicia en sentido laxo –neste caso o ensaio galego da posguerra–, sobre todo fóra dela, centrou a recensión “Ensaio de García-Sabell”, do 5 de setembro de 1976, sobre *Ensaio II* de Domingo García-Sabell. Casares criticou a escasa promoción da cultura galega, “agora que parece asegurado o seu triunfo interior” para lograr a atención merecida polos ensaios de García-Sabell sobre James Joyce e Van Gogh, segundo expresara Jorge Guillén. Rememorou que, durante o inicio dos anos sesenta, cando el estudaba na Universidade de Santiago de Compostela, a cultura europea era usada “como arma contra a galega (á que consideraban cativa e sen importancia)” por “núcleos expertos” da maioría do estudantado. Preciso que “a minoría de estudantes galeguistas” argumentaba que “non se podía ignorar sen vergonza os ensaios de García-Sabell e dos seus compañeiros de xeración” por máis que a “evidencia intelectual trataba de negarse raposeiramente cun argumento político moi pouco honesto e nada orixinal”. Resaltou que “As facianas do erotismo”, o primeiro dos *Ensaio II*, podería publicarse como libro pola súa extensión, pois ofrecía inxente información bibliográfica, abordaba a temática con “actitude compresiva e tolerante, realmente científica” e presentaba a “brillantez expositiva e a elegancia de estilo tan características da prosa de García-Sabell”. Así mesmo, Casares valorou do autor recensionado a súa promoción da “vontade resgardadora” e o “desexo de chegar ao fondo” para pasar por “riba de toda diferenza ideolóxica”, pois “a verdade só se pode atopar entre todos, cos ollos de todos”.

O esforzo dunha minoría culta que salvou a cultura galega e “a supervivencia de Galicia como feito diferencial”, ao devolverlle ao idioma galego “a súa vella condición de lingua escrita e a dignidade literaria perdida” e dotar “o país de conciencia histórica”, abórdase no comentario “Unha biografía de Murguía”, do 12 de setembro de 1976,

sobre a reedición de *Manuel Murguía*, de Vicente Risco, centrado en Manuel Murguía como “figura sobranceira” desa minoría. Casares lembrou a importancia da figura de Murguía no “renacer cultural de Galicia”, pese á súa escasa obra en galego –que Casares xustificaba porque “na súa época o galego era fundamentalmente un idioma lírico, apenas utilizado na angueira difícil da prosa literaria e científica”–. Resaltou que, aos dez anos do seu pasamento, “unha aura de respecto unánime –no dicir de Risco– arrodeaba o seu nome ilustre”. Aclarou que Risco –“home agudo e intelixente, que cómpre coñecer máis alá das peripecias dos derradeiros anos da súa vida”– dedicaba esta biografía á maioría dos lectores galegos que descoñecían de Murguía “os avatares da súa vida” e a “significación e a importancia da súa obra”. Casares apostou pola popularización de figuras destacadas da cultura galega, a través das biografías, das que carecían naquela altura Rosalía de Castro e Castelao.

A aposta por cubrir baleiros e abordar novos xéneros na literatura galega –como xa comentara Casares en colaboracións anteriores⁸²– protagonizou de novo a colaboración “Literatura de ficción científica”, do 19 de setembro de 1976, sobre os oito contos de *Homes do espacio*, de Lois F. Marcos. O autor salientou deste “principiante” Lois F. Marcos o valor de abordar unha modalidade xenérica⁸³ non habitual na literatura galega, “xeralmente moi despegada da fantasía e da fabulación, cousa que non deixa de sorprender nun país en cuxa cultura popular a imaxinación foi nai e mestra”. Respecto da ficción científica, Casares consideraba que “xeralmente, os mundos extraterrestres non son outra cousa que a fuxida dun mundo que ao autor non lle gusta” e que “na época das viaxes espaciais, a literatura de ficción científica ten obrigación de superar polo menos a NASA”. Criticou que Marcos non o concibise como un libro infantil, á vista da “reiteración dalgúns elementos descritivos (as mulleres son sempre belidas e case sempre altas e loiras)”, e do “recurso a elementos da

⁸² Casares referíase á “historia debuxada” 2 *viaxes*, que recensionara en “O ‘cómic’ en galego”; aos catro primeiros números da revista *Vagalume*, recensionados na colaboración “Vagalume”; e á novela do Oeste *A morte de Frank González*, obxecto da recensión homónima “A morte de Frank González”.

⁸³ Segundo a tipoloxía actual, a ficción científica é unha modalidade xenérica. Casares denomínaa “xénero” porque era o termo habitual usado naquela altura.

literatura de fadas”. Como en colaboracións anteriores, Casares enumerou unha restra de palabras que tendían á desaparición da escrita no proceso de normalización do galego para remarcar a prosa “pouco coidada” do autor. Incidiu en que, á parte do mérito da orixinalidade, “o valor dunha obra é a súa calidade literaria”.

Unha vez máis o descoñecemento por parte dos lectores dunha das figuras relevantes da literatura galega moveu o escritor a recensionar o número monográfico 52 de *Grial*, dedicado a homenaxear ao falecido Ramón Otero Pedrayo, no comentario “Otero Pedrayo”, do 26 de setembro de 1976. En 1976 Casares participou neste monográfico co estudo “Otero Pedrayo e o cenáculo ourensán”, aínda que non se nomease –como acontece noutras colaboracións– e tamén lle dedicara ese mesmo ano o artigo “Otero Pedrayo e o cenáculo ourensán”. O autor limíao agradeceulle ao “Patria das Letras Galegas” –vinte e dous anos máis tarde, no artigo “Escritores no inferno e no purgatorio”– o seu o xentil xesto de convidalo ao seu pazo de Trasalba, “uns meses despois de publicar o meu primeiro libro de relatos”, *Vento ferido* (1967). Casares apuntou que a “diafanidade e a lixeireza” da escolma oteriana preparada por Carlos Amable Baliñas para este monográfico axudaba a loitar contra os tópicos atribuídos á súa obra: “dificultade e a pesadez de chumbo da súa prosa”, ao que tamén contribuían os traballos de García-Sabell e de citado Amable Baliñas, recollidos no recensionado número 52. Lamentou que o monográfico se preparara “a présa”, polo que restaba agardar a saída do prelo da obra completa, xa iniciada con *Parladoiro*. Cualificou a Otero como “o verdadeiro creador da prosa literaria galega moderna”. Entristecía que *O mesón dos ermos*, unha das súas “mellores novelas”, fora “inxustamente descoñecida polos lectores novos”. Recoñeceu que “Otero Pedrayo puido ser o gran novelista de Galicia” e que, “pese a todo, ningún outro novelista galego escribiu tanto nin tan ben”. Sentiu mágoa de que “os tres maiores narradores galegos (Otero, Risco e Castelao) sexan outros tantos novelistas malogrados”⁸⁴. Casares valorou como “o mellor dotado” a Otero,

⁸⁴ Casares lamentaba que “con Otero puido a falta de disciplina, con Risco o prurito científico e con Castelao o xénero, para o que a exquisita sensibilidade de miniaturista non tiña alento. Tres excelentes narradores e ningún deles novelista enteiro e verdadeiro”.

“pola súa imaxinación, pola capacidade de fabular, polos dotes de observador, pola penetración psicolóxica que lle permitiu a creación de caracteres maxistrais” como Panelas e Maroutallo, e “polo coñecemento agudo e penetrante da alma do home galego, nunca mitificado, pintado sempre nas súas verdadeiras cores”. Casares, no artigo “Un inventor de paisaxes”, inserido en *Un país de palabras*, salientou os fragmentos traducidos⁸⁵ por Otero Pedrayo do *Ulysses* de James Joyce, só catro anos despois da saída do prelo da novela, e publicados en agosto de 1926 na revista *Nós*.

O inicio do comentario de *Unha ducia de galegos*, de Víctor F. Freixanes, xustifica de novo a importancia concedida por Casares á “literatura de tipo periodístico”, obxecto de estudo nesta tese de doutoramento. A recensión homónima “Unha ducia de galegos”, do 3 de outubro de 1976, principiou coa satisfacción de que “pouco a pouco a literatura galega vai incorporando ao seu patrimonio as formas e os temas das manifestacións culturais máis modernas”, e coa reflexión de que na Galicia daquela altura cumpría “volverse cara aos tempos idos para atopar dalgún xeito o cerne e a noz que orienten en certa medida o que se está a facer”. Casares resaltou que Freixanes percibira o interese dos lectores “por coñecer o noso pasado inmediato, verdadeiro berce onde se arrolou a infancia das ideas que frutificaron na realidade actual”, de aí que recorrese a “testemuñas de sucesos máis ou menos importantes, moitas veces completamente ignorados, relacionados coa intrahistoria galega”. Explicou que Freixanes os entrevistara co acerto de “comprender que debaixo de cada vida, aínda nas máis humildes, existen montóns de feitos dignos de interese para os demais” e que estes se poden acadar só “con saber preguntar e escoitar”, como logrou con Otero Pedrayo –único dos entrevistados que nomea, pese a ser Casares un deles, pois como indicamos ao describir as colaboracións “Castelao en *Grial*” e “Otero Pedrayo”, o autor limiao nunca menciona a súa participación na obra recensionada–.

⁸⁵ O autor limiao lembrou que os fragmentos do *Ulysses* de James Joyce verquidos por Otero Pedrayo ao galego só estiveran precedidos pola “tradución parcial levada a cabo por Valéry Larbaud na revista *Commerce* en 1924” e pola “páxina final que Jorge Luis Borges incluíra na revista *Proa* en xaneiro de 1925”.

De novo Méndez Ferrín –a quen dedicara o comentario “Elipsis” o 18 de maio de 1975– foi obxecto do comentario “Antón e os inocentes”, do 10 de outubro de 1976, sobre *Antón e os inocentes*⁸⁶. Neste comentario Casares adiantou unha próxima colaboración que finalmente non viu a luz –sobre a reedición do seu primeiro libro narrativo, *Percival e outras historias*, pero si comentou o poemario *Con pólvora e magnolias*, o 9 de xaneiro de 1977, na colaboración “Versos de Méndez Ferrín”. O escritor limiao consideraba que Ferrín se ía “afianzando como un grande escritor”, descontando *Retorno a Tegen Ata*, que “supuxo unha volta atrás”. Explicou que Méndez Ferrín, desde os inicios, “tratou de casar o seu compromiso político coa literatura”, polo que precisara refuxiarse no simbolismo. Asegurou que *Antón e os inocentes* mostraba “a paixón analítica de Ferrín, preocupado por fuxir dos esquemas e consciente dos perigos que lle acenan desde lonxe”. Casares consideraba a Méndez Ferrín como “o máis importante dos escritores mozos de hoxe en día”.

Unha “maxistral” tradución de Felipe Martínez Marzoa, da *Antígona* de Sófocles, foi obxecto dun detallado comentario casariano, “Antígona”, do 17 de outubro de 1976, sobre o texto verquido desde o grego ao galego. Casares, desde a súa condición de filólogo consciente das decisións que debe tomar un tradutor –como el mesmo solventou ao verter desde o francés *O Principiño* en 1972 e noutras traducións e autotraducións realizadas desde 1987–, fixouse na puntuación “abundante”, en solucións lingüísticas en formas vulgares non acaídas para un texto clásico e no numeroso polimorfismo empregado por Martínez Marzoa. Coa finalidade de espertar “a conciencia da necesidade de xuntar esforzos para acadar pouco a pouco a pureza e a unificación do galego escrito” e de “ir limpando o idioma das chinás que aínda o lixan, sobre todo na súa sintaxe, tan brutalmente atacada polo galego urbano”, Casares recomendoulle ao tradutor que, en traballos futuros, prescindise “dalgúns trazos peculiares do seu dialecto en beneficio do galego común”.

Casares publicou o comentario “Aviso de recibo”, o 7 de novembro de 1976, para “aclarar e fundamentar” reservas lingüísticas

⁸⁶ Así aparece na capa da obra, pero Casares referiu que se trataba dun “caprichoso galego” e que era “inocentes”.

expostas na recensión precedente, e como resposta á nota publicada polo tradutor Felipe Martínez Marzoa o domingo anterior. O autor ourensán aclarou que nas súas consideracións lingüísticas falaba de polimorfismos –desde un criterio “coherente”, non “uniformizante”–, vulgarismos e erros, pois recoñecía que “todos os que escribimos en galego os cometemos”. Lembrou, naquela altura, “a ausencia dunha norma ou dun galego modélico, permite unha serie de opcións”. Precisou que “todos debemos respectar sempre” as posibilidades existentes que “teñan lexitimidade na nosa realidade lingüística, que é, como a de calquera outro idioma, múltiple e variada”. Incidiu en que “a xeralización de polimorfismo actúa en contra” da tendencia, existente en todas as comunidades lingüísticas, que “por tender á homoxeneidade evitan subliñar todo aquilo que pode separar os diferentes falantes”. Advertiu que as persoas que aprenden galego a partir do castelán non reproducían “a fala rural” senón que usaban unha “especie de xerga”. Preocupáballe que “este galego urbano empeza a ser modelo e norma para moitas persoas”, como observaba nas notas e comunicados que enviaban á prensa “grupos políticos, asociacións culturais e simples particulares”. Insistiu en que o galego precisaba dunha “norma clara e o máis simple posible que libere a todos dese perigoso exercicio que consiste en crear unha lingua persoal”.

Outro dos referentes da literatura galega, Eduardo Blanco Amor –sobre quen Casares publicara tres anos antes “Leria con Eduardo Blanco-Amor”–, foi obxecto do comentario “Xente ao lonxe”, do 14 de novembro de 1976, motivado pola reedición en galego e a tradución ao castelán da novela *Xente ao lonxe*. O autor limiao aledouse, respecto da tradución *Aquella gente...* e de *Farsas y autos para títeres*, da “posibilidade de lograr fóra de Galicia a audiencia que sen dúbida merece” Blanco Amor, como amigo dos poetas Guillén, Cernuda, Lorca e Alberti e como membro da xeración do 27, por ser autor en castelán de *La catedral y el niño* e *Los miedos*. Casares aclarou que resultaba “un erro” unha lectura política de *Xente ao lonxe*, como apuntara Ricardo Carballo Calero na súa *Historia da literatura galega contemporánea*. Casares razoouno aludindo ao

prólogo do propio autor para a tradución castelá e apuntou ademais que “por riba do que se di, o importante é como se di”.

García Lorca de A a Z, de José Landeira Yrago, publicado como complemento da obra completa do granadino traducida ao portugués, apareceu recensionado en “Lorca e Galicia”, o 21 de novembro de 1976. O autor enumerou datos recollidos nas mil fichas deste glosario xeral. Considerou que o contacto de Lorca “con Galicia e con algúns galegos” dera como froito “o seu interese pola nosa cultura”, como se reflectiu nunha grande admiración pola obra de Pondal, na “verdadeira devoción” por Rosalía, e na escrita dos *Seis poemas galegos*, grazas ao “rigor e a finura” de Landeira.

A escasa xenerosidade dos lectores con *Merlín e familia* de Álvaro Cunqueiro resultou unha sorpresa para Casares no comentario homónimo “Merlín e familia”, do 28 de novembro de 1976. Considerou que “tres edicións en máis de vinte anos non son moito”, sobre todo cando “poucos escritores terán acadado máis sona” que o mindoniense. Recoñeceu que “as incidencias do mercado literario están reguladas ás veces por factores externos que pouco ou nada teñen que ver coa literatura”. Lembrou que Cunqueiro fora tildado “de escritor evasionista e non comprometido”, etiquetas usadas para “descualificar esteticamente o que en realidade se quería descualificar politicamente”. Aledouse que, co paso do tempo, “o tópico non resiste os empuxóns da obra de Cunqueiro, que ao final vén ocupar o lugar que lle corresponde”. Lamentou que “tivese que chegar a moda da literatura hispano-americana para que se empezase a valorar novamente a imaxinación creadora”. Recoñeceu que a obra de Cunqueiro “require e necesita dunha lectura crítica, pero esta debe ser feita desde posicións moi diferentes das ata agora empregadas”, de aí que volvese ao mindoniense cos artigos “Un libro sobre Cunqueiro que non escribín” (Casares, 1987²⁴) e “El hombre, esa hierba débil que sueña” (Casares, 1991¹⁰⁷).

Unha vez máis o descoñecemento de Galicia no resto de España foi tema da obra recensionada, *Los Gallegos*, de autoría colectiva, no comentario homónimo “*Los Gallegos*”, do 5 de decembro de 1976. O escritor incidiu en que os tópicos se aplican á paisaxe, clima, carácter, historia e literatura, como se observaba nos libros de literatura dese

ano 1976 para segundo de bacharelato: “repítense lugares comúns e mestúranse nomes e máis nomes sen criterio de ningún tipo, facendo un alarde de ignorancia dificilmente superable”. Casares lamentou casos de ignorancia “comprensibles, desculpables polas dificultades que atopan algunhas persoas á hora de procurarse información”. Remitiu a *Los Gallegos* para solucionarlos, pois “o lector disporá dun corpus informativo amplo e facilmente manexable”.

A preocupación polo estendido uso dunha variedade dialectal urbana nos medios de comunicación –encomenzada na colaboración “Antígona” e ampliada en “Aviso de recibo”– prosegue na recensión “Textos para o ensino do galego”, do 12 de decembro de 1976, sobre o volume colectivo *Teatro para o ensino do galego*. O autor confesou que “o panorama lingüístico do galego empeza a ser preocupante”, debido a que o incremento do número de falantes en galego estaba a modificar a lingua, ata o punto de impoñerse unha variedade dialectal urbana, na cal abundaban “os hipergaleguismos, as falsas analoxías, os arcaísmos, os vulgarismos e outros vicios”, que comezaban “xa a ser norma no galego periodístico” e na radio. Casares recomendou unha recolleita semanal, en seccións xornalísticas, dos “erros aparecidos na prensa. Unha especie de cárcere de papel”. Apostou tamén o uso, nas salas de redacción, dunha “lista de palabras delincuentes, que os periodistas estarían obrigados a deter en canto intentasen pasar á letra impresa”, coa finalidade de erguer “unha barreira protectora ao idioma, que o defenda de caprichos e arbitrariedades”, pois “está seriamente afectado, sobre todo por dentro”. Considerou que se precisaba crear “un clima de responsabilidade”, coidado e agarimo – para tratar “as cousas queridas”, como dicía Carballo Calero–. Aledouse da escolma de textos galegos elixidos polos antólogos para alumnado de EXB, “en función da mentalidade dos nenos e das diferentes idades” e coa preferencia de textos populares para “os máis noviños”. Agradeceu que os textos se complementasen con exercicios, normas metodolóxicas e lingüísticas para o profesorado, un breve vocabulario e fichas dos autores e obras para “formar unha biblioteca escolar galega”. Desde a súa faceta de docente, Casares valorou a utilidade do método proposto pois situaba “os alumnos directamente en contacto co idioma a través da obra dos escritores”, permitía ao

“mestre unha gran liberdade no desenvolvemento das súas clases” e buscaba a creatividade nas aulas. De cara a unha segunda edición, o autor limíao recomendou revisar a acentuación pronominal, unificar formas ortográficas e corrixir o segundo apelido de Lamas Carvajal.

A crise da literatura de creación –a cal abordara nas recensións “Non debían medrar”, “Galou” e “*Seraogña: poesía nova*”– centrou de novo a recensión “Un libro de socioloxía”, do 19 de decembro de 1976, sobre o ensaio *Sociología política de Galicia*, de Baldomero Cores Trasmonte. O lector e crítico Casares informou que, dos dez libros que tiña pendentes de lectura, tres eran de ficción e sete, obras de investigación. Comprendía semellante tendencia editorial polos “intereses dos lectores, que en definitiva son os que deciden sobre a orientación do mercado” e que se mostraban máis receptivos cara ao “ensaio político” que cara aos xéneros literarios, entre os cales a novela aínda resistía. Casares apuntou, como consecuencias da produción existente, “a hipertrofia da cultura política e económica”, unha “diminución galopante da sensibilidade artística” e a lectura de obras literarias “máis pola súa intencionalidade social que polos seus valores estéticos”. Criticou que ese catálogo editorial provocaba a mestura de “criterios políticos con criterios literarios” na cultura dos escritores máis novos. Aclarou que, pese a que na introdución de *Sociología política de Galicia* se definía o libro como un “estudo sobre a realidade ‘contracultural política’ de Galicia”, si se abordaban nel “diferentes aspectos da historia do galeguismo”. Agradeceu que Cores Trasmonte manexara documentación “pouco ou nada coñecida” e que abrise pistas para o lector e investigador, pese a que cometese algunhas confusións conceptuais.

No primeiro dos corenta e dous comentarios publicados durante 1977, “Un libro sobre os castros”, do 2 de xaneiro de 1977, atendeu outra publicación do Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia, *El hábitat castreño*, de Ana Romero Masiá. Esta institución tamén fora responsable da obra recensionada en “Un estudo sobre arquitectura galega”, da promoción do Museo do Pobo Galego e dun congreso recente sobre o urbanismo do casco monumental de Santiago de Compostela. Casares valorou que este Colexio atendese a cultura galega, a diferenza doutras institucións “totalmente de costas á

realidade circundante” e intercambiabiles “con calquera das súas homónimas do resto do Estado sen que se notase dada a súa falta de incardinación no mundo inmediato”. O autor resaltou que para un lector, profano na temática –“arqueólogos e historiadores dirán”–, espertaban gran curiosidade os castros, sobre os que atoparían neste libro “unha información sistemática e ordenada” e con “gran número de debuxos e de croquis”.

Méndez Ferrín –a quen dedicara as recensións “Elipsis” e “Antón e os inocentes”– volveu centrar un comentario, “Versos de Méndez Ferrín”, o 9 de xaneiro de 1977, desta volta sobre o poemario *Con pólvora e magnolias*. O autor limiao reiterou por terceira vez que Ferrín era “un narrador dun gran talento literario” mais estableceu unha contradición entre as grandes posibilidades que observaba nel e a obra realizada ata entón, mostra dun “esteta e revolucionario, rebuldeiro e grave, apaixonado e ecuánime, arbitrario e xusto. Tamén narrador obxectivo e poeta desacougado”. Casares chamou a atención sobre un “pouco atractivo” título. Reiterou a contradición “revolución e estética” que se mesturaba de novo nas citas, o que só provocaría “entusiasmo” nalgúns “poucos” lectores. Agradeceu que Ferrín –“poeta sen carné” mais con “pensamento, beleza formal, cultura, paixón política, gusto”, ademais de excesiva retórica e falta de emoción lírica–, procurase reverter o feito de que “as revolucións foron moi pouco revolucionarias literariamente”, en base a que “os escritores oficiais son sempre conservadores e dificilmente se poñen nunca á altura das circunstancias”. Resaltou que un poemario tan “estupendamente ben feito”, sen ser “un gran libro de versos”, podía servir de exemplo para os poetas novos, como “unha excelente guía para escribir ben, na que ademais se concilian literatura e preocupación social”.

A alusión a Vicente Risco, a reprodución das expresións ou pareceres seus en varias colaboracións⁸⁷ e a recensión de obras súas⁸⁸,

⁸⁷ O autor limiao reproduciu verbas usadas por Risco nas colaboracións “A poesía de Antón Tovar”, “O meu Castelao primeiro”, “Lingua, cultura e periodismo” e “Otero Pedrayo”.

⁸⁸ Casares recensionou obras de Risco nas colaboracións “O porco de pé” e “Unha biografía de Murguía”, e que lle dedique os ensaios “O xogo, o labirinto” en 1995 e “A tertulia de Vicente Risco” en 1998.

como acontece o 16 de xaneiro de 1977 co comentario “Un libro de Risco”, sobre *O problema político de Galiza*, explícase⁸⁹ porque Casares consideraba a Risco “a figura máis importante do galeguismo anterior á Guerra Civil” e ademais matizaba que “ningunha outra figura da época tivo a súa relevancia”⁹⁰. Como imos indicando nas colaboracións precedentes, o autor limíao buscaba sempre a verdade respecto da historia e significación da cultura galega, de aí que afirmase con contundencia que manipular a verdade histórica “non se pode dicir que sexa precisamente un acto revolucionario”. Defendeu que, independentemente da evolución de Risco tras a Guerra civil, o nacionalismo “débelles a el moitas cousas”, as cales “non está en condicións de poder desperdiciar”. Consideraba que se debía asumir “a evolución posterior de Risco”, como facían os editores da obra recensionada, cando tentaban recuperar a importancia da obra en 1930. Apuntou que esta obra de Risco xa era unha “reliquia” en 1976, como se constataba nas páxinas dedicadas á lingua no capítulo VIII, pois resultaba inasumible nesa altura “defender o galego a base de procurar a paz e igualdade co castelán”, esquecendo as “adquisicións da socioloxía lingüística sobre as situacións diglósicas”. Polo contra, si interesaba a tradución realizada, pois os novos lectores precisaban coñecer os “fundamentos do galeguismo”, aínda que o tradutor carecese do “fermoso galego do propio Risco”.

A linguaxe estereotipada, da que facían uso distintos partidos políticos –como advertira de forma indirecta nas colaboracións anteriores “Antígona”, “Aviso de recibo” e “Textos para o ensino do galego”–, centrou o comentario crítico-divulgativo “Unha alternativa para Galicia”, do 23 de xaneiro de 1977, sobre o libro *Unha alternativa democrática para Galicia*, do secretario xeral do Partido Comunista de Galicia, Santiago Álvarez. Como en notas anteriores, Casares detívose en criticar que a obra estaba chea de “incorreccións de tipo sintáctico” pero expresada con “claridade”. Sinalou que o

⁸⁹ A valoración de Casares sobre Risco debemos entendela á marxe de que o caldelao lle abrise as portas da cultura ourensá mentres estudaba no Seminario ourensán.

⁹⁰ Casares aclarou que Castelao “vén despois”. Matizou que “Castelao (o Castelao doutrinario, non o escritor ou o artista, que son anteriores) é unha figura do exilio” e que o Castelao “deputado” fora aconsellado e inspirado politicamente por Alexandre Bóveda, como podía comprobar “quen teña o raro privilexio de ler as páxinas manuscritas do diario” de Bóveda.

interese do libro radicaba no capítulo cuarto, “consagrado á análise da situación política en Galicia, e nos dedicados ao estatuto e ao problema da dependencia galega”. Respecto ao contido, Casares limitouse a indicar que lle resultaba claro e desviou o foco de atención cara ao lector, quen “xulgará desde as súas propias posicións políticas”. Precisou que as referencias á UPG estaban “feitas con pouca corrección” e aclarou que se sentía “temperalmente lonxe” dese partido.

A “desnortada poesía moza” apareceu aludida de novo por Casares –como fixera en “Versos de Méndez Ferrín”– o 30 de xaneiro de 1977, no comentario “Canle segredo”, sobre o poemario *Canle segredo*, de Xosé María Álvarez Blázquez⁹¹. Casares escribiu esta colaboración coa finalidade de que na súa “procura de novas formas expresivas” os poetas mozos tiveran en conta os referentes de Álvarez Blázquez –Álvaro Cunqueiro e Fermín Bouza Brey– e o propio autor de *Roseira do teu mencer*, pois a poética de Álvarez Blázquez presentaba valores de tipo formal máis que poéticos. Casares referiu que, nos poemas da primeira parte –que daba título ao poemario recensionado–, os lectores e poetas novos atoparían unha “simpleza” semellante á de Paul G  rardy, mais “sen a cursiler  a acaramelada do modelo”. Na segunda parte –a mellor en verbas de Casares–, plasm  base a “sinceridade e un latexo emotivo e tenro que fai agradable a súa lectura”. Na terceira parte, a crítica casariana limitouse    “tona das cousas”. O autor limiaio lembroulle aos poetas novos que, fronte    poesía galega dos últimos anos, “formalmente tan vulgar”, os precedentes “escribían moito mellor”, aínda que fosen retóricos. Reiteroulles   s   mesmo que “o oficio tamén é unha virtude, aínda que non deixe de ser un perigo”.

A poesía continuou a ocupar o interese de Casares, desta volta sobre a antoloxía bilingüe preparada por Miguel González Garcés *Poesía gallega de posguerra (1939-1975)*, recensionada en “Poesía galega de posguerra”, o 6 de febreiro de 1977. A crítica de Casares detívose nas seguintes “deficiencias”: “máis que unha auto-escolma

⁹¹ Este poemario fora galardoado en 1953 co premio “Eduardo Pondal” outorgado polo Centro Galego de Bos Aires, e só se reproduciran uns poemas na *Escolma da poesía galega* de Francisco Fernández del Riego.

trátase dunha escolma feita por outra persoa”, o profesor Benito Varela Jácome; González Garcés “ten, por dereito, un lugar entre os vinte e seis poetas escollidos”; os criterios de González Garcés na introdución da poesía galega do século XIX non estaban ben “fundamentados, sobre todo ao cualificar a Pondal de “racista”⁹² dun xeito “un tanto curioso”⁹³ e ao cuestionar o significado de “raza” aplicado ao poeta de raza Cabanillas; a inadecuada valoración de Cunqueiro, Bouza-Brey e Díaz Castro; e a tradución dos poemas, “que en xeral considero un labor onde a finura literaria de González Garcés correu riscos innecesarios e non poucas veces perigosos”.

Ramón Cabanillas —a quen o autor limíao xa lle dedicara o comentario “Cabanillas e as Irmandades”⁹⁴— volveu centrar unha recensión, “Da terra asoballada” o 13 de febreiro de 1977, con motivo da reedición do poemario *Da terra asoballada*, no ano en que se cumpría o centenario do seu nacemento e foi homenaxeado no Día das Letras Galegas, “o que como xa vén sendo normal nestas efemérides provocou unha polarización de interese sobre o poeta de Cambados”. Esta recensión serve de complemento á citada “Cabanillas e as Irmandades”, pois o autor limíao explicou nela a orixe das Irmandades da Fala e reproducíu unhas verbas tiradas de *Nuestro afirmación regional* nas que Antón Villar Ponte afirmaba o interese por preparar a chegada del “gran poeta representativo de la patria nativa” no que se convertera Cabanillas. Casares recoñeceu un inicio de “sentimento anti-castelán” no poemario reeditado por Akal, a continuación do “realismo de Curros” e o “romanticismo rosaliano”, ademais dunhas “formas literarias xa caducadas”. Para Casares, Cabanillas superara

⁹² Casares consideraba esta cualificación de Pondal “unha distorsión da realidade, ao trasladar ao século XIX un significado da idea de raza que esta non adquirira ata xa ben entrado o século XX”.

⁹³ O autor limíao aclarou que o termo “racista” ten un significado biolóxico e cultural, este último sen “connotacións negativas” e referido á base racial celta que Pondal procurou para o pobo galego, atendendo ás teorías de Murguía, seguidor á súa vez de Gobineau, “cuxo prestixio no século XIX só proba a boa orientación e información que posuían os galegos da Renacemento”.

⁹⁴ Casares volveu abordar a Cabanillas noutras dúas recensións: “O Cabanillas de Marino Dónega” e “Homenaxe a Cabanillas”. Ademais pronunciou a conferencia “Os poetas que foron”, no marco das Xornadas sobre Cabanillas organizadas pola Xunta de Galicia e celebradas en Cambados en xuño de 2001.

ese “anacronismo estético” a través do “modernismo” da súa época, “pondo de novo a literatura galega no paso coa europea, o que acabaría sendo enormemente fecundo”, labor no que contara con Risco⁹⁵ no plano erudito. Pese ao recoñecemento de Cabanillas, por mor da “significación histórica” e do seu “valor literario”, agrandado “ás veces en demasía por razóns políticas”, Casares apreciaba “o poeta lírico”, non o “civil”. Da reedición só valorou que reproducise a primeira edición de 1917, “hoxe inatopable”. Casares concordou co prologuista Xesús Alonso Montero en que esta reedición ofrecía “unha idea máis adecuada da significación histórica” do poemario *Da terra asoballada*, pois a *Obra completa* reproducira a segunda edición de 1926.

A partir da teoría de Domingo García-Sabell de que “o home galego apenas ten conciencia do porvir como sucesión histórica” —que o autor limiao xa sintetizara na columna “Conferencias en Madrid”— elaborou a recensión “Señores e campesiños na Galicia dos séculos XIV–XVI”, do 20 de febreiro de 1977, sobre *Señores y campesinos en Galicia. Siglos XIV–XVI*, de María Xosé Rodríguez Galdo. Valorou que, grazas a uns “cantos homes e mulleres comprometidos de estudar a nosa historia, a Galicia dos ‘mouros’ empeza a saír das néboas do misterio” e ansiaba que quedase atrás “o feito de que a historia galega teña sido durante moitos anos romanticismo puro”. Casares advertiu que a obra resultaba “densa e nada fácil para o lector non especialista”. Matizou que os capítulos dedicados aos “instrumentos de traballo e produción agrícola” e o do “excedente” se lían “con verdadeiro agrado”.

Unha vez máis, o renacemento da literatura galega, a través da poesía, grazas a Rosalía de Castro, Eduardo Pondal e Manuel Curros Enríquez, e da prosa, grazas ao labor dos homes das Irmandades da Fala, empregouno Casares para contextualizar a publicación dunha nova escolma, desta volta *Prosa galega I. Desde os primeiros oitocentistas ao grupo Nós*, preparada pola citada Cátedra rexentada

⁹⁵ O autor limiao cualificaba a Risco como “excelente coñecedor de todas as vangardas estéticas, que el introduciu en Galicia, galeguizándoas e póndoas ao servizo dos mozos poetas de entón: Correa Calderón, Euxenio Montes, Eduardo Blanco Amor, e sobre todos, Manuel Antonio, un dos cumes da nosa lírica de todos os tempos”.

por Ricardo Carballo Calero, e dedicada aos antecedentes do grupo Nós. No comentario “Unha escolma de prosa galega”, do 27 de febreiro de 1977, Casares destacou que a selección permitía “cubrir un baleiro importante”, pois non abundaban as escolmas de prosa, a diferenza das de poesía. Sinalou que tiña “sobre todo carácter escolar”; que os textos dos primeiros oitocentistas estaban “escritos desde unha virxindade normativa absoluta”; que ofrecían datos para “o estudo da evolución do galego escrito” e para “a socioloxía da lingua”, aos que había que sumar os xa coñecidos textos de Pintos “sobre o menosprezo da lingua”; e que o bo facer da citada Cátedra se reflectía na “calidade e pulcritude do traballo realizado” nesta escolma e noutros estudos.

Unha vez máis e, por vez primeira dirixíndose cun apelativo ao “lector destas notas dominicais”, principiou o autor limiao o seu comentario “Un libro de F. Vergara Vilariño”, do 6 de marzo de 1977, recalcando que a poesía galega dos máis novos “peca de retórica”, estaba escrita cunha “linguaxe elemental e pobre”, e resultaba “difícilmente soportable polo vulgar e insubstancial”, pois non tiña “valor literario”. O autor limiao advertiu sobre un posible valor “político”⁹⁶, que suporía cometer “erros” como o do “seu conservadorismo literario (o cal supón unha contradición)”, o de “desorientar” os lectores ao “avaluar por razóns ideolóxicas obras sen interese artístico (o que implica introducir un factor de confusión nos criterios de valor)”, e o de “deixarse manipular” por persoas que escribían “ao servizo do aplauso que máis lume bote (o que significa apoiar o que en tales actitudes hai de inmoralidade e corrupción)”. Casares destacou, entre os poetas novos, a Félix Vergara Vilariño con *Orfo de ti en terra adentro*, lucense que xa publicara con anterioridade dous poemarios e aparecera na criticada escolma *Os novísimos da poesía galega* de María Victoria Moreno Márquez⁹⁷. O autor limiao valorou “a fondura do sentimento, expresado sempre a través das

⁹⁶ Casares aclarouno para o lector “malicioso e interesado”, non para o “lector común”, que non acusaba a un partido senón a “cantos se teñen deixado e se deixan levar pola tentación fácil de servirse da realidade co pretexto de transformala” xa que “nada cambian, simplemente apuntalan e consolidan vicios vellos, cousa que non ten unha migalla nin de anovadora nin de gloriosa”.

⁹⁷ O autor limiao recensionou esta escolma na colaboración “A terra prometida”.

cousas de todos os días, sinxelas e concretas”⁹⁸ nos versos amorosos da primeira parte; a “sinceridade” e “falta de retórica” da segunda parte; o “xeito máis verdadeiro, sen necesidade de mentar o que por demasiado mentado xa nada significa” de chamarlle á miseria e á inxustiza; e a linguaxe, “tirada das fontes naturais”, e que resultaba “sinxela, fermosa e moi elegante ao mesmo tempo”. En suma, asegurou que “a pouco que se esforce, a este rapaz non lle ha custar demasiado converterse no mellor poeta da súa xeración”.

Por terceira vez, o autor limiao aludiu á *Escolma de poesía galega*, de Xosé María Álvarez Blázquez⁹⁹, no comentario “Outra antoloxía de poesía galega”, do 13 de marzo de 1977. Desta volta, o autor ourensán salientou a función “importante” da escolma de 1952, pois “os primeiros contactos dunha grea de rapaces coa poesía galega fíxose a través das súas páxinas” –como lle acontecera a el mesmo– e que, pese ao tempo transcorrido, “non perdeu interese” e ademais lograra alcanzar “as honras dunha obra xa de consulta obrigada”. Sobre a reedición con cambios do volume III e de parte do volume IV de Francisco Fernández del Riego intitulada *Antoloxía de poesía galega. Do dezanove aos* continuadores apuntou que pretendía ser continuación da escolma de Landeira Yrago –recensionada en “Lorca e Galicia”. Casares mencionou autores dos que prescindira Fernández del Riego, aclarou que os engadiu para axustar as páxinas mais respectando “os seus criterios selectivos” e sen alterar “practicamente o labor realizado anteriormente”, caso de Cabanillas sobre quen “as preferencias de Paco del Riego van máis cara ao Cabanillas lírico que cara ao político”. En conxunto, Casares recoñeceu ao antólogo que mantivese “o seu vello propósito: dar unha mostra do desenvolvemento da poesía galega a través só do tempo” para que os lectores tiveran idea da poesía galega entre o Renacemento e os primeiros anos do século XX. Advertiu que, no caso de Cabanillas, o antólogo elixira segundo o seu gusto persoal, e que ademais faltaban

⁹⁸ Casares criticou o uso da “abstracción e da retórica, ese mal que roe nos versos sen piedade converténdoo nun oco grande onde só queda o aire”.

⁹⁹ O narrador mencionou esta escolma nas colaboracións precedentes “Poesía galega. Dos devanceiros ao dezaioito” e “Escolma da poesía medieval”.

“algúns títulos na bibliografía citada” e sobre todo “maior matización nas notas a rodapé”.

De novo os estudos de lingüística galega e unha publicación de Pensado Tomé –quen fora obxecto dos comentarios “Dúas voces recobradas” e “Unha viaxe de Sarmiento a Galicia”– centraron a recensión do 20 de marzo de 1977, “Unha obra importantísima do profesor J. L. Pensado”, sobre *Contribución a la crítica de la lexicografía gallega, I. El Diccionario gallego-castellano de F. J. Rodríguez y su repercusión en la lexicografía gallega*. Da primeira das tres entregas, onde se dedicara a “revisar a formación e establecer a crítica dos dicionarios galegos”, Casares lembrou os erros cometidos e atribuídos ao editor Antonio de la Iglesia, que “pasaron aos demais dicionarios”, caso de *abaifar*, *carda*, *curdo*, *riorta* e *cangallo*, entre outros que deixou sen citar “para o regusto do lector preocupado polas cuestións léxicas do galego”. Así mesmo o autor dispou unha dúbida de Pensado sobre *calaceiro*, termo usado nas terras da Limia como sinónimo de “folgazán” e que Casares “sufriu en propia carne ao negarse a facer calquera mandado, por negarse a ir á escola ou por estar na cama máis tempo do debido”. Rematou recoñecendo “a obra meritoria” dos lexicógrafos galegos en época de “grandes dificultades”. Desexaba “seriedade e rigor científicos no tratamento da lingua” e ansiaba que Pensado elaborase o “*Diccionario* que tantos están esperando e que a lingua galega merece”.

Manuel Cuña Novás, quen segundo Casares “ocupa un lugar destacado na poesía galega de posguerra”, centrou o comentario “Noticia de Cuña Novás”, do 27 de marzo de 1977, sobre o seu poemario *Canto e fuga da irmandade sobor da terra e da morte*. O autor limiao mencionou as “opinións contrapostas” sobre Cuña Novás, un referente para poetas novos como Manuel María, Basilio Losada, Fermín Bouza-Brey e Miguel González Garcés. Limitouse a recoñecerlle o mérito innegable de “ter introducido na poesía galega unha linguaxe ata entón nada usual”, e a “virtude” da oportunidade de publicar un “orixinal” *Fabulario novo*, aínda que Casares consideraba que tiña “dependencia de Neruda”. Pese aos vinte e cinco transcorridos ata a publicación do poemario recensionado, para Casares na poética de Cuña Novás “había algo máis que oportunidade

e mimetismo calcado sobre unha moda literaria”, caso de aspectos como “a maxia do seu poder verbal”, “o automatismo surrealista”, “o lirismo patético dos seus versos”, “a escuridade e o frío intelectualismo de entón” que, no poemario autoeditado, se converteran nunha “anguriosa esculca nos destinos da colectividade”.

A primeira colaboración dedicada aos Premios da Crítica – iniciados en 1956 para galardoar obras castelás, desde 1976 as galegas e catalás, e desde 1977 as éuscaras– viu a luz o 3 de abril de 1977, baixo o título “Os Premios da Crítica”. Casares detallou a relevancia dos galardóns, a non dotación económica, a obriga de formar parte da Asociación Española de Críticos Literarios para poder ser elixido xurado, e o modo de votación. Da listaxe dos galardoados en 1977, Casares xa recensionara o poemario de Méndez Ferrín *Con pólvora e magnolias* –en “Versos de Méndez Ferrín”– e adiantou que, o seguinte “domingo”, recensionaría a novela *O silencio redimido* de Silvio Santiago.

Como continuación do artigo anterior, o autor limiao publicou o 10 de abril de 1977, “O silencio redimido”, sobre a galardoada novela *O silencio redimido (historia dun home que pode ser outro)*, de Silvio Santiago. Casares apuntou que, en *Vilardevós*, Silvio Santiago se presentara como “un escritor tardío, pero excelentemente dotado, aínda que quizais tamén limitado”, cunha escrita acanónica ante a cal o lector quedaba cativado polo “engado” e “feitío” da novela, que era “resultado da confluencia feliz de factores circunstanciais: nenez intensamente vivida, capacidade evocadora, simplicidade expresiva...”. Criticou que a novela galardoada, rexeitada pola censura ata que os cambios políticos permitiron a publicación, seguía a beber da vida persoal do autor a modo de “libro de memorias”, e que presentaba escasa “invención literaria” aínda que confirmaba a Silvio Santiago como “un escritor de calidade” mais “un escritor frustrado”. Salientou que a novela recensionada mantiña os trazos destacables de *Vilardevós*: “o lirismo, a capacidade de evocación, a sinxeleza expresiva, a soltura narrativa, a penetración psicolóxica, a obxectividade”, os cales lle confirmaban a Casares que “a casualidade literaria non existe”, como apreciaba no capítulo sete da primeira parte. Resaltou que, en ambas as dúas novelas de Silvio Santiago,

“todo vence do lado da peripecia humana que se nos conta”, cunha “transparencia” acertada. Criticou as “limitacións” para narrar historias alleas, “unha dose de indisciplina na economía da materia narrada”, e “certo desequilibrio na composición”, ademais de “desorde” na última parte. En conxunto, Casares aseguraba que “difícilmente se podía ser máis xusto, máis veraz e maior testemuña” que Silvio Santiago.

De novo, o descoñecemento dun “escritor realmente excepcional”, Otero Pedrayo, moveu o autor limiao a escribir un comentario –sen recensionar ningunha obra súa– sobre “o vello fantasma do século XIX”, con motivo do primeiro cabodano. En “Otero Pedrayo, un escritor descoñecido”, do 17 de abril de 1977, Casares centrouse “na figura inesquecible daquel home exemplar”, do cal consideraba se coñecía “ás veces, bastante mal, o home. Non se coñece apenas o escritor”. Insistiu na calidade de *Parladoiro* –apuntada con anterioridade en “Otero Pedrayo”– e atribuíu á “corrupción intelectual” o feito de que seguira “relegado ao libro dos esquecidos”. Valorou que nas páxinas de Otero Pedrayo se atopaban “probablemente os mellores artigos que endexamais teñan saído dunha pluma galega”, o que situaba a Otero “ao lado dos grandes escritores” do século XX, pola súa “cultura, pola súa orixinalidade expresiva, pola fondura do seu pensamento, polo seu humanismo, pola súa amplitude interpretativa”. Criticou “esa policía disfrazada de axente cultural, que estableceu valores literarios unicamente en relación coa defensa dos seus intereses ideolóxicos” –contra a que dirixira a colaboración “Un libro de F. Vergara Vilariño”. Incidiu –como apuntamos en colaboracións precedentes– en que “unha obra literaria soamente se xustifica polos seus valores literarios” e a posible “lectura política” dunha obra non pode descualificar “literariamente o que se quere descualificar politicamente”, como facían algúns grupos por razóns ideolóxicas con Otero Pedrayo. Casares agardaba que “a vida política se normalice”, pois entendía que “contra o terrorismo intelectual non hai outra arma que a da valentía moral e a paciencia”, convencido de que “o tempo é un excelente organizador: adoita colocar sempre as cousas no seu sitio”.

A “curiosa tese” que Francisco Rodríguez Enríquez expuxo en *La lengua gallega (primitiva lengua visigótica). Su origen y evolución*, ocupou a recensión “¿O galego, lingua visigótica?”, do 24 de abril de 1977. Casares informou que o autor, un galego profesor universitario na Arxentina e especialista en linguas e literaturas antigas, ademais de afirmar que “o *Poema de Mio Cid* está escrito en galego”, discutía as “ignorantes” –segundo Rodríguez Enríquez– afirmacións de Carballo Calero, Menéndez Pidal, Dámaso Alonso e Corominas sobre a orixe das linguas da Península Ibérica. O autor limiao ironizou sobre “a formación e autoridade como filólogo” de Rodríguez Enríquez, pois derivaba os substantivos e adxectivos romances do ablativo, e predicaba a orixe grega do artigo romance, cuns argumentos que farían “a delicia do meu amigo Juan José Moralejo”. Casares explicou que decidira recensionar esta obra porque “o seu autor é un profesor universitario” e o ton que empregaba podía “desorientar a lectores non impostos no tema”, por máis que o seu libro fose “un disparate puro e simple”.

A preocupación polo uso dun dialecto urbano, en lugar da aposta por unha norma para o galego actual, é unha das temáticas reiteradas nas colaboracións casarianas xa que tamén se estende á política, “nun galego cheo de castelanismos sintácticos” e de “hiper- e pseudo-galeguismos”. En “A lingua galega hoxe”, do 1 de maio de 1977, Casares aclarou que repetía “cousas ditas en ocasións anteriores”. Sinalou que se precisaban argumentos científicos, como os esgrimidos por Juan José Moralejo Álvarez¹⁰⁰ en *A lingua galega hoxe*, con “transparencia pedagóxica”, e facer uso de “conceptos básicos” como lingua *normal*, lingua *normalizada* e lingua *literaria*, que “ao seren mal empregados, dificultan seriamente a comprensión dos fenómenos”. Para o autor limiao, Moralejo, con “rigor”, “independencia” e labor definitorio, ofrecía “unha introdución a cuestións máis concretas”, que conseguían desvelar “as miserias dun galego artificial e falso, ás veces absolutamente disparatado”. Ao final, Casares aproveitou para corrixir un erro da recensión da semana

¹⁰⁰ Juan José Moralejo Álvarez, naquela altura, era “profesor agregado da Universidade de Santiago e compañeiro nas páxinas de colaboración” de *La Voz de Galicia*.

anterior na irónica cita de Carballo Calero sobre as datas de formación do galego.

Xosé Neira Vilas –citado como autor “popular” en anteriores colaboracións desde que en 1961 *Memorias dun neno labrego* fora “moi ben acollido polo público e gabadísimo pola crítica”– apareceu recensionado en “Un novo libro de Neira Vilas”, do 8 de maio de 1977, por mor da saída do prelo de *Aqueles anos do Moncho*, o “máis fermoso” dos seus libros. O autor ourensán destacou, entre as “distintas historias” contadas, o capítulo onde se narra “a historia do anónimo que recibe o pai de Moncho”, e a “fina sensibilidade” do autor, cuns valores poéticos “moi por riba dos puramente narrativos”. Precisou que, como Neira Vilas recorría ao arquetipo, “os seus personaxes son sempre esquemáticos e planos, psicoloxicamente elementais e demasiado simples”, e ademais empregábaos “feitos e xa clasificados desde a súa aparición en escena”. Casares consideraba o seu admirado Neira Vilas “como escritor e pouco como novelista”. Destacou os seus valores poéticos e estilísticos, plasmados nunha das prosas “máis fermosas que se teñen escrito na nosa lingua”, e caracterizada, como a do seu mestre Castelao, polo “equilibrio, medida, transparencia...”, por un léxico “particularmente rico”, e unha “sintaxe sempre enxebremente galega”, que podía ser “modelo para quen desexa aprender a escribir ben en galego”.

O autor limíao volveu demostrar a súa preocupación por darlle o lugar merecido a cada autor –como imos referindo respecto a colaboracións anteriores. Desta volta fora a quenda de Antón Villar Ponte –a quen xa mentara na recensión “Da terra asoballada”. A razón do título da colaboración do 15 de maio de 1977, “Antón Villar Ponte, fundador do galeguismo”, traía a primeiro termo o errado “lugar común” que era “dicir que o nacionalismo galego naceu a partir da publicación do famoso folleto *Nacionalismo gallego. Nuestra afirmación regional* de Antón Villar Ponte”. Casares aclarou que, en realidade, esta obra “o que fixo foi pór en marcha as Irmandades da Fala, no seo das cales, iso si, xurdiu o nacionalismo como doutrina” pero “máis polo esforzo de Vicente Risco que do propio Villar, home de escasa formación respecto de dito tema”. Valorou que empregase nesta obra con frecuencia o “concepto-eixo” (segundo Villar Ponte)

nacionalismo coa finalidade de “facerlle distinguir ao lector entre os conceptos de Estado e Nación, e nada máis”, como corroboraba que non citase a Prat de la Riba, quen “desde había máis de dez anos viña tratando o tema dun xeito específico” nin o pensamento galego anterior das teorías dos rexionalistas¹⁰¹. Casares recoñeceu a Villar Ponte o mérito de ser “un home de acción” que, co seu “entusiasmo,” proxectara “unha campaña de prensa a favor da lingua galega”. Resaltouno así mesmo como unha “figura importante” e o “fundador” do movemento político das Irmandades da Fala, “mérito que abonda por si só, sen necesidade de agrandalo con outros que non tivo”.

A renovada revista *Vagalume* –cuxos catro primeiros números comentara en “Vagalume”– centrou a colaboración “A revista *Vagalume*”, do 22 de maio de 1977, con motivo do número dedicado ao Día das Letras Galegas. O autor limiao arremeteu contra as institucións estatais e sobre todo contra “entidades e corporacións” galegas que deberían “tomar ao seu cargo a defensa da cultura do pobo” e non permitir que *Vagalume*, “a única revista infantil galega”, que realizaba un “labor tan importante”, estivera abandonada “ao entusiasmo duns cantos”. Aplaudiu a nova orientación do equipo de *Vagalume*, dirixido por Pepe Fortes e ao que pertencían Moldes e Pexegueiro¹⁰², pois consideraba “enormemente apaixonante desde o punto de vista pedagóxico” que os nenos fixeran a revista nas escolas, o que lles permitía “sentir así que *Vagalume* é cousa deles e que deles depende” e plasmar “a claridade dos seus pensamentos, expostos cunha contundencia que só os pequenos poden conseguir”, caso dos debuxos dos nenos das Encrobas nos derradeiros números. Tamén agradeceu “o nivel de conciencia que acadou neles a problemática lingüística”, sobre todo o xoguete cómico de Helena de Carlos, cuxa “representación nun escenario debe ser moi interesante”. Sinalou outro acerto: un cómic feito por nenos, en lugar de por maiores para os nenos –como acontece na maior parte dos cómics.

¹⁰¹ O autor limiao refiriu que este concepto tampouco o aproveitaran os que o abordaron despois de Villar Ponte, caso de Porteiro Garea, Losada Diéguez e Xohán Vicente Viqueira, nin o propio Vicente Risco, “auténtico definidor do nacionalismo galego”, xa que este último “partiu das doutrinas que circulaban polo mundo adiante na súa época”.

¹⁰² Casares recensionara o poemario *Seraogna* na colaboración “*Seraogna*: poesía nova”.

Outra revista, neste caso *Encrucillada*, iniciada en 1977 e dirixida por Andrés Torres Queiruga –de quen recensionara o seu libro *Teoloxía e sociedade*–, centrou o comentario “*Encrucillada*”, do 29 de maio de 1977, con motivo do monográfico de marzo e abril dedicado á temática “Fe e nacionalismo galego”. Casares aledouse da “evolución que se operou no seo da Igrexa en Galicia, que hai ben poucos anos vivía practicamente de costas ao galeguismo, moitas veces incluso combaténdoo”. Resaltou o boletín precedente *Logos*, nos anos da Segunda República e animado por Filgueira Valverde e con destacados colaboradores, como lembrara Alfonso Magariños nun estudo inserido no primeiro número de *Encrucillada*.

O comentario “Dos anxos e dos mortos”, do 5 de xuño de 1977 – como aconteceu en anteriores colaboracións– tirou da escusa de recensionar a novela homónima *Dos anxos e dos mortos* para reivindicar as novas xeracións de escritores –narradores e poetas–, a universidade compostelá nos anos setenta do século XX, a militancia política, os concursos literarios como vía para publicar unha obra, o talento literario e a falta de imaxinación dos partidos políticos. Como na colaboración precedente, o autor limíao aledouse, en primeiro termo, da existencia dunha xeración nova que se incorporaba á narrativa galega, e da descuberta dun “escritor ben dotado e con talento”, Anxo A. Rei Ballesteros. A temática elixida polo narrador na novela recensionada –“o mundo das últimas promocións compostelás”¹⁰³– deulle pé a Casares para ironizar sobre o feito de que “as xeracións do nacionalismo marxista se estreen na novela galega cunha obra máis de corte moral que político”. O autor limíao aclarou que eses “rapaces politizados, militantes ou simpatizantes de partidos” tiñan escrito novelas, “de intención e feitío totalmente distintos” a *Dos anxos e dos mortos*, pois andaban “arrastrando a súa servidume” por concursos literarios, mentres agardaban que “algúen as saque á luz, polo menos en base á súa boa intención, xa que non do seu interese literario”. En opinión de Casares, esas novas voces si deran froitos na poesía, pero estragáranas “nos últimos anos por unha vulgaridade expresiva dificilmente superable”, aínda que xa comezaban a arrincar

¹⁰³ Este mundo trae á mente o mundo, unha década atrás, da mocidade protagonista da novela *Xoguetes pra un tempo prohibido*, espello tamén para unha xeración, a de Casares.

poetas vinculados a Rompente e Cravo Fondo, para confirmar que “calquera tema é válido con tal de que se trate con talento”. *Dos anxos e dos mortos*, aos ollos de Casares, representaba “unha xeración preocupada pola arte e pola vida” pero non “polos combates e as loitas para transformar o mundo”, e estaba tildada dunha “enorme carga nihilista, individualista e moralizante”, ademais de ser unha “novela crítica” coa “capacidade do home de trascender as súas propias limitacións”. Como en colaboracións anteriores, o escritor limiao denunciou que os partidos políticos de esquerda caían nos “tópicos” e na “corrupción”, e os da dereita, na “súa increíble capacidade para raiar o disco”. Sinalou, como “elementos negativos” da novela, os aspectos que xa mentamos respecto a colaboracións precedentes e que reflicten o estilo da literatura casariana: “a retórica que invade páxinas e páxinas, sostida máis no ritmo e na beleza das palabras que nos conceptos”, “a desproporción dalgunhas partes” da estrutura, e “defectos sintácticos como os que concirnen á colocación dos pronomes en relación co verbo” que para Casares resultaban “inxustificables nunha obra impresa, o que se podería estender igualmente a algúns erros ortográficos”.

A lingüística galega en sentido laxo –disciplina que abordara en recensións anteriores sobre obras de lexicoloxía, historia, socioloxía da lingua, edición de fontes etc.–, centrou o triplo¹⁰⁴ comentario “Publicacións lingüísticas”, do 19 de xuño de 1977, no que incidiu na detectada “contradición” de que “o galego estase convertendo para moitos filólogos en materia de estudo, pero sempre a partir do castelán”. Por vez primeira, o comentario casariano atendeu a tres obras: *Evolución y revolución en romance II*, de Carlos-Peregrin Otero; *Fonología gallega*, de Amable Veiga; e *Verba. Anuario Gallego de Filología*. A valoración crítica casariana das tres publicacións foi bastante desigual: da primeira, afirmou que “o filólogo formado na escola historicista experimentará ante a lectura destas páxinas unha mestura de desconcerto e irritación”; da segunda, limitouse a aclarar que “recolle, amplía e refunde” artigos publicados

¹⁰⁴ Casares aclarou que “outras veces a abundancia de títulos impídenos dar conta, como nos gustaría, de todos eles”.

en *Grial*; e da terceira, só enumerou os traballos incluídos no número da revista.

De novo o galeguismo espertou o interese casariano na recensión “Un libro sobre o levantamento de 1846”, do 3 de xullo de 1977, sobre a obra *El levantamiento de 1846 y el nacimiento del galleguismo*, de Xosé Ramón Barreiro Fernández. O autor optou por sintetizar eses feitos para criticar que a mesma paixón dalgúns historiadores por darlle a aquel pronunciamento “un significado que non tivo (o pretendido intento de crear un Estado galego) empregouna a historiografía española” coa finalidade de “arrincarlle o carácter galeguista que indubidablemente tivo, ao menos como un dos seus compoñentes”. Valorou positivamente o ensaio recensionado en canto a que “está extraordinariamente documentado, o que lle confire rigor e seriedade científica”, e ao atractivo do “seu intento desmitificador” para as persoas que “pescudan sempre a verdade histórica por baixo das aparencias”.

A fin da crise lírica e a corrupción cultural fomentada por certos partidos políticos –temáticas recorrentes nas columnas de “A ledicia de ler”, como imos sinalando ao describilas– foron o punto de arrinque de “Poetas novos”, do 10 de xullo de 1977. O autor limiao insistiu en que a crise de comezos do século XX fora froito do empeño dos poetas por “seguir empregando unhas formas xa caducas e sen base ningunha no tempo histórico e literario”, que remataron coa renovación proposta por Manuel Antonio. Criticou que nos últimos anos “a poesía galega seguía obstinadamente fiel ás fórmulas do chamado realismo social” representado por Celso Emilio Ferreiro, a quen os imitadores converteran en “bixutería de pouco prezo”, ao escribiren unha poesía marcada por un “acritismo” moi “pernicioso”, por mor da amentada corrupción cultural. Lamentou que Celso Emilio, “exaltado como un xenio hai uns anos”, pasara a ser “denigrado mesquiña e estupidamente na actualidade”, por unha causa reiterada por Casares en colaboracións anteriores: “os argumentos que se empregaban entón e que algúns seguen empregando agora para xulgar a súa poesía, eran políticos, non literarios”. Respecto á obra recensionada, *Alén* de Miguel A. Mato, X. Ramón Pena e F. Salinas Portugal, Casares alledouse de que os autores recorreran ao tamén

poeta e catedrático de Literatura galega Ricardo Carballo Calero para que o prologase, cun “xuízo crítico-literario responsable” co que concordaba Casares, en vez de faceren uso dun “respaldo ou un aval político”.

O valor dun premio literario e a necesidade de publicar seleccións narrativas apareceron de novo na recensión “Catro narracións”, do 17 de xullo de 1977, onde o autor limiao aclarou que decidira “non votar cando se produciu o empate final”, pois coñecía que Méndez Ferrín era o autor de “Sibila”, a narración que finalmente mereceu o segundo premio e apareceu recompilada xunto ás outras tres narracións galardoadas no I Pedrón de Ouro 1976 no volume *Catro narracións*. O autor limiao –como nos comentarios precedentes de obras narrativas– centrouse en valorar a “materia narrativa” e a “historia” que consideraba maior na narración gañadora, “A enquisa”, de Xoán Ignacio Taibo. Casares contrapuxo a narración galardoada ao “simple apunte”, a modo de “breve ensaio”, de Méndez Ferrín, así como o mellor “estilo” de Méndez Ferrín fronte ás “imperfeccións”, “defectos” sintácticos e uso de formas castelás por parte de Taibo. Aledouse do estilo de “narrador tradicional que ten un certo dominio da arte de contar” de Manuel Martínez Oca, no conto “Un home no corral”, co que merecera o terceiro premio. Criticou “certa inmadurez, desequilibrio na estrutura, pero tamén lirismo...” que compartían Oca e o cuarto galardoado, Carlos Durán. En conxunto, Casares agradeceu que Edicións do Castro sentase “un precedente eloxiable: que os textos premiados nos concursos de narrativa poden ser editados con proveito”.

Manuel Lourenzo –mencionado en colaboracións anteriores como estudoso da obra artística de Castelao, como director de escena da peza *A sonada e proveitosa enchenta do marqués Ruchestinto no derradeiro século da súa vida* de Ruibal e como autor da peza *Romería ás covas do Demo*– apareceu, esta vez con motivo da publicación da peza *Viaxe ao país de Ningures*, merecedora do II Concurso de Teatro Infantil O Facho 1975, no comentario “Viaxe ao país de Ningures”, do 31 de xullo de 1977. O escritor limiao resaltou que esta fábula ía dirixida “ao sempre desatendido e difícil mundo do teatro infantil”, ao que ofreceu –“como o lector imaxinará sen grandes

dificultades” – un aspecto recorrente nas obras infantís inaugurais de Casares, *A galiña azul* e a peza teatral *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*: un “alegato contra a opresión e un canto á liberdade”, cunha “clara vontade didáctica”, propia das fábulas do século XVIII. Como xa apuntara Casares respecto a *Romería ás covas do Demo*, a peza “ha ter máis valor como espectáculo que o que ten como libreto” pois Lourenzo usou recursos teatrais e conseguiu o ansiado polo propio autor limiao para a posta en escena da súa peza dramática infantil: “unha peza chea de mobilidade, de colorido e de incitación lúdica”, por medio da incorporación dos nenos ao xogo escénico. Lourenzo logrou unir “teatro e divertimento, ensino e participación” –como procurara Casares nas representacións da súa peza infantil–, sen renunciar ao compromiso de levar á escena “literatura de loita, aínda que sen o rostro noxento do panfleto”.

Unha nova obra de A. Alfonso Bozzo –de quen xa recensionara o libro resultante da súa tese de doutoramento, e desta volta fíxoo sobre unha temática recorrente en “A ledicia de ler”, o galeguismo– centrou a recensión “Intelectuais e galeguismo”, do 6 de agosto de 1977, sobre o ensaio *Intelectuais e galeguismo (Ensaio encol da historia do pensamento nacionalista galego)*, escrita polo autor limiao debido ao “esforzo de clarificación teórica que cómpre facer respecto do nacionalismo galego, tan mal coñecido e tan frecuentemente trivializado”. Casares criticou “as correspondentes descualificacións de tertulia ás que son tan afeccionadas todas as sociedades culturalmente pobres, como a nosa”, acolléndose ao erro “lamentable” de catalogar de novela o ensaio de Risco *Nós, os inadaptados*. Preciso que Bozzo consideraba o galeguismo como “a forma galega do rexeneracionismo-particularismo, no primeiro momento, e do rexionalismo nacionalista anterior á ditadura de Primo de Rivera”. Apuntou que o movemento galeguista asumiu a problemática nacional do “conflito Galicia-Estado centralista” desde o enfoque da “motivación fundamental da súa actuación política”.

Euloxio R. Ruibal –autor teatral que se esforzou “en favor dun teatro moderno galego” e de quen recensionara dous anos atrás a galardoada obra *A sonada e proveitosa enchenta do marqués Ruchestinto no derradeiro século da súa vida*– volveu centrar a

recensión do 13 de agosto de 1977, “Teatro de Euloxio R. Ruibal”, con motivo doutra obra tamén galardoadada no Premio Abrente de Ribadavia 1975, publicada agora xunto a dúas pezas máis: *O cabodano*. *Cousas da morte*. *A sombra do bon cabaleiro*. O autor limiao sinalou que a primeira das pezas, a galardoadada *O cabodano*, constituía un avance na produción de Ruibal ao presentar “unha historia tan simple como apaixonante”, empregar “unha nova linguaxe”, fuxir dos tópicos, afrontar o tema da Guerra civil “a través dunha fábula orixinal (polo menos dentro do teatro galego)” e reducir a “retórica”¹⁰⁵ e a “grandilocuencia” que poboaban as súas primeiras pezas. Casares criticou que, como acontecera en *A sombra do bon cabaleiro* e noutras pezas de Ruibal, existía “certa escuridade” e abuso da “retórica e verbalismo”, debido seguramente a que, pola escolla temática, Ruibal debía considerar preciso “deseñar uns personaxes de voz potente e ben timbrada, pero demasiado oca”. Para Casares, estes aspectos contrastaban cos acertos do seu teatro menor, caso de *O cabodano* e *Cousas da morte* entre outras pezas, nas que “a intrascendencia dos temas ou o seu tratamento humorístico demandan unha linguaxe menos ampulosa”.

Durán –de quen xa destacara en “Castelao no periódico *El Sol*” o seu labor, case de “furón de arquivos e hemerotecas”– foi de novo obxecto da recensión de *Crónicas 2. Entre el anarquismo agrario y el librepensamiento*, na colaboración “Crónicas”, do 4 de setembro de 1977. Casares apuntou que a obra recensionada recompilaba “traballos heteroxéneos, a maior parte deles publicados con anterioridade en revistas ou na prensa diaria (non poucos nestas mesmas páxinas dominicais)”, que estaban “referidos á historia social, política e cultural de Galicia” dos últimos cen anos. Casares valorou que Durán abría “camiños ao investigador, desenterra noticias e personaxes practicamente descoñecidos ou esquecidos, dá pistas e descobre fontes”, ademais de ser unha autoridade “recoñecida”, respecto ao estudo dos movementos agrarios. O autor limiao matizou que Durán, no caso do líder e organizador agrario Chinto Crespo, debía revisar a valoración “demasiado anecdótica” respecto ao “emprego sistemático

¹⁰⁵ Casares insistiu, en “A ledicia de ler” e en *Un país de palabras*, que “cando a palabra se alimenta de palabras e perde contacto co referente da vida non é máis que retórica”.

do galego como lingua oratoria”, pois constituía un claro exemplo de que “a dificultade de Durán para entender o fenómeno lévaos ás veces a formulacións tan superficiais como aventuradas”.

A interrupción da revista *Teima*, “primeiro e único semanario escrito íntegramente en galego”, moveu o autor limiao a reflexionar sobre as profundas causas deste parón, na colaboración “O fracaso de *Teima*”, do 25 de setembro de 1977. O autor considerou como razón “máis grave” a heteroxeneidade ideolóxica do grupo que inspiraba e financiaba esta publicación periódica, e ao que el mesmo pertencía, pois o postulado principal da revista “era a súa independencia”, pese a que algúns dos promotores eran “persoas con compromiso de grupo ou de partido, que por outra parte eles nunca ocultaron”. Recoñeceu que, desde o comezo, “se violou e parece que co consentimento da maioría, o pacto de que alí ninguén tiña máis representación que a persoa”, o que ocasionou que “as naturais tensións da vida política se trasladaron ao interior da revista, ata que acabaron por estrangulala”. Casares sinalou que, outros problemas relevantes, á marxe dos “estritamente técnicos e administrativos”, foran o “ton” e “estilo infantilmente ‘gochista’ da revista. Matizou que o fracaso da publicación estivera no “enfoque” de dirixirse a unha minoría –“ao presentarse como ultraesquerdista”, en resposta ao cualificativo de “españolista” da UPG, desde antes de publicarse.

Unha nova reedición facsimilar da Editorial La Voz de Galicia – tras a de *Los precursores* de Manuel Murguía–, a dos dous primeiros tomos de *El idioma gallego*, de Antonio de la Iglesia, publicados en 1886, centrou a nota “A reedición de *El idioma gallego*”, do 2 de outubro de 1977. O autor ourensán lembrou a Antonio de la Iglesia como “figura relevante da renacementa galega”, escolmador e poeta de *Álbum de la Caridad*, e editor do criticado dicionario galego-castelán de Francisco Javier Rodríguez publicado por J. L. Pensado –que recensionara en “Unha obra importantísima do profesor J. L. Pensado”– ademais de autor desta antoloxía, editada para “demostrar a antigüidade da lingua”. Para Casares, o valor de *El idioma gallego* era a “súa propia existencia” xa que, pese á “escasa formación lingüística do seu autor” e ás “limitacións da época en que foi escrita”, permitiu ampliar “considerablemente os horizontes dunha lingua cuxos

cultivadores apenas intuían a súa verdadeira antigüidade como instrumento de cultura”, o que explicaba que se convertera nunha “obra clásica do seu tempo”. Como apuntara respecto á reedición facsimilar de *Los precursores*, Casares aledouse do “plan xeral de recuperación dos volumes máis significativos da Biblioteca Gallega”¹⁰⁶.

De novo Casares contentouse coa recuperación para a literatura galega dun autor que debutara con éxito na mocidade, Eliseo Alonso, “saudado pola crítica como unha promesa das nosas letras” grazas ao volume narrativo *Contos do Miño*, prologado por Eduardo Blanco Amor, quen “non tivo reparos en afirmar o carácter maxistral das narracións, que puña inmediatamente detrás de Castelao”. Estas verbas de Blanco Amor moveron o autor ourensán a recensionar a novela *A rúa do noxo* na colaboración “Unha nova novela de Eliseo Alonso”, do 16 de outubro de 1977. O autor enfocou a crítica desde a súa perspectiva da novela como un “xénero ambicioso e tentador”. Incidiu en que o autor abusaba do “chiste fácil” e recorría con frecuencia ao “dito estereotipado” na primeira parte. Casares só destacou a escena desenvolvida na casa de don Purito, o *Trincadeiras*, na segunda parte. O enfoque crítico elixido por Casares explica que sobre todo salientase “os alustres de lirismo”, máis propios do relato breve onde Eliseo Alonso “se move con maior naturalidade e onde o seu talento de narrador acada a súa máxima perfección”. Criticou que a obra recensionada era un “relato longo”, que non “novela”, artellada a partir dos “cadros, apuntamentos e anécdotas” tratados por separado en *A rúa do noxo*.

Outra coedición, e desta volta, a das notas escritas e gráficas de Castelao entre xaneiro e outono de 1921 durante a súa viaxe por Francia, Bélxica e Alemaña, como pensionado pola Junta para la Ampliación de Estudios para estudar augaforte, litografía e gravado, centrou a nota “Un diario de Castelao”, do 23 de outubro de 1977,

¹⁰⁶ Nesta colección da editorial La Voz de Galicia, anos despois, tamén foron inseridas varias obras de e sobre Casares: *Os escuros soños de Clío*; *Carlos Casares: o conto da vida*, de Tucho Calvo; e as recompilacións *100 artigos. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004*, por Tucho Calvo, e *Carlos Casares en La Voz de Galicia*, na edición de Xesús Fraga Sánchez.

sobre *Diario 1921* de Castelao¹⁰⁷ –autor recorrente nas páxinas de “A ledicia de ler” como imos referindo. O autor limiao enumerou os motivos da “extraordinaria” obra recensionada: a súa “propia natureza” naquel tempo, “grande agudeza”, “orixinalidade” e “unha saudable independencia”, sen deslumbrarse nin sequera ante a *Venus de Milo* e deixando entrever a súa decepción de París, o seu entusiasmo cos primitivos flamengos –cuxa influencia se observaba nos debuxos incorporados a *Cousas da vida*–, e a anécdota escoitada en París sobre as mortes da vaca e da cadelíña que recolleu en *Cousas*. Casares engadiu outros motivos desta importante obra: “os elementos autobiográficos que contén”, escasos pero significativos, e “a boa factura dos debuxos, a sinxeleza expresiva, o bo andar da súa prosa”.

A ledicia de que por vez primeira o discurso de apertura dun curso académico se pronunciase en galego, o de 1977-1978, a cargo de Constantino García –cuxo labor como catedrático de Lingüística Románica na Universidade de Santiago de Compostela foi resaltado en colaboracións anteriores–, ocupou a recensión “Galego onte, galego hoxe”, do 30 de outubro de 1977, sobre *Galego onte, galego hoxe*. Casares aclarou que, neste folleto de valor “histórico e lingüístico”, Constantino García repasaba “problemas históricos, fonéticos e sociolóxicos” da lingua galega, desde a súa aparición ata 1977, “con claridade, con rigor científico e sen prexuízos, pero tamén sen omisións”, o que constituía “unha defensa da lingua galega e das súas posibilidades cara ao futuro”, no momento en que “o galego está a punto de conseguir o estatuto de cooficialidade co castelán”¹⁰⁸. O autor limiao precisou así mesmo que o folleto recensionado tamén ía dirixido a “calquera lector culto”, pois este atoparía nel que o galego fora esquecido de forma sistemática como lingua románica por parte dos relevantes lingüistas¹⁰⁹, e que se necesitaba unha planificación lingüística. Este contido moveu a Casares a animar a Real Academia Galega e o Instituto da Lingua Galega a adoptar “unha postura

¹⁰⁷ Casares cualificou de “esclarecedor e fermoso” o limiar sinopse de Xosé Filgueira Valverde, e de “útiles e oportunos”, tanto o limiar coma o rexistro de artistas, que tamén realizou Filgueira.

¹⁰⁸ O autor limiao lembrou que esta reivindicación a introduciran os galeguistas “no programa das Irmandades da Fala no ano 1918” e que a mantiveran “ata hoxe”.

¹⁰⁹ Casares nomeou os lingüistas Friedrich Diez, Lausberg, Meyer-Lübke e Édouard Bourciez.

común” e a impoñer “unha normativa clara e sinxela para todos” na escrita, a modo de iniciativa propia, feita de forma anticipada, antes de que lla soliciten, pois “a anticipación adoita ser virtude, e con frecuencia, non pequena”.

Outro docente da universidade compostelá, Carlos Baliñas, apareceu na colaboración “Pensamento galego”, do 6 de novembro de 1977, debido á publicación da escolma e limiar de *Pensamento galego I*, composto por textos das “figuras maiores”¹¹⁰, da chamada Xeración Nós, coa excepción de Lois Porteiro Garea¹¹¹. Baliñas abordou por vez primeira o estudo dos autores citados á luz do termo “xeración”¹¹² xa que estes cumprían cos trazos de “coetaneidade e instalación nun mesmo nivel histórico”. Pese a que nunha escolma –como o autor limiao insistiu en todas as recensións deste tipo de obras–, “son os particulares gustos e criterios de cada quen os que deciden”, os textos elixidos por Baliñas, segundo Casares, “dan unha idea clara ao lector da importancia e a significación daquela xeración galega, alicerce e fundamento de todo o que veu despois”. Concorde coa “oportuna” decisión de Baliñas de recuperar o “case esquecido” texto de *Morte e resurrección* de Otero Pedrayo, se ben Casares recomendoulle inserir, nun futuro segundo volume, textos sobre o “pensamento político”. Ademais o autor limiao confesou que prefería a versión orixinal de *Nós, os inadaptados* que a publicada en 1961, pois “as alteracións introducidas son substanciais”.

A saída do prelo dunha separata do tomo XXX de 1976, editada polo Museo de Pontevedra con traballos sobre Castelao para conmemorar o seu vinte e cinco cabodano en 1975, deu pé á recensión “Lembranza de Castelao”, do 13 de novembro de 1977. O autor limiao aledouse de que quedase atrás a visión “marxista” –pois “nunca foi”–

¹¹⁰ O autor ourensán denominou “figuras maiores” da Xeración Nós a “Antón Villar Ponte, Xohán Vicente Viqueira, Antón Losada Diéguez, Vicente Risco, Florentino Cuevillas, Alfonso R. Castelao e Ramón Otero Pedrayo”.

¹¹¹ Casares aclarou que Porteiro Garea non apareceu entre as “figuras maiores” da Xeración Nós, seguramente por ter falecido antes de aparecer a revista que deu nome ao grupo.

¹¹² O autor limiao precisou que, antes da Guerra civil, eran coñecidos como a Xeración de Risco e que, a partir dos anos cincuenta, Ramón Piñeiro, seguramente en *La Noche*, encomezou a denominalos como a Xeración Nós. Apuntou que este termo “fixo fortuna, ata o punto de que hoxe é practicamente aceptado por todos”.

de Castelao, debido a que “as manipulacións na historia nunca son nin posibles nin rendibles a longo prazo” e de que moitas persoas se achegaran á obra textual e gráfica deste rianxeiro, “o escritor máis estudado dos da súa xeración”. Sinalou que os tres traballos inseridos na separata contribuían “a ir configurando pouco a pouco a imaxe verdadeira de Castelao” –como Casares ansiaba reiteradamente en todas as colaboracións sobre o autor rianxeiro. Apuntou que Filgueira Valverde explicaba a orixe da estampa Viático a partir dunha metáfora¹¹³ e dunha personificación¹¹⁴; que Carballo Calero recuperou o texto da conferencia pronunciada no ciclo organizado polo citado Museo, onde expuña a súa tese de que “*Cousas* son a base conxénial a Castelao coa que este construíu a súa obra”¹¹⁵; e que Mercedes Alsina ofreceu “o catálogo” de 808 obras, agrupadas en cinco apartados –Belas Artes e Arqueoloxía, libros referentes a Galicia, obras de Castelao, obras referentes a Bretaña e miscelánea xeral–, como fixera Enrique Fernández Villamil dos libros de Castelao depositados na Biblioteca Provincial de Pontevedra.

Coa aseveración e explicación de que “houbo sempre nos intelectuais galegos un desexo de aproximación á cultura portuguesa” principiou a recensión “Poesía portuguesa actual”, do 20 de novembro de 1977, sobre a antoloxía bilingüe galego-castelán *Poesía galega actual*, de Pilar Vázquez Cuesta –quen xa aparecera aludida na columna “O ‘ultimatum’ portugués”. O autor limiao criticou que a escasa bibliografía española sobre a literatura portuguesa ignorase a Pessoa¹¹⁶ e a saída do prelo da escolma bilingüe de Santos Torroella, que só recoñecese a Miguel Torga –en versión castelá desde 1952 grazas a Adonais; e que descoñecese en xeral a Mário de Sá-Carneiro,

¹¹³ Casares aludiu á “semellanza da flor do piñeiro coas candeas, que recollen incluso algúns ditos populares”.

¹¹⁴ O autor limiao sinalou a personificación do “piñeiro acendéndose de seu ao paso de El Señor”.

¹¹⁵ Casares consideraba que *Retrincos* eran “*Cousas* ampliadas” e *Os dous de sempre*, “un conxunto de *Cousas* enfiadas”. Precisaba que *Cousas* eran “anacos de vida (Castelao quere sempre transmitir unha vibración de humanidade), cuxa expresión literaria (declarativa, descritiva, narrativa ou dramática) é puramente instrumental”.

¹¹⁶ O autor ourensán cualificou a Pessoa como “escritor do talle de Joyce ou de calquera outro dos grandes xenios literarios modernos”.

Almada Negreiros, José Régio e Vitorino Nemésio. Agradeceu que Vázquez Cuesta amosase “a evolución da poesía portuguesa desde 1914 ata os nosos días”, como remarcaba no prólogo, a través de tres revistas e unha colección poética, que “serviron de aglutinante e de órgano de expresión a outros tantos grupos”¹¹⁷. Congratulouse que “os escritores galegos máis novos” deixasen de ignorar a poesía galega do século XX grazas a esta “introdución” de Vázquez Cuesta, e que a poesía galega comezara a liberarse da “incultura literaria e a servidume mimética que en boa parte a coutaron durante os últimos anos”. Casares agardaba que alcanzase “uns niveis estéticos irrenunciabes e que son perfectamente compatibles coas temáticas politicamente máis comprometidas”.

A saída do prelo de *Obra poética* de Luís Seoane motivou a escrita da recensión “Obra poética de Luís Seoane”, do 29 de novembro de 1977, pois esta faceta coñecía-se menos que a pictórica. Para o autor limiao, a razón podía ser que os catro poemarios se publicaran durante o exilio bonaerense de Seoane, aínda que Fernández del Riego ousase incluír sete poemas na *Escolma da poesía galega* –amentada en “Canle segredo”– e, sobre todo Basilio Losada, o reivindicase como poeta, pola “maxia verbal” da súa escrita. Casares destacou que Seoane “foi o primeiro poeta galego” en inserir na literatura galega “a poesía anguriada pola situación do home xurdida en Europa e América despois da Segunda Guerra Mundial”, que rompeu coas “fórmulas xa baleiras do neotrobadorismo e do daquela aínda persistente imaxinismo”. Recoñeceu que a obra lírica de Seoane, como a dos seus compañeiros exiliados Emilio Pita e Lorenzo Varela, “chegou a Galicia tardía e irregularmente”, e que Seoane sempre entendeu a poesía “como arma de denuncia, como responsorio ético e moral”. O autor limiao valorou o “alento épico” da poesía de Seoane, nacido do “seu ascetismo expresivo, o prosaísmo, o obxectivismo narrativo”.

¹¹⁷ Casares consideraba que “os homes de *Orpheu* e *Presença* son os vangardistas dos anos que xiran arredor da Primeira Guerra Mundial”, os de “*Novo Cancioneiro* son os neorrealistas dos anos corenta” e os de “*Cadernos* tratan de superar as divisións que se dan entre os representantes das distintas correntes estéticas”.

O feito da efeméride do Día das Letras Galegas como forma eficaz para o “estudo” biobliográfico dos autores volveu motivar a recensión “Homenaxe a Cabanillas”, do 11 de decembro de 1977, sobre o volume de autoría colectiva *Homenaxe a Ramón Cabanillas no centenario do seu nacemento*, coordinado por Ricardo Carballo Calero e xurdido da homenaxe ao cambadés no Día das Letras Galegas 1976. Dos treces traballos realizados por docentes da facultade de Filoloxía compostelá, Casares incidiu no “criterio formalista”, acaído no terreo académico. Criticou o emprego dunha “linguaxe técnica”, pois esta ía resultar “difícil e entrambilicada”¹¹⁸ para o “lector común”.

Por vez primeira en “A ledicia de ler” o autor limiaio fixo balance da produción publicada no ano a piques de rematar, no comentario “Notas sobre literatura galega”, do 18 de decembro de 1977, se ben recoñeceu que “esta especie de exorcismo do fracaso non serve máis que para perpetuar o rito”. Casares apuntou o continuismo respecto á produción dos anos precedentes e a súa preocupación porque a literatura de ficción seguía a provocar desinterese nos lectores, “empuxada á intemperie pola televisión, pola prensa semanal ou polos seriais radiofónicos”, e así mesmo pola “imposibilidade de profesionalización do escritor”, o que derivaba nunha “falta de continuidade na obra, a intermitencia dos distintos xéneros, a carencia dun clima literario do país”. Cuestionou se os políticos daquel momento procuraban unha solución pois en Galicia, “máis que escritores, o que hai son profesionais (profesores, médicos, avogados, procuradores, empregados) que dedican parte do seu tempo libre a escribir”. Casares desbotou como solucións “o incremento do mercado editorial” debido ao escaso número de habitantes, a colaboración en prensa e a tradución, e cuestionou “as bolsas, bolsas de axuda, subvencións ou como queiran chamarse”, pois estarían “sempre sometidas ás inclemencias e ás arbitrariedades do poder”. Para as persoas que consideraban a literatura á marxe da profesionalización, como acontecía no pasado, Casares aseverou que “calquera profesión esixe unha dedicación e un grao de compromiso dificilmente conciliables ou compatibles con outra”, e que o demais era un

¹¹⁸ Casares considerou que se trataba dun “feito” constatable, non “un xuízo de valor”.

“hobby”. En síntese lamentaba que en Galicia existise “unha vida literaria raquítica”, pois a distancia entre a publicación dunha novela e outra novela non conformaba “unha auténtica novelística”, como tampouco ocorría na poesía e menos aínda no teatro. Propuña como solución que os escritores, “os directamente implicados empecemos a exercer polo menos o humilde dereito de elevar a voz no deserto”.

Principiaron os trinta e seis comentarios desta sección en 1978 con “O Premio Pedrón de Ouro”, do 8 de xaneiro de 1978, dedicado a un galardón literario dirixido aos narradores novos e no que o autor limiao formou parte do xurado da primeira e da terceira edición: o III Premio de Narracións Curtas “Modesto Rodríguez Figueiredo”¹¹⁹, concedido polo Padroado do Pedrón de Ouro e fallado o 27 de decembro de 1977. Casares estableceu unha comparativa entre as narracións presentadas na primeira edición de 1975 e a terceira de 1977, en base aos dous aspectos nos que repara nas colaboracións de “A ledicia de ler”, como imos remarcando: a calidade literaria e a corrección lingüística¹²⁰. Respecto aos premiados, informou que sorprendeu ao xurado a autoría do conto gañador, “Número de patente”, de Xan Guisán Seixas, de quen Casares agardaba novos textos literarios, pois “un conto sempre é pouco para facerse unha idea clara sobre o talento de quen escribe”. Explicou que Martínez Oca, finalista en dúas edicións precedentes, mereceu un accésit con “A figueira”, co que confirmaba “o bo oficio de narrador que hai neste mozo”. Engadiu que Anxo A. Rei Ballesteros asinaba o conto preferido por Casares¹²¹, “Querido Brais”, xa que tiña “o que debe ter un relato breve: intensidade, contención, lirismo...”, e ademais confirmaba o apuntado sobre a novela *Dos anxos e dos mortos* –

¹¹⁹ O autor limiao informou que se elixira esta denominación para honrar a memoria do anterior presidente do Padroado, “morto recentemente en circunstancias tráxicas”. Segundo Casares naquel momento, semellaba que ía ser o nome “xa definitivo” para o galardón.

¹²⁰ Casares apuntou que o nivel medio dos contos presentados na terceira edición aumentara, aínda que consideraba que o gañador e os finalistas da primeira “eran superiores”. Tamén entendía que “a normativización do galego se vai logrando pouco a pouco, pero tamén claramente”, aínda que advertía que os contos premiados na terceira edición precisaban dunha revisión antes de publicarse.

¹²¹ O autor ourensán ofreceu este dato porque “as deliberacións do xurado eran públicas”.

recensionada en “Dos anxos e dos mortos”–: Ballesteros era un “bo narrador”.

A segunda colaboración de 1978 tampouco foi unha recensión dunha obra publicada recentemente, senón outro comentario sobre un tema de interese para Casares –como se observaba na súa afección por coleccionar cámaras fotográficas¹²², por tirar fotografías e por converter en materia literaria o mundo do cinema na súa novela *Ilustrísima*, cuxo proceso de escrita detallou en *Un país de palabras*. “Escritos sobre cine”, do 15 de xaneiro de 1978, constituíu unha reflexión sobre a interrelación entre cinema e literatura nun momento no que “anda a xente preocupada pola creación dun cinema galego”. O autor limiao expuxo que a industria editorial podá achegar os seus máis de vinte e cinco anos de experiencia para contribuír á creación da industria cinematográfica galega. Aseverou que o pobo galego merecía “ter un cinema que fale dos seus problemas e que fale na súa lingua”. Advertiu que “ser pobre non supón ter que renunciar á dignidade” nin tampouco “ter que vivir na miseria”, máxima que exemplificou coas editoriais galegas, que estiveran obrigadas a renunciar, por causas económicas, “á edición de libros de luxo (papel de primeira calidade, ilustracións en cor, encadernación sólida)”, se ben non renunciaran “a publicar libros e a vendelos en librerías”. Concluíu que se debía repensar a idea de buscar un “cinema informal, empregando formatos reducidos (súper-oito e dezaseis milímetros)” e que se debían crear “uns circuítos de distribución igualmente informais: escolas, cineclubs, salóns parroquiais, asociacións de veciños e incluso casas particulares”, sen tentativas de entrar nos circuítos comerciais tradicionais aducindo a afirmación “simplificadora” de que “o cinema comercial está sempre ideoloxicamente mediatizado”. Afirmou rotundo que “o gran cinema occidental, esteticamente valioso e política e socialmente crítico, [...] naceu na súa maior parte dentro deses circuítos comerciais”.

¹²² Unha mostra das cámaras fotográficas propiedade de Casares puido verse na exposición “Os mundos de Carlos Casares” que percorreu numerosas localidades galegas durante o ano 2017, como unha das iniciativas para achegar ao gran público a biobliografía do autor homenaxeado o Día das Letras Galegas 2017, e así mesmo na exposición “Carlos Casares e a fotografía” que puido visitarse en Xinzo de Limia e no Centro Galego de Castellón.

De novo a preocupación constante pola normativización do galego ocupou a recensión “Bases para a unificación do galego”, do 22 de xaneiro de 1978, sobre o folleto *Bases prá unificación das normas lingüísticas do galego*¹²³, distribuído pola Editorial Anaya gratuítamente entre o profesorado e que resumía os seminarios celebrados na universidade compostelá no curso académico anterior, 1976-1977. Para o autor limíao, este folleto viña “dar un paso máis cara a esa meta que hoxe aparece tan próxima como desexada: a unificación do galego escrito”. Destacou a “flexibilidade” de buscar alternativas (como *para / pra, desde / dende, nin / nen, pro...*) e a redución das tendencias lusistas. *Nembargantes*¹²⁴, Casares recomendaba que “cantos escribimos habitualmente en galego empecemos pouco a pouco a predicar co exemplo” de suscitar “polémicas e discusións” sobre as *Bases* coa finalidade de “conseguir unha maior clarificación”.

O gañador do I Premio Pedrón de Ouro 1975 volveu ocupar unha colaboración, “Contos de Xoán Ignacio Taibo”, do 29 de xaneiro de 1978, sobre o volume narrativo *O fotógrafo*, composto por catro relatos, dous deles galardoados¹²⁵. O autor limíao afirmou que, “desde aquilo que con rara fortuna se dera en chamar Nova Narrativa”, non xurdira “un narrador de talento máis definido”, e que Taibo e Rei Ballesteros eran “as promesas máis claras da narrativa galega máis nova”. Observou semellanzas entre Taibo e Méndez Ferrín respecto á imaxinación, ao compartiren ambos os dous fontes comúns como bos lectores de “literatura imaxinativa”. Para Casares, as diferenzas entre eles debíanse a que, que no caso de Taibo, se trataba dunha “fantasía de tendencia realista”, que se asentaba no trazo característico do “uso e o tratamento do tempo”, para crear un mundo literario “simbólico” de difícil “decodificación”. Precisaba que a calidade estilística de Taibo era menor que a de Méndez Ferrín, pois a de Taibo era unha

¹²³ É a primeira vez que Casares non engadiu a ficha bibliográfica da obra que recensionaba.

¹²⁴ Casares empregou “adrede” esta conxunción “para dicir que segundo as normas que comentamos debe ser abandonada por ser un arcaísmo e non só en galego”.

¹²⁵ O volume narrativo *O fotógrafo* está composto polos relatos “O fotógrafo”, premiado no Mesón do Labrego; “O Santo Grial”, “A enquisa”, galardoados co I Premio Pedrón de Ouro; e “Herbeira”.

prosa “dura e un tanto pesada” e a “lingua a miúdo sintacticamente incorrecta”.

O autor limíao aledouse de novo, na colaboración “Un libro de Xavier Rodríguez Barrio”, do 5 de febreiro de 1978, dos inicios da renovación da lírica galega recente pois –como temos remarcado en colaboracións anteriores– o autor limíao reiterou insistentemente que “a poesía galega dos últimos anos carece de interese”. Matizou que, con “últimos anos” quería referirse á crise que afecta “os poetas imitadores de Celso Emilio Ferreiro”, que practicaban unha “poesía literariamente inculta, incluso analfabeta” e que, amparada “nunha coartada de tipo moral (denunciar a inxustiza, por exemplo)”, reclamaban “un espazo nas letras”. Lamentou que lograran “certa audiencia” por medio da manipulación da “mala conciencia de algúns lectores” e o beneficio dunha “situación política que obrigaba a calar máis veces das que se debera”. Para o autor limíao, os pasos cara á renovación lírica comezaron con *Seraogña* de A. Pexegueiro e continuaron con Cravo Fondo¹²⁶, grupo ao que pertenceu o autor do poemario recensionado, *Antífona da redención*. Sinalou que Xavier Rodríguez Barrio creaba o seu mundo poético propio en base ás palabras, “tomadas como opacidades nas que se reflicten as luces incertas e neboentas das cousas”. Como manifestara en colaboracións anteriores respecto aos outros autores, Casares amosouse prudente ao valorar a Rodríguez Barrio, pois cumpría agardar a que “se desprenda dalgún lastre” como a “retórica, verbalismo...”.

Nova ocasión en que o autor limíao partiu dunha “anécdota” recente e escribiu un comentario, en lugar dunha recensión. “Problemas da crítica literaria”, do 12 de febreiro de 1978, xurdiu da publicación en *La Voz de Galicia* dun “comunicado”¹²⁷ subscrito por catro ou cinco asociacións culturais que cuestionaban “a honestidade e a competencia da crítica literaria galega”. Para Casares, tiña “máis interese como pretexto que como texto”¹²⁸. Como en colaboracións

¹²⁶ Casares lamentaba que “por circunstancias puramente fortuítas aínda non puidemos falar aquí como desexariamos” deste colectivo.

¹²⁷ Non demos localizado o comunicado do que falaba Casares.

¹²⁸ O autor limíao entendeu que o comunicado agochaba unha intención política: “defender, e tamén promocionar, pois estas cousas non se fan en balde, un poeta dunha concreta militancia e significación ideolóxica” e para “meterse coa crítica independente” dos partidos políticos.

anteriores, o autor ourensán volveu arremeter contra a política cultural exercida por partidos políticos no pasado, pois “estivo simplemente ao servizo dos seus intereses partidarios”. Criticou que a usaran para “promocionar nomes politicamente rendibles, defender opcións e programas conxunturais e encubrir actividades que doutro xeito serían prohibidas”, escudándose nunha “realidade hostil”. Lamentou que este proceder tivera como consecuencias a inexistencia dun “texto teórico que mereza a pena, a ignorancia dos métodos e resultados da moderna crítica literaria (incluídas as achegas marxistas), a desorientación do lector, a pervivencia do tópico...”. Apostou por “un esforzo teórico por parte de todos”¹²⁹, por “unha eliminación do analfabetismo literario e un tratamento libre da realidade”. Desexaba que os partidos políticos contribuíran a “unha tarefa de clasificación necesaria”.

Casares alledábase de que remataran as “circunstancias alleas á miña vontade” que lle impediran falar de Cravo Fondo, un grupo poético renovador da poesía galega e ao que só puidera aludir en colaboracións anteriores. Aclarou, de entrada, na recensión “O grupo poético ‘Cravo fondo’, do 19 de febreiro de 1978, sobre *Cravo Fondo*, que os poetas deste colectivo¹³⁰ se situaban “fóra dunha fórmula poética que repetidamente teño sinalado nesta sección como falsa e sen interese literario”. Disentiu de bastantes dos puntos do manifesto situado á fronte da obra recensionada, mais agradeceu que se definira o uso da palabra “pobo” –pese a que a definición de Gramsci “non resolva demasiado”– e que se buscasse “converter a poesía nun instrumento de liberación ao servizo do pobo”. Lamentou que a poesía culta fose “un fenómeno minoritario, dificilmente popularizable”, que “a literatura en xeral, e dun xeito especial a poesía”, interesasen pouco, como ocorría coa “música sinfónica”, a “pintura” a “danza clásica”, que a arte fose complexa e que requirira dunha “aprendizaxe

Recoñeceu que “unha independencia aséptica e absoluta resulta imposible, dado que despois de todo cada quen depende de algo: dos seus gustos, dos seus prexuízos, das súas ideas, das súas teimas, etc.)”.

¹²⁹ Casares consideraba que “non se poden seguir manexando conceptos tan pobres e pouco afortunados como os do ‘compromiso’ e ‘escribir para o pobo’”.

¹³⁰ Os integrantes do grupo poético Cravo Fondo eran: Ramiro Fonte, Xesús Rábade Paredes, Xavier Rodríguez Barrio, Xulio L. Valcárcel, Xesús M. Valcárcel, Félix Vergara e Helena Villar Janeiro.

previa” que, no caso da literatura, ademais, necesitaba “saber ler en profundidade”. Apostou pola postura política do “principio democrático da igualdade de oportunidades aplicado á estética” de Arnold Hauser: que “ningunha persoa quede privada do acceso á arte e á literatura por causas económicas e sociais”. Sorprendeulle dos membros de Cravo Fondo “o seu bo oficio, a boa factura dos seus versos”, a procura da “musicalidade” e “o valor poético das palabras” e recoñeceulles “un traballo de lecturas, de reflexión sobre a función da literatura, de boa formación literaria”. Casares afirmou que, coa escolma de Cravo Fondo quedaba “enterrada, e ben enterrada, a antoloxía dos novísimos” –na cal xa estaban representados algúns deles e que Casares criticara nas colaboracións “A terra prometida” e “Un libro de F. Vergara Vilariño”.

Outra efeméride deu orixe a publicacións conmemorativas, como foi o caso do segundo centenario de Diego Antonio Cernadas e Castro, coñecido como o título da colaboración, “O cura de Fruíme”, do 26 de febreiro de 1978. O autor limiao recensionou o estudo biográfico *Diego Antonio Cernadas y Castro. Un precursor del galleguismo*, de José Manuel Rivas Troitiño, único estudoso que lembrara a efeméride. Para Casares, Troitiño procuraba presentarlle ao lector “un personaxe dun interese humano considerable” a partir do contido dos sete volumes da produción de Cernadas impresos por J. Ibarra. Segundo Casares, a calidade humana reflectíase na crítica de Troitiño ás opinións do padre Flórez, nos versos escritos en galego e recompilados, algúns deles na *Escolma da poesía galega* de Xosé María Álvarez Blázquez, e nas duras verbas contra os casteláns reproducidas na segunda parte da obra recensionada, que “deixarían pálida á mesma Rosalía”.

Os traballos teóricos sobre o ensino –que amentou en colaboracións precedentes–, centrou a recensión “Un libro de texto en galego”, do 5 de marzo de 1978, sobre *As nosas letras*, de Xoán Babarro. Como en numerosos comentarios anteriores, o autor ourensán principiou contextualizando o obxecto de estudo –neste caso, a escola. Lembrou a escola galega creada polas Irmandades da Fala, os traballos teóricos sobre o ensino e con rigor científico de Xohán V. Viqueira e Vicente Risco, os prexuízos psicolóxicos que se

consideraron durante anos se causaban ao neno galego ao alfabetizalo noutra lingua, distinta da propia, e os problemas pedagóxicos e políticos que se esgrimían nese momento. Casares cualificou *As nosas letras* como un exemplo do material pedagóxico que comezaba a xurdir para un futuro ensino en galego, un manual escolar pensado para alumnado de Ensino Xeral Básico mais de posible uso tamén no Bacharelato e na Formación Profesional, e que se rexía polas “modernas técnicas pedagóxicas para o ensino da literatura, con textos e os exercicios correspondentes”.

Alfonso Pexegueiro –obxecto dunha recensión previa sobre o poemario *Seraogna*–, ocupou de novo o comentario “*Mar e naufraxio* de Alfonso Pexegueiro”, do 12 de marzo de 1978, sobre *Mar e naufraxio*. O autor limiao rememorou que, na recensión de *Seraogna*, cualificara a Pexegueiro como “unha promesa” para a literatura galega, fronte a “moitos que saudaron a súa aparición con entusiasmo”. Recoñeceu que, ao relelo, “a instancias dalgúns amigos”, non variara o seu xuízo inicial, que si mudou con este segundo poemario, co que Pexegueiro pasaba a ser un dos “máis interesantes poetas galegos da última promoción¹³¹” e así mesmo “unha figura destacada” entre os poetas mozos. Casares mostrou a súa preferencia polos poemas en versículos longos fronte aos breves en versos curtos, por seren estes “menos substanciais” e “os máis retóricos de todos”. Destacou os valores verbais e musicais da poesía de Xavier Rodríguez Barrio e de Arcadio López-Casanova, como resultado “dunha poética consciente, dunha arte elaborada”. Casares recoñeceu a Pexegueiro que, pese a escribir un poemario de contido político, propio dun “nacionalista marxista”, soubera usar a “calidade” da forma como detectou nas páxinas 11, 23 e 41, o que supuña un risco retórico para os “imitadores, que me temo lle van saír”.

Tres anos atrás –aínda que Casares indique “hai un par de anos”– dedicara unha recensión ao volume narrativo *Non debían medrar*, de Manuel Lueiro, quen foi obxecto dunha nova recensión, “Poemas de Manuel Lueiro Rey”, o 19 de marzo de 1978, debido á saída do prelo do poemario *Escolma ferida*, grazas á mesma editorial sadense. O

¹³¹ Este grupo foi posterior á “primeira xeración de poetas da posguerra (Franco Grande, Xohana Torres, Salvador García-Bodaño, Arcadio López-Casanova, Bernardino Graña)”.

autor limiao, como en colaboracións precedentes, achegou unha breve sinopse biobibliográfica do autor, antes de recensionar a obra elixida. Neste caso deixou no aire a lembranza de que Antón Tovar, “nunha lonxana conversa”, lle comentara que existiran “problemas” co libro *La noche espera el alba*, “aínda que non sabería dicir agora exactamente en que consistiron”. Explicou que *Escolma ferida* se compuña de poemas aparecidos orixinariamente en diarios, revistas e libros colectivos, aos que engadira algúns inéditos, e escritos a partir da premisa da “presenza humana do home como centro de todo o creado”, como aclarara o propio Lueiro na nota explicativa inicial do poemario. Para Casares, a sinxeleza mental e formal baseábase nos presupostos do “realismo social” para abordar temas de “gran carga política”, caso da Guerra civil española e a posterior ditadura. Casares criticou que poemas como “Irmáns siameses” e “Xulio do trinta e seis” estiveran naquela altura “fóra de contexto” porque “á xente lle preocupan hoxe outras cousas”. Entendía que “para os homes da xeración do poeta ese pasado forma parte consubstancial e irrenunciable da súa vida e do seu pensamento”, polo cal consideraba que este poemario posuía valor como “testemuño histórico” e merecía respecto “como proba da resistencia e da actitude moral de determinadas persoas”.

Outro poeta que encozara publicando en castelán reapareceu nesta sección de *La Voz de Galicia*, xornal no que colaboraba como estudioso da poesía. Trátase de Miguel González Garcés, de quen o autor limiao recensionara *Poesía gallega de posguerra* e nesta colaboración, “Poemas de Miguel González Garcés”, do 2 de abril de 1978, a edición bilingüe¹³² *Claridade en que a tentas me persigo*. Para Casares, a temática amorosa tratada por González Garcés, “sempre á marxe das modas en cada momento”, xa que amosaba o amor como “cor, canción, presenza...”. Considerou que o mundo que rodeaba o poeta era “claridade, son, arrecendo...” e que, grazas a “un léxico rico

¹³² Como explicou Casares, a González Garcés e a “outros poetas que se incorporaron á literatura galega cando xa tiñan unha lingua literaria traballada e definida en castelán” acaíalles mellor “a condición de bilingües” que “un unilingüismo” que para a maioría lles resultaría, “por razóns obvias, bastante forzado”. A seguir aclarou que facía esta aseveración, “sen consideración política de ningún tipo, como simple constatación dun feito que semella evidente”.

e unha lingua coidada”, *Claridade en que a tentas me persigo* pasara a ser “o mellor libro do poeta” González Garcés.

A emigración constitúe un aspecto clave da cultura galega aínda que o autor limiao só aludira tanxencialmente a ela en colaboracións anteriores, debido a que, como referiu ao comezo de “Un libro sobre a emigración”, do 9 de abril de 1978, “a importancia do feito da emigración galega contrasta co escaso interese que ten suscitado, ao menos ata agora, en historiadores e sociólogos” e os escasos estudos existentes “non pasan de ser achegas limitadas e parciais”, citados nas bibliografía final do ensaio recensionado, *A emigración galega na Arxentina*, de Ricardo Palmás. Para o autor limiao, este sociólogo arxentino, fillo de galegos, publicaba un traballo inédito –“un artigo para unha enciclopedia que non se chegou a publicar”– e enfocado desde unha perspectiva “pouco explorada da historia de Galicia”, a de analizar a emigración “desde o lado de acá”, informando só da xeralidade da emigración galega na Arxentina e sen reparar na influencia ou incidencia da emigración galega en Arxentina, país de acollida. Ao remate da lectura, Casares sentiu “admiración” polas numerosas iniciativas e esforzos por parte de distintos colectivos galegos; “tristeza”, debido á “descontinuidade de moitas empresas, polo fracaso de bastantes e pola esterilidade de non poucas”; e a impresión de que os exiliados foran os artífices do “máis serio e sólido de canto alá se fixo”, agás o labor de Eduardo Blanco Amor e doutros emigrados anos antes da República. O autor limiao alledouse do “número e a calidade de libros escritos e publicados por emigrantes e exiliados”¹³³. Disentiu da influencia que algúns deses libros tiñan na literatura galega do interior, segundo Palmás, como era o caso da “negativa influencia” de Álvaro Cunqueiro na narrativa previa a *A esmorga*, que Casares atribuíu a prexuízos “por causas políticas”.

O grupo poético Rompente –cuxa obra fora parabenizada polo autor ourensán en notas anteriores– ocupou a recensión “Silabario da turbina”, do 23 de abril de 1978, sobre o poemario *Silabario da*

¹³³ O autor nomeou *A esmorga*, de Blanco Amor; *Memorias dun neno labrego*, de Neira Vilas; *Sempre en Galiza* e *As cruces de pedra na Galiza*, de Castelao; *Fardel do eisiliado*, de Luís Seoane; *Catro poemas para catro grabados e Lonxe*, de Lorenzo Varela, e *Jacobusland*, de Emilio Pita.

turbina, de autoría colectiva dos integrantes de Rompente, A. R. Reixa, Alberto Avendaño, Camilo Valdeorras e Manuel M. Romón. Unha vez máis Casares alედouse de que a “frescura, ledicia e a xenerosidade” deste poemario contribuíse a deixar atrás a reiteradamente denostada por Casares “retórica moralista dos últimos anos, que subsiste na práctica duns cantos falsificadores impenitentes”. Para o autor ourensán, *Silabario da turbina* amosaba unha “audacia e unha falta de respecto encomiables, cunha ausencia de prexuízos saudable” en poemas sen sinatura, acompañados do “excelente traballo” de deseño gráfico do Colectivo da Imaxe, “coautor destacado” e “indispensable” para a lectura parcial e conxunta do poemario. O autor limiao salientou “a intencionalidade política”, os valores da “complexidade formal”, “elaboración lingüística” e “culturalismo literario”, así como o feito positivo de presentar “experiencias destinadas a desaparecer de aquí a pouco” pero que transmitían “esperanza” á poesía galega moza, por ofrecer “incitación” e “estímulo”.

Os seis comentarios dedicados en “A ledicia de ler” aos Premios da Crítica repiten o mesmo título do primeiro, agás o cuarto, que engade o termo “a poesía”, como indicaremos páxinas máis adiante. A relevancia destes galardóns¹³⁴ explica que Casares os contextualizase de novo no segundo comentario, “Os Premios da Crítica”, do 7 de maio de 1978, no cal sintetizou a orixe, as literaturas galardoadas, e os representantes da crítica galega que formaban parte do xurado – Basilio Losada, Francisco Fernández del Riego e el mesmo—. Pese a estes datos iniciais, os Premios da Crítica eran só o pretexto para o comentario, pois Casares en realidade reflexionou sobre o nacemento duns galardóns homónimos en Galicia, a iniciativa do Centro Ourensán de Vigo e con motivo do Día das Letras Galegas para tentar “institucionalizalos”. O autor limiao, aínda que era consciente de que os Premios da Crítica, xurdidos en 1952 e cuxa edición de 1978 se atrasaba ata setembro –en lugar do habitual mes de abril–, foran emulados “a nivel local, provincial e rexional en toda España, case sempre sen éxito”, confiaba no propósito dos animadores da iniciativa

¹³⁴ Como afirmou o autor, debíase a que “con lixeiros erros, apenas computables, pode dicirse que os libros elixidos foron case sempre unanimemente aceptados como os mellores do ano”.

galega. Pola contra, Casares si temía “a súa politización”, sabedor de que en Galicia “politízase todo: a amizade, a ciencia, o fútbol, a arte, a técnica, etc. E, naturalmente, tamén a literatura”, ata tal extremo que “un poema ou unha novela parécese máis a unha pedra para ser lanzada contra alguén que a un obxecto literario”. Ademais o autor limíao non defendía “a despolitización da literatura” mais si a “súa instrumentalización política”, a “súa manipulación interesada”. Rematou o comentario coa esperanza de que “ogallá sexa para ben”¹³⁵, pois “a intención non ofrece dúbidas, o proxecto é asinado e a necesidade grande”¹³⁶.

Unha nova tradución ao galego, desta volta a de *Tarot Sarry*. *Cartas para botar*, de Ulises Sarry, motivou a recensión “Un tarot galego”, do 14 de maio de 1978. Como en colaboracións precedentes onde a temática abordada pode resultar específica abondo para o “lector común” –como o denomina Casares–, contextualizou o tema de maneira sintética, antes de comentar o seu parecer sobre a obra recensionada. O tradutor de *O Principiño* destacou a iniciativa do debuxante e pintor lucense de crear un tarot galego de corenta e oito arcanos cuxos debuxos, “a toda cor” e “espléndidos”, amais dos arcanos propios do tarot, representaban uns “que son ou se senten máis propiamente como galegos: o afiador, o gaiteiro, o carballo, o menciñeiro, o mouro...”. Salientou así mesmo o “fermosísimo prólogo” de Cunqueiro ao libríño que acompañaba as cartas, e no que refería que “os galegos imos saber moito máis de nós mesmos, dos perigos que nos gardan, das horas boas e as malas que nos tocan en sorte, dos triunfos e das derrotas”. Casares conformábase con que *O tarot galego* contribuíse a “manter e agrandar a imaxinación de quen o manexa”.

¹³⁵ Así aconteceu realmente, pois estes Premios da Crítica levan celebrándose, de forma ininterrompida, desde hai corenta e tres anos, e os gañadores dos Premios da Crítica Galicia 2019 déronse a coñecer en Vigo o 9 de novembro de 2019.

¹³⁶ O Manifesto fundacional pode consultarse e descargarse desde <http://premiosdacríticagalicia.org/2013/03/manifesto-fundacional-dos-premios-da-critica-galicia-1978/> [Consulta: 7 xullo 2019]. Na primeira edición mereceron o galardón dúas obras recensionadas en “A ledicia de ler”: na modalidade “Creación Literaria”, o poemario *Mar e naufraxio*, de Alfonso Pexegueiro, e na de “Ensaio”, *Recupera-la salvación*, de Andrés Torres Queiruga.

Un novo volume colectivo onde participara o propio autor limiao, *Galicia 2002. A través da imaxinación creadora* motivou a nota “Galicia 2002”, do 11 de xuño de 1978. O autor limiao precisou que a obra recensionada, “un libro curioso, polémico, en moitos momentos apaixonante”, era resultado das intervencións en sete sesións de traballos dun grupo de catorce persoas¹³⁷, dirixidas polo profesor Díaz y Díaz, coa finalidade de imaxinar Galicia en 2002, “con independencia absoluta, sen someterse a condicionamentos de ningún tipo”, e a través do método de dedicar cada sesión a un tema elixido previamente. Casares aclarou que nas intervencións primaran “un marcado carácter crítico respecto do presente e unha vontade de cambiar as cousas de cara ao futuro”, que se concretizaron en mostrar unha imaxe actual de Galicia que se caracterizaba pola “destrución salvaxe dunha natureza privilexiada, a edificación dunhas cidades despersonalizadas e inhumanas, a perda da identidade histórica e cultural, etc.”, fronte á que imaxinaron unha “contraimaxe soñada”, en base a potenciar a “conservación da natureza, ordenación territorial humana e racional; recuperación e revitalización dos valores culturais do pasado de acordo coa nova sociedade...”. Vinte anos despois, o escritor aludiu a este seminario co pretexto de referir a súa visión sobre Álvaro Cunqueiro e a súa poética.

O terceiro dos comentarios dedicados á revista *Vagalume* sitúase na mesma crítica de deixar esmorecer relevantes iniciativas galegas – segundo comentara respecto á revista *Teima* e ás empresas achegadas polos exiliados galegos na Arxentina. O autor limiao principiou “Salvar *Vagalume*”, do 18 de xuño de 1978, como nas dúas colaboracións precedentes sobre esta publicación periódica, loando os pros na exitosa historia da única revista infantil en galego. Dedicou a maior parte da colaboración ás causas do “mal momento” que padecía *Vagalume* en 1978: a perda da axuda da Caixa de Aforros e da Caixa Rural de Pontevedra, as cales adquirían subscricións para repartilas logo nas escolas; a falta de interese por parte do Ministerio de Cultura

¹³⁷ Estas foron: Xosé María Álvarez Blázquez, Tomás Barros, Álvaro Cunqueiro, Manuel C. Díaz y Díaz, Isaac Díaz Pardo, Felipe Fernández Armesto, Celestino Fernández de la Vega, Xosé Filgueira Valverde, Xosé Luis Franco Grande, Domingo García-Sabell, Camilo González Suárez-Llanos, Ramón Piñeiro, Luís Seoane e o propio Casares.

—que deixou de financiar a revista—; as xestións truncadas coa Fundación Barrié de la Maza e a Caixa Rural de Ourense para investir orzamento que puidese sufragar “o elevado custo de impresión”. Casares non se limitou a dar conta da problemática, senón que procurou unha solución a esta, a través da advertencia que dirixiu aos lectores de *La Voz de Galicia*: “se *Vagalume* desaparece, a responsabilidade será de todos”. Lembrou a importancia incuestionable da revista: o “propio fin”, “a calidade” e “o servizo que está prestando ao país”. Manifestou que resultaba vital a continuidade xa que “o ensino do galego nas escolas vai ser unha realidade” e faltaba “material pedagóxico”.

X. Fernández Ferreiro —de quen o autor limíao xa recesionara a súa novela do oeste— volveu ocupar a recensión “Morrer en Castrelo de Miño”, do 2 de xullo de 1978, sobre a novela *Morrer en Castrelo de Miño*. Como en colaboracións anteriores, o escritor contextualizou o topónimo e as causas polas cales o lugar de Castrelo de Miño “atopou un grande eco en escritores e artistas” e así mesmo nos estudantes dos anos sesenta do século XX como o propio Casares, para os cales representara “un símbolo da loita política contra as arbitrariedades e os abusos de poder” das familias labradoras que se viran obrigadas a abandonar as súas terras por mor da construción dun encoro. A crítica de Casares, como noutras recensións, centrouse na calidade literaria, na sintaxe e no correcto uso do galego. Cualificou o título como “unha miga sensacionalista” ou inductor a erro para o lector, pois só se inspiraba nos feitos históricos acontecidos mais non os trataba directamente. Valorou de forma negativa que Fernández Ferreiro repetise a “clásica novela circular”, sen presentar “complicacións” na forma e na construción narrativa, e que empregase un “sinxelo” galego¹³⁸, coa “encomiable” tentativa de “alcanzar potencialmente calquera lector que se achegue ás súas páxinas”.

A recuperación da produción literaria volveu centrar a recensión “Unha novela de Alfredo Conde”, do 9 de xullo de 1978, sobre *Contubernio catro do Tomé S.* O autor aledouse do abondoso número de obras dignas nos escaparates das librarías. Para informar o lector

¹³⁸ Casares criticou “algún castelanismo léxico menor” e sobre todo “o constante emprego da preposición ‘a’ despois do verbo ir”.

desta sección, ofreceu datos bibliográficos da obra poética e narrativa de Conde antes de deterse, como nas colaboracións precedentes, na novela recensionada. Xustificou a esquematización dos personaxes, un certo desequilibrio nalgunhas partes, a precipitación na realización e os “abundantes erros lingüísticos” porque se trataba dunha opera prima. Valorou a orixinal anécdota, “a fluidez narrativa” e “o suspense”.

A publicación do número 5 dos *Cadernos do Laboratorio de Formas de Galicia*, dedicado á fundación do Seminario de Estudos Galegos por un grupo de universitarios¹³⁹ en 1923, ocupou a colaboración “O Seminario de Estudos Galegos”, do 16 de xullo de 1978, sobre o artigo concreto “Testemuñas e perspectivas en homenaxe ao Seminario de Estudos Galegos”. Casares cualificou de “empresa de xigantes” o catálogo de publicacións realizadas nun momento en que existía “falta de tradición científica e investigadora”. Lembrou a importancia do citado Seminario, “como exemplo” para as xeracións máis novas, e do que eran debedores na cultura e na política, non só do Seminario senón tamén dos homes da Xeración Nós, el mesmo e todos os que se incorporaran “ao galeguismo nos anos da posguerra”. Pero sobre todo recoñeceu ao Seminario de Estudos o conseguido no seu tempo –caso da “representación parlamentaria do galeguismo”– que resultaba inviable en 1978, cando “os seus dirixentes adoitan analizar a realidade sempre en termos ideolóxicos, que se repiten e repiten, incapaces a miúdo de crear obras que vaian transformando o país no terreo dos feitos”.

Por segunda vez, o autor ourensán empregou a fórmula “Aviso de recibo”, o 30 de xullo de 1978. Desta volta usouna como resposta a “alguén”¹⁴⁰ que defendera no *Correo de Galicia* de Bos Aires a obra *La lengua gallega (primitiva lengua visigótica). Su origen y evolución*, de Francisco Rodríguez Enríquez, que o autor limiao criticara na recensión “¿O galego, lingua visigótica?”. Casares enumerou os principais exemplos dese “puro e simple disparate”, e

¹³⁹ Estes foron: Fermín Bouza-Brey, Xosé Filgueira Valverde, Lois Tobío Fernández, Ramón Martínez López, Manuel Magariños Negreira, Xosé Pena e Pena, Wenceslao Requejo Bouet, Francisco Romero de Lema e Alberte Vidal Freiria.

¹⁴⁰ Denominouno así porque “escribo desde Suecia e non teño a man o periódico citado”.

incidiu en que “a publicación deste señor volve colocarnos aos galegos, unha vez máis neste eido do saber, ás portas do ridículo”, aínda que o “despropósito” de Francisco Rodríguez Enríquez quedaba plasmado, segundo Casares, nunha “anécdota” ante “o prestixio que teñen acadado en todo o mundo os estudos de lingüística galega”. Os descualificativos dese “alguén” que tildara a Casares de “franquista” definían “a cualidade intelectual e moral deste señor”, que tamén criticara “as deficiencias” do galego empregado por Casares¹⁴¹ e a súa obra literaria¹⁴², ademais de chamarlle “ignorante”¹⁴³.

O autor limiao principiou a recensión “Unha novela de X. I. Taibo”, do 13 de agosto de 1978, lembrando que falara de Taibo, “en dúas ocasións diferentes”, cando aínda era un mozo “case descoñecido”. Salientou que, pasados “tres anos”, Taibo ocupaba “xa un primeirísimo lugar na narrativa galega contemporánea”, como se observaba na novela recensionada, *Homes de ningures*, artellada como “dous relatos que van discorrendo paralelos ata a súa conxunción final” e cunha simbología de “extraordinaria riqueza significativa”, que se reflectía nos “cinco finais distintos” propostos polo autor. Ademais da significación literaria, para Casares, *Homes de ningures* constituía “un importante texto político” por situarse ideoloxicamente “moi próximo ao anarquismo da esquerda heterodoxa”. Considerou que Taibo posuía unha “extraordinaria fantasía”, “sentido do ritmo e da medida” e “riqueza” e “orixinalidade” nas imaxes, aspectos todos eles salientables que quedaban escurecidos pola pervivencia de “defectos” na lingua –xa sinalados nos contos de *O fotógrafo*– e así mesmo por “algúns erros sintácticos e determinados castelanismos”.

Xesús Alonso Montero –nomeado en varias colaboracións precedentes como prologuista e tamén como estudoso da literatura–

¹⁴¹ O autor limiao recoñeceu que só aceptaba descualificativos dalguén que “polo menos acade o nivel mínimo para colocar os pronomes no seu sitio, cousa que non ocorre neste caso nin de lonxe”.

¹⁴² Casares limitouse a contestarlle: “para o goberno da súa modestia que non lle valen máis que as contrarias”.

¹⁴³ O narrador ourensán entendeu os insultos como “pobres argumentos” para defender unha obra, sobre todo porque se o seu “contraditor” –verba que usou en lugar doutra “máis gorda, e tamén máis xusta”, pois prefería “ser xeneroso”– tivera “os mínimos coñecementos de lingüística románica que temos os que rematamos esa carreira, daríase conta do disparatado que é o libro que el defende e de tanta ignorancia fai falta para defendelo”.

centrou a recensión “Un libro de Alonso Montero”, do 20 de agosto de 1978, sobre o segundo libro publicado, *Lingua, literatura e sociedade en Galicia* pois o primeiro, *Política e cultura en Galicia, 1977*, tiña un carácter “circunstancial”. O autor limiao apuntou a “diversidade” dos traballos sobre problemas da filoloxía galega recompilados e os “medios” para a súa difusión orixinaria. Destacou que *Lingua, literatura e sociedade en Galicia* constituía unha “autobiografía intelectual” na que Alonso Montero reflectía “unha gran fidelidade aos problemas lingüísticos, literarios e sociais do país, tema constante de preocupación ao longo de máis de vinte e cinco anos”. Non obstante, para Casares, destacaba sobre todo a “coherencia ideolóxica” do pensamento de Alonso Montero, asentado nunhas “ideas claras e simples”, caso da “función da literatura, o papel do escritor na sociedade, a significación social da lingua, o conflito lingüístico, o pesimismo sobre a superación da diglosia, etc.”. Casares achacaba á “simplicidade” que as “reflexións teóricas non remontan nunca o nivel da elementalidade” en Alonso Montero, pois non usaba os conceptos nin a metodoloxía marxistas, causa tamén do “maior defecto do seu polémico *Informe –dramático– sobre la lengua gallega*”. Cualificou a Alonso Montero de “investigador” ou “erudito”, mais non de “teórico”, como reflectía o seu afán divulgador. Destacou “a calidade” de ensaios como “Os nosos lingüistas”, fronte a outros de valor político.

O descoñecemento e a escasa valoración da obra de Ramón Otero Pedrayo debíanse –recalcou de novo o autor limiao– a prexuizos que separaban as súas cualidades humanas das literarias, como exemplificou Casares cunhas verbas recentes de Xavier Alcalá en *La Región* no comentario “Obras selectas de Otero Pedrayo”, do 27 de agosto de 1978, sobre o volume III “Os camiños da vida”, das *Obras selectas* preparado por Otero Pedrayo. O autor limiao insistiu en que era “un escritor excepcional, posiblemente a segunda gran figura das nosas letras, despois de Rosalía”, como se constataba coa lectura de *Parladoiro*, unha obra con “fondura”, “finura” e “lirismo”, nunca superada en galego. Recoñeceu que Otero Pedrayo publicara abondosos artigos, debido á súa “falta de disciplina e a súa xenerosidade”, que deterioraron dun “xeito perigoso a súa imaxe de

escritor”. Apuntou que coa lectura de *Os camiños da vida* os lectores descubrirían “un narrador portentoso, de grande alento, excelente deseñador de caracteres, ademais de entreter e interesar”.

Na terceira das catro colaboracións dedicadas á revista *Verba* – dirixida por Constantino García na Universidade de Santiago de Compostela–, o comentario “*Verba*”, do 3 de setembro de 1978, Casares atendeu o cuarto número e por extensión aos “inicios da normalidade” que se comezaba a apreciar no medio cultural galego, pese a ser aínda “tan deficitario en tantos aspectos”, como constataba na “trascendencia e a difusión internacional que obras como esta alcanzan no dominio da Romanía”. Para Casares, os universitarios estranxeiros aprenderían que o galego é “unha lingua románica autónoma”, e non “un dialecto do castelán nin do portugués, como aseguran a maioría dos dialectos do mundo”. O autor limíao aclarou que, en “A ledicia de ler”, por ser unha sección “dedicada fundamentalmente á información e á divulgación”, non acaía detallar o contido do número catro de *Verba*. Aínda así salientou un artigo de autoría colectiva¹⁴⁴ sobre “a situación dos traballos encamiñados á publicación do *Atlas lingüístico galego*”, por ser este un eido deficitario nos estudos sobre lingüística galega, porque a representación de Galicia no *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* posuía “escaso valor para un estudo da realidade lingüística intrínseca”, e porque a nula atención dos cartógrafos portugueses – “soamente corrixida ultimamente”– influíra no “illamento” e nas “carencias” de Galicia no eido lingüístico. Congratulouse de que a lingüística galega empezaba a “ser unha realidade” grazas ao *Atlas lingüístico galego*, que ía permitir, por vez primeira, “facer unha descrición científica do estado actual” da lingua galega. Para Casares, este ía ser un paso previo á realización, con garantías científicas, de traballos como “un dicionario, unha dialectoloxía galega, o estudo da penetración do castelán, etc.”.

O interese do autor limíao polos baleiros que se ían enchendo na historiografía galega¹⁴⁵, caso do século XVIII, ocupou a recensión “A

¹⁴⁴ O texto estaba asinado por Constantino García, Antón Santamarina, Rosario Álvarez Blanco, Francisco Fernández Rei e Manuel González González.

¹⁴⁵ Para Casares, “os pobos sen memoria convértense en cotidianidade desnortada”.

Ilustración e a sociedade galega”, do 10 de setembro de 1978, sobre *A Ilustración e a sociedade galega. A visión de Galicia dos economistas ilustrados* de Fausto Dopico. Esta obra sumouse a outros estudos¹⁴⁶ sobre o século XVIII, o que constataba que ese século, “auténtico filón para os investigadores europeos e americanos nos últimos vinte anos” comezaba a “ser tratado con profundidade e amplitude” en Galicia. O autor limiao apuntou que Fausto Dopico esmiuzaba e sistematizaba os grandes problemas de Galicia no século XVIII –“a poboación, a terra, o mar, a industria e o comercio”– para os que buscaron causas e ofreceron solucións os ilustrados galegos, “sen que ninguén os escoitase demasiado”, pois os “sectores sociais interesados nunha reforma do sistema carecían de forza para levala adiante”. Así mesmo Dopico propuxo, como sinalou o prologuista, Xaime García Lombardero, e concordou Casares, “un modelo explicativo que permite caracterizar e definir a formación económico-social vixente na Galicia” daquela época.

A obra máis “significativa” do relevante labor realizado desde o Seminario de Estudos Galegos centrou a recensión “Terra de Melide”, do 22 de outubro de 1978, dedicada á saída do prelo da edición facsimilar de *Terra de Melide*. O narrador limiao reiterou “a categoría de modélicos” de abondosos traballos realizados, no seo do Seminario, nos eidos da arqueoloxía, prehistoria, etnografía, xeografía, etc., como son as “xeiras”¹⁴⁷ que, no caso de Melide, se realizaron no curso 1928-1929¹⁴⁸ e deron como froito a recensionada obra *Terra de Melide*, volume convertido nun “cobizado tesouro tanto

¹⁴⁶ O autor mencionou o labor realizado por Antonio Mejjide Pardo e Xaime García Lombardero; a recente publicación de *Industrialización y conflictos sociales en la Galicia del Antiguo Régimen*, de Luís Alonso Álvarez; a próxima saída do prelo de *La Ilustración en la Universidad de Santiago*, de José Ramón Barreiro Fernández; ensaios e artigos de Eiras Roel, Villares Paz e Francisco Bustelo; e as colaboracións de José Luis Pensado sobre Sarmiento e o pensamento lingüístico dos ilustrados.

¹⁴⁷ Casares especificou que este termo se aplicaba a “estudos de conxunto sobre parroquias ou comarcas, realizados en equipos que formaban tanto os historiadores como os xeógrafos, os botánicos, os artistas ou os poetas”.

¹⁴⁸ Informa que participaron Antón Taboada Roca –“verdadeiro inspirador da xeira”–, Antón Fraguas –homenaxeado no Día das Letras Galegas 2019–, Lois Tobío, Florentino Cuevillas, Vicente Risco, Otero Pedrayo, Xosé Pena, César Torres, Leuter González Salgado, Sebastián González, Emilio Camps, Xosé Ramón Fernández-Oxea e Xesús Carro.

para os bibliófilos como para os investigadores”. Sinalou que a súa “lectura inspira respecto e admiración polo labor levado a cabo pola xeración galega culturalmente máis importante” da historia contemporánea galega.

Andrés Torres Queiruga –de quen xa recensionara *Teoloxía e sociedade* e a quen destacara como director da revista *Encrucillada*– reapareceu nas colaboracións dominicais de “A ledicia de ler”, baixo o título “Un libro de Torres Queiruga”, do 29 de outubro de 1978, con motivo da saída do prelo de *Recupera-la salvación*, galardoado na primeira edición dos Premios da Crítica por “un xurado ideoloxicamente nada sospeitoso”. O autor limiao apuntou que *Recupera-la salvación* constituía “unha reflexión profunda, rigorosa e orixinal sobre un dos aspectos centrais do cristianismo: a vivencia da actitude de Deus respecto do home” e que presentaba “o cristianismo como salvación”. Casares recoñeceu que el, como os nados tras a Guerra civil, foran “educados na neurose do pecado e do inferno” do cristianismo tradicional. Resaltou que a estes principios Torres Queiruga opuxo que “o núcleo central do cristianismo é o amor”, que este se relacionaba coa constante na historia do medo do “medo á liberdade” coa consecuencia do “medo a Deus”, e que preocupou a “tantos escritores e pensadores de todos os tempos: desde o autor do libro de Job ata Dostoiévski ou Albert Camus” por ser “o mal do mundo”. O autor limiao salientou, en calidade de “afeccionado á teoloxía”, que era necesario “atravesar os Pireneos” –salvando o caso do xesuíta Álvarez Bolado– para atopar “parangón” a *Recupera-la salvación*. Valorou que Torres Queiruga concibise o mal, non como un “problema”, senón como “un misterio”, como “unha factitude tan dura como inevitable” e como pertencente á “finitude do home”. Vinte e un anos despois, Casares volveu sobre este libro, que “actúa como un bálsamo: alivia e fai ben”, pois Torres Queiruga achegaba nel unha imaxe de Deus “no que a moitos nos gustaría crer nos anos tormentosos da adolescencia e no que poderíamos crer de novo cantos vemos za non moi alonxado no horizonte o mar sereno da vellez”.

Unha vez máis un comentario sobre un tema, en vez dunha recensión sobre unha obra, ocupou a colaboración “Congreso internacional de literaturas rexionais”, do 5 de novembro de 1978. O

narrador ourensán adiantou información sobre o I Congreso que se ía celebrar en agosto de 1979 en Suecia –país natal da súa dona Kristina Berg– e ao que ían asistir “bretóns, occitanos, frisóns, galeses, irlandeses, galegos, etc.”, para os cales o termo “rexionalistas” non supuña “un xuízo a priori” sobre o carácter e categoría nacionais das súas minorías respecto aos seus respectivos países. Aclarou que os organizadores desexaban “arrincar as literaturas escritas en linguas non estatais da situación de abandono, acoso ou marxinação” na que se atopaban. Sobre este aspecto falara Casares días atrás cun membro do comité organizador do Congreso –un seu amigo, o doutor, poeta, profesor e tradutor Karl Bolay– na casa deste en Viken, movido polo interese de que “esas literaturas poidan saír do estreito círculo en que estean confinadas e teñan a oportunidade de ser coñecidas no mundo”. A presenza deste “europeo” –termo co que a Karl Bolay lle gustaba “definirse”– na organización do Congreso constituía para o autor limiao “un símbolo”. Explicou a súa admiración por Suecia, por representar unha liberdade cultural e ideolóxica fronte ao pechado mundo da cultura galega naquela altura. Para Casares, a mentalidade de Karl Bolay reflectía que “universalidade e rexionalidade ou nacionalidade non só non están rifadas, senón que a unha non se entende sen a outra”. Ademais, a ollada do seu amigo Karl Bolay significaba a negación do “papanatismo de todos aqueles que no nome dun pretendido universalismo, refugan, por localistas, os movementos de reivindicación dos dereitos culturais das minorías”.

Unha vez máis o interese por cubrir baleiros na historiografía galega e poñer en valor o descoñecido labor dos precursores moveu o autor ourensán á escritura da recensión “Vicetto reeditado na Biblioteca Gallega”, do 12 de novembro de 1978, sobre a edición facsimilar de *Los hidalgos de Monforte. Historia caballeresca del siglo XV*. Lembrou que Verea e Aguiar, Leopoldo Martínez Padín e Benito Vicetto foran precursores na “creación da conciencia diferencialista que está na base do Rexurdimento” e que Vicetto foi un dos historiadores románticos que “máis laborou para dotar a Galicia dunha conciencia histórica que non tiña”. Recoñeceu que “desde o punto de vista científico a súa obra sexa hoxe sostible e aínda pintoresca”, o que explicaba que a criticaran Murguía en 1886 e tamén

Saralegui, aínda que o que importaba a Casares era que estes precursores axudaron a crear un “sentimento patriótico colectivo”. Resaltou que a obra recensionada interesaba como “testemuño dunha época que é fundamento da realidade cultural que agora vivimos”, á marxe de que Vicetto recibira “xustas” críticas pola historia relatada. Aclarou que tamén merecera “grandes eloxios” polo relato de tipo histórico da man de Murguía, Rúa Figueroa, Brañas, Saralegui, Julio Nombela, Lamas Carvajal e outros para a novela *Los hidalgos de Monforte*, co que conseguira crear “un mito aínda hoxe arrombado, o dun Pardo de Cela loitador e defensor dos intereses populares de Galicia” e deixar para a posteridade o lema “Deus fratesque Gallaeciae”.

“Discursos parlamentarios”, do 19 de novembro de 1978, foi a primeira das colaboracións publicadas durante oito meses –os comprendidos entre o 19 de novembro de 1978 e o 29 de xullo de 1979– cunha nova estrutura interna da nota ou comentario: un parágrafo a modo de introito explicativo da escolla recensionada, o miolo da recensión e as conclusións ou apuntamentos finais sobre a obra ou sobre o autor. A escolma *Discursos parlamentarios (1931-1933)*, de Castelao, Otero Pedrayo, Suárez Picallo e Villar Ponte, saíu do prelo case cincuenta anos despois do comezo dos debates parlamentarios das Cortes Constituíntes da Segunda República española, nos que estes deputados galeguistas defenderan os “intereses de Galicia como minoría diferenciada dentro do conxunto heteroxéneo do Estado”. Nesta “divagación política”, na que a obra recensionada era un mero “pretexto” para falar de política, o autor limíao lamentou “o retroceso político de Galicia”, entendido este como o feito de non situar ningún partido continuador da tradición galeguista a ningún representante. Para Casares, esta precariedade explicábase porque o electorado europeo “sente pouco entusiasmo polos revolucionarios”, aspecto que solventou en parte o Rei, quen designou senador a García-Sabell mentres Paz-Andrade gañou un escano para o Senado. Advertiu que o escolmador pecaba de subxectivo, pois “a historia foi como foi e debe ser respectada”. Recomendou a lectura dos textos escolmados, polo “papel de estímulo nestas horas baixas que estamos vivindo”.

A preocupación do autor ourensán para que se tomase conciencia da necesidade de enfrontar os problemas literarios con rigor e sen sometemento aos partidos políticos constitúe unha temática constante á que regresou unha e outra vez. Desta volta, na colaboración “Un libro de Vicente Araguas”, do 26 de novembro de 1978, retomouna co pretexto da saída do prelo do “libro de poemas” –como denominaba o autor limiao ao poemario– *Paisaxe de Glasgow*. Respecto á decadencia da poesía galega, insistiu unha vez máis en que se estimaba, non a calidade das obras senón “a súa pretendida eficacia política”, o que derivou en “libros literariamente analfabetos¹⁴⁹ e politicamente degradantes¹⁵⁰”. Casares confirmou que este panorama principiara a mudar nos “últimos tres anos”, ao impoñerse “algunhas verdades tan nidias como elementais” e que tamén se perciben na escrita casariana: os temas literarios “son esteticamente neutros”, “a expresión ‘escribir para o pobo’ carece de sentido” e oculta “mala fe”, “o mellor servizo que un escritor lle pode facer a un país é unha obra ben feita” e “a eficacia política da literatura é máis que dubidosa”. Casares consideraba que os poetas novos “xa non se deixan enganar nin pola demagogia nin polas promesas dun éxito fácil”, caso de Araguas co seu debut literario, “un libro áxil, fresco, valente, reconfortante”, a diferenza dos poemarios de autores sometidos aos dictados políticos. Como en colaboracións anteriores sobre obras literarias, Casares salientou a “boa formación” do autor –con lecturas desde Manuel Antonio e Pimentel ata Louis Aragon, T. S. Eliot e Rafael Alberti– e “a beleza expresiva, a orixinalidade e a audacia, o ritmo e a musicalidade”, que conseguía ligar a poesía do autor nedense á “literatura ‘beatnik’ e ‘folk’¹⁵¹”.

O autor limiao deitou a súa ollada sobre o autor Lorenzo Varela –quen falecera pouco antes por causa dun infarto á idade de sesenta anos– na colaboración informativa “Morreu Lorenzo Varela”, do 3 de decembro de 1978, dirixida aos lectores que non coñecen a este “home

¹⁴⁹ O autor usou este cualificativo porque “partían da ignorancia do que é a literatura”.

¹⁵⁰ Casares consideraba que “eran a versión tardía e mala do realismo burgués decimonónico, no mellor dos casos, ou tapadeira pequeniña e egoísta de vaidades e oportunismo nada exemplares, no peor e máis frecuente de todos”.

¹⁵¹ Explicou que Araguas estaba contaxiado por Bob Dylan –sobre quen realizara a súa tese de doutoramento– e polos seus propios gustos musicais como cantante.

sensible e culto” –título do primeiro epígrafe–. Casares salientou a súa formación literaria en Baudelaire e os simbolistas franceses, a súa pertenza ao consello de dirección de *Taller* –“a prestixiosa publicación que dirixía Octavio Paz”– e por riba de todo a súa vinculación aos intelectuais galegos¹⁵² exiliados en Bos Aires, os cales “deron continuidade a un proxecto cultural dramaticamente interrompido en 1939”. Pese a ser autor dunha “obra escasa” –como rezou o título do segundo epígrafe–, a calidade dos dous poemarios en galego xa fora resaltara na nota “Un libro sobre a emigración” polo autor limiao, quen cualificou a Lorenzo Varela como posuidor dos trazos dos que carecían os sumisos poetas aos dictados políticos que criticou Casares en abondosas colaboracións: “o seu contido social vai sempre arroupado nun dominio técnico e nunha depuración formal realmente exquisita”. O inxusto descoñecemento e escasa atención á figura de Lorenzo Varela só se explicaban, en palabras de Casares, por “circunstancias extraliterarias (a pouca difusión da súa obra e as aldraxes duns grupiños de presión cultural tan ignorantes como pouco responsables)” e agardaba que se subsanase coa próxima recompilación da súa obra –que tamén foi obxecto dunha nova colaboración, “Outra vez Lorenzo Varela”.

O segundo volume recompilatorio de prosa galega –cuxo primeiro volume parabenizara en “Unha escolma de prosa galega”, ante a incomprendible razón de que as escolmas só atendesen a poesía– ocupou a recensión “Prosa galega (segundo volume)”, do 17 de decembro de 1978, sobre *Prosa galega 2*, preparada pola Cátedra de Lingüística e Literatura Galega da Universidade de Santiago de Compostela, dirixida por Ricardo Carballo Calero. Como en anteriores colaboracións, aínda que a finalidade da escolma é non só a de “ofrecer un material de traballo escolar” senón a de “presentar ao lector¹⁵³ e incluso ao investigador a evolución da lingua literaria moderna”, Casares expresou a súa preocupación pola lingua empregada. Criticou que, ao tratarse dunha publicación con “rango

¹⁵² Casares nomeou a Luís Seoane, Arturo Cuadrado, Rafael Dieste, Isaac Díaz Pardo e Xosé Otero Espasandín.

¹⁵³ O autor limiao referíase ao “lector común” ou lector pertencente ao gran público sen formación específica sobre un tema concreto.

científico e universitario”, se deberan manter “determinadas opcións ortográficas (por exemplo, o emprego do xe etimolóxico), polo seu carácter polémico” e como testemuño de solucións existentes na historia da prosa galega moderna. Respecto á edición, Casares mostrouse satisfeito co elevado número de autores elixidos e coa importancia cuantitativa e cualificativa das obras. Discrepou nunhas “miudezas” respecto aos criterios de ordenación da escolma: o uso do termo “*novo*” por estar “circuncrito a un presente efémero” e a inclusión, a causa da súa idade, de Moure Mariño, Marcial Suárez, Lueiro Rey e Fariña Jamardo entre a “xente nova”.

Casares pechou o ano 1978 con outra colaboración dedicada ás revistas galegas. En concreto, era a segunda colaboración sobre o número dez de “A revista *Encrucillada*”, o 24 de decembro de 1978. O autor limiao aproveitou o pretexto da publicación dun novo número para insistir na necesidade da existencia de revistas galegas para “ir creando órganos de expresión e medios de difusión en galego”. Lamentou a “triste experiencia” das revistas galegas¹⁵⁴ sobre as que pesaban condicións adversas naquela altura —“causas político-administrativas” ou “motivos económicos”—, xa superadas tempos atrás pese ao escaso número de lectores en galego e a “pouca simpatía que daquela espertaban as reivindicacións galeguistas” por *A Nosa Terra* —publicada durante case vinte anos, con algunhas interrupcións— e *Nós* —dezaseis anos—, e con problemas iniciais no caso de *Grial*, “guillotinado polo tristemente célebre Aparicio da etapa máis negra da censura”, e dun “enfoque a todas luces utópico, infantilmente esquerdista e ultranacionalista” no caso de *Teima*. Casares aludíbase da pervivencia de *Grial* —pese a que buscaban desprestixiala: “que ninguén mire cara á dereita, por favor”—, de *A Nosa Terra* —a pesar da “súa servidume política”— e de *Encrucillada*, obxecto da recensión. O autor limiao presentou a revista: “quen a lea, independentemente do credo relixioso que profese, atopará nela boa información, obxectividade, rigor e entusiasmo”, por máis que se tratasen “problemas relacionados co home e a Galicia do pasado e do presente” desde unha ollada cristiá.

¹⁵⁴ En referencia a *Vagalume* e *Teima*, obxecto de colaboracións precedentes.

1979 –ano no que saíron do prelo os relatos de *Os escuros soños de Clío*, as traducións *Eu son un neno*, *Eu son un peixe* e *Eu son un paxaro* de Miguel Ángel Pacheco, e a edición crítica das *Obras Completas de M. Curros Enríquez*, de forma simultánea ás corenta columnas de “A ledicia de ler”– principiou dun xeito semellante ao peche de 1977: cunha colaboración do autor limiao, “Reflexións ao comezar o ano”, do 7 de xaneiro de 1979, a modo de panorama sincrético do publicado no ano precedente. Aceptou a “fin de ano como un símbolo”, mais era consciente de que “os cambios no calendario pouco inflúen no desenvolvemento da realidade”. Mentres en 1977 Casares empregara a frase substantiva “unha vida literaria raquítica” a modo de eufemismo, no arrinque de 1979 usou “a crise editorial” como título do primeiro epígrafe. Explicou que o “preocupante” panorama editorial acusaba os “custos de edición” – causa que xa esgrimida con anterioridade respecto ás revistas galegas– e “a escasa produtividade literaria”, que pervivía desde 1977 porque os escritores –entre os que se incluía el mesmo – só tiñan a literatura como un “hobby”, debido a que o ritmo de vida no tipo de sociedade existente obrígaos a “gañar a vida como profesionais”. Precisou que os poucos escritores que tentaran profesionalizarse ocupaban o seu tempo en calquera “traballo ocasional e rendible” –artigos, colaboracións ou conferencias– e non dispuñan de tempo para “unha actividade tan necesitada de tranquilidade e repouso como a literatura”. Lamentaba que as “perspectivas” –título do segundo epígrafe– eran desalentadoras porque “as institucións culturais malviven na indixencia” e a política, “estéril”, tentaba “desprestixiar” institucións e persoas, que dedicaran esforzos e anos da súa vida na “recuperación económica, cultural, lingüística ou literaria de Galicia”, con “ataques desmesurados”, como os padecidos pola Real Academia Galega e as revistas *Teima* e *Vagalume*. Casares non decaía ante o contexto adverso –inexistencia de presenza galeguista na política e do apoio á cultura por parte das clases populares e da burguesía, e tamén deterioro da imaxe pública– e confiaba na “presenza cada vez maior da sensatez e o realismo”.

Xavier Alcalá volveu ocupar liñas nos comentarios do autor limiao por mor das súas categóricas afirmacións menosprezando a

literatura galega. A nota “Unhas declaracións pouco afortunadas”¹⁵⁵, do 21 de xaneiro de 1979, xurdiu das palabras pronunciadas por Alcalá nunha entrevista concedida a *La Voz de Galicia* con motivo da publicación¹⁵⁶ da súa novela *A insua*¹⁵⁷: “salvas as excepcións mínimas –os choscos no reino dos cegos– non hai nada que pague a pena escrito en galego”. Esta aseveración, que Casares cualificaba “de redondo e de inxusto”, ademais de “frívolo e pouco responsable”, moveuno a reivindicar os nomes¹⁵⁸ que Casares intuía Alcalá chamaba “as excepcións”, pois eran “escritores de talento”, de “tanto talento e de obra tan importante e digna como os escritores portugueses contemporáneos” admirados por Alcalá, “de quen por outra parte non sabemos se se considera a si mesmo chosco ou cego”. A crítica casariana derivou cara á irónica pregunta de que Alcalá debía “estar moi convencido do seu propio talento e da súa valía literaria”, pois non tería sentido algún “aumentar inutilmente o número de cegos nun medio literario maioritariamente composto por eles”. Casares insistiu na pouca responsabilidade de Alcalá ao emitir tal aseveración, propia dun “definidor literario dogmático e excluínte”¹⁵⁹, por máis que posuía “simpatía”, “sinceridade da entrega a uns ideais” e “intelixencia”. O autor ourensán consideraba que a Alcalá lle faltaba “capacidade” para ser crítico literario, debido a que “o seu xuízo carece de seriedade” e semellaba “frase típica de tertulia de café”, co mesmo valor que se Casares falase de enxeñería.

Unha nova publicación da autoría de Valentín Paz-Andrade –de quen xa recensionara o poemario *Pranto matricial*–, saída do prelo

¹⁵⁵ É a única das comprendidos entre o 19 de novembro de 1978 e o 29 de xullo de 1979 que non responde aos trazos da nova estrutura interna da colaboración ou comentario sinalados páxinas atrás –antes de describir a colaboración “Discursos parlamentarios”–.

¹⁵⁶ O autor informou que se convertera en “noticia digna de ser recollida polos periódicos” e “incluso o seu autor poida dispor de xenerosas tres columnas para falar da súa obra”, o que a Casares lle resultaba “tan agradable como digno de loanza” por tratarse dunha novela galega.

¹⁵⁷ Adiantou que a recensionaría “máis adiante”.

¹⁵⁸ Nomeou a Álvaro Cunqueiro, Eduardo Blanco Amor, Xosé Luís Méndez Ferrín, Ánxel Fole, Celso Emilio Ferreiro, Díaz Castro, Antón Tovar, Salvador García-Bodaño, Xosé Luís Franco Grande “e algúns máis que non cito por non facer a lista demasiado longa” xa que, para Casares, “son algo máis que choscos no reino dos cegos”.

¹⁵⁹ Casares recoñeceu que Alcalá “está no seu dereito de exercer de canto lle pete, mentres os demais teñamos tamén o dereito de dicir o que nos parece”.

“nun momento de grande interese por unha aproximación de Galicia e a súa cultura á área luso-brasileira como o que estamos vivindo”, motivou a atención do autor limiao sobre o ensaio *A galecidade na obra de Guimarães Rosa*, na recensión “Guimarýes Rosa con ollos galegos”, do 28 de xaneiro de 1979. Casares cuestionou a pretendida “tese da galecidade” proposta por Paz-Andrade respecto á obra de Joýo Guimarýes Rosa, pese a considerala “arriscada e atractiva” e “unha fermosa metáfora” –título do segundo epígrafe, tras o primeiro “galecidade”. Casares non se resistiu a achegarlle a Paz-Andrade datos empíricos cos que podía alimentar a súa tese da galecidade: Antonio Vidal, un galego da Limia, fundou a cidade onde nacera Guimarýes Rosa, como podían corroborar Eduardo Blanco Amor, o xornalista Pablo Núñez Arca e o propio Casares, pois viran a partida de nacemento de Vidal.

Baixo o título “Os Premios da Crítica”, o 4 de febreiro de 1979, o autor reuniu no mesmo comentario, por vez primeira, os dous galardóns denominados así: por unha banda, os xurdidos en 1956 para premiar obras publicadas en lingua castelá, as galegas e catalás desde 1976 e tamén as éuscaras desde 1977; e por outra banda, os xurdidos en 1978 en Galicia para premiar as obras publicadas o ano anterior en lingua galega. Casares insistiu –como en colaboracións precedentes dedicadas aos galardóns anuais e outorgados desde 1977 “ao mellor libro de poemas e á mellor novela publicada nas catro linguas hispanas”– no “gran prestixio”, na carencia de dotación económica e na permanencia “á marxe dos intereses comerciais que se moven arredor do mundo editorial”. Desde a súa condición de membro do xurado que ía elixir “en Murcia” –título do primeiro epígrafe, co que resaltou o cambio de ubicación respecto a Sitges na edición anterior de 1977– a novela e poemario publicados en galego, Casares volveu denunciar a escaseza de produción en galego. Aproveitou para resaltar a “indubidable calidade” de dous poemarios que xa recensionara en “A ledicia de ler”: *Silabario da turbina*, do grupo Rompente, e *Paisaxe de Glasgow*, de Vicente Araguas. Da literatura castelá resaltou sobre todo tres novelas de “calidade indubidable”¹⁶⁰ –pese a

¹⁶⁰ Casares valorou as obras *La consagración de la primavera*, de Alejo Carpentier; *Casa de campo*, de José Donoso; e *El cuarto de atrás*, de Carmen Martín Gaité. Ademais engadiu *Las*

que Francisco Umbral insinuara¹⁶¹, “con inxustificada displicencia” que era “mala”– e cinco poemarios¹⁶². Agardaba que “Os Premios da Crítica Galega” –título do segundo epígrafe– discorreran co mesmo “éxito” da primeira edición. Cuestionou o criterio temporal para elixir os libros: “¿Os que leven pé de imprenta de 1978?” ou “¿Os aparecidos entre maio e maio?”. Casares prefería a data do pé de imprenta¹⁶³, por ser “segura” mentres que a segunda proposta se podía “prestar a malas interpretacións”.

A segunda colaboración dedicada ao Premio de Narracións Curtas “Modesto Rodríguez Figueiredo” centrouse nos volumes recompilatorios dos relatos galardoados na segunda e terceira edición. A nota “Narracións curtas en galego”, do 11 de febreiro de 1979, constaba dun primeiro epígrafe, “Dous narradores tradicionais”, denominado así en referencia ao estilo de Xavier Alcalá e de Xosé Manuel Martínez Oca nos seus relatos “A fundición” e “No fondo do espello”, recoñecidos co primeiro e segundo galardón, respectivamente. Aínda que para Casares ambos os dous autores escribían “nun bo galego”, valorou menos a narración de Alcalá que a de Martínez Oca –de quen xa resaltara o seu conto “Un home no corral”, o terceiro galardón no I Premio Pedrón de Ouro e recensionado en “Catro narracións”. Respecto a Xavier Rodríguez Barrio e X. I. Taibo, recoñecidos con mencións polos seus respectivos relatos “Chegaron as chuvias” e “O leite”, apuntou que o de Rodríguez Barrio –de quen recensionara o relato “A enquisa” galardoado no I Premio Pedrón de Ouro, e o poemario *Antífona da*

lecciones suspendidas, de Félix de Azúa; *El monarca del tiempo*, de Javier Marías, e *El mismo mar de todos los veranos*, de Esther Tusquets. Casares acertou coa súa aposta por Donoso.

¹⁶¹ Non localizamos o artigo ao que se refería Casares.

¹⁶² Eran estes: *Variaciones*, de Álvaro Pombo; *El viaje a Bizancio*, de Luis A. de Villena; *Las rubíayatas de Horacio Martín*, de Félix Grande, e *El abedul en llamas*, de Justo Jorge Padrón.

¹⁶³ A preferida por Casares foi a que resultou elixida. Na edición de 1979 o galardón de “Creación Literaria” mereceu *Os outros feirantes*, de Álvaro Cunqueiro. Nesta mesma modalidade, foron galardoadas en posteriores edicións tres obras de Casares: *Os escuros soños de Clío*, en 1980; *Un país de palabras*, en 1999, e *O sol do verán*, en 2003. Casares tamén mereceu galardóns na modalidade “Galego cgregio” en 2002, e na de “Ensaio”, tamén en 2003, por *Da miña acordanza. Memorias sobre Ramón Piñeiro*.

redención– semellaba máis “poema” que “narración”, mentres que Taibo “non estivo moi acertado” –a diferenza doutras creacións súas ben valoradas polo autor ourensán, como os catro relatos do volume *O fotógrafo*, e a novela *Homes de ningures*. O segundo epígrafe, “O pulo de Rey Ballesteros”, deu nome ao ditame do xurado –do que formaba parte o autor limiao– da terceira edición do Premio Pedrón de Ouro, que mereceu o relato “Número de patente”, de Xan Guisán Seixas. Tamén concederan mencións para “A figueira”, tamén de Martínez Oca, e para “Querido Brais”, de Anxo A. Rei Ballesteros, este último, o “predilecto” do autor limiao como referira con anterioridade. Casares insistiu en que o relato de Ballesteros estaba “intelixentemente ben escrito”, con “finura literaria” e cunha “escrita” mellor que a de Taibo. Puntualizou dous trazos do relato “A figueira”, de Martínez Oca: “o bo facer” dun autor con talento pero “choído” por “tradicionalismo” algo “abafante”, e que soubera abandonar o “mundo estreito” de narracións precedentes. Casares concluíu que a narrativa galega se atopaba nun “bo momento” –título do terceiro epígrafe– que podía proseguir se existía un aumento da produción narrativa de calidade.

O aperturismo que mostrou o autor limiao en diversas facetas – caso da súa propia obra literaria, postura política, lecturas persoais, amizades de ideoloxías diversas, e tamén no contido exposto nas colaboracións xornalísticas, por citar algunhas– especificouno na colaboración “Cantonalismo literario”, o 18 de febreiro de 1979: “aínda conservando as peculiaridades da tradición literaria de cada país, o abrir as portas ao mundo resulta tan necesario como indispensable” ata tal punto que “o contrario sería antinatural e pouco intelixente”. Casares rememorou momentos pasados desa frutífera “europeidade”: “a lección do pasado” –título do primeiro epígrafe– do Camiño de Santiago como vehículo de comunicación durante a Idade Media e da novela *A romería de Xelmírez* de Ramón Otero Pedrayo, do Renacemento galego xurdido do romanticismo europeo, así como dos membros da Xeración Nós coa súa “peregrinación” pola literatura inglesa e sobre todo pola francesa. Respecto á “situación actual” – título do segundo epígrafe– deu conta de novidades que, a semellanza das recollidas antano no boletín *Nós*, só mantiña hogano Francisco

Fernández del Riego. Consideraba amplas “as posibilidades” futuras se se entendían os espazos lingüísticos do castelán e o portugués como “unha prolongación natural do noso ser”. Afirmou que “calquera galego con estudos medios está en condicións de entrar neles e moverse alí comodamente”, mais poucos o facían e descoñecían “a moderna literatura española” e sobre todo a “excelente poesía” castelá, ao tempo que “a portuguesa e brasileira son olímpicamente ignoradas” e os narradores brasileiros lían a imposición da “industria editorial española en versión castelá”. Casares recomendou unha proposta que el mesmo levou á práctica fóra de Galicia dando conferencias, asistindo a congresos, simposios e xornadas, gozando dunha bolsa para escritores en Alemaña, formando parte do xurado de distintos premios, representando institucións galegas, entre outras iniciativas: a corrección da “excentricidade de Galicia, xeograficamente apartada dos centros culturais europeos e peninsulares”, a través “dun simbólico pero efectivo novo Camiño de Santiago”.

A preocupación pola normativización morfolóxica e ortográfica era unha constante para o autor limiao, pois recoñecía que lle “toca moi de preto”, polo cal se pronunciaba de forma detallada no comentario “A polémica sobre o galego”, do 4 de marzo de 1979. O detonante para o comentario foi a polémica existente entre tres colaboradores¹⁶⁴ do xornal coruñés, o artigo de Ricardo Carballo Calero sobre a grafía de “Rianjo, Viojo e Gesteira” e un breve solto de X. L. Montaña aparecido en *La Voz de Galicia* o xoves anterior “no que se pide unha definición pública das entidades galegas competentes no problema” –e que non puidemos localizar. As consideracións casarianas atenderon a tres aspectos abordados en sendos epígrafes do comentario: “dúas normas”, “os lusistas” e “non engadir confusión”. Como referira con anterioridade, as diferenzas entre as normas propostas pola Real Academia Galega e o Instituto da Lingua Galega eran “poucas e non demasiado importantes”, fronte a unha opinión

¹⁶⁴ Casares non citou os nomes pois consideraba que “o lector coñece xa a polémica” e nós non nos aventuramos a referilos pois varios colaboradores abordaron a normativización do galego nas páxinas de *La Voz de Galicia* durante ese ano. Como non fixemos un seguimento dos artigos deses colaboradores para poder extraer citas *ad hoc* do seu enfrontamento, limitámonos a recordar que o autor limiao aludira á polémica existente entre Xesús Alonso Montero e Francisco Rodríguez, na nota “O conflito lingüístico”.

xeralizada que causaba preocupación “moitas veces inxenua” en círculos privados. Retomou a referencia á tendencia lusista, estendida nalgúns sectores intelectuais a raíz dun artigo de Rodrigues Lapa na revista *Colóquio/Letras*, moi difundido en Galicia e ao que respondeu Ramón Piñeiro. Indicou que estaba asentada en “bos argumentos lingüísticos” mais que excedía o marco científico e incidía no político polo cal o autor ourensán a entendeu como “unha decisión de política cultural”. Casares procurou unha solución para esa “situación de desconcerto” plasmada en manifestacións varias –caso dos citados artigos de tres colaboradores– “para evitar un deterioro aínda maior” e fixo un chamamento ás “institucións responsables, e dun xeito especial a Real Academia Galega e os organismos culturais da Xunta”.

O autor limiao detívose nas obras galegas merecedoras dos Premios da Crítica fallados en Murcia o 24 de febreiro no quinto comentario dedicado a estes Premios, “Crónica de Murcia”, publicado o 11 de marzo de 1979: o poemario *Tempo de Compostela*, de Salvador García-Bodaño¹⁶⁵, e a novela *Homes de ningures*, de X. I. Taibo –xa recensionada–, publicada nunha edición “popular e asequible”, aínda que “circulou tarde e en escaso número”. Consonte sinalara Basilio Losada ao defender o poemario galardoado, este significaba para Casares “a recuperación dun poeta” –como intitula o primeiro epígrafe– que estivo a piques de perder o seu “lugar destacado” na poesía galega moderna, pese a posuír “unha voz poética madura e de grande orixinalidade”, por causa do seu silencio editorial desde *Ao pé de cada hora. Tempo de Compostela* –fronte á aposta casariana *Silabario da turbina*– salientaba por ser da autoría dun soa voz poética, “a súa madurez literaria” e a “fermosa e limpa claridade lingüística do seu verso”. En suma, para Casares, representaba, “a serenidade e boa factura dun verso clásico” fronte á “fresca audacia” e a “xenerosa e arriscada vontade anovadora” de *Silabario da turbina*.

¹⁶⁵ Casares non resaltaba este aspecto na colaboración anterior, onde adiantaba que o ditame do xurado sería en Murcia e mostraba a súa preferencia polo poemario *Silabario da turbina* –xa recensionado– do grupo Rompente e *Paisaxe de Glasgow*, de Vicente Araguas –tamén recensionado por Casares–. Apuntou que o poemario de García-Bodaño saíra do prelo nunha edición “ultraminoritaria (setenta e cinco exemplares, numerados e asinados, con gravados de Alfonso Costa, que se vendían ao prezo de vinte e dúas mil pesetas)”.

Desde a primeira colaboración en “A ledicia en ler”, o autor ourensán manifestou a súa preocupación pola “proxección exterior da literatura galega”, de aí que dedicase tantas colaboracións aos Premios da Crítica, pois estes constituían “unha plataforma de lanzamento” para a produción literaria galega, que conseguía así eludir “o pesado pano do descoñecemento e de silencio”. Casares consideraba que a escrita en galego alcanzaba, co apoio dos galardóns, unha “trascendencia non facilmente calculable, pero evidente” a través de teletipos nas redaccións e alén das fronteiras españolas da man da Asociación Internacional de Críticos Literarios, que xa lograran a inclusión de tres obras galegas¹⁶⁶ na escolma da Biblioteca de Ouro da UNESCO.

De novo un “atraso involuntario” explica que o autor limiao non atendera aínda os catro primeiros números “dedicados ao feito teatral desde distintos ángulos de enfoque”, publicados desde maio de 1978 baixo a dirección de Francisco Pillado Mayor e a coordinación de Manuel Lourenzo –destacada figura teatral a quen mencionou en catro colaboracións anteriores. Baixo o título “Os Cadernos da Escola Dramática Galega”, do 18 de marzo de 1979, o autor limiao detívose no antecedente histórico da “Escola Dramática” –título do primeiro epígrafe– na Escola homónima nada en 1922 a partir do Conservatorio de Nacional de Arte Galega da Irmandade da Fala coruñesa, segundo recollían no anexo ao boletín, coa finalidade de loitar pola “progresiva mellora das estruturas teatrais galegas desde unha postura de solidariedade e de liberdade”. O interese casariano por dar a coñecer o labor desenvolvido desde institucións galegas explica que dedicase os restantes dous epígrafes, respectivamente, á “organización” e ás “actividades” da Escola Dramática Galega. Neles resaltou a Francisco Pillado como responsable do departamento encargado de estudar “as formas do teatro popular” e “a literatura dramática”. Salientou que os comentados *Cadernos* e a organización de actos públicos respondían ao labor deste departamento, entre outras “actividades”, caso da posta en escena de trinta pezas dramáticas e da creación de dúas¹⁶⁷, por parte

¹⁶⁶ Tratábase dunha “escolma dos cancioneros medievais, os poemas de Rosalía de Castro e as prosas de Alfonso R. Castelao”.

¹⁶⁷ Eran estas: *A benfadada historia do coitado Bamboliñas*, de Xulio González Lourenzo; e *Mulleres de mulleres*, “concerto interpretativo con textos de Otero Pedrayo e Álvaro Cunqueiro”.

deste “grupo de entusiastas do teatro, que non merecen máis que parabéns e axuda de todos”.

Baixo o título “Un texto de xeografía”, do 25 de marzo de 1979, o autor limiao insistiu na imperiosa necesidade –“o esperado decreto xa non pode tardar”– de lograr a “normalización do ensino en Galicia”. Ansiaba esta solución para os “problemas relacionados co ensino”, dos que era boa mostra do manual escolar recensionado, *Xeografía de Galicia*, da autoría de Maruxa Barrio Val, Enrique Harguindey, Ánxel Iglesias Díaz e Francisco Pillado Mayor. Unha vez máis Casares insistiu no “esfuerzo persoal excesivo” levado a cabo por docentes sabedores doutro dos baleiros do ensino: a falta de material escolar, xa que “o libro de texto require unha inversión forte que moi probablemente sobrepasa as posibilidades económicas das editoriais galegas”. Como en colaboracións precedentes, o autor ourensán valorou que, pese a que o labor dos autores se limitara a recompilar e ordenar o “abundantísimo material existente”, o seu manual conseguira “pór ao alcance do alumno ou do estudoso non especialista unha serie de datos dispersos que lle van permitir profundar con pé seguro e sen dificultades no coñecemento da súa terra”. Sinalou outros valores como a “boa concepción pedagóxica”, a “sensibilidade” para encarar o “material heteroxéneo”, e a “riqueza” e “corrección encomiables”. Casares parabenizoulas por vez primeira nas súas colaboracións, cando as cualificou como froito dun coidado “modélico”, que confiaba se plasmaría no segundo volume que xa adiantaba, un “dedicado á Xeografía Humana e Económica”.

O autor ourensán manifestou ledicia no comentario “A inauguración do novo edificio da Academia”, do 8 de abril de 1979, polo “histórico” e “significado” recoñecemento dos monarcas Juan Carlos I e Sofía á cultura galega, tras viaxar “expresamente para a ocasión” e dotar coa súa “presenza” de “evidente solemnidade” o acto de inauguración da sede da Real Academia Galega, “pese á sinxeleza externa do protocolo”. Casares alédouse de que “unha cultura en tempos recentes aínda acosada e maltratada” tivera “o recoñecemento e a simpatía do propio Xefe do Estado”, e ademais expresándose en lingua galega: “o idioma galego –unha regalía entre outras regalías de

España— ben é merecente de todos os sacrificios”¹⁶⁸. Casares incidiu en que existían “entidades públicas e privadas” que dispuñan de “medios para materializar” a axuda que precisaba a Real Academia Galega na “nova e decisiva etapa”, principiada coa inauguración da sede na coruñesa rúa Tabernas, no acto académico celebrado o 22 de marzo de 1979. Dirixiuse ás “autoridades, especialmente as que saían das próximas eleccións municipais” para que soberan “estar á altura da intelixencia e a xenerosidade de El Rei”.

A preocupación de Casares pola tardanza en recensionar os catro primeiros volumes dos *Cadernos*, por mor do reiterado “atraso involuntario”, explican que, dous meses despois, publicase unha segunda colaboración, “Cadernos da Escola Dramática Galega”, datada o 15 de abril de 1979. Para desquitarse, Casares reiterou a mesma estrutura da primeira colaboración sobre os *Cadernos* con leves cambios: o primeiro epígrafe pasou a intitularse “A Escola Dramática” —en lugar de “A Escola Dramática”— e recolleu o contido dos tres epígrafes da primeira colaboración; e engadiu un segundo epígrafe, “Os Cadernos”, no que reproduciu parte do introito da primeira nota referido ao contido de cada un dos catro volumes e que ampliou nesta segunda para esclarecer o esquematismo da primeira.

O autor ourensán recoñeceu por vez primeira¹⁶⁹ que recensionaba unha obra rodeada de circunstancias, “algunhas persoais, de explicación non doada”, como era o caso da “vella e longa amizade” que o vinculaba co trívés Manuel Luís Acuña. Lembrou a xenerosa acollida deste “home intelixente, bo e sensible” para os “escritos iniciais” de Casares, e o rescate do esquecemento deste “poeta tan interesante como ignorado”. Como nas colaboracións deste período que non rematou ata xullo de 1979, o autor limiao principiou a recensión “*Firgoas*, de Manuel Luís Acuña”, do 22 de abril de 1979, sobre a reedición, aumentada con nove poemas inéditos, de *Firgoas* cunha breve síntese do autor. Sinalou que era integrante da mesma

¹⁶⁸ Casares sinalou que algúns asistentes foran obxecto de “persecución e o desprezo por parte dos poderes públicos a causa dun compromiso e unha lealdade co seu país”, polo cal “valoraban moi ben a importancia do que alí estaba sucedendo”.

¹⁶⁹ Cando definiu a Juan José Moralejo como “amigo”, non especificou nin aclarou as orixes da súa amizade.

xeración que Manuel Antonio, Amado Carballo, Blanco Amor, Álvaro de las Casas, Euxenio Montes e Fermín Bouza-Brey, autores todos eles dunha obra maior “en cantidade, pero de ningún xeito en calidade”. Tras este primeiro epígrafe “Manuel Luís Acuña”, sucedeuse o segundo, “*Firgoas*”, escrito por Casares coa finalidade de que os “poetas mozos” apreciases os seus valores –“a musicalidade, o simbolismo, a beleza formal” e a presenza “dunha realidade xenuinamente galega”–. Tamén pretendía que se lle rendese homenaxe a este autor de “calada, exemplar e honrada existencia”, que se reparase “unha ferinte inxustiza”, e que se recuperase “unha das voces máis auténticas do vangardismo galego”.

As homenaxes continuaron no seguinte comentario, “Luís Seoane”, do 29 de abril de 1979, motivado polo seu falecemento, a véspera de falar sobre o seu “amigo entrañable”, Lorenzo Varela. A breve semblanza do autor volveu centrar o primeiro epígrafe, “Unha vida dedicada á arte” e o inevitable epígrafe “O exilio”. No primeiro, Casares aludiu aos últimos debuxos realizados –un de Emilio García Gómez e outro de Fernando Sánchez Dragó. Sobre a etapa do exilio, aclarou que Seoane desenvolvera unha “intensísima” actividade colectiva e persoal e producira unha obra “admirada, valorada e recoñecida”, caso da pioneira poesía social con *Fardel do eisiliado* –xa resaltada en “Un libro sobre a emigración”– e *Na brétema, Sant-Iago*. O autor limíao reservou o epígrafe “Cabo” para salientar as virtudes persoais de Seoane, entre elas “o seu sentido da amizade e a súa gran xenerosidade”. Matizou que estes valores estaban filtrados ambos os dous por un “apaixonamento vital e nobre, que ás veces tanto o magoaron” aínda que recadara “a homenaxe persoal que cantos o coñecemos lle tributamos dentro dos nosos corazóns”.

O propio seguimento das súas columnas xornalísticas publicadas demostrouno unha vez máis o autor ourensán cando se dirixiu ao lector cómplice e sabedor de que “hai un par de semanas” xa aludira a Fernando Sánchez Dragó, por terlle realizado un esbozo Luís Seoane antes de falecer, mentres aquel presentaba o programa televisivo *Encuentros con las letras*. Baixo o título “*Gárgoris y Habidis*, de Fernando Sánchez Dragó”, do 13 de maio de 1979, recensionou os catro volumes de *Gárgoris y Habidis. Una historia mágica de España*.

Casares sinalou que constituían “o acontecemento bibliográfico do ano” e criticou que aínda non tiveran presenza na prensa galega. Recoñeceu ao final do primeiro epígrafe, “O escritor”, que os datos biográficos non daban conta do “verdadeiro perfil intelectual e espiritual” de Sánchez Dragó¹⁷⁰. Describiuno como “unha personalidade pouco común e totalmente atípica nun medio cultural tan monolítico e estereotipado como o español”. Resaltou que era autor dunha obra tan curiosa¹⁷¹ que respondía a “un serio estudo sobre historia de España”, sobre “a historia dos mitos, non a dos feitos” para “reconstruír a España que puido ser e que non deixaron ser”. Referiu que “Galicia” –título do segundo epígrafe– case ocupaba todo o segundo volume, e que “a figura do bispo” Prisciliano resultaba “central na argumentación do libro”. Como na colaboración anterior, o epígrafe “Cabo” empregouno o autor limiao para incidir na calidade da linguaxe desta “tan suxestiva e densa” obra, que constituía “un exercicio lingüístico sen precedentes en lingua castelá”, co que Sánchez Dragó daba “unha lección de ben escribir”.

Francisco Fernández del Riego –unha das figuras obxecto dun retrato caricaturizado canda Siro na sección “Con esta lupa” de *La Región* o 30 de decembro de 1973, e de quen xa recensionara a súa *Antoloxía de poesía galega. Do dezanove aos continuadores*–, ocupou o comentario “Paco del Riego”, do 20 de maio de 1979, con motivo da entrega ese mesmo día do premio Pedrón de Ouro 1979, que aceptara recibir –pese a ser reacio a homenaxes– porque lle querían “demostrar o afecto que tantos senten por el”. Aínda que pode sorprenden que Casares non se incluíse entre os amigos de Francisco Fernández del Riego –como si fixo con Juan José Moralejo e con Manuel Luís Acuña–, a razón¹⁷² debía-se a que o consideraba “dono da virtude da

¹⁷⁰ Casares definiu a Sánchez Dragó como “apaixonado e reflexivo, independente, irrespectuoso, iconoclasta, cristián, místico, visceral, lúcido, teimudo, arbitrario, seguro, sarcástico, despectivo, intelixente e incrivelmente culto”.

¹⁷¹ O autor ourensán explicou que esta obra de Sánchez Dragó, ademais de ser “un tratado de historia, un poema, unha confesión persoal, unha obra literaria, un exercicio estilístico, unha indagación sobre o inconsciente colectivo dos españois”, tamén constituía “un luxo, unha festa, un aire fresco, unha irreverencia, un capricho, un alarde de fantasía, unha seria meditación, un revulsivo, un acto de valentía, unha provocación”.

¹⁷² O motivo último non se coñeceu nas verbas de Casares, quen non se pronunciou sobre as desavenencias nalgúns momentos dos abondosos anos de relación que compartiron. Pola

amizade, que profesa cunha rara fidelidade”. Esta cualidade de Fernández del Riego non era óbice para que Casares resaltase as súas virtudes e o seu responsable labor ao longo de todo o comentario e para que o rematase afirmando “sirvan estas breves liñas de presentación de cativo homenaxe a este galego exemplar”. O autor limiao salientou tres trazos do galardado: o seu “labor calado” —como rezou o primeiro epígrafe—, propio da “moral calvinista do traballo que ten este home ríxido e concienciado” que exemplificaba coa “puntualidade anglosaxona da revista *Grial*” e a xerencia “brillante” e “eficaz” da Editorial Galaxia; a súa militancia galeguista “desde o comezo da súa adolescencia” —no segundo epígrafe, “As orixes”—; e “a súa obra” ensaística, libros “fundamentalmente necesarios e eficaces” deste “home de acción”, caso da *Escolma de poesía galega* (volumes III e IV), a *Historia da literatura galega* e o próximo vocabulario castelán-galego, e *Letras do noso tempo*. Preciso que este último era reflexo da súa faceta de “lector empedernido” e de ser “un dos mellores coñecedores galegos da literatura europea e americana dos nosos días”.

De novo o pretexto para a escritura dunha recensión foi a concesión do Premio da Crítica Galicia 1979 a *Os outros feirantes*, de Álvaro Cunqueiro, aínda que para o autor limiao a importancia do galardón residía en reparar “en certo xeito unha vella inxustiza”, pois non o considera “o mellor libro do escritor”¹⁷³. O título “Álvaro Cunqueiro”, elixido para a recensión do 3 de xuño de 1979, foi outra maneira de resarcir que “un escritor de tanta categoría foi tan sistemática e teimudamente denigrado” nos últimos anos, por “estrañas categorías críticas de orixe política”, e mesmo se desouvara que unha vez fora candidato ao Premio Nobel de Literatura. Aplaudiu sobre todo o comportamento do pobo, empeñado “en seguir vendo a Cunqueiro por riba dos dogmas e as consignas”, como tamén demostraran os asistentes á cea dos Premios, que representaban a

contra, Fernández del Riego si dedicou duras palabras ao autor limiao nas conversas que mantivo con Perfecto Conde (2018).

¹⁷³ Casares sinala que “algúns dos contos están escritos un pouco desde a retórica e a anécdota fácil” aínda que recoñece que, en *Os outros feirantes*, hai “dúas dúcias de relatos dun pulo e un vigor realmente insuperables”.

“esas clases medias que desde hai anos veñen soportando as nosas letras”, e non á “burguesía galega”. Para Casares, Cunqueiro, con *Os outros feirantes* –título do segundo epígrafe e que, xunto con *Escola de menciñeiros* e *Xente de aquí e de acolá*, constituíu unha triloxía de “breves retratos da nosa xente”– presentaba adobíos propios da literatura oral, caso do “humor, a tenrura, o lirismo, a imaxinación e a sorpresa”. Segundo o autor limiao, estes trazos dábanlle “ese aire de cousa popular” ás páxinas cunqueirianas, que, a pesar da “substancial significación de fábulas”, daban “unha imaxe fiel da realidade galega”, a diferenza da dos “realistas e os costumistas do século pasado”. Como era habitual nas recensións casarianas, o “estilo” – título do último epígrafe– de Cunqueiro era a clave da “esencia da obra cunqueiriana”, conformada polo “conxunción do popular co culto” e por unha “sinxeleza expresiva, resultante dunha “grande elaboración literaria” –como aconteceu coa propia escrita de Casares.

Ramón Martínez López –ao que o autor limiao xa amentara como un dos fundadores do Seminario de Estudos Galegos– foi por vez primeira centro do interese por un capítulo seu, “Literatura gallega en el exilio”, recollido da páxina 285 á 323 no tomo VI da obra colectiva *El exilio español de 1939*. Baixo o título “Literatura galega no exilio”, do 10 de xuño de 1979, o autor limiao reiterou e esmizou “unha obra xigantesca” –título do segundo epígrafe– realizada polos intelectuais galegos exiliados, a través da creación de editoriais que publicaran revistas, emisións de radio e creacións de distintas institucións culturais, e sobre todo obras tan destacadas como o álbum *Homenaje a la Torre de Hércules* –con debuxos de Luís Seoane e prólogo de Rafael Dieste, e seleccionado como un dos dez mellores libros impresos no mundo entre 1935 e 1945 polo American Institute of Graphic Arts. Casares precisou que este amplo labor o realizaran “os homes” –título do terceiro epígrafe– exiliados en Arxentina, a zona do Caribe e Estados Unidos, dos cales salientou algunhas actividades culturais. Agradeceu a Martínez López que recuperase “a nosa memoria colectiva, tan drasticamente perturbada despois da Guerra Civil”.

O título da recensión “Abundancia de libros”, do 17 de xuño de 1979, permitiu ao autor ourensán informar do incremento da

produción editorial galega, respecto ao ano 1975 do comezo de “A ledicia de ler”, cando carecía dos “catro ou cinco libros que cumprían para un encontro dominical cos lectores” cada mes. Recoñeceu que o aumento provocara que “xa non hai maneira de falar de todos os libros que se publican en galego ou sobre Galicia”, pois ascendían a “vinte e cinco ou trinta volumes”, e víase obrigado a seleccionar e moitos autores “se queixan de que non se fala dos seus libros”. Este introito xustifica que, por vez primeira, abordase na mesma recensión catro libros de Edicións do Castro e que se limitase a “deixar constancia” da súa publicación, excusándose con que as temáticas quedaban “moi lonxe da competencia deste comentarista”: *Geología de la parte norte del Macizo Ibérico*; *Documentos para la historia de las Reales Fábricas de Sargadelos*, de Antonio Meijide Pardo e prólogo de Domingo García-Sabell; *Los petroglifos gallegos*, de Antonio de la Peña Santos e J. M. Vázquez Varela; e o número 3-4 da revista *Gallaecia*.

A saída do prelo de *Galego cero*, de Xosé María Álvarez Cáccamo, motivou a recensión “Galego cero”, do 24 de xuño de 1979, e deu pé ao autor limiao a recoñecer –como temos insistido en colaboracións precedentes– que tiña dedicado “moitos comentarios” ás “incorreccións do galego escrito, especialmente o empregado nos comunicados dos partidos e as centrais sindicais” porque estes actuaban “cun descoído censurable”. Aledouse doutras obras publicadas dando conta deses erros, caso do terceiro volume do método do galego do Instituto da Lingua Galega da Universidade de Santiago de Compostela, *A lingua galega hoxe* de Juan José Moralejo –xa recensionada– e *Galego hoxe, galego onte* de Constantino García –tamén recensionada por Casares. Presentou a “Álvarez Cáccamo” –título do primeiro epígrafe– pois os lectores de *La Voz de Galicia* non o coñecían, antes de centrarse no segundo epígrafe, “Galego cero”, onde Casares entou o *mea culpa* dos “pecadores” que cometían erros. Afirmou que este “breve diccionario de disparates” axudaría na “purificación do galego e na construción da súa norma culta”, aínda que na segunda edición se deberían corrixir “algúns erros”.

As publicacións motivadas pola homenaxe a unha autora ou autor o Día das Letras Galegas volveron ser o detonante para a escrita da

recensión “Correspondencia de Manuel Antonio”, do 1 de xullo de 1979, sobre o terceiro volume, a correspondencia¹⁷⁴, da *Obra completa* de Manuel Antonio –nomeado por Casares como referente para as novas xeracións desde a colaboración “Poetas novos”, a pesar de que “ata 1972” só era “coñecido como autor dun só libro de versos e algúns poemas soltos”. Casares aléxase de que a situación mudara a raíz da “feliz casualidade” –título do primeiro epígrafe– do encontro médico de Domingo García-Sabell coa nai do poeta. Agradeceu que o azar posibilitara coñecer “un Manuel Antonio novo e distinto”, a través da descuberta de “libros inéditos, moreas de cartas, prosas, fotografías, apuntamentos, cadernos de navegación...”, datos biográficos e un catálogo da súa biblioteca que permitiu “valorar o bo senso e a modernidade da súa formación literaria”¹⁷⁵. O interese da correspondencia de Manuel Antonio residía, para Casares, na ampliación dos coñecementos biográficos, o coñecemento dos seus sentimentos galeguistas e da xénese e proceso de formación do “seu credo estético”. Este último aspecto espertou o interese casariano sobre todo polo emisor e destinatario das cartas intercambiadas, “don”¹⁷⁶ Vicente Risco, mestre de seu pai e a quen ansiara coñecer antes de materializarse a oportunidade durante a súa etapa de estudante de bacharelato no Seminario Menor de Ourense –como detallou Casares nunha conversa con Ana María Platas Tasende, 1998: 18–, de aí que dedicase e intitúlase o terceiro epígrafe, “O maxisterio de Risco”. Consideraba tan “digna de estudo” a relación entre Manuel Antonio e Vicente Risco en base ao contido das epístolas recompiladas que Casares chegou a facer “votos” para resucitar non só a Manuel Antonio para a “poesía galega de hoxe” senón tamén ao “gran Vicente Risco, unha figura central na historia da Galicia contemporánea”.

A terceira e última recensión dedicada aos volumes de periodicidade anual da revista *Verba*, “A revista *Verba*”, do 8 de xullo

¹⁷⁴ Na recompilación *A ledicia de ler* (Vicente, 2017b) pola que citamos a colaboración, non apareceu a ficha bibliográfica, seguramente por un erro de edición pois si se inseriu o número do superíndice da nota a rodapé mais non o contido da nota.

¹⁷⁵ Casares atestiguou que Risco lera a “Mallarmé, Cocteau, Apollinaire, Epstein, Reverdy, Paul Éluar, Louis Aragon, Vicente Huidobro, Cansinos Assens”, entre outros autores.

¹⁷⁶ O autor limíao empregaba sempre este tratamento de respecto ao referirse a Vicente Risco.

de 1979, centrouse no quinto volume. Explicou que esa entrega simbolizaba a consolidación en 1978 dese anuario grazas a Constantino García e a Antón Santamarina, e que ao tempo redimía, conxuntamente co labor realizado desde a cátedra de Ricardo Carballo Calero, “a nosa lingua da indixencia científica en que vexetaba”. A crítica casariana atendeu a que os quince “estudos” –como rezaba o primeiro epígrafe– dedicados a problemas de lingüística galega, amais doutras temáticas non galegas, notas e recensións de libros presentaban a “ausencia do galego” –denominación do terceiro epígrafe– como “lingua instrumental”. Esta decisión, como remarcou Casares, resultaba contraditoria pois estudosos españois asinaban en francés estudos relacionados con esa lingua, Ricardo Carballo Calero usaba o portugués “para falar de lingüística galega nunha revista galega”, e só empregaban o galego Antón Santamarina e Ramón Lorenzo en dúas recensións de libros, rumano e de tema galego respectivamente, e tamén Ramón Baltar Veloso, nun estudo sobre filoloxía latina.

A celebración a finais do mes de agosto do congreso adiantado na colaboración do 5 de novembro de 1978 centrou o comentario “Congreso en Suecia”, do 15 de xullo de 1979. O primeiro parágrafo constituíu unha bucólica e preciosista descrición da “fermosura do verán nórdico”, o interese dos suecos pola cultura en sentido laxo¹⁷⁷, e a preocupación pola acorde integración do home no mundo urbano, que se materializaba na construción de “deliciosas cidades feitas a escala humana”. A apertura cultural sueca, que tanto fascinou a Casares como se aprecia en varias colaboracións en prensa e en revistas, debeuse en gran medida a que os suecos abordaban temas desde olladas integradoras, como era o caso de “Os escritores rexionalismos”, e respectaban as nacionalidades históricas e as linguas que as representaban, como ía acontecer co galego, que ía “ser escoitado no congreso” por vez primeira “en galego” –como rezaba o terceiro epígrafe– grazas á participación do propio Casares. O autor limíao ía pronunciar unha conferencia sobre a situación actual da

¹⁷⁷ Casares informou que Suecia contaba cunha oferta cultural coa que “os afeccionados e os adictos teñen cubertas as súas necesidades cunha xenerosidade e unha calidade que a un lle parece case utópicas”.

lingua galega e ademais participaría nunha mesa redonda co sueco Karl Bolay –de quen loara o seu europeísmo nunha colaboración anterior–, co italiano Joseph Zoderer e co francés André Weckmann. Casares volveu rematar o seu comentario cunha máxima, trazo que anos despois sería un dos definitorios das columnas “Á marxe” en *La Voz de Galicia*. Desta volta a sentenza foi: “as grandes cousas fanse sempre con poucos medios”, idea que Casares autoparafraseaba cando recoñecía o labor de distintos estudosos loitando por cubrir baleiros existentes na cultura galega, caso dos docentes preocupados por crear material didáctico, os editores de revistas, os recompiladores de textos narrativos, os editores de reedicións e de facsímiles, entre outros que Casares nomeara en colaboracións precedentes.

O autor limíao aledouse unha vez máis, en “Iniciativas culturais”, do 22 de xullo de 1979 que, pese á pobreza do “medio cultural” galego, existía unha “boa saúde espiritual”, achegada polas abondosas iniciativas culturais desenvolvidas. Sinalou, como claros exemplos, algunhas colonias de emigrantes españois en Europa que, grazas a que “a cultura galega ten personalidade dabondo e potencia cultural para non ser absorbida”, lograban impoñer o galego e “os seus costumes aos demais”. Como mostra das peculiaridades do “mundo editorial” galego, Casares resaltou a proliferación de revistas que, case sempre, naufragaban ben por “radicalismos utópicos” ben por “enfoques idealistas e disparatados”, caso da revista *Teima* –á que xa atendera nesta sección–; e a cristalización de revistas como *Bonaval*, cuxo primeiro número era froito do “probado entusiasmo” dun grupo de persoas. Casares criticou que ofrecese un resultado “máis ben pobre”, sobre todo pola “presentación tipográfica”, que resultaba “lamentable e escandalosa, incluso reaccionaria”, ademais de faltarlle “maior coherencia” e unha “orientación que non maree ao lector”¹⁷⁸.

A última das colaboracións publicadas cunha nova estrutura interna da nota ou comentario –segundo indicabamos páxinas atrás respecto ás colaboracións publicadas entre o 19 de novembro de 1978 e o 29 de xullo de 1979– foi “A novela galega de protagonista infantil

¹⁷⁸ Casares explicou que existía unha mestura do “discurso caótico e grandilocuente de Rei Ballesteros” co “esteticismo revolucionario de Méndez Ferrín” e coa “resurrección insuficientemente explicada dun Vicente Risco non inédito”.

e xuvenil”, do 29 de xullo de 1979. O punto de arrinque deste comentario foi a distancia entre as universidades e a sociedade españolas, que padeceu o propio Casares (*apud* Calvo, 2003) nos seus anos como estudante na Universidade de Santiago de Compostela e que o levou a expresar estas duras verbas: “por aquela aínda non lonxana época, as universidades españolas eran intercambiables: levar a de Santiago a Granada e viceversa non supuña ningún atranco, a non ser para as casas de mudanza”. Aledoulle que o contacto coa realidade se fora acurtando nos últimos dez anos, no caso de Galicia, a partir da afouta e pioneira tese de licenciatura “Nova narrativa”, de María Camiño Noia Campos en 1967. Lembrou que a seguir se creara a “cátedra de galego” –título do primeiro epígrafe–, criticada na súa época porque se entendera como “un parche que pouco ía solucionar nun contexto que requiría solucións globais”, aínda que serviu “para dar entrada na universidade á única lingua da Romanía que permanecía afastada dos estudos lingüísticos”. Casares explicou que estes traballos posibilitaran a creación do Instituto da Lingua Galega e da revista *Verba*, e a publicación de “estudos sobre distintos aspectos da literatura galega contemporánea”, publicados pola propia cátedra – como vimos remarcando ao describir as colaboracións–, en revistas como *Grial* –tamén recensionada polo autor limiao–, ou “inéditos por razóns moi diversas”. O motivo da escritura do comentario casariano ocupou o segundo epígrafe, “A tese de Pilar Lorenzo”, *Contribución ao estudo da novela de protagonista infantil e xuvenil na narrativa galega contemporánea*, dirixida por Ricardo Carballo Calero e presentada en xuño de 1978. Casares explicou que Pilar Lorenzo estudara os elementos significativos –“a estrutura, o punto de vista, o personaxe e a visión de Galicia”– de media ducia de novelas¹⁷⁹, entre as que se incluía a casariana *Xoguetes pra un tempo prohibido*. O autor limiao só realizou unha valoración xeral da tese, e apuntou “o rigor e a seriedade” e a “rara madurez crítica”. Criticou a falta de “traballos e recensións aparecidas sobre todo na prensa diaria”, a pesar da “abundante” bibliografía que recollera Pilar Lorenzo.

¹⁷⁹ Foron estas: *As aventuras de Alberte Quiñoi*, de Manuel García Barros; *Os dous de sempre*, de Castelao; *Xente ao lonxe*, de Eduardo Blanco Amor; *Memorias dun neno labrego*, de Xosé Neira Vilas; *Adiós, María*, de Xohana Torres; e *Xoguetes para un tempo prohibido*, de Carlos Casares.

A preocupación do autor limíao por dar a coñecer a literatura galega fóra de Galicia manifestouse de novo na recensión “The Oxford Companion to Spanish Literature”, do 12 de agosto de 1979, sobre *The Oxford Companion to Spanish Literature*, de Philip Ward, coa que retomou a estrutura habitual das súas colaboracións en “A ledicia de ler”. Aínda que se congratulou de que este “coñecido hispanista” atendese as literaturas galega, vasca e catalá con “sensibilidade” e “xustiza” cara a unhas “literaturas que non están precisamente sobradas de xestos como este”, Casares non desbotou a oportunidade de sinalar as carencias. Cualificou de “insuficiente” e “arbitrario” que elixira só a Joan Airas, Martin Codax e Joan García de Guillade da poesía medieval e que non inserira ningún estudo sobre os cancioneros. Tachou de “incompleto” o capítulo bibliográfico da literatura do século XIX; de “graves” as ausencias de Otero Pedrayo, de Castelao e de Florentino L. Cuevillas no século XX; e de “peor estudada” a poesía galega actual, porque Philip Ward só incluía a Miguel González Garcés e a Eduardo Moreiras, e a Ricardo Carballo Calero no ensaio¹⁸⁰. Lamentou a ausencia de Eduardo Blanco Amor e doutros autores de narrativa nados na posguerra. Casares xustificou relevantes “erros”¹⁸¹ de Ward, xa que realizara un labor “serio e honesto”.

O nulo coñecemento da literatura galega fóra de Galicia volveu ocupar o comentario “Saír do illamento”, do 26 de agosto de 1979, xurdido dunha conversa recente mantida polo autor ourensán co poeta Lasse Söderberg mentres estaba de vacacións estivais en Suecia, un país –o da súa dona– “tan extraordinariamente ben informado sobre canto acontece máis alá das súas fronteiras”. A distancia xeográfica propiciou que Casares observase con certa “perspectiva”¹⁸² o “case

¹⁸⁰ Casares cuestionou a non inclusión de Domingo García-Sabell –autor dun “extraordinario estudo sobre James Joyce, que tanto podía interesar” a compatriotas de Philip Ward–, “Ramón Piñeiro, Rof Carballo, Celestino Fernández de la Vega, Francisco Fernández del Riego, Basilio Losada ou Xesús Alonso Montero”.

¹⁸¹ O autor limíao indicou que Philip Ward confundira a Martin Codax con Martin Moxa, que consideraba a Álvaro Cunqueiro mellor poeta que narrador e que cualificaba *A outra xente* como ensaio, e *Merlín e familia* como “un libro de viaxes”, ademais de que resaltaba a Vicente Risco como poeta, e non como “o teórico máximo do nacionalismo galego”.

¹⁸² O autor limíao recoñeceu que “a cotidianidade” lle roubaba a perspectiva cando estaba en Galicia.

absoluto illamento” da literatura galega. Atribuíu á “pésima promoción” unha das causas da escasa valoración de Rosalía de Castro, Castelao, Otero Pedrayo, Vicente Risco fronte a Cunqueiro, seguramente porque el autotraduciu “a súa obra ao castelán” pero aínda non se publicara en sueco. Para solventar a “desinformación” sobre a literatura galega, propuña “unha aproximación a Portugal e Brasil e a introdución no mundo editorial da fala castelá a través das súas correspondentes traducións”¹⁸³, tras crear unha asociación de escritores que “os una e que defenda os seus intereses, como ocorre practicamente en todo o mundo”, a cal debía “nacer canto antes e á marxe de todo interese político ou partidario”. Recoñeceu que a “desinformación” era mutua pois en Galicia “non dispoñemos dunha soa revista literaria que se encargue de contarnos responsable e puntualmente o que se escribe noutros países”, o que provocaba lecturas “con atraso” e estar á mercé dos “lanzadores de notas anuais, oportunamente sacadas ao mercado a través de complexos e sofisticados sistemas publicitarios”. Casares adiantou a información privilexiada –segundo os “círculos literarios suecos”–¹⁸⁴ do nixeriano Wole Soyinka –estudado polo alumnado sueco de bacharelato desde anos atrás– como Premio Nobel de Literatura 1979. Apuntou que tal recoñecemento provocaría coñecelo en España a través dunha “horrible” tradución¹⁸⁵, pois a “cultura literaria española” aínda estaba a descubrir “a Henry Miller, a T. S. Eliot ou a Günter Grass en 1979”.

A necesidade de crear unha asociación de escritores –amentada no comentario precedente– moveu o autor limiao a ofrecer unhas reflexións propias no comentario “Por unha asociación de escritores galegos”, do 2 de setembro de 1979, coa finalidade de esmiuzar os “problemas máis primarios e elementais” que lles afectaban: a remuneración económica das conferencias –inexistente mesmo respecto ás dietas de desprazamento–¹⁸⁶, colaboracións en prensa¹⁸⁷,

¹⁸³ Casares encoomezou en 1987 a autotraducir unha parte destacada da súa produción narrativa (Roig Rechou e Fernández Vázquez, 2017: 391-405).

¹⁸⁴ Este rumor non se materializou ata 1986, pois en 1979 o galardón sueco mereceuno o poeta grego Odysséas Alepoudélis, coñecido polo seudónimo “Odysséas Elýtis”.

¹⁸⁵ Casares aclarou que existían “dificultades co inglés en que escribe Soyinka”.

¹⁸⁶ Casares contou que unha viaxe súa en avión a Alacante lla pagaran “cun cheque sen fondos que resultou incobrábel”.

contratos editoriais, dereitos de autor, copyright e participación en xurados literarios. Engadiu as súas dúbidas sobre o criterio para mercar libros e a porcentaxe destinada a este fin nas bibliotecas públicas e sobre todo nas bibliotecas infantís, xa que “está demostrado que o hábito da lectura se forma na infancia”. Casares asegurou que a asociación de escritores debía así mesmo elaborar un plan que permitise “un contacto periódico e sistematizado dos escritores e os alumnos dos distintos niveis”¹⁸⁷.

Por terceira semana consecutiva –tras apuntar a primeira semana a necesidade dunha asociación de escritores e a segunda as competencias atribuíbles a esa asociación–, o autor ourensán seguiu a reflexionar sobre esta temática no comentario “Por unha asociación de escritores”, do 16 de setembro de 1979, centrado na “ideoloxía dunha institución deste tipo”. Segundo o deseño de Casares, a futura asociación debía caracterizarse pola “modestia”, por estar “á marxe dos partidos políticos” –pois consideraba que abundaban “os espazos para a confrontación” e así “os problemas específicos dos escritores quedarían en segundo termo”–, polo “seu grao de profesionalidade e independencia”, e por ser “un proxecto común por riba das distintas e lexítimas opcións políticas e ideolóxicas persoais”.

A tristura pola morte do autor celanovés –cuxa destacada obra amentara en *La Región* e tamén en catro columnas de “A ledicia de ler”, e sobre quen conversara días atrás co citado poeta sueco Lasse Söderberg antes de chamalo ese mesmo día para informalo da triste nova–, centrou o protagonístico título “Celso Emilio Ferreiro”, do 23 de setembro de 1979. Escribiuno estando aínda en Suecia, tras coñecer o “auténtico mazazo” da nova, mentres estaba na “sala de prensa dunha pequena biblioteca sueca”. Rememorou que o coñecera en 1959, comendo co seu parente arcebispo de Santiago de Cuba. Lembrou as visitas posteriores en Vigo, antes de converterse no “escritor famoso que chegaría a ser”, coas que quedara “cativado pola súa

¹⁸⁷ O autor limiao consideraba que se pagaban “miserablemente”, como lle acontecera a Vicente Risco, Ramón Otero Pedrayo e Eduardo Blanco Amor.

¹⁸⁸ Existe desde hai anos como unha das iniciativas culturais promovidas e patrocinadas desde a Asociación de Escritoras e Escritores en Lingua Galega (AELG) en centros escolares, en feiras culturais, en xornadas, congresos, cursos de formación, entre outras.

personalidade, a súa simpatía e a graza verbal con que falaba do mundo, das cousas e da xente”. Aludiu á participación de ambos os dous en 1965 nunhas Xornadas de Confraternidade entre Galicia e Cataluña; á marcha de Celso Emilio a Venezuela, “en plena gloria literaria, convertido xa no galego máis popular do seu tempo” e homenaxeado no desaparecido hotel Roma en Ourense, coa presenza de Casares. Nomeou outra coincidencia de ambos os dous nunha festa da Saínza; os cafés no madrileño Gijón, onde Celso Emilio “facía tertulia”; unha nova coincidencia nos Premios da Crítica en Barcelona en 1976; os faladoiros no ourensán café Miño durante as primeiras eleccións; e a última coincidencia en maio dese ano 1979 nos Premios da Crítica Galega en Samil.

Por terceira vez dedicou o 7 de outubro de 1979 un comentario a “O congreso de Mölle”, que adiantara en comentarios precedentes e no que participou Casares en galego. As altas expectativas referidas polo autor ourensán nas dúas colaboracións anteriores non se viron totalmente satisfeitas. As causas foran que se elixira como idioma oficial do congreso o alemán; que nun acto celebrado en Lund só “un galés, un suízo e máis eu” sabían falar sueco, o que provocou “un auténtico problema de comunicación” co público asistente sueco; e que ausencias como a de Robert Lafont lle restaran interese aos debates. Recoñeceu que si houbera relatorios “lúcidos e importantes”, como os dos profesores André Weckmann e Prys Morgan. A maioría dos congresistas, como fixera Casares con Galicia, destacaran “as dificultades e os atrancos que padeceu e segue padecendo” a súa correspondente lingua, cando abordaron “a evolución da nosa lingua e a nosa cultura desde a Idade ata os nosos días”. Casares logrou que Galicia, da que “ninguén sabía nada, nin sequera a súa verdadeira localización xeográfica”, fose “unha miga máis coñecida”. Aledoulle que aínda o ía ser máis cando se publicasen os relatorios deste congreso, celebrado “un pouco sen pena nin gloria”.

Unha nova publicación do Colexio de Arquitectos de Galicia –ao que en colaboracións anteriores parabenizara por prestar “un interese exemplar aos problemas relacionados coa cultura galega”–, *Arquitectura prerrománica*, galardoada co Premio de Crítica de Galicia 1979 na modalidade de investigación e primeiro volume do proxecto *Historia da*

arquitectura galega da autoría de Manuel Núñez, centrou a recensión “Arquitectura prerrománica”, do 14 de outubro de 1979. Como fomos resaltando en colaboracións anteriores, cando o libro recensionado era “amplo e detallado”, o autor limíao sintetizaba o contido dos capítulos. Indicou que os cinco capítulos estaban dedicados, respectivamente, á época sueva, a Galicia visigoda, a monarquía asturiana, o século X e o antigo priorato de santo Antoniño de Toques, “datado o século XI e que anuncia xa o románico”. O interese de Casares tamén recaeu sobre a edición da obra que, desta volta, presentaba unha encadernación “en tea, con abundantes ilustracións” e estaba impresa “en papel de boa calidade”, o que achegaba valor a *Arquitectura prerrománica*, “o primeiro traballo de conxunto sobre o tema”.

O comentario “Renovación poética” do 28 de outubro de 1979 retoma a estrutura remarcada para as colaboracións publicadas entre o 19 de novembro de 1978 e o 29 de xullo de 1979. Casares, tras criticar que a maior parte da literatura española durante o franquismo fora “catequizante, evanxelizadora, retórica, con máis énfase na voz que na palabra”, arremeteu unha vez máis contra “a poesía galega” –título do primeiro epígrafe– entre 1963 e 1975. Dedicou duras verbas aos poetas mozos, pois a poesía social que crearon resultaba “mimética, falta de imaxinación, formalmente ancorada no pasado, despreocupada pola linguaxe, literariamente analfabeta...”. Casares estableceu por vez primeira os trazos comúns dos poetas mozos que achegaran “a renovación” –título do segundo epígrafe– á poesía galega: “coñecemento doutras literaturas”¹⁸⁹ sobre todo da inglesa que mesmo “len directamente no orixinal”; o “descubrimento da palabra e a linguaxe como células do poema”; o “refugo do moralismo e a retórica”, sen renuncias á poesía política e social; a “ampliación do espazo literario galego”, coa reivindicación dos vangardistas do primeiro terzo do século; e a “revaloración de Méndez Ferrín como poeta”. O autor limíao non ousou consideralos xeración, pois existían moitas desemeallanzas entre eles. Salientou grupos poéticos e poetas individuais –que comentara en colaboracións anteriores–, caso dos

¹⁸⁹ Casares parabenizou este avance, pois en colaboracións precedentes criticara que, en Galicia, se descoñecían outras literaturas, tanto como se descoñecía a literatura galega fóra de Galicia.

membros de Rompente e de Cravo Fondo, e de Alfonso Pexegueiro e Vicente Araguas, aos que engadiu a Vitor Vaqueiro, avanzando así o centro de interese da seguinte recensión.

O poemario de debut de Vitor Vaqueiro –quen merecera unha mención do xurado do Premios da Crítica de Galicia 1979– resaltara entre as obras xurdidas para conmemorar o Día das Letras Galegas, razón pola cal o autor ourensán o recensionou en “O libro de Vitor Vaqueiro”, o 4 de novembro de 1979. Fronte a outras obras iniciais – obxecto de recensións casarianas anteriores– *Lideiras antre a paisaxe* mostraba, segundo Casares, unha “preocupación pola linguaxe” e unha escrita “consciente, elaborada e culta, con sólidos fundamentos literarios”, froito dun “traballo creador medido e disciplinado”. Pese ás palabras limiares¹⁹⁰ de Vaqueiro sobre o método e o seu propósito como poeta e a que reiteraba “os mesmos temas, a mesma épica, incluso a mesma retórica dos últimos amos”, para Casares anovaba ao tratar literariamente a temática a través da linguaxe, por medio dun “traballo do verso, a pescuda de formas expresivas, a pulcritude da escritura, a amplitude e riqueza idiomáticas”, sobre todo no poema “Denantes”. Non obstante, Vaqueiro presentaba para Casares “importantes limitacións”, como eran o “recurso a formas estereotipadas e pouco significativas”, ademais dunha “adxectivación ás veces pobre e fácil”.

O autor limiao aledouse de que a súa petición para que vise a luz a obra de Lorenzo Varela –solicitada na nota informativa motivada polo seu falecemento–, ante o descoñecemento da súa figura por parte da mocidade galega, callase grazas ao labor de Ediciós do Castro tan amentado en “A ledicia de ler”: *Poesías* e a recompilación *Homaxes*. Na recensión “Outra vez Lorenzo Varela”, do 11 de novembro de 1979, Casares salientou que, pese á escasa produción en lingua galega, Lorenzo Varela ocupaba “un lugar de importancia no panorama” da literatura galega. As razóns pasaban, para Casares, pola “calidade” e “valor” duns poemas que mostraban a Lorenzo Varela como “dono dunha rara virtuosidade formal e profundamente sensible e culto”, e pola entrega poética e vivencia “en poeta”. Ademais, Casares loou o

¹⁹⁰ Casares consideraba que deberían situarse como prólogo, e non nunha lapela.

“bo facer editorial” nestes libros, que reflectían a “fidelidade” de Lorenzo Varela a Galicia e o “cerne galego dos seus versos”.

A polifacética figura de Valentín Paz-Andrade xa centrara recensións casarianas pola súa produción poética e ensaística, e xa fora aludida respecto ao seu labor político. O autor limíao ampliou as facetas de Valentín Paz-Andrade na recensión “Un novo libro de Paz-Andrade”, do 18 de novembro de 1979. Destacou a Paz-Andrade como “lector crítico e atento” desde o seu estudo de 1967 sobre Valle-Inclán. Afondou en que o poemario recensionado, *Cen chaves de sombra*, mostraba que a poesía de Paz-Andrade databa de anos atrás ao seu debut *Pranto matricial*. A atención casariana –como en recensións precedentes– recaeu sobre o estilo dos poemas, “versos rancos e duros, da barbarie homicida desatada sobre a nosa terra durante os días terribles da última Guerra Civil” na segunda parte. Reparou tamén sobre o virtuosismo estético da terceira parte, á que pertencía o poema “Capotes de sombra amargos” de eco lorquíán; e sobre o poema elexíaco a Ramón Otero Pedrayo da cuarta parte, que respondía á mesma concepción formal de *Pranto matricial*.

O inxente labor realizado por reducidos grupos de persoas a prol da cultura galega volveu ocupar un comentario, “Unha historia do teatro galego”, do 25 de novembro de 1979, desta volta dedicado ao estudo *O teatro galego*, de Manuel Lourenzo e Francisco Pillado Mayor. Como apuntara respecto a outros xéneros canónicos en comentarios anteriores, o autor de *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas* nomeou autores e homes de teatro que contribuíran a construír a historia do teatro galego –Leandro Carré Alvarellos e a Escola Dramática Galega, Manuel Daniel Varela Buxán, Fernando Iglesias *Tacholas* e Maruxa Villanueva–, os responsables da Mostra de Teatro de Ribadavia e os autores da obra recensionada. Pese a que o teatro galego estaba mal estudado desde a Idade Media ata aquel momento, Casares detectaba visos de cambio xa que “o teatro nace do teatro. E empezamos a ter un teatro”, como apreciaba en *O teatro galego*, “a primeira pedra do que un día ten que ser a historia da achega galega a este xénero literario”. Apuntou que, debido ao “condensado montón de datos” recompilados polos autores, a obra

funcionaba como un “manual de consulta”, e non como un “libro de lectura”.

O labor realizado por J. L. Pensado sobre lexicografía galega – resaltado con anterioridade en “A ledicia de ler” en tres ocasións – centrou de novo a recensión “Pensado e o padre Sobreira”, do 9 de decembro de 1979, sobre *Juan Sobreira. Papeletas de un diccionario gallego. Vol. I*, en edición e estudo crítico de J. L. Pensado. O autor limiao considerou as publicacións de Pensado como “unha achega básica e indispensable” para a “elaboración dese primeiro dicionario científico da lingua galega que tantos de nós estamos agardando”. Unha vez máis, Casares valorou o labor realizado polos ilustrados do século XVIII, que foran “os primeiros en mostrar a súa preocupación polos distintos aspectos da realidade galega”. Salientou que Cornide, Balboa, Pedro Antonio Sánchez, Lucas Labrada, Caamaño Pardo e Somoza de Monsoriú entre outros, conscientes do atraso e abandono de Galicia, “iniciaron un movemento de crítica e de reforma”, que fracasara debido á modernización do comezo do século XX. Casares volveu remarcar a súa preocupación pola lingua galega cando recoñeceu o labor pioneiro de Sarmiento e Sobreira, “poñendo as bases do que puido ser unha escola lingüística galega e que desgraciadamente non chegou a porto”. Aínda que o autor limiao só dedicou o parágrafo final á obra recensionada, as súas verbas resultan aclaratorias, pois recoñeceu a calidade do labor “rigoroso, coa sabedoría e seriedade científica a que nos ten acostumados” Pensado, fronte ao “carácter asistemático” e erros cometidos no inconcluso *Diccionario* da Real Academia Gallega, realizado a partir das mesmas *papeletas* de Sobreira, custodiadas na Academia da Historia. Como temos sinalado ao describir outras colaboracións, Casares adiantou o segundo volume cos comentarios lingüísticos ás *papeletas* que tamén ía publicar o Instituto Padre Feijoo da Deputación Provincial de Ourense.

A relevante figura de Manuel Antonio –salientada polo autor limiao en colaboracións anteriores de “A ledicia de ler”– motivou a recensión “Un libro sobre Manuel Antonio”, do 16 de decembro de 1979, sobre *Manuel Antonio nas literaturas galegas de vangarda*, da autoría doutro colaborador xornalístico en *La Voz de Galicia*, X. Ramón Pena –un dos autores de *Alén*, xa recensionado. O autor limiao

salientou que a obra recensionada, resultado dunha memoria de licenciatura dirixida por Ricardo Carballo Calero, tiña “o mérito de saber ordenar e clarificar unha parcela da nosa historia literaria particularmente confusa”, pero que constituía “un dos períodos máis ricos da historia da nosa poesía moderna”. Sinalou, como “intuicións acertadas”, unha confesión de Vicente Risco no ensaio *Nós, os inadaptados*¹⁹¹ sobre a “filiación modernista do núcleo dirixente da chamada Xeración Nós”. Reparou en que Pena non desbotou o tópico da “imposibilidade ideolóxica do modernismo en lingua galega”, cando o grupo ourensán volcara na literatura galega elementos básicos do modernismo en lingua castelá do que partiran cando estes se incorporaran ao galeguismo¹⁹², nin remarcou a importancia de Vicente Risco na figura literaria de Manuel Antonio, como referira Casares respecto das cartas mutuas entre ambos os dous autores editadas por Domingo García-Sabell. Risco apareceu mencionado de novo respecto á “recuperación de Cabanillas como poeta da Xeración Nós”, proposta por Pena na liña das “sagas”¹⁹³ risquiás, e que Casares corroborou en base a que “Irmandades e Nós non son senón dúas caras dunha mesma moeda”, xa que Cabanillas fora “o poeta oficial das Irmandades da Fala”, e ademais fora “ese elo perdido de que fala Carballo Calero” e non Otero Pedrayo. A crítica casariana atendeu a dous aspectos, “a valoración de Álvaro Cunqueiro e a metodoloxía empregada para a análise da obra de Manuel Antonio”, claves en colaboracións precedentes porque Casares rachou con prexuízos e conceptos desfasados na crítica literaria daquela altura. Criticou que Pena mantivera prexuízos “estéticos” e “ideolóxicos” baseados na subxectividade dos “criterios de orixinalidade ou modernidade”¹⁹⁴, cando Cunqueiro era “un excelente escritor, un magnífico creador” e “quizais o creador máis puro das nosas letras, por moi identificables que sexan os materiais cos que traballa”. Para Casares, o “mimetismo

¹⁹¹ O autor limiao reiterou que era “tantas veces citado, e tan mal citado”.

¹⁹² Casares debeu de coñecer eses datos do propio Vicente Risco na súa *tertulia* en Ourense.

¹⁹³ Explicou que este ideal estético se debía tamén ao “maxisterio daquel home xenial que foi Vicente Risco”.

¹⁹⁴ Casares referiu que “hai tempo foron abandonados pola crítica literaria, ademais de que non poucas veces ocultan posicións subxectivas”.

científico” da metodoloxía empregada por Pena mostrábo como “vítima” dunha “universidade incapaz de crear”. Criticou de novo o atraso na universidade, que seguía “vendendo como artigo de primeira calidade nas aulas o que non é máis que un mandarinismo de moda, escolástico e anquilosado” e que era “incapaz de abordar a obra literaria no que ten de esencial”. Consideraba que unha “nova retórica” só podía ser útil como metodoloxía auxiliar, e defendeu que Pena a aplicara “ben, saltando ás veces por riba das súas limitacións como recoñece Domingo García-Sabell”.

A nova estrutura do comentario e nota casarianos –sinalada páxinas atrás–, reapareceu nas colaboracións xornalísticas publicadas entre o 30 de decembro de 1979 e o 6 de abril de 1980 (ambas as dúas datas incluídas). Na primeira delas, “O rechazo do galego”, do 30 de decembro de 1979, o autor ourensán volveu precisar que o punto de arranque do comentario era unha nova lida na prensa –“uns pais veñen de denunciar a un profesor que lle daba clases en galego aos seus fillos”. Informou que a comentara despois con compañeiros seus profesores pois detectáraa como unha nova problemática docente “que demanda que cantos estamos empeñados na salvación e normalización da nosa lingua intelixencia, imaxinación e sensatez”. Consciente dos “prexuízos” –título do primeiro epígrafe– existentes e da difícil solución da problemática, Casares detívose en evidenciar “razóns, menos coñecidas, que contribuíron igualmente á consolidación dos citados prexuízos”, como era o “galeguismo” percibido como “sinónimo do marxismo”, debido a que as reivindicacións galegas estaban “nas mans dos nacionalistas revolucionarios”, ao non articularse o “galeguismo reformista nun partido político operativo”. Criticou que o feito de que “a inmensa maioría é electoralmente conservadora” provocara que Galicia fose a única das nacionalidades históricas que non levara ao Parlamento “unha representación das súas forzas políticas autóctonas, retrocedendo a posicións anteriores a 1931, época en que os galeguistas conseguiron voz e voto nas Cortes republicanas”. Para Casares, a consecuencia directa do contexto explicitado era o “reflexo” –título do segundo epígrafe– no eido lingüístico. Por vez primeira, Casares expuxo “unha confesión

persoal”¹⁹⁵: hai anos –“desde antes de que chegase a democracia”– impartía as materias do bacharelato en galego, coherente coa súa convicción do necesario “unilingüismo sociolóxico de Galicia e o bilingüismo persoal e práctico de todos os galegos”. Para evitar o “rechazo” –terceiro epígrafe conclusivo– dos pais e alumnado casteláns falantes, Casares solicitaba, como en colaboracións anteriores, a responsabilidade colaborativa das institucións correspondentes. Consideraba que “para afrontar un problema tan delicado e complexo como este non abonda coa simple boa fe e desde logo sobran a ignorancia, a demagogia e o voluntarismo”, e si se requería “un debate aberto” e “estudos serios”.

Encomenzou a primeira das trinta e unha colaboracións xornalísticas en “A ledicia de ler” durante 1980 –ano no que Casares publicou a novela *Ilustrísima*, a biografía *Curros Enríquez* e editou *Coas raíces na terra, 18 figuras galegas*, de novo a dúas mans con Siro López, encargado das caricaturas e Casares dos textos, como acontecera nos anos setenta coa sección “Con esta lupa” en *La Región*– sen cambios no mundo literario, o cal continuaba “máis ben estático e falto de audacia”, agás por “traballos incitantes” como eran a edición, tradución e prólogo de Mauro Armiño, de *Poesía* de Rosalía de Castro, obxecto da recensión “Unha escolma de Rosalía”, do 6 de xaneiro de 1980. O autor limíao agradeceu que Armiño cuestionase algúns aspectos asentados no estudo da obra rosaliana, como eran a primacía de *Cantares gallegos*, a “preterición” dos historiadores da literatura galega respecto a *En las orillas del Sar*, e tamén a “preterición” dos historiadores da literatura castelá que situaban a Rosalía detrás de Bécquer. Casares ofreceu “algunhas precisións” –título do primeiro epígrafe–: a primacía de *Cantares gallegos* sobre *Follas novas* era resultado da “identificación entre os lectores e a obra”, o olvido de *En las orillas del Sar* polos historiadores da literatura galega debía-se á metodoloxía baseada na “lingua como elemento caracterizador”, por máis que “un idioma transparente unha visión do mundo, dato de primeira magnitude á hora de xulgar un poeta bilingüe” como era Rosalía. Parte da crítica casariana recaeu, non “sobre a tradución” –título do segundo epígrafe– do verso

¹⁹⁵ Casares pensaba que podía “axudar a entender sen desvirtuar o meu pensamento”.

realizada por Armiño, xa que non presentaba “erros graves”, senón en aclarar que Basilio Losada só era responsable do prólogo e da selección, mais non da tradución, como lle achacaba Armiño. A maioría da crítica de Casares atendeu a “solucións máis censurables” na tradución ao castelán, como eran a acumulación de diminutivos, a inadecuada escollo dalgunhas verbas xa que “desvirtúa o orixinal”, e a “inaceptable” tradución de Pontearreas, pois o resultado da tradución ao castelán distaba de “ter a altura e a perfección que a autora galega merece”.

O interese do autor limíao polos beneficios achegados polos avances tecnolóxicos manifestouse na recensión “A revista *Nós*”, do 13 de xaneiro de 1980, sobre os dous primeiros volumes da edición facsimilar en seis volumes dos 144 números publicados en 1979 pola Editorial Galaxia. Ante o posible descoñecemento da intrahistoria e relevancia desta revista, Casares sintetizou polo miúdo os aspectos máis reseñables. Precisou que, grazas a “modernas técnicas de reprodución fotostática”, xoias bibliográficas de difícil acceso podían estar ao alcance do gran público, caso da recuperación da Biblioteca Gallega de Latorre e Martínez, as noveliñas Céltiga, a reimpresión das *Historias* de Vicetto e Murguía e a revista *Nós*¹⁹⁶ —xa amentada en colaboracións precedentes. Casares congratulouse de que, tras varios proxectos naufragados, por fin existira unha edición facsimilar da “revista *Nós*” —título do primeiro epígrafe da recensión—, porque esta era “base e fundamento da cultura galega” e porque contiña o “pensamento dos homes que fixeron posible o renacer cultural”, como poderían comprobar a partir de entón as xeracións da posguerra. No segundo epígrafe, “A historia”, lembrou que a revista nacera en Ourense, cidade na que Xosé María Cid, xefe de talleres de *La Región*, elaborara os quince primeiros números, os “máis fermosos desde o punto de vista tipográfico”. Sinalou que, pese a “irregularidades e arritmias motivadas por dificultades económicas”, *Nós* conseguira publicarse durante dezaseis anos, nos que colaboraran nela “algunhas das personalidades intelectualmente máis ricas da nosa

¹⁹⁶ Existiron tamén outras revistas “que no seu día alcanzaron un xusto prestixio e que hoxe poden ser gozadas de novo polos lectores en xeral”, como foron *Hora de España*, *Cruz y Raya*, *Carmen*, *Lola*... no mundo editorial español.

historia: Vicente Risco, Ramón Otero Pedrayo, Alfonso R. Castelao, Florentino López Cuevillas e outros”, cuxo relevante labor convertera en “práctica común referirse a eles como Xeración Nós”. A diferenza doutras edicións facsimilares precedentes, desta volta Casares – seguramente pola mellora dos avances tecnolóxicos– si se mostrou satisfeito coa “reproducción facsimilar” –terceiro epígrafe– xa que mesmo se aranzaran “os defectos e impurezas do orixinal”, ao retocar minuciosamente as pranchas e ao elixir un papel de calidade –“o magnífico papel verxurado”–, acaído para os textos desta revista, “que son o fundamento e a base da Galicia moderna”.

Unha nova edición facsimilar dunha revista, desta volta do tomo I de *La Ilustración Gallega y Asturiana*, ocupou a recensión homónima “La Ilustración Gallega y Asturiana”, do 20 de xaneiro de 1980. Como apuntamos respecto á recensión da revista *Nós*, o autor limíao detívose nas claves da edición e nos colaboradores de “La Ilustración” –título do primeiro epígrafe–. Informou que esta revista respondía ao mesmo formato e semellantes características tipográficas de *L’Illustration Française* e *La Ilustración Española y Americana*, continuaba *La Ilustración de Galicia y Asturias* e que a sucedeu *La Ilustración Cantábrica*. Ademais precisou que se debía ao director Manuel Murguía, o editor propietario Alexandre Chao, o director artístico José Cuevas e o administrador Luis Taboada e así mesmo a colaboradores galegos entre os que figuraban Rosalía de Castro, Eduardo Pondal, Curros Enríquez, Lamas Carvajal, Eduardo Chao, Fernández Alonso, Alfredo Vicenti, Villaamil y Castro, Pardo Bazán, e Concepción Arenal entre outros. Para Casares, a “significación” –segundo epígrafe– desta revista pasaba pola publicación por entregas da primeira novela en lingua galega *Maxina ou a filla espúrea* de Marcial Valladares, a publicación de poemas dos colaboradores mencionados, o enfoque cultural, e o interese polos temas sociais, pese a tratarse dunha revista rexionalista. Desde a inicial sección “Con esta lupa” no xornal ourensán *La Región* e as críticas á inadecuada reedición de Castelao na primeira colaboración de “A ledicia de ler”, Casares parábase sempre na “parte gráfica” –terceiro epígrafe–. Sobre a da *La Ilustración*, precisou que contaba con gravados “excelentes de elaboración e realización” que xa recibiran eloxios cando se publicara

a revista entre 1879 e 1881, grazas aos debuxos e cadros de Dionisio Fierros, Alejandra Murguía, Suárez Llanos, Tiberio Ávila, Serafin e Teodomiro Avendaño, e Isidoro e Modesto Brocos entre outros. Como no caso da edición facsimilar de *Nós*, Casares aledouse do resultado da “nova edición” –cuarto parágrafo– e parabenizou dous elementos: “a encadernación”, na que se conservaba o debuxo de P. Francés gravado por Carretero, e a nota explicativa da autoría para esta edición facsimilar de Filgueira Valverde.

Eduardo Pondal –amentado na recensión precedente por ser colaborador da revista *La Ilustración*– converteuse en centro de interese casariano, debido a unha reedición facsimilar da súa obra *Queixumes dos pinos*, na recensión homónima “Queixumes dos pinos”, do 27 de xaneiro de 1980. O autor ourensán describiu “o bardo” –título do primeiro epígrafe– como “o poeta do rexionalismo”, fronte á “espontánea” Rosalía de Castro, e a Curros como “apóstolo do progreso, do republicanismo, da revolución liberal”. Sinalou que estes autores tamén se diferenciaban respecto á “historia de Galicia” –segundo epígrafe– pola “sólida cultura” de Pondal e a súa visión, coincidente con Murguía, do “substrato étnico celta” como base do pobo galego, sobre a que “edificou a súa obra literaria”. Casares explicou que Pondal convertera Galicia na “Terra de Breogán” –terceiro epígrafe–, para o cal inventara “nomes, feitos heroicos, tradicións...” e a letra do himno galego, grazas á cal “os galegos temos hoxe unha certa idea da nosa identidade como pobo posuídor dun pasado remoto”. Casares só dedicou –como en colaboracións anteriores– o último epígrafe e parágrafo á obra recensionada. Explicou que saíra do prelo tras o libro bilingüe galego-castelán *Rumores de los pinos*, do que Pondal tirara varios poemas para incorporalos en *Queixumes dos pinos*, o que o converteu no “primeiro poeta galego que concibe conscientemente a necesidade de crear unha lingua literaria”, razón pola cal “segue sendo un modelo aínda hoxe”.

A modo de carta reivindicativa presentouse por vez primeira nesta sección o comentario “Para Álvaro Cunqueiro”, do 3 de febreiro de 1980. Xurdiu orixinado pola “astracanada triste e sen graza”, que organizaran uns “idiotas aburridos”, coa finalidade de “rebentar o acto de investidura”, do 28 de xaneiro de 1980, de Cunqueiro como doutor

honoris causa pola Universidade de Santiago de Compostela, xunto a Camilo José Cela e Joseph M. Piel. O autor limiao sentiu como unha fonda inxustiza o boicot de “xentes moralmente tan desprezables e insensibles, incapaces de comprender o que significaba o acto”. Escribiu esta colaboración para non sumarse “ao coro dos covardes” que soltaron catro galiñas no acto no que, por vez primeira, a Universidade de Santiago de Compostela nomeaba doutores honoris causa “simplemente a tres escritores”, e para plasmar a “vergonza infinita” dos amigos de Cunqueiro, entre os que Casares esta vez si se contaba.

Outra publicación do Colexio de Arquitectos de Galicia –do cal resaltara o autor limiao en colaboracións anteriores o seu “intelixente servizo á cultura galega”– propiciou a recensión “Un libro sobre Maside”, do 10 de febreiro de 1980, sobre *Maside, un pintor para unha terra*, un volume de autoría colectiva no que participaron Isaac Díaz Pardo, Salvador García-Bodaño, Carlos García Martínez, Xohán Ledo, Ramón Piñeiro, Luís Seoane, María Luisa Sobrino e Pedro del Llano. “Dar a coñecer a Maside” –título do primeiro epígrafe da recensión– no vinte aniversario do seu falecemento motivara a Casares a escribir esta nota para “poñer en contacto as novas xeracións con Maside”, e para lograr así reparar a inxustiza histórica do seu descoñecemento. Como en colaboracións anteriores, o autor ourensán limitouse a sintetizar do “contido” –segundo epígrafe– que os colaboradores no volume coincidían ao destacar as súas cualidades persoais e artísticas como debuxante e pintor de Maside. Valorou que non realizasen un “panexírico amigable”, senón “unha investigación seria e responsable”. Casares consideraba que “o libro” –terceiro e último epígrafe– se convertera nunha “verdadeira xoia” grazas ao “deseño, a calidade fotográfica, a finura cromática das reproducións”.

O interese do autor limiao pola lexicografía galega volveu corroboralo a súa escrita da recensión “O vocabulario do padre Crespo”, do 24 de febreiro de 1980, sobre *Nueva contribución a un vocabulario castellano-gallego, con indicación de fuentes e inclusión*

de gallego literario (galaico-portugués), tomo II¹⁹⁷, do padre José Santiago Crespo Pozo. Deste “padre Crespo” –primeiro epígrafe da recensión– Casares sintetizou a súa produción¹⁹⁸ e sobre todo salientou o seu labor como “lexicógrafo” –segundo epígrafe–, tras as súas iniciais investigacións lingüísticas e literarias de Grecia, ao que “consagrou os últimos e fecundos anos da súa vida”. Explicou que a obra recensionada axudaba a “encher un baleiro importante nos estudos incipientes da filoloxía galega”, desde o vocabulario das Irmandades da Fala de 1933. Pese á relevancia desta colaboración lexicográfica, Casares manifestou como “reparos” –xa sinalados con anterioridade–, por unha banda, a metodoloxía, pois matizou as “moreas de sinónimos” que inserira o padre Crespo e algunhas etimoloxías que entraban “dentro do campo do pintoresco”. Estes aspectos non impediron que Casares valorase a obra no seu conxunto como relevante en base ao “interese polo galego falado e a recolleita inxente do material que en vida foi carrexando” o padre Crespo.

Xosé Filgueira Valverde –amentado en catro colaboracións anteriores– converteuse por vez primeira en obxecto de recensión, en “*Adral* de Filgueira Valverde”, do 2 de marzo de 1980, con motivo da saída do prelo de *Adral*, a recompilación de artigos xornalísticos en formato de glosa da columna publicada os domingos, ao longo de dous anos, no xornal *Faro de Vigo*. Como sinalamos en colaboracións anteriores, o autor limíao encomezou nomeando os cultivadores galegos das glosas d’orsianas en orde cronolóxica –Risco, quen as fora denominando “Glosas”, “Lerías” e “Horas”; Cuevillas; e os contemporáneos Cunqueiro e Filgueira Valverde. Incidiu na dificultade da escrita de glosas, xa que, segundo Casares, poñían “a proba o talento literario dun escritor” para comunicar “co público amplo e heteroxéneo” dos xornais, e para sintetizar as “ideas, agudeza e transparencia” necesarias para cultivar este xénero. Tras este

¹⁹⁷ O primeiro tomo fora publicado en 1972 en Ourense. Este era “unha segunda edición parcial, notablemente aumentada do *Vocabulario castellano-gallego*”, que vira a luz en Madrid en 1963 como número monográfico da revista *Estudios*.

¹⁹⁸ As obras do padre José Santiago Crespo Pozo eran: *Linajes de Galicia en el Perú*, inicio do estudo da xenealoxía e heráldica galegas que cristalizou nos tres tomos de *Blasones y linajes de Galicia*, a tradución do *Corpus Petroglyphorum Gallaeciae* para o Seminario de Estudos, e outras colaboracións en *Logos* e en *Grial*.

preámbulo informativo, Casares dedicou os dous epígrafes en que artellou a recensión –“As glosas de Filgueira” e “Escola aberta”–, a abordar o autor e obra elixidos. Destacou que Filgueira escribía glosas como unha mostra máis do seu “labor docente”, reflectindo nelas “claridade expositiva” e “sinxeleza lingüística”, unhas “virtudes” características da súa escrita. A faceta docente de Filgueira primaba tanto nas glosas que o tamén docente Casares cualificou *Adral* como “unha auténtica escola aberta, unha tribuna”, en base ao “precepto clásico de ensinar deleitando, de disolver a súa increíble erudición no mel larpeiro da amenidade”, e así mesmo como “limpo exemplo este do saber posto ao servizo de todos”.

Ramón Otero Pedrayo –a quen xa dedicara catro recensións anteriores– ocupou desta volta a colaboración “Un novo libro de Otero Pedrayo”, do 9 de marzo de 1980, propiciada pola publicación de *A historia dun neno*. Casares apostaba que o paso do tempo corroboraría que o autor de Trasalba, e Rosalía de Castro, constituían “o cumio máis alto de toda a historia da literatura galega”. Consideraba que acontecería cando se vencesen “resistenciais nada fáciles” da obra de Otero Pedrayo, baseadas nunha “valoración extraliteraria”, como era a “distancia enorme que existe entre a súa extraordinaria cultura e a do seu simple lector” e tamén os “tópicos” atribuídos en vida aos seus escritos –“a escuridade, o barroquismo, a desorde caótica...”. Fronte á recensión precedente, nesta Casares atendeu en primeiro termo “O novo libro” –título do primeiro epígrafe– e despois o autor, no epígrafe “O Otero verdadeiro”. O autor limiao incidir en que o lectorado debía desbotar prexuízos referidos ao escaso número de páxinas –“apenas trinta”– de *A historia dun neno*, “o título infantil e a presentación gráfica”, para lograr perder “o medo” á obra de Otero Pedrayo. Así lograría descubrir que esta obra, “como moitos do xénero”¹⁹⁹, transcendera o destino inicial e convertérase en “obra para todos”, para todas as idades lectoras. O “Otero verdadeiro”, en palabras de Casares, caracterizábase por ser un “escritor potente e vital, rexo e sensible, tenro e poético”, mesmo ao evocar a súa infancia nesta obra, “cunha emoción contida e unha finura de ánimo que

¹⁹⁹ Esta denominación, en lugar de literatura ou sistema literario, explicase porque naquela altura a Literatura Infantil e Xuvenil galega aínda se estaba a configurar como literatura.

prenden e cativan”. Recoñeceu que *A historia dun neno* tamén mostraba “o outro Otero: o improvisador fácil e o escritor espontáneo e descoidado”. Como recalcou Casares, Ramón Otero Pedrayo “será xa sempre así: o mellor e o peor, o máis xenial e o máis normal” porque, se ben “se frustrou un escritor de excepción”, pese aos “seus recoñecidos defectos, no vasto conxunto da súa obra hai páxinas únicas, admirables”.

A inqueda polas mudanzas de Galicia para pasar de rural a urbana –aludida en colaboracións precedentes desde “A Galicia rural na encrucillada”–, ocupou a recensión “*Luaña: un libro sobre a Galicia do pasado*”, do 16 de marzo de 1980, sobre a obra *Mitos, costumes e crencias dunha parroquia galega*, de Andrés Suárez. O autor ourensán advertiu sobre as “consecuencias aínda imprevisibles” desa citada transformación, influída entre outros aspectos pola “emigración, a industrialización, o crecemento económico”, de aí que dedicase o primeiro dos dous epígrafes a “Unha Galicia que se vai”, pois desde hai vinte anos “xa non existe unha auténtica vida de aldea”. Casares consideraba que Galicia mudara debido aos “coches, as comunicacións, a luz eléctrica, a radio e a televisión”. Recoñecía que mellorara “en nivel de vida, en hixiene, en letras...” mais lamentaba que empeorase “por perder a súa identidade cultural, por permitir a invasión de formas de cultura alleas, por abandonar sen apenas resistencia un acervo espiritual de séculos...”. Como consecuencia deste empeoramento, o Museo do Pobo Galego constituía, segundo Casares, “o último testemuño dunha Galicia en vías de desaparición”. Ante o “inexorable” cambio histórico, o autor limíao recomendaba “procurar que o zume vello vivifique os tempos novos”. Esta premisa explica que Casares valorizase da obra de Andrés Suárez. Pese a que empregara unha “técnica máis testemuñal que científica”, esta si servía “como iniciación ao coñecemento do que era unha aldea galega hai vinte ou trinta anos” para as xeracións novas, e para “simple lembranza dun pasado que non ha tardar en ser remoto”. A preocupación de Casares por esta temática, sobre todo pola vida rural, xustifica que a abordase de novo en “Galicia. Esa vieja que trabaja en el campo” (Casares, 1991¹⁰⁸).

Como en anteriores colaboracións nas que Casares manifestara a relevancia de Otero Pedrayo na historia da literatura galega e noutras dedicadas á poesía galega, desta volta revisitou a figura de Alexandre Criebeiro na historia da poesía galega de posguerra, debido á errada consideración de que “a poesía galega empezou con Celso Emilio Ferreiro”, e mesmo o situaban por diante de “poetas de rango superior a el, como Luís Pimentel”. Este introito da recensión “A poesía de Alexandre Criebeiro”, do 23 de marzo de 1980, dedicada á recompilación *Indo pra máis perto*²⁰⁰, explica que o autor limíao intitúlase o primeiro epígrafe “Alexandre Criebeiro”, e o segundo “Un poeta practicamente inédito”. Casares salientou a pertenza de Criebeiro ao grupo Brais Pinto, o seu debut co poemario *Acoitelado na espera*, que levaba anos esgotado en librarías, motivo que xustificaba o descoñecemento deste autor por parte do “grosso dos lectores” máis novos. Informou que, con este poemario, Criebeiro se presentara como “preocupado pola linguaxe, con vontade moi clara de fuxir dos tópicos literarios da época e con sensibilidade poética”. Casares lamentaba que os dous poemarios seguintes mostrasen descoido na lingua empregada e “determinadas rimas pouco afortunadas”. Engadiu que Criebeiro, “levado quizais pola súa militancia política”, quedara “illado, marxinado do esforzo renovador que hai uns cinco anos emprenderon algúns poetas novos”, os cales deixaran atrás a “retórica social” e apostaran por “volver escribir poesía e non sucedáneos políticos postos en verso”.

“O grupo Rompente”, que intitulou a recensión do 6 de abril de 1980²⁰¹ e fora parabenizado en tres colaboracións anteriores, ocupou de novo a atención casariana debido á saída do prelo de tres poemarios dos seus membros –*Facer Pulgarcitos tres*, de Alberto Avendaño; *Galletas Kokoschka non*, de Manuel M. Romón; e *As ladillas do travesti*, de A. R. Reixa– e da representación do espectáculo *A dama que fala*, que mostraba a “provocación como método literario” elixido polos mozos de Rompente. Este preámbulo casariano converxeu nos

²⁰⁰ Esta recompilación contiña tres poemarios de Alexandre Criebeiro: *Acoitelado na espera*, *Doente na esperanza* e o que daba título á colectánea, *Indo para máis perto*.

²⁰¹ A última colaboración do período sinalado páxinas atrás que se subdividía nun introito e varios epígrafes.

tres epígrafes nos que se subdividiu a colaboración: “¿Qué é Rompente?”, “O contexto” e “A novidade”. O autor limíao cualificou a Rompente –que se autodefinía como “Grupo de comunicación poética”– polo seu xeito de comunicarse “a través do verso, o deseño, a música ou o teatro”, dos que consideraba Casares bos exemplos “o deseño gráfico de Menchu Lamas e Antón Patiño”, na configuración interna e externa dos tres poemarios publicados en 1979. Casares salientou que o “fenómeno imaxinativo e provocador, ácrata e irreverente” que era o Grupo Rompente xurdira nun contexto “literario atónico e aburrido, solemne e patrioteiro, ruralista e moralizante”.

A quinta recensión dedicada a Cunqueiro, “Homenaxe a Álvaro Cunqueiro”, do 20 de abril de 1980, escribiuna con motivo dun acto cultural de homenaxe que ía ter lugar seis días despois, o 26 de abril, e no cal se ía presentar o primeiro volume das obras completas do mindoniense, un disco con textos seus, “a dedicación dunha rúa viguesa” e un xantar posterior. Casares aproveitou o anuncio do evento cultural para apuntar que “non me entusiasman demasiado” – mais sen aclarar a razón– as homenaxes e sobre todo para salientar que, fronte ás de “mortos, sobre todo dos mortos máis rendibles” que proliferaban naquela altura, desta volta dábase o “xesto nobre e valente de elixir como suxeito da homenaxe a un escritor vivo”, o que simbolizaba un “acto de xustiza”²⁰². Como en colaboracións anteriores, incidiu na “incomprensión da que ten sido obxecto” o mindoniense. Aclarou que este feito o convertera nun “escritor *vitando*”²⁰³, pese a ser “un creador puro” que “coa fantasía, esa característica antropolóxica tan nosa”, tiña construído “unha obra

²⁰² Casares consideraba que se trataba dunha “homenaxe xusta e necesaria”: “xusta”, por “reparar colectivamente unha inxustiza da que todos fomos un pouco culpables” e “necesaria” para que o pobo galego “devolva en forma de agradecemento e de agarimo unha parte do que con tanto cariño e xenerosidade foi para el creado”.

²⁰³ O autor explicou que a concepción da literatura por parte de Cunqueiro “non tiña nin podía ter acollida nun medio literario podre e miserable”, que xuzgaba os seus contos e poemas “cun criterio de elemental e dubidosa eficacia”. Cunqueiro fora entón “preterido, silenciado, calumniado e inquisitorialmente perseguido polos comisarios das nosas letras”. Casares referiu que mudaran as tornas e “moitos que lles negaron o pan e o sal a escritores como Cunqueiro, están hoxe de volta do seu erro e recoñecen o talento do noso primeiro escritor”.

nidiamente galega, destinada á ledicia de todos cantos buscan na literatura unha festa”²⁰⁴.

Casares proseguíu coa lexitimación da figura de Cunqueiro, na sexta recensión sobre o autor mindoniense, “A obra de Cunqueiro”, do 8 de maio de 1980. Aledouse que naquela altura xa fora aceptado, grazas a unha mudanza na literatura galega, que volvera “en si, desligada de todo credo e de esquemas apriorísticos”, e recoñecera a lexitimación da obra do mindoniense, por razón “estritamente literaria”²⁰⁵. Casares precisou que o mindoniense entendía a realidade como “unha pura creación lingüística, unha simple organización textual”, e a literatura como “pura creación estética”. Aclarou que os personaxes de Cunqueiro eran “bonecos ou marionetas”, que carecían de “entidade vital”, debido a que os empregaba con “fins estéticos” e “ao servizo do autor e non ao revés”. Aledouse que quedara atrás “a inxustiza histórica cometida co propio Álvaro Cunqueiro”, porque Casares entendía que a súa poesía e narrativa non encaixaban “nas marxes dun realismo que se estimaba tan necesario” naquela altura.

Por terceira vez o Pedrón de Ouro²⁰⁶ –na actualidade, Premio Modesto R. Figueiredo– pasou a ocupar o centro da recensión “Catro narracións”, do 15 de maio de 1980, escrita por mor da saída do prelo do cuarto volume *A negra. A caza das cascudas. As augas toldas. Terra sequeira*, de Martínez Oca, Freixanes, López Arias e Riveiro Loureiro. O autor ourensán informou que Martínez Oca, “abonado ao concurso desde a súa fundación”, merecera o premio da cuarta edición, compartido con Víctor Freixanes, e xunto a dous autores máis, Xaime Félix López Arias e Manuel Riveiro Loureiro, dos que lamentaba que os editores esqueceran “incluír unha breve nota biográfica orientadora”. A crítica de Casares atendeu as semellanzas

²⁰⁴ Casares sinalou que Cunqueiro facía “da súa profesión unha regalía para o espírito”, como acontecía con outros autores que mencionou: Stevenson, Defoe, Collodi, Chrétien de Troyes e Italo Calvino.

²⁰⁵ O autor limiao explicou que os personaxes maiores de Cunqueiro eran “figuras saídas da literatura”: Merlín e Charles Anne Guenolé Mathieu de Crozon procedían do “ciclo bretón, de Thomas Malory ou de Sterne”, e Al-Faris Ibn Iaquim al Galizí e Sinbad, de *As mil e unha noites*.

²⁰⁶ As narracións galardoadas foran publicadas por Edicións do Castro en volumes anteriores, que Casares xa recensionara grazas a formar parte do xurado da primeira e da terceira edición.

de “realismo temático, tradicionalismo formal, preocupación lingüística e riqueza formal” das catro narracións, que reflectían que “o ciclo da chamada Nova Narrativa, formalista e antirrealista, queda definitivamente pechado”. Casares recoñeceu que “non son devoto da literatura testemuñal” xa que a considerbaa “pouco creativa e carece de ficción, dúas características fundamentais do feito literario”, o que explica que, das catro narracións galardoadas, só valorase positivamente “o bo tratamento temporal, con saltos atrás ben resoltos e un lirismo contido de bo cerne” na de Xaime López Arias.

O interese do autor limíao pola narrativa, o xenéro canónico que máis cultivou, continuou na recensión “Non abonda con narrar”, do 22 de maio de 1980. Nela puntualizou os aspectos da crise narrativa galega: escribíase “pouco” e esta mostraba “un período de desorientación” tras a Nova Narrativa Galega, “literariamente dun aburrimiento mortal, soporífero e infumable”. Pola contra, Casares si lle recoñecía aos narradores novos “unha vontade de contar cousas, de crear personaxes, de inventar enredos e situacións”. Agradecía estes trazos, pois entendía Casares que “narrar é contar. Ou quizais narrar non sexa outra cousa que divertir”. O autor limíao advertiu ante a “trivialidade narrativa e o desarme formal”. Insistiu que “escribir é crear formas, inventar espazos, resaltar ficcións”, en suma “facer literatura”, xa que “non abonda con narrar”.

O cambio de nome, de Camilo G. Suárez-Llanos a Camilo Gonsar aos cincuenta anos, deu inicio á recensión sobre a novela *Cara a Times Square*, na colaboración “*Cara a Times Square*”, do 5 de xuño de 1980. O autor ourensán entendeu que o cambio de nome literario estivera motivado polo “punto de vista do narrador”, en referencia ao recurso do manuscrito atopado empregado por Cervantes e Cela entre outros. Casares recoñeceu que as ideas aparecidas na novela de Camilo Gonsar lle parecían “sinxelamente repelentes”. Casares salientou o paralelismo entre o argumento de *Cara a Times Square* e do inicial volume narrativo *Lonxe de nós e dentro*, o “diálogo que manteñen os dous personaxes principais”, e a “interpretación complexa” desta novela de 1980.

O autor de Gres –de quen xa recensionara *Aqueles anos do Moncho* e a quen cualificou como autor dunha “obra literariamente

digna e socioloxicamente eficaz”– ocupou a colaboración “Neira Vilas no golfo de México”, do 12 de xuño de 1980. Escribiuna con motivo da publicación de *Galegos no golfo de México*, obra encadrada no denominado “novo periodismo”²⁰⁷ polos norteamericanos, e encozado en galego por Víctor Freixanes. Casares informou que *Galegos no golfo de México* estaba conformada por dezaseis entrevistas de Neira Vilas a pescadores emigrados, sobre todo da comarca das Mariñas, nas que contaban a modo de reportaxe “anacos das súas historias persoais”. Pese ao “interese humano e social”, a fácil lectura e o fermoso galego do autor de Gres, Casares critica que “a distancia empeza a cobrar o seu foro”, en canto a castelanismos e “vacilacións continuas na colocación dos pronomes nas oracións subordinadas” e respecto ao contido ideolóxico²⁰⁸.

A incapacidade de narrar a sociedade actual con “técnicas de narración convencionais” –apuntada na colaboración precedente– proseguíu en “Memorias dun fuxido”, do 22 de xuño de 1980. Casares, recoñecido apaixonado da fotografía e o cinema, aludiu a “tres competidores dificilmente vencibles, como son o cine, a televisión e o periodismo”, e á aínda “aventurada” existencia en Galicia do “novo periodismo”, pese á relación con outros países europeos, en canto á “marxinación dos mozos, droga, culto á violencia, anarquismo ideolóxico...”. Sinalou que Víctor Freixanes²⁰⁹, con *O Fresco. Memoria dun fuxido, 1936* –segundo exemplo do “novo periodismo” tras *Unha ducia de galegos* na que Casares aparecera como un dos entrevistados– amosaba unha mellor escrita, “cunha maior soltura no manexo do idioma e cunha maior seguridade e serenidade ideolóxica”.

Un tema de interese durante tres semanas consecutivas, a Asociación de Escritores Galegos, regresou ás colaboracións

²⁰⁷ Casares cualificou este novo xornalismo como un “sucedáneo da novela, incapaz xa, por razóns moi complexas, de ser testemuña da nosa época, como o foi ata hai trinta anos”. Referiu que se trataba dun procedemento, novo só respecto da “súa intensificación e a súa importancia literaria”.

²⁰⁸ Para Casares consistía no “acriticismo fronte á Revolución Cubana e o discreto canto a Fidel co que remata o libro” e que consideraba “desvirtúan unha miga o seu carácter documental”.

²⁰⁹ Informou que figuraba como quen preparara a edición da autoría de Manuel González Fresco.

casarianas un ano despois²¹⁰, en “A asociación de escritores”, do 3 de xullo de 1980, con motivo da creación desta e da pertenza do autor ourensán “en calidade de directivo”²¹¹. Casares ansiaba que a Asociación non se convertera nunha “especie de parlamento ou caixa de resonancia das distintas opcións, necesariamente plurais e diversas, dos seus membros”. Enumerou aspectos concretos nos que coincidían os escritores²¹², e aledouse que se admitisen só escritores con obra publicada e, de xeito excepcional, os que tiveran “a súa produción inédita”.

A colaboración “Un libro sobre Otero Pedrayo”, do 10 de xullo de 1980, encozou coa reiterada “desproporcionada diferenza que existía entre a popularidade de Ramón Otero Pedrayo e o descoñecemento da súa obra”. Para Casares, a primeira debíase á súa “extraordinaria riqueza humana” e a súa “condición de orador”, que consideraba debería estudarse na futura historia literaria galega “na proporción” que a oratoria “tivo no conxunto da súa produción oteriana”. Sinalou que aparecía abordada por vez primeira en *A derradeira dimensión de Otero Pedrayo*, do crego ourensán Pedro Gómez Antón, a partir da “gravación magnetofónica das tres últimas conferencias pronunciadas por Otero”²¹³. Casares recoñeceu que se trataba dun “esquema de libro”, unha “pincelada rápida”. Destacou que este “apuntamento” abría axeitados camiños de investigación e “direccións no pensamento de Otero”, agás a influencia do filósofo Krause²¹⁴.

Na seguinte colaboración, “Poemas de Sebastián Risco”, do 17 de xullo de 1980, reivindicou un autor²¹⁵ que entendía menos recoñecido

²¹⁰ Casares referiu que se trataba dun “tema ao que lle dedicamos non menos de tres artigos. Este, que fai o número catro”.

²¹¹ Explicou que o cargo fora decidido por “uns cantos amigos” benévolos, durante a “miña ausencia”, pese á “miña falta absoluta de dotes xerenciais” e a “miña escasa capacidade de entusiasmo diante dos procedementos asemblearios”.

²¹² Estes eran: a “necesidade de dignificar o noso papel na sociedade, de promocionar e estender a nosa cultura, de fomentar a lectura en galego, de crear bibliotecas infantís ou de manter relacións con colegas doutras áreas lingüísticas”.

²¹³ Estas foran en 1975, a do 7 de marzo no Colexio Médico de Ourense, a do 29 de novembro no Orfeón Unión Ourensana, e a do 12 de decembro no Instituto Feminino de Ourense.

²¹⁴ Casares informou que Otero Pedrayo “sentía unha antipatía fronteira co noxo” por Krause.

²¹⁵ O autor limiao sinalou que era “sobriño de don Marcelo Macías e primo de Vicente Risco”.

“do que realmente merece”, co pretexto da saída do prelo do seu poemario póstumo *Do recuncho amado*, “despois de corenta anos de permanecer inédito”. Casares resaltou que Sebastián Risco fora un dos “máis entusiastas e eficaces animadores” da cultura moderna, que lle debía “a actual sede da Real Academia Galega”, que presidiu “durante dezasete difíciles anos” coa súa “capacidade política, o seu empeño e o seu patriotismo galego”. Casares detallou a súa biografía, atendendo o seu cultivo esporádico da novela, poesía e crítica literaria e a súa profesión de xurista e de estudoso das “ideas xurídicas do padre Feijoo” e da “proxección da avogacía na sociedade galega”. Valorou a obra recensionada, *Do recuncho amado*, como un “libro ben feito” e sen “pretensións” literarias. Sinalou que se caracterizaba por unha “factura impecable, gracioso e fino”, e pola pegada de Lorca e Cabanillas nos romances.

Xosé Fernández Ferreiro –de quen recensionara o seu debut novelístico *A morte de Frank González*– ocupou a recensión “A saga dun afiador” do 25 de setembro de 1980. Con esta colaboración, o autor limíao retomou “A ledicia de ler” que interrompera entre o 24 de xullo e o 15 de setembro de 1980 para responder á encarga do coordinador do suplemento cultural de escribir durante as súas vacacións cinco columnas baixo o marbete xeral “Carta desde Suecia”. A vinculación con Nogueira de Ramuín, a terra dos afiadores e a natal do autor recensionado explicaba, segundo Casares, que Fernández Ferreiro “estaba case condenado a escribir esta novela”. Casares considerou *A saga dun afiador* como “a mellor das tres que leva publicadas”, a pesar dalgúns “defectos na construción”²¹⁶ e de “determinadas inxenuidades e erros de escritura”²¹⁷. Entre os acertos novelísticos, sinalou o “trazado magnífico da figura do Xandón”, “o bo oficio narrativo” de quen posúe “a virtude de entreter”, e “a linguaxe empregada” por Fernández Ferreiro, pois inserira “fermosos termos aínda vivos e que corren o risco de desaparecer no moderno galego literario” e o barallete, que axudaba a facer “máis expresiva” a novela.

²¹⁶ Casares considerou que existía un “claro desequilibrio entre a segunda e a terceira parte”.

²¹⁷ O autor limíao sinalou unha “adxectivación ás veces pobre e estereotipada”.

A nova poesía galega –obxecto de varias colaboracións anteriores– volveu ocupar a recensión “Poemas de amor sen morte”, do 9 de outubro de 1980, sobre o poemario *Poemas de amor sen morte*, de Claudio Rodríguez Fer. O autor ourensán resaltou deste debut poético o “intelixente e suxestivo prólogo”, onde o poeta lucense se amosaba “como un bo coñecedor da teoría literaria e demostra saber en que consiste a poesía”, estaba a favor dunha “poética de base estética e proxección cognoscitiva”, situábase “en contra do prosaísmo sociolóxico dos últimos anos” e confiaba no “porvir da poesía como xénero de ampla difusión”²¹⁸. Como orixinalidade dos versos de Rodríguez Fer, Casares remarcou que presentaba un amor “xubiloso, exultante e hedonista, sen fronteiras vitais nin verbais” e valorou “o trasfondo mitolóxico que palpexa debaixo dos seus poemas” co celtismo, a lírica medieval como “auténtica metalinguaxe, de tipo metafórico”. Sobre a linguaxe empregada por Rodríguez Fer, salientou que deixaba “moi poucas concesións ao significado plano e unívoco das palabras”, apostaba por “estrañas maridaxes entre vocábulos aparentemente incompatibles”, e escribía nun “galego fermoso, máis literario que popular”. Pese a comprender que se trata do primeiro libro, Casares non escatimou en pronunciarse sobre “defectos notables”, como eran unha “dificultade permanente coa musicalidade e o ritmo, a miúdo resoltos con dureza” e “violentas e abundantes rimas en –mente, que as preceptivas refugan con bo criterio”.

Por mor do inicio dun novo curso académico escribiu a colaboración “Dicionarios”, do 16 de outubro de 1980, na que se detivo en dous deles: *Diccionario básico da lingua galega*, elaborado polo equipo do Instituto da Lingua Galega, e *Vocabulario castellano-gallego*, de Francisco Fernández del Riego, pois considerou que, polas súas “características de brevidade e manexabilidade”, cumprían unha boa función “sobre todo nos niveis escolares primarios e medios”. Casares salientou do dicionario, “máis ben vocabulario” do ILG, dirixido á nenez entre 7 e 10 anos, que as definicións eran sinxelas,

²¹⁸ Casares discrepou alegando que “a poesía tal como a entendemos hoxe, polo menos desde o Renacemento, é esencialmente un fenómeno minoritario. Como o son a ciencia, a arte e a literatura en xeral”.

“non só polas características dos destinatarios, senón porque ademais non se usan nelas palabras que non teñan entrada no mesmo dicionario”, e que estaba “concibido o mesmo para galegofalantes que para os que non o son”. Pola contra, do *Vocabulario* individual de Fernández del Riego, precisou que viña “encher un baleiro”, e que amosaba “a inmensidade capacidade de traballo e o sentido de servizo dun galego por moitos motivos exemplar”. Incidiu en que ofrecía a posibilidade engadida de que moita xente podía “buscar en galego palabras castelás, a lingua da que moitos deles partían”.

De novo, un dos integrantes de Brais Pinto centrou a recensión “Poemas de Bernardino Graña”, do 23 de outubro de 1980, motivada pola saída do prelo do poemario *Se o noso amor e os peixes Sar arriba andasen*. O autor limiao presentou a Bernardino Graña como “home de teatro e poeta, sobre todo como poeta”, por ser este xénero no que alcanzara “as súas realizacións máis logradas”, como eran *Poema do home que quixo vivir*, “clasificado como unha mostra de literatura existencialista”, como lle escoitara a Vicente Risco²¹⁹ na *tertulia* vespertina no ourensán parque de San Lázaro. Para Casares, este poemario presentaba características da súa poesía posterior –vitalismo, inxenuidade, orixinalidade temática, riqueza verbal...–, que estaban “plenamente desenvoltas e maduras”, segundo Casares, no “seu mellor libro de versos: *Profecía do mar*”. Para o autor ourensán, o poemario recensionado supuña un paso atrás na evolución literaria do “amigo” cangués.

A poeta Xohana Torres –a quen xa amentara como integrante da “primeira xeración de poetas da posguerra”– centrou por vez primeira unha colaboración, “Un libro de Xohana Torres”, do 30 de outubro de 1980, escrita pola “grande alegría” da lectura realizada por Casares de *Estacións ao mar*, grazas á “experiencia enlevante para quen se ve obrigado, semana tras semana, a ler canto libro galego se publica”. Tal foi a sorpresa do autor limiao ao “bater” con Xohana Torres, unha “voz poética de primeira magnitude e cunha obra ben feita”, que recomendou este poemario a “quen ande a buscar un poeta galego que resista a comparación coa espléndida poesía que se está a facer hoxe

²¹⁹ Casares sinalou que algúns “pretenden presentar o ilustre escritor galego, tan inxusta como irresponsablemente, pouco menos que como mestre de falanxistas”.

por Europa adiante”. Relembrou Casares a “revelación” do descubrimento do poemario inicial *Do sulco* en 1960, en base á “ruptura coa monotonía romántica, expresiva e confidencial, baseada cunha realidade testemuñal, con máis tendencia que estilo”, a través duns “poemas equilibrados, pulcros e fondos”. Recordou o encontro con Xohana Torres no acto de celebración do Día das Letras Galegas en Compostela en maio de 1963²²⁰, onde confirmara a influencia de José Ángel Valente nos versos da poeta. Casares apuntou que *O tempo e a memoria* “pasou practicamente desapercibido”, a pesar da súa “importancia e ao seu interese”. Consideraba que Xohana Torres “aínda non atopou o lugar que lle corresponde” nos estudos realizados sobre poesía galega de posguerra, “quizais polo escaso volume da obra individual dos seus compoñentes”²²¹. A recompilación²²² *Estacións ao mar* supuña para Casares o reinicio literario da poeta mais conservando os trazos da súa primeira poesía: “falta absoluta de retórica, a fondura do seu pensamento (en Xohana a poesía é verdadeiro instrumento de coñecer) que vai deseñando para o lector un mundo mental rico, audaz, vivo, ... a mesura e falta de estridencias”. Casares apuntou que, en Xohana Torres, “como en Franco Grande”, o verso “fura na realidade profunda do ser, interrógase sobre o tempo, medita sobre a soidade, analiza o significado da morte”. En suma, consideraba que *Estacións ao mar* era “poesía reflexiva, de corte filosófico, iluminadora. Palabras con sentido”, e ao tempo “solidariedade coa súa terra e cos seus homes”.

Vítor Vaqueiro converteuse por segunda vez en obxecto dunha colaboración, “Un novo libro de Vítor Vaqueiro”, do 13 de novembro de 1980, propiciada pola saída do prelo de *Informe da gavilla*. Casares remarcou a “seriedade da súa poesía, a modernidade da súa voz, ben

²²⁰ Informou que recitaron poemas dedicados a Rosalía de Castro no pazo de Fonseca, ademais de Xohana Torres e Casares –aínda que non precisa cal é o poema, tratouse de “Verbas de esperanza para Rosalía”–, Salvador García Bodaño e Arcadio López-Casanova.

²²¹ Eran estes: Uxío Novoneyra, Manuel María, Bernardino Graña, Xosé Luís Franco Grande, Salvador García-Bodaño, Antón Avilés de Taramancos e Xosé Luís Méndez Ferrín.

²²² A recompilación estaba composta por catro libros: “O tempo e a terra” –poemas “circunstanciais” dados a coñecer en publicacións periódicas entre 1958 e 1975–, “O tempo e a memoria” –libro “sobre a infancia e o pasado”–, “Elexía a Lola” –avoa da poeta– e o homónimo “Estacións ao mar” –poema sobre o mar de “Lorref, nome poético con que a autora designa a Ferrol”.

enraigada no cerne da mitoloxía cultural da mocidade, e a boa información poética que arrecende dos seus versos”. Precisou que estes trazos xa estaban presentes no seu debut lírico *Lideiras antre a paisaxe* –recensionado por Casares–, que “chamaba a atención pola súa audacia, as súas boas intencións e a súa independencia respecto da tradición inmediatamente anterior”. O autor ourensán recoñeceu que precisou máis dunha lectura de *Informe da gavilla* para percibir, como no primeiro poemario, “a significación última da poesía de Vitor Vaqueiro”, baseada en que “a elección temática é un pouco o eixe sobre o que xira toda a armazón posterior” e a seguir se atopaba “o sentido huidobriano”²²³. Sinalou que Vaqueiro creara “un mundo estruturado, racionalizado e medido”, que provocaba “admiración” respecto a que os poemas eran “fillos dunha idea”, mais resultaban “un pouco fríos”, como acontecía coa “poesía marmórea de T. S. Eliot”.

A poesía galega nova, obxecto de abondosas colaboracións como xa fomos indicando, converteuse no centro de atención na nota “Manuel Vilanova en galego”, do 20 de novembro de 1980, escrita a raíz da publicación do primeiro poemario en galego do ourensán autor de *Mejor el fuego* e *El cazador de días*. Segundo Casares, *E direi-vos eu do mister das cobras* xurdira da “peripecia de profesional e sabedoría de iniciado” de Vilanova. Apuntou que se trataba dunha “especie de tratado de retórica literaria ou poética”, pois contiña unha “superposición de linguaxes literarias”, as do “super-realismo, modernismo, romanticismo, simbolismo”, e a “reflexión que o poeta fai verbo delas”. Casares criticou que, se ben o “discurso” de Vilanova funcionaba, quedara “sen resposta a pregunta sobre o que realmente sexa a poesía”.

A lembranza dunha anécdota contada por Eduardo Blanco Amor ao autor limíao, deulle pé á escrita da colaboración “Blanco Amor en Ourense”, do 4 de decembro de 1980 para homenaxear a figura do autor de *A esmorga*, doído cos carteiros da súa cidade natal por lle devolver cartas como “Desconocido”, como manifestou nunha nota publicada no xornal *La Región* a finais dos anos sesenta. Casares

²²³ Casares matizou: “que me perdoen tanto Vicente Huidobro como os pacientes deuses da lingua por esta palabra”.

informou que Blanco Amor sentira que se lle negaba “a súa ourensanidade”²²⁴, cando Ourense fora “convertido en mito persoal do novelista, incapaz de separar o seu mundo do mundo real da súa infancia”, como se observaba coa lectura de *La catedral y el niño*, *A esmorga*, *Os biosbardos* e como aparecía “exaltado, estilizado, amorosamente ennobrecido” en *Xente ao lonxe*. En suma, para Casares, na obra de Blanco Amor, Ourense aparecía representada como cidade “metade certa e metade inventada, pero sempre querida”, como demostraba que lle dedicase “toda a súa obra”. Casares corroborou que, segundo apreciara o propio Blanco Amor, o descoñecemento dos carteiros ourensáns da súa figura literaria constituía “unha inxustiza insoportable”.

Remataba o ano 1980 coa colaboración trixésimo terceira “O encontro da casa de Mateus”, do 11 de decembro de 1980, dedicada ao I Encontro Galaico-Portugués, celebrado na lusa Vila Real, o 28 de novembro e o 1 de decembro. Tras dar conta da “vintena de intelectuais de ambos os dous países” que asistiran, Casares resaltou o interese dos asistentes polas comunicacións dos docentes Ramón Lorenzo e Pilar Vázquez Cuesta, e a acertada “organización interna”. Casares criticou “certa falta de planificación” respecto ao “número excesivo de traballos presentados”, pois provocara “sesións demasiado apertadas, con pouco tempo para os debates” e “dispersión temática”, ademais de resultar “unha miga fatigante”. De cara á segunda edición, o autor ourensán propuxo “organizar unha especie de lugar de encontro permanente entre os intelectuais de ambos os dous países” coa finalidade de “estudar conxuntamente os problemas do noso pasado e presente cultural”, sobre todo na fecunda relación Galicia-Portugal durante a época dos “homes da Xeración Nós e do Seminario de Estudos Galegos”.

Encomenzaron as vinte e unha colaboracións do ano 1981 –ano no que Casares tirou do prelo as biografías *Vicente Risco* e *Otero Pedrayo*, e “Seis retratos”– coa nota “Sonetos de Millán Picouto”, do 8 de xaneiro de 1981, centrada no poemario *Sonetos da lúa chea*

²²⁴ Esta palabra, a Blanco Amor, segundo Casares, habíalle “meter medo, e tampouco beato dos patritismos, fosen maiores ou menores” aínda que se sentía “ourensán, por moito que ás veces non o parecece”.

doutro dos poetas novos, Millán Picouto, quen realizara unha “proeza” ao “escribir en galego cento seis sonetos”. Casares referiu que a primeira lectura do poemario –como lle acontecera con *Estacións ao mar* de Xohana Torres– lle resultara “contraditoria”. Admirou o “esfuerzo”, que foi “puro esfuerzo, traballo a conciencia, cicelado da linguaxe” do poeta, mais constatou o “feito de que a meta proposta non chegou a ser completamente alcanzada” por Millán Picouto. Criticou que “o menos logrado é a propia linguaxe empregada, onde a adxectivación moitas veces acaba sendo dunha pobreza desesperante”, pese a que os “acertos indubidables” dalgúns cuartetos servirían “para salvar esta colección de poemas”. Engadiu que o poemario melloraría nos planos formal e semántico se se reducise “á metade” e se revisase.

A constante preocupación de Casares pola produción galega, en calquera dos xéneros literarios, regresou como obxecto de recensión en “A situación da literatura galega é imposible”, do 15 de xaneiro de 1981, a modo de balance anual –xa realizado nunha colaboración anterior ou neste caso como adianto do ano próximo. O autor limíao informou que o balance anual era unha “práctica frecuente en case todos os dominios da actividade social” mesmo nos literarios, pese “ao delicado peculiar calendario que rexe no mundo cultural, en parte paralelo ao curso escolar”. Casares aseverou que a “atonía” da literatura galega non podía proseguir “nesta especie de cantonalismo autosuficiente, froito máis da rutina e da ignorancia que da pobreza”, e que se reflectía en que “non temos unha soa revista literaria, carecemos de crítica e as relacións con escritores doutros países ou áreas lingüísticas son inexistentes, mesmo cos máis próximos”. Recoñeceu que “o oficio de escritor ten moito de traballo artesanal ou de *métier* aprendido”, grazas ao “contacto frecuente cos mestres para aprender deles”, como aconsellara “desde sempre, a vella e tan inxustamente desprezada retórica”. Apostou polo uso do portugués e do español²²⁵ e mesmo do inglés nos anos vindeiros, se este último se impuña ao francés no bacharelato. Consideraba que “as posibilidades que se abren diante da literatura galega son excepcionais”, pese a

²²⁵ Estaba en contra da “infantil furia españolista que padecemos” e a favor da “recuperación do galego como primeira lingua de todos os galegos” sen renunciar “ao castelán como segunda lingua”.

ignoralas penosamente a administración e ao incomprensible peche da literatura en si mesma.

Casares alédoose, na nota “Unha nova historia da literatura”, do 22 de xaneiro de 1981, da publicación de 275 páxinas sobre literatura galega, asinadas por Pilar Vázquez Cuesta no volume *Historia de las literaturas hispánicas no castellanas*, coordinado por José María Díez Borque, tras a recensionada segunda edición aumentada da *Historia da literatura galega* de Ricardo Carballo Calero. O autor limíao contentouse con que Vázquez Cuesta proseguise cos estudos de historia literaria, tras a antoloxía *A Espanha ante o “últimátum”* – tamén recensionada– e os seus recoñecidos estudos lingüísticos sobre o portugués. Casares agradeceu á investigadora e profesora da Universidad de Salamanca “a súa documentación”, “a seriedade” no seu traballo e “a valentía” ao enxuizar a “determinados escritores contemporáneos, moitos deles petrificados polos tópicos e a repetición rutineira de opinións lixeiras e pouco fundadas”, ademais da súa “imparcialidade política” e a súa “ecuanimidade para xulgar feitos e persoas polémicas”. Criticou que a obra recensionada “non é ideoloxicamente neutral”, xa que a autora optara polo “compromiso”²²⁶, o cal condicionaba “valoracións que non ían deixar de suscitar discusións e controversias”²²⁷, e ademais carecía dun “soporte teórico que podería ter contribuído a facela máis clara e incluso máis eficaz”.

O autor ourensán lamentou, na colaboración “A *Historia de Galicia* de Emilio González López”, do 5 de febreiro de 1981, a revolución teórica e metodolóxica operada nos estudos de Historia cara ás “estatísticas e aos números” fronte aos “feitos e aos homes” de antano. Para Casares, o novo estudo histórico resultaba “moito máis aburrido, polo menos para o lector común” mentres que para o lector

²²⁶ Sinalou que ía lograr “adeptos” debido á “crise económica”.

²²⁷ Referiuse á “importancia concedida á poesía de Manuel María (un fenómeno que ten máis que ver coa política que coa literatura)”, a escasa páxina dedicada a Álvaro Cunqueiro fronte ás tres páxinas dedicadas a Xosé Neira Vilas, a sobreestimación de “obras literariamente mediocres, como a *Antoloxía popular de Heriberto Bens*, de Méndez Ferrín”, a preferencia das “imperfeccións de ritmo e construción” de *Xente ao lonxe*, de Eduardo Blanco Amor fronte a obras “literariamente maduras como *A esmorga* ou *Os biosbardos*”, e a exclusión de “Antón Tovar, Xohana Torres, Salvador García-Bodaño, Xosé Luís Franco Grande e outros”.

culto, “reducir a Historia á estatística non deixe de ser unha limitación”. Si consideraba claros e amenos “os libros de Werner Sombart sobre o capitalismo, os de Huizinga sobre a Idade Media” e os de “Julio Caro Baroja sobre a maxia e a bruxería”. Ademais sinalou que tiña “interese humano”, e mesmo educativo, amosar a Historia ao lector común, a través dunha “narración externa dos feitos ou destacando aqueles acontecementos que se aproximen a unha maneira profana de entender o pasado”²²⁸. Casares percibiu a *Historia de Galicia*, de Emilio González López, como un “mérito” de Santiago Rey Fernández-Latorre, director da colección, ao encargarlle a González López e elixir os amentados trazos. Casares percibiu “esa especie de desinterese pola Historia propia dos galegos, do que teñen falado tanto Castelao como Domingo García-Sabell”, coa finalidade de “ofrecerlle ao lector non especialista un texto escrito con claridade e amenidade periodísticas”, coa tentativa de captar o seu “interese” e de empuxalo a “coñecer a singularidade do pobo ao cal pertence”. Casares observou máis semellanzas entre a *Historia* de González López e as de Vicetto e Murguía que coa “inconclusa dirixida por Ramón Otero Pedrayo ou ás colectivas recentemente editadas por distintas asociacións ou editoriais tanto de dentro como de fóra do país”, pois a de González López estaba pensada para “un público maioritario”, que ansiaba unha “misión tan necesaria como urxente e oportuna”: a explicación transparente e sinxela da “historia da súa terra”.

Por sétima vez, o autor limíao aledouse de que a produción de Álvaro Cunqueiro, tras anos “tan esquecida e aínda pouco valorada por un influente sector da crítica galega”, espertase interese fóra de Galicia, sobre todo en universidades europeas e americanas, mais tamén en Barcelona e Madrid, polo cal intitulou a colaboración do 19 de febreiro de 1981, “A fantasía lúdica de Cunqueiro”. Cualificou a admiración existente pola obra cunqueiriana, como “xusto recoñecemento a unha obra escrita desde o pracer da propia literatura,

²²⁸ Aludiu á “fecundidade” dos “Luises de Voltaire; os deliciosos estudos de Deleito y Piñuela sobre a España de Carlos IV, os de Marcel Brin sobre a Viena de Mozart e de Schubert, os de Robert Étienne sobre Pompeia ou a fermosísima *History of the Swedish People* de Vilhelm Moberg”.

sen finalidades utilitarias, destinada ao goce puro e simple do lector”, reiterando o exposto nas seis colaboracións precedentes dedicadas a Cunqueiro. Valorou a perspectiva científica de Diego Martínez Torrón en *La fantasía lúdica de Álvaro Cunqueiro*, título que evidenciaba o ludismo como “elemento caracterizador da narrativa de Cunqueiro”, manifestado nos planos do soño²²⁹, na estrutura narrativa²³⁰ e na ironía²³¹. Criticou como “chata” a Martínez Torrón que pasase “por alto un feito que semella tan evidente como esencial: que a obra literaria de Álvaro Cunqueiro pertence á literatura galega e que orixinariamente está escrita en galego”, xa que lle axudaría a explicar “a concepción do tempo, a fantasía, e incluso a estrutura narrativa”.

A primeira encarga dunha colaboración para esta sección, “Un deslumbrante mundo de ficción”, do 5 de marzo de 1981, estaba dedicada á “creatividade” de Álvaro Cunqueiro, e pedíranlla “con urxencia” cando Casares se atopaba “lonxe de Galicia e coa impresión da morte do escritor aínda quente”. Recoñeceu que a encarga, de entrada, lle xerara “desconcerto”²³² e “lembrazas palpables, case físicas”²³³. O narrador limiao insistiu en que, pese á “popularidade da que gozaba”, Cunqueiro resultaba “pouco coñecido” e as persoas que o trataron, como el mesmo, sabían “ata que punto a súa literatura formaba parte da súa vida e da maneira de ser”, xa que “tiña o seu

²²⁹ Como precisou Casares, a través do soño, Cunqueiro “inventa personaxes, xoga cos mitos e altera a concepción do tempo”.

²³⁰ Apuntou que resultaba “tan heterodoxa e pouco usual na narrativa contemporánea que algúns críticos a teñen cualificado como defectuosa ou pobre” e coa Cunqueiro tamén xogaba, “pon de manifesto os artificios da ficción, coa que se diverte e na que se recrea”, e que pese a ter como orixe os contos de *As mil e unha noites* presentaba “unha modernidade que a achega ás formas da escritura autocrítica contemporánea, con alusións frecuentes ás interioridades do propio texto”.

²³¹ Comentou que esta característica debía ser “entendida no sentido que lle deron os románticos alemáns máis que no socrático” e que “actúa como un factor estético de equilibrio, mantendo a tensión de determinados contrastes e alixeirando a mesma forma fragmentada da narración” e mesmo cumpría “a función de disolver e refrear a abundante lírica que enche as páxinas da literatura do noso escritor”.

²³² Esta sensación era debida á súa recoñecida “falta de concreción do tema que se me suxire”.

²³³ Empregou estas verbas para referirse a “ cousas moi concretas: a última conversa, o agudo comentario sobre un libro, as queixas pola desfeita dunha tradución, a imaxe dun home destruído pola enfermidade” .

mundo e vivía nel”²³⁴. Casares matizou que ese mundo, “outro lado”, para Cunqueiro significaba “o máis auténtico e verdadeiro”, como quixera plasmar para quen quixera descubri-lo sobre todo na súa narrativa. Amosáralo desde a óptica de desconfiar das apariencias por consideralas “enganosas” e da consideración da realidade, como “unha meta que había que conquistar” a partir da imaxinación, a cultura e a linguaxe. Casares comprendía que a influencia do chamado Ciclo Bretón que Cunqueiro “regaleguizou”, das “coleccións de contos e apólogos orientais” e da “cultura popular galega” ocasionara que algúns críticos foráneos non lograsen “comprender e valorar a súa técnica narrativa, tan soldada coas formas da literatura oral”. O autor ourensán sintetizou que Cunqueiro creara en suma “un deslumbrante mundo de ficción”, caracterizado pola verdade contida nas “manifestacións dunha literatura popular na que falan os animais, resucitan os mortos ou os santos do ceo veñen á terra a pasear”, por seren estas “a verdade das xentes dun país e dunha cultura que el tanto contribuíu a enriquecer”.

A lembranza dun amigo falecido volveu centrar a seguinte colaboración, “O butacón de Penzol, baleiro”, do 12 de marzo de 1981, dedicada desta volta a Fermín Penzol²³⁵, escrita tras o regreso da súa casa, onde se reuniran durante anos “os amigos fieis de sempre, os da tertulia diaria da tardiña, falando e comentando cousas en voz baixa: a morte de Cunqueiro, os últimos acontecementos do país, un libro...”. Como na colaboración precedente, o autor ourensán homenaxeou o finado recordando os momentos compartidos²³⁶ e os trazos definitorios do amigo lembrado²³⁷. Elixiu entre estes últimos un

²³⁴ Explicou que Cunqueiro gozaba “cos libros raros, coas anécdotas sorprendentes, cos pequenos detalles que puñan ao descuberto a cara oculta das cousas”.

²³⁵ Publicara, xunto a Arcadio López Casanova, o artigo “Homenaxe a D. Fermín Penzol” en 1963, na compostelana La Ibérica.

²³⁶ Abranguían “desde aquela mañá de hai case vinte anos, cando se inaugurou a súa biblioteca en Vigo, ata unha tarde de hai quince días, cando lle fixen a que ía ser a miña última visita”.

²³⁷ Como eran “o seu sorriso de pillabán e a transparencia inocente dos seus ollos claros” e tamén “o seu falar divertido; o seu modo de enrabexar os nenos antes de lles dar as lambetadas que levaba no peto; as preguntas pola familia, tan pouco protocolarias por verdadeiras; o seu sorriso permanente, de boa persoal. Tan bo que daban ganas de abrazalo”.

destacado²³⁸ e así mesmo o labor a prol de Galicia²³⁹, que lle valera ser “admirado e querido por cantos o coñeceron e o trataron”, como sinalou Casares que lle demostraran nun libro de homenaxe dez anos atrás, “unha xoia bibliográfica” que lle gustara moito a Fermín Penzol e satisfacera a Casares polo feito de “lle poder ofrecer algo”. Penzol, agradecido con Casares, tempo despois agasalláralo cun “cadro fermosísimo”, cuxa ollada moveu o autor limiao a afirmar: “A Deus non se lle escapan por nada do mundo homes como Fermín. Son indispensables no ceo”.

Doutra volta, a constante preocupación casariana pola poesía dos novos poetas galegos explicou que atendese o poemario *Os preludios*, de Xoán Manuel Casado na colaboración “Poemas de Xoán Manuel Casado”, do 26 de marzo de 1981. O autor ourensán incidiu, con maior “claridade” que nas recensións precedentes sobre a poesía dos poetas mozos, en que a súa poesía, nacida en gran medida como “unha reacción en contra da retórica moralista dos anos sesenta”, estaba a caer no “verbalismo”, sen fuxir do “canto das desgrazas ou a estéril administración de valores eternos” denunciados por Adorno, o que provocaba que a nova poesía galega camiñe “cara á trivialidade e o aburrimiento”, por mor da “moda da ‘escritura’ e a hipervaloración da lingua”. Casares sorprendeuse gratamente co inicial poema “Retratos” e co oficio de poeta de Casado, acreditado coa “rutilante pedrería dunha adxectivación sabia e sorprendente que encaixa” na *defeated expectancy* de Jakobson, que ofrecía unha poesía narrada onde “a meta non é a confesión en si, senón a maneira” de relatar a vida do poeta, e que se asentaba nunha “experiencia intelixentemente expresada”. O autor limiao sinalou dúas tachas —“a necesidade dun maior coidado lingüístico nos seus versos” e “a conveniencia de dotar a un libro dunha unidade interna”— para axudar a Xoán Manuel Casado a converterse nun “dos mellores poetas da súa xeración”, idea do prologuista Basilio Losada que tamén compartía Casares.

²³⁸ Destacou, de Fermín Penzol, unha “elegancia espiritual doutro tempo”.

²³⁹ A través da “biblioteca que leva o seu nome, aberta á curiosidade e ao interese de investigadores de todo o mundo” e que seguira completando, “aínda xubilado”, e “sen que se lle pasase pola cabeza retelos na casa uns días para o seu gozo” pese a coñecer Penzol “a paixón posesiva do coleccionista e do bibliófilo”.

A escaseza²⁴⁰ de estudos galegos sobre a lírica medieval reapareceu na colaboración “A propósito dunha conferencia”, do 2 de abril de 198, propiciada por unha conferencia en Santiago de Compostela das profesoras Anna Ferrari da Universidade de Roma e de Elsa Gonçalves de Lisboa. Casares criticou que “o centro de atención sobre a nosa lírica medieval se teña trasladado ás universidades italianas”, da man entre outros dos profesores Silvio Pellegrini, Giuseppe Tavani e Luciana Stegagno Picchio. Lamentou que en Galicia, mentres tanto, “seguimos preferindo as polémicas e os enfrontamentos ou as investigacións inútiles sobre obras literarias absolutamente intrascendentes”. Precisou que estas se plasmaban en “moitos gráficos e frechas, moita pedantería terminolóxica (¡que xa non se leva, home, que xa ninguén se atreve a andar polo mundo así!)”, e tamén en “moi pouquiña substancia, moita falta de interese pola literatura”. Casares apostaba pola creación dunha “escola de investigadores literarios” na facultade de Filoloxía da Universidade de Santiago de Compostela, porque xa o tiñan logros no campo “da lingüística e a filoloxía”, e ademais non terían os erros das edicións italianas respecto á “língua, os arquivos, a inmediatez xeográfica”.

Como en colaboracións anteriores, na colaboración “As literaturas de ámbito restrinxido”, do 16 de abril de 1981, detívose na reunión²⁴¹ celebrada no toledano Palacio de Fuensalida, para preparar o encontro nórdico-ibérico de literaturas de ámbito restrinxido, que se ía celebrar en Mallorca o ano seguinte. Casares criticou a “lei do universo da comunicación que di que aquilo que non se coñece non existe”, pois operaba “á marxe dos criterios de valor, baseándose exclusivamente no poder, na potencia económica e na rendibilidade comercial”. Tampouco concordaba coa “difusión universal dun libro”, a partir de “factores externos”, en lugar dos “propriadamente culturais”; e coa invención de “títulos destinados a ser vendidos en poucos meses en todo o mercado editorial”, grazas ás “adquisicións da psicoloxía

²⁴⁰ Sinalou a existencia dos traballos “hoxe superados e penas sen interese” de Oviedo y Arce, Cotarelo e Fernández Pousa, o “meritorio labor de divulgación realizado por Xosé María Álvarez Blázquez”, a edición de Pero Meogo feita por Xosé Luís Méndez Ferrín e “o excelente estudo que o profesor Xosé Luís Rodríguez lle dedicou a Joan Arias”.

²⁴¹ Reuníranse “escritores, periodistas, tradutores e diplomáticos suecos con representantes de Cataluña, Galicia, o País Vasco e os demais países escandinavos”.

aplicada á publicidade”. Estes aspectos foron criticados por Casares porque situaban as literaturas de ámbito restrinxido nunha “dramática” situación, a de “manterse confinadas dentro das súas propias fronteiras”²⁴² e a de “loitar en condicións de inferioridade contra unha competencia inxusta, prepotente e desleal”, o que provocaba substituír as “características literarias nacionais” por un “mimetismo esterilizante e esmagador”. Casares aseverou que, no caso da literatura galega, a situación empeoraba debido a estar “atrincherada nun provincialismo suicida” e a vivir “de costas a todo o que non veña de Francia, no mellor dos casos”. Estas circunstancias determinaban que o autor limiao adiantase que, ata febreiro de 1982, en Galicia, Cataluña, País Vasco e países escandinavos se ían “ensaiair uns medios de comunicación literarios conxuntos, que establezan unhas relacións mínimas entre os participantes do futuro encontro de Mallorca”. No caso de *La Voz de Galicia*, ían plasmarse no suplemento semanal que dirixía Luís Álvarez Pousa²⁴³, onde se ían reproducir “recensións de libros, comentarios de actualidade cultural, traducións de poemas e crónicas”.

Por vez primeira en “A ledicia de ler”, o autor ourensán recensionou unha obra da súa autoría, a biografía *Vicente Risco*, na colaboración “Un limiar para Risco” do 24 de abril de 1981. O contido constituíu, como indicou na nota a rodapé, “un adianto do limiar” para esta biografía. Casares recoñeceu a “provisionalidade” de ser a primeira biografía de Risco²⁴⁴, por iso se excusou afirmando que só pretendía “achegarse a unha das figuras máis fascinantes de toda a historia do galeguismo” e non “afondar”. Matizou que “entrar na vida

²⁴² Sinalou que se trataba dun “ghetto tan perigoso para a súa supervivencia como empobrecedor”.

²⁴³ Neste suplemento apareceu inserida, algunhas semanas, a columna casariana “A ledicia de ler” mais non o precisamos nas referencias bibliográficas porque non puidemos comprobar todas esas columnas na hemeroteca de *La Voz de Galicia*. Optamos por citalas pola edición recompilada e publicada pola Editorial Galaxia (Vicente, Garrido e Valverde, Comps., 2017b) na que non se especificaron datos da columna orixinal –nin o suplemento “*cuaderno de CULTURA*” nin as denominacións posteriores, “*CULTURA. Cuaderno de Letras, Artes y Pensamiento*” entre outras, nin a páxina nin o día da semana.

²⁴⁴ Casares foi promotor e membro da Fundación Vicente Risco, e en 1995 coordinou un congreso sobre a súa biografía e tamén impulsou, en calidade de director da Editorial Galaxia, a edición da obra completa en sete volumes.

de Risco é unha tarefa tan atractiva como complicada”²⁴⁵, e máis aínda plasmala desde “razóns de obxectividade” para ser fiel á “verdade histórica”, polo cal escribira a biografía “desde o cariño, a admiración intelectual e a amizade”²⁴⁶. Como nas colaboracións sobre obras doutros autores, Casares precisou que “a investigación e o estudo fóronme desvelando pouco e pouco a grandeza e a debilidade daquel home” ata facelo “máis humano aos meus ollos”, ata o extremo de recoñecer Casares que nalgún momento non lograra fuxir de “emitir xuízos de valor”. A razón da escrita da biografía de Casares asentouse en que “Risco é xa unha figura histórica e, como tal, hai que tratalo, sen ocultar os datos que nos podan explicar” a súa biobibliografía, caso de “sorprendentes” documentos que o autor limiao gardaba, e que Casares revelou encadrados no contexto da “biografía de Risco, rica e complexa, diáfana e contraditoria”.

A segunda recensión dedicada a Antón Tovar, “Un novo libro de Antón Tovar”, do 7 de maio de 1981, sobre o poemario *Calados esconxuros* principiou cunha “dobre significación” casariana. Esta consistía nun “íntimo gozo, unha alegría baseada en anos e anos de admiración literaria e estima persoal” e nunha “achega de primeira magnitude ao rico acervo da nosa poesía”²⁴⁷ que presentaba unha “persoal mitoloxía que tan acertadamente desvela Anxo Tarrío no iluminador prólogo”, co que concordaba Casares²⁴⁸. O autor ourensán situaba a Tovar, xunto a Xohana Torres e Franco Grande, como “un

²⁴⁵ Indicou que resultaba “atractiva” polo personaxe biografado, “indispensable para comprender a historia de Galicia dos últimos sesenta anos” e pola “singularidade da súa obra e polas estrañas voltas e reviravoltas que deu ao longo da súa dilatada existencia”. Explicou que a biografía resultara “complicada” pola imposibilidade “de acceder a algúns documentos definitivamente desaparecidos e que serían necesarios para coñecer as partes máis escuras e quizais por iso tamén máis apaixonantes desta historia”.

²⁴⁶ Precisou trazos da relación “entre aquel velliño a quen coñecín e tratei nos últimos anos da súa vida, e o estudante de bacharelato que eu era daquela”.

²⁴⁷ Referiu que era resultado do “auténtico deslumbramento que lle produciron os primeiros poemas” de Tovar a Casares e da “influencia decisiva que o seu trato tivo para a formación das súas preferencias como lector”, por mor dunha “identidade tan evidente entre o Tovar home e o Tovar poeta”.

²⁴⁸ Lembraba “como se fose onte, a mañá en que Antón Tovar, angustiado e fondamente ferido, petou na porta da miña casa: a Susa agonizaba á mesma hora no seu piso de Ourense” e tamén “os paseos con don Vicente e as preguntas teolóxicas que o poeta lle facía e as increíbles respostas que aquel lle daba”.

dos cumes máis altos da poesía galega dos nosos días” e como “o poeta máis sabio que temos hoxe”²⁴⁹. Aclarou que a “humildade franciscana deste home bo e a súa torpeza manifesta para a convivencia e a relación social” lle impediran ser unha “gran figura” da literatura galega. O autor limiao agradeceu que, aínda que escaseaban os temas novos, Tovar non fixera “concesións” como en poemarios anteriores. Valorou a reiteración de “teimas recorrentes: a morte, os mortos, o tempo, Deus, o máis alá, a fe relixiosa.. o seu mundo, a súa vida, a súa traxedia, inseparables da súa existencia e da súa poesía”, presentes xa en *Arredores*. Salientou a “sinxeleza expresiva, consciente e voluntaria”, resultante do “esforzo” e dunha “moi ben trabada concepción da poesía” por parte de Tovar, “obsesionado polo problema da comunicabilidade entre os seres”. Amais dos lectores de *La Voz de Galicia*, Casares recomendou a lectura de Tovar aos poetas máis novos, porque a súa poesía distaba “da que agora se leva na literatura galega, musical, culta e verbalista”.

Por segunda vez nesta sección o autor limiao aceptou unha encarga, desta volta do director do suplemento²⁵⁰ para abordar “O futuro da literatura galega”, o 16 de maio de 1981. O autor limiao asentou a súa “reflexión” de “adiviño”²⁵¹ con optimismo, pese ao seu natural temperamento escéptico. Agradeceu o “incremento na produción editorial” en galego e a “existencia dunha masa de lectores importante”, que posibilitou a “aparición dunha pequena industria editorial” e os “avances conseguidos na práctica da escritura”, en vías de constituírse como unha “lingua literaria propia, moderna, rica, flexible e eficaz”, con “prestixio social e culto” e con “perfección lingüística”. Como en precedentes colaboracións, o autor limiao

²⁴⁹ Entendía “por sabedoría o coñecemento do oficio” xa que Tovar era “un experto dunha altísima cualificación, un verdadeiro virtuoso de xuñizo seguro, fundado e amplo”.

²⁵⁰ Tratábase de Luís Álvarez Pousa, como aclarara o propio Casares en “As literaturas de ámbito restrinxido”. Dedúcese que esta colaboración casariana, ademais de inserirse no citado suplemento dominical “*cuaderno de CULTURA*”, había de considerarse ben un comentario de actualidade cultural ben unha crónica, pois parte da tipoloxía que adiantara Casares na amentada colaboración da que se ía nutrir este suplemento durante o ano en curso para cumprir coas previas premisas pactadas para o encontro nórdico-ibérico de literaturas de ámbito restrinxido que se ía celebrar en Mallorca en 1982.

²⁵¹ Consideraba que se situaba “á marxe das técnicas máis esixentes da prospectiva, esa forma doméstica e pretenciosa da imaxinación convertida en ciencia”.

incluíu unha vez máis entre os factores negativos a “orixe sociopolítica” que algúns entendían como un “determinismo” de forma errada²⁵²; os “custos de produción” rexistrados na industria do libro, afectada pola crise económica mundial e que se traducía en que, debido aos gastos de case “medio millón de pesetas por título”, os criterios selectivos recaían sobre os “escritores noveis e autores de xéneros pouco rendibles”; e o “cantonalismo literario”. Este último factor negativo xa o abordara en colaboracións precedentes e nesta engadiu como solución os “contactos entre escritores e a intercomunicación estética”, para minguar “a falta dunha revista literaria en Galicia”, e a “orientación ideolóxica” dalgúns escritores, que establecían “unha alianza sentimental cos escritores do Terceiro Mundo” fronte ao galego, cun futuro “incerto e dramático, pero non catastrófico”.

Rafael Dieste converteuse en centro de interese da recensión “Sobre Rafael Dieste”, do 11 de xuño de 1981, con motivo da publicación recente de tres libros: *La creación literaria de Rafael Dieste*, de Estelle Irizarry, a terceira edición da peza *A fiestra valdeira* e a recompilación xornalística *Antre a terra e o ceo* composta por colaboracións de Dieste en *El Pueblo Gallego* entre 1925 e 1927. Casares atopaba nos artigos do Dieste mozo “a mesma frescura e agudeza, o mesmo sentido do paradoxo, a fina intelixencia con que nos regalou en Ourense a outra noite”²⁵³ este escritor “excelente”²⁵⁴, cuxos contos de *Historias e invenciones de Félix Muriel* conformaban “unha espléndida tradución”, en palabras de Ramón Piñeiro, pois “o mundo literario de Dieste é esencialmente noso”. Casares alედouse así mesmo coa “reflexión intelixente, serena e profunda” da profesora da Universidade de Georgetown, Estelle Irizarry, xa que enriquecía a escasa crítica literaria galega existente naquela altura.

O autor limiao reflexionou na colaboración “Os textos litúrxicos”, do 2 de xullo de 1981, sobre a revisión da tradución galega levada a

²⁵² Informou que “a vitalidade extraordinaria da novela latinoamericana procede dunha das rexións política, económica e culturalmente máis deprimidas do planeta”.

²⁵³ Referíase á “cea con que a Deputación Provincial de Ourense agasallou a Real Academia Galega con motivo da homenaxe a Vicente Risco, na noite do 17 de maio”.

²⁵⁴ Explicou que, por mor das “díficiles circunstancias da súa vida”, continuaba “case toda a obra posterior á Guerra Civil en castelán”.

cabo a fin de semana anterior no mosteiro de Sobrado do Monxes. Aledouse por ter desenvolvido a “responsabilidade contraída”, xa que “cada palabra elixida, cada forma, vai ser repetida durante anos e anos por miles e miles de persoas”. Agradeceu a “trascendencia” lingüística da tradución ao galego, pois ía permitir que “os galegos de toda Galicia poderán escoitar por fin unha mesma lingua culta, por riba de diferenzas e particularidades dialectais”. Casares insistiu en que este último aspecto conformaba un primeiro chanzo de cara á “norma única, clara, sinxela e galega que tantas persoas están demandando e que a realidade do país esixe”.

A produción narrativa de Xosé Luís Méndez Ferrín ocupou por terceira vez unha colaboración casariana, a homónima “Crónica de nós”, datada en Halmstad (Suecia) en xullo, publicada o 6 de agosto de 1981, e dedicada a *Crónica de nós*. O autor limiao reiterou o “indubidable talento” literario de Méndez Ferrín, e aseverou que “a capacidade potencial deste narrador non ten chamado, por razóns difíciles de explicar, na obra que moitos agardaban”, o que non xustificaba “a mala acollida que tivo en xeral” o recensionado volume narrativo. Criticou que “os entendidos” interpretasen “en clave política” a anécdota do conto “Odiado amigo”, pois mediatizaba a lectura do volume. Precisou que o conto “Xeque-mate” constituía unha “narración maxistral, redonda, que merece pasar a calquera antoloxía esixente do conto contemporáneo”. Como en colaboracións precedentes dedicadas a Méndez Ferrín, Casares criticou a “irregularidade característica da totalidade da súa obra, feita de intermitencias, escrita a cachos”. Casares sinalou como “logros” *Percival* e *Elipsis* fronte a *Retorno a Tagen Ata*, “sen interese literario”; novelas “pouco afortunadas” como *Arrabaldo do norte* e *Antón e os inocentes* e o conto “Animal”, cuxa escritura cualificou como “froito quizais da improvisación, a présa ou a desgana”. Respecto ao significado de *Crónica de nós*, Casares criticou a “debilidade” ferriniana por “mitos persoais”, caso de *Ulm Road*, “o chamado Exército Guerrilleiro de Galicia”, no que se inspiraba o conto “Episodio de caza”, pois era un tema tratado literariamente por Ferrín “con procedementos requintados, de orixe culta, moi lonxe da retórica realista da literatura política *ad usum delphini*”.

A segunda lectura de *Fábula*, galardoada co Premio da Crítica por un xurado do que formara parte o autor limiao, ocupou a recensión “Unha novela de Xavier Alcalá”, do 20 de agosto de 1981. O novelista limiao reafirmouse no esforzo de Alcalá para conseguir unha “lingua literaria correcta e purificada”, labor emprendido desde hai anos “con resultados desiguais” mais cunha “honestidade indubidable e con intelixencia”. Estas últimas características, segundo Casares, conferíanlle “respecto” e librábano do “pintoresco e do arbitrario”, mesmo na súa escolla seria de “achegamento máis ou menos radical ao portugués”, que se detectaba na “transparencia necesaria para que a comunicación non se vexa entorpecida”, e no feito de “manterse dentro dos límites do propio galego”. O autor limiao criticou que o personaxe principal da galardoada novela *Fábula* resultaba “plano” e sen relevo, como os demais personaxes; que “lle sobren bastantes páxinas” á novela; e o “moralismo intercalado que a percorre”. Valorou o “talento de Xavier Alcalá como novelista potencial”, pois Casares cría que posuía “soltura, enerxía creadora e capacidade narrativa”, aínda que “a inmediatez do seu discurso o alonxa da literatura”, sobre todo atendendo ao teorema de Shanon²⁵⁵.

Como contrapunto á colaboración precedente, en “Morrer en Vilaquinte”, do 27 de agosto de 1981, recensionou o tamén galardoado “poema en prosa” *Morrer en Vilaquinte*, Premio Galicia da Universidade de Santiago de Compostela 1980, de Helena Villar Janeiro e Xesús Rábade Paredes. O autor ourensán informou que os autores “preferiron botar man da súa dobre experiencia persoal de galegofalantes orixinais, non incorporados”, o que deu como resultas “unha prosa fermosísima, dunha riqueza prosódica, léxica e sintáctica cada vez máis raras na literatura galega dos nosos días”. Recalcou que “existe todo un tesouro aínda vivo nos labios da xente das nosas aldeas que en parte hai que incorporar ao galego literario”. Casares criticou dous episodios –o de “Xosé do Rei e o marqués, e o de Rosiña e o colexio de monxas”– por seren “demasiado tópicos”, polo cal

²⁵⁵ Xavier Alcalá faláralle deste teorema cando Luís Álvarez Pousa os presentara en Madrid, pois Casares consideraba que podía aplicarse á crítica literaria: “a cantidade de significación dun termo está en relación inversa á probabilidade da súa aparición dentro da cadea comunicativa”.

propuxo eliminalos. Sobre todo valorou a “vontade estética” dos autores, ao presentar as historias en *Morrer en Vilaquinte* “a base de recursos retóricos ou literarios”, e coa ausencia de “elementos estruturais”.

O contaxioso entusiasmo de Cunqueiro coa primeira novela de Paco Martín, *No cadeixo*, despertou a curiosidade do autor ourensán “por coñecer a futura evolución dun escritor que tan limpiamente entrara” na literatura galega. Este detonante moveu a Casares a recensionar *E agora cun ceo de lama*, tras o falecemento de Cunqueiro e o remate da lectura nunha viaxe en barco entre Helsingborg e Elsinor²⁵⁶, na nota “A segunda novela de Paco Martín”, do 10 de setembro de 1981. O autor limíao valorou, como trazos da “marca de estilo” de Paco Martín, presentes en *No cadeixo* e na obra recensionada e tamén do gusto do mindoniense, a “imaxinación, humor, ironía, maxia verbal, gusto lingüístico...”. Ademais salientou a súa “arte para contar, e a súa fina sensibilidade” e a súa habelencia para ir “dosificando atinadamente a capacidade para sorprender o lector”, propias dun “verdadeiro escritor”, non de quen “custe o que custe, quere ser escritor”. Casares matizou que Paco Martín, grazas a posuír “pulo dabondo para se sobrepoñer a calquera tipo de didactismo encuberto”, construíu un “discurso crítico” no que a “narración en si” se impón ao lector a partir dunha “historia desconcertante”. O novelista limíao criticou “defectos importantes” na construción da estrutura narrativa, que provocaban que esta fose “un caso claro de precipitación, de abandono ou desa temible neurose de última hora” que Casares comprende ben porque a coñecen abondo “cantos nos dedicamos a este oficio”. Pese aos defectos sinalados, Casares seguiu a considerar a Paco Martín como “unha das tres ou catro figuras máis importantes da narrativa galega actual”. Reproduciu como exemplo da “delicia, plena de vida de inzada de acertos expresivos” da súa prosa, a frase “tanto chufarse diante de todos e agora entérase de que leva cornos mesmo na carteira”, pois para

²⁵⁶ Casares tivo esa “asociación de ideas” ao ver “a fortaleza de Kronborg, o célebre castelo hamletiano, desde onde outras veces lle enviaba unha tarxeta ao autor do noso *Don Hamlet*” e por preferir, na novela recensionada, a “botica mindoniense dos Cunqueiro”.

Casares esta “merecía pasar aos ditos do pobo, porque ten a súa mesma raza, e o seu mesmo vigor”.

De novo, a “tan polémica como atraente e suxestiva” figura de Vicente Risco volveu centrar unha colaboración casariana, “Vicente Risco e o nacionalismo”, do 26 de novembro de 1981. Casares escribiuna motivado pola saída do prelo de dous volumes²⁵⁷, *Vicente Risco no capitalismo galego*, de Justo G. Beramendi. O autor ourensán entendeu os volumes recensionados como “un capítulo desa historia do galeguismo aínda non escrita e por tantos agardada”²⁵⁸. Remarcou que non eran “unha monografía sobre Vicente Risco”, froito dunha “investigación rigorosa” presentada cunha “ordenación clara e intelixente, apoiada polo manexo dunha rica documentación inédita, dos feitos historiados”. Casares recoñeceu que, pese a tratarse da “achega máis seria, obxectiva e documentada” sobre Risco e ao acerto de que o seu “citado apoliticismo” ou “culturalismo” era en realidade “unha concepción política diferente da praxe do movemento nacionalista”, a figura de Risco quedaba “non obstante un pouco perdida” dentro de *Vicente Risco no capitalismo galego*. Recomendou incidir “máis nos elementos que conformaron a ideoloxía do noso escritor”²⁵⁹ e tamén nas “motivacións relixiosas” que explicaron a traxectoria risquiá “durante os anos da República”.

O autor alaricano Alfredo Conde, cunha obra de “extensión considerable” e cuxo relato breve “O conserxe” –inserido en *Memento de vivos*– debía figurar nunha “historia do relato breve en galego” segundo Casares, naquela altura seguía sen ocupar “o lugar que lexitimamente” lle correspondía na narrativa galega contemporánea. Esta razón xustifica que o autor limia o escollese como obxecto de interese na recensión “A última novela de Alfredo Conde”, do 10 de decembro de 1981, co pretexto da boa acollida da súa novela *Breixo* e

²⁵⁷ Estas resultaron da tese de licenciatura defendida por este estudoso na facultade de Xeografía e Historia da Universidade de Santiago de Compostela, e que se sumou á tese de doutoramento *Nacionalismo e ideoloxía en Vicente Risco*, defendida por Francisco J. Bobillo na Universidad Complutense.

²⁵⁸ Esa historia, durante o primeiro terzo do século XX, “confúndese en gran maneira coa actividade política e intelectual do ilustre polígrafo ourensán”.

²⁵⁹ Casares sinalou que aparecían “nidiamente sinaladas” mais “quizais dun xeito un tanto esquemático”.

case tres meses despois de publicala en castelán a editorial Cátedra²⁶⁰. Casares cualificou *Breixo* como “a mellor obra de cantas escribiu Alfredo Conde” ata daquela. Criticou a reiteración de elementos formais e temáticos do “particular universo literario” de Conde, que xa aparecían nas obras precedentes²⁶¹, pois estes configuraban “un mundo pechado e ben acoutado”, cuxa probable orixe estaba nun “desexo consciente de contar unha experiencia vivida, testemuñal e, en certo modo, biográfica”. Casares apuntou que o Breixo protagonista era, á súa vez, “obxecto” na novela homónima, a cal pertencía á “literatura de introspección psicolóxica, de análise da conduta humana”²⁶² e tamén ás novelas de amor. Casares criticou que esta dobre condición de Breixo condicionaba a estrutura da novela, nunha alternancia da primeira e a terceira voz narrativa para “delimitar as fronteiras entre a fonda e escura subxectividade do protagonista e a obxectividade da súa existencia exterior”, que converxían no último capítulo, grazas á “figura de Aia como doela” e a unha “especie de epifonema lírico, poético ou cínico” final do autor, aínda que resultaba “perfectamente coherente con toda a súa obra anterior”.

As colaboracións xornalísticas en “A ledicia de ler” foron decrecendo en número a partir do ano 1982, en que sumou dezaioito en total, debido a que se ían publicando de forma intercalada coas de dúas seccións novas de *La Voz de Galicia* iniciadas ese mesmo ano: “Ao marxe”, que Casares mantivo entre o 30 de abril e o 4 de outubro de 1982 e na que viron a luz doce colaboracións; e “Á marxe”, que encomezou de forma puntual o 30 de xullo de 1982 –ano no que sumou vinte unha colaboracións– e foi aumentando a súa periodicidade e axustando, pouco e pouco, a súa estrutura e estilo ata o 9 de xuño de 1992 –data na que xa levaba publicadas trescentas trinta colaboracións– en que se converteu nunha columna diaria fixa que

²⁶⁰ Era un “aval” para a novela de Conde, pois resultaba “pouco frecuente” que “as grandes empresas editoriais españolas recrutén libros de creación escritos en galego para enriquecer os seus nutridos catálogos”.

²⁶¹ Destacou o “gusto pola reflexión, a descrición minuciosa das sensacións, a ironía, o sarcasmo, un certo cinismo amable, a utilización frecuente da elipse, as interferencias entre os planos da realidade e da fantasía, a inversión da orde no tempo narrativo”.

²⁶² Indicou que Breixo “opera de dous xeitos diferentes: cara a dentro, buscando as raíces do seu ser, e cara a fóra, indagando nos demais”.

Casares mantivo durante case vinte anos, interrompidos bruscamente a causa do seu repentino falecemento o 9 de marzo de 2002, e que cativou a un abondoso número de lectores fieis que quedaron pesarosos e agradeceron a sentida homenaxe de *La Voz de Galicia* o 10 de marzo de 2002 ao preservar en branco o espazo da columna casariana.

A primeira recensión en 1982, “José Ángel Valente en galego”, do 21 de xaneiro de 1982, estivo propiciada pola saída do prelo do “suceso literario”²⁶³ *Sete cántigas do alén*, “un dos acontecementos literarios” de 1981, por mor do “valor en si destes sete poemas”, e non polo emprego do “galego como lingua literaria”, que refrenda o “fino” ensaio publicado por Claudio Rodríguez Fer na revista *Grial*. Casares non concordaba con Rodríguez Fer en que o eixo temático fora o tempo. Apostaba por “unha polifonía de significados”, que incluían o tempo mais “non se esgotan nel”, como acontecía co termo “alén”²⁶⁴, con “connotacións tanto temporais como espaciais e mesmo sentimentais”, e así mesmo “sentimento ou experiencia”. Destes significados naceran os sete poemas, caracterizados, segundo Casares, por unha “constelación temática: o tempo, si, pero tamén o amor e a morte, os grandes temas da obra” de Valente. Casares si coincidía con Rodríguez Fer en que a temática e a ordenación formal reflectían “un valor e unha calidade que, como el mesmo di, non son inferiores aos seus libros anteriores”. Rematou poñendo *Sete cántigas do alén* como exemplo do significado para os poetas novos da poesía, “un xeito insubstituíble de coñecemento non intercambiable nin substituíble”.

O prologuista do poemario anterior centrou a segunda colaboración de 1982 –ano no que Casares fora nomeado subdirector da Editorial Galaxia–, “Textos de Alonso Montero”, do 11 de febreiro de 1982, grazas á publicación de *Escritores desterrados, namorados, desacougantes, desacougados...*, na que recompilara artigos, notas breves, prólogos e guions para conferencias, moitos deles dados a coñecer orixinariamente na “prensa diaria ou en revistas de diferente significación e estilo”. Pese á heteroxeneidade do material

²⁶³ Así o considerou Rodríguez Fer no estudo publicado en *Grial*. Casares agradeceulle que non o observase como unha “anécdota” ou un “acontecemento social”.

²⁶⁴ Estaba presente no título e nos poemas primeiro e quinto.

recompilado, Casares considerou que posuía unha “unidade” asentada no fio condutor da “acusada personalidade” de Alonso Montero e na coherencia de estar escrito “coa mesma paixón, co mesmo desacougo, con igual vontade misioneira”. Salientou que Alonso Montero “cre na forza victoriosa da palabra e entrégase ao seu exercicio con arte persuasoria” e tamén “con ilusión e sen reservas”. Casares valorou *Escritores desterrados, namorados, desacougantes, desacougados...* como “un texto vivo, desbordante, animado, nada convencional e en absoluto neutro” co que Alonso Montero achegaba ao lector “as firmes conviccións ideolóxicas do seu discurso”²⁶⁵, en suma, “o compromiso”. Casares recomendou esta obra de forma velada aos lectores a quen se dirixen as colaboracións xornalísticas de “A ledicia de ler”, pois gozarían coa lectura “fácil e agradable”, obterían “información ampla sobre as cousas do seu país” e non poderían lelo “con indiferenza”.

A implicación de Casares co lector común para quen escribiu “A ledicia de ler” e ao que invocou ou aludiu en varias columnas desta sección explica que aproveitase a recente presentación na Coruña da novela *Corrupción e morte de Brigitte Bardot*, de Xesús Fernández Ferreiro para recensionar, na nota literaria “O último de Fernández Ferreiro”, do 18 de febreiro de 1982, outra novela do mesmo autor, pois “temo que poida pasar inadvertida, como ten ocorrido ata agora, e que non merece tan ruín sorte”. O novelista limíao valorou *A ceo aberto* respecto á construción ben resolta²⁶⁶ e o discorrer da narración “con fluidez e naturalidade” e sobre todo polo “tema recorrente da locomotora ou do ferrocarril, empregado con auténtica graza e sentido do equilibrio” e con “boa factura dos diálogos”²⁶⁷. Por outra banda, criticou que *Corrupción e morte de Brigitte Bardot* presentaba unha

²⁶⁵ Estas eran “a loita pola liberdade de expresión, a defensa da literatura como instrumento de axitación das consciencias, a xustiza e inxustiza dos homes, o combate contra os que se impoñen polo poder e pola forza”.

²⁶⁶ Este aspecto non era menor, cando “son moitos os fracasos que se producen neste xénero precisamente por esta parte”.

²⁶⁷ Outro trazo que acostumaba ser unha trampa mortal para os novelistas galegos e foráneos, “nalgunhas ocasións por trivialidade e falta de substancia; outras, por artificialidade”.

“retórica baleira”²⁶⁸ no parlamento dos maiores fronte ao dos nenos en *A ceo aberto*, polo cal Casares recomendou esta última ao alumnado de ensino primario e secundario.

O prezado autor mindoniense converteuse de novo en protagonista da colaboración “Segundo volume de Cunqueiro”, do 18 de marzo de 1982, a causa da saída do prelo do segundo volume²⁶⁹ das súas *Obras completas* en galego. Nesta ocasión, Casares insistiu en que o volume contiña “historias tiradas desa outra cara do mundo”, a da “súa parte oculta e misteriosa”. Valorou que as historias naceran do “primeiro maxín deste país”, Álvaro Cunqueiro, en quen se xuntaban “centos de anos de fantasía anónima e popular”. Casares completou a loanza do mindoniense animando a lelo para ver “que festa e que alegría”, xa que “aínda nos quedan mil primaveiras máis”²⁷⁰.

O setenta e nove aniversario de Ánxel Fole no mes de agosto de 1982 serviu de pretexto, canda a saída do prelo de *A Galicia misteriosa de Ánxel Fole*, de Claudio Rodríguez Fer, para a recensión “Sobre Ánxel Fole”, do 25 de marzo de 1982, na que Casares reivindicou o título Patriarca para Fole. Os argumentos esgrimidos por Casares para aplicarlle ese título –a idade²⁷¹ e calidades “eminentes”²⁷² de Fole– contrastaban coa escasa²⁷³ atención crítica suscitada pola súa figura e obra, que mitigou en parte o estudo

²⁶⁸ Manifestábase en *Corrupción e morte de Brigitte Bardot* na “grandilocuencia que invade moitas da súas páxinas, o moralismo latente, a artificiosidade de moitas situacións e a pouca entidade humana dos personaxes, sobre todo se os comparamos co Cándido e os seus amigos”.

²⁶⁹ Debido a seu falecemento, xa non contou co seu limiar, senón cunha introdución asinada por amigos seus, entre os que figurou Casares.

²⁷⁰ Como reza o epitafio do mindoniense e que Casares interpretou como “a súa fe no futuro do seu pobo”.

²⁷¹ Fole estaba próximo á “cifra máxica e patriarcal dos oitenta, cando os homes trascenden os límites dunha certa temporalidade e ingresan na categoría atemporal de seren de todos e para todos”.

²⁷² Como eran a “pureza idealista tanto no plano das ideas como no da conduta, a absoluta adecuación entre o pensado e o vivido, a ausencia total do divismo, a inocencia, e outras virtudes que adornan unha das personalidades humanas máis acusadas e singulares deste noso país”.

²⁷³ Salvo os limiares de Domingo García-Sabell e Salvador Lorenzana –un dos pseudónimos de Francisco Fernández del Riego– para as edicións das primeiras obras de Fole, e “algún que outro artigo illado” que Casares non precisou.

recensionado. Como no caso do estudo de Valente por parte de Rodríguez Fer, o autor limiao discrepou sobre o eixo temático da narrativa de Fole, Galicia –segundo Rodríguez Fer– fronte a “determinados aspectos da vida rural galega”, polos que se decantou Casares. Recoñeceu que o estudoso e profesor lucense si “individualiza e enumera correctamente” aspectos como a “realidade material e inmaterial”, que Casares entendeu como “contido semántico dos contos” de Fole, e tamén recursos que o autor limiao considerou vinculados ás “manifestacións máis puras da nosa etnografía ou do noso folclore”, como eran as “fórmulas tomadas da literatura popular, o emprego da forma da novela macro ou a narración en espiral”. O autor ourensán extraeu da lectura de *A Galicia misteriosa de Ánxel Fole* que “o verdadeiramente substancial nun escritor” constitúe “una honda palpitación del espíritu”, como a chamara Antonio Machado, “tan querido” por Fole.

A preocupación do autor limiao pola poesía galega volveu manifestarse na súa escolla do poemario *Fentos no mar*, de Xavier Rodríguez Baixeras, entre os publicados no ano anterior, para abordalo na recensión “Fentos no mar”, do 15 de abril de 1982. As razóns da escolla casariana foran o feito de tratarse dun “libro serio, intelixente e sólido”, que constituía “o libro dun poeta, non dun lector de poesía”, ademais de ser un libro “insólito” no último lustro da literatura galega. Como nas citadas colaboracións precedentes sobre a poesía galega, Casares ratificou a existencia dun “verbalismo insubstancial, sen significado”, un “barroquismo superficial e incontinente” con “escasa representación na nosa tradición poética” pero que estaba a afundila nun “abismo” cando a poesía en castelán, catalán e portugués atravesaban “un período dunha riqueza e dunha sabedoría admirables”. Casares elixiu *Fentos do mar*, porque nel detectou “ascese”, “continencia verbal”, “economía expresiva” e “xusteza lingüística” por parte de Rodríguez Baixeras, e percibiu a linguaxe empregada como “instrumento”²⁷⁴ usado coa finalidade de

²⁷⁴ Entendeu este “como útil transparente, como material habilmente manexado” e non como experimentación coa linguaxe, “como se repite agora cunha monotonia pedante e desesperante”.

“dicir algo, expresar algo, e dicilo ou expresalo dun xeito fermoso”²⁷⁵. Estes trazos de Rodríguez Baixeras explicábanse, segundo Casares, porque procedía do espazo cultural do neoclásico, do seu cerne, do “brillante e exultante neoclásico portugués”, a diferenza dos poetas novos mozos galegos. O autor ourensán aclarou que esa “transparencia exterior” agochaba “significados concretos” e “temas recorrentes”, pois Rodríguez Baixeras escribía “poesía creadora, indagadora, descubridora. Poesía”.

A nenez e a lingua galega reapareceron unidas na colaboración “Un vocabulario para nenos”, do 22 de abril de 1982, dedicada a *Choca. Vocabulario elemental da lingua galega*, de Xosé Xove (do Instituto da Lingua Galega), na que conservou os debuxos e a estrutura do modelo *Borromba* de vocabulario catalán. Casares apuntou que as tres partes de *Choca* reflectían que se trataba dunha “obra minuciosamente estruturada e elaborada, feita con criterios matemáticos e estatísticos”. Para Casares, o acerto na estrutura observábase así mesmo no contido, por estar subdividido en catorce apartados²⁷⁶ con debuxos, facer un “emprego moderado de sinónimos”, recoller “variantes fonéticas dun mesmo étimo”²⁷⁷, evitar a “substitución artificial dos préstamos do castelán que non son facilmente despreciables”, e ofrecer “solucións galegas alternativas”. O docente Casares cualificou esta *Choca* de “imprescindible como instrumento de traballo nun bo ensino do galego nas escolas” e complemento do *Diccionario básico da lingua galega*, tamén recensionado polo autor limiao.

Doutra volta, o interese casariano pola poesía galega e o recoñecemento desta nos Premios da Crítica Española xunguíronse nunha colaboración de maior extensión –case o dobre– que as desta sección “A ledicia de ler” e que alcanzou a sexta colaboración sobre estes galardóns. En “A poesía e os Premios da Crítica”, do 20 de maio de 1982, o autor ourensán completou os datos ofrecidos nas anteriores

²⁷⁵ Casares consideraba esta tentativa “tan simple como difícil, no sentido da vella poética grega da dificultade ou a escuridade de toda obra de arte”.

²⁷⁶ Neles abordábanse as persoas, a casa, a comida, o vestido, os enredos, os animais, a escola, a cidade, as tendas, o xardín, o campo e as terras, os contos, os vehículos e os oficios.

²⁷⁷ Como acontecía con xeonllo, xollo e xollo, por “non existir unha preferencia por ningunha delas na escritura e ao amosar todas elas distintas variantes dialectais”.

colaboracións, ao detallar o número de membros do xurado e de obras seleccionadas e a metodoloxía empregada para a escolla previa á selección de obras galardoadas, e comentar os acertos respecto ás castelás e as “reservas tanto sobre a calidade dos libros galardoados como a honestidade do xurado”²⁷⁸, no caso das obras galegas. Pese a recoñecer os méritos dos seis poemarios galegos²⁷⁹, sinalou que “nin lle dei o meu voto a todos, nin todos me interesan por igual”, como se constataba nas recensións precedentes –pois Casares non recensionou o de Rodríguez Fer– e debullou nos seguintes parágrafos. O autor ourensán reafirmouse na súa “determinación” de preferir o poemario de Méndez Ferrín a *Mesteres* de Arcadio López-Casanova en base a un criterio esgrimido en anteriores colaboracións sobre a definición de poesía e a dos poetas mozos galegos: non consideraba a Méndez Ferrín poeta, senón “escritor culto capaz de facer versos, que é cousa diferente”. Valorou *Con pólvora e magnolias* como “o primeiro intento de sepultar a mala retórica realista dos imitadores de Celso Emilio Ferreiro” fronte ao “verbalismo grandilocuente” de López-Casanova nese poemario, a pesar dos “seus excelentes dotes de poeta” e ao desafortunado libro *Poesía enteira de Heriberto Bens*, “un exercicio circense de malabarismo verbal”²⁸⁰. Lamentou a escasa produción poética de Salvador García-Bodaño e Xohana Torres cando posuían “concisión, fondura de pensamento, contención expresiva”, trazos xeracionais que tamén adornaban a Xosé Luís Franco Grande. Agardaba expectante que a “frialdade” de Rodríguez Fer evolucionase no futuro para ser “consecuencia dunha poética fondamente arraigada no íntimo do seu autor”, e que Casares considerou mellor que “sabía

²⁷⁸ Casares defendeu a do xurado, sen máis concesións que as atribuíbles ao erro humano, xa que “o sagrado principio de acreditar na honestidade das persoas mentres non haxa probas obxectivas en contra” cualificábao como “unha práctica elemental aínda no mundo sempre crispado e difícil dos medios culturais e literarios”.

²⁷⁹ Eran estes: *Onde o mundo se chama Celanova*, de Celso Emilio Ferreiro; *Con pólvora e magnolias*, de Xosé Luís Méndez Ferrín; *Claridade en que a tentas me persigo*, de Miguel González-Garcés; *Tempo de Compostela*, de Salvador García-Bodaño; *Estacións ao mar*, de Xohana Torres; e *Tigres de tenrura*, de Claudio Rodríguez Fer.

²⁸⁰ Chamou “tateo mental” a Armando López Salinas e “estercada filisteia” a Antonio Machado, afirmou que os poetas de Voces Ceibes “ouveaban”, agrediu tamén a Xesús Alonso Montero e trazou unha “liña divisoria maniquea” entre os lectores de Alianza Editorial ou a revista *Triunfo* e os lectores “en inglés” de Dyland Thomas, cando esta última non era certa.

capacidade de administrar as palabras e dispoñelas con enxeño no poema”.

Vicente Risco, a Xeración Nós e as revistas literarias reapareceron nesta sección motivada pola edición facsimilar, grazas a Sotelo Blanco Edicións, da colección completa dos sete números da revista neofósica fundada e dirixida por Risco en Ourense entre xuño de 1917 e xullo de 1918. Casares aproveitou a nota “A reedición de *La Centuria*”, do 10 de xuño de 1982, para poñer en valor “a prehistoria da Xeración Nós”, as revistas literarias españolas posteriores ao modernismo, e *La Centuria* como “antecedente inmediato da revista *Nós*”²⁸¹, pese a diferenzas nelas respecto á lingua galega. Valorou así mesmo os curiosos horóscopos de Beta Herculis²⁸² e os “audaces intentos risquianos de harmonizar a estética co hinduismo” en *La Centuria*.

Por segunda vez a recensión centrouse nun poemario de Xosé Manuel Casado, se ben desta volta, en “Un libro de Xoán Manuel Casado”, do 15 de xullo de 1982, Casares atendeu sobre todo á inauguración da nova colección poética “Ronsel” da Editorial Galaxia e á relevancia da desaparecida colección “Illa Nova”. O crítico Casares informou que esta última colección “nacera nunha Galicia moi diferente da actual e cunha función concreta que xa cumpríu”, a de dar a “coñecer toda unha xeración de escritores, hoxe aínda innominada, pero que ocupa xa un lugar dentro da historia das letras galegas contemporáneas”. Casares sinalou que, pola contra, a colección “Ronsel”, xurdiu nunha “nova etapa da historia e da cultura galega”, polo cal ía ofrecer aos poetas novos “unha plataforma que defina a súa propia existencia polo rigor, a seriedade e a selección daquelas obras que vaian conformando ese futuro que todos desexamos”. Para Casares, *Libro de Caldelas* de Xoán Manuel Casado, co que se inaugurou a colección “Ronsel”, compartía co recensionado *Os preludios*, “substancia,” “sentido” e administración

²⁸¹ As dúas compartían o estaren “pensadas e dirixidas” por Risco e ter como administrador a Arturo Noguerol Buján, colaborar nelas “membros destacados” –agás Castelao– da Xeración Nós, publicar os primeiros textos en castelán de Otero Pedrayo e as preocupacións sobre historia contemporánea de Cuevillas.

²⁸² Este era o pseudónimo empregado polo “inefable Primitivo Rodríguez Sanjurjo, o único dos compañeiros ourensáns que non se incorporou ao galeguismo”.

coidadosa da “retórica”, o que deu pé a Casares á constante “reflexión elemental”²⁸³ que marca a súa propia escrita. O autor limiao valorou que Xoán Manuel Casado quería “falar nunha linguaxe especial, única e insubstituíble: a linguaxe da poesía...” e que podía converterse, “a pouco que o intentase, un dos bos poetas da súa xeración”. De novo Casares expresou a súa preocupación pola procura do estilo propio nos poetas novos, polo cal lles recomendou reparar en Casado, pois atoparían “na limpeza do seu trazo un estímulo para a empresa de cada quen”.

Un coloquio recente sobre narrativa galega no que se abordara “o xa tópico problema da incapacidade dos narradores deste país para escribir novelas longas” serviu ao autor limiao como pretexto para a colaboración “Sobre a novela e as súas dimensións”, do 19 de agosto de 1982, coa que tentaba evitar que “un tema que é menor e intrascendente” pasase a ser un lugar común, se conseguía os evitables “asentamento e difusión”. Casares desbotaba este erro estendido en base a dúas premisas que lle afectaban de xeito directo, pois era recoñecido como novelista. A primeira delas referíase a que “non é certo que en galego non teñamos novelas longas” xa que, a pesar da “situación anómala da cultura galega en xeral, o número de exemplos non é tan pequeno nin tan pouco significativo como parece”, caso dos salientables exemplos que cita Casares: *Os camiños da vida* e *A romeiría de Xelmírez*, de Ramón Otero Pedrayo, e *Xente ao lonxe*, de Eduardo Blanco Amor. A segunda premisa vinculábase á premisa de que “unha novela longa non é, per se, mellor que unha novela breve”, pois o valor literario “depende da calidade estética”. Casares manifestou que “as novelas longas son minoritarias, polo menos estatisticamente, en todas as literaturas”²⁸⁴, e animaba os galegos a loitar contra a “especie de incapacidade metafísica para escribir novelas de máis de duascentas páxinas”.

²⁸³ Estaba convencido de que “o espontáneo e o natural é escribir barroco, escuro e complicado, mentres que a claridade, a sinxeleza e a transparencia son o resultado da disciplina e do esforzo”.

²⁸⁴ Aclarou que “o volume de produción no noso país é máis pequeno”, e por iso “a desproporción xeral parece aquí meirande” pero “ese é outro problema”.

O poeta celanovés –un dos catro personaxes galegos entre os trinta e tres retratados por Casares e Siro López a comezos dos anos setenta na sección “Con esta lupa” do xornal ourensán *La Región* e obxecto de tres colaboracións previas nesta sección– reapareceu na colaboración “Celso Emilio visto por Alonso Montero”, do 25 de agosto de 1982, con motivo da saída do prelo dun estudo de Xesús Alonso Montero sobre este celanovés na colección poética da editorial Júcar. Casares alledouse que, tras anos como “centro e búxola da poesía galega”, a figura do poeta celanovés deixase de observarse desde “a entidade antipática de mito intocable” e de “fenómeno político e social”, e principiase a ser “materia de reflexión serena de estudo desapaixonado”. O autor limíao congratulouse de que Alonso Montero conseguira, pese á “dificultade psicolóxica” da “fraternal amizade” e da “proximidade temporal” co Celso Emilio Ferreiro, escribir o estudo “máis completo, documentado e interesante de cantos apareceron ata agora” e manterse dentro dos “límites da asepsia académica”. O crítico Casares apuntou que, como outros libros de Alonso Montero, este estudo “honesto, útil e intelixente” caracterizábase por “unha especie de quentura cordial que os individualiza, con personalidade ben definida”, e por plasmar “moita vida, moita paixón e un entusiasmo comunicativo soamente comparable ao que pon nas súas brillantes pezas oratorias”. Casares valorou tres aspectos do estudo: “a detallada ordenación do material bibliográfico do poeta”, “a revisión do tópico” que o limitaba á “condición de autor dun único libro e de simple poeta social”, e “a relativización do interese dunha parte circunstancial da poesía de Celso Emilio”.

Francisca Herrera Garrido converteuse en obxecto de interese casariano na colaboración “A reedición de *Néveda*”, do 2 de setembro de 1982. A escritura desta nota estivo propiciada pola reedición de *Néveda*, o feito de ser “a única muller que conseguiu un posto, como membro electo, da Real Academia Galega”, a “súa condición feminina” e por “se ter aventurado polos camiños da novelística”. Considerou que a súa novela *Néveda* posuía un valor “anecdótico”, en vez de “puramente literario”, por máis que Vicente Risco saudara “con entusiasmo” a súa publicación. Casares criticou que a novela “non é

nada”, en base a “defectos típicos de novela de afeccionado”: presentaba “personaxes de trazo plano, sen caracteres e con escasa entidade humana”, sen “valores formais”, e coa ignorancia dos “máis elementais principios da construción, o que dá orixe a desequilibrios importantes e a pouco harmónicas desproporcións”. O narrador limiao só lle atribuíu valor lingüístico, por estar escrita nun “galego lexicamente rico, o que non é pouco”, e como “documento filolóxico”, por ser da autoría dunha “muller pertencente á burguesía urbana do seu tempo”, segundo recoñeceran “desde Ricardo Carballo Calero ata Couceiro Freixomil”. Casares lamentaba que Francisca Herrera Garrido non ía “ser recuperada polo movemento feminista, dado o seu pensamento contrario á liberación da muller”, dos que ofrecía exemplos Camiño Noia no seu estudo inicial.

O período vacacional propiciaba que o autor ourensán abandonase por uns días a tipoloxía habitual de “notas de lectura” das súas colaboracións na sección “A ledicia de ler” e aproveitase “para reflexionar un pouco sobre algúns problemas que desde aquí parece que se ven cunha meirande obxectividade”. “O noso illamento”, do 9 de setembro de 1982, foi froito desa distancia física e emocional do autor limiao, tras “percorrer Europa dun cabo ao outro, falar con xentes doutros países e outras culturas, interesarse polos problemas dos demais”. Botaba en falta esta “actitude” en moitos autores galegos e só lograba entendela como unha “maneira de pensar e de ser, intimamente conectada coa concepción global da sociedade galega”, e que respondía a unha “concepción autarquista e sen futuro”. Casares estaba convencido de que Galicia podía ser “economicamente próspera e culturalmente dona de si sen necesidade de separar o noso país da Europa á que histórica e xeograficamente pertence”, pois no pasado Galicia fora “un dos países máis europeos do continente e temos que volver a selo no futuro”. Por vez primeira Casares explicitou a súa definición de “ser europeo”²⁸⁵, que está na cerna das abondosas facetas que desenvolveu na súa traxectoria, e que asentaba

²⁸⁵ Para Casares, significaba “estar permanentemente aberto e receptivo, non pecharse en si mesmo e reivindicar a comunicación cunha serie de valores que non só non están caducados, senón que ademais constitúen as bases firmes da civilización actual”.

nuns valores carentes na literatura galega, polo que advertía deste “perigo grave” e desta “equivocación evidente”.

As reflexións sobre a literatura galega proseguiron na seguinte colaboración, “O medo a ser intranscendentes”, do 16 de setembro de 1982. Casares atendeu a necesidade dunha literatura “de quiosco”, defendida por profesorado e escritores galegos desde antes da publicación da recensionada novela do Oeste, *A morte de Frank González*, de Pepe Fernández Ferreiro. O autor ourensán interpretouna como “a proxección literaria dunha preocupación lingüística”²⁸⁶, para incrementar o número de lectores en galego. Para o lector común das súas colaboracións, lembrou que, a raíz de *Apocalípticos e integrados* de Umberto Eco, o problema da “baixa literatura” comezara a ser estudado, primeiro por sociólogos americanos e despois por europeos. Consideraba que o éxito da novela policial se debía ao xuízo de André Gide e á afección de Jean-Paul Sartre polo xénero, e que a moda de abordar a novela rosa nacera no último lustro, tras a reivindicación dalgúns escritores latinoamericanos do “valor literario dos relatos amorosos da famosa Corín Tellado”. Para o narrador limíao o debate centrábase na “relevancia ou neutralidade de temas e xéneros respecto do resultado final da obra literaria”, segundo tiñan demostrado Hammett, Chandler e Simenon, facendo boas novelas. Aseverou que os ingleses resolveran ben a dicotomía entre alta e baixa literatura ao establecer unha separación escasa “entre a seriedade e a diversión”. Pola contra, en Galicia, “a seriedade e a solemnidade literaria resultan tantas veces esmagantes”, debido ao “medo” de moitos escritores a “ser sinxelos”, ao estar influídos polo “fetiche da escuridade como sinónimo de fondura”.

O autor limíao retomou as súas “notas de lecturas” habituais co pretexto da publicación da selección poética *O tempo no espello*, de Antón Avilés de Taramancos, na colaboración “Avilés de Taramancos”, do 25 de novembro de 1982. O autor limíao ofreceu un percorrido pola significación de Taramancos nos anos sesenta – eloxiada “nos pequenos círculos literarios de Compostela” en base aos poemas de *As moradias do vento* e, tras emigrar o poeta a terras

²⁸⁶ Baixo a necesidade desa literatura, subxacía o “eterno problema da anomalía da situación cultural galega” e a “moderna literatura popular de masas”.

americanas, o poemario inaugural *A frauta i o garmelo*— e nos anos setenta, “cando desapareceu da nómina de promesas”, e trasmudou en “reliquia da protohistoria literaria da recuperación cultural da posguerra”. A situación mudara cando o seu amigo Salvador García-Bodaño publicara poemas del e unha “apaixonada nota introdutoria” en *Grial*, que posibilitaron que “o nome e o rostro incógnito de Avilés de Taramancos” regresase ás “tertulias e os cenáculos”. Casares informou que *O tempo no espello* acollía toda a produción poética citada e tamén “un par de breves poemarios amorosos e dous libros escritos durante a estancia americana do poeta”: *Os poemas da ausencia* e *Nova crónica de Ulises*. Casares valorou de *O tempo no espello* a presenza dos trazos da xeración de Avilés de Taramancos, “a dos homes nados durante a Segunda República, que se deron a coñecer nos anos cincuenta”²⁸⁷, tales eran a “substantividade significativa, coidadosamente alonxada de toda retórica desprovista de contido”, ademais de “emoción telúrica” e de “concreción léxica, tan debedora da realidade rural do país, incluso en imaxes e metáforas”. Casares resaltou, como fixera ao definir a poesía en colaboracións precedentes, que Avilés de Taramancos “fala de algo, non expresa o simple baleiro da nada lingüística”. Desexaba que *O tempo no espello* lograra unha difusión que posibilitase que este poeta —taberneiro daquela nas súas terras de Noia— fora inserido na súa xeración, “un lugar adquirido por dereito, aínda que o tempo e a distancia llo teñan negado ata agora”, e quedase así “corrixida para sempre” a inxustiza literaria para con Avilés de Taramancos.

Doutra volta, unha obra de Xosé Luís Méndez Ferrín volveu ocupar unha colaboración casariana máis, nesta ocasión, Casares quere remarcar a súa faceta de crítico literario, á marxe da “rara patuleta de cortesáns que hai sempre detrás de cada home público”, neste caso “a perigosa estirpe dos ‘ferrinianos’”. Para conseguir mostrarse como crítico, Casares elixira demorar a recensión “Amor de Artur”, do 2 de decembro de 1982, ata desaparecer “o clima entusiasta” creado respecto a *Amor de Artur*. Resaltou que Méndez Ferrín posuía “unha dimensión de frivolidade circense que lle outorga

²⁸⁷ Xeración composta por Salvador García-Bodaño, Xosé Luís Franco Grande, Xohana Torres, Bernardino Graña, Manuel María e Uxío Novoneyra.

simpatía” e que lle permitía seducir “a vontade de todas as *anapantojas* que se poñen ao alcance da súa dialéctica golfa, un cacho cínica e, non obstante, sincera ao seu xeito”. Remarcou que Ferrín sumaba ser “un rostro serio que se enfronta co Absoluto” cando estaba “en presenza do seu Proxecto Político”. Casares recoñeceu que dirixía a recensión aos “lectores inocentes” e ao “propio Ferrín”, e non aos liñas atrás deostados “ferrinianos”. Valorou que nos contos de *Amor de Artur* brillaba “a nobre pedrería²⁸⁸ da prosa do narrador, pero privada en xeral da “chispa xenial que converte un bo conto nunha peza mestra e digna de ser admirada” que si fixeran “maxistrais” os contos “Prólogo” de *Elipsis*, e “Xaque mate” de *Crónica de nós*.

“Orfebrería literaria”, do 9 de decembro de 1982, constituíu unha homenaxe a Rafael Dieste ao cumprirse o primeiro aniversario do seu pasamento. O autor limíao insistiu en que Dieste era “unha das figuras do meirande talle intelectual e humano que ten producido a nosa cultura”. Rememorou o Dieste do “trato amigable e da conversa chispeante, ao home do ocio creador e da tertulia intrascendente” segundo se mostraba nas “súas creacións orais espontáneas, a súa increíble agudeza locutiva e a súa fascinante brillantez coloquial”, desaparecidas tras a súa morte por máis que pervivise a súa obra escrita, “un verdadeiro prodixio de ourivería literaria”. Casares loou “a humanidade” de Dieste, sobre todo “a exquisita elegancia” coa que trataba a xente²⁸⁹ e “o seu nulo talento para a maledicencia, que non practicaba nunca, nin sequera cos seus amigos máis íntimos”. Casares temía que os futuros estudos sobre Dieste o reducisen á “frialdade académica dunha tese de doutoramento”, porque “a obra de Rafael Dieste é só unha parte dun riquísimo tesouro persoal”. Aseverou que “a morte non consiste só na desaparición física da xente”, senón na “simplificación obrigada á que está condenada a súa memoria”.

As colaboracións casarianas de 1983 continuaron a minguar en número –só suman vinte e catro– en “A ledicia de ler” respecto ao

²⁸⁸ O autor empregou este simil intertextual co que “Edmund Wilson conta de Scott Fitzgerald e o seu valioso diamante”, e aplicouno a Ferrín con estas palabras: “este brilla sempre, aínda que ás veces a poeira do peto lle reste galanura”.

²⁸⁹ A Casares contárallo Isaac Díaz Pardo, quen afirmaba que Dieste “era capaz de aguantar durante horas a conversa aburrida e pesada dun borracho anónimo na rúa con tal de non molestalo nin desairalo”.

incremento nas colaboracións en “Á marxe” –sesenta– e a tres colaboracións máis publicadas sen sección específica nese 1983 – no que saíron do prelo varias traducións de obras infantís publicadas nas coleccións “O dragón bermello” e “Os libros da gata” e a edición literaria *Aires da miña terra e outros poemas*, ademais de aprobarse por unanimidade a Lei de normalización lingüística en cuxa redacción Casares se involucrara a fondo, trasladarse como docente ao instituto San Tomé de Freixeiro (Vigo) ata 1996, e mudar a súa residencia a Vilariño (Nigrán) ata a fin da súa vida.

“Un libro de cociña”, do 13 de xaneiro de 1983, volveu xurdir ao fío da presentación dun libro, *Receitas de cociña galega*, de Carmen Parada. O autor limíao explicou o éxito de concorrencia²⁹⁰ porque o tema abordado²⁹¹ significaba a “recuperación da cultura popular en todas as súas versións e en toda a súa amplitude” e así mesmo “unha reacción social de tipo defensivo”²⁹². Casares estableceu dous tipos de lectores para este recetario: o “amante da nosa cultura popular”, para evitar que este xeito de cociñar desaparecera “devorado pola chamada cociña internacional, aséptica, despersonalizada e práctica”; e o “afeccionado á vella cociña familiar de todos os tempos”, cuxo “sabor exquisito lle vén da conxunción feliz dunha sabedoría baseada no amor, no tempo e na paciencia”.

A pesar do título do “comentario”²⁹³ casariano, “Os traballos de Pedro de Llano”, do 20 de xaneiro de 1983, Casares atendeu tres obras de figuras a prol da cultura galega, Pedro de Llano, Isaac Díaz Pardo e Xosé Díaz, xunguidas nunha mesma obra publicada, *Ons, a arquitectura dunha comunidade desaparecida*. O narrador de *O can Rin e o lobo Crispín* –ilustrado por Pedro de Llano– valorou este

²⁹⁰ A “recoñecida simpatía da súa autora” explicaba que asistiran persoas populares como Manuel Cortés *Chocolate* e Carlos Folgueira, “autodenominado *Rei das Tartas*, de Mondoñedo”, e que houbera un posterior “brillante e case obrigado apéndice gastronómico”.

²⁹¹ Casares retomou a temática anos despois en *Ourense de auga e pedra*, escrito con Manuel Sendón; *Guía da provincia de Pontevedra: arte, cultura e gastronomía*, e *Olores e sabores do saber*, con fotografías de Xulio Xil.

²⁹² Unha recuperación cultural da gastronomía que se producía nun momento histórico no que “a xente sente interese pola medicina naturista, polos bechos e polas plantas, pola ecoloxía e polas cousas de comer e de beber”.

²⁹³ O autor limíao autodenominou así esta “nota de lectura”.

“traballo feito con dedicación, con seriedade e con talento” e a “xenerosidade que unhas poucas persoas deste país están poñendo ao servizo da causa da normalización de Galicia”, ao publicaren “libros de indubidable interese científico e cultural, pero dificilmente abordables” economicamente para unha editorial galega. Casares lamentou que o segundo volume do proxecto de Pedro de Llano²⁹⁴ non vise a luz, pese a anunciarse para 1981, tras merecer o primeiro, *Arquitectura popular en Galicia*, o Premio da Crítica 1981 na modalidade de investigación. Entristeceuno así mesmo que *Ons, a arquitectura dunha comunidade desaparecida* pasase “practicamente inadvertida”, pese a ser un “traballo de interese indubidable” como o primeiro volume, pois os dous compartían a descrición dunha “tipoloxía da vivenda dunha zona da Galicia rural en vías de desaparición” e complementábanas con “excelentes debuxos”.

A preocupación pola ausencia de traducións ao galego de “textos literarios e filosóficos fundamentais da cultura universal” xustifica a escritura da recensión “Poetas europeos contemporáneos en galego”, do 27 de xaneiro de 1983, sobre a *Mostra antolóxica de poetas contemporáneos*, de Manuel Casado Nieto e do seu fillo Xoán Manuel Casado. O autor limiao lamentou a “anomalía” da historia cultural galega, “dependente, tamén niso, da cultura castelá” e agradeceu o “esfuerzo considerable, descoordinado e anárquico” dos últimos anos grazas ao cal se ían “enchendo pouco e pouco algúns ocos”. Criticou a falta dalgún “tipo de planificación”, para mellorar empresas como a realizada polo caldelao Manuel Casado Nieto en Barcelona, quen verquera ao galego a *Biblia*²⁹⁵ a partir da versión latina da *Vulgata*, e a quen a cultura lle debía sobre todo “a acumulación, dentro dunha mesma obra, dun caudal léxico realmente excepcional”. Casares aludouse que a este coñecemento da lingua galega –“o rico caldelao das súas orixes”, “o máis amplo dialecto ourensán” e “o galego literario tradicional”– por parte de Manuel Casado Nieto se lle sumase

²⁹⁴ Foi autor do limiar e dun estudo do recensionado volume de autoría colectiva *Maside, un pintor para unha terra*, e ilustrou o relato infantil casariano *O can Rin e o lobo Crispín* en 1983.

²⁹⁵ Esta sumouse á revisión da tradución de textos litúrxicos que realizara o propio Casares no ourensán mosteiro de Sobrado dos Monxes.

o maxisterio de Risco, de quen fora “amigo entrañable, confidente e discípulo”, e “a cultura literaria do poeta, que pode ler en varias linguas”. O tradutor limiao matizou que, xunto o seu fillo, o poeta Xoán Manuel Casado preparou a escolma recensionada, na que reproducían textos de “poetas ingleses, franceses, italianos e alemáns”, entre os cales figuraban “algunhas das figuras maiores da lírica europea do século XX, desde Hopkins ata Eliot, Pound, Éluard, Breton, Montale, Carner e Espriu”, nunha tradución con “calidade” e “corrección”, a pesar das dificultades de “toda versión poética”.

A escaseza de bibliografía galega dedicada ás letras clásicas explica que o autor ourensán recensionase a monografía *Dido e Eneas*, xurdida da boa sintonía entre alumnado de COU e o seu profesor Xesús Ferro Ruibal, en “Dido e Eneas”, do 17 de febreiro de 1983²⁹⁶. O autor limiao precisou que, se ben ía dirixida en primeira instancia a ese alumnado, resultaba didacticamente acaída para un público máis amplo. Informou que viu a luz en 1983 como apéndice da revista *Concepción Arenal*, unha publicación periódica ferrolá consagrada ás ciencias e ás humanidades. Casares centrou a súa recensión homónima no subtítulo –estudo sobre a xénese, o nacemento e a vida destes dous personaxes da *Eneida* de Virxilio– e nos aspectos relevantes da estrutura desta monografía: “as lendas relacionadas con ambos os dous personaxes nas súas respectivas tradicións”, a “análise detallada da significación” dos citados personaxes, “a fortuna dos heroes virxilianos” con presenza en episodios da *Crónica troiana*, un fragmento da versión da *Eneida* por Avelino Gómez Ledo, e unha alusión á presenza da obra na novela *O triángulo inscrito na circunferencia* de Víctor F. Freixanes. Casares valorou a claridade e didactismo de Ferro Ruibal, os cales permitiran que *Dido e Eneas* puidera “servir de introdución e de estímulo para se iniciar nunha cultura que moitos anos de pedagogía incorrecta acabaron por volver en algo penoso e sen atractivo especial para os profanos”. O docente

²⁹⁶ A partir desta data desapareceu a ficha bibliográfica da obra recensionada que acompañaba cada colaboración, e o autor limiao inseriu, na maioría delas, datos bibliográficos da obra no propio corpo da nota. Na recompilación *A ledicia de ler* (Vicente, 2017b), pola cal se citan a maioría das colaboracións casarianas, só se reproduciron mais non se incluíron criterios de edición nin se completaron ausencias como a sinalada da falta da ficha bibliográfica da obra recensionada.

Casares recomendouna “para os nosos alumnos de COU”, coa finalidade de que descubrisen “os aspectos vivos dunha literatura transmitida por medio dunha lingua morta”, e pola “necesidade de que en Galicia se chegue ao latín desde o galego”, segundo apuntara o propio Ferro Ruibal.

O “xeneroso esforzo” da Fundación Barrié de la Maza a prol da cultura galega motivou a recensión “Dous cancioneros”, do 24 de febreiro de 1983, centrada, entre outras publicacións recentes editadas por esta institución²⁹⁷, nos dous cancioneros musicais: a reimpresión en edición fotostática do *Cancioneiro musical de Galicia* que preparara Filgueira Valverde, en recompilación de Cato Sampedro, e o *Cancioneiro galego de tradición oral*, preparado polos autores Dorothé Schubarth e Antón Santamarina. O interese do autor limíao por estes cancioneros estribaba en que “a maior parte dos estudos realizados sobre a música popular carecían de toda ilustración melódica” agás os de Marcial Valladares e as recolleitas feitas polo músico Marcial del Adalid. Aledouse que a recompilación de Casto Sampedro acollese cincocentos exemplos, “dos cales soamente uns cincuenta foran publicados con anterioridade” ademais de vinte dos máis de oitenta romances que non aparecían na recompilación de 1919 de Cotarelo. Congratulouse de que o cancionero de Schubarth e Santamarina posuise “un carácter que podemos cualificar de científico e fiable”, segundo a metodoloxía e os medios e instrumentos usados polos autores para recompilar “máis de cento vinte cantigas, coas letras correspondentes e as notacións musicais” de todos os xéneros, e sobre todo contentouse de que aparecese nunha edición manexable, “de menos de duascenas páxinas, en rústica e en formato cómodo”, pois resultaba “bo instrumento de traballo escolar” ou “simple pasatempo para os moitos afeccionados do país”.

²⁹⁷ Casares enumerou “traballos históricos como os *Estudios sobre Galicia en la temprana Edad Media*, de Claudio Sánchez-Albornoz, e *Galicia romana* de Casimiro Torres; o segundo tomo de Ricardo Carballo Calero dedicado a autores galegos do século XX; dous volumes da tradución galega da Biblia feita por Manuel Casado Nieto; un voluminoso estudo de José Carlos Valle Pérez sobre *La arquitectura cisterciense en Galicia*; unha monografía de María L. Caturla dedicada ao pintor ourensán Antonio Puga”, ademais dos dous cancioneros musicais recensionados.

De novo o autor limiao cualificou de “acontecemento” a saída do prelo dunha obra, nesta ocasión “cultural” por tratarse do “primeiro traballo serio e rigoroso” sobre as orixes do galego. Tratábase da tese de doutoramento de Amable Veiga Arias, á que o autor ourensán dedicou a colaboración “As orixes do galego”, do 10 de marzo de 1983, dunha extensión menor á habitual en “A ledicia de ler”. Casares agradeceu que Veiga Arias realizase o estudo que “o galego necesitaba”, e que usara “criterios exclusivamente filolóxicos e lingüísticos”, sen ningún “prexuízo político e ideolóxico”, sen emitir “persoais opinións e preocupacións respecto do pasado ou o futuro do galego”, e facendo “unha descrición obxectiva do que el observa nos documentos”. Casares incidiu en que “o tema do galego” non era “materia exclusiva e reservada para lingüistas e filólogos”, pois “o galego é de todos”. Precisou que “as orixes e o seu estudo pertencen a lingüistas como Amable Veiga. Os problemas, en cambio, son de todos”.

Desta volta o autor limiao si concordou coa opinión de críticos e lectores de aí que afirmase, na colaboración “A novela que salta a raia”, do 17 de marzo de 1983, a propósito da novela *O triángulo inscrito na circunferencia*²⁹⁸ de Víctor F. Freixanes, que “del soño, e nada máis que del, depende que este futuro non se lle torza”. A aseveración casariana asentaba en que Freixanes lograra con esta novela traspasar “esa difícil fronteira que separa a corrección aprendida do talento orixinal e espontáneo”, a través dunha “mostra clara de talento literario, de disposición rotunda para o oficio da literatura”, aspecto este último que semellaba “un oco negro entre as primeiras promocións da posguerra e os escritores das últimas xeracións”. Casares confesou que, ao comezar a lectura da novela recensionada, tivera prexuízos²⁹⁹ mais, segundo avanzaba na lectura, constatou que “está escrita nunha prosa brillante, inventa un mundo

²⁹⁸ Como indicáramos notas atrás, Casares deixou de inserir a ficha bibliográfica da obra recensionada desde a colaboración “Dido e Eneas” do 17 de febreiro de 1983, e incluíu os datos no corpo da súa colaboración. Neste caso, Casares non indicou o título da novela de Freixanes, mais pode deducirse facilmente porque si precisou que se trataba da “primeira novela”.

²⁹⁹ Casares recoñeceu que estaba ancorado no “simple feito de que fose a primeira, a xuvenil ambición de escribir una obra total, as lecturas e influencias, os poucos anosj ”.

poético e fantástico dunha gran fermosura e parece ben construía. Con iso abunda”. Casares rematou a lectura coa impresión de que “ao final, temos un novelista”, e ansiando que Freixanes chegase a ser “un gran novelista”.

De novo Freixanes e tamén Xoán Manuel Casado foron os protagonistas da colaboración “Un novelista e un poeta”, do 7 de abril de 1983, propiciada por seren galardoados nos Premios da Crítica española concedidos a finais de marzo dese ano en Zaragoza, e nos que o autor limiao formara parte do xurado. O crítico e lector limiao estaba convencido de que “a decisión, ademais de acertada, foi oportuna”, pois ambas as obras posuían “a súa altura para representar dignamente as letras galegas neste certame de ámbito estatal”. Aledoulle que, no caso de Freixanes, “esfuerzo e ambición” cristalizasen nunha novela “con capacidade de suxestión cara a empresas posteriores” e que, no de Casado, se reflectise a “sabia independencia da súa voz”³⁰⁰, pese a apreciarse na súa poesía influencias de Jaime Gil de Biedma, aspecto que non eran malo senón que “o malo está no gregarismo impersoal e suicida”.

O autor limiao, tras dedicar unha colaboración a unha obra gastronómica, retomou a importancia de que en Galicia se tiveran recuperado desde sete ou seis anos atrás “valores vitais” como a gastronomía, as festas populares, a artesanía e as viaxes. Nestes valores centrou a colaboración “Coñecer mellor Galicia”, do 26 de maio de 1983³⁰¹, dedicada aos catro primeiros volumes³⁰² da guía cultural e turística *Galicia enteira*, de Xosé Luís Laredo Verdejo que

³⁰⁰ Casares matizou que Xoán Manuel Casado estaba “aloxado dos círculos literarios do país, non formou antes na corte de imitadores de Celso Emilio, nin agora forma na confraría de seguidores de Xosé Luís Méndez Ferrín”.

³⁰¹ Nesta mesma data, Carlos García Bayón publicou, na súa sección “Meridiano de actualidad” da páxina 3 dedicada a “Colaboraciones” no xornal coruñés, unha colaboración intitulada “Carta a Carlos Casares” na que se dirixía ao “Amigo Carlos Casares” para comentarlle a súa lectura de *Manual de Urbanidad y Buenas Maneras* (1892, Garnier) e a súa relectura de Ortega y Gasset.

³⁰² Eran os referidos á Costa da Morte, Fisterra, as Rías Baixas do norte, o Salnés, Vigo e o Baixo Miño, aos que se ían engadir os correspondentes a Santiago de Compostela, Pontevedra, As Mariñas, a Galicia central, a costa lucense e A Terra Chá, Lugo e a Galicia oriental, o Miño ourensán e a Galicia meridional. O interese de Casares por estes “valores vitais” explica que se encargara de escribir textos para a obra *Portos de Galicia: desde a Guarda a Monte Louro*.

ía contar cun total de doce. Casares agradeceu que a guía estivera “concibida por itinerarios”, que ofrecese “referencias históricas, arqueolóxicas, xeográficas, artísticas e literarias”, e tamén “gastronómicas, aínda que estas sexan demasiado simples”. Recomendou esta “obra intelixente, útil e práctica”, que ademais resultaba manexable, se vendía a prezo “razoable” e posuía “boa presentación gráfica, con abundancia de fotografía a cor”.

Un ensaio a favor da galegitude ocupou a colaboración “Escrito en liberdade”, do 2 de xuño de 1983, sobre *Eu renazo galego*, de Xosé Chao Rego, un libro “desbordado ou, se se quere, extravertido”, “romántico”³⁰³ e “inquietante”³⁰⁴; en liñas xerais, un ensaio “consciente, sabio e ben documentado” no que Chao Rego abordou problemas concretos³⁰⁵. Casares valorou “o espírito libre con que está escrito” —como adiantara no título da colaboración— e sobre todo que tivera por finalidade “construír un proxecto que teña dentro de si a maior cantidade posible de verdade”. Para Casares, Chao Rego precisou ser “heterodoxo”, xa que “foxe dos dogmatismos teóricos e non se asusta das palabras”³⁰⁶, e conseguiu “un texto intelixente e radical, pero nunca rachado”, unha mostra de que “se pode baixar ás raíces sen perder o sentido da elegancia”.

A colaboración “A tertulia”, do 16 de xuño de 1983, volveu ser unha homenaxe a un amigo seu e non unha “nota de lectura”. O contador de historias Casares rememorou que Xaquín Lorenzo, a quen coñecera “na tertulia de Vicente Risco, no café Parque de Ourense, alá polo ano 1960”, era quen “tiña fama de bo xogador” entre os do “grupo dos da escoba”³⁰⁷ e que acostumaba sentarse “nunha butaca de cor vermella, que tamén lle gustaba a don Vicente, pero que era

³⁰³ Casares entendeu como que “non é clásico, é dicir, que non adopta un punto de vista distanciando do obxecto que trata”.

³⁰⁴ O autor considerou que “provoca e reclama a inquietude do lector”.

³⁰⁵ Estes eran a “lingua, o concepto de etnia, a ordenación do territorio, a industrialización, a historia política, o comportamento electoral, o caciquismo, a agricultura...”.

³⁰⁶ Apreciábase no feito de que “casa nacionalismo e federalismo con epifanía e profecía e da mestura non sae ningún enxendo de trabucaire troglodita e mesiánico”.

³⁰⁷ Casares usou esta expresión para referirse a “un sector ruidoso que botaba a partida en mesa separada e que incluía tamén a Xesús Ferro Couselo, a Ernesto G. del Valle e a dúas ou tres persoas máis”.

patrimonio irrenunciable dos adictos ao naipe”³⁰⁸. Casares recoñeceu que nesas *tertulias* se falaba moito dos traballos etnográficos de Xaquín Lorenzo, se ben a causa inicial do interese de Casares por Lorenzo se debera a que Risco lle comentara que “os alemáns e os portugueses o valoraban moito”. As verbas risquianas propiciaron “o inicio dun respecto que aínda lle teño e que aumentou co tempo”, que Casares lera case todos os seus traballos e que o considerara “un autor distinguido”, pese a estar “lonxe dos meus intereses e as miñas preocupacións”, ao que tamén contribuíra que era declarado e admitido como mestre polas “xentes do oficio e da casa”. O autor limiao resaltou de Xaquín Lorenzo as virtudes humanas propias dun “home bo: sinxelo, humilde, xeneroso e sentimental”, ademais da “incapacidade séráfica para entender a dereitas nada que teña que ver coa política”³⁰⁹, segundo testemuñaba o seu alumnado, quen destacaban “a boa arte que se daba para a explicación, a capacidade ilimitada para a benevolencia indultante e o entusiasmo comunicativo con que se refería ás cousas do país”. En suma, todos o que coñecían a Xaquín Lorenzo sabían da “honradez do oficio e a bonhomía de ben”.

O motivo da conversa enfiou a seguinte colaboración, “Recanto”, do 7 de xullo de 1983, propiciada pola saída do prelo de *Recantos*, de Constantino García³¹⁰. Casares escribiuno a partir do aserto da “linguaxe como tema” cando decaía unha conversa³¹¹, xa que “a lingua é algo tan esencial para cada un de nós que todos nos consideramos autoridades nela”³¹². Valoraba que os recantos xornalísticos de *La Voz de Galicia* se converteran nunha “especie de noticia diaria, esperanzada e curiosa, capaz de animar durante uns

³⁰⁸ Nesta butaca seguramente se inspirou Casares para o lugar habitual do protagonista da súa novela *Deus sentado nun sillón azul*.

³⁰⁹ Casares interpretou esta incapacidade como “proba inequívoca da falta absoluta de calquera intención maliciosa”.

³¹⁰ En lugar da sinatura C. Sobreira, na sección “Recantos” de *La Voz de Galicia*.

³¹¹ Como apuntaban, Casares non o lembraba con certeza, Alfonso Reyes ou ben Andrés Bello.

³¹² Aínda que “non saibamos distinguir un pretérito perfecto dun imperfecto ou ignoremos os verbos irregulares”, aseveración que semellaba dirixida con ironía aos sectores disidentes das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* aprobadas en 1982 e que Casares defendeu con azos pese aos ataques persoais recibidos de parte destes sectores.

minutos a festa incomparable da lectura xornalística matinal”³¹³ e así mesmo nunha “ágora viva de teorizacións lingüísticas” que resumía de xeito “intelixente e claro” os problemas principais do galego. A importancia deses recantos era tal que, grazas a estar “expostos sempre con amenidade, con graza e con agudeza pedagóxica”, Casares os percibía como “unha guía segura para a aprendizaxe e bo uso da lingua”.

Noutra colaboración máis, “Castelao de preto”, do 14 de xullo de 1983, sobre a biografía *Castelao na luz e na sombra*, de Valentín Paz-Andrade, o autor limiao criticou que a figura do rianxeiro fose usada como “bandeira ou símbolo, cando non nunha arma de combate”. Lamentou que “a personalidade verdadeira do político e artista galego acabou desdebuxándose dun xeito alarmante” e que o rianxeiro chegara a ser “falsificado e manipulado”³¹⁴. Aledouse que “pouco a pouco, Castelao recupera a serenidade perdida, que é tanto como recuperar a paz do espírito: a del mesmo, a dos demais e a do propio país”³¹⁵. Casares valorou a biografía de Castelao realizada por Paz-Andrade como “un testemuño. Como todos, indispensable e valioso para esa nunca definitiva biografía final”, xa que estaba escrita “desde unha óptica de proximidade, con profusión de primeiros planos, encamiñado sobre todo a resaltar os detalles”.

O convite da Unión de Escritores de Rusia foi o punto de partida para a colaboración “Galicia na URSS”, do 4 de agosto de 1983, Durante os quince días de viaxe por Moscova, Leningrado e Erevan “os escritores, tradutores e profesores de español” cos que conversara o autor limiao mostraran preocupación pola “lingua e a literatura galegas”³¹⁶, como lle manifestaran algúns responsables da editorial

³¹³ Estas verbas poderían aplicarse cando menos ao interese e seguimento que acadou a columna diaria “Á marxe” casariana a partir do 9 de xuño de 1992.

³¹⁴ Falsificáranse os datos nos que se baseaba o debate ideolóxico, por máis que calquera figura histórica era “susceptible de ser interpretado desde distintas posicións ideolóxicas; isto é perfectamente lícito”.

³¹⁵ Consideraba que “ao fin pode descansar tranquilo e sen sobresaltos na súa morte”; que “non é lícito rachar a Castelao para dividilo en cachos entre a pequena familia nacionalista”; e que “Castelao é de todos, símbolo de unión e de concordia, non de guerra fratricida”.

³¹⁶ Tamén o relatara Pilar Vázquez Cuesta en *La Voz de Galicia*.

Raduga³¹⁷. Esas conversas derivaron en encargos rusos ao propio Casares, “unha escolma de poetas nosos para ser publicada na *Inostrania Literatura* e un informe sobre a situación do teatro actual”, un novo convite a outro escritor galego para visitar a URSS en novembro dese mesmo ano 1983 e os estudos sobre o galego que se estaban a realizar na Universidade de Moscova e no Instituto de Lingüística da Academia de Ciencias e para os que un investigador lle solicitara a Casares a gravación dunhas “palabras en cinta para se facer unha imaxe fonética dunha lingua que nunca oíra falar”³¹⁸.

Debido a un “traballo que me ocupa estes días” e que non precisou, o autor limíao retomou, na colaboración “Os estudos literarios”, do 25 de agosto de 1983, argumentos xa esgrimidos en parte dous anos atrás sobre a escaseza de estudos realizados en Galicia sobre a poesía medieval. Casares nomeou os estudos de Cotarelo, Filgueira Valverde e Álvarez Blázquez e as recentes edicións de X. L. Méndez Ferrín e de Xosé Luís Rodríguez sobre Pero Meogo e Joan Arias. Lamentou de novo a responsabilidade dos galegos fronte aos italianos, pois non redimía os galegos “a simple circunstancia da proximidade física dos códigos” que tiñan os italianos, e o feito de que “hai anos a Universidade de Santiago orientou os estudos relacionados coa nosa lingua case exclusivamente polo camiño filolóxico”. Recoñeceu que o labor realizado por Constantino García González, Ramón Lorenzo Vázquez e Antón Santamarina “cos seus respectivos alumnos e discípulos, situaron a nosa lingua nun lugar de respecto ante os máis preclaros romanistas do mundo”. Criticou que nos estudos literarios só se contaba coa “obra monumental, verdadeiro prodixio de ordenación de materiais dispersos e de provisión minuciosa de datos, de Ricardo Carballo Calero”, e o resto era “un páramo desolador”. Ansiaba “un cambio de orientación nos estudos universitarios” para lograr “salvarnos desta pobreza magoante”.

³¹⁷ Esta editorial incluía “contos de escritores cataláns e galegos” na escolma de narracións breves dos anos setenta que editara, ás cales ía sumar unha próxima tradución ao ruso de *A esmorga* de Eduardo Blanco Amor.

³¹⁸ Os escritores cataláns que coincidiran con Casares na Unión de Escritores de Rusia escoitaran a unha profesora na Universidade de Moscova, sen ter estado nunca en Cataluña, falar catalán “impecablemente”, ademais de citar a “Espriu, a Foix e a Rodoreda cunha familiaridade asombrosa”, situación que Casares confiaba que se produciría en breve tamén co galego.

A segunda lectura, en formato libro, grazas á “calma do verán”, dos artigos xornalísticos en *La Voz de Galicia* de Juan José Moralejo Álvarez reproducidos no libro *A lingua galega e os seus problemas* explica a colaboración “Un libro sobre o galego”, do 15 de setembro de 1983. O autor limíao valorou que, unha vez “desaparecidas as circunstancias que motivaron os artigos”, estes aínda mantiñan “todo o seu interese” –como acontece coas colaboracións xornalísticas de Carlos Casares. As causas desa vixencia debíanse segundo Casares ao “ton polémico”, aos trazos da “prosa periodística do seu autor: humor, ironía, sarcasmo, sátira...” e a dous aspectos carentes habitualmente nos escritos referidos a cuestións da lingua galega, como eran o “estilo fresco e informal” e o “realismo e sentido común”. Casares salientou que, baixo o humor e a graza de Moralejo, se apreciaba, segundo apuntara Alonso Montero, a “boa doutrina filolóxica” dun catedrático de grego que coñecía “o galego vivo, que bebeu na boa fonte ourensá de Cortegada” e aplica a “seriedade técnica”, a diferenza da “dogmática ousadía de afeccionados de tan boa vontade como escasas luces”.

Unha anécdota sobre “a vella historia da significación estética dos contidos dentro da obra literaria” que nese momento carecía de interese mais sobre a cal lle preguntaran, serviu de excusa ao autor limíao para escribir, por “asepsia cultural”, a colaboración “Da estética e do circo”, do 29 de setembro de 1983. Considerou que “a crítica literaria admite hoxe unanimemente a neutralidade estética dos temas” e que “a arte é forma”, unha “verdade conquistada”³¹⁹ e aceptada “hoxe por todos”. Recoñeceu que “a poesía política, como a lírica, como a filosófica, só me interesa en canto sexa poesía”. Resultáballe “case bochornoso escribir de evidencias, que o personaxe a que aludo coñece perfectamente” mais negounas para que o público non percibise que “traballa no trapezio con rede protectora debaixo”.

A percepción do público sobre a cultura ocupou a colaboración “Os outros libros”, do 6 de outubro de 1983, motivada pola saída do prelo de obras das áreas de Xeoloxía e Minería e de Ciencias Agrarias

³¹⁹ Casares entendía como “pura falacia” soste o contrario “para montar un ruinzallo programa de televisión *ad majorem gloriam* de certo personaxe pintoresco”, de quen non precisou o nome.

do Seminario de Estudos Galegos. O autor ourensán referiu que, en Galicia, como noutros países, para bo número de “lectores e consumidores habituais de letra impresa, cultura é sinónimo de literatura” ou “de humanidades”. Criticou que os “cultivadores das ciencias experimentais”, fronte aos escritores, non acostumaban aparecer nos medios de comunicación, pois iso marcaba unha diferenza entre a ciencia, “co seu rigor e a súa obxectividade” e a arte, “cos seus xestos teatrais e os seus coloridos informais”.

Doutra volta, Sotelo Blanco Edicións volveu centrar a colaboración “Revistas recuperadas”, do 15 de outubro de 1983, con motivo da edición facsimilar de *Logos*, “o boletín dos galeguistas católicos” truncado pola Guerra Civil. Aledouse que esta edición facsimilar permitira “recoller a semente e poñela outra vez a xermolar”, tras as edicións facsmiliares de *La Centuria*, “unha das revistas máis curiosas da etapa dos vangardismos literarios dos primeiros anos do século” XX e de *Ronsel*, realizada por un pequeno grupo dos “chamados novecentistas ou imaxinistas”.

O poeta homenaxeado o Día das Letras Galegas 1983 centrou o interese do autor limiao na colaboración homónima “Leiras Pulpeiro”, do 27 de outubro de 1983, motivada pola publicación da *Poesía completa*. Casares valorou o trazo de “figura civil” polo aspecto “ideolóxico” de ser “un moralista típico do século XIX”. Estableceu un paralelismo entre Leiras Pulpeiro e Celso Emilio Ferreiro, por manterem ambos os dous “incontaminadas as súas crenzas, sen submisións de ningún tipo aos ditados de ideas” distintas ás súas, e por estudalos a ambos Alonso Montero, pois este estudoso “pondera tanto a conduta civil como a obra literaria”.

Outro libro documental de Xosé Neira Vilas publicado tamén por Edicións do Castro, desta volta sobre as dúas estancias³²⁰ de Castelao en Cuba, foi obxecto da nota de lectura “Castelao en Cuba”, do 17 de novembro de 1983. Casares xustificou a escolla porque esta posuía “un indubidable valor testemuñal”, respecto ao significado da “liquidación definitiva da Segunda República, da que Castelao foi un fervoroso defensor”. Casares resaltou dous episodios que definían o

³²⁰ A primeira de novembro de 1938 a febreiro de 1939, e a segunda entre novembro e o Nadal de 1945.

rianxeiro como “intelixente, irónico, apaixonado” e “místico do galeguismo”, como eran a “propaganda a favor da causa da República española” e “a intervención acalorada na campaña para as eleccións do Centro Galego da Habana”.

A participación como membro do xurado da terceira edición do premio Esquíu de poesía –que mereceu *Sétima soidade* de Pilar Pallarés– posibilitou o contido da colaboración “O Premio Esquíu”, do 24 de novembro de 1983. O autor ourensán estableceu varias consideracións baseadas na lectura dos libros recibidos: “o grao de madurez” no dominio da lingua galega, “a calidade media das obras presentadas” e as diferenzas entre o poemario galardoado pola “maioría de votos do xurado”, *Sétima soidade* de Pilar Pallarés, e o finalista *Longo lago de luz*, de autoría descoñecida. Casares valorou que o premiado era “un libro transparente, máis preocupado pola comunicación que pola perfección formal”, mentres que o finalista resultaba “un libro impecablemente ben feito, obra dun poeta de indubidable talento, pero hermético e frío, culturalista e opaco”.

As segundas lecturas foron o pretexto para a escrita da recensión “Vivir na fin do mundo”, do 8 de decembro de 1983, sobre o libro sueco *Leva vid världens ände* de Christina Liljestierna. Informou que o lera hai anos porque falaba de Galicia pero, cando un ano atrás, a súa amiga sueca Martha Dahlgren lle falara que estaba a traducilo para Edicións Xerais de Galicia, procurou “recordar o seu contido, pero non conseguín pasar dun par de anécdotas e dous ou tres detalles sen especial interese”. O autor limiao recoñeceu que, tras a primeira lectura, o percibira como “unha reportaxe curiosa, simpática e entretida, aínda que tamén unha miga paternalista”³²¹. Precisou que, coa segunda lectura, o sentira como “un libro triste, case horrible, como un espantoso pesadelo nocturno” sobre Galicia vinte anos atrás, debido á “indixencia moral e o provincialismo cultural de aqueles tempos, aínda non lonxanos”.

A segunda edición da novela *No cadeixo* de Paco Martín trouxo á memoria o contido da recensión do autor limiao sobre a edición

³²¹ Para Casares, asemellaba unha “actitude psicolóxica de superioridade amable e condescendente, propia dunha turista rica e aventureira que emprende unhas vacacións de capricho”.

orixinal e as palabras entusiastas de Álvaro Cunqueiro pola novela, recuperadas parcialmente na colaboración “No cadeixo”, do 22 de decembro de 1983. Casares valorou a opinión de Cunqueiro, coa que concordaba plenamente, pois este lla revelara “sen que el sospeitase que ía saír do cuarto onde falabamos, polo cal tiña o valor engadido da sinceridade máis absoluta e desinteresada”. Reafirmouse no parecer de que *No cadeixo* constituía “un dos mellores relatos da xove narrativa galega”, escrito nun “galego limpo e vivo, dunha transparencia inmaculada” e cunha “dosificación intelixente de realismo e fantasía, nostalxia e ironía, humor e tenrura”. Entristeceuno que a segunda, *E agora cun ceo de lama*, carecese do “mesurado clasicismo daquela”, e agardaba que Paco Martín volvese “aos seus comezos”.

As vinte e cinco colaboracións de “A ledicia de ler” do ano 1984 –no que Casares tirou do prelo as súas *Conversas con Ánxel Fole*– tamén se publicaron de forma alterna ás cincuenta e cinco de “Á marxe” –as cales comezaban a minguar respecto ás sesenta de 1983, o ano de máis colaboracións ata as sesenta e tres do ano 1991, só superadas cando o 9 de xuño de 2002 a sección principiara a publicarse cada día–.

“Os premios”, do 5 de xaneiro de 1984, está dedicada ao erro na contía –“dous millóns de pesetas ao mellor libro de creación publicado no ano pode levarnos ao puro disparate”– e periodicidade dos recentes premios da Xunta de Galicia, “tinguidos polo escándalo da renuncia dun dos tres galardoados”³²². Casares criticou que non se debía privar a “creación literaria dos estímulos necesarios, senón que estes se concedan do xeito máis racional posible”³²³ e máis rendible³²⁴. Aseverou que “os premios de carácter institucional, pola súa propia natureza, deben estar rodeados dunha dignidade que os distinga dos

³²² Xosé Luís Méndez Ferrín renunciara ao premio Álvaro Cunqueiro de Literatura alegando cuestións de conciencia. Os outros dous galardoados foran Carlos Velo, premio Artes Mestre Mateo; e Santiago Rafael Tojo, premio Padre Sarmiento.

³²³ O autor apostaba por medidas semellantes ás doutros países, onde “os gobernos dan bolsas de viaxe, fan posibles os intercambios con colegas doutras culturas, fomentan as traducións, subvencionan edicións de libros editorialmente non rendibles, conceden bolsas de estudo para a creación”.

³²⁴ Casares informou que “con dous millóns de pesetas publicanse arredor de dez libros de poesía, dótanse outras tantas axudas para igual número de escritores e fináncianse unha ducia de viaxes culturais polo mundo adiante”.

demais”. Incidiu en que “os premios da Xunta teñen que chegar a ser o auténtico Premio”, ao recoñeceren homes e mulleres, “non polo que fixo en doce meses, senón polo que leva feito durante moitos anos” da súa vida “ao servizo cultural” de Galicia.

A introdución da lingua galega na escola posibilitou que o libro galego pasase de “afección” a “necesidade” e que xurdisen libros como os da colección “Xabarín” de Edicións Xerais de Galicia, á que Casares dedicou a colaboración “Libros xuvenís”, do 26 de xaneiro de 1984. Aledouse que esta colección viñera “encher un oco” ao estar “deseñada con intelixencia, e con gusto” e acoller “clásicos universais da literatura para rapaces e mozos” en traducións “correctas, e nalgún caso, excelentes”. Para Casares, a transcendencia desta colección estribaba en rachar coa nenez lendo “en castelán por falta de libros adecuados en galego”, cando se pretendía que aprendesen a ler “no idioma propio do país”.

Sorprende que o autor limiao non atendera a revista *Dorna* desde o seu nacemento en maio de 1981 cando acostumaba aledarse das novas incitauras culturais, sobre todo no caso das revistas, tan escasas en Galicia. A causa do retraso ata a colaboración “A revista *Dorna*”, do 2 de febreiro de 1984, relaciónase coa desilusión de que “o destino de proxectos semellantes, abandonados” sempre era “unha débeda acumulada e imposible nunha pequena imprenta artesanal”, ao que se engadía que “a poesía sen revistas tampouco se pode concibir”. Contentouno que *Dorna* tivera “asegurado o asunto da subsistencia” ao acollela a cátedra de Lingua e Literatura Galega da facultade de Filoloxía e contar cos poetas, coordinados por un deles, Luis González Tosar. Casares resaltou que a revista ía “gañando en seguridade”, e suxeriu que se mantivera como “publicación dos mozos e para os mozos”. Recomendou que se abrise aos “aires de fóra”, pois “o intercambio de revistas é unha vella práctica universal”, e que atendese os artigos xa que “una boa revista mídese sempre pola altura e calidade das críticas, notas e recensións”. Casares pretendía que *Dorna* chegase a ser a “casa poética” dos poetas galegos.

De novo o premio Esquíu de poesía latexa na colaboración “Ramiro Fonte”, do 9 de febreiro de 1984, cuxos primeiros poemas lera o autor limiao na publicación colectiva do grupo Cravo Fondo,

coa ledicia de “descubrir poetas novos que, despois de moitos anos, se desentendían dos manierismos escolares e iniciaban unha etapa diferente”. Casares comentou que Ramiro Fonte foi dos poucos de Cravo Fondo “a quen de cando en vez vía por Santiago nas tertulias e os ambientes nocturnos da música, o whisky e a cháchara literaria”. Confesou que na pasada edición do Premio Esquíu de Poesía se decantara por *A sombra dos pavillóns*, de Anxo Quintela, e non por *As cidades da nada*, de Ramiro Fonte. Ratificouse na súa decisión ao ler os poemarios en libro, pois estaba convencido de que Fonte “alterou, ou reescribiu, o seu libro”, mellorándoo “notablemente” na versión definitiva impresa³²⁵. Valorou que *As cidades da nada* presentase trazos da “nova escola poética galega”³²⁶ e tamén “certa retórica modernista”. Agardaba que Ramiro Fonte derivase “pouco e pouco cara a unha poesía máis esencial, con máis contido e significación”, xa que posuía “talento” para logralo.

Unha conversa con “escritores e poetas novos”³²⁷ serviu de detonante para a escrita da colaboración “O día de Dedalus”, do 1 de marzo de 1984, que presenta o estilo das futuras columnas na sección “Á marxe”. O autor limíao apostaba por “facer unha pequena festa literaria o día da Ascensión de cada ano en Santiago” para conmemorar a “apócrifa efémeride” da visita que Stephen Dedalus fixera nesa data a Compostela en 1929 e o paseo que fixera con Vicente Risco pola cidade³²⁸. Entre os argumentos a favor da proposta casariana figuraban dous feitos que denotaban “a vontade universal dos creadores da Galicia moderna”, os homes da xeración Nós:

³²⁵ O autor aledouse fondamente pois “a publicación dun libro é sempre unha festa, máis grande aínda se se trata dun libro de poesía”.

³²⁶ Unha nova poética que se caracterizaba pola “corrección formal, musicalidade, abundancia de referencias culturais e literarias”.

³²⁷ Casares reiterou a diferenciación, que implica entender que denominaba “escritores” aos narradores, porque era a opinión habitual do lector común a quen dirixía en primeira instancia as notas de lectura de “A ledicia de ler”.

³²⁸ Ambos os dous percorreron “desde a rúa Nova ata o Toural, para volver logo, e pasando pola Conga, atravesar despois a Quintana, subir á Acibechería e baixar a continuación á praza do Obradoiro”. No ensaio dedicado por Risco a esta “apócrifa efémeride” ofrecía datos concretos do percorrido: “o número 32 do Preguntoiro, a librería que estaba ao lado de Salomé e onde Dedalus obriga a Risco a mercar o *Portrait*, o desaparecido café Quiqui, o quiosco de periódicos da rúa Nova”.

Ramón Otero Pedrayo “fixo a primeira tradución do *Ulises* a unha lingua distinta do inglés” e o citado ensaio de Risco databa de 1928, “cando o escritor irlandés era practicamente un descoñecido”. O novelista limiao deixaba o contido da festa en mans do “bo criterio” e “imaxinación creadora dos poetas”, posuidores así mesmo dun “agudo sentido estético do rito”. Casares insistiu en que o *Día de Dedalus* simbolizaría un rito “alonxado do rancio sabor municipal dos xogos florais e cousas polo estilo” e constituiría unha dobre homenaxe, “a unha das figuras máis extraordinarias da literatura europea do século XX” e así mesmo á “xeración alega que puxo os alicerces culturais e políticos da Galicia de hoxe”. Ademais a celebración iría unida á “sempre necesaria fermosura ornamental da liturxia”.

De novo, a segunda lectura dunha novela, tras a primeira en calidade de membro do xurado do Premio Chitón de novela 1981, foi o pretexto para a recensión “O soño encontrado de Ursula Heinze”, do 15 de marzo de 1984, sobre unha das tres novelas finalistas³²⁹ do citado galardón, *O soño perdido de Elvira M.*, de Ursula Heinze, quen asumira a lingua galega “como propia con enteira naturalidade”. Casares recoñeceu que na primeira lectura reparara nos “problemas estruturais e menos nos estilísticos e a propia historia”. A segunda lectura permitíralle apreciar a “fermosa prosa de indubidable encanto poético, con bo ritmo e grande riqueza lingüística”, ás veces con “delicada beleza plástica”, e o “manexo solto de distintos puntos de vista”, sobre todo da segunda persoa. Por contra, criticou que na historia “falta unha bisagra entre os capítulos sétimo e oitavo”, e que “o final está un pouco precipitado”.

Doutra volta a descuberta dun poeta descoñecido³³⁰ e amigo do autor limiao, “desde os turbulentos anos da adolescencia, cando pensabamos que ser escritor consistía en ler versos de Rimbaud e prosas de Zola [...] no cemiterio de Xinzo, polas noites”, centrou a recensión “Un poeta en Murcia”, do 29 de marzo de 1984, sobre *Herrumbre de los sueños*, de Francisco Domínguez. Informou que,

³²⁹ Novela que resultara finalista, xunto a “*Nos pagos de Huinca Loo* de Xavier Alcalá, e detrás de *Memoria de Noa* de Alfredo Conde, que foi a gañadora”.

³³⁰ Casares informou que Francisco Domínguez tiña “xa obra publicada e que hai moitos anos, quizais vinte, participou en recitais ao lado de Celso Emilio Ferreiro e Antón Tovar”.

como o primeiro poemario *Señales del camino*, este segundo presentaba algúns poemas en galego. Para Casares, Francisco Domínguez, á parte de ser un humano “cabal”, era “esencialmente poeta”, un “poeta abismal e fondo”, que concibía os versos non como “xogo literario” senón como “expresión fiel da súa rica e complexa textura humana de persoa excepcional”. Casares percibía os seus poemas como “ecos das lonxanas vivencias” en Galicia.

A concesión dos galardóns da trinta e nove edición dos Premios da Crítica española, de cuxo xurado formara parte o autor limiao, centrou a colaboración “Os Premios da Crítica”, do 12 de abril de 1984. Como en colaboracións precedentes, o autor ourensán ofreceu detalles da deliberación do xurado, que nesta edición mereceran Juan Benet e Jaime Siles en lingua castelá, grazas a un ditame por maioría, non por unanimidade debido aos “raros escrúpulos dun crítico madrileño”, e tras recoñecer todo o xurado que o poemario de Martínez Sarrión “era desigual, con desequilibrios importantes entre a calidade lírica dalgúns poemas e o prosaísmo vulgar doutros” fronte á “regularidade e perfección” de Siles. Respecto aos galegos galardoados, o autor limiao valorou, do poemario *A fraga prateada* de Vitor Vaqueiro, o “rigor, a coherencia e a ambición”. Recoñeceu tamén que, pese a que 1983 “non foi un bo ano para a novela”, *Desfeita* de Camilo Gonsar –pseudónimo de Camilo G. Suárez–Llanos– ofrecía “unha historia contada correctamente, sen audacias”, por un home “intelixente e culto, que sen superarse a si mesmo, mantense, non obstante, dentro dos límites dunha digna corrección literaria”.

A incorrecta visión da cultura galega desde fóra preocupou de novo o autor limiao na colaboración “Provincianismo”, do 26 de abril de 1984, que tamén presenta a estrutura característica da futura columna “Á marxe”. A partir das palabras de Rafael Sánchez Ferlosio³³¹, Francisco Rico³³² e Juan Goytisolo en diferentes congresos, Casares reflexionou sobre este concepto aplicado ás “mal

³³¹ Casares referiu que Sánchez Ferlosio fixera, nunha reunión de Cataluña, un discurso “tan epatante e provocativo como infantil e enxeñoritado”.

³³² O autor lamentaba que Rico, en Salamanca, “non tivo en conta o carácter universal, aberto e dialogante que cataláns, vascos e galegos lles demos ás nosas exposicións”.

chamadas culturas autóxicas”. Lembrou que “un dos escritores máis admirados polos denunciadores do aldeanismo cultural español, William Faulkner, non pasa de ser, en certo xeito, un provinciano el tamén”³³³, porque a súa obra era “ruralista e tradicional, defensora do tóxico das excelencias do campo fronte aos males da cidade”, e estaba escrita nun inglés “moi distante do elegante universalismo oxoniense”. Casares criticou que “pensar que polo feito de escribir en galego, vasco ou catalán xa se é aldeán, non deixa de ser unha simpleza”, xa que o provincianismo “é algo máis que un problema xeográfico”.

O autor limíao aledouse, na colaboración “Otero recuperado”, do 10 de maio de 1984 que, oito despois do falecemento de Ramón Otero Pedrayo, os escritores novos sentisen por el “pura admiración literaria”³³⁴. Casares concordaba cun amigo seu que “en Otero se daban compoñentes inequívocos da xenialidade”, xa que “tiña un pulo creador de verdadeiro xenio, quizais, neste aspecto concreto, sen comparación con ningún outro escritor galego”, e era “un diamante sen pulir”, fronte a outras figuras da xeración novecentista caso de “Ortega, Pérez de Ayala, Azaña ou Américo Castro”. Reiterou que *Parladoiro*³³⁵ “é un dos libros máis fermosos da historia da literatura galega”, pois nel “está o Otero máis cabal: culto, intelixente, lírico, agudo...”. Recoñeceu que estes trazos do “Otero xenial” tamén aparecían en “*Fra Vernerio* ou nalgúns páxinas da primeira parte de *Os camiños da vida* ou de *O mesón dos ermos*”³³⁶. Aventurou que os “escritores e poetas novos” percibirían en Otero Pedrayo, “ademais das súas cualidades de creador, a pureza, a fidelidade e a independencia con que desempeñou o seu oficio”, o cal aledaba profundamente a Casares, porque Otero Pedrayo comprometárase

³³³ Casares mostrou que “unha das características inconfundibles do paletismo cultural é precisamente o seu pretendido afán universalista”. Afirmou contundente que “poucas pedanterías son máis insufríbles que aquelas que practican sistematicamente o culto indiscriminado ao foráneo”.

³³⁴ O autor limíao precisou que os novos admiradores de Otero Pedrayo eran “xente que non tivo a sorte de coñecelo, o cal significa tamén que a súa actitude non está influída pola personalidade humana, verdadeiramente humana, do escritor de Trasalba”.

³³⁵ Está conformada por unha “colección de artigos seleccionados por Carlos A. Baliñas, e que forman o primeiro volume das *Obras selectas* de Otero”.

³³⁶ Casares adiantou que se ía “reeditar con motivo da festa anual de xuño en Trasalba”.

“absolutamente co seu país”³³⁷, mais fora “como escritor, fiel ás súas crenzas estéticas”.

O Premio da Crítica e Arcadio López Casanova reapareceron xuntos na colaboración “Arcadio”, do 24 de maio de 1984, con motivo da concesión por maioría deste galardón ao poemario *Liturxia do corpo*. Como en notas de lectura precedentes, o autor limíao aledouse que o paso do tempo servise para resarcir inxustizas na valoración de figuras da cultura galega. Casares expresou que non precisaba “ser xustificado” o feito de galardoar a Arcadio López-Casanova, por máis que os premios literarios dependan de “matices e circunstancias ás veces moi sutís e difíciles de valorar”. Lembrou que desde mozo “había como unha rara unanimidade en prognosticalle un futuro venturoso no mundo da literatura galega” a Arcadio López-Casanova, como demostraba “a sorpresa e admiración de Rodrigues Lapa”³³⁸. Para Casares, o galardón a *Liturxia do corpo* servía de xustiza poética contra “circunstancias posteriores” ao primeiro poemario e á etapa de compromiso “social e político”, que apartaran a Arcadio López Casanova “de Galicia e dos medios galeguistas”³³⁹. Agardaba Casares que este galardón posibilitara “recuperar un poeta importante para a literatura galega”.

A singularidade de Francisco Fernández del Riego –que o autor ourensán amentara no retrato caricaturizado xunto a Siro para a sección “Con esta lupa” de *La Región* e na precedente colaboración “Paco del Riego”– reíterouse na colaboración “As lecturas de Paco del Riego”, do 7 de xuño de 1984. Desta volta, co pretexto da saída do prelo de *Escritores de Portugal e do Brasil*, Casares salientou que Fernández del Riego, por mor do contexto histórico, non desenvolvera “toda a súa capacidade de home de xestión”³⁴⁰, aínda que “a súa

³³⁷ O autor limíao sinalou que Otero Pedrayo fora “deputado galeguista e cabeza visible e simbólica do galeguismo interior na posguerra”.

³³⁸ Casares lembrou as “magníficas imitacións que facía das cantigas de amigo” o estudoso luso.

³³⁹ Referiuse á “preterición do seu libro *Palabra de honor* no Premio Nacional Rosalía de Castro que outorgaba o Ministerio de Información e Turismo na época de Fraga Iribarne, e que foi parar ás mans de Xosé Luís Franco Grande, e unha cátedra de Literatura que o levou a Valencia”.

³⁴⁰ Segundo Casares, Fernández del Riego limitárase á “esfera do mundo privado das pequenas empresas culturais galegas”, caso da revista *Grial* que durante “vinte e un anos de existencia, como se fose un reloxo de precisión, non desmaiou nin un só minuto”, mesmo cando un

verdadeira vocación era a política” e sobre todo a faceta de “lector empedernido e contumaz”. Casares valorou que esta última faceta se plasmase na obra recensionada, pois constituía un “estímulo para introducirse nunha paisaxe fermosa e entre nós pouco coñecida aínda”, e noutros escritos nos que Fernández del Riego “fala en voz alta do que le, sen pretensións científicas nin críticas”.

Andrés Torres Queiruga voltou con motivo da recompilación *Rolda de ideas* das colaboracións en prensa durante seis anos na colaboración homónima “Rolda de ideas”, do 14 de xuño de 1984. O autor limíao reparou na “finura e agudeza meditativas” de Torres Queiruga, que mostraba tanto na “solidez rigorosa dos seus traballos teolóxicos”³⁴¹ coma nas “lixéiras reflexións ocasionais do quefacer cotián”, pois para este teólogo “a realidade enteira campo de labor” e “toda a vida lle interesa”. Dos valores de *Rolda de ideas* Casares destacou “o literario”, onde Torres Queiruga presentaba “claridade, elegancia a transparencia”. O autor limíao recomendoulle esta obra “a aqueles profesores que desexen introducir os seus alumnos tanto no espírito da análise e a observación como na sabedoría da linguaxe”.

Corenta e oito anos despois de exiliarse, Castelao retornou a Galicia³⁴², motivo para a escrita da colaboración “Volve Castelao”, do 28 de xuño de 1984. O autor limíao enfocouna desde a perspectiva da necesidade de descansar tras unha vida “intensa e dura”, por mor da “intensidade fecunda do seu xenio creador e a traxedia inxusta e magoante da súa bibliografía truncada”, da que resultara “o trebón dunha existencia esnaquizada, sen piedade do destino”. Casares asegurou que este descanso era “o menos que podíamos facer por el, darlle terra na súa terra”, ao pé de “Rosalía, de Brañas, de Asorey e Cabanillas, quizais pronto tamén de Alexandre Bóveda, o fiel compañeiro”. Valorou este descanso como o “primeiro froito” do futuro que agromaba en Galicia.

funcionario impuxera en 1963 “a xeito de trampa insalvable e mortal, a esixencia de que a revista saíse dentro dos sete primeiros días de cada final de trimestre”.

³⁴¹ Os expertos daquel momento situábano “entre as figuras máis relevantes da especialidade”.

³⁴² Castelao volveu á súa terra natal, á idade de “noventa e oito anos” e tras “unha longa e dramática paréntese: tres anos de guerra civil, moitos amigos asasinados, miles de mortos, o exilioj ”.

Referencias en prensa ao poema épico *Os Eoas* de Eduardo Pondal moveron o autor ourensán a escribir a recensión “Os Eoas”, do 15 de xullo de 1984, para aclarar “a vella cuestión” sobre a finalidade e o proceso de escrita deste poema³⁴³. Casares informou que no informe encargado pola Real Academia Galega para valorar a publicación os académicos consultados “sostiñan que pese a ser moi difícil a tarefa de ler e ordenar o manuscrito, non era absolutamente imposible”. Agardaba que Xosé Luís Méndez Ferrín, “un dos grandes defensores do poema, poida intentar resolver o que ata agora ninguén puido aínda”, e finalmente o publicase.

Doutra volta, a falta de produción literaria infantil e xuvenil preocupou a Casares na colaboración “Libros para nenos”, do 26 de xullo de 1984, pois constituía “unha das moitas carencias da nosa cultura” a diferenza doutros países, “onde é frecuente que grandes novelistas e poetas consagren parte da súa obra á creación para os pequenos”. Na base da inqueda casariana estaba o seu temor a que “a lectura en galego acabe sendo unha tarefa ingrata e penosa, ao ter que utilizar no ensino, por falta de material adecuado, obras que non se corresponden coas idades dos rapaces”, como acontecía co *Quijote*³⁴⁴. Esta convicción determinou que o propio Casares contribuíse con obra propia en galego para o lectorado infantil e xuvenil, tendo publicadas á altura de 1984³⁴⁵ o galardadoo volume

³⁴³ Pondal escribírao “para cantar o feito heroico da conquista de América, pero non chegou a publicarlo a pesar da expectación e da insistencia dos amigos” e “morreu sen ver impreso o seu poema, que ademais non chegou a rematar” quizais pola semellanza con *Os Lusíadas* de Camj es como apuntara Ricardo Carballo Calero, e que se gardaba na Real Academia Galega sen publicalo, pese ás tentativas da propia Academia, de Fermín Bouza Brey, de Carballo Calero, Amado Ricón e de Xosé Luís Méndez Ferrín.

³⁴⁴ Para Casares, pese a “ser un dos libros máis divertidos de toda a historia da literatura universal, pasou a converterse nunha especie de suplicio obrigado, mercede a miles de profesores, tan inconscientes como ben intencionados, que llo impuxeron como castigo a nenos incapaces, pola súa idade, de entendelo”.

³⁴⁵ Nos seguintes anos Casares sumou a tradución *Os escarabellos voan á tardiña* da sueca María Gripe; a primeira serie infantil en lingua galega, protagonizada por Toribio e composta por cinco entregas (*Este é Toribio*, *Toribio e o contador de contos* e *Toribio contra o profesor Smith* en 1991, *Toribio ten unha idea* en 1992 e *Toribio revoluciona o tráfico* en 1994); *Lolo anda en bicicleta*; o relato de fronteira entre o lectorado xuvenil e o público adulto *O galo de Antioquía*; a biografía *A vida de Ánxel Fole* e *Un polbo xigante*, tamén relato ambivalente entre o lectorado xuvenil e o público adulto.

narrativo *A galiña azul*, a tradución *O Principiño* de Antoine de Saint-Exupéry, a premiada peza dramática infantil *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas* e o relato *O can Rin e o lobo Crispín*. O autor ourensán agradeceu o “considerable esforzo” das editoriais para reverter a carencia, caso de Edicións Xerais de Galicia coa colección xuvenil “Xabarín” de clásicos universais traducidos ao galego. Agradeceu a nova colección infantil de Xerais, na que viran a luz “cinco pequenas xoias bibliográficas”³⁴⁶, nunha edición “case de luxo”³⁴⁷, e que eran “un bo regalo para os nenos galegos. E tamén para os que xa non o somos”.

A figura de Rafael Dieste, primeiro aludida e despois homenaxeada en varias colaboracións, apareceu desta volta unida a Xosé Otero Espasandín –xa aludido–, na recensión “Dieste e Otero Espasandín”, do 2 de agosto de 1984, sobre a publicación de *Cuentos que me contou Dieste* que Xosé Otero Espasandín elaborara para salvaguardar historias contadas por Dieste aos seus amigos pero sen deixalas por escrito. O autor ourensán rememorou a noite de dezasete anos atrás cando coñecera a Dieste na casa duns amigos e canda outros estudantes. Lembraba que mantiveran unha unipersoal “conversa amenísima, intelixente e fina” que lle causara “unha admiración tan grande”, a maior sentida ata daquela cara a un autor. Anos despois, “os días de sesión na Real Academia Galega, á que raramente faltaba” posibilitaran que Casares tratase a Dieste “con certa asiduidade”. Ademais, grazas a Dieste, o autor limiao gozara de “veladas dunha riqueza espiritual difícil de igualar” e un “auténtico regalo de ideas e suxestións” porque Dieste “era un prodixio de agudeza, de elegancia e de sensibilidade” e conseguía “de cousas aparentemente insignificantes” tirar “verdadeiras obras de arte”. Casares recoñeceu que unha das historias diestianas reproducidas polo seu admirador e amigo Otero Espasandín, “Después de las regatas”, el a coñecía “con algunhas variantes”. Casares deduciu que *Cuentos que me contou Dieste* era máis “biografía” que “literatura” e unha forma de

³⁴⁶ *Carapuchiña vermella* de Perrault, os contos *Hansel e Gretel* e *O paxaro do engano* dos irmáns Grimm, *O soldadiño de chumbo* de Andersen, e o conto inglés *Xacobo e o feixó*.

³⁴⁷ Casares apreciouno “tanto pola encadernación como polas ilustracións” e por estar editada “conxuntamente en París, Lausana, Madrid e Vigo”.

homenaxe que “os que quixemos a aquel rianxeiro intelixente e delicado agradecémoslle tamén”.

Repensar prexudiciais xuízos estendidos sobre a cultura galega ocupou doutra volta a colaboración “Recuperar o intranscendente”, do 16 de agosto de 1984, centrada na “aburrida” literatura galega. O autor ourensán recoñeceu que numerosos narradores e poetas amosaban “un prurito de orixinalidade que propicia a primacía de atención aos problemas técnicos” en lugar do estilo preferido por Casares, caracterizado polo “interese” e a “claridade dos contidos”. Xustificaba ese “conglomerado anárquico de letras” por ser “un comportamento típico dunha cultura aínda pouco desenvolvida” e así mesmo neste caso “bastante aldeá”. O autor limiao destacou que as “cotas” logradas por Rosalía e Cunqueiro mostraban que os lectores non debían “sacrificar o pracer da lectura por cuestións políticas ou patrióticas”, pois “á literatura galega dos nosos días sóbralle o trascendentalismo solemne que o envara e fáltalle a graza lixeira da súa sinxeleza”. Casares apostaba por “recuperar a mestría modesta dos vellos contadores de historias”, o que non significaba que “un predique a favor dunha literatura non culta. Falamos doutra cousa”.

A diferenza entre conceptos literarios centrou a reflexión “As modas” do 6 de setembro de 1984, que de novo anticipa o estilo definitivo da columna diaria “Á marxe” na parte final a modo de sentenza. Casares estableceu unha diferenza entre “novidade”, que definiu como “descubrimento de algo ata entón descoñecido” e que implicaba “crear”³⁴⁸, e “moda”, a cal “non descobre nada, senón que fabrica algo”. Perfilou os camiños posibles para “todo creador de raza”, o que levaba á “novidade do descubrimento”³⁴⁹ ou ao “deslumbramento efémero da moda”³⁵⁰.

³⁴⁸ Consideraba o autor limiao que “detrás de todo descubrimento agáchanse sempre dúas condicións: a servidume escura do traballo e a conxunción favorable e propicia dos astros”, como sucedeu nos casos de Colón e Fleming.

³⁴⁹ Casares sinalou que “un acabao deixando, quizais sen forzas e medio desfeito, sobre a praia virxe dun continente ignorado”, aínda que “ao final queda a firmeza pétrea dunha catedral ou quizais a fermosura modesta dunha pequena igrexa rural”.

³⁵⁰ Este condicionante efémero, segundo Casares, “deposítao sobre a esterilidade enxoita dun simple mapa de cores” e ao final quedaba “unha simple chaqueta de temporada, que o próximo verán será un simple trapo sen utilidade colgado na escuridade vergonzante do trasteiro”.

A perspectiva da distancia física, a constante teima pola ollada do *outro* sobre a cultura galega e a preocupación polos lectores galegos determina o contido reflexivo de “A literatura galega fóra de Galicia”, do 20 de setembro de 1984, onde o autor ourensán expuxo argumentos determinantes á hora de elixir un libro nunha biblioteca sueca³⁵¹. O lector Casares recoñeceu a importancia dos trazos editoriais, como son algún “detalle exterior e accidental, como a portada, a tipografía ou a calidade do papel” para seleccionar un libro e non outro e para facer descubertas de interese. Confesou o que lle acontecera días atrás cunha “sección enteira de libros en distintas linguas con amplos panoramas sobre literatura universal, incluídos índices dos escritores máis importantes do século XX” agás os galegos³⁵², só aludidos “sen criterio coherente de ningún tipo” nunha edición “chea de erros e escasamente útil” no *The Oxford Companion to Spanish Literature*. Para Casares, esta ausencia causáraa a falta de “fomento das traducións” por culpa dos “responsables da política cultural galega”, que nin sequera optaran por “lles mandar libros” aos interesados polo galego³⁵³.

A estadia estival en Suecia permitíalle a Casares contrastar a diferenza de publicacións periódicas en Suecia e en Galicia, tras poñerse “un pouco ao día do que pasa no campo literario no resto do mundo” coa lectura do “luxo de medios que brindan as bibliotecas suecas”, segundo reflectiu na colaboración “Revistas literarias”, do 11 de outubro de 1984, a primeira que mostra a extensión máis reducida de “A ledicia de ler” desde esta data ata o peche da sección o 4 de xuño de 1992. En lugar de *TLS* e *Le Figaro*, Casares elixiu dúas entre as “moreas de pequenas revistas locais moi ben feitas e intelixentemente orientadas”, *Allt om Böcker* e sobre todo *Café Existens*. Nesta última, grazas a que dedicaba “amplos espazos a informar do que ocorre noutros países e noutras literaturas”, Casares

³⁵¹ Ali non existía a “servidume burocrática de ficheiro” e o lector Casares podía revolver “un pouco por todas partes, buscando, como un cazador ansioso, as pezas máis fermosas”.

³⁵² Lamentaba Casares que nin sequera Rosalía aparecese “na última edición do *Focus*”, que si acollía a “algúns escritores cataláns”.

³⁵³ O autor limiao explicou que debían enviar a revista a algún que “outro estudante de portugués” en Suecia e a “mozos e mozas que estudaron e seguen estudando galego na universidade” rusa.

descubrira unha mostra de “tantas minorías lingüísticas como hai polo mundo adiante”. Salientou a “extraordinaria poesía que están escribindo os novos poetas finlandeses de fala sueca” e temía que pasase “desapercibida nos centros culturais euro-americanos desde onde se impoñen e deciden os valores de cada temporada”. A abundancia de publicacións periódicas en Suecia moveu o autor ourensán a reiterar a falta dunha “boa revista literaria” en Galicia, por máis que recoñecía a existencia de “excelentes revistas científicas e culturais, como *Grial* e *Verba*”. Ansiaba que o baleiro existente o enchesen *Escrita*, “un regalo de diagramación e deseño” mais co risco de converterse nun órgano corporativo, ou *Dorna*, da cal confiaba que pulise e mellorase “os aspectos materiais da publicación, incluídos tipo de papel e tipografía”.

O narrador limíao retomou as notas de lectura con “Os contos de Margarita Ledo”, do 18 de outubro de 1984, propiciada pola saída do prelo de *Mamá-Fe* de Margarita Ledo Andión. O autor limíao recoñeceu, non para a poesía mais si “dotes para a prosa”, distinta da “narración”, pois a valía dos contos recensionados situaba a autora “máis na graza da linguaxe empregada que na arte de contar historias”. Agradeceu a publicación destes contos pola súa “viveza expresiva”, carente “no panorama da narrativa galega dos últimos anos, entre os escritores que comezaron a súa obra na década dos setenta”, e por explorar “mundos moi diversos” e “ben definidos, con personalidade propia, nada esquemática e alonxados do tópico”. Criticou de novo a falta de “máis narración” e dunha “máis coidada redacción”, sobre todo no conto “Ironpark Crime”.

A reedición de *Don Hamlet* de Álvaro Cunqueiro serviu de pretexto para aclarar, na homónima nota teatral “Don Hamlet”, do 1 de novembro de 1984, outro xuízo estendido que cualificaba esta peza teatral “como literatura lúdica”, a modo de parodia da peza de Shakespeare. Casares criticou que os lectores “non o leron ou o leron con prexuízos”, cando en realidade se trataba dun “drama saído de fondos e radicais conflitos do ser humano”, carente de “xogo ou divertimento literario” algún. Insistiu no “erro que pretende conxelar o escritor galego na condición unívoca do humorista” e que impedía entender “unha das pezas máis fondas e serias de toda a literatura

galega” como “un drama, por máis que o seu autor non renuncie nel á graza, á lixeireza e á comicidade” xa que constituía “substancialmente, o problema de Edipo”, como intuía Cunqueiro “nunha noite venteada paseando solitario polo Mondoñedo natal”, xa que así segundo Casares “todo cadraba mellor na traxedia de Shakespeare, e aclaraba partes non pequenas do misterio”.

A renovación nas bases de premios literarios por parte do Ministerio de Cultura centrou a reflexión “Os novos premios”, do 22 de novembro de 1984, enfiada a partir da afirmación de Mario Onaindia de que “a cultura española era unha cultura plurilingüe, non só polo que concirne á realidade actual, senón tamén polo seu pasado, máis rico e complexo que o presente”. O autor limiao cualificou de “anacronismo” político e cultural a “desorde precedente” respecto ao Premio Nacional de Literatura e ao Premio Cervantes. Consideraba “normalidade recuperada, ou encontrada” a mudanza na concesión destes premios e tamén no recén creado daquela Premio das Letras Españolas³⁵⁴, que Casares percibía como “unha adecuación entre a realidade cultural española e o aparato legal do país” por vez primeira, que estaba convencido de que ía ter “consecuencias aínda non facilmente valorables, pero claramente positivas”.

Unha vez máis a poesía e o galardón concedido en Ferrol ocuparon a reflexión “O Premio Esquíu”, do 6 de decembro de 1984, que o autor limiao escribiu, desde a súa perspectiva de “portavoz de xurado” na cea celebrada no Pazo de Mariñán. Moveuno a finalidade de resaltar “sete merecedores do primeiro premio”³⁵⁵ entre os “trinta e tres libros lidos”, para animar a entidade patrocinadora do Premio Esquíu a “asumir o financiamento” da súa publicación xa que “son unha mostra representativa do bo momento poético que están pasando as letras galegas desde hai uns anos”. Adiantou que ía recensionar o poemario galardoado de Miguel Anxo Fernán Vello, *Memorial de brancura*, cando se publicase. Criticou que había “libros máis

³⁵⁴ Galardón para “o labor literario de toda unha vida”, ao que ían poder “aspirar tamén cataláns, vascos e galegos”.

³⁵⁵ Foron estes: *Illas e viaxes*, *Arquitectura de cinza*, *Balada das praias do Oeste*, *Extramuros da noite*, *Seixo de desfacer entre os dedos*, *O regreso das ninfas* e *Pantasia do xefe dos lagartos*, aos que se podían engadir, “con leves diferenzas, tres ou catro máis”.

perfectos” que o de Fernán Vello se ben non “lle gañaban en substancia poética e en orixinalidade creadora”.

En 1985 –ano no que Casares foi nomeado Director da Editorial Galaxia, rematou o seu mandato no Parlamento de Galicia, iniciado tras ser nomeado deputado independente nas listas do Partido dos Socialistas de Galicia-PSOE tras primeiras eleccións de 1981, e publicou o relato “La decisión del emperador” no madrileño xornal *El País* o último día dese ano– reduciuse de novo o número de colaboracións na sección “A ledicia de ler” (dezasete) e tamén o das colaboracións en “Á marxe” (trinta en 1985, fronte ás cincuenta e cinco de 1984), ás que se sumou a primeira das nove colaboracións de Casares no xornal *El País*.

A temática dos premios literarios que ocupara as dúas últimas reflexións do ano 1984 proseguíu nas dúas primeiras das dezasete colaboracións de 1985.

En “Os premios”, do 17 de xaneiro de 1985, cuxo final adianta de novo o estilo da diaria columna “Á marxe”, o autor limíao desbotou o “escándalo” estendido en Galicia sobre os premios argumentando a “honorabilidade dos xurados”. Sustentou tal aseveración en que “formei parte de moitos deles e nunca, absolutamente nunca, coñecín un caso de venalidade” e ademais “non teño conciencia de que diante de min se cometese ningunha inxustiza, polo menos deliberadamente”. Molestoulle que “todo xurado é sospeitoso da flagrante parcialidade para todo o mundo excepto para o premiado” e que gañar un premio semellase “algo innobre e pouco confesable”. Criticou que eses comportamentos non eran unha “anécdota”, senón “hábitos de conduta insáns, pouco exemplares, incluso alarmantes”, cuxa “orixe” debería saberse, pois “debemos sabelo entre todos. Polo ben de todos”.

A lectura da novela galardeada co Premio Xerais de 1984, *Crime en Compostela*, de Carlos G. Reigosa, posibilitou a recensión “Crime en Compostela”, do 31 de xaneiro de 1985. O autor limíao consideraba “superior” os volume de contos *Homes de tras da Corda* aínda que recoñeceu da novela galardeada que a historia “está ben contada e ben resolta”; que Reigosa “acertou tamén no deseño dos personaxes máis importantes, dun xeito especial no de Nivardo”, agás nos “innecesarios” prolegómenos do primeiro capítulo, e así mesmo

“na figura do periodista Carlos Conde”; e que estaban ben integrados os trazos do subxénero policial³⁵⁶. Para Casares, Reigosa errou ao “buscar a dignificación intelectual do xénero fóra dos seus propios límites”, polo cal lle recomendaba suprimir as “pesadas disertacións histórico-artísticas sobre a Compostela monumental”, por seren diálogos inxenuos, tópicos lingüísticos e anécdotas coñecidas.

Outra obra desatendida pola crítica centrou a recensión “Un cancionero recuperado” do 14 de febreiro de 1985, dedicada á reedición da Xunta de Galicia do cancionero de Paio Gómez Chariño que publicara en 1935 Armando Cotarelo Valledor. Casares recoñeceu que naquela altura case non tiña valor filolóxico pero si o complemento, a modo de apéndice, realizado por Henrique Monteagudo Romero. O autor ourensán valorouno como edición crítica mais advertiu que este apéndice seguía sen resolver o problema dos criterios de edición para os textos galego-portugueses dos cancioneros medievais. A este respecto, Casares limitouse a formular unha pregunta relativa ás normas de transcripción comúns empregadas por portugueses e italianos³⁵⁷.

Continuou sendo obxecto de interese a “Poesía medieval”, o 28 de febreiro de 1985, grazas á saída do prelo da *Antología de la poesía gallego-portuguesa* preparada por Carlos Alvar e Vicente Beltrán para lectores de fala castelá. O autor limiao criticou a escaseza de bibliografía sobre esta poesía, notas pensadas para público estudantil pola información sobre aspectos históricos e literarios, e a carencia de unificación ao reproducir os textos.

A literatura infantil centrou a recensión “Un futuro optimista”, do 21 de marzo de 1985, propiciada polas consecuencias no mundo editorial tras a introdución do galego no ensino. O narrador de A

³⁵⁶ Estas características eran “as complicacións da trama, a descrición inevitable dos correspondentes ambientes sórdidos, o recurso dos personaxes da hampa, a administración do suspense, a solución do misterio”.

³⁵⁷ Foi esta a pregunta casariana: “¿Merece realmente a pena que os galegos fagamos xurisprudencia á parte neste asunto ou que polo contrario aceptemos disciplinariamente uns criterios válidos para todos cantos afonden no mundo engaiolante dos nosos cancioneros medievais?”.

galiña azul constatou que a literatura infantil e infantil³⁵⁸ “xa é posible en Galicia”, grazas á existencia dunha oferta variada, tras anos nos que pese á “aguda conciencia da necesidade de publicar libros para nenos”, había “desinterese” e “falta de curiosidade” dos lectores “potenciais, incapaces de ler nunha lingua nunca aprendida nas escolas”. Recoñeceu que, se ben a situación non era “óptima”, froito do labor dos docentes o alumnado xa lían nas aulas libros escritos en galego e as bibliotecas escolares e municipais estaban a recibir os “pequenos lotes de libros” cos que as dotaba “o goberno autónomo”. Aledábase dos cambios no incremento do número de autores en galego e de libros publicados³⁵⁹, o nacemento de coleccións novas³⁶⁰ e unha oferta editorial máis variada, que abranguíña “desde grandes clásicos da literatura infantil e xuvenil, ata libros de autores do país”, entre os que Casares salientou a Xesús Písón como autor consagrado.

Ramiro Fonte, un dos integrantes do desaparecido grupo poético Cravo Fondo e finalista do Premio Esquíu 1982 con *As cidades da nada*, reapareceu en “A ledicia de ler” grazas á saída do prelo do seu segundo poemario *Designium*, recensionado en “As estacións feridas de Ramiro Fonte”, o 4 de abril de 1985. O autor limiao valorou o “rigor” de Ramiro Fonte e do seu admirado Pound, pois aplicara este concepto a unha concepción da poesía como “un todo orgánico”, como “un único poema. O Poema”. Casares corroborouno na recorrencia de Fonte en *Designium* aos elementos tempo e outono, sendo este último un dos eixos semánticos, ademais dos xardíns, os peiraos e os poñentes. Matizou que o rigor poético de Ramiro Fonte se observaba na “concepción e execución estrutural da súa obra”, e no feito de “afondar na escura realidade humana para iluminala coa luz única e insubstituíble da poesía”.

³⁵⁸ Cualificouna de “modalidade literaria” porque esa Literatura aínda non era recoñecida como tal, e pola citada escaseza en número de obras e autores debido á situación periférica e minoritaria da lingua galega.

³⁵⁹ Posibilitaba que os autores xa non estiveran “condenados a repartir os seus textos manuscritos entre os mestres amigos para que fagan experiencias máis ou menos ilustrativas cos alumnos”.

³⁶⁰ Ocorría en Galicia e “incluso fóra do país, como consecuencia do dinamismo comercial dalgunhas editoras non galegas”.

Miguel Anxo Fernán Vello centrou a colaboración “Fernán Vello”, do 18 de abril de 1985, dedicada ao poemario *Seivas de amor e tránsito*, galardoado co Premio Crítica Española mais escasamente difundido³⁶¹ pola súa dificultade para o lector común para quen se creara “A ledicia de ler”. Casares cualificouno como “bo libro de versos”³⁶², como “libro diferente”, xa que “é brillante sen ser artificioso, sinxelo sen ser simple e fondo sin ser esotérico nin baleiro”. Sinalou que novidades como os “desvelamentos de realidades ocultas, ignoradas ou descoñecidas” convertían a *Seivas de amor e tránsito* en “poesía necesaria”³⁶³.

Constantino García reapareceu na colaboración “Un libro de Constantino García”, do 9 de maio de 1985, por mor da saída do prelo doutra das obras conmemorativas do centenario da Biblioteca Gallega de La Voz de Galicia. O autor ourensán valorou que, pese á brevidade de páxinas, se trataba dun libro “importante” pois abordaba con claridade “reflexións sobre a lingua”, o “galego onte, galego hoxe” e as “interferencias lingüísticas entre o galego e o castelán”. Salientou que constituía unha “guía completa e segura, redactada con sinxeleza, incluso con amenidade, pero co rigor e a solvencia que lle outorga a alta cualificación do seu autor”. Casares recomendoulla a “calquera galego culto que desexe coñecer a realidade lingüística e social da súa lingua”.

Un exemplar ansiado polo autor limíao desde os anos sesenta e adquirido “nunha recente viaxe a Lisboa” ocupou a colaboración “Pessoa”, do 30 de maio de 1985, dedicada á súa *Obra poética*. Como bo lector, Casares resaltou as características do obxecto libro³⁶⁴ e da edición³⁶⁵, e así mesmo dous paratextos: “a útil cronoloxía” inicial de

³⁶¹ Casares consideraba que “apenas lles terá chegado a uns cantos poetas e aos seus correspondentes amigos”. Lamentábao porque era unha “obra que merece outro destino”.

³⁶² Un dos mellores dos últimos tres ou catro anos, para Casares, da autoría sobre todo dos “poetas das últimas xeracións”.

³⁶³ O autor limíao consideraba que “é xusto o que lles debemos aos escritores que o son, non pola súa vontade, senón porque están obrigados a selo. No fondo vén ser aquilo da estrela na fronte e o cantar no bico. Fernán Vello leva as dúas”.

³⁶⁴ Casares sinalou que estaba editado “en papel biblia, fermosamente encadernado en pel, con cinta separadora e o canto superior tinguido de vermello”.

³⁶⁵ O autor explicou que fora organizada e anotada “con rigor” por Maria Aliete Galhoz, se ben “algúns han de discutir a adaptación da ortografía” portuguesa de Pessoa á que rexe en Brasil.

Joño Gaspar Simjes —“o mellor biógrafo do poeta”— e “a introdución” de Nelly Novaes Coelho, quen “escribiu un dos textos máis lúcidos de cantos se levan escritos sobre Fernando Pessoa”.

Entre as novidades editoriais con motivo do Día das Letras Galegas, o autor limíao elixiu a *Obra completa* de Antón Losada Diéguez, que recensionou en “Escritos de Losada Diéguez”, o 20 de xuño de 1985. Casares criticou que Losada Diéguez ocupaba un posto “un pouco desdebuxado” dentro da Xeración Nós, por mor da “importancia cuantitativa e cualitativa dos seus compañeiros de ideal e a súa morte temperá”. Valorou que naquel momento xa se recoñecía a Losada Diéguez o “destacado papel” que desenvolvera na incorporación de Vicente Risco ao galeguismo e a súa idea para a revista *Nós*, entre outros roles que demostraban que Antón Losada Diéguez tiña “entidade de seu”.

Unha vez máis o labor de edición de textos medievais só con criterios historiográficos, mais sen ter en conta o valor filolóxico ata a incorporación dos estudos lingüísticos á Universidade de Santiago de Compostela, plasmouse na colaboración “A Crónica troiana”, do 8 de agosto de 1985. O autor limíao valorou a “seriedade” de Ramón Lorenzo, sobre a obra homónima en edición crítica de *Crónica troiana*. Reparou nas notas e no estudo preliminar, mostras do labor crítico e científico de Ramón Lorenzo.

Outra edición crítica, desta volta do xa abordado poeta celanovés e amentado noutras colaboracións como referente e modelo poético, ocupou a colaboración “Unha nova edición de Celso Emilio”, do 15 de agosto de 1985. Casares, desde a súa propia óptica de docente, xustificou esta edición de *Longa noite de pedra* do tamén docente e poeta Xosé María Álvarez Cáccamo destinada a “alumnado de bacharelato que estuda literatura galega” porque Celso Emilio Ferreiro era “unha figura principal das letras da posguerra” e “o poeta máis popular desde os tempos de Curros e Lamas”. Engadiu que este poemario se convertera nun “mito dos anos máis combativos do galeguismo estudantil contra o franquismo” e pasara a ser dous cursos académicos atrás “obrigatoria para o alumnado de COU”. Valorou das suxestións de Álvarez Cáccamo que posibilitaban que os lectores “profundasen na obra do poeta” e que “se formasen uns hábitos de

lectura novos, baseados na atención e a reflexión”. Pola contra, criticou que as notas non se centrasen no texto –e si “na xénese e as circunstancias externas ao poema”– e que faltasen datos sobre a traxectoria política de Celso Emilio Ferreiro na síntese biográfica. Rebateu que Álvarez Cáccamo lía o poema “A pedra” como referencia á Lei de Protección Familiar, pois Casares entendíao como “unha alusión á Igrexa”.

O voraz lector Casares reivindicou a súa visión da lectura como “unha ledicia”, e non como “un deber ou unha obrigación”, e a convicción de que “cada libro ten o seu tempo, cando non a súa hora”. Desde estas premisas aproveitou os abafantes derradeiros días do verán para ler obras para as que meses atrás lle faltaran “vez, e sobre todo, disposición de ánimo”. Unha desas obras foi o terceiro volume de *Adrais*, de Xosé Filgueira Valverde, que recensionou en “O terceiro adral”, o 19 de setembro de 1985. Loou de Filgueira Valverde, “un dos últimos sabios que pasean por Galicia”, a súa “curiosidade universal”, propia dun “humanista voraz”, e a súa “vitalidade escandalosa”. Valorou estes pequenos artigos, *Adrais*, como mostra da “personalidade do seu autor” e sobre todo como “unha especie de enciclopedia da cortesía e da amabilidade”.

A admiración de Álvaro Cunqueiro e unhas pesquisas sobre o demo³⁶⁶ achegaron o autor limiao ao recentemente finado daquela Italo Calvino, obxecto da colaboración homónima “Italo Calvino”, do 26 de setembro de 1985. Casares nomeou as referencias galegas a Calvino “que coñezo e quizais sexan as únicas”³⁶⁷, antes de cualificalo como “un dos mestres do relato breve” no que plasmaba os seus valores “cultura” e “intelixencia”. Valorou sobre todo a admiración de Calvino polo seu mestre e “escritor inesquecible”, R. L. Stevenson, a través da que confesaba Calvino unha “encantadora debilidade: o

³⁶⁶ Bateu cunhas liñas de Calvino, sobre as que só precisou que “eran unha reflexión metafórica, pero aguda e lúcida, seguramente amarga, sobre a impostura da linguaxe estereotipada, a versión laiza e profana do demo visto por un espírito agnóstico, inimigo de toda simplicidade”.

³⁶⁷ Referiuse á publicación en galego oito anos atrás dun relato de *As cósmicas* (Grial, trad. Cosme Barreiros –un pseudónimo de Francisco Fernández del Riego–), a presenza en *Letras do noso tempo* do citado Fernández del Riego, e a notas críticas sobre Calvino escritas tamén baixo pseudónimo por Cunqueiro.

gusto pola historia, o entusiasmo pola aventura, a devoción polo humano. É dicir, a paixón pola vida”.

De novo reapareceu Rosalía de Castro, desta volta ao fio das publicacións conmemorativas do século do seu cabodano en 1985. Casares elixiu a escolma textual de autoría colectiva realizada por Xesús Alonso Montero para recensionala en “En torno a Rosalía”, o 24 de outubro de 1985. O autor ourensán detívose no “interese e a curiosidade” por Rosalía de Castro de estudosos e autores españois das “máis diversas significacións literarias e ideoloxías políticas” e así mesmo na “cantidade de tópicos e de lugares comúns” esgrimidos respecto á obra rosaliana. Valorou que “os estudos máis densos, fondos e esclarecedores” foran de “intelectuais galegos” por máis que Azorín descubriuse a relevancia de Rosalía como poeta.

O padre José Santiago Crespo Pozo, coñecido como “o padre Crespo” e finado en 1979, regresou con motivo da saída do prelo do cuarto volume do seu dicionario, recensionado en “O dicionario do padre Crespo”, o 21 de novembro de 1985. O autor limiao valorou o “esfuerzo inmenso dun só home”, quen traballara con “escasa saúde” os últimos anos mais co orgullo de lograr “a grande obra da súa vida”, como lle confesara varias veces a Casares na casa de amigos comúns en Xunqueira de Ambía. Por máis que o padre Crespo consideraba o seu dicionario “o traballo lexicográfico máis serio de todos cantos se fixeran ata entón en Galicia”, para Casares o mérito radicaba na “recompilación do léxico vivo, tomado dos labios da xente” pois as problemáticas etimoloxías lle provocaran reformular o dicionario desde o segundo volume.

Casares pechou o ano 1985 co agradecemento ao labor conxunto de Basilio Losada e Sotelo Blanco Edicións para crear a colección poética “Leliadoura” para os poetas galegos, coa que estaban a rescatar a poesía galega do “cárcere en que estaba sepultada, tan húmida e tan negra”. Dos tres poemarios publicados, *Balada nas praias do oeste* ocupou a colaboración “Un libro de Manuel Rivas”, o 26 de decembro de 1985. O autor ourensán recoñeceu que no debut *Libro do entroido* Rivas xa presentaba como valor poético “a atención ás manifestacións culturais de masas”. Valorou que Rivas tentaba “crear unha lingua e un mundo poético dotados de autonomía”, os que

se amosaban neste segundo poemario, pese á “inocencia triste dunha sensibilidade adolescente”, nos mitos das viaxes, da amada Europa, da literatura de viaxes e do mar refeitos nos poemas “Célebres personaxes”, “Que o meu corazón non guía a nau” e “El Rei Sabio”.

En 1986 –ano no que Casares comezara a exercer como Director xeral da Editorial Galaxia– proseguíu a redución no número de colaboracións de “A ledicia de ler” (só once) e tamén nas de “Á marxe” (vinte).

As once colaboracións de 1986 desta sección principiaron cun balance da produción galega, nun “preocupante” descenso á luz das estatísticas da Dirección Xeral do Libro do Ministerio de Cultura, fronte ao incremento en catalán e éuscaro. Na colaboración “Os libros”, do 23 de xaneiro de 1986, Casares chamou a reflexionar sobre as estatísticas xa que o descenso editorial galego acontecía cando “Galicia dispón de goberno propio”, polo que solicitaba “unha política clara, imaxinativa e xenerosa destinada ao fomento do libro galego”.

De novo, unha conversa persoal converteuse en materia para a colaboración “De nomes e palabras”, do 13 de febreiro de 1986. Desta volta tratábase do carácter psicolóxico dalgunhas persoas ante o costume do uso e escoita de distintas palabras e nomes nunha lingua determinada e a sorpresa experimentada ao escoitalas traducidas a outras linguas. Casares rememorou a sorpresa de ler *Caparuchiña Vermella* na colección “Rato Pérez” de Edicións Xerais de Galicia e os seus sentimentos ao traducir *Le Petit Prince* ao galego para a Editorial Galaxia en 1972. Recoñeceu que o título de Antoine de Saint-Exupéry “na miña cabeza estaba fortemente gravado en francés e castelán”, por máis que naquela altura “a todo o mundo lle parece xa unha cousa natural que *El Principito* se chame en Galicia *O Principiño*”. Apuntou que esta problemática psicolóxica explicaba a resistencia vinte anos atrás a “chamármonos a nós mesmos *galegos* en vez de *gallegos*, incluso cando falabamos na nosa lingua”.

As lembranzas da Galicia rural e os contos verosímiles escoitados na infancia foron o enfoque elixido para a recensión “As ánimas”, do 6 de marzo de 1986 sobre *Os petos das ánimas*. O autor limíao resaltou o atractivo da temática, pola significación artística, o valor cultural e sobre todo, para as persoas galegas, polas “reminiscencias

de carácter íntimo, ligadas a un tempo xa pasado, cando Galicia era eminentemente rural”. Lembrou que coñecera xente que vía as ánimas do purgatorio e falaba con elas, os detalles dos relatos escoitados sobre elas na infancia³⁶⁸ e a estendida crenza popular sobre as ánimas³⁶⁹. Valorou que, pese a estar a desaparecer esa cultura, os petos eran daquela “materia de museo ou riqueza monumental protexida pola lei”. A ameaza sufrida por este elemento do patrimonio artístico xustificaba segundo Casares que *Os petos das ánimas* fora case un álbum fotográfico en branco e negro. Criticou a falta dunha “ampla introdución que tratase o obxecto estudado polo miúdo e cunha maior extensión” xa que os poucos textos de distintos investigadores tiñan unha brevidade “ás veces telegráfica”.

O Casares lector entusiasta regresou na recensión “*Gallaecia scandinavica*”, do 20 de marzo de 1986 sobre a obra *Gallaecia scandinavica* de Vicente Almazán, “unha desas obras que colman e que renovan o pracer da lectura”. O autor limíao aledouse que, grazas a *Gallaecia scandinavica*, se plasmase “a importancia cultural que tivo Galicia na Idade Media” e o “decisivo papel” de Galicia na “formación de Europa”. Pero entristeceuno o “atraso” de Galicia que a obrigaba a agardar ata 1986 e ao labor dun “investigador de fóra” para poder “coñecer un importante capítulo da súa historia”. Consideraba que se lograría completar coas seguintes colaboracións de Vicente Almazán, *Gallaecia germanica* e *Gallaecia gallica*.

O atraso cultural estaba tamén na base da seguinte recensión, “*Texto recuperado*”, do 3 de abril de 1986, dedicada á saída do prelo de *Castelao recuperado*, un estudo breve encargado a Eduardo Blanco Amor tras o falecemento do rianxeiro polo Consello de Galicia e “perdido durante anos” no arquivo de Xosé Núñez Búa. Casares recoñeceu, como “intuicións atinadas e observacións agudas” de Blanco Amor sobre Castelao, as referidas ao humorismo e ao significado deste na obra literaria do rianxeiro. Valorou o prólogo de Isaac Díaz Pardo sobre “o terno tema da historia do galeguismo da

³⁶⁸ Segundo Casares, eran “fermosos relatos, cheos de detalles que acentuaban a súa verosimilitude”, polo que “non sentía a máis pequena dúbida da súa verdade”.

³⁶⁹ As ánimas representábanse como “seres vivos, amigos da xente e encargados de ir e vir con noticias entre o mundo de alá e o mundo de acá”.

posguerra”. Criticou que seguían a faltar “datos e documentos” sobre as relacións entre galeguistas do exterior, sobre todo dos residentes en Bos Aires, e do interior. Manifestou a necesidade de escribir esa historia “mentres sexa posible a achega testemuñal de moitos dos protagonistas”.

Casares, convidado pola correspondente Asociación de Escritores e o PEN Club da localidade iugoslava de Bled para ser conferenciante a prol das linguas minorizadas, debateu sobre “A literatura dos pobos pequenos”, na colaboración “Congreso en Bled”, do 12 de xuño de 1986, escrita tras o seu retorno a Galicia. Entristeceuno que os organizadores afirmasen que “a única literatura que hoxe ten difusión internacional é a escrita e publicada en inglés” e que algúns escritores incluían “a literatura francesa entre as minoritarias” debido ao seu descenso na última vintena. Como en congresos, conferencias e debates precedentes a favor das literaturas minorizadas, a postura de Casares seguía a ser insistir no problema de que as existentes culturas enfrontadas³⁷⁰ presentaban modelos disimétricos, e alimentar a esperanza de que “os pobos pequenos son capaces de xuntarse nunha fronte común”.

Os escritores proseguiron como temática de interese na reflexión “Aviso para escritores”, do 26 de xuño de 1986, dedicada ás consecuencias derivadas de implantarse o Imposto do Valor Engadido. O autor limiao lamentou que a Asociación de Escritores en Lingua Galega ía con retraso en informalos, a diferenza da catalá e da española, sobre todo respecto á estratexia legal a seguir por parte dun escritor que ademais era funcionario do Estado, caso de Gonzalo Torrente Ballester, de quen se fixera eco a prensa en datas recentes.

De novo unha publicación para conmemorar o centenario do nacemento de Castelao converteuse en materia para unha colaboración, desta volta a recompilación *Caricaturas de Castelao*, realizada por Clodio González Pérez, recensionada na colaboración “Caricaturas de Castelao”, o 7 de agosto de 1986. O autor limiao

³⁷⁰ Eran, por unha banda, “a dos pobos que teñen detrás de si un aparato político, económico e cultural moi poderoso” e que, “co apoio da tecnoloxía e a electrónica, tenden á uniformación cultural do globo”, e pola outra, as “nacidas nos pobos pequenos, que carecen dese poder” e “loitan pola súa supervivencia”.

rememorou que a faceta de caricaturista, unha das máis destacadas e motivo de orgullo para o artista rianxeiro³⁷¹, ademais de reportarlle sona no seu tempo, a realizara Galicia adiante durante os entre actos do coro de don Perfecto Feijoo. Castelao retratara sobre todo a persoas célebres, caso de Florentino L. Cuevillas e a outras que tamén aparecían na recompilación recensionada, como Vicente Risco³⁷², o abade de Beiro Basilio Álvarez³⁷³ e Emilia Pardo Bazán³⁷⁴.

O Casares lector durante o descanso estival reapareceu na colaboración “Artigos de Cunqueiro”, do 11 de setembro de 1986, sobre os tres volumes *Fábulas y leyendas de la mar*, *Tesoros y otras magias* e *Viajes imaginarios y reales*. Resaltou que Cunqueiro non era “un escritor de xénero” senón un “creador” que, como afirmara el mesmo, “non descoñecía os grandes temas do século” e “quería axudar o home patético do seu tempo” a través da busca na “peripecia humana, nos sonhos e na aventura, a razón para seguir”. Resultan significativas para esta tese de doutoramento as verbas do propio Casares salientando a calidade dos artigos en prensa³⁷⁵ do mindoniense, “un dos capítulos máis fermosos e brillantes de toda a obra” cunqueiriana, e así mesmo amosando o seu descontento ante a despectiva clasificación destes artigos como “literatura de evasión”, xa que “estas páxinas de Cunqueiro redimen a un, aínda que soamente sexa por unhas horas, da miseria dos homes”.

O interese do autor limiao pola historia en sentido laxo explica a súa recensión “Un episodio da caza da balea”, do 18 de setembro de

³⁷¹ Como dicía Castelao e reproduce Casares: “Teño dous grandes cariños na miña vida: primeiro a caricatura, logo a Medicina, aínda que esta me gusta máis estudala que exercela”.

³⁷² O “expresivo rostro” de Risco apareceu plasmado na caricatura de Castelao como un “ollo enmarcado no vidro inmenso duns simbólicos lentes”.

³⁷³ Este abade apareceu caricaturizado “sempre no momento estelar do seu revolucionarismo oratorio e xesticulante”.

³⁷⁴ Casares ofreceu unha “imaxe cruel e divertida”, que Casares concebiu como “unha crueldade lexitima” no caso dunha caricatura concreta na que Pardo Bazán aparecía como unha “Virxinia elegante e fermosa” e o propio Castelao “desmesuradamente alto, cun pano cursi saíndolle do peto pequeno da chaqueta, e cuns pés dignos de figurar nun soneto inspirado polo xenio esperpéntico de Quevedo”.

³⁷⁵ O autor limiao precisou que “contrariamente ao que se puidese pensar dunha recompilación como esta, sacada das páxinas dos periódicos e as revistas, non se trata dunha obra menor, nacida ao amparo da obrigación que ao escritor lle impuñan as urxencias da súa profesión de periodista”.

1986, sobre o ensaio *A intervención de Gondomar nos problemas internacionais da pesca* de Lois Tobío. Casares valorou “o talento, o pragmatismo e a intelixencia do prócer galego”, o conde de Gondomar, don Diego Sarmiento de Acuña, na defensa dos pescadores vascos, pese a coñecer que era falso o dereito histórico que reclamaban para a pesca da balea nas proximidades do mar de Barents como lle negaran os ingleses.

Doutra volta a poesía contemporánea e a necesaria existencia das historias da literatura galega motivaron a recensión “Doce voces”, do 16 de outubro de 1986, sobre a antoloxía *Desde a palabra, doce voces. Nova poesía galega* de Luciano Rodríguez Gómez. O autor limíao recoñeceu as dificultades para “historiar a realidade contemporánea” e o xurdimento na década dos anos oitenta do século XX “se non unha nova xeración de poetas, si polo menos varios grupos deles”. Consideraba útil esta antoloxía para o lector común ao que dirixía as colaboracións de “A ledicia de ler”, pois ofrecía “un pouco de orde” na poesía dos 80 caracterizada por unha “néboa tan espesa como incómoda”. Ademais aclaraba a amentada néboa, ao ofrecer unha poética de cada poeta antologado e preguntas sobre a súa formación e lecturas.

Durante o ano 1987, as colaboracións casarianas víronse reducidas ao menor cómputo anual de “A ledicia de ler”³⁷⁶. Sumaron un total de tres colaboracións, sen periodicidade fixa nin saída en datas significativas, e cuxa publicación só pode explicarse polo interese de Casares en seguir mantendo unha sección que xa levaba unha ducia de anos de andaina e así mesmo polo vínculo con *La Voz de Galicia*, pese a estar inmerso en 1987 na escrita da súa novela *Os mortos daquel verán* e na preparación da edición literaria *Francisca Herrera Garrido: vida e obra. Escolma de textos*.

O autor de Fuente Vaqueros convertíase por segunda vez en obxecto de interese casariano por mor doutro libro de Xosé Landeira Yrago, *Federico García Lorca y Galicia*, recensionado en “García

³⁷⁶ Fronte a outras colaboracións xornalísticas publicadas por Casares en 1987: catro en “Á marxe”, cinco en “Día a día”, catro en “A tertulia”, unha en “A biblioteca”, e dúas sen sección asignada, sumando o total dunha vintena en *La Voz de Galicia*, ás que engadiu dúas colaboracións no xornal madrileño *El País*.

Lorca en Galicia”, o 12 de febreiro de 1987. Este interese asentaba en que, desde os *Seis poemas galegos*³⁷⁷, os estudosos galegos consideraban a Lorca “xa parte da literatura do país”. Este aspecto reforzouse coa obra recensionada, na que Casares constatou que a relación de Lorca con Galicia non fora unha anécdota senón que o poeta andaluz trabara amizades³⁷⁸ e tivera un “evidente interese por determinados aspectos da cultura e a lírica popular de Galicia”, caso dos cancioneros e a poesía de Rosalía de Castro.

A Institución Libre de Enseñanza xurdida tras a “cuestión universitaria”, consecuencia do decreto do ministro Manuel Orovio restrinxindo a liberdade de cátedra e moi contestado na Universidade de Santiago de Compostela, fora a temática de investigación de Ángel S. Porto Ucha na súa tese de doutoramento *La Institución Libre de Enseñanza*, recensionada en “Un libro sobre a institución”, o 12 de marzo de 1987. O autor ourensán precisou que se trataba do primeiro estudo sobre as relacións de Galicia con esta institución, relacións amplas mais establecidas dun modo “esporádico, personalizado e descontinuo”. Explicou que a difusión das ideas desta institución non fora significativa á luz dos só trinta e un subscritores galegos ao seu boletín, por máis que asistiran vinte e cinco galegos ao Congreso Nacional de Pedagogía en 1882, que se celebrara en 1887 o Congreso Rexional de Pontevedra, que Xohán Vicente Viqueira actuara como valedor entre o movemento nacionalista galeguista e a Institución, nin porque existira un “certo espírito nacionalista na filosofía que inspirou o nacemento do Seminario de Estudos Galegos”³⁷⁹. Ante a falta dunha “visión de conxunto do significado que tiveron as relacións entre Galicia e a Institución” na obra recensionada, Casares concluíu que, por seren de escasa intensidade, “non deixaron ningunha marca especial en ningún ámbito da vida pública” de Galicia.

³⁷⁷ Ernesto Guerra Dacal reclamou en 1987 a súa intervención, tras negala en ocasións anteriores e cando xa faleceran outros protagonistas que podían rebatelo. Por iso Casares afirmou que “por riba da importancia que poidan ter estes poemas, non hai dúbida que serán sempre de Federico García Lorca”, o que reforza Xosé Landeira na obra recensionada.

³⁷⁸ O poeta e dramaturgo andaluz fixérase amigo de Ernesto Guerra Dacal, Serafín Ferro e Eduardo Blanco Amor.

³⁷⁹ Os seus membros destacados, Fermín Bouza Brey, Antón Fraguas e Xosé Filgueira Valverde, mereceran unha bolsa de estudos da Junta para la Ampliación de Estudios.

A anécdota casariana da escrita da súa última novela³⁸⁰ con ordenador serviulle de excusa para abordar a súa fascinación polas posibilidades técnicas da informática na creación literaria, segundo esmíuzou na reflexión “Novela e informática”, do 28 de maio de 1987. Esta temática abordáraa por vez primeira na columna “Os ordenadores” da sección “Á marxe” o 23 de novembro de 1982, onde o autor ourensán manifestara que, cando un ano atrás mercara un, deixara de mirar o ordenador como “un atractivo xoguete” nun primeiro momento para pasar a apreciar xa naquela altura a “súa asombrosa capacidade operativa”, moi superior á “capacidade funcional do propio cerebro humano”. Na presente reflexión de 1987, obsérvase o grao de evolución de Casares no uso do ordenador, pois xa defendía a facilidade para un uso elemental cun programa de tratamento de textos “como unha máquina de escribir cómoda e rápida, nada máis” perante a ignorancia e prexuízos de moitas persoas que entendían ese emprego como unha ameaza da arte en xeral, non só da literatura, ante os avances da ciencia, sen atender o resultado para o lector, pois que “o faga un home ou un ordenador, tanto ten”.

Tras case dous anos, 1988³⁸¹ e 1989³⁸², sen comentarios de libros en “A ledicia de ler” mais si con colaboracións en “Á marxe” – dezaioito en 1988 e trece en 1989–, o autor limíao retomou en 1990³⁸³ a publicación de “A ledicia de ler” de forma simultánea e semellante en número de colaboracións, vinte e catro fronte ás vinte e tres da sección “Á marxe”. Esta última sección comezou o 11 de xaneiro de 1990 e “A ledicia de ler” retrasouse ata o 17 de xuño, polo cal a alternancia temporal entre ambas as dúas seccións en *La Voz de Galicia* produciuse realmente durante un mes escaso –entre ese día de

³⁸⁰ Casares non o precisou, pero ten que referirse a *Os mortos daquel verán*.

³⁸¹ Nese ano o autor limíao publicou o relato “O suicidio de Jonas Børklund” en *Ínsula* e en *Grial*, e os artigos “Vida e obra de Ramón Otero Pedrayo” e “Galleguismos en *Los Pazos de Ulloa*” en libros de autoría colectiva.

³⁸² En 1989 Casares publicou a súa tradución *Os escaravellos voan á tardiña* de María Gripe, os artigos “O fenómeno Granta”, “Il pendolo di Eco” e “Heidegger e o nazismo” en *Grial* e “Entrevista a Ramón Piñeiro” en *Seiva*.

³⁸³ En 1988 o autor ourensán tirou do prelo a *Antoloxía da novela curta* e a guía *Ourense de auga e pedra* canda Manuel Sendón, ademais de publicar os artigos “Cela, Galicia y galleguismos”, “*Ilustrísima*, el maquillaje de un Obispo” e “Esa vieja que trabaja en el campo”.

xuño e o 10 de xullo, data da última colaboración de “Á marxe” en 1990. Este parón en “A ledicia de ler” reflectiu cambios na escrita da sección entre 1990 e o peche da sección o 4 de xuño de 1992. Estas mudanzas achegaron “A ledicia de ler” ao estilo característico de “Á marxe” desde o seu inicio o 30 de xullo de 1982³⁸⁴: aínda que o punto de partida e pretexto para a escrita da colaboración continuaban a ser os libros, o estilo previo da recensión trocouse un relato cheo de referencias intertextuais que partían do autor –obra ou personaxe literario– detonante ou pretexto para a escrita da colaboración, caracterizada por un ton reflexivo que virou cara a unha sorpresa final do gusto de Casares como lector de narrativa³⁸⁵.

As vinte e catro colaboracións do autor de *A galiña azul* durante 1990 abrangueron desde o 17 de xuño ao 30 de decembro. Principiaron con “Unha noite de almirante”, o 17 de xuño de 1990, unha reflexión do autor limiao como lector preocupado pola importancia de que o final dun relato resultase sorprendente³⁸⁶, como acontecía no homónimo *Unha noite de almirante* de Machado de Assis protagonizado por Deolindo Venta-Grande. Casares recoñeceu que lle agradara a “reviravolta xenial” no final deste conto, fronte á “evidencia estúpida” noutros finais do mesmo autor brasileiro e que tamén cometían con bastante frecuencia “bos contistas”, mesmo Hemingway.

A falta de traducións de “obras esenciais da historia da cultura universal”³⁸⁷, pese ao abondoso número de títulos publicados en España anualmente³⁸⁸, ocupou a colaboración “O cardeal de Retz”, do 24 de xuño de 1990, motivada pola saída do prelo de *La vie du*

³⁸⁴ Como se matizará en páxinas posteriores, xa se intuía desde o titubeante e esporádico comezo da sección baixo a denominación “Ao marxe”, na que viron a luz un total de doce colaboracións entre o 30 de abril e o 4 de outubro de 1982.

³⁸⁵ Casares expresou esta idea en varias ocasións mais con rotundidade no ensaio “Os meus avós e a literatura” de *Un país de palabras* por medio destas verbas: “Esta ordenación graduada de sorpresas foi sempre unha condición necesaria para captar a miña atención”.

³⁸⁶ Estaba convencido o autor limiao de que “sempre que se le un bo relato, un sente o temor de que ao final todo remate unha vez máis nunha frustración”.

³⁸⁷ Casares disculpou a non tradución das *Memorias* de Saint-Simon, debido ao “volume excesivo da obra, compensado non obstante pola forza expresiva do estilo e o *cotilleo* inigualable dun dos espíritos máis malignos do século XVII francés”.

³⁸⁸ Tratábase dunha cifra de “arredor de corenta mil libros”, como precisou Casares.

Cardinal de Retz, de Simone Bertière. De novo Casares criticou que un dos “escritores máis finos de toda a historia da literatura francesa”, Paul de Gondhi, seguise “completamente ignorado” en España. O Casares lector mostrou as súas preferencias sobre o estilo literario ao valorar destas *Memorias*, lidas por Carlos Barral e o seu devoto Stendhal, a “viveza plástica”³⁸⁹, o cinismo “sen escrúpulos”³⁹⁰, “a virtude máis excelsa que pode desexar un escritor intelixente: claridade, sinxeleza e transparencia” e a escrita natural, sen arte³⁹¹. Á parte do estilo do citado cardeal³⁹², o autor limiao tamén salientou das *Memorias* a “áxil descrición da Francia do seu tempo” –pese a mentir como Saint-Simon–, plasmada sobre todo na “pintura maxistral do ambiente que recrea” e no vivo deseño dos personaxes³⁹³. Os trazos do estilo sinalados xustifican que a reflexión casariana se pechase coa rotunda afirmación: “O talento narrativo de Retz non ten límites”.

Doutra volta a saída do prelo dunha obra, neste caso dunha biografía de Flaubert publicada por Aguilar e da autoría de Henri Troyat –quen se baseaba nas cartas que Flaubert lle escribira á súa amante Louise Colet e publicou en español a Editorial Siruela–, propiciou a escrita da colaboración “Flaubert”, do 1 de xullo de 1990. O autor limiao nomeou paixóns amorosas do autor francés, narradas en cartas que para numerosos críticos constituían “a grande obra literaria deste escritor xenial”. Casares rememorou que, tras a “paixón casta, nunca consumada” por Elisa Schelésinger –“a única da que estivo namorado” se ben “nunca pensou en seducila” e quen lle inspirou a Marie Arnoux de *L’Éducation sentimentale*–, pasados cinco

³⁸⁹ Esta característica tamén aparecía na obra do duque Saint-Simon.

³⁹⁰ Sinalouno fronte ao “cotilla gracioso, incluso xenial” e ás veces “inxenuo” duque Saint-Simon.

³⁹¹ Entendeuno como que “non se somete ás regras do seu tempo e nomea as cousas de forma natural, con máis preocupación pola exactitude que pola beleza, se é que na literatura pode haber fermosura lonxe da previsión”, xa que “para ser natural necesítase moita arte” como refería La Bruyère.

³⁹² Casares reiterouno como cínico case tres anos despois na colaboración “As trampas do misterio” para xustificar a escrita dun episodio das referidas *Memorias* onde narra o caso dun home con pernas de pau.

³⁹³ O autor precisou que o cardeal de Retz representara os personaxes “caracterizados por detalles que aforran páxinas de divagacións e que nos introducen de cheo na complexa realidade da psicoloxía de cada un deles”.

anos coñeceu a Eulalie Foucaud³⁹⁴, e despois fóranse sucedendo paixóns esporádicas –“relacións de bordel”, “encontros con mulleres fáciles” e “episodios con efebos” en baños turcos de Oriente– e só tivera unha “amante fixa durante anos”, a amentada Louise Colet.

A lectura en si mesma centrou a reflexión “Os libros que non se len”, do 8 de xullo de 1990. Os argumentos esgrimidos polo voraz lector Casares para promover a lectura no verán, estación propicia “non para enfrascarse nas páxinas de *El Quijote* por décima vez, senón simplemente para lelo”, van desde as esaxeracións dalgunhas persoas sobre o número de veces que leron *El Quijote*, as mentiras sobre as obras lidas como escribira Italo Calvino³⁹⁵, o pudor de moitos lectores para recoñecer a súa ignorancia dalgunhas lecturas, a pregunta dun xornalista a un político español sobre a súa obra preferida de Borges e a súa lectura dun resumo que lle prepararan de *Cien años de soledad*, ata a historia dun personaxe “camelista” e “tramposo” que frecuentaba parladoiros literarios en Madrid³⁹⁶.

A importancia da lectura continuou na reflexión “A segunda lectura” do 15 de xullo de 1990 dedicada á relectura de distintos xéneros á luz das premisas da retórica e das consideracións de Olof Lagercrantz en *A arte de ler e escribir*. O autor limiao apostou pola necesidade dunha segunda lectura, tal como se recomendaba nas “vellas clases de retórica”, só no caso do ensaio e da filosofía pola “dificultade conceptual” que estes presentan. Criticou a relectura dunha novela, pois este subxénero narrativo serve para “recordar a propia vida” como afirmaba Lagercrantz, a non ser que pasase tanto tempo que permitise lela como a primeira vez ou que se tratase de boas lecturas das que existen “episodios que merecen ser recordados”, como o de Emma Bovary bebendo o veneno mortal ou o de Fabrizio

³⁹⁴ Esta segunda amante era propietaria dun hotel de Marsella onde se hospedou durante uns días Flaubert e prendeuse da “fermosura daquel mozo alto e guapo, aínda inocente, a quen non lle foi difícil arrastralo ata o seu dormitorio e seducilo”.

³⁹⁵ O autor de *Il barone rampante* narrou a diversión propia de “chegar á casa e sacar dos estantes un libro nunca lido, pero do que se acaba de falar con certa autoridade nunha tertulia de amigos”.

³⁹⁶ Un amigo “intelixente e maligno” díxolle nunha ocasión a Casares: ‘Hai que ver o traballo que leva o pobre Perico para aparentar que ten unha cultura. Se empregase o tempo en ter unha cultura de verdade, ¡que home máis culto sería!’.

del Dongo buscando un buraquiño na cela para ver a súa namorada. O Casares lector formulou un xogo estival para que o lector de “A ledicia de ler” coñecese “dúas grandes novelas, *Guerra e paz* e *A cartuxa de Palma*”.

O Casares lector voraz tamén de artigos en colaboracións periódicas proseguíu na colaboración “Se Gorbachev lese *Granta*”, do 22 de xullo de 1990, onde resumiu un artigo do dramaturgo checo Václav Havel publicado no número 23 da revista inglesa *Granta* e escrito tras unha experiencia trivial en aparencia cando vira o amentado dirixente ruso. A ruptura de clixés e a aposta pola liberdade –marcas recorrentes na escrita de Casares– explican que o autor limíao valorase, no citado artigo do escritor checo, a piedade coa que Havel imaxinara a vida do dirixente ruso –a partir da indefensión e sinceridade de Gorbachev na súa ollada á multitude que o aclamaba entusiasta–, no sorriso entrecruzado entre ambos e na posterior reflexión política de Havel.

A subxectividade na interpretación de obras literarias foi o enfoque elixido na colaboración “César”, do 29 de xullo de 1990 sobre a traxedia shakesperiana *Julius Caesar*, “a predilecta de Nietzsche”, pois presentaba momentos “antolóxicos e que forman parte do repertorio obrigado de case todos os grandes actores”³⁹⁷. O Casares lector recoñeceu que a causa de que “as escenas que máis estimamos nunha obra non coinciden coas máis populares ou coñecidas” se debía a valores sentimentais –non literarios– “vinculados coa propia biografía”³⁹⁸.

A lectura enfocada desde a conxunción na mesma persoa dos trazos de escritor e bo teórico da literatura foi o punto de arranque da reflexión “Torrente fala de libros”, do 5 de agosto de 1990, propiciada pola saída do prelo das conversas *Guardo la voz, cedo la palabra* entre o escritor de Serantes e Carmen Becerra. O autor limíao lembrou que, no caso da fala inglesa, abundaban os exemplos pois o ensino

³⁹⁷ Casares exemplificou os momentos salientables co discurso de Marco Antonio do cadáver de César –gravado con “voz inigualable” polo desaparecido político brasileiro Carlos Lacerda– e coa discusión entre Bruto e Casio no último acto.

³⁹⁸ A difícil razón do diálogo entre César pedíndolle ao seu amigo Antonio que o “rodec de homes grosos e de cara lustrosa, que de noite durman ben” podía explicarse segundo Casares á luz da reflexión de Hamlet “a conciencia fai de todos nós uns covardes”.

universitario atendía os textos e non a historiografía. Pola contra, en España escaseaban “notables” teóricos da literatura como Pedro Salinas, Dámaso Alonso e José Ángel Valente. Para Casares, Gonzalo Torrente Ballester constituíu un *rara avis* pois respondía ao “prototipo do intelectual anglosaxón”, ao que sumaba unha formación cultural “aprendida en libros franceses”. O lector e crítico Casares constatouna na crítica verquida por Torrente Ballester en libros como *El Quijote como juego*, nas seccións xornalísticas semanais “Los cuadernos de La Romana” e “Torre del Aire”, nas reflexións recollidas e exemplificadas coa súa propia obra en *Guardo la voz, cedo la palabra* arredor do realismo, fantasía, mitos, lendas e “figuras”³⁹⁹, e nos trazos narrativos relativos á obra de Torrente Ballester.

A presenza de Galicia na obra de Ernest Hemingway motivou a escrita da colaboración “Sobre Hemingway”, do 12 de agosto de 1990, na que Casares alentou a recuperar a obra deste “grande escritor”. Para o autor ourensán, o relato “A capital do mundo” e a crónica “Toronto Star” sobre a baía de Vigo encaixaban no feito de que, como “bo coñecedor da vida española”, Hemingway posuía “un certo coñecemento da realidade galega anterior á Guerra Civil” respecto ao “centralismo e ao abandono en que este ten sumida a Galicia”. Un claro exemplo no amentado relato de Hemingway era para Casares o diálogo de dous curas galegos nunha pensión madrileña.

A polémica nos círculos literarios lusos sobre a recente novela *O Conquistador* de Almeida Faria, xurdida a raíz dunhas verbas do propio escritor sobre os críticos lusos, foi o detonante para a escrita da colaboración “Almeida Faria e Don Sebastián”, do 19 de agosto de 1990. O autor limiao reflexionou en primeiro termo como escritor, comentando que este libro principiaba ben a súa recepción pois lograra que a polémica chegase á prensa e que críticos, escritores e lectores tivesen pareceres divididos. En segundo termo, en calidade de crítico que se dirixía ao lector común, Casares sintetizou a traxectoria de Almeida Faria, unha das “figuras máis destacadas da moderna narrativa portuguesa”. Recoñeceu que un lector non portugués entendía a acción da novela recensionada como “desconcertante” pois carecía das abondosas claves simbólicas, provenientes do mito

³⁹⁹ Así denominaba Torrente Ballester aos personaxes, como aclarou Casares.

“sebastianista”⁴⁰⁰ se ben ese lector si podía apreciar “unha das prosas máis limpas e transparentes que se escriben no Portugal de hoxe”.

O interese do lector Casares polas biografías volveu corroborarse na recensión “Memorias íntimas de Simenon”, do 9 de setembro de 1990, a primeira desta sección que encomezou sintetizando o xerme dos feitos a modo de contexto clarificador. O autor ourensán valorou a “sinceridade que estremece” e “case dá pudor” coa que o escritor do personaxe Maigret escribía, non unhas memorias literarias⁴⁰¹, senón unha longuíssima carta que dirixía aos seus fillos, sobre todo á pequena Marie-Jo, quen centrou as duascenas páxinas finais⁴⁰².

O elevado número de títulos publicados volveu preocupar o crítico Casares na reflexión “Demasiados libros”, do 23 de setembro de 1990 pois consideraba que, “para calquera crítico rigoroso e concienciado vai ser un desafío á súa capacidade lectora e unha guerra perdida entre a honestidade e o tempo dispoñible”. O autor ourensán entendía como “un desastre para a conciencia” e tamén como “unha salvación para o bo gusto”⁴⁰³, a publicación de trescentas oitenta e dúas novelas novas en Francia entre setembro e novembro de 1990. Recoñeceu que, na maior parte do mundo –agás os chamados países do Leste–, “son moi poucos os escritores que poden vivir exclusivamente da súa pluma”, tendo como primeira profesión en España a de “profesores e periodistas”. Abriu un debate sobre o innecesario de publicar tantos libros e sobre a condición de libreiro, en base a que a produción editorial non se resentía se os escritores eran afeccionados pois as súas historias interesaran a diversas editoriais.

⁴⁰⁰ Casares matizou que Almeida Faria recreara a figura de “Sebastião Correia de Castro, nacido na freguesía de Colares, no concello de Sintra, no ano 1954, e retirado na ermida da Peninha, onde agarda con inquietude a chegada do mes de agosto, aniversario da desaparición de Don Sebastián”.

⁴⁰¹ Simenon só indicou as datas concretas en que escribiu cada título do personaxe Maigret.

⁴⁰² O autor ourensán aclarou que estas memorias de Simenon apareceron intituladas como “O libro de Marie-Jo” e conformaron “os escritos dunha nena intelixente e sensible, dominada pola presenza imponente dun pai querido, amado, adorado”.

⁴⁰³ Casares baseou o argumento en que “resulta difícil de crer que todas esas novelas sexan merecedoras de atención para un bo amante da literatura” pois abundarían “unhas cantas estratexias comerciais” que buscasen “ingresos determinados”, en lugar de “ofrecer obras interesantes aos lectores”.

As impresións de Casares en calidade de asistente observador – desde 1986 ata 1995, só ou convidando a outros escritores galegos, pois Casares foi un promotor entusiasta deste foro selecto de escritores desde o comezo– da sexta edición dos encontros de escritores impulsados por Víctor García de la Concha en Verines, e aos que acudiron desta volta como convidados por Galicia Carlos Fernández e Andrés Torres Queiruga, constituíron o contido da reflexión “Filósofos en Verines”, do 30 de setembro de 1990. Casares valorou desta reunión, “a máis densa e rigorosa” das celebradas en Verines, a sorpresa causada polos convidados galegos pois “non eran moi coñecidos no medio” e presentaran relatorios que provocaran “interese” e boa acollida, debates activos e discusións, sobre todo a intervención de Torres Queiruga.

A corenta e dúas edición da feira de Frankfurt motivou o Casares editor para a escrita da reflexión “Libros, libros, libros”, do 7 de outubro de 1990. Para os lectores de *La Voz de Galicia* precisou que “o fin principal do editor é o libro”, pois desde o punto de vista da cultura os libros só se xustificaban se posuían textos de calidade e obxectos ben deseñados, se vendían a prezos asequibles e estaban ben impresos e encadernados. Criticou que na feira de Frankfurt se percibía que “o libro vai acentuando o seu carácter de mercancía fronte ao significado cultural que tiña”, e que as editoriais eran concibidas como negocio, sobre todo as estadounidenses dedicadas ao “libro-lixo”. Preciso que estas editoriais acumulaban graves fracasos a diferenza dos “pequenos editores que aman a literatura” e só podían acudir a Frankfurt como observadores, e non como protagonistas, da delicia de “verse no medio daquela marabilla inabarcable” de libros en Frankfurt.

A lectura dunha entrevista de Marguerite Duras nunha revista literaria portuguesa deu pé a Casares para reflexionar sobre as causas arbitrarias que levan a ser defensor ou detractor dun autor en base á súa persoa e/ou á súa obra, segundo argumentou na colaboración “Marguerite Duras”, do 14 de outubro de 1990. Confesou que só lle interesaba de Duras un relato “practicamente ignorado” mais do que lle conmovía o lirismo e mestría: “Unha tarde de Monsieur Andesmas”. Como nas colaboracións de “Á marxe”, Casares rematou

a reflexión cun argumento inesperado, a modo de máxima, da propia Duras respecto á contaminación por comer en Europa tristes animais que eran “auténticos cadáveres ambulantes”.

O novelista Casares apreciábase no enfoque elixido para a recensión “Clarís”, do 28 de outubro de 1990 sobre a novela *Clarís*, de Robert Saladrigas en catalán. O autor ourensán recreou o detonante da escrita en base ao cadro *Soño* de Dante Gabriel Rossetti e á figura “enigmática” e de “nome eufónico” que aparecía no título remático. Valorou a construción dunha novela complexa a partir dunha historia simple, grazas á “intelixente gradación con que o narrador vai construíndo a evolución espiritual da protagonista” Clarís. Como se ten indicado en colaboracións anteriores, o autor Casares tamén apostou por unha escrita semellante á de Saladrigas, baseada na busca da “complexidade na descrición da alma dun home antes que nos arabescos gratuítos dunha estrutura necesaria”.

A necesidade de coñecer o contexto e o xerme para entender o trasfondo dun feito concreto –segundo remarcamos na colaboración “Memorias íntimas de Simenon”– volveu ser de vital importancia na recensión “Unha revisión innecesaria”, do 4 de novembro de 1990, dedicada á tentativa do crítico Georges Richardson de desbotar “a imaxe dun Rimbaud encanallado, violento e blasfemo” respecto á súa relación con Verlaine. O autor limiao cinguiuse aos “feitos probados” se ben recoñeceu que “quizais non teña moito sentido preguntarse polas culpas de cada un, ou indagar quen foi vítima de quen” xa que ambos os dous poetas tiveran unha “pretendida conversión” antes de faleceren.

De novo o xerme clarificador do contexto determina que na colaboración “O *Diário* de Miguel Torga”, do 11 de novembro de 1990, o autor limiao enfocase a súa recensión do décimo quinto volume deste *Diário* desde a anécdota acontecida o 1 de outubro de 1988 entre Miguel Torga e unha lectora. Para Casares, a controversia sobre “a lenda dun Torga de trato difícil, pouco amable, distante e unha amiga soberbio” naceu da súa resposta á citada lectora⁴⁰⁴, aínda

⁴⁰⁴ Esa lectora de Torga fixera unha longa viaxe coa ilusión de coñecelo e de que lle asinara os seus libros, ao cal se negara o escritor alegando “respecto por ela mesma como lectora, para non complicala, por minimamente que sexa, na apreciación da obra e deixala coas mans libres para vulgar o texto”.

que os escritores lusos si recoñecían “o seu valor e o talento da súa obra”. Casares valorou o seu *Diário*, “unha das máis excelsas mostras literarias da literatura europea deste século”, o cal consideraba “unha xoia” comparable ao de Gide, pois respondía á intelixencia e á honestidade de Torga, posuidor dun “grande estilo”, segundo se apreciaba na súa “prosa viva, clara, transparente, ascética...”. O interese de Casares por Torga explica a escrita posterior do artigo “Los artificios de la literatura” e da reflexión “O día que me regalaron a Miguel Torga”.

A literatura en lingua portuguesa e un xerme pouco orixinal seguiron a ser o detonante para a escrita da colaboración “Eça”, do 18 de novembro de 1990, dedicada á novela *O primo Basílio*, de Eça de Queirós, con motivo da súa tradución ao sueco. O autor limíao rescatou unha vez máis unha novela pouco valorada pola crítica portuguesa e polos lectores españois e cunha trama semellante a outras como a “obra mestra sobre a paixón adúltera”, *Madame Bovary*, porque continuaba a gozar coa súa lectura, tanto como “se pode experimentar coas grandes creacións da novela do século pasado”. Recoñeceu que defectos como a escasa creatividade na resolución dos conflitos da trama —sobre todo a morte das antagonistas femininas— Eça de Queirós suplíraos coa creación do personaxe secundario de Juliana, que constituía “unha das máis convincentes encarnacións da maldade que se teñen levado nunca ao mundo da ficción literaria”⁴⁰⁵. Outro recurso salientable, segundo Casares, era a sutileza e ocorrencia de Eça de Queirós ao “converter a criada en señora e a señora en criada por culpa dunhas cartas que esta última teme que acabe sendo coñecidas polo marido burlado”.

Doutra volta o interese casariano polas biografías de autores cuxa imaxe pública varía respecto ao seu carácter na esfera privada queda patente na recensión “L.-F. Céline”, do 25 de novembro de 1990, sobre a biografía deste autor escrita por Maurice Bardèche e publicada en castelán pola editorial Aguilar. O autor limíao repasou intres significativos da vida de Céline e os aspectos sinalados por Milton

⁴⁰⁵ Casares sinalou que “algún crítico, arrastrado polo enxeño dunha frase brillante, dixese que a boa elección dos criados é unha condición de paz no adulterio”. Non precisou a identidade dese crítico nin doutras persoas ás que agochou en colaboracións precedentes.

Hindus⁴⁰⁶ pois consideraba que o fascista e traidor Céline posuía “moitos máis matices que os que a Francia oficial o presentou despois da guerra e que se difundían por toda Europa sen que ninguén lle puxese reparos”.

O Casares lector e cinéfilo agromou de novo ao fío da versión cinematográfica *El cielo protector*, de Bernardo Bertolucci, a partir da novela homónima *The Sheltering Sky*, de Paul Bowles, na colaboración “Unha novela para o cine”, do 2 de decembro de 1990. O autor ourensán enfocouna desde a perspectiva de que, por mor deste filme fortuíto⁴⁰⁷, Bowles sufrira sospeitas sobre a vida privada que tanto preservaba debido á nota⁴⁰⁸ inserida baixo a dedicatoria da novela á súa muller Jane. Casares desbotou a perversidade na lectura da novela de Bowles aínda que a relación de Kit con Belqassim fora “morbosa, intensa e dramática”. Temía que a acepción asociada á compoñente sexual elixida por Bertolucci para a palabra perversión condicionase a visión do filme e as lecturas futuras da novela. Lembrou que a palabra *perversidade* tamén posuía “unha idea de dominio, que é máis interesante e fonda”, e que se plasmaba na novela de Bowles cando algúns personaxes secundarios “desenvolven mil recursos para acabar utilizando como simples instrumentos a outros seres humanos”. Recoñeceu non obstante Casares que a novela de Bowles, como acontecía na literatura, presentaba así mesmo “unha dura historia de amor” e tamén “o engado dunha aguda reflexión sobre a vida en xeral”.

As memorias de Simone de Beauvoir foron o detonante para a escrita da colaboración “Nelson Algren”, do 9 de decembro de 1990, centrada na figura deste amor seu que falecera sen rematar unha entrevista cunhas xornalistas francesas. O autor limiao mencionou o fermoso rostro e altura de Algren que sorprendieran as xornalistas e

⁴⁰⁶ Milton Hindus narrara nun libro que o personaxe real de Céline era alguén vestido como “un esmoleiro, sucio, charlatán, egoísta”, e que “babeaba ao falar e resultaba insoportable”, e non o “ídolo imaxinado” a quen carteara antes de coñecelo.

⁴⁰⁷ Bertolucci lera “por casualidade, durante unha viaxe a China, o libro de Bowles”.

⁴⁰⁸ Casares aclarou que “tanto os personaxes como a historia” que contaba Bowles eran “completamente inventados”. Este aspecto fora abordado, nas reportaxes publicada en xornais e revistas tras a estrea do filme de Bertolucci, desde a óptica da perversidade e do tipo de relación existente entre Port e Kit, “presuntos dobres literarios” de Paul e Jane Bowles.

sobre todo que “os recordos seguían dolorosamente vivos”. Para Casares, estes detalles xustificaban a furia, paixón e rancor cos que Algren lembrara o seu amor con Beauvoir, pois ela abordáralo nas súas memorias con frivolidade, presentando a Algren como un “simple instrumento dela”, ao que engadira Beauvoir que Algren non comprendera nin perdoara “a súa complicada relación con Sartre”⁴⁰⁹.

Ao subxénero das memorias tamén se encadraban as escritas por Louis de Rouvroy, duque de Saint-Simon, “a pesar de que nunca mostrou unha gran devoción nin polos escritores nin pola literatura”, recensionadas por Casares na colaboración “Contalo todo”, do 16 de decembro de 1990. O autor limiao destacou que Saint-Simon, só movido “por facer algo”⁴¹⁰, falara nas súas *Memorias* dunhas sete mil persoas. Casares valorou ese elevado número, na medida en que Saint-Simon ofreceu “un testemuño detallado da maneira de ser e de comportarse dos seus contemporáneos”⁴¹¹ desde “o silencio retirado da cartuxa”.

A importancia do contexto regresou na colaboración “Unha novela en clave”, do 30 de decembro de 1990, dedicada á figura de Julia Kristeva e á súa novela *Os samurais*. O autor limiao enfocou a crítica desde a recepción da obra por aspectos extraliterarios e desde os niveis de lectura tanto para “iniciados” coma para o lector común, destinatario en primeira instancia da columna “A ledicia de ler”. Informou que, como no Entroido, os iniciados poderían participar do “xogo das adiviñacións, entre *cotilla* e morboso” para descubrir as persoas coñecidas que aparecían agochadas tras os personaxes de Kristeva⁴¹². Casares valorou aspectos literarios da novela

⁴⁰⁹ O comentario sobre a relación Beauvoir/Sartre provocara un estado de excitación tal en Algren que as xornalistas aprazaran a entrevista para o día seguinte, 9 de maio de 1981, no que faleceu “supetamente”. Casares aludiu a que tal vez se debera a unha “simple casualidade”, mais remarcou que esa morte derivara nunha das “historias máis negras das moitas que se lle poden colgar a Simone de Beauvoir”.

⁴¹⁰ O autor limiao remarcou que Simenon estaba “irritado co seu tempo, desencantado dos asuntos da política, escéptico sobre a calidade humana da xente”.

⁴¹¹ Á morte de Simenon, “os seus manuscritos foron lacrados por unha orde directa do monarca” e censuráronse ao publicarse por vez primeira trinta anos despois.

⁴¹² Casares mencionou a Jacques Lacan, Philippe Sollers, Roland Barthes e Louis Althusser pois estaban representados “sen demasiados disfraces”.

recensionada, caso do “humor e a ironía distante con que son xulgados algúns dos grandes mitos da cultura contemporánea”.

En 1991, as corenta e catro colaboracións en “A ledicia de ler” publicáronse de forma simultánea aos contos infantís *Este é Toribio*, *Toribio contra o profesor Smith* e *Toribio e o contador de contos*, o estudo *Ramón Piñeiro. Unha vida por Galicia*, a coordinación da edición literaria *Homenaxe a Ramón Piñeiro*, a varios artigos en revistas e libros⁴¹³ e ás sesenta e tres colaboracións en “Á marxe”, sección que encomezou en 1991 a asentarse como tal sección mentres “A ledicia de ler” ía dilatando aínda máis a súa periodicidade temporal.

A primeira das recensións de 1991, “Anita Loos”, do 6 de xaneiro de 1991, estivo dedicada unha vez máis ao subxénero da memoria, desta volta a biografía desta relevante guionista do cinema en Hollywood, e vinculada así mesmo ao cinema, outra das afeccións casarianas. O autor limíao reparou, segundo era previsible ao fío das súas colaboracións xornalísticas en “Á marxe”, nas anécdotas narradas por Anita Loos desde a xenerosidade e desde “a intelixencia antes que a envexa”⁴¹⁴, sen amosar o “espírito acedo” habitual noutros memorialistas.

A afección polo cinema proseguíu na seguinte colaboración, “Como unha novela”, do 13 de xaneiro de 1991, centrada nunha comparación entre o filme *Casablanca* e as grandes obras literarias. Para o autor ourensán a relevancia da historia de amor triangular asentaba na “acción, na pura narración da historia, que ten a forza e a naturalidade dos grandes relatos literarios do pasado”. Aclarou que se trataba dunha versión da peza teatral *Everybody goes to Rich's*, por máis que Ingrid Bergman contara que os guionistas Julius e Philip Epstein improvisaban dun día para o outro.

⁴¹³ Como foron a “Introducción” á edición *Las mocedades de Ulises* de Álvaro Cunqueiro para o Círculo de Lectores e o “Prólogo” a *Álvaro Cunqueiro. Obra en galego completa* para a Editorial Galaxia; e os artigos “Ramón Piñeiro na memoria”, “El hombre, esa hierba débil que sueña”, “Ramón del Valle-Inclán: Zwischen Dekadenzdichtung und moralischer Satire”, “Mar sen datos” e “Otero Pedrayo. El Gran Patriarca”.

⁴¹⁴ Segundo Casares, así acontecera co exemplar tratamento mostrado por Anita Loos cara ao seu home, “un golfo aprobeitado, empeñado en compartir con ela unha gloria que non lle correspondía”.

A homenaxe a un poeta reapareceu nesta sección casariana na semblanza biográfica “A morte dun poeta”, do 20 de xaneiro de 1991, por mor do asasinato de Pushkin aos trinta e seis anos. O autor limiao detívose nos trazos do seu carácter, as súas namoradas e as cartas humillantes de Natalia Goncharova.

O subxénero biográfico centrou de novo a colaboración “Unha biografía”, do 27 de xaneiro de 1991, escrita por mor da calidade da prosa coa que Chateaubriand escribiu a biografía do duque de Berry. O autor limiao seleccionou e valorou fragmentos da aubiografía en base ao “interese humano”, a “fermosura artística” e a “curiosidade”. Botou en falta “a ausencia de datos” sobre o asasino ben polo interese literario ben pola “simple curiosidade insaciable do home sobreinformado do noso tempo”.

O interese por descubrir ao lectorado desta sección un autor descoñecido ocupou a colaboración “Contos de Hawthorne”, do 7 de febreiro de 1991, enfocada desde a diferenza entre a historia do crego Joseph Moody e a versión literaria da mesma narrada por Hawthorne no relato “O veo negro do ministro”. O autor ourensán manifestou o desinterese do lectorado español por Hawthorne, pese á tradución e eloxios por parte de Jorge Luis Borges e a ser obxecto da dedicatoria de *Moby-Dick*. Xustificou ese desapego porque no estilo literario de Hawthorne se cotizaban pouco como valores o moralismo ou o simbolismo porque ese autor retrasaba a acción con reflexións externas á mesma. Casares valoroulle a Hawthorne o atractivo de crear un “clima de misterio real”.

Pablo Neruda, outro destacado poeta, apareceu na colaboración “Retrato dun poeta” do 14 de febreiro de 1991, xurdida a raíz da publicación das memorias *Adiós, poeta...*, de Jorge Edwards. O autor limiao detívose no *cotilleo* do pouco “edificante” mundo literario, rememorou os preparativos da exposición bibliográfica sobre Neruda para conseguir que lle concedesen o Premio Nobel de Literatura, aludiu ás diferenzas entre Neruda e Juan Ramón Jiménez, e ao anecdótico comportamento de Alejo Carpentier⁴¹⁵ na embaixada de Cuba en París. Casares cualificou as memorias escritas por Edwards,

⁴¹⁵ Casares lembrou que Carpentier se agochara tras unha cortina para non saudar “un inimigo político circunstancial”.

“con distanciamento e ironía, pero tamén con cariño” cara a Neruda, como “un retrato excelente, matizado de cores e cheo de intelixente”. Valorounas como unha ollada máis certa que a reiterada de “heroe desmesurado e falso, de estirpe non humana”.

Un relato literario, desta volta escrito de xeito “convencional”, centrou de novo a colaboración “Falemos de Balzac”, do 21 de febreiro de 1991, dedicada ao conto “A mensaxe”, pertencente a *A comedia humana*. O autor limiao, segundo xa manifestara en “Contos de Hawthorne”, criticou a escrita realista decimonónica do tópico personaxe masculino retratado no amentado conto pois contrastaba coas características do personaxe do conde Montpersan. Agradeceu que Balzac deseñara este conde sen caer no lugar común da “mala retórica” que recomendaba “unha gradación ordenada de elementos, é dicir, os ollos, o nariz, os labios, as mans...”. Valorou que Balzac apostara pola “experiencia”, a “reflexión” para describir a vestimenta e enumerar “detalles dunha profunda sabedoría”. Segundo Casares, Balzac conseguira darlle ao conde Montpersan “a entidade dun ser humano” pois optara por recorrer á “fonte segura da vida” en lugar de facelo á literatura, da que si botara man erradamente para describir o primeiro personaxe masculino citado. Casares discrepou da crítica de Proust a Balzac por non entender a súa concepción da literatura, cuxa grandeza residía en crear un mundo “poético”, aínda que “ás veces se desviase da vida para facer literatura”.

Os *cotilleos* da literatura moderna proseguirn na colaboración “Conversacións con Ernst Jünger”, do 28 de febreiro de 1991, escrita ao fío da saída do prelo dun libro de conversas de Ernst Jünger con Julien Hervier. O autor limiao criticou que en España pervivían falacias infundadas como a relación de Jünger co nazismo e a de Ortega y Gasset coa Falanxe. Loou a “lucidez” e “aguda intelixencia” de Jünger e o xeito de enfrontar os grandes problemas do século XX nesas conversas “só coas armas da razón”.

Un estudo de Ana Clara Guerrero sobre libros nos que se plasma a mala consideración de España para os británicos cultos no século XVIII converteuse en materia para a colaboración “Viaxeiros en España”, do 7 de marzo de 1991. Casares reflexionou sobre varios problemas recollidos no estudo de Guerrero: os contratemplos na

aduanas cos libros, a intransitable rede viaria, as carencias de hixiene no interior das pousadas⁴¹⁶ e no comportamento á mesa, e o ton elevado ao falar.

A saída do prelo dun número monográfico da revista *Documentos A* dedicado a Rafael Dieste motiva unha nova colaboración casariana sobre este autor aludido en varias colaboracións e homenaxeado noutras tantas. Desta volta, en “Rafael Dieste”, do 14 de marzo de 1991, o autor limiao recupera esta figura destacada da literatura galega cuxas conversas eran “con frecuencia requintados exercicios de intelixencia e de cultura, pero tamén de puro enxeño”. Casares salienta da produción literaria de Dieste, os contos⁴¹⁷ de *Historias e invenciones de Félix Muriel*, as pouco lidas reflexións sobre literatura⁴¹⁸ expostas en *El alma y el espejo* e recoméndalles *Dos archivos do trasno*, *A fiestra valdeira* e *Diálogo de Manuel y David*.

De novo a política como causa da “desorde ponderativa” de abondosos escritores –como os aludidos Céline e Eugeni Evtuchenko– na historia da literatura universal foi o detonante para a nota “Un escritor esquecido”, do 28 de marzo de 1991, centrada en Rafael Sánchez Mazas, cuxa ideoloxía “nada ten que ver coa súa condición de escritor nin co valor dos libros que escribía”. O autor limiao detívose nas novelas *La vida nueva de Pedrito de Andía*, un deses libros que non se esquecían nunca pois “tocan a alma”; e en *Rosa Krüger* a cal, ao estar “concibida desde a intelixencia, a cultura, a ironía, o lirismo e a imaxinación, ás veces recórdanos algunhas obras de Cunqueiro”, pese a terse escrito antes das do mindoniense.

Unha anécdota literaria volveu ser o punto de arranque para a escrita da colaboración “Gratitude”, do 4 de abril de 1991. Desta volta o autor ourensán recuperou a expresión “burra de Balaam” da Historia

⁴¹⁶ Nesos libros describían as pousadas con carencia de cristais nas fiestras, “abundancia de chinches” e colchóns duros como pedras.

⁴¹⁷ Casares cualificounos como “sustentados nos firmes piares dun estilo transparente e unha materia narrativa sutil, rescatada da vida mesma coa aguda mirada de alguén que ve o mundo desde o lado de alá das cousas, esa zona escura que só a sensibilidade e a intelixencia son capaces de iluminar”.

⁴¹⁸ Reflexións que, segundo Casares, constituían “algunhas das observacións máis orixinais que se teñan feito en España ao longo deste século sobre literatura en xeral e algúns escritores en particular”, caso do aludido ensaio sobre Dostoievski.

Sagrada⁴¹⁹, aplicada por Walter Benjamin ao case esquecido Henri Béraud⁴²⁰ para referirse ao seu comportamento respecto a André Gide.

Outra vez máis, “condicionantes externos” á literatura explicaban o descoñecemento literario de autores e obras como a noveliña *Helena o el mar del verano* de Julián Ayesta, obxecto de recensión na colaboración “Helena, para non esquecer”, do 11 de abril de 1991. O autor limiao ofreceu unha breve sinopse de Ayesta e do periplo editorial desta novela recomendada aos lectores desta sección de *La Voz de Galicia*. A seguir debullou os aspectos máis valorables de *Helena o el mar del verano*, caso da “utilización constante dos matices e os detalles inesperados” nesta narración. Casares loou a noveliña recensionada como “un exemplo limpo da eficacia poética que se pode conseguir cunha parodia literaria cando está feita con naturalidade, sen solemnes intencións joyceanas, case como un xogo”.

O subxénero memorialístico e o descoñecemento de autores relevantes están doutra volta na base da colaboración xornalística “A biografía do doutor Johnson”, do 18 de abril de 1991. Casares elixiu esta biografía escrita por James Bowless por ser unha “xoia bibliográfica sen igual” e porque convertera a Samuel Johnson “nunha lenda”, por diante da súa “obra crítica, lexicográfica ou literaria”. O gusto do autor e editor limiao polos diarios, o seu interese estilístico polo acto de narrar e a súa preferencia polas anécdotas como punto de partida para crear un relato⁴²¹ xustifican que reivindicase a tradución de *The life of Samuel Johnson* en España xa que só existía unha parcial en Espasa Calpe e estaba descatalogada. Criticou ademais o paradoxo editorial do prezo das biografías de Richard Elmann sobre Oscar Wilde e James Joyce, cando se editaban “arredor de corenta mil libros cada ano”.

⁴¹⁹ Casares lamentou que a Historia Sagrada xa non se estudase, cando “antes era de dominio habitual incluso dos nenos”.

⁴²⁰ Béraud mereceu un premio Goncourt e foi “un periodista non exento de graza, sobre todo na arte dubidosa” de “exercitar o enxeño” a conta de Gide.

⁴²¹ Así se deduce destas expresivas verbas referidas ao biógrafo James Boswell: “ao cumprir os vinte e dous anos colleu o costume de redactar un diario, pois tiña a idea de que as cousas que vivía, as conversas que escoitaba, as persoas coas que falaba, non adquirían o seu significado pleno ata que as convertía en obxecto de reflexión e as puña por escrito”.

Outro novelista descoñecido, pese a estar verquido en español, centrou a recensión “Updike”, do 25 de abril de 1991, con motivo da publicación das súas memorias *A conciencia* por parte de Tusquets Editores. A escolla desta nova biografía explícase polo gusto do autor ourensán –desde os retratos caricaturescos na sección “Con esta lupa” en *La Región* canda Siro– polo humorismo, entendido este segundo Casares como “unha manifestación irónica e amable do escepticismo” e porque este se manifestaba en Updike a través dun “humor de corte intelectual, baseado máis na sutileza de intelixencia que no sol groso do equívoco ou a risa desapiadada a conta doutro”. Casares botou en falta que o novelista norteamericano non abordase nas súas memorias a súa obra literaria, aínda que si establecera en notas a rodapé “a relación entre determinados episodios da vida do novelista e a súa proxección narrativa”. Agradeceu que Updike non aludise ao sexo, pois no subxénero memorialístico este acostumaba a tratarse cun “nivel confidencial absolutamente innecesario por reiterativo e falto de orixinalidade” e que, como acontecía nas súas novelas, desvelase Updike segredos da existencia humana de xeito natural. Para Casares, o asombro nacía de descubrir que “as cousas máis complexas da alma, tratadas con intelixencia e serenidade, acaban sendo absolutamente sinxelas”.

A procura de Deus na literatura, figura clave na biobibliografía do autor limiao e sobre a cal reflexionou nesta selección respecto a Andrés Torres Queiruga, foi a perspectiva que elixiu Casares para reflexionar sobre o misterio na obra de Carson McCullers na nota “Mergullarse no misterio”, do 2 de maio de 1991. O autor limiao consideraba que a busca literaria de Deus só era lexítima artisticamente se ese desexo non se manifestaba de xeito evidente no escrito, senón “o lector verase tamén obrigado a seguir buscando”. Recoñeceu verosímil a afirmación de McCullers de que escribía para procurar a Deus pois Casares detectou tres personaxes “enigmáticos” na súa noveliña *A balada do café triste* e outros personaxes do relato *Madame Zilensky e o rei de Finlandia* que permitían “pensar que detrás da historia hai algún significado profundo”.

Reivindicou Casares doutra volta o subxénero memorialístico –xa memorias xa crónicas xa biografías– pouco cultivado⁴²² en España, desde a perspectiva dalguén que concibía “a lectura como un simple gozo intrascendente”⁴²³ na colaboración xornalística “A crónica de Bernáldez”, do 9 de maio de 1991. Recuperou a *Historia de los Reyes Católicos don Fernando y doña Isabel*, da autoría de Andrés Bernáldez, cronista do século XV denominado cura de Los Palacios (Sevilla). Valorou que estaba escrita “con sinxeleza”, unha viveza comparable á de Santa Teresa de Jesús no século seguinte, unha “elegancia sintáctica” propia dalguén cunha “formación adquirida no seminario”, a liberdade de “non caer no impacto escolar esixido pola retórica renacentista”, e un pulso narrativo amosado na “selección e gradación dos detalles” que caracterizaban a novela desde o século XVI, e tamén a escrita casariana.

Os trazos literarios segundo as diferentes épocas centraron a nota “Literatura sobre literatura”, do 23 de maio de 1991, sobre o relato *El fin del mundo como obra de arte*, de Rafael Argullol. O autor limiao criticou que a literatura quedara reducida a “aspectos puramente insustanciais e secundarios”, por influencia do éxito acadado polo estruturalismo en lingüística e en antropoloxía. Apostaba pola “literatura con significado” e non pola “mecánica formalista”, pola “literatura sobre a literatura”, esa literatura “impresionista” condenada polo positivismo, o estruturalismo e o marxismo.

A crítica sobre a preceptiva imperante segundo as épocas respecto ao estilo e aos subxéneros literarios a cultivar así como a inxusta consideración crítica de relevantes autores ocuparon doutra volta a recensión “Unha novela de Hammett”, do 30 de maio de 1991, sobre *O falcón maltés*, de Dashiell Hammett. O autor limiao resaltou o descubrimento crítico de André Gide respecto ás novelas e relatos policiais de Hammett, desatendido ata entón debido tamén á “súa recoñecida militancia marxista”. Segundo Casares, na escrita de Hammett “palpita sempre un anaco de vida”, coa súa “complexidade,

⁴²² A cultura española, segundo Casares, era a do “disimulo e a ocultación”, ata o extremo de escoller o anonimato o autor do *Lazarillo de Tormes*.

⁴²³ Como gozaba Casares coa lectura das memorias do cardeal de Retz e de Saint-Simon, e da biografía do doutor Johnson.

escuridade, misterio” –aspectos tan do gusto do lector Casares. Mesmo na novela *Unha muller na escuridade*, pese á frecuente análise e concepción marxista esgrimida pola crítica en base á división de Hammett entre ricos e pobres, Casares apostou pola “literatura, a mangados” que mostraba Hammett na “veracidade humana da muller e o home namorados” a través da “calidade dos diálogos”, “a intriga”, a “atmosfera de misterio” e os personaxes dos policías característicos das “boas películas norteamericanas”.

As “pequenas literaturas” ou literaturas minorizadas regresaron a esta sección con motivo da estratexia deseñada por David Rosenthal⁴²⁴ para dar a coñecer dous anos atrás nos Estados Unidos *Tirant lo Blanch*, de Joanot Martorell, libro de cabalerías salvado da fogueira en *El Quijote* e pretexto para a escrita da nota casariana “Unha chamada de atención”, do 6 de xuño de 1991. O autor limiao abriu un debate sobre as alteracións sufridas por *El Quijote* nas traducións parciais e adaptacións realizadas, sobre o interese de obras do pasado para un público maioritario, sobre a formación requerida para tirar proveito destas obras ou a admisible ou inadmisíbel *edición ad usum Delphini* desas obras, e sobre o contraste entre os críticos que buscaban nas literaturas minorizadas “algo novo, sorprendente, quizais imperfecto pero rebordante de vida” e o interese nesas literaturas máis por “problemas estritamente formais” que por “elementos extraídos da propia realidade”.

As cualidades do autor da citada novela *El Quijote* apareceron resaltadas na colaboración “Un escritor plácido”, o 22 de xuño de 1991. O autor ourensán xustificou o título da colaboración a teor da “ironía intelixente, distante aínda que non altiva” da que se servira Cervantes no prólogo para “ridiculizar, no nome da literatura, a pedantería dalgúns escritores”. Casares lembrou que este prólogo se convertera nun “agudo tratado de retórica, é dicir, nunha reflexión profunda sobre a arte de escribir” que Cervantes plasmara na práctica nunha parodia das novelas de cabalerías. Para Casares, *El Quijote* era unha obra “mestra” seguramente porque o manco de Lepanto

⁴²⁴ Rosenthal levou a cabo “unha especie de recreación do texto orixinal”, coa que conseguiu que *Tirant lo Blanch* se vendese nos grandes almacéns norteamericanos e se vise “nos carros da compra, entre outros produtos de consumo”.

“liberado de toda atadura xenérica e despreocupado do triunfo, actuou con absoluta liberdade”, a diferenza da escrita das súas anteriores obras, nas que estivera condicionado por “infinitude de problemas de tipo práctico, entre eles os económicos” que tentara resolver publicando pezas teatrais. Casares recoñeceu que na historia da literatura universal había obras xurdidas do “resentimento de tipos ruíns que elevaron a miseria das súas almas encanalladas ata a altura da arte” e así mesmo outras –as preferidas por Casares–, as de autores como Cervantes, nas cales “a tristeza e o sufrimento pasan polo alambique da xenerosidade, a bondade e a intelixencia, e saen convertidos en ironía”.

O rol da crítica e a literatura moderna centraron a reflexión “Evelyn Waugh”, do 27 de xuño de 1991, exemplificada co escritor e crítico que intitula a nota casariana⁴²⁵. O autor ourensán abriu un debate sobre o papel da crítica a partir do desprezo de Waugh por ela –mesmo por Edmund Wilson que o eloxiara ás veces– ata o punto de considerala “unha actividade innecesaria”, e polo interese e eloxio mutuo entre o profesorado de Cambridge. Casares cuestionou o rol de Waugh como crítico respecto ao “pouco matizado, pero non disparatado” parecer respecto ao último libro de James Joyce –exemplo dun “experimentalismo absurdo” que o autor limíao compartía porque o situaba no “límite do que un entende que debe ser un texto literario destinado a comunicar algo ao lector”–. Tamén criticou Casares o “desafogo” mais non “manifestación ponderada” Waugh respecto a William Faulkner por cualificalo como “un escritor espantosamente malo” por máis que Waugh e Faulkner “representan dúas maneiras radicalmente distintas de entender a literatura”. Recoñeceu Casares ao final da colaboración⁴²⁶ que opinións como as de Waugh se agradecían xa que “vacinan contra a beatería contraria, que tampouco resulta moi atractiva”.

⁴²⁵ Evelyn Waugh escollera un pseudónimo feminino que confundira entre outros ao “coñecido crítico español” aludido por Casares ao comezo da colaboración mais sen precisar de quen se trataba. Casares ironizou sobre este despiste frecuente na literatura, lembrando o cínico desprezo de Waugh pola crítica baseado en que cando exercera como crítico na mocidade “nunca escribía desfavorablemente dun libro que antes non lera”.

⁴²⁶ Este final mostra a evolución desde “A ledicia de ler” ata o final característico de “Á marxe” a partir da súa publicación diaria desde o 9 de xuño de 1992.

De novo a obra de Álvaro Cunqueiro e as preferencias literarias do novelista de *Ilustrísima* ocuparon a nota “Un personaxe”, do 7 de xullo de 1991. Sorprende que Casares fixera confidencias literarias ao lector desta sección pois son contadas as veces nas que falou dos seus gustos como lector, escritor e crítico, se ben si podemos interpretar que os plasmou de forma máis ou menos nidia nas súas columnas en publicacións periódicas. Confesou desta volta Casares que prefería os personaxes secundarios que os principais, e “a letra escasa que a prosa abundante” porque nesta última abundaba máis a retórica. O estilo elixido por Casares para a súa escrita xustifica que, dos personaxes cunqueirianos, preferise o principal Fanto Fantini, por ser “menos barroco que Merlín e máis gracioso que Ulises” e o secundario coxo mariñeiro Basíldes pola fermosísima historia⁴²⁷ e o fermoso destino⁴²⁸ cos que o dotara Cunqueiro pese a non tratarse dun gran heroe épico⁴²⁹.

O aludido mito de Ulises converteuse en obxecto central de reflexión na colaboración “Os mitos”, do 21 de xullo de 1991, propiciada polo anuncio dun encontro de escritores que a Universidade de Salamanca e o Ministerio de Cultura ían celebrar no mes de setembro ao redor das novelas relacionadas cos mitos. O narrador de *Os escuros soños de Clío* criticou a servidume da literatura con obras que gañaran transcendencia grazas a clásicos estudos literarios que as enxalzaran pese a achegar pouco ou nada ao mito que recreaban, caso do *Ulysses* de James Joyce⁴³⁰. Respecto aos autores españois, incidiu na desmitificación dos mitos expresada por Salvador Espriu; e na reescrita ideolóxica⁴³¹ do mito proposta por

⁴²⁷ Cunqueiro relatou que quedara coxo para sempre por causa dun napolitano que o mirara a través do seu anteollo cunha “perna escualida e o pé do revés”.

⁴²⁸ O destino de Basíldes consistía en salvar a vida ao aceptar o ofrecemento duns mariñeiros para “subir a bordo a pelar cebolas a cambio dun guiso e un real”.

⁴²⁹ Segundo o autor ourensán, o heroe Ulises, para o mindoniense, só representaba “a soidade e a nostalxia”.

⁴³⁰ Casares cuestionou as “alusións á obra de Homero que se esconden detrás de cada páxina” e a súa estrutura joyceana “cos máis coñecidos episodios da obra orixinal”.

⁴³¹ Entendemos que é unha reescrita consonte o *ús ideològic*, presente en “obres que prenen els elements o motius de les rondalles i els reutilitzen, tot dotant-los d’un contingut ideològic ben determinat amb una intenció essencialment formativa o adoctrinadora” (Valriu, 2010: 20-21).

Cunqueiro, ao representar a Ulises como símbolo da melancolía⁴³² e inventarlle unha infancia. Casares criticou que Cunqueiro non contase “a vellez, que é a idade en que o sentimento se enseñora da memoria e mira cara ao pasado a través da néboa grisallenta das lágrimas”. Cualificou a reescrita do burlador Don Juan, por parte de Gonzalo Torrente Ballester, como unha novela “deslumbrante, un auténtico gozo para lectores esixentes, na que o mito recreado brilla cunha potente luz que nunca antes desprendera”.

Unha crítica á ignorancia e posterior barbarie urbanística latexa na recensión “Un libro triste”, do 25 de xullo de 1991, dedicada a un libro sobre Vigo de Jaime Garrido Rodríguez. O autor limiao criticou, desde a dor dalguén que cría na cultura, as nefastas decisións municipais que supuxeran a desaparición de patrimonio arquitectónico no século XX e a subsecuente negativa alteración da paisaxe urbana⁴³³, que exemplificou coa comparanza de dúas fotografías da zona portuaria viguesa que testimoniaban que antes Vigo se asemellaba a outras cidades europeas e naquela altura a unha latinoamericana. Pese a ser consciente da escasa capacidade dos cidadáns para influír nas decisións dos cargos políticos, Casares insistiu na “necesidade de superar, aínda que sexa pouco a pouco, a barbarie zoolóxica dos incultos”.

Unha anécdota intrascendente⁴³⁴ volveu ser o pretexto para a reflexión “Os consellos dun mestre”, do 1 de agosto de 1991, sobre o poeta T. S. Eliot. O escritor limiao rachou coa opinión xeralizada de que Eliot era un mestre seguro e soberbio a quen debía seguir todo poeta que aspirase a ser “recoñecido pola profundidade filosófica dos seus versos”. Lembrou que Eliot aceptara consellos de Ezra Pound e as súas modificacións de *The Waste Land* e que reafirmara nunha entrevista con Donald Hall que “ningún poeta honesto se pode sentir totalmente seguro do valor permanente da súa poesía”.

⁴³² A diferenza de Homero, quen simboliza a astucia.

⁴³³ Casares criticou a substitución de “moitos edificios nobres e fermosos por uns pastiches horribles, exemplo elocuente dunha cultura sen raíces e dunha etapa histórica digna de ser esquecida, aínda que desgraciadamente non rematada”.

⁴³⁴ Eliot déralle como último consello a un poeta mozo americano que o fora visitar que “mercase uns bos calzóns de la, que facía moito frío”.

O contraste entre a dimensión humana e a profesional de calquera figura destacada proseguíu na nota “Un Balzac doméstico”, do 8 de agosto de 1991, sobre *Balzac en zapatillas*, de León Gozlan. O autor de *Vento ferido* aseverou que “non hai un só grande home, sexa escritor, científico ou político, que resista a confrontación coa súa propia realidade”⁴³⁵.

Un recente e polémico artigo de Alain Dubos, no que parodiaba a proposta de Albert Camus de imaxinar a Sísifo feliz, converteuse en detonante para a escrita da reflexión “Imaxinar feliz a Dostoievski”, do 15 de agosto de 1991. O autor limíao reescribiu unha proposta sobre a problemática amorosa de Fiodor Dostoievski coa súa dona Maria Dimietrievna Isaieva baseada nos detalles ofrecidos por Anna Griegórievna no seu diario; unha segunda sobre un indulto *in extremis* de morrer no patíbulo aos vinte e seis anos; e unha terceira proposta cando, tras ser indultado do patíbulo, Dostoievski si fora feliz mentres estivera desterrado nunha aldea asiática como contou Henri Troyat.

A conmemoración do centenario do suicidio de Antero de Quental e a publicación dun conto de Antonio Tabucchi sobre o poeta luso foron o pretexto para a escrita da nota “Antero”, do 22 de agosto de 1991. Casares principiouna cun retrato con trazos físicos semellantes aos inseridos nos da sección “Con esta lupa” en *La Región* mais sen o carácter paródico remarcado naqueles polo debuxo de Siro López. O escritor limíao valorou a “eficacia narrativa” resultante da licenza poética elixida por Tabucchi para narrar o conto desde as “imaxes últimas que penetraran” no cerebro de Antero “a través dos ollos” antes de dispararse un tiro.

O descrédito da retórica nos planos da crítica e da creación literaria ademais da degradación intelectual e artística de críticos e escritores constituíron doutra volta o pretexto para a nota “De novo, Hemingway”, do 29 de agosto de 1991. O autor ourensán aledouse da recuperación lectora de Hemingway, tras anos deostado por considerar que “tanta sinxeleza non era compatible coa verdadeira literatura”, pese a contos tan salientables como *A vida breve e feliz de Francis*

⁴³⁵ O autor limíao referíase á “parte doméstica da súa personalidade que non ten nada que ver coa súa imaxe pública”.

*Macomber*⁴³⁶. Casares rememorou as dúas viaxes de Hemingway a Galicia⁴³⁷ e reiterou o amentado na precedente colaboración “Sobre Hemingway” sobre o que este aprendera sobre Galicia nesas viaxes, sobre todo que en Galicia “a morte non é un misterio que se busca e no que se medita, senón un perigo cotián que os homes aprenden a evitar”.

A publicación do primeiro volume do diario de Zenobia Camprubí propiciou a nota “Zenobia”, do 5 de setembro de 1991. Doutra volta nesta sección, o autor limíao puxo fin a rumores infundados que, de tanto repetirse, se percibían como verdades, neste caso sobre a relación entre Zenobia e Juan Ramón Jiménez. Dúas queixas⁴³⁸ reproducidas por Zenobia no seu diario serviron a Casares para rachar coas “moreas de contos e historias” sobre a parella, narradas desde a burla, a sátira ou o improprio, cando do diario de Zenobia se desprendía que Juan Ramón Jiménez era “un home enfermo e débil, cheo de manías, duramente castigado por unha especie de depresión crónica”, aínda que “Zenobia comprendíao e amábao”.

A crítica sobre a escaseza de humor, de ironía e de escepticismo no mundo cultural español reapareceu doutra volta na nota “Os soños de Caro Baroja”, do 12 de setembro de 1991, propiciada pola saída do prelo de *Los mundos soñados* do escritor vasco. Casares puxo como

⁴³⁶ Hemingway escribírao tras unha viaxe a Kenia en 1933, “onde os campos e os bosques dixo que lle recordaban a Galicia”. Entre os gustos de Hemingway estaba a cidade de Santiago – nomeada nun parágrafo suprimido de *As verdes colinas de África*–, sobre a cal escribira que era “a cidade máis bonita de España” e a súa catedral, “o monumento máis fermoso do mundo”. Esta alta consideración de Compostela explica que Hemingway bautizara como Santiago o heroe de *O vello e o mar*, como apuntou Edward F. Stanton.

⁴³⁷ A primeira viaxe de Hemingway fora en decembro de 1921, desembarcando catro horas en Vigo; visita que plasmou nunha crónica para *Toronto Star* e en cartas a amigos comentándolles que Vigo era “o sitio onde un macho podía vivir”. A segunda viaxe fora uns anos despois, visita que dedicou a pescar troitas no Tambre e a pasear durante catro días polas rúas de Compostela, hospedándose no antigo Hotel Suízo, como se recolle nunha placa sita na rúa Cardeal Payá.

⁴³⁸ Unha das queixas era sobre un ataque nervioso sufrido por Juan Ramón Jiménez no transcurso dunha cea en casa duns amigos na Habana en xuño de 1937, e a outra era sobre a “abulia enfermiza” do escritor no Nadal de 1938.

exemplo a Josep Pla e a Julio Caro Baroja⁴³⁹. Lembrou trazos específicos da bibliografía de Caro Baroja e valorou que, en cada lámina de debuxos do libro recensionado, plasmaba “ironía, o humor, a burla, e o escepticismo” combinados coa “intelixencia, a cultura e o gusto estético”, ademais dunha simpatía por Italia, admiración por Alemaña, nostalxia polo pasado do País Vasco no debuxo “Fue” e crítica de momentos históricos padecidos en España⁴⁴⁰.

Como cada outono, o Premio Nobel de Literatura era cita obrigada nas colaboracións desta sección debido á relevancia do galardón⁴⁴¹, de aí o título elixido, “O premio”, para esta nota publicada o 19 de setembro de 1991. Nesta ocasión, o escritor de *Xoguetes pra un tempo prohibido* detívose nas garantías literarias do Nobel pois, como acontecía en calquera premio, pesaban “prexuízos, gustos persoais, descoñecementos, presións...” e a formación do xurado⁴⁴². Casares criticou a omisión de escritores tan destacables como Leon Tolstoi, Marcel Proust, Jorge Luis Borges e sobre todo Galdós por máis que si mereceran o Nobel os galardoados Władysław Reymont, Thomas Mann, Luigi Pirandello, André Gide, T. S. Eliot, William Faulkner, Ernest Hemingway, Albert Camus e Boris Pasternak entre outros como José Echegaray⁴⁴³, a quen definiu como “un dos poucos peores escritores que hai no mundo”⁴⁴⁴.

⁴³⁹ Como Montaigne, Pla e Caro Baroja posuían personalidade propia, o que provocou que eles dous “foran denunciados polas súas arbitrariedades, é dicir, precisamente por aqueles aspectos do seu pensamento e da súa personalidade que menos se adaptan aos valores culturais establecidos” en España.

⁴⁴⁰ Casares aludiu ás “guerras carlistas e outras barbaridades similares”.

⁴⁴¹ O autor consideraba que “non hai ningún outro premio en todo o mundo que teña a importancia e transcendencia deste, pois acabou converténdose nunha especie de coroación pública universal” ata tal punto que “o nome do galardoado ascende á categoría de mito en vida”.

⁴⁴² Explicou Casares que o xurado dos Premios Nobel está composto, pese á “seriedade, a honestidade e a independencia da Academia Sueca”, por un total de “dezasete señores, non todos especialmente cualificados” que emiten o seu ditame ano tras ano.

⁴⁴³ Echegaray fora galardoado, segundo Casares, porque a Academia Sueca debía coñecer a súa obra só “por referencias” como o “entusiasmo con que unha burguesía ignorante e lacrimosa aplaudía en Madrid cada noite” pezas teatrais daquel “ilustre matemático metido a escritor”.

⁴⁴⁴ Así o afirma Casares parodiando a Juan de la Cova, inventor do trampitán e obxecto de interese literario e crítico para o autor limiao, quen o homenaxeou en varios artigos xornalísticos, na figura de Lorenzo –inventor do papapío para falar cos paxaros e as formigas no volume narrativo infantil *A galiña azul*– e así mesmo en libros colectivos e nas

A saída do prelo dunha autobiografía posibilitou a colaboración “Nina Berberova”, do 3 de outubro de 1991. Casares abriuna cunha reflexión a partir dunha fotografía –outra das paixóns casarianas– desta autora tirada por Dominique Nabokov. Como en colaboracións precedentes, o autor ourensán optou por resarcir o descoñecemento en España desta “grande da narrativa europea contemporánea” que si gozaba de prestixio en Estados Unidos e Francia. Resaltou a “forte personalidade”, “rexa vontade”⁴⁴⁵ e “riqueza humana admirable” de Berberova, cuxa narrativa se asemellaba tanto á súa “existencia marcada pola traxedia”.

O pretexto da publicación dun libro sobre a historia do Premio Nobel posibilitou que este reaparecese como temática na colaboración “As razóns dun premio”, do 10 de outubro de 1991, centrada no galardado Pablo Neruda. O escritor de *Os mortos daquel verán* principiou de novo a colaboración cunha anécdota protagonizada por Neruda en 1967⁴⁴⁶ cando errou ao coñecer que merecera o Nobel un latinoamericano⁴⁴⁷ e insistiu nos motivos para a concesión⁴⁴⁸ ou non⁴⁴⁹ do galardón, aos que aludira na colaboración “O premio”.

A saída do prelo dunha biografía sobre Marguerite Duras da autoría de Alain Vircondelet propiciou a segunda colaboración⁴⁵⁰

monografías *Vida, obra e milagres de Xan da Coba* (xunto con Xesús Alonso Montero) e *Biografía de don Juan de la Coba*, e tamén no prólogo “A épica da extravagancia”.

⁴⁴⁵ Casares exemplificou cun episodio relacionado coa súa idade e a súa xubilación académica na universidade de Yale que Berberova resolvera contestándolles ás autoridades académicas que toda a súa vida fora “unha especie de apátrida, carecía de certificado de nacemento e que polo tanto ignoraba cantos anos tiña”.

⁴⁴⁶ Na edición de *A ledicia de ler* transcribiuse erradamente o ano 1987.

⁴⁴⁷ Neruda pensara en si mesmo, cando o galardón recaera en Miguel Ángel Asturias, aloxado no seu mesmo hotel parisino.

⁴⁴⁸ En 1971, recibíuno Neruda, tras “un longo traballo de relacións persoais que o poeta soubo realizar con intelixencia durante moitos anos”, pese a equivocarse en 1966 ao querer unha exposición da súa obra nunha feira agrícola de Estocolmo, catástrofe que evitara Artur Lundkvist.

⁴⁴⁹ A Neruda en 1967 debido a que, pese a ser un gran poeta, era considerado así mesmo como “un pouco golfo, demasiado vaidoso e bastante informal”, se ben o que pesara na non concesión fora a súa militancia política, segundo se indica no libro da historia do Premio Nobel.

⁴⁵⁰ A primeira colaboración casariana propiciáraa a lectura dunha entrevista á autora francesa.

nesta sección sobre esta autora⁴⁵¹, intitulada “Marguerite”, e publicada o 17 de outubro de 1991. O autor limíao criticou que, a diferenza de España, as listas de libros máis vendidos si indicaban as preferencias lectoras. Aledouse de que Duras fora unha das autoras preferidas polo público, influído pola súa vida escandalosa⁴⁵² que si espertara receos na crítica⁴⁵³. Casares, unha vez máis resarce o descoñecemento de Duras polos lectores actuais ata que merecera o premio Goncourt 1984, pese a ser unha dos autores do século XX que mellor representaba o tema da soidade, “con tanta fondura e sabedoría”, como se apreciaba sobre todo na obra *La tarde de M. Andesmas*⁴⁵⁴.

A crítica de carencias proseguíu na recensión “Miles Davis”, do 24 de outubro de 1991. O autor limíao lamentou a falta de bibliografía musical en España sobre jazz⁴⁵⁵ e agradeceu o labor emprendido por Ediciones B, primeiro coa publicación dunha biografía de Charlie Parker escrita por Ross Russell e coa presente tradución desde o inglés da autobiografía de Miles Davis, escrita coa colaboración do poeta Quincy Troupe. Valorou que constituía “unha espléndida introdución ao jazz no seu conxunto” xa que “Miles é moitos músicos”⁴⁵⁶.

A saída do prelo dos guións radiofónicos escritos por Álvaro Cunqueiro para Radio Nacional de España desde 1956 propiciou a

⁴⁵¹ Duras fora obxecto dunha nova biografía da autoría de Frédérique Lebelley, de varias teses de doutoramento na universidade de Nanterre, ademais da estrea que estaba próxima dun filme baseado na súa novela *L'Amant* e da publicación das súas crónicas *Le Monde extérieur*.

⁴⁵² A escandalosa vida de Duras estaba motivada, entre outros episodios, por vivir desde hai anos cun homosexual e pola súa esaxerada afección ao alcohol, que provocara que estivese ingresada nun hospital de Neuilly entre 1988 e 1989 a causa dun coma profundo.

⁴⁵³ A crítica sobre Duras denunciou “a súa falta de potencia creadora e a limitación temática do seu mundo literario” e tamén os “durasismos” –denominación aplicada a “certos trazos característicos da súa prosa que só resultan soportables porque co tempo se converteron en peculiaridades estilísticas”.

⁴⁵⁴ Casares non precisou o título de forma directa mais si indirecta pois aludiu a que nela “describe a espera longa de M. Andesmas nunha tarde de verán” para comprobar se o lector descubría a obra con esta pista e para recomendarlle a súa lectura.

⁴⁵⁵ A bibliografía sobre jazz en España limitábase a unha colección da editorial Júcar que non suma novos títulos, a un estudo xeral de Joachim Berendt publicado polo Fondo de Cultura en México e a un dicionario publicado hai anos en Francia mais sen tentativas de verquese ao español.

⁴⁵⁶ O autor limíao baseaba a súa definición de Miles Davis en que evolucionara na música, desde os inicios no bebop, o paso polo jazz rock, a súa colaboración con Prince, e as súas propostas de jazz cool e de música modal.

nota “Máis alá do límite”, do 31 de outubro de 1991. O Casares contador de historias percíbese no primeiro parágrafo ao relatar o guión cunqueiriano emitido o 8 de agosto de 1956 e xurdido dunha estadia súa na localidade lucense de Baldrice. Tras este Casares escritor aparece o Casares crítico e lector que gozaba da obra recensionada por considerala un deses “libros que son capaces de facernos saltar sobre as limitacións que nos impón a realidade en que nos movemos continuamente”, e de Cunqueiro, pola súa virtude para a imaxinación⁴⁵⁷ e para lograr que os ouvintes radiofónicos contemplasen “o que hai máis alá das cousas”⁴⁵⁸.

A ignorancia reapareceu na nota crítica “Ovidio”, do 7 de novembro de 1991, propiciada pola publicación dun profesor universitario sobre as deficiencias culturais do alumnado e que trae á mente o disparate literario divertido dun alumno de bacharelato quen afirmara que “en Holanda, de cada catro habitantes, xeralmente un é vaca”⁴⁵⁹. O Casares docente, á marxe de considerar que “as probas de selectividade non serven para nada”, baseou a mala calidade do ensino do alumnado que chegaba á universidade na mala calidade das lecturas⁴⁶⁰, unha tacha da cultura moderna tristemente alonxada da cultura clásica e que desvalorizaba a cultura que requería esforzo⁴⁶¹.

A publicación en castelán de *Elizabeth and Essex* de Lytton Strachey constituíu o pretexto para a nota homónima “Isabel e Essex”, do 21 de novembro de 1991, por tratarse dun “deses libros que deixan labio”. O Casares contador de historias describiu no parágrafo inicial un cadro de Isabel I existente na londinense Galería Nacional de Retratos, antes de centrarse nos detalles que provocaron a execución

⁴⁵⁷ Cunqueiro abriu, segundo Casares, “relucientes buracos de luz no espeso muro que nos separa da marabilla, ese espazo soñado que el nos permite mirar”.

⁴⁵⁸ Para o autor limíao, ese espazo estaba “do outro lado do mundo, nese lugar mítico no que todos quixeramos vivir un día e a separación do cal nos causa tantos desacougos”.

⁴⁵⁹ Casares explicou que, andando o tempo, era un “alegato incontrovertible e contundente sobre a ignorancia xeneralizada” pois Holanda seguía a ter deficiencias escolares sobre todo en ciencias humanas.

⁴⁶⁰ O autor ourensán criticou que a mala calidade desas lecturas era por mor dos “métodos de venda e a propia concepción do libro como unha mercancia”.

⁴⁶¹ Lamentaba Casares que arraigase na opinión pública que “as cousas boas teñen que ser ademais sinxelas”.

pública do médico Ruy López por causa do favorito da raíña, Robert Devereux, conde de Essex.

Unha nova tradución ao español moveu o lector Casares a escribir a nota “Presenzas”, do 28 de novembro de 1991, dedicada ás *Presencias reales*⁴⁶² de George Steiner, outro autor descoñecido en España ata a publicación en 1973 dos ensaios literarios *Extraterritorial* grazas a Carlos Barral⁴⁶³. O novelista limiao matizou que *Presencias reales* seguía a liña audaz dos estudos de Steiner sobre Tolstoi e Dostoievski e de *In Bluebeard's Castle* ao preguntarse sobre a posible existencia da “experiencia artística sen a presenza dun sentido trascendente”. Precisou que Steiner, nunha primeira parte, desmontaba “o desconstrucionismo e os prexuízos ou os erros sobre os cales se asenta”, e nunha segunda refería “a arte como apertura ao outro”. Esta última premisa levou a Casares a retomar aseveracións de colaboracións precedentes nas que aseveraba que “a poesía nace da dor”, símbolo do sábado, se ben existía o utópico domingo, “día da esperanza”.

A publicación en italiano de *A revelación de Deus na realización do home* grazas a Editrice Borla deu pé a Casares á nota “Torres Queiruga”, do 5 de decembro de 1991, onde rememorou unha conversa entre Álvaro Cunqueiro e Andrés Torres Queiruga sobre os seus respectivos proxectos, que ouvira en primeira persoa canda a Ramón Piñeiro. O autor limiao lamentou que o dicionario de anxos fose outro dos proxectos non concretados por Cunqueiro⁴⁶⁴. Aledouse que a obra recensionada si vira a luz, pois sobre os anxos Queiruga⁴⁶⁵

⁴⁶² A súa lectura provocou en Casares que ese libro ía “marcar un cambio substancial no pensamento dunha época”, pese a Mario Vargas Llosa, tras a publicación orixinal en inglés dous anos atrás, publicase un artigo “escasamente informativo sobre o seu contido real” xa que salientaba “aspectos que resultaban desconcertantes e pouco claros”.

⁴⁶³ *Extraterritorial* pasara desapercibido naquela altura nas escolásticas españolas pois estaban “máis inclinadas cara ao estruturalismo e o marxismo que cara a un pensamento aberto e imaxinativo, preocupado polo texto en si e os seus valores e significados antes que sobre aspectos formais ou secundarios”.

⁴⁶⁴ Para Casares, o autor mindoniense sería quen de abrir con ese dicionario “un buraco no ceo, esa metáfora da felicidade sen fin na que el puxo algunhas palabras que nunca poderán perecer”.

⁴⁶⁵ Torres Queiruga tamén abría buracos no ceo, a través da “agudeza e a precisión dos conceptos”, segundo Casares.

pensaba no valor simbólico deles e “nas palabras que foran capaces de traducir á nosa experiencia humana aquilo que resulta inefable” mentres Cunqueiro “buscaba o chispazo estralante dunha invención feliz”⁴⁶⁶.

As cualidades de Miguel de Cervantes apareceron reiteradas na nota “Cervantes, de novo”, do 12 de decembro de 1991, propiciada pola saída do prelo do estudo *El Quijote y los libros de caballerías*, de Edwin Williamson e con prólogo de Mario Vargas Llosa. Doutra volta esta nota literaria sobre a escrita de Cervantes principia cun parágrafo literario do Casares contador de historias, no que sintetizou o argumento da novela e así mesmo o carácter inocente, nobre e desinteresado do personaxe don Quixote, froito da invención “literariamente xenial” de Cervantes. A reflexión do novelista de *Ilustrísima* detívose na crítica positiva da intelixencia e revolución cervantinas ao crear un personaxe tolo que transformaba a realidade nun “puro disparate”, e ao consolidar o xénero da épica pese a criticalo pois, como refirira Edwin Williamson e apoiou Casares⁴⁶⁷, “Cervantes conquistou a liberdade para sentir e expresarse ao sacar o xénero do didactismo en que estaba pechado”.

A derradeira colaboración no ano 1991 e a máis extensa desta sección, “O eco dos cantos antigos”, do 19 de decembro de 1991, presenta unha vez máis o xogo literario practicado por Álvaro Cunqueiro como obxecto de reflexión. A anécdota do “fermoso costume rural” conservado por Cunqueiro na súa casa viguesa de ter mazás “estradas polo chan, formando unha grosa alfombra encarnada e verde” deulle pé ao escritor limiao para criticar a incompreensión da súa vida e obra padecidas por Cunqueiro nos anos sesenta por parte dos defensores da “literatura comprometida”⁴⁶⁸, aos que respondera na

⁴⁶⁶ Cunqueiro confiaba na “capacidade metafórica das palabras, ese lume que ilumina na noite”.

⁴⁶⁷ Casares resaltou que Cervantes, ademais de criticar as novelas de cabalerías, tamén as imitou, sobre todo “o *Amadís* e os relatos de Chrétien de Troyes”.

⁴⁶⁸ Estes defensores erraban, segundo Casares, ao considerar, ao fío da doutrina de Sartre, que “o papel do escritor consistía en ser unha especie de axitador das conciencias no sentido máis pobre e simple da palabra, como se non houbera máis literatura posible que a feita por moralistas e políticos”.

sección xornalística que escribía para a revista *Destino*⁴⁶⁹. Casares valorou que “para Cunqueiro, a literatura é a expresión dese mundo fantástico que xorde da imaxinación, pero que ten entidade real e que é capaz de mesturarse coa propia vida do home”⁴⁷⁰, como o propio autor mindoniense verbalizaba lembrando un episodio de *Kalevala*⁴⁷¹. A realidade, na obra do mindoniense, estaba segundo Casares na “representación que dela podemos facer a través do mundo mental das ideas”. A dificultade de comprensión do lector común desta sección de *La Voz de Galicia* xustifica que Casares explique polo miúdo que a concepción idealista e literaria –non tanto platónica– de Cunqueiro distaba de ser unha mera licenza poética e atendía a que “as palabras carecen de sentido, se previamente non foron cargadas coa imaxe do obxecto que representan” ata o punto de que “os nomes, incluso os de persoa, poden chegar a influír dun xeito determinante na vida da xente”. Casares concluíu que o xogo literario de Cunqueiro buscaba “encontrar o segredo da vida” aínda que empregase o eco dos cantos antigos⁴⁷² de Homero, Shakespeare e Chrétien de Troyes pois estes mitos universais “son de todos”.

As derradeiras dezaseis colaboracións da sección “A ledicia de ler”, as correspondentes ao ano 1992, apareceron publicadas unha vez máis de forma simultánea entre xaneiro e xuño con vinte e dúas columnas esporádicas da sección “Á marxe” –a cal se converteu en sección fixa diaria a partir do 9 de xuño de 1992 e sumou ata o peche dese ano 1992 duascenas cinco columnas máis–, co conto infantil *Toribio ten unha idea*, co estudo *Fermín Bouza Brey*, coa edición

⁴⁶⁹ Nun artigo desta revista Cunqueiro explicara –pese a que “moitos non souberon comprender”– a súa maneira de entender a natureza da literatura e a función do escritor. O mindoniense aclarara que o seu xogo literario consistía en “axudar o home dos seus días”, ou sexa, en “atopar un refuxio para o corazón” segundo o expresa Casares para referirse ao refuxio dos soños, entendidos como “unha estratexia para a resistencia” xa que posibilitaban que as persoas “reparamos as forzas que fomos perdendo”.

⁴⁷⁰ Como afirmou o mindoniense, o home era “o único ser que se atormenta e sofre por cousas que a razón lle asegura que non existen”.

⁴⁷¹ O heroe Wainamoinen era “incapaz de rematar a nave que está construíndo porque non sabe a palabra coa que pode facer a proa e a palabra que necesita para perfilar a quilla”.

⁴⁷² Casares intitula a colaboración cunha cita cunqueiriana coa que o personaxe de Ulises explicaba como recoñeceu o rei de Argos: “Os meus mestres puxéronme no corazón o eco dos cantigos antigos”.

literaria *Poesía Galega Completa*. Curros Enríquez, coa edición crítica *Cartas para os amigos*. Ramón Piñeiro, e co artigo “As miñas primeiras lecturas” na revista *Papeles de literatura infantil*.

A primeira das reflexións, “A polémica sobre Paul de Man”, do 2 de xaneiro de 1992, estivo motivada pola saída do prelo de *Signs of the Times: Deconstruction and the Fall of Paul de Man*, da autoría de David Lehman. Como vimos apuntando respecto á escrita das últimas colaboracións, o autor ourensán encomeza a reflexión cunha anécdota representativa do enfoque elixido para abordar a temática e que así mesmo serve de contexto para o lector desta sección. Esta vez a ollada casariana respondeu a unha constante na súa escrita: a defensa da liberdade e a loita contra a incompreensión dos criticados en base a prexuízos –presente desde o inaugural volume narrativo *A galiña azul*–, en liña coa decisión de Jacques Derrida de escribir “un teimoso alegato en defensa da obxectividade e contra a manipulación maniquea”⁴⁷³. Este aspecto tamén o practica Casares, segundo temos apuntado ao comentar colaboracións precedentes, cando critica o descoñecemento dalgúns autores debido a unha errada lectura política das súas obras. O final da reflexión tamén responde ao modelo de columna literaria da sección “Á marxe” desde que se convertera en sección fixa diaria o 9 de xuño de 1992: Casares concluíu a colaboración xornalística cunha máxima a modo de sentenza e que sorprende o lector, pois este non agardaba o xiro no desenvolvemento previo do contido. Neste caso o autor limíao, pese a apuntar a existencia dunha recensión de Louis Ménard para *The New York Review of Books* que denotaba “o interese e o valor” da obra de David Lehman, situouse próximo ao alegato de Derriba e cualificou de probable fracaso a premisa de partida de Lehman⁴⁷⁴.

O subxénero memorialístico regresou a esta sección na nota literaria “Unha biografía”, do 9 de xaneiro de 1992, propiciada pola nova da reedición do “mellor estudo” sobre a vida de William

⁴⁷³ O apéndice de Derrida xurdira tras unha chamada telefónica dun amigo comunicándolle que existían máis dun cento de artigos que Paul de Man publicara durante a guerra mundial “con contido claramente pro-nazi e anti-semita” e inserido en *Memorias para Paul de Man*, título da edición en español de 1989.

⁴⁷⁴ Esa premisa consistía en probar a relación directa entre a ideoloxía xuvenil de Paul de Man e o seu pensamento posterior.

Shakespeare escrito por Sam Schoenbaum e verquido sen éxito⁴⁷⁵ ao español grazas a Astrana Marín en 1985. O escritor limiao, como en colaboracións anteriores, aproveitou para informar sobre a calidade da obra recensionada, “de lectura obrigada”. Recomendou evitar abondosos traballos que pecaban de “disparates” ou de “especulacións”⁴⁷⁶ sobre a polémica biografía de Shakespeare e, pola contra, ler outros estudos de relevancia aínda na altura de 1992 escritos por autores “sen máis pretensións que as anunciadas modestamente no título”, caso de *Shakespeare para españoles* de Charles David Ley, de *El mundo vivo de Shakespeare* de John Wain e sobre todo a recreación de Hamlet por parte de Álvaro Cunqueiro, quen tamén escribira un artigo en 1964 na revista *Grial* que “debera figurar entre os mellores” escritos sobre a biobliografía de Shakespeare.

O descoñecemento e incompreensión sufrido por relevantes autores no seu tempo centrou de novo a reflexión “Sobre teatro”, do 16 de xaneiro de 1992, a modo de homenaxe a “un dos mellores dramaturgos” do século XX, Ramón M^a del Valle-Inclán, que os lectores de 1992 estaban a descubrir nas *Comedias bárbaras*. O autor de *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas* ofreceu unha semblanza teatral do autor arousán, a cal principiou cunha anécdota⁴⁷⁷ como nas colaboracións xornalísticas da sección fixa “Á marxe” para informar os lectores de *La Voz de Galicia* do interese teatral de Valle-Inclán. Xustificou os reiterados fracasos pola incompreensión do público asistente á estrea de pezas como *La marquesa Rosalinda* e *Divinas palabras*, ás representacións do teatro El Cántaro Roto que fundara no Círculo de Bellas Artes, e aos seus papeis como autor ocasional en *La comida de las fieras* de Jacinto Benavente en 1898 e

⁴⁷⁵ Casares sinalou que “pouco despois da súa aparición víanse exemplares desa obra nos saldos, cando non tristemente perdidos nos andeis das librerías”.

⁴⁷⁶ A inicial ocorrencia de Delia Bacon, quen afirmara que “o nome do autor de *Hamlet* era o pseudónimo do seu ilustre avó”.

⁴⁷⁷ O teatrño familiar El Mirlo Blanco representaba na casa madrileña de Pío Baroja pezas fóra da escena española, “daquela dominada en parte polas astracanadas de Pedro Muñoz Seca e non liberada aínda dos dramóns posrománticos do inefable don José Echegaray, nada menos que Premio Nobel de Literatura”; escolla esta última que criticara o autor limiao na xa descrita colaboración “O premio”.

interpretando a Brígida de *Don Juan Tenorio* no amentado teatro familiar de Pío Baroja. O interese de Casares pola produción dramática de Valle-Inclán proseguíu tres anos despois no artigo “Valle-Inclán, entre a arbitrariedade e o absurdo”.

Valle-Inclán e o subxénero memorialístico continuaron na nota literaria “Aquela furia”, do 30 de xaneiro de 1992, xurdida dunha anécdota contada por Pierre de Luz respecto á biografada Isabel II. O autor ourensán lembrou obras literarias nas que aparecía representada esta raíña e a súa corte, caso de varios *Episodios nacionales* de Benito Pérez Galdós, nos que bebeu Valle-Inclán sobre todo en *La de los tristes destinos* para o seu inacabado ciclo *El Ruedo Ibérico* estudado por Leda Schiavo. Precisou que Galdós retratara a Isabel II cunha actitude “máis humana e comprensiva” que Valle-Inclán, quen mantiña a “inquina política que lle colleu á corte isabelina nos días mozos da súa activa militancia carlista” e trasladáraa en furia no retrato da raíña nas súas obras.

Juan Ramón Jiménez reapareceu na nota literaria “O poeta e as novicias”, do 6 de febreiro de 1992, para desterrar Casares un rumor reiterado sobre a súa “inocencia e falta de interese polas mulleres”, repetido por Paulina Sanchidrián nun artigo de 1992. O autor limíao exemplificou o erro do rumor con referencias biográficas propias que o poeta inserira en *Arias tristes*, caso da “presenza reiterada das túnicas brancas” que non eran froito da fantasía senón da estadía de Juan Ramón Jiménez no madrileño Sanatorio do Rosario para tratarse de neurose tras a morte repentina de seu pai e onde namorara “perdidamente de dúas ou tres novicias”, o que dotou de “enorme carga sensual” a *Arias tristes*.

A preocupación por dar a coñecer os autores galegos en coidadas edicións e traducións, presente desde a primeira colaboración desta sección, reapareceu na reflexión “Tradutor”, do 27 de febreiro de 1992, propiciada pola saída do prelo dun artigo de Xosé A. Palacio, publicado nos *Cadernos da Lingua* da Real Academia Galega, sobre o “despropósito” perpetrado nunha recente tradución dunha obra de Cunqueiro. O enfado de Casares era tal que arremeteu de forma categórica contra o elevado “número de indocumentados e audaces que se teñen achegado ao galego como tradutores sen ter uns

coñecementos rudimentarios desta lingua”. Criticou que cometeran esa “canallada” debido a “unha falta de consideración e unha falta de rigor que é inherente a unha certa bazofia cultural hispana, prepotente e ignorante, non segura de si mesma”. O ton rudo e crítico de Casares estendeuse á súa petición final para que o “responsable deste desvarío” fora considerado “xa de forma definitiva como alguén que non pode traducir textos do galego”. Exemplificouno reproducindo Casares no cuarto parágrafo da súa reflexión aberrantes fragmentos verquidos por este tradutor desde o galego ao castelán.

De novo, un dos escritores merecedores do Premio Nobel por méritos abondo converteuse en obxecto da reflexión “Pasternak”, do 12 de marzo de 1992, xurdida das memorias de Olga Ivinskaia publicadas en castelán. O autor limiao consideraba un “alegato contra a ignominia” os episodios narrados pola súa amante respecto á presión padecida polo escritor soviético das autoridades soviéticas para que renunciase ao galardón sueco un ano despois de publicarse *O doutor Zhivago* en Milán e que provocaran así mesmo a súa expulsión da Unión de Escritores Soviéticos. Casares dirixiu a súa crítica contra a autoridade mal exercida –como en colaboracións precedentes e en obras literarias como *A galiña azul*– representada no caso de Pasternak polo réxime soviético e por escritores como K. Zelinski, Viktor Pertsov, Galina Nikolaieva e sobre todo Sergei Smirnov.

O subxénero memorialístico da biografía como fonte de coñecemento de personaxes singulares e de costumes asentados en determinados momentos históricos, neste caso grazas á publicación da biografía escrita por André Maurois, posibilitou a nota literaria “Childe Byron”, do 19 de marzo de 1992. Por diante da importancia da súa amiga Augusta na excesiva vida amorosa de Byron, e da estadía do poeta en Venecia, o autor limiao cualificou a Byron como cínico e tolo mais sobre todo como un ser libre, “ás veces incluso inocente” e co privilexio de posuír unha fortuna que lle permitira gozar da vida desexada, ata o punto de que “a mellor obra de lord Byron é a súa propia existencia”.

O interese casariano porque os lectores de *La Voz de Galicia* coñecesen a figuras descoñecidas para en público en xeral explica que escribise a nota literaria “Enrique Sordo”, do 26 de marzo de 1992,

como recoñecemento á crítica que este exercera na revista *El Ciervo* ata o seu recente falecemento. O narrador ourensán realizou un retrato de Sordo no que salientou a súa modestia e timidez, o aprecio dos compañeiros do xurado dos Premios da Crítica que el cofundara, o seu sentido de humor, as graciosas anécdotas que contaba, a súa paixón pola xeografía gastronómica e vinícola española e a súa “personalidade humana, sempre tan grata”.

Juan de la Cova y Gómez⁴⁷⁸, exemplo do arquetipo do poetaastro segundo Curros Enríquez en *O divino sainete*, reapareceu nesta sección por mor da escrita por encargo, de Casares e Xesús Alonso Montero, da monografía *Vida, obra e milagres de Xan da Cova*, aludida na nota “Un mito”, do 16 de abril de 1992. A manifesta tenrura que lle provocaban personaxes cualificados de tolos polos demais en base á orixinalidade do seu comportamento xustifica o interese de Casares por estas figuras, recorrentes na súa escrita e ás que representaba como símbolo de liberdade e de reacción crítica á autoridade mal entendida. Así o reflectiu no caso de Juan de la Cova y Gómez, a quen se referiu como “don Juan” e retratou con dozura, ao definilo como “un home pouco intelixente, quizais co xuízo algo alterado” que un bo día “bate na teima de converterse en poeta e dramaturgo, para o cal lle faltan as máis elementais condicións”⁴⁷⁹. Looou que, grazas ao “interese de moitos dos contemporáneos”, se convertese nun primeiro momento en “mito local” e despois nun “mito literario” sobre quen escribiran, ademais do amentado Curros Enríquez, Vicente Risco, Victoriano Taibo, Xosé Filgueira Valverde, Xesús Alonso Montero, Manuel María, e José Ángel Valente entre outros. Fronte a colaboracións anteriores e posteriores nas que o autor limiao reiterou a Juan de la Cova como inventor do trampitán –fonte de inspiración para a escrita de *La saga/fuga de J.B.* de Gonzalo Torrente Ballester segundo Casares–, nesta nota literaria é onde por

⁴⁷⁸ Este era o nome real do toliño que “servía de mofa aos señoritos de Ourense”, por máis que Curros Enríquez o galeguizara, e que apareceu aludido por vez primeira na colaboración xornalística “Pero no chocean” publicada en *La Región*, onde Casares o catalogara de poeta sen éxito –como Emilio Romero–, e aclarara aos lectores que era “el ourensano aquel que inventó el idioma trampitán y que redactaba en verso los informes periciales”.

⁴⁷⁹ Juan de la Cova creara “unha serie de poemas e dramas carentes de sentido, sen relación de ningún tipo con iso que entendemos por literatura”.

vez primeira Casares explicou en que consistía o invento do “pirandárgallo”⁴⁸⁰ que deu pé ao comezo da lenda “disparatada ou pintoresca” sobre este toliño ourensán.

A criticada novela española dos anos cincuenta ocupou a nota literaria “Novelistas”, do 23 de abril de 1992, xurdida ao fio dos comentarios necrolóxicos sobre Juan García Hortelano, a súa obra e a súa xeración. O escritor ourensán criticou que se menosprezara “a xeración da verza”⁴⁸¹ pois aquela década “foi un período bastante positivo”, con obras “estimables” como as de García Hortelano – “escritor relevante do seu tempo” aínda que non figurase na “historia da novela española como un xenio”–, *El Jarama* de Sánchez Ferlosio, *Los bravos* de Fernández Santos e contos de Ignacio Aldecoa, que soportaban o paso do tempo mellor que “a pomposa e soberbia fornada de novelistas que a sucedeu”.

A emigración galega que triunfou nos países de acollida en América do Sur foi obxecto temático da nota “Nélida Piñón”, do 30 de abril de 1992, escrita á sombra do éxito de crítica que estaba a alcanzar en 1992 en Estados Unidos a novela *A República dos Sonhos* do ano 1984, e motivada pola saída do prelo da tradución ao español publicada en Colombia. O novelista ourensán lembrou que Nélida Piñón a escribira inspirándose na súas vivencias familiares e culturais na súa terra galega de orixe, Carballedo (Cotobade); e que fora a primeira muller en ocupar unha cadeira na academia brasileira de escritores grazas a “unha obra narrativa unanimente loada polos críticos e os lectores” e coa que despois conquistou Europa e Estados Unidos.

A tradución tardía ao español dunha “obra mestra” sesenta anos despois da súa saída do prelo, *Saint Jean de la Croix et le problème de l'expérience mystique*, de Jean Baruzi, motivou a escrita da nota literaria “Juan de la Cruz”, do 7 de maio de 1992. Para salientar a importancia desta obra, Casares contou unha conversa de Henri

⁴⁸⁰ Casares definiu ese invento como “unha especie de globo que permitía viaxar sen esforzo nin gasto grazas ao movemento de rotación da terra”.

⁴⁸¹ A esa xeración acuñaráa así “alguén dotado de bastante enxeño e pouco sentido da xustiza”. Baixo ese nome pasou a denominarse nos “ambientes culturalmente refinados do país” e tamén por parte dalgúns dos seus integrantes, “que se zurraron a si mesmos con entusiasmo”.

Bergson co seu candidato á cátedra, Jacques Chevalier, criticando o libro de Baruzi –candidato que finalmente ocupou a cátedra–, que tamén menosprezaran na súa época sobre todo “medios intelectuais católicos do seu país” ao considerar que “reducía a experiencia mística a metafísica”, aspecto este último ao cal respondeu Baruzi no prólogo á segunda edición.

O recoñecemento alcanzado por Nélida Piñón deu pé a unha nova reflexión, “Un galego de fóra”, o 14 de maio de 1992, centrada en Caro Varo, “un galego digno de ser lido”. O autor limíao criticou “a endogamia que tantas veces se practicaba nos medios informativos relacionados coa cultura galega” nos que non se falaba de galegos recoñecidos noutros países. Salientou que Carlos Varo, autor da novela *Rosa Mystica* eloxiada pola crítica española e do ensaio *Génesis y evolución del Quijote*, merecera o prestixioso galardón Isidro Bonsoms, á parte de ser “un home de conversa agradable, enxeño agudo e humor tan intelixente como corrosivo”.

A relectura “fortuíta” da peza dramática *El tragaluz* propiciou a nota literaria “De teatro”, do 21 de maio de 1992, onde Casares criticou as “eivas” do teatro de Antonio Buero Vallejo. O escritor ourensán recoñeceu que a posta en escena non o cativara cando acudira á estrea en Madrid pese ao “entusiasmo do público”. Esta relectura confirmáralle as “limitacións” do teatro de Buero e que estiveran “ocultas só ocasionalmente pola clara intención política que as animaba”⁴⁸², caso do “carácter melodramático”, “a solemnidade do ton moral”, os personaxes “esquemáticos, convertidos tantas veces en símbolos ou arquetipos”⁴⁸³, recursos empregados nas pezas *En la ardiente oscuridad*⁴⁸⁴ e *La fundación*. Casares criticou sobre todo que en *El tragaluz* Vicente fora culpable, polo feito de subir ao tren cando

⁴⁸² Para Casares, os eloxios á obra de Buero xustificáranse “polo seu contido ético e pola postura honesta e valente que o seu autor adoptou en contra da ditadura”.

⁴⁸³ O recurso do esquematismo resultaba “moi útil para transmitir unha determinada mensaxe” pero para Casares era “mortal á hora de caracterizar uns seres que despois de todo están feitos para que representen un anaco de vida diante dos espectadores”.

⁴⁸⁴ O autor limíao citou entre os recursos empregados por Buero nesas pezas, o de “converter un crítico de arte pouco honesto nun impostor polo procedemento de descubrir que é daltónico” ou o de “converter un cego no elemento lúcido que lles descobre aos demais compañeiros de infortunio a traxedia da súa condición”.

o resto da familia non o conseguira, da “miseria da familia, a morte dunha irmá, a loucura do pai e a morte do propio Vicente”. Casares consideraba que Vicente non podía cargar con tanta culpa xa que daquela só tiña dez anos e porque os personaxes, aínda que para Buero foran símbolos, “deben parecerse á realidade”.

A derradeira das colaboracións, “Punto”, do 4 de xuño de 1992, serviu de balance da sección “A ledicia de ler” e constituíu unha autopoética da tipoloxía das colaboracións e das intencións coas que nacera a sección case vinte anos atrás. Casares aclarou que a concibira para “facer recensións e comentarios de libros” e sinalou dúas etapas: unha primeira na que buscara “fomentar a lectura do libro galego e de fundar unha crítica periodística sostida e regular” e unha segunda para reproducir “reflexións que a un lle inspiraban determinadas lecturas alonxadas dos círculos trazados pola moda”. A postura de ser escéptico profesada por Casares levouno a confesar que esta sección non resultaba “de grande utilidade” nin eficaz polo paradoxo de “falar de libros nun país onde se le tan pouco” mais apostara por non abandonar esta tarefa pois contribuíra a “mellorar a aceptación do libro galego entre os lectores” de *La Voz de Galicia*. Pese a que esta colaboración derradeira marcou un “punto e á parte”, Casares comunicou aos lectores que seguía a colaborar no xornal coruñés con outras colaboracións súas “falando doutras cousas”, caso das recollidas nas variantes da sección “Á marxe”⁴⁸⁵ que comentaremos nas vindeiras páxinas.

3.3.2 Primeiros pasos da columna “Á marxe” (30 abril 1982-4 xuño 1992)

Carlos Casares principiou as súas colaboracións xornalísticas en *La Voz de Galicia* o 5 de xaneiro de 1975, data de arrinque da descrita páxinas atrás sección “A ledicia de ler” que mantivo activa ata o 4 de

⁴⁸⁵ As seccións que consideramos variantes de “Á marxe” son as seguintes: “Ao marxe” entre o 30 de abril e o 4 de outubro de 1982, “Á marxe” entre o 30 de xullo de 1982 e o 4 de xuño de 1992 (xa que o 9 de xuño de 1992 se converteu nunha sección diaria), “Día a día” entre o 4 de xuño e o 29 de setembro de 1987, e “A tertulia” entre o 22 de outubro de 1987 e o 26 de maio de 1988. Ao describir as colaboracións nas seguintes páxinas xa detallaremos as semellanzas e diferenzas destas seccións con “A ledicia de ler” e “Á marxe”.

xuño de 1992, adiantando na derradeira, “Punto”, que os lectores seguirían a atopalo no xornal coruñés mais “falando doutras cousas”. A duración temporal de “A ledicia de ler” durante case vinte anos e as mudanzas internas na estrutura e final da sección causaron un parón durante a súa publicación —entre o 28 de maio de 1987 e o 17 de xuño de 1990. Esta pausa determina a existencia de dúas etapas —segundo matizou o propio Casares na citada colaboración “Punto”— e a publicación simultánea desde 1982 desta sección canda a outras do mesmo xornal coruñés.

Estas últimas colaboracións constitúen variantes no contido e na estrutura de “Á marxe”, publicada como sección fixa e diaria entre o 9 de xaneiro de 1992 e o 9 de marzo de 2002 e pola que mereceu o Premio Afundación de Periodismo Julio Camba 1995 e o IV Premio Roberto Blanco Torres de Xornalismo de Opinión. Ditas colaboracións presentan certas semellanzas con algunhas colaboracións de “A ledicia de ler”, por aparecer case todas elas no suplemento “*cuaderno de CULTURA*”, coordinado por Arturo Lezcano— e noutros xornais non galegos. Así mesmo publicáronse canda a súa obra literaria, entre outras facetas desenvolvidas polo autor limiao —editor literario, conferenciante, xestor da Editorial Galaxia, director do Consello da Cultura Galega, entre outras—, como iremos precisando nas seguintes páxinas ao describir estas colaboracións xornalísticas.

“**Ao marxe**” foi a primeira desas seccións coas que o autor ourensán probou un novo nome e unha nova estrutura. Un acontecemento próximo á realidade inmediata de Casares desencadea a escrita da columna, o contido prosegue a liña de loanza ou crítica existente nas colaboracións da segunda etapa de “A ledicia de ler” e o final da columna contén unha máxima reflexiva das ideas desenvolvidas na parte central. Estes aspectos sorprenden por contrastar coa irregularidade na publicación —sen data semanal concreta mais sempre na mesma páxina 3, dedicada ás “Colaboraciones” en *La Voz de Galicia* e ás tiras humorísticas de Forges— e a escasa duración da mesma, algo máis de cinco meses, os comprendidos entre o 30 de abril e o 4 de outubro do ano 1982. Nese ano Casares asinou o “Prólogo” para o volume 2. Narrativa de *Álvaro*

Cunqueiro. Obra completa, e estaba a traducir ao galego oito narracións infantís xa citadas que verían a luz en 1983 nas coleccións “O dragón vermello” e “Os libros da gata” da editorial Argos Vergara.

O formato da columna é igual que o de “Á marxe” esporádica e o das colaboracións non adscritas a sección. Aparece primeiro o nome da sección en maiúsculas, negriña e con aliñación centrada; despois o nome da columna a maior tamaño, en letra redonda e negriña e tamén con aliñación centrada; e ao final o nome do autor en maiúsculas de menor tamaño que o nome da sección, en redonda e con aliñación dereita.

As doce columnas publicadas en “Ao marxe” apareceron publicadas de forma simultánea ás da sección “A ledicia de ler”. Foron ás únicas escritas en galego na citada páxina 3 de *La Voz de Galicia*. Casares compartiuna co humor gráfico de Forges e coas colaboracións en castelán de Emilio González López, José Luis Meilán Gil na súa “Opinión pública”, Augusto Assía na súa “Carta aberta de Augusto Assía”, Mariano Tudela, Raymond Aron, Néstor Luján e Domingo García Sabell.

A inaugural “A arte da tertulia”, do 30 de abril de 1982, principiou a sección “Ao marxe” cun aspecto salientable e definitorio da personalidade do autor limiao, o de contador de historias que mesmo levou Henrique Monteagudo ao título da biografía sobre o seu amigo Casares (Monteagudo, 2017a). Este trazo desenvolvíao como faceta para os seus íntimos amigos no espazo privado dun parladoiro (Basanta, 2012: 17). Estaba convencido de que a xeografía cultural de Galicia e das súas xentes se convertera “no marco ideal para a construción de pequenos relatos fragmentarios” (Casares, 2002⁶; 2008: 162) xa que “a existencia colectiva se foi conformando día a día como relato, non como acontecemento” (Casares, 2002⁶; 2008: 162).

Esta primeira colaboración trae á mente o Casares estudante de bacharelato no Seminario Menor que asistía regularmente aos parladoiros de Vicente Risco no ourensán Café Parque e tamén na taberna de Tucho denominada O Volter⁴⁸⁶. Casares lamentaba a perda

⁴⁸⁶ Neste café reuníase un grupo de mozos vinculados ás artes plásticas (e coñecidos como “Os Artistiñas”, pola súa mocidade, dos que formaba parte Bucíños, xunto con Xaime Quessada Porto, Xosé Luis de Dios, Acisclo Manzano e Arturo Baltar) e á literatura (no caso de

de *tertulias* na cidade de Ourense e a súa asistencia a unha das que pervivían nos “salóns dunha nobre sociedade recreativa e cultural”. Deste Liceo Ourensán foi impulsor e membro activo ao longo da súa vida en todas as actividades organizadas por esta entidade, sobre todo as vinculadas á literatura galega. O trazo dialogante de Casares explica o seu interese por estes parladoiros aos que acodían “homens distantes uns dos outros por edades, pensares e saberes” co vínculo común do “pracer incomparable da conversa intrascendente, do falar por falar”, os cales practicaban a diario e con entrega “ao arte exquisito do diálogo”. Este parladoiro no Liceo ourensán caracterizábase —á parte da variedade temática común aos parladoiros— por fuxir da “maledicencia”, o que para Casares constituía un plus, xa que “non deixa de ser un mérito tan raro como admirable, neste reino onde tan ben se fala mal da xente”. Consideraba o trazo definitorio “a boa armonía” duns homes afastados nas ideas políticas, das cales falaban “con paixón, sin que a política consiga separalos”. Era tal a importancia para Casares do poder da palabra —presente nas colaboracións en prensa desde a primeira colaboración esporádica en *La Región*, “La crisis de la palabra”, e sobre a que volveu no artigo “Sobre cafés e tertulias en Pontevedra”— que non explicou este milagre en base á amizade. Entendeuno como consecuencia “do culto que todos eles lle rinden ao deus todopoderoso e magnánimo da palabra”, cuxo rito máis nobre era a cortesía.

“A nova cultura”, do 2 de maio de 1982, presenta unha maior extensión e distinto formato —o corpo da colaboración aparece escrito en letra cursiva e os títulos dos subapartados en negriña— e estrutura —un introito contextual e dous subapartados intitolados. A temática xa era coñecida para os lectores de “A ledicia de ler” pois o autor ourensán criticou “o experimentalismo narrativo” —propio da denominada Nova Narrativa Galega sobre a que foi reticente con que o incluíran (Freixanes, 1976: 284-285) aínda que rematou admitíndoo (Tarrio, 2003: 115-145). Tamén lamentou o “xeometrismo vangardista da pintura e a escultura” e o “verbalismo intrascendente da filosofía”. Casares alédouse do retorno á “novela ben contada”, lonxe dos

Casares), segundo manifestou o propio autor limiao na semblanza “Aquel Rapazote”, e na reflexión “A tertulia de Vicente Risco”.

“discursos narrativos saídos do fragmentarismo da segunda década do século” pois entendíao como un “exercicio de humildade” —título do primeiro epígrafe— contra “os dogmatismos”. Si lle recoñeceu ao “joycismo” a súa “grandeza”. Percibiuno sobre todo como unha crítica ao “infantilismo rotundo de aquelas aseveracións categóricas que sentenciaban a morte da novela”, entre outras mortes, como a “morte do arte e a morte da filosofía. E incluso a morte do home e da historia”. Congratulouse da posibilidade de “ler novelas de aventuras” de novo. Preocupáballe “a noz do problema” —segundo epígrafe— xa que non se sabía quen ía escribir esas novas novelas.

A pintura —aludida nunha colaboración anterior— reapareceu na terceira colaboración, “María Blanchard”, do 5 de maio de 1982. Fíxoo como temática principal ao fio dunha exposición de pinturas da artista Blanchard que se preparaba en Madrid para homenaxeala con motivo do centenario do seu nacemento o ano anterior e do cincuentenario do seu falecemento. Casares partiu da anécdota dos trazos que lle atribuíu Lorca⁴⁸⁷ e da lembranza da impresión que lle causara anos atrás a ollada do cadro “Niña orante” no Museo de Arte Contemporáneo de Madrid. Buscaba resarcir a Blanchard persoa indefensa perante os insultos recibidos⁴⁸⁸ en base á súa aparencia física —por mor do tropezón de súa nai embarazada ao tentar subir a unha calea. Explicou que estes condicionaron a súa vida adulta, na que a arrouparon e “salvaron”⁴⁸⁹ amigos artistas —Juan Gris, Diego Rivera, Max Jacob, Apollinaire e Manolo Hugué entre outros—, se ben “en Francia seguían insultando polas rúas”.

Unha viaxe recente en tren serviu de excusa para a escrita da cuarta colaboración case homónima “Viaxar en tren”, do 8 de maio de 1982. O autor limíao comparou os contras de viaxar en coche, en barco ou en avión e os pros de viaxar en tren. Casares concebía o feito de viaxar en base ao espazo, pois implicaba “pasar sempre por algún

⁴⁸⁷ O autor de Fuente Vaqueros (Granada) cualificaba a Blanchard como “unha muller fea e chepuda” —datos que corroborou o propio Casares— e coa “mata de pelo máis fermosa que houbo en España”.

⁴⁸⁸ Estas descualificacións tiñan tal envergadura que “os nenos andaban detrás dela polas rúas, a xente mirábana con curiosidade zoolóxica e con recelo, moitos decíanlle insultos”.

⁴⁸⁹ Blanchard, por estar “ferida e amargada”, abandonou España “para sempre” e marchou a París tras rematar a Primeira guerra mundial.

sitio” e na viaxe en tren posibilitaba que o tempo adquirira “o seu verdadeiro valor e a súa duración máis precisa”⁴⁹⁰. O lector Casares aledábase que o tren lle permitira “gozar de moitos praceres, como ler un libro ou pensar en nada”, ademais do “pracer altamente refinado de descabezar un soniño a calquera hora, cando veña” e de durmir “con decencia, con aspecto beatífico”. Criticou que o coche só permitía andar, a viaxe en barco era “demasiado de interiores”, e o avión “cambia tempo por espacio”.

A saída do prelo da edición facsimilar de *El Cantón Murciano*, que se publicara entre xullo e novembro de 1873, propiciou a escrita da colaboración “Os cantonales”, do 11 de maio de 1982. Motivouna o nomeado interese do autor limiao polos *tolíños* desde o pioneiro volume narrativo infantil *A galiña azul*. Esta “crónica fascinante dunha increíble tolada”, tan do gusto casariano, permitiulle criticar que este “episodio grotesco”⁴⁹¹ en realidade era un exemplo máis na “historia dun país acostumado a disparates como éstos”. O Casares lector preocupado polo uso da linguaxe na prensa e na obra literaria — segundo remarcamos ao comentar abondosas colaboracións de “A ledicia de ler”— recoñeceu “certa gracia” á “trapallada verbal” da “linguaxe grandilocuente empregada por aqueles toliños”. Percibíaa desde o “candor dunha utopía entre inocente e parva”. Confesou que se se miraba de preto “amosa o rostro deforme dunha terrible traxedia”. Criticou unha constante na historia de España: cando se vía “a esperanza de impoñer a razón, de normalizar a convivencia ou de desterrar o sangue do noso chan, aparecen estes xinetes mouros da maldición”. Matizou que en 1873 foran os cantonais de Cartagena e en 1982, os terroristas de ETA. Aludiu a estes ao final da colaboración,

⁴⁹⁰ Existen erros tipográficos nas colaboracións xornalísticas e houbo cambios na ortografía actual respecto á imperante naquela altura. Optamos por manter a escrita publicada en *La Voz de Galicia*. Facémolo porque dá conta do proceso cara á normalización lingüística no que participou de forma activa o propio Casares, no Parlamento de Galicia, e co seu compromiso coas consensuadas *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*, aprobadas en 1982, que Casares defendeu pese aos ataques e insultos que recibiu por parte dos sectores disidentes.

⁴⁹¹ O feito consistira en que, durante catro meses, converteran Cartagena nunha república independente, declarando traidores ao presidente e ministros do goberno republicano de Madrid e “déronlle ordes á forza pública para que procedera a capturalos, co propósito de sometelos despóis ao severo castigo que tiñan merecido”.

“os de hoxe, moitos máis crueis e siniestros, poñen bombas a diario no corazón de todos nós”.

Unha dobre anécdota da súa infancia —blasfemar e cuspir no chan— deu pé á escrita da quinta colaboración, “Falar mal”, do 15 de maio de 1982. Desta anécdota derivou deixar de dicir blasfemias. Para non ser criticado como “desafogo nostálxico”, Casares recorreu á afirmación de Manuel Rabanal respecto ás mulleres que “falan incluso do que non teñen”. Nomeou unha relación de palabras empregadas por “xentes de todo o mundo, cada un a súa maneira os seus aires”. Exemplificounas cos “coprófilos, fisiolóxicos e sexualmente disparatados” latinos, irritados mediterráneos, “irreproducibles e salvaxes” norteamericanos, os franceses e as súas distintas maneiras de pronunciar “**merde**”, os galegos⁴⁹², e os andaluces. Sorprendeulle que estas “impudicias da linguaxe” foran obxecto de investigación universitaria. Preguntou con sorna “por qué aquí abaixo se fala tanto desde o sexo e a fisioloxía e alá arriba andan a voltas co demo”. Respostouse coa reflexión: “seguro que ten que ver con algo esencial e fondo de todos nós”.

A literatura, arte abordada na maioría das colaboracións de “A ledicia de ler”, apareceu por vez primeira nesta sección na colaboración “Con Josep Pla”, do 27 de maio de 1982. A súa escrita xurdira ao fio da lectura de *Madrid, l’adveniment de la República* dun dos “grandes mestres da literatura europea deste século” e exemplo proposto, canda Julio Caro Baroja, de personalidade propia nove anos despois na colaboración “Os sonhos de Caro Baroja” en “A ledicia de ler”. Casares valorou —segundo era habitual nas recensións da segunda etapa de “A ledicia de ler”, coa que comparte esta de “Ao marxe” a estrutura e contido propio dunha recensión— o carácter de “documento histórico” deste libro, “clarividente e profético, escrito desde a sabiduría distante dun humor tan fino como cáustico”. Agradeceu que Pla non se fixase nos “grandes feitos, senón nas miudezas da vida cotidiana” —igual que o propio autor limíao na súa produción. A Casares causáranlle sorpresa as “entrevistas entre o

⁴⁹² Casares ofreceu de pista, nun novo xogo cos lectores de *La Voz de Galicia*, que os galegos utilizaban “con arte singular esa palabra que sabemos todos e coa que podemos compoñer ademais un verbo dunha rotundidade única e magnífica”.

nuncio Tedeschini e o presidente Alcalá Zamora” coa finalidade de resolver a denominada “cuestión relixiosa”. Ironizou, no final da colaboración, que non lograran resolvelo porque non se entendían, por falaren en linguas distintas.

Conflictos bélicos aparecidos nas novas de prensa serviron de detonante para a escrita da colaboración “En favor da vida”, do 1 de xuño de 1982. O autor limiao dubidou da causa pola cal deran a vida ao longo da historia heroes, mártires e xente anónima. Contrapuxo eses exemplos a un caso médico que lles relatara Domingo García-Sabell no que un enfermo asumira “a etapa final dunha vida sin sentido”⁴⁹³. Criticou que o “valor da vida se está cotizando tan á baixa” cando a causa máis nobre era a propia vida. Casares valorou — a modo de sentenza final da colaboración— as persoas nas que pervivía a esperanza do mundo. Estas eran as quen elixían, no medio da morte, “a vida, sin dramatismos, como quen respira o aire”.

As viaxes persoais a Suecia no verán ofrecéronlle material para a escrita da colaboración “Unha moza en Aquisgrán”, do 7 de setembro de 1982. Esta xurdiu ante a visión dunha rapaza fermosa mentres descansaba de pasear pola cidade belga durante unhas horas antes de proseguir a viaxe. Casares estaba convencido de que as grandes cidades “non se bastan a sí mesmas” senón que precisaban da xente para pervivir. Da xente “reciben a memoria que humaniza a frialdade impersoal e xeolóxica das pedras” e evitaban ser “un puro xigantismo monstruoso”. Resultáballe un claro exemplo a moza que “competía en beleza co magnífico entorno que a rodeaba” e que achegaba gracia á “severidade real da antiga corte carolinxia”.

Outra rapaza e novos conflitos recollidos na prensa —desta volta unha vista polo autor ourensán en Oslo e os actos violentos dos cabezas rapadas— convertéronse en detonante para a escrita da colaboración “Unha rapaza que parecía un galo”, do 18 de setembro de 1982. O autor limiao recoñeceu sen prexuízos que lle sorprendía o “espectáculo” do cabelo da protagonista punk e dos seus amigos “os

⁴⁹³ Esta decisión ocorrera tras referirlle o doutor García-Sabell que, pese a non ter remedio a súa enfermidade, lle restaba unha razón para vivir: “nun mundo no que os homes se tiñan degradado hastra torturar aos seus semellantes, un home como el podía elevar a dignidade da condición humana asumindo a etapa final dunha vida sin sentido. E asumiuna”.

da protesta” —segundo os denominaba de forma xenérica Ánxel Fole. Casares valorou que se trataba dunha “alta e complicada peluquería” pola que optaban rapaces “noviños e pacíficos” e non os integrantes dun “movemento antipático, racista e violento, dos skin-heads ou cabezas rapadas, que estes días andan a paus cos emigrantes de media Europa”. O contador de historias e narrador Casares imaxinou un final riseiro para a rapaza na súa casa mentres ceaba a familia e o pai “enfurruñado e silencioso, perplexo e resignado, lle vota de cando en vez unha mirada furtiva á súa cresta engalanada”.

O falecemento da actriz sueca Ingrid Bergman propiciou a escrita da colaboración homónima “Ingrid Bergman”, do 28 de setembro de 1982. Nela estableceu unha comparanza de diferenzas e semellanzas entre as necrolóxicas en Suecia e noutros países. O autor limíao recoñeceu que, por mor da tipoloxía de artigo, as necrolóxicas se caracterizaban pola “gris coor laudatoria que se reserva para os mortos” aínda que as diferenzas con Suecia eran evidentes. En lugar do tópico “cruel enfermidade”, os suecos usaran “cáncer de mama” pero respectando “o código social das notas mortuorias”. Casares só lembrou para recordar a actriz a valente carta que esta lle escribira a Roberto Rossellini tras ver o seu filme *Roma, città aperta* e a vida con el en Roma uns días máis tarde. Valorou que Bergman rachase coa “tiranía da opinión” —segundo denominaba Stendhal os convencionalismos sociais— e demostrase que, pese a ser “tan dulce e tan suave”, ás veces tiña “estas explosivas subidas de tensión”.

A prensa sueca tamén motivou a escrita da décimo segunda e última das colaboracións na sección “Ao marxe”, a intitulada “Unha psicóloga de cans”, do 4 de outubro de 1982. O autor ourensán lembrou a “fermosa melena loira e a graza golfa do seu nariz respingón” da psicóloga. Ironizou que os pacientes cans, aínda que foran “inmensamente melancólicos”, non serían “insensibles nin á beleza nin ao amor”. Esta idea deulle pé a imaxinar temas de conversa entre a psicóloga e os cans, pois estes animais en Suecia enterrábanse como “a xente, con lápida, cruz e inscrición incluídas”. Por iso lle resultaba comprensible a Casares que eses cans precisasen ir ao psicólogo. Pola contra, os cans palleiros galegos, cansos de pedradas e paus, non crerían que nas lápidas de cans constasen lendas de

sentimentos garimosos. Ademais cualificaríanas de “trapalladas” e con expresións semellantes⁴⁹⁴.

A primixenia e esporádica “**Á marxe**” encozou o 30 de abril de 1982 para denominar para columnas xornalísticas ambientadas na realidade histórica ou na contorna próxima a Carlos Casares. Publicouse ata o 4 de xuño de 1992 de forma esporádica e simultánea ás seccións xornalísticas “A ledicia de ler” e a outras variantes nesta designación “**Á marxe**” —a comentada “Ao marxe”, e as iniciadas en 1987 “Día a día” e “A tertulia”— que tamén representaron tentativas para ir fixando a estrutura, contido, extensión e nomenclatura definitiva para a sección.

Unha simple ollada ao número das colaboracións xornalísticas publicadas durante o ano 1982 permite deducir que as doce de “Ao marxe” foron unha tentativa que perdeu pulo fronte ás vinte e unha de “**Á marxe**”. Ambas as dúas eran propostas de denominación case idénticas e explicadas pola vacilación no uso escrito en prensa das citadas *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* aprobadas en 1982 e defendidas con énfase polo autor limiao. Ademais, a sección “**Á marxe**” apareceu publicada cada semana na páxina 3 de “Colaboraciones” do xornal coruñés e os xoves ás veces coincidía coas da sección “A ledicia de ler” nas que esta se publicaba e tamén outros días da semana —un luns, catro martes, un mércores, un venres, catro sábados e un domingo— para establecer así diferenzas entre o contido e a estrutura das dúas seccións.

Por outra banda, 1987 constituíu un ano de transición no percorrido para fixar a sección “**Á marxe**” pois o número de colaboracións publicadas en cada unha das seccións foi semellante — 3 en “A ledicia de ler”, 4 en “**Á marxe**”, 5 en “Día a día”, 1 en “A biblioteca” e 3 sen sección asignada. Este proceso de fixación columnística desenvolveuse ao mesmo tempo que ían mingando en número as colaboracións da sección “A ledicia de ler” —que estivo sen publicarse durante 1988 e 1989 e regresou con folgos en 1990 fronte a “**Á marxe**” para ir esmorecendo desde 1991 ata a súa desaparición definitiva o 4 de xuño de 1992, cinco días antes de que

⁴⁹⁴ Casares afirmaba que “os periódicos teñen man do que lle poñen” e que o emprego destas expresións respondía a “cánto se fai por non traballar”.

“Á marxe” se convertera en sección fixa e diaria ata o día do falecemento de Casares o 9 de marzo de 2002.

Ese proceso de decrecemento e finalización explica que en 1987 se publicaran as seccións “Día a día” e “A tertulia”, as cales funcionaron como variantes en canto a extensión e temáticas literarias de “A ledicia de ler”. Así mesmo constituíron variantes no estilo dalgunhas colaboracións, as que encaixan na tipoloxía de notas con marcas de reflexión en “A ledicia de ler”. Os trazos definitorios de “A ledicia de ler” e das súas variantes —“Día a día”, “A tertulia” e “A biblioteca”—, os das esporádicas “Ao marxe” e “Á marxe”, e mesmo os das columnas publicadas sen sección asignada aglutinounos a sección fixa “Á marxe” desde o 9 de xuño de 1992.

Na primixenia sección “Á marxe” publicáronse de forma esporádica e sen día(s) da semana específico(s) entre o 30 de xullo de 1982 e o 4 de xuño de 1992 un total de 334 colaboracións: 22 en 1982, 61 en 1983, 55 en 1984, 30 en 1985, 23 en 1986, 4 en 1987, 18 en 1988, 13 en 1989, 23 en 1990, 63 en 1991, e 22 en 1992. Todas elas xiraron ao redor dunha temática tirada da contorna próxima a Casares que el converteu en materia propicia para unha colaboración xornalística. Fíxoo dotando a colaboración da frescura da inmediatez e da proximidade cos lectores de *La Voz de Galicia* e engadindo ao relato un peche sorprendente —que concorda co estilo da obra literaria de Casares— respecto do desenvolvemento da columna ata ese intre no que o contido viraba de repente cara a unha reflexión final inesperada. A denominación “Á marxe” semella ter sido elixida *ex profeso* por Casares en base a unha idea expresada literalmente —polo cal a remarcamos en negriña— nunha entrevista concedida ao xornal coruñés en 1983 (*Voz de Galicia*, 1983): “como escritor non quero estar **á marxe** das responsabilidades que como home público me corresponden”.

As vinte e dúas colaboracións do ano 1982 na primixenia “Á marxe” foron ás únicas que apareceron escritas en galego na citada páxina 3 de *La Voz de Galicia*. Casares compartiu ese ano co humor gráfico de Forges e coas colaboracións xornalísticas en castelán de Julián Marías, Javier Tusell, Domingo García Sabell, Jesús Pardo, Néstor Luján, Domingo Quiroga, Gerardo González Martín, Claudio

Sánchez Albornoz, Manuel Iglesias Corral, Abel R. Caballero, Augusto Assía na súa “Carta aberta de Augusto Assía”, Armando de Miguel, Carlos García Bayón na súa mencionada sección “Meridiano de actualidad”, J. A. Souto Paz, Ricardo García Míguez, Javier Suárez-Vence Santiso, Fernando López Agudín, Xavier Costa Clavell, José Luis Pensado, Marino Dónega, e Alejandrino Fernández Barreiro.

Na primeira das colaboracións, “Lecturas de verán”, do 30 de xullo de 1982, o autor limíao apareceu como un lector voraz a quen “a preguiza do verán”⁴⁹⁵ lle servía para gozar coa lectura de autores dos que gusta, caso de Simenon. Comentou abertamente que esta confesión lle ía restar valor como autoridade en materia do xénero policiaco aos ollos dos “entendidos” xa que os afeccionados á novela negra consideraban a Simenon un “impuro”. Casares prefería a Chandler e á “herexía” de Hammett. Agradecíalle a Simenon “horas agradables” durante vinte veráns e horas soltas no inverno, “diante do lume, que é unha maneira deliciosa de perder o tempo”. Tamén lle agradecía “o vicio inocente” de beber algúns calvados emulando o inspector Maigret. Atraíalle polas divertidas memorias que estaba a verquer ao castelán naquel momento Basilio Losada debido á “capacidade amatoria do novelista que, polo visto e asegún confesa el mesmo, alcanzou cifras milenarias”.

A literatura seguiu a ser a materia detonante para a escrita da colaboración “O pintor Solana”, do 1 de agosto de 1982. Esta xurdiu da lectura dunha obra na que se tildaba de “tolo” a Solana e se explicaba a súa pintura en base á súa “anormalidade mental”. Casares confesou que non gustaba da “pintura expresionista” mais si do Solana escritor e sobre todo do Solana personaxe⁴⁹⁶ entre outras “personalidades atractivas” en España, como os nomeados Pío Baroja, o matador de toros El Guerra, Valle-Inclán e Santiago Rusiñol. As

⁴⁹⁵ Aludiu á preguiza como excusa en “A ledicia de ler” (Casares, 1983⁵⁶; Casares, 1985³⁹; e Casares, 1990²⁶). Empregouna como xustificación porque o verán permitía unha calma lectora para os libros que lle quedaran atrás por falta de tempo.

⁴⁹⁶ Entre outras curiosidades de Solana, Casares engadiu que “iba a tódolos enterros, aínda sin coñecer ao morto, gastou unha fortuna, casi hastra arruinarse, en comer chourizo, e daba unha especie de **do de peito** fúnebre que el chamaba o **do cadavérico**” —conservamos as negriñas que aparecen no corpo da colaboración casariana.

“teimas e rarezas” destes explican o interese de Casares polos amentados *tolíños* (Casares, 1982¹²), Juan de la Coba e outros dos que bebeu para crear personaxes, caso de Leoncio, Lorenzo e o Garda no volume narrativo *A galiña azul* e de Elías, o Veciño Gordo ou “O Toneladitas” e do Veciño da Escopeta na peza dramática *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*. Pechou a colaboración coa sorprendente afirmación de que resultaba intrascendente que Solana estivese ou non tolo, “como que o linguaxe sexa un peixe heterosoma. O importante é o seu sabor”.

A partir do **do cadavérico** de Solana da colaboración precedente, o autor limiao enfiou unha anécdota referida ao **do de porco** emitido polo baixo da catedral malacitana que deu nome á colaboración, “Tronchapinos”, do 2 de agosto de 1982. Este do fora tal que desmaiou o contratenor Giuseppe Lupasco ao rematar o seu papel de Mefistófeles en *Fausto*. Ademais deste do nacera a sona de Tronchapinos, caso do baixo de ópera Fedor I Chaliapin que escapara correndo da catedral de Málaga “aterrorizado e como alma en pena” tras ouvir o do de porco. Para Casares, “que fora certo ou non, tanto ten” esta afirmación de Solana.

Outra anécdota —desta volta a contada en colexios relixiosos sobre Lutero arrebolando a cabeza do demo cun tinteiro— propiciou a escrita da colaboración “O demo”, do 3 de agosto de 1982. Esta xurdiu da nova dun funcionario xubilado da cidade natal de Lutero, Eisleben, que ansiaba que lle fixeran “os exorcismos” cando as autoridades só o tildaban de demencia senil. El “non o atura” e sentía dentro a sensación de que “un ser pequeniño” lle mordía “as tripas continuamente”. O autor limiao apuntou que eran trazos que coñecen todos os profanos, e tamén a sensación de frío que analizaban os inquisidores para averiguar se unha persoa tiña frixidez ou non para saber se era bruxa. Criticou que o “coitadiño” xubilado fora enviado ao manicomio. Ironizou que, como “o demo é resistente ao valium e outros tranquilizantes”, o funcionario ía rematar usando unha camisa de forza como os “infelices” do penal de Santoña a comezos do século XX de por vida. Segundo o vixiante, eran “tolos rabiosos”.

A relectura da novela *Fragments de Apocalipsis* de Gonzalo Torrente Ballester xurdiu do coñecemento días atrás do personaxe real

que inspirara a protagonista que deu título á colaboración “Lénutchka”, do 4 de agosto de 1982. O autor limiao reiterouna dezaseis anos despois cun parágrafo inicial case idéntico mais cunha maior extensión e detalle gradual da escrita literaria resultante no estudo “Un amigo que inventou unha cidade”. Confesou que percibira o misterio da rapaza loira antes de que Torrente Ballester lle comentase a correspondencia epistolar mantida con esa profesora de español en Leningrado antes de convertela na protagonista da súa novela. Horas despois, tras a relectura dunhas páxinas de *Fragments de Apocalipsis*, Casares detectou que a personaxe literaria “recibiu emprestado o interesante rostro branco da Lénutcka da realidade” mais recuperara a protagonista da súa primeira lectura. Interpretou que a personaxe real se convertera nun “soño neboento, tan irreal e lonxano” como o do doutor Fausto real, “centos de anos antes de que Goethe escribira o seu poema”, se ben confesou que “este soño tamén me pareceu máis bonito”.

Unha visita con amigos galegos motivou a reflexión sobre os símbolos cos que se acababan identificando as grandes cidades na colaboración “Copenhague”, do 9 de agosto de 1982. Casares criticou a simplificación turística de representar Madrid coa Cibeles, París coa Torre Eiffel, Bruselas co Manneken-Pis e Copenhague coa Serea, fronte a percorridos que desen conta desas cidades⁴⁹⁷ aínda que faltase ese símbolo turístico. Para o autor limiao, Copenhague era a rúa Stroget, “esa sucesión tentadora de tendas e de xente de todo o mundo que vai e ven sin meta fixa” e que semellaban deixarse “arrastrar polo fermoso río humano do que eles forman parte e que flue lentamente por entre as casas”. Rematou a nota coa contundente afirmación “Non hai serea no mundo que se lle poda comparar”.

A escrita da colaboración “Henry Fonda”, do 19 de setembro de 1982 explícase como *laudatio post mortem* deste actor. O cinéfilo escritor ourensán rememorou a súa “magnífica interpretación” de home bo no filme *Doce hombres sin piedad* fronte ao rol de malo

⁴⁹⁷ Casares ofreceulle un percorrido deste tipo aos seus amigos ao ir por vez primeira a Copenhague: “Stroget desde unha punta hastra a outra”, visita aos artigos de deseño de Illum, paseo pola Real Fábrica de Porcelana, xantar un prato de xabarán e de queixos daneses “nun pequeno restaurante da parte vella da cidade”, tirar fotos perante a casa de Andersen, e beber cervexa nunha taberna do Nyhaven.

interpretado por Lee J. Cobb. Casares contrapuxo ambas as formas de “entender a arte da interpretación”. Por unha banda, a de Fonda, “fiel ao seu sobrio estilo de puritano anglosaxón, apenas xesticulaba” nun “soberbio exemplo de ascese interpretativa”. E, por outra, a de Cobb, quen, “fiel ás ríxidas convencións escolares do Actor’s Studio, desbordábase enteiro pola escea”, nun exemplo de “barroquismo expresivo”. Apuntou que en España Fonda era “admirado” en base á “distante sensación de superioridade racial” mentres que Coob era “querido” debido á súa “proximidade emocional”. Recoñeceu que Fonda destacaba en papeis de “intelectual ambiguo” como o de *Tempestad sobre Washington*. Apuntou que a posible orixe irlandesa de Coob tiña “algún secreto significado”.

A moda dos libros gastronómicos nos precedentes cuatro anos propiciou a escrita da colaboración “Sobre gastronomía”, do 16 de outubro de 1982. Casares recuperouna ao ano seguinte en “A ledicia de ler” ben como temática (Casares, 1983³) ben como alusión (Casares, 1983³⁶). Contentábo esta moda pois semellaba “un sinal de boa saúde colectiva” xa que na mesa se practican virtudes “fundamentais para a convivencia: a sociabilidade e a tolerancia”. Á marxe de Xulio César⁴⁹⁸ na traxedia de Shakespeare, Casares recoñecía como boa xente aquela que “goza comendo e bebendo, en xeral”. Criticou que a cociña francesa fose “a meta soñada e a referencia culinaria por excelencia” cando resultaba “retórica, ampulosa e bastante remilgada” —como os franceses e a súa cultura e literatura, que criticou cinco anos despois en Casares, 1987¹⁸; e Casares, 1987¹⁹. Percibía na cociña clásica española “un punto demasiado alto de violencia e agresividade”. Aledouse que naquel momento se deixase atrás a cociña internacional e se retomasen “as cociñas rexionais” pois isto significaba que a gastronomía ía parella á política recente. Confesou que a galega lle resultaba “un pouco aburrida de máis” como comentara con Antonio García Arévalo. Esta conversa transcorrera pouco tempo antes cando García Arévalo lles preparara a varios amigos “un linguado ao albariño realmente fóra de serie” que Casares sentira como “unha perfecta combinación de realismo e de fantasía” ou ben de “sana naturalidade e de adorno

⁴⁹⁸ Este personaxe consideraba as persoas delgadas como perigosas.

indispensable”, semellante a “mozas guapas que colocan calquera monada sobre a cabeza e que sempre lles cae ben”.

A gastronomía proseguíu como temática na seguinte colaboración, “Libros de cociña”, do 18 de outubro de 1982. Esta presenta maior extensión e unha estrutura en introito e dous epígrafes semellante ás da segunda etapa de “A ledicia de ler”. A escrita xurdiu da ordenación de libros gastronómicos na súa biblioteca e da relectura dalgunhas páxinas⁴⁹⁹ que lle corroboraron a Casares que *El que hem menjat* de Josep Pla seguía a ser o libro “Recomendado” —nome do primeiro epígrafe— por ser “un dos libros máis intelixentes, heterodoxos, divertidos e caprichosos” entre os gastronómicos. Esta valoración vírase reforzada porque os amigos aos que llo aconsellara reaccionaran “con sorpresa e con admiración” aínda que algúns se enoxaran ante as “arbitrariedades e as simplezas provocadoras” de Pla. Confesou no segundo epígrafe “Sabiduría cazurra” —segundo xa avanzara nunha columna de “Ao marxe”, en Casares, 1982¹⁵— que lle encantaba que a súa “sabiduría paisana e o seu sentido común” o movera a dicir “sempre o que se lle ocorre, por moi chocante e raro que poda parecer”⁵⁰⁰ mais sempre dentro dunha “visión medicinal da gastronomía”⁵⁰¹. Casares valoraba a actitude de Pla como “unha mostra de alta e refinada intelixencia aldeana”.

A figura de Vicente Risco reapareceu nas colaboracións en prensa ao fío dunha recente conferencia de Manuel Casado Nieto en Pontevedra. As anécdotas alí compartidas serviron de detonante para a escrita da colaboración “Liberais do XIX”, do 26 de outubro de 1982. O autor da primeira biografía de Risco, publicada en 1981, centrou o interese da conferencia nas anécdotas referidas ao ambiente familiar da infancia de Risco, desbotando as vinculadas á súa personalidade⁵⁰²:

⁴⁹⁹ Casares precisou que relera unhas páxinas dedicadas ás “teimas inxustificadas de Camba sobre o allo” e outras referidas ás “ocurrentes digresións antiacadémicas de Picadillo, as fantasías cunqueirianas sobre os dazaioito sabores da cachucha e a áxil erudición de Revel sobre os disparates culinarios de gredos e romanos”.

⁵⁰⁰ Como exemplos reproducíu que Pla afirmaba que o *whisky* escocés “senta ben para a saúde” e que tomándoo “se orina con moita facilidade”.

⁵⁰¹ Puntualizou que este enfoque permitía “non derramar o pracer dun bon xantar cunha posterior e incómoda taquicardia”.

⁵⁰² Lembrou que Risco reiteraba a frase “quén me dera ser un deses homes que lle dan medo á xente”.

a que deu título a esa colaboración⁵⁰³ e outra tamén do avó paterno de Risco quen se carteaba cun crego liberal, quen lle manifestara unha preocupación⁵⁰⁴ que demostraba restos da “tristeza histórica da España contemporánea”.

As anécdotas proseguiron na colaboración “Alerxia ao século XX”, do 30 de outubro de 1982. A enfermidade padecida por unha señora inglesa serviu ao autor ourensán para comparar o seu rexeitamento total co parcial dos revolucionarios e dos ecoloxistas. Casares ironizou que debían nomeala “patrona da cousa e poñela en estandartes, bandeiras e pancartas” pois así gañaría “a palma do martirio e a aureola nimbada de simpatía” que ornaban as vítimas “sobre todo cando o verdugo é un século enteiro”.

A seguinte colaboración, “Resposta”, do 6 de novembro de 1982, constituíu a réplica do autor limiao á carta ao director do seu amigo Pepe Posada criticando que Casares cualificara a cociña galega como “un pouco aburrida de máis” na precedente colaboración “Sobre gastronomía”. Manifestou que os argumentos⁵⁰⁵ deste amigo eran “verdades necesarias” para os lóxicos e unha mostra da súa xenerosidade. Matizou que el apuntara o aburrimiento respecto á “mesma monótona letanía de sempre na maior parte dos restaurantes de Galicia” e á falta de pratos realizados con castañas ou con peixes como o *crabarroca* que cociñaba Arzak en San Sebastián ou con escarapota no vigués Garabelos. Casares insistiu en que a *smorgasbord* á que aludía Pepe Posada para descualificar a cociña sueca era unha “delicia” que o seu amigo rexeitaría só con “grande sacrificio”⁵⁰⁶.

⁵⁰³ O avó paterno de Risco dirixira un pronunciamento civil ante a perda de Castro Caldelas da cabeceira do partido xudicial trasladado a Trives que derivara no nomeamento dun goberno provisional en nome do xeneral Espartero exiliado e ditando un decreto restablecendo o xuzgado no Castro e un manifesto á nación que principiaba así: “Considerando que a perda de Trivesj ”.

⁵⁰⁴ Esta inquedanza supoña a necesidade de “vigilar de cerca al que en tierra maragata viste de morado”.

⁵⁰⁵ Pepe Posada aludira á “excelente calidade dos nosos productos” e convidáralo a “comer xuntos un día na nosa común cidade natal”.

⁵⁰⁶ Casares explicou que este prato sueco podía conter “desde os insuperables salmóns do Nissan hastra as delicadísimas anguías afumadas de Blekinge, sin esquecer os revoltos de setas, os

A gastronomía continuou a ser a temática da colaboración “Ruperto de Nola”, do 8 de novembro de 1982. O título resaltaba o autor dun libro gastronómico reeditado naquel momento, “pouco citado polos aficionados, aínda polos máis expertos, e que merece ser lido”. Este clásico do século XV *Libro de cozina* motivara a Josep Pla a viaxar a Londres para contemplar un dos exemplares na biblioteca do Museo Británico. Casares criticou —segundo remarcáramos nas recensións de “A ledicia de ler”— o formato da edición “en rústica” e que o prólogo non aclarase se reproducía a tradución ao español de 1520. Agradeceu que achegase “un texto de consulta difícil e complicada” na actualidade⁵⁰⁷ e que fora un libro de “lectura agradable e divertida”. Recoñeceu que se podía cuestionar “o seu valor culinario” nalgúñas receitas⁵⁰⁸.

Un veciño “ateo público e recoñecido” da súa infancia en Xinzó de Limia motivou a escrita da colaboración “Os imposibles”, do 13 de novembro de 1982, dedicada á relixión e á figura de Deus. O autor limiao rememorou que el acostumaba visitar a este home pese a que era “rarote” e “bastante malo” pero “moi ocurrente”. Recoñeceu que el lle gañaba sempre coa súa “superioridade dialéctica”, como co tema dos milagres, os cales lle indicara que “se podían explicar por causas naturais” pois o milagre non era que un paralítico puidera volver andar senón que lle rebrotase unha perna a un coxo. Ante o impacto deste último argumento —que deixara o autor limiao “seco, casi sin poder respirar”—, Casares buscara consello nun vello confesor. Confesou que a resposta deste lle ocasionara unha “contradicción ferinte dentro da cabeza, a metade entre a anguria e a perplexidade”⁵⁰⁹. Esta pervivía aínda na idea de novelar “sobre un home coxo ao que lle rebrota unha

patés máis variados” e así mesmo “tantas outras peperetadas como permitan o peto e a fantasía de cadaquén”.

⁵⁰⁷ Incidiu en que no século XV este libro fora “copiosamente reproducido, incluso por procedementos piratas, ao marxe da lei”.

⁵⁰⁸ Aludiu á recomendación “si a un guiso se lle engaden trinta ovos sairá moito mellor” e á dirixida ás persoas que sirven aos señores para que leven a copa ou taza ben limpa colocada máis alta que o nariz “porque podrían estornudar, y estornudando caer algo dentro de la taza o copa”. Sobre esta última Casares ironizou que “arruinaría o contido, por delicado que fora”.

⁵⁰⁹ Matizou que o vello confesor establecera “dous imposibles, o físico, que Deus pode vencer, como resucitar un morto, e o metafísico, contra o cal Deus non pode nada, como que unha cousa sexa e non sexa ao mesmo tempo”.

perna” coa finalidade de “demostrar o poder da fantasía e da imaxinación, que tamén son cousa de Deus”.

A temática dos milagres continuou na colaboración “Os nosos milagres”, do 15 de novembro de 1982. Casares informou que “hai anos que vou recollendo nunha libreta todos aqueles que están documentados como ocorridos en Galicia ou a galegos, aínda que sucedesen fóra do noso chan”. Confesou que esta temática “turra de min” e que agardaba publicar un libro a modo de “summa sobre a presenza do misterio na nosa terra, ou como un catálogo amable das cristalizacións maiores da fantasía e a imaxinación do noso pobo”. A súa morte repentina pode explicar que non chegara a converter esa libreta en libro impreso, pero o seu interese pola temática constátase nalgúns relatos adultos de *Os escuros soños de Clio* e nos ambivalentes entre lectorado infantil e xuvenil e público adulto, *O galo de Antioquía* e *Un polbo xigante*, que escribira por encarga. Casares enumerou milagres “espectaculares”⁵¹⁰ e outros “arrepiantes”⁵¹¹ mais recoñeceu a súa predilección por un recollido nos *Milagres de Santiago*. Nel a torre da cadea onde estaba preso un mercador por culpa dun cabaleiro que cobizaba a súa riqueza inclinouse tanto, grazas ao apóstolo Santiago, que “xuntou a cima co tarreo” e así o mercador, “sin necesidad de pegar salto, saíu ao campo polo seu propio pé”.

O debate gastronómico xurdido a raíz do “comentario ocasional e profano” sobre a cociña galega (Casares, 1982³⁵) procurou atallalo na colaboración “Evocacións”, do 19 de novembro de 1982, pois entendía que non beneficiaba a gastronomía galega. Optou por retirarse do tema e por falar “sin discutir” con Xavier Costa Clavell, o terceiro en opinar e con quen acostumaba rematar os encontros mutuos cunha actividade gastronómica. Comentou que a última vez degustaran —canda a José María Castellet, Guillermo Díaz Plaja e

⁵¹⁰ Nomeou as viaxes polo aire do bispo don Pedro Monís, quen “podía ir de Roma a Santiago no tempo que duraba cantar maitines”, e que se situaban “a metade de camiño entre a bruxería e a milagre”.

⁵¹¹ Amentou o milagre protagonizado polo bispo don Adolfo de Compostela acusado de sodomía polos seus criados. Explicou que tivera que demostrar a súa inocencia “someténdose á acometida dun touro bravo, o cal se parou diante del como se fora unha ouvella e lle entregou os cornos”.

outros amigos “de inocentes contubernios literarios”— unha *brandada de bacallá* no Agut d’Avignon barcelonés. Valorou esta brandada como “un dos pratos máis exquisitos” dos preparados en Cataluña xunto aos *calçots* que lle descubrira Basilio Losada. Rememorou a cea na casa de Costa Clavell na Rambla del Prat á que convidara tamén a Celso Emilio Ferreiro, pois “as crestas de galo con arroz e unha lebre ao chocolate” foran gabadas e pervivían na memoria de Casares, “como a magdalena de Proust”. Xustificou que estaban presentes na súa memoria porque constituían unha evocación da “voz grave e episcopal de Celso” mentres contaba “historias, contos e picardías, mesmo como si estivera aínda vivo neste mundo. Que en certo xeito o está aínda”.

O interese do autor limiao pola informática apareceu por vez primeira na colaboración “Os ordenadores”, do 23 de novembro de 1982. Apuntou que levaba constatado, desde un ano atrás que posuía na súa casa un ordenador persoal, a súa “asombrosa capacidade operativa, que sobrepasa con moito, polo menos nalgúns aspectos, a capacidade funcional do propio cerebro humano” e a súa “aparencia milagrosa” debido ás posibilidades que ofrecía⁵¹². Recoñeceu que pasou de miralo como “un atractivo xoguete”, co cal entreter horas de lecer ou asombrar os amigos con “maravillas, cada vez máis fantásticas, da electrónica e da ciencia”, a miralo “con certa prevención recelosa”. Despois este receo convertérase en “terror irracional e relixioso” ata o punto de pensar que “tiña un monstro dentro da casa” mais, con perseverencia, “empezo a miralo con simpatía”. O cambio débese a que os seus fillos, “no listado a corrección das sentencias e as cadeas ordeadas”, lograban compoñer canda o ordenador “un poema tan fermoso como o máis fermoso que teña escrito poeta ningún”. Grazas á utilidade para a composición poética, Casares xa percibía o antigo monstro do ordenador como unha “encantadora e venturosa criatura”. Esta fascinación de Casares polas posibilidades técnicas da informática reapareceu cando lle explicou aos lectores de *La Voz de Galicia*, na reflexión “Escribir con ordenador”, que escribía as colaboracións xornalísticas nel porque lle

⁵¹² Valorou Casares do ordenador que “o mesmo resolve un complicado problema matemático que constrúe un reló sobre a pantalla ou elabora con todo detalle un ficheiro bibliográfico”.

evitaba a preguiza de escribir. Tamén cando comentou, na reflexión “Novela e informática”, a anécdota de que escribira a ordenador a súa novela *Os mortos daquel verán*. Mesmo salientou as posibilidades que ofrecía un programa informático para poñer orde nunha biblioteca superior a dez mil volumes dun amigo seu (Casares, 1988²⁰), e as doutro programa informático para xogar ao xadrez un amigo de seu pai (Casares, 1988²¹).

A mudanza da realidade por mor da ciencia e da tecnoloxía explican a escrita da reflexión “Fantasmas invisibles”, do 1 de decembro de 1982. Casares constatou o cambio en que naquel momento o metro se definía pola lonxitude do gas kriptón 86, o tempo atómico contrastaba co pasado tempo astronómico, e en que aumentara a capacidade dos microprocesadores. Percibiu que estes cambios demostraban que a realidade “se vai volvendo máis irreal, incluso máis poética” e que só a comprendían intelectualmente os físicos. Estableceu unha comparación coa humanidade primitiva. Preguntouse se conviña aceptar que “o principio do cosmos foi un dragón coas cabezas dun león e máis dun touro” segundo a mitoloxía órfica. Ironizou que “átomos de cesio, radiacións ou gigabits” semellaban “fermosos e desacougantes fantasmas invisibles”.

Dúas temáticas abordadas en colaboracións precedentes —os milagres e a ciencia e a tecnoloxía— apareceron unidas por vez primeira vez na colaboración “Unha silla que obedece”, do 8 de decembro de 1982. A causa estribou en que enxeñeiros xaponeses da universidade de Toronto presentaran á prensa e a outros investigadores unha cadeira que respondía á voz humana. O autor limiao non atopaba diferenza de fondo entre esta investigación e o feito de que as fillas de Pandión se transformasen na mitoloxía grega “en reseñor, en anduriña e en bubela”. Baseou o seu argumento en que na superficie o mundo se convertera nunha “inmensa xoguetería, nun parque de atracción de dimensións planetarias, nunha tómbola permanente”. Rememorou dúas preocupacións de Vicente Risco cando Casares era estudante de bacharelato en Ourense: que os rapaces novos seguisen a crecer porque se enchería a terra de xigantes, e o aburrimiento cada vez maior da xente. Recoñeceu que os rapaces seguían a medrar e intuía que a xente se aburría máis porque “os

nenos se aburren cósmicamente en mares enormes de xoguetes”. A Casares confortábo que a ciencia e a tecnoloxía posibilitaran o “fantástico” espectáculo de que unha silla acudise “dócilmente á chamada do seu amo”.

A estadia en Portugal con Monserrat Roig o festivo 8 de decembro serviu de detonante para a escrita da colaboración “Os homes”, do 15 de decembro de 1982. O autor limiao escribiuna enfiada á tarde de conversas de sobremesa na Pousada de San Teutónio en Valença sobre o “desastre sen remedio” que representaran os homes da primeira xeración da posguerra. Casares tentou defenderse mais recoñeceu que a súa amiga levaba razón e que este tema desagradaba, non aos “machistas descarados” por seren estes “simplemente delinquentes”, senón aos homes “normais”. Criticou que os machistas actuaban na práctica como “testarudos animais de costumes impenitentes”, segundo demostraba que as Nacións Unidas non lograsen aínda a sinatura de vinte países para prohibir toda discriminación contra a muller. Pese a compartir a filosofía de fondo do movemento feminista, ironizou se un amigo seu —o cal aínda non sufrira as ameazas telefónicas de dúas mozas⁵¹³— tería que ir ao hospital tras expresar sobre Monserrat Roig: “a conferencia, maxistral; pero as pernas da conferenciante, superiores”.

Josep Pla e Goethe reapareceron na colaboración “Sobre o mar”, do 17 de decembro de 1982. Casares escribiuna a partir dunha redacción escolar dunha alumna súa na que cualificara o mar de “fermoso e tolo como un cabalo”. Aínda que o profesor de retórica Agustín Madarnás detectara aos dez anos as destrezas para a escrita de Casares, este dubidaba se existía nesta rapaza “unha especial disposición para a literatura” por máis que si lle recoñecía unha “rara corrección” e “unha elegancia natural sorprendente”. O Casares escritor valoraba a emoción da simplicidade da frase de Goethe “Vin o mar por primeira vez”. Criticaba que lle engadira: “¡O mar, de todos os xeitos, é un gran espectáculo!”, por ser esta unha mostra do “exército de tanques blindados da adxetivación”, segundo denominaba Pla as cursilerías sublimes que se lle ocorrían ás persoas diante do mar

⁵¹³ As rapazas aseguráranlle ao amigo de Casares que lle ían cortar “a súa gracia de home”, pois este fixera con anterioridade unha “imprudente ostentación” das súas “festas pecaminosas”.

ou baixo a bóveda celeste. Aledouse que a súa alumna non descubrira “a maxestade metálica da tubería wagneriana” e que só tivera o modelo da “humilde música da súa fresca e sabia sensibilidade adolescente” —estes trazos responden ao traballado estilo, sinxelo en aparencia, que procuraba Casares na súa escrita.

As sesenta e unha colaboracións publicadas en “Á marxe” durante 1983 na páxina 3 dedicada a “Colaboraciones” no xornal coruñés compensaron o oco dos xoves de “A ledicia de ler” no suplemento semanal “*cuaderno de CULTURA*” coordinado por Arturo Lezcano na maioría de datas nas que esta última sección non se publicou —os días 6 de xaneiro, 3 de febreiro, 24 de marzo, 18 de agosto, 1 e 8 e 28 de setembro, e 15 de decembro, segundo remarcamos páxinas atrás. Ademais sumaron novas datas semanais sen periodicidade fixa; e así mesmo publicáronse de forma simultánea a tres colaboracións non asignadas a ningunha sección —as dos días 3 de maio, 25 de xullo e 9 de novembro de 1983.

Estas sesenta e unha colaboracións do ano 1983 foron ás únicas que apareceron escritas en galego na citada páxina 3 de *La Voz de Galicia*. Casares compartiu ese ano co humor gráfico en castelán de Forges ata o 7 de agosto e de Chumy Chúmez desde o 8 de agosto, e coas colaboracións xornalísticas en castelán de José Luis Barreiro Rivas, José Luis Meilán Gil en “El espejo”, Emilio González López, Pablo Uriel, Domingo García Sabell, Guillermo de Oya Otero, Augusto Assía na súa “Carta abierta de Augusto Assía”, Nicolás Retana, Mariano Tudela, J. P. Rodríguez-Mantiñán, Luis Caramés Vieitez nos seus “Apuntes”, Gerardo González Martín na sección “De sol a sol”, García Bayón na súa mencionada sección “Meridiano de actualidad”, E. Vidal Abascal, Miguel González Garcés, Néstor Luján, Eduardo Pérez Hervada, Antonio de Senillosa, Gonzalo Torrente Ballester, Antonio Blanco Freijeiro, Manuel Iglesias Corral, Juan José Moralejo Álvarez, Martín Velayos, Leandro Pita Romero, Alejandrino Fernández Barreiro, Odón L. Abad Flores, Camilo José Cela, José Luis Pensado e Luis Molit García.

A primeira das colaboracións, “Os accidentes”, do 6 de xaneiro de 1983, xurdiu das visitas diarias do autor ourensán á planta de accidentados dunha residencia sanitaria desde dúas semanas atrás.

Nesas visitas Casares constataba que “todos, aínda os máis desgraciados, son fillos da sorte”. Criticou a inutilidade da pena de morte e da “mala ocorrencia” de lembrar —copiando os franceses— en carteis “espantosos” nas estradas o lugar do accidente e o número de mortes ocasionadas. Aseverou que “o accidente somos nós mesmos, forma parte do noso ser” xa que o levamos “inscrito no medio e medio do corazón ou nun recuncho secreto da máis insignificante das nosas células”. Sentía os accidentes de coche como “unha prolongación inevitable do noso propio corpo”. Doe ler que case detallou a causa da súa propia morte dezanove anos despois: “un día, sen máis, o corazón ponse tolo na caixa do peito, dá uns cantos pinchos descontrolados e detense para sempre”.

A relixión reapareceu centrada no negocio das reliquias na colaboración “Mercancías do ceo”, do 7 de xaneiro de 1983. A escrita desta motivouna a visión dun moínante vendedor nunha rúa viguesa. O autor limíao lamentou perder o espectáculo do tenderete dese perillán “con cara de sinvergónza profesional e carcelario” debido a que un policía cumprira co seu labor e, aínda que Casares o seguira durante uns metros, acabara perdéndoo. Fabulou coas reliquias xa que, ao tratarse de mercancías do ceo —segundo reza o título da colaboración—, nunca eran cousas pequenas, “por miudas e insignificantes que parezan”. Aledaríalle ter mercado algunhas reliquias “posibles e aceptables”, caso dun “simple cabelo de algún confesor ou mártir, por moi apócrifo que fose”. Recoñeceu que prefería “un dente ou o cacho dun óso de calquera varón celestial”, pero non “brazos enteiros, cabezas ou pernas” pois estas tiñan “un aire entre delincuente e necrófilo”. Rememorou a vella tradición mercantil do negocio das reliquias na Europa cristiá, caso do negocio dun frade francés vendendo “cachos da silveira onde Yavéh lle falou a Mosés”, as lagañas do Neno Xesús vendidas en Orleáns, e “unha pluma que lle caera ao arcanxo San Gabriel na alcoba da Virxe María o día da Anunciación” vendida por Frei Cipolla de Boccaccio. A importancia desta tradición mercantil rematou coa irónica confesión de Casares de que este negocio “debía quedar a salvo dos rigores municipais”.

As figuras celestiais proseguiron como detonante para a escrita da colaboración “O ceo e os escritores”, do 17 de xaneiro de 1983.

Xurdiu do enfado dos asturianos con Camilo José Cela por publicar “unha frase un pouco gorda” sobre a Virxe de Covadonga e da confesión de Fernando Arrabal de que se lle aparecera a Virxe María “montada no alto dunha nube”. O autor limiao fixo brincadeiras sobre a gracia da contrición para ambos os escritores xa que os pecados do padronés “teñen algo de eclasiástico e cheiran sempre a pan untado no aceite da lámpara”. Ironizou que a Cela se lle ía acabar aparecendo San Antonio mentres que as “prácticas desvergonzadas” de Arrabal⁵¹⁴, para serlle perdoadas, precisaban da “presencia de alguén que concordase coa súa categoría recoñecida de xenio universal”. Pechou a colaboración afirmando con ironía que “no ceo cometeron unha equivocación” respecto á cursi “nube” para “un esteta como Arrabal”. Fabulou que se o pensaran no ceo “seguro que, polo menos lle cambiaban o decorado”.

A Virxe María e os videntes continuaron como temática na colaboración “Unha singularidade excitante”, do 19 de xaneiro de 1983. O autor limiao ironizou que a Virxe María naquela época se lle estaba “aparecendo a xente moi rara”⁵¹⁵ cando antes só visitaba a “simpáticos e inocentes pegureiros portugueses ou a nenas francesas bondadosas e santas”. A Casares consolábao que “a gracia” da visión milagrosa da Virxe “non se lle nega nin a crápula nin a perdularios”. Temía as “extrañas situacións” que podían derivar da “extrema liberalidade celestial” pois “o camiño da santidad é longo e ándase pouco a pouco” polo cal mesmo podería aparecérselle a Santiago Carrillo⁵¹⁶.

O cinema reapareceu como punto de arrinque para a escrita da colaboración “Os insultos”, do 23 de xaneiro de 1983. O autor limiao criticou a actitude da mocidade insultando o acomodador por culpa

⁵¹⁴ Casares lembrou que Arrabal presumía de “usar bragas en vez de calzoncillos” e que se retratara “facendo de Onán nunha decadenete sala rococó inzada de cornucopias e de espellos”.

⁵¹⁵ O autor limiao nomeou un dentista pecador brasileiro quen vira a Virxe “a través da fiestra do seu despacho, aínda que flotando no aire” e recibira “o encargo de rezar polo Papa”. Recordou que a un xornalista ourensán contertulio de Risco e “volteriano disolvente” a Virxe lle pedira que “rezase o rosario pola conversión de Rusia”.

⁵¹⁶ Ironizou Casares que este dirixente comunista invocaba “respetuosamente o nome de Deus nas súas prédicas e discursos”.

dun longo apagón durante a proxección en Ourense. Detívose na resposta “gandules” e “badulaques” do acomodador por seren “palabras doutro tempo” e por tratarse dunha “concepción decente, que puña o seu autor moi por riba da talla moral dos insultados” e ademais “non provoca a resposta violenta da parte contraria, que non se sente ofendida”. Aseverou que os insultos que atopaban resposta inmediata eran os que colocaban “a ofensa máis alá da responsabilidade moral do ofendido, que non pode ser considerable culpable dos actos dos demais”. Puxo como exemplo o insulto dunha nai e dunha muller adúltera pois “o código social esixe unha reparación airosa” pero máis moderada que na época de Pedro Calderón. Para Casares, os insultos que escoitara en Ourense serviran como “contribución á causa da paz no mundo”.

A estadia en Ourense volveu facilitarlle material para a escrita da colaboración “Unha pintada”, do 26 de xaneiro de 1983. Escribiuna ao fío da reciclaxe dunha lenda dun servizo público para unha pintada antielectoral –“vota feliz, vota contento, pero, por favor, vota dentro”. Casares detívose en pintadas inxeniosas⁵¹⁷ para retrotraerse ao funcionalismo defendido por tratadistas de Estética. A pintada antielectoral vista en Ourense, por estar escrita “en ácrata con plantilla”, pareceulle ironicamente a Casares “como si un poeta romántico e rebelde aspirase a ser Director Xeral de Usos e Consumos”.

Ourense proseguíu como marco espazo-temporal para a escrita da colaboración “O cimborrio da catedral de Ourense”, do 3 de febreiro de 1983, propiciada polo reaberto debate sobre a autoría deste cimborrio. O autor ourensán rememorou unha anécdota da súa infancia na que se atribuíu a autoría ao escultor Arturo Baltar. Explicou que este, un dos asiduos á *tertulia* de Vicente Risco, así o confesara á prensa madrileña con motivo dunha exposición súa e mesmo referira que aínda non lle pagaran. Como o xornalista dubidaba da súa afirmación, Baltar nomeara a Risco para desgusto do

⁵¹⁷ Casares comentou o engadido “o último, que apague a luz” nos avisos dos comunistas portugueses cando lograran a revolución tras a ditadura, nos cales indicaban que “ao que non lle gustara a súa terra, que se fose”. Tamén aludiu á advertencia “Carrillo, ten cuidado; estos te quieren matar al cerdo” escrita debaixo da ameaza “al cerdo de Carrillo”.

caldelao por citalo “como testigo de algo que non podía certificar, pois él insistía, entre divertido e temeroso, en que non tiña máis de setenta e dous anos”. Baltar agrandara a astracanada ao explicarlle a Risco “cómo éste iba vestido o día que fixera a primeira comunión”. E sobre todo ao encargarlle, cando Risco marchaba renegando, “a ver se fala vostede cos curas, que lle queren ben, e me pagan o cimborrio dunha vez”.

Arturo Baltar continuou como temática na colaboración “Arturo Baltar”, do 6 de febreiro de 1983. Casares achegou novos detalles da afección deste escultor ourensán pola maxia e o misterio⁵¹⁸. Para o autor limiao, as dotes adiviñatorias de Baltar e as “manifestacións atoladas” de antano⁵¹⁹ eran exemplos dunha “bohemia xa concluída” pois dous meses atrás vírao “moi formal”. Casares loou o belén que Baltar fixera para a cidade ourensana e que aproveitou para revisitar cinco veces no Nadal pasado. Cualificou o belén como unha “xoia dunha beleza que xustifica por sí soa un viaxe para vela”. Incidiu Casares que descoñecer este belén significaba ignorar “unha parte importantísima do noso patrimonio artístico” e implicaba quedar sen saber “a qué altura pode elevarnos o espírito a sensibilidade ferida dun escultor xenial”.

Outro amigo do autor ourensán asomou na colaboración “A boa xente”, do 13 de febreiro de 1983. Escribiuna tras unha estadía de catro días en casa de Ánxel Fole para preparar a obra *Conversas son Fole* que viu a luz o ano seguinte. Casares valorou a grata oportunidade de “penetrar a fondo na alucinante intimidade dunha personalidade humana moi pouco común”⁵²⁰. Describiu a Fole como resultado dunha “rara mistura de intelixencia, sensibilidade, inocencia bondadosa e porte despistado”, aos que engadía unha figura

⁵¹⁸ Casares e tres persoas máis podían atestiguar que un home palidecera nunha taberna da Ponte ourensá cando Baltar lle detallara cómo vestía “o martes de carnaval do ano doce, a farra que se corra con dous amigos aquel mesmo día e os amores furtivos que iniciara pola noite cunha rosquilleira de Ribadavia”.

⁵¹⁹ Arturo Baltar gustaba de “pasear en carroza por Ourense, de cantar e bailar, acompañado polo seu amigo o escritor José Luis López Cid, un musical sobre as virtudes do leite americano”. Tamén lle prestara “unha táboa a uns veciños para meter debaixo do corpo dun agonizante a fin de que cando morrese e enfriase non collera a forma cóncava do sergón”.

⁵²⁰ O autor limiao valoraba a apaixonada discusión de Fole cun amigo seu “sobre si as gafas do papa eran de ouro ou podían ser de calquera outro material nobre”.

“elegante” e ao tempo “escandalosamente desaliñada”. Casares elixiu entre as cousas escoitadas a Fole esta “fermosa” do seu primeiro proxecto literario tras a guerra: “escribir un libro titulado Censo de boa xente”.

Unha anécdota disparatada coñecida durante unha conversa con amigos proporcionoulle a Casares material para a escrita da colaboración “A burocracia”, do 18 de febreiro de 1983. O autor limíao valorou que un erro burocrático permitía “ser home e estar embarazado” xa que posibilitaba entrar “dentro do mundo tolo e divertido da maxia” algunhas veces⁵²¹. Casares non se sumou a criticar a seguridade social española como fixera a amiga que llo contara. Aledoulle coñecer o “rostro humano e simpático da burocracia, que en xeral non deixa de ser unha cousa pesada e parva”. Recomendoulle ao profesor da Universidade de Santiago de Compostela agraviado pola burocracia que tivera precaución porque “neste país, os papeles pódennlle crear a un problemas increíbles”.

O valor do éxito social apareceu cuestionado na colaboración “Os artistas”, do 24 de febreiro de 1983, escrita ao fío da recente visita de Andy Warhol a Madrid. O autor ourensán lamentou que os madrileños non se desgustaran pola súa brevísima visita ao Museo del Prado, por máis que Warhol fose “un espectáculo en sí” na época da moda americana da pintura pop, cando el “representaba unha forma modesta de iconoclaista escandalosa e publicitaria”. Criticou que, pese a verse Warhol naquel momento como “unha especie de clásico da modernidade”, acabase de “adorno nos salóns máis elegantes da burguesía de Somosaguas, como un candelabro máis ou como un trofeo de caza”. Aledouse que Warhol non padecera a sorte de R. Schwarzkogler⁵²² nin de Lenin⁵²³.

⁵²¹ Criticou Casares que as mulleres, nenos e “velliños de oitenta anos” foran chamados para o servizo militar, e o caso do home que apareceu vivo en Francia tempo despois. Puntualizou que si coñecía o exemplo inverso: “no meu pobo vive aínda hoxe un home que morreu en Buenos Aires alá polos anos cincuenta”.

⁵²² O artista de *body art* falecera desangrado sen que ninguén colleccionase “os dedos ou as orellas” que se mutilara e tirara.

⁵²³ Lenin rematou convertido nunha “especie de San Toribio, con corpo incorrupto, altar e letanías”.

A relevancia das palabras —presente desde a primeira colaboración en *La Región*— e da súa adolescencia en Ourense retomounas Casares na colaboración “Unha palabra fea”, do 2 de marzo de 1983. Lembrou que se usaba moito a verba “impacto” e que esta desgustaba a Risco⁵²⁴. Recoñeceu que as modas afectaban, non só aos insultos —Casares, 1983⁷—, senón tamén á linguaxe política, naquela época máis “natural” que antes da democracia. Percibía, como unha reminiscencia, a desacreditada teoría decimonónica das linguas vistas como seres vivos afectados polas leis da bioloxía pois “as palabras, como a xente, nacen, viven e morren”. Casares deu un xiro na deriva do contido para preguntarse polo uso xeral de “evidentemente” sobre todo na televisión. Ironizou que, por ser “un reflexo lingüístico residual do franquismo”, debería morrer axiña. Agardaba que “Deus a poña no seu sitio e que, a ser posible, non volva endexamáis”.

A linguaxe continuou como temática na colaboración “O purismo e outras cousas”, do 8 de marzo de 1983. Casares escribiuna ao fío do comentario dun amigo seu sobre o uso xeralizado de “evidentemente” exposto na colaboración precedente. A confesión do autor limíao sobre os criterios lingüísticos que tiña —“claridade, sinxeleza e elegancia natural”— deben engadirse ás escasas intervencións sobre a súa autopoética, xa que reitera que “os afeites e os abalorios, tanto no idioma como na arte ou as mulleres, deixan a un bastante indiferente” por iso os evitaba na súa escrita. Aludiu á problemática dos barbarismos pois os estranxeirismos acababan nacionalizándose pese ás recomendacións académicas —segundo acontecera con “fútbol” fronte a “balompié” e “coñac” ante “jerinac”, e tamén “por fortuna” segundo Casares con “televexo”. Criticou a influencia da televisión e da radio para poñer de moda “formas e xiros incorrectos que acaban contaminando a todo o mundo”, caso do dequeísmo entre outras que Casares atribuíu a “algunha vella coxeira provocada por algún accidente escolar mal curado”.

⁵²⁴ Risco saíra enoxado dunha exposición de pintura abstracta porque o conferenciante asegurara que as primeiras obras de Kandinsky “impactaran” na crítica e na opinión pública.

A seguinte colaboración⁵²⁵, “Os verdugos de Koestler”, do 11 de marzo de 1983, responde a unha estrutura simplificada das colaboracións de “A ledicia de ler” entre o 19 de novembro de 1978 e o 29 de xullo de 1979. Casares mantivo o parágrafo a modo de introito explicativo da escolla mais fusionou o miolo do contido e as conclusións no único epígrafe intitulado, debido a que se trataba dunha homenaxe ao autor falecido. O autor limiao rememorou a lectura “tan viva” anos atrás en Hyde Park dunha obra de Koestler sobre a guerra civil española que lle permitira abstraerse da discusión entre “un inglés medio tolo e un rapaz francés, pedante insoportable”. Casares recoñeceu —no epígrafe “Experiencia humillante”— que a citada obra lle fixera “sentir triste e derrotado” por ter que agochala para pasar a fronteira a España. Apuntou que, a pesar de ser “un home respetado e querido”, Koestler case morrera absurdamente fusilado durante a guerra. Esta dobre causa convertera a Casares nun “lector fiel”, que apreciaba de Koestler “a súa sinceridade, a súa valentía e a defensa constante” do “fío fráxil e invisible” da vida. Criticou a paradoxa de afiliarse a un movemento en defensa do suicidio sen decatarse o parasicólogo Koestler que “as mans que cortaron a súa vida eran as vellas e lonxanas mans dos seus verdugos”.

O falecemento de Koestler serviu de contrapunto a Sartre, sobre quen estaba a ler o autor limiao nun libro de Simone de Beauvoir —a quen nomeou en posteriores colaboracións—, segundo explicitou ao comezo da colaboración “Sobre Sartre”, do 17 de marzo de 1983. O autor limiao destacou que, pese a que ambos os dous defenderan o dereito á vida, variaban ante a súa propia morte. Confesou que percibía a Sartre como un novelista “forzado e pouco natural” e que non o entendía como filósofo. Recoñeceu que o libro de Beauvoir humanizaba a Sartre ao demostrar ela que “era un home como os

⁵²⁵ Aparece por vez primeira toda ela escrita en letra cursiva. Interpretámolo como unha decisión do xornal coruñés para unificar o formato das dúas colaboracións da páxina que aparecen enmarcadas —a de José Luis Meilán Gil na sección “El espejo” e a de Casares—, fronte á colaboración da sección “De sol a sol” de Gerardo González Martín, que se reproduce sen recadro e en letra redonda.

demáis”⁵²⁶, aínda que en Francia algúns xornalistas e escritores pensaban que se vingara del por enganala con mulleres máis novas.

Outra defensa, nesta volta de Marx, propiciou a escrita da colaboración “No centenario de Marx”, do 19 de marzo de 1983. Casares informou que días atrás dera a súa sinatura e trescentas pesetas para el pois, a pesar de non considerarse marxista, considerábo “unha figura importante da historia da humanidade”. Agradeceulle que, segundo indicara Bernard Shaw, describira “o egoísmo das clases medias inglesas o alemanas” e tamén ideas que se converteron en “patrimonio da humanidade”. Lembrou que Marx “non é marxista” e que a negación anticientífica da teoría da relatividade, do principio de indeterminación de Heisenberg, da cibernética e da lingüística de Saussure se debían aos marxistas. Recomendou conmemorar a efeméride de Marx na súa “dimensión humana de pensador do século XIX” xa que así se repararía a inxustiza cometida contra este pensador. O lema *de omnibus dubitandum* que este propuxera seguía tan vivo que convíña “dudar de todo. Incluso de Marx”.

Unha cea con amigos proporcionou doutra volta —Casares, 1982³¹; e Casares, 1982⁴³— material para a escrita da colaboración “A solidariedade”, do 24 de marzo de 1983, xurdida en base ao percorrido dos alimentos ata chegar á casa viguesa onde cearan. O autor limiao contrastou esta circunstancia habitual na sociedade actual coa moda entre a xente rica de Roma de encargar aves e mariscos a outros países coa correspondente prohibición das autoridades deste “costume estrafalario” que o cónsul Vitelio levava ao extremo⁵²⁷. Ilustrou a necesaria situación actual de interdependencia mutua entre países e xente comparándoa co escrito en forma de parábola didáctica dun conto alemán do século XVI. Fíxoo para ironizar co pracer que experimentaría se recibise “xarabiños para os catarros” desde outra parte do mundo pois Casares entenderíaos como “unha bonita mostra

⁵²⁶ Simone de Beauvoir contou que Sartre “se emborrachaba, que por tempadas quedaba parviño ou que se preocupaba demasiado polos cartos”.

⁵²⁷ O cónsul Vitelio aproveitaba a súa autoridade para enviar barcos a todos os lugares do mundo onde existían as “peperetadas” polas que devecía: “figados de cabala, sesos de faisán, linguas de flamenco e riles de avetarda”.

de solidaridade”. Mentres agardaba que acontecera o seu desexo, recreouse pensando en que o puro fumado tras esa cea “pasou antes polas mans anónimas e sabias dunha fermosa negra cubana”.

Os cans e a moda regresaron —Casares, 1982³⁴— ás colaboracións xornalísticas en “Os cans”, do 26 de marzo de 1983, a partir da visión de distintas razas caninas que paseaban polas rúas. O autor limíao criticou de novo a moda efémera que, no caso dos cans, observara nos pastores alemáns que nun tempo, ao incrementarse o número deles por causa da moda, se converteran nunha “especie de palleiros comúns, devaluados e sin mérito especial”. Cría que iso mesmo ía acontecer nun lustro cos actuais cans pequenos e cos dóbermans. Valoraba o coidado e mimo da xente para cos cans e incluso que os enterrasen e que lles levasen flores ao camposanto pois estas accións non molestaban a ninguén e a amizade dos cans cos amos e a nenez ben as merecían. Buscou a explicación de psicólogos e sociólogos sobre a escolla de determinadas razas caninas na rúa. Confesou que os cans pequenos e peludos non lle parecían “serios” senón ás veces ridículos, e que os dobérmans lle causaban “recelo” pola mala fama de violentos que tiñan. Criticou que os nomeados cans pequenos e dobérmans puideran verse como “o expoñente canino da cursilería e da violencia do noso tempo”. Avogou por “dogos, elegantes e pacíficos” e por “dálmatas, fermosos e tranquilos” se ben lamentaba que “por desgracia, ese cambio non se ve claro aínda”.

O convite á presentación en Madrid dunha escolma de poesía sueca verquida ao castelán nun acto patrocinado polas raíñas de Suecia e de España foi o detonante para a escrita da colaboración “O minueto dos poetas”, do 6 de abril de 1983. O autor ourensán comparou o protocolo de vestimenta deste acto literario co acto á mesma hora na Cámara de Comercio coa presenza do rei sueco, onde se respectara a etiqueta esixida, “sin as licencias nin as audacias permitidas aos poetas”⁵²⁸. Casares criticou que estes “vellos xacobinos históricos, pintados noutrora como feroces guerreiros” lograran, con

⁵²⁸ Aclarou Casares que, entre a indumentaria dos asistentes, destacaba “a camisa rosa de Francisco Umbral, a chaqueta de apaisao de Alberti ou a terrible cravata de aforcado que lucía Gabriel Celaya”. Ironizou que este vestiario constituía causa suficiente para “deixalos na porta como intrusos ou sospeitosos”.

artes ocultas e en pouco tempo, esquecer “os seus anquilosados hábitos civís en beneficio da nova etiqueta palaciana” por máis que a presentación literaria rematase cunha “especie de minueto republicano, cheo de candor e de encanto, casi milagroso”.

Outra viaxe de Casares en tren motivouno a escribir a colaboración “Sobre os tradutores”, do 9 de abril de 1983. O Casares lector viu truncada a súa ansia de contos góticos de Isaac Denisen durante o traxecto entre Madrid e Vigo. Segundo Casares, provocouno a “impericia escandalosa” do tradutor, ao tratarse nunha “verdadeira chapuza, escrita nunha prosa labrada a sacho, con confusión pintorescas”⁵²⁹. Casares criticou outros erros tradutolóxicos flagrantes, caso de verquer *soap* como “sopa”, *druvor* —uvas en sueco— como “pombas” —*duvor* en sueco—, mula como “nubes” —*moin* en sueco—. Lamentou a lenda “escrita por un semi-analfabeto” no filme *El árbol del ahorcado* quen verquera “here York killed a bear” como “aquí York puso un bar”. Respecto a varias traducións desde o galego, criticou que nun libro unhas mozas que se “peiteaban nun río” pasaran en castelán a “se daban de pechos contra el río”, e que nunha escolma poética moi exitosa onde o mesmo tradutor dos contos de Denisen —cuxo nome non aclarou mais si se deduce porque o criticara respecto a *Ocho siglos de poesía gallega*, de Carmen Martín Gaité e do propio Andrés Ruiz Tarazona, nunha recensión en *La Región*— verquera “afumada” como “húmeda” e o Neno Xesús, en vez de chorar “peroliñas”, choraba “cazuelitas”. O lector e tradutor Casares lamentaba non ter comprobado, antes de mercar os contos góticos, o nome do tradutor para evitarse “o mal momento que pasei”.

As amizades retornaron como suxeitos facilitadores de temáticas para a escrita da colaboración “Un soño”, do 15 de abril de 1983. Desta volta, as “cousas espantosas” soñadas por unha amiga de Casares “con tanta intensidade plástica” provocáranlle “resucitar sobresaltada” e sentir durante uns intres que eran reais. Pese a posuír destrezas e “experiencias telepáticas e premonitarias”, non gardaba semellanza algunha co estereotipo dunha “bruxa”. Tivo durante anos o

⁵²⁹ Estes erros tradutolóxicos consistían en ir cambiando o sexo dos nenos a nenas e de novo a nenos “sin que mediara intención máxica de ningún tipo” por parte desta autora danesa, quen asinaba con pseudónimo masculino.

mesmo soño recorrente⁵³⁰ ata que nas vacacións pasadas este adquiriu corporeidade mentres estaba nunha terraza da praza maior de Salamanca. Ela e o seu home “botaron os dous a correr, colleron o coche e non volveron nin pensan volver por Salamanca”.

Na colaboración “Do lado de aquí”, do 18 de abril de 1983, Casares narrou unha carta doutro amigo con novas sobre o espertar do coma de Artur Lundkvist grazas aos versos lidos durante tres meses pola súa dona María Wine. O autor limíao non entrou a valorar a posible eficacia da poesía como terapia auxiliar á médica, xunto a augas milagrosas, oracións e esconxuros como os versos “coxo recoxo, marcha de ahí, que as pallas do allo andan detrás de ti” para curar as ronchas debidas ao mexo dun sapo. Casares entendía que non eran comparables a espertar do coma provocado por un derrame cerebral grazas á Providencia e á axuda da poesía. Non concordaba co parecer do amigo emisor da carta de que Lundkvist espertara por recordar que estivera “viaxando nun tren moi raro e que nunha estación atopara ao escritor Jan Myrdal facendo de recadeiro”. O amigo de Casares consideraba que, ante este aparente soño, Lundkvist debiera sentir “demasiado duro empezar a vida do Lado de Alá coa presenza dun home ao que non lle quere nada ben”. Para Casares, resultaba peor o feito estar “do lado de aquí” —segundo intitula a colaboración— cando, no mesmo día que espertou, Lundkvist oíu a voz de Myrdal na radio “chamándolle ratas aos periodistas”.

A lectura sobre un libro do tecido para a moda feminina entre 1913 e 1928 propiciou materia para a escrita da colaboración “Aquelas revolucionarias”, do 23 de abril de 1983. O novelista ourensán valorou a revolución no recorte do 65% do tecido na vestimenta feminina, a maior do século XX “en materia de costumes” e un cambio no mundo feminino. Entendía as nefastas consecuencias económicas para as fábricas de enaguas e corsés e as de medias de algodón. Percibiu os beneficios para o sector da seda e para o T Ford que, grazas a conseguir liberar a mocidade do “cuchicheo veciñal”, provocara que un xuíz americano denunciase estes automóbiles por

⁵³⁰ O pesadelo consistía en que “empezaba a sentir unha respiración afogada por detrás da cabeza, mesmo como si alguén asomara por riba do seu ombro esquerdo, xusto ao lado da orella”.

consideramos “burdeles motorizados”. As netas destas mulleres sobrevivintes eran meras “herdeiras” das revolucionarias aoas, pese a que as mirasen coa “superioridade agresiva e inconsciente dos poucos anos”. Para Casares, as netas non se podían comparar con estas mulleres revolucionarias, reconvertidas naquela altura en “tranquilas heroínas de bastón, que hoxe pasean os seus achaques, como feridas de guerra, polas rúas”.

José María Carulla y Estrada, arquetipo do mal poeta no *Divino Sainete* de Manuel Curros Enríquez, converteuse en obxecto de interese na colaboración “A Biblia en verso”, do 24 de abril de 1983. Casares escribiuna motivado pola investigación que estaba a realizar un compañeiro seu para un estudo sobre o poeta celanovés. Lamentaba non poder axudalo porque só lembraba detalles do escoitado a Xesús Alonso Montero e a Ricardo Carballo Calero sobre Carulla. Criticou que os dicionarios e as enciclopedias non o recollían pese á súa *Biblia en verso*, convertida nunha frase popular e socorrida aínda que fora perdendo uso. O descoñecemento sobre Carulla era de tal calibre que incluso se dubidaba da forma métrica que empregara na súa obra. Casares confiaba en que Josep Pla manexara un exemplar desta peculiar tradución poética en cuartetos, como se observaba nestes versos: “Nuestro Señor Jesucristo, nació en un pesebre. Donde menos se piensa, salta la liebre”. Casares dirixiuse por vez primeira ao lector das súas colaboracións en prensa na sentenza de peche: “O lector concordará comigo en que é inxusto que Carulla non figure nos dicionarios”.

Outra viaxe en tren, desta volta acompañado por un amigo, motivou a escrita da colaboración “Historia dun dente”, do 7 de maio de 1983, un microrrelato entre testemuñal e anecdótico. O autor limíao recolleu a incerteza do seu amigo por se lle caía o incisivo superior no tempo da súa intervención nunha mesa redonda aquela mesma noite. Procurou calmalo “entre asombrado e divertido” e, xusto cando este estaba a rematar a lectura do capítulo que Francisco Ayala dedicou ao “gafe” de Jacinto Grau no segundo volume das súas memorias, “un dente de fumador impenitente, negro e grande, acababa de bater contra a brancura inocente da páxina de Francisco Ayala”.

Outro grupo de rapazas de estética alternativa, desta volta catro mozas punkis, motivaron a escrita da colaboración “Mozas rachadas”, do 22 de maio de 1983, xurdida dunha nova lida na prensa escrita. O autor limiao confesou que non escoitara a canción “desvergonzada” se ben a letra ironizou que non semellaba de “Fray Luis de León”. Casares non entendía por que lle gustaba á mocidade, nin tampouco comprendía a causa de tatuarse cruces gamadas na fronte nin de pintar o pelo de cor lila. Camilo José Cela regresou ás colaboracións en prensa casarianas por ser o primeiro en dicir “ cousas grosas en público” se ben para Casares estas rapazas lograron ser tan famosas como o padronés e “a súa canción ten o éxito asegurado”. Criticou que elas se presentaran en entrevistas como combativas contra a hipocrisía. Lamentou que elixisen o nome latino *Vulpes* porque este, segundo Casares, era “máis suave e menos escandaloso”. No fondo Casares percibía a actitude das mozas punkis como “un cachiño de convencionalismo burgués dentro do seu terrible corazón”.

Unha nova viaxe de Casares, en calidade de conferenciante sobre a cultura galega, convidado pola Federación de Sociedades Galegas, propiciou a escrita de catro colaboracións sucesivas. A primeira delas foi “Viaxe a Suiza (I)”, do 2 de xuño de 1983. O autor limiao confesou que a estadía en distintos centros de emigrantes galegos en Suiza lle permitira coñecer a súa realidade e o interese de moitos emigrantes por refuxiarse e reidentificarse coa cultura galega por mor dunha “cultura que os rechaza”. Descubriu homes “sereos e lúcidos, intelixentes e capaces” e que tentaban recuperar “a súa identidade cultural”. Xuntaban forzas coa finalidade de “facer algo útil polo seu país de orixe”. Casares valorou esta tarefa “tan xenerosa como digna de ser axudada”.

Na segunda entrega sobre a estadía en Suiza, “Viaxe a Suiza (2)”, do 4 de xuño de 1983, narrou as breves conversas mantidas tras a súa conferencia en Basilea. O autor ourensán recoñeceu que, cando uns rapaces novos quixeran convencelo de que “Galicia non resolverá os seus problemas ata que sexa un país independente”, lle recordaran a época na que, nos cafés composteláns, el e outros estudantes “sabíamos máis o que pasaba no Vietnam ou en Cuba que o ocurría en Vigo ou na Coruña”. Rosa transmitíralle que vivira ansiando o “clima

familiar do regreso soñado” a Galicia e que esta ansia lle axudara a soportar o rexeitamento que “sentía no ambiente”. Explicáralle ademais a Casares que en Verín sentira que “tampouco era de alí”. Retornou a Basilea e andaba polas rúas cunha cuadrilla de xente de distintas nacionalidades que “van e veñen, sin moito que facer, como pasmados, pasando un pouco de todo”. Casares lamentou que o seu pai de Oímbra se sorprendese por ter “unha filla como ésta: natural de ningures” pese a falar ben galego.

A estadia en Suíza proseguíu cunha visita a Lucerna, narrada na colaboración “Unha ponte de madeira”, do 15 de xuño de 1983. O autor limíao —como remarcara na visita que el lle ofrecera aos seus amigos galegos— prefería visitar lugares fóra do itinerario turístico. Nesta ocasión, “por razóns de forza maior”, non puidera visitar as alturas nevadas do Monte Pilatus e só o observara desde a beira do Lago dos Catro Cantóns. Valorou a sorte de pasar media ducia de veces a Kapellbrücke do século XIV e observar as táboas da historia de Lucerna pintadas baixo a cuberta desta ponte de madeira que levou ao título da colaboración. Casares agradeceu que as pintadas se mantiveran nun estado impoluto, facendo bo o “proverbial sentido de civismo que fixo famosos aos suízos en todo o mundo”. A excepción dunha pintada, dun tal Monteagudo, provocou que Casares quixese que “a fonética hispana e familiar de aquel apelido se volvease xermánica e allea”.

A cidade de Zurich ofreceu o último escenario da estadia en Suíza na colaboración “Xornadas en Zurich”, do 16 de xuño de 1983, centrada nunha xornada de actos conmemorativos do Día das Letras Galegas. O autor recoñeceu que a gaita “era un signo que tiña un significado moi preciso no ambiente previamente creado”. Casares non o sentira como tópico aínda que algúns discrepantes non entenderan que “por debaixo de aquela actuación había algo máis que a superficie empolvada dun folklorismo anacrónico e reseso”. Uns rapaces da mesa do lado pretenderan queimarlle a chaqueta a Casares porque el afirmara na súa conferencia que “a Galicia romana chegaba, polo Este, ata máis alá de León e Zamora”.

Outro amigo do autor ourensán centrou a colaboración “O mago”, do 24 de xuño de 1983. Casares elixiuno porque este amigo seu

sumaba a cualidade de posuír a dobre condición dos poetas, a de soñador e finxidor. Segundo Casares, os dous trazos constituían “a condición de toda arte” e este amigo seu era “artista”. O autor ourensán enumerou “verdadeiras maravillas”⁵³¹ que facía o seu amigo, ás que el engadiría a de “facer desaparecer un avión diante das narices de máis de mil persoas” se tivera cartos. Casares fabulou se o seu amigo mago vía a vida “refucida co de dentro para fóra” e se podía existir unha vida máis “alegre, máis fermosa e máis verdadeira” que a do finximento como pensaban os poetas. Confesou que nunca lle ía preguntar ao seu amigo mago pola “alquimia con que nos engaña a todos”. Recoñeceu que sentía “certa debilidade polos tramposos que se encargan de nos volver a todos á infancia”.

A chamada telefónica dun poeta disconforme co parecer sobre o finximento motivou a escrita da colaboración “As flores do poeta”, do 25 de xuño de 1983. O autor limiao cualificou de “despistado” e “romántico”⁵³² a este poeta porque descoñecía que a definición sobre o finximento era da autoría de Fernando Pessoa. A anécdota sobre Juan Ramón Jiménez e os rododendros⁵³³ que Casares lle contara parecéralle a ese poeta “unha parvada” e un invento apócrifo dos inimigos de Juan Ramón. O autor limiao replicoulle que “si non fose certo, merecía selo” como Noriega Varela e a semente do centeo segundo contaba Otero Pedrayo, a conversa trivial do profundo Luis Cernuda e os suspiros de Antonio Machado por Guiomar pese a estar enamorado de Leonor. Casares confesou que gustaba do finximento

⁵³¹ As habilidades do amigo mago de Casares consistían en que “pesa á xente cunha báscula dibuxada, fai parir coelliños e unha coella pintada nunha carta, cámbialle a coor ás cachas das navallas, ordena o famoso cubo máxico somentes con tiralo ao aire” e ademais tamén “fai aparecer e desaparecer o zucre do café que está tomando a xente, acerta a orde sucesiva das cartas nunha baralla precintada, dá para sí tódolos triunfos nunha partida de tute, mete cen coitelas de afeitar dentro da boca e sácaas despois todas enfiadasj ”.

⁵³² Casares aplicoulle este cualificativo porque o poeta da queixa telefónica só era capaz de escribir poemas “sobre canto a el lle ocorre: as súas tendencias suicidas, o noxo da vida, a infidelidade e inconstancia das mulleres ou o fantasma ineludible e espantoso da morte, que lle fai carantoñas tódolos días desde a ventana”. O autor limiao tiña apuntado en varias colaboracións —segundo referimos ao describilas— que non gustaba do Romanticismo.

⁵³³ Juan Ramón Jiménez, pese a ser un poeta namorado da natureza, descoñecía como era en realidade a aparencia do rodondredo que reiteraba nos seus versos. A anécdota consistiu en que lle preguntou a un amigo mentres pascaban “¿Y qué clase de flores son éstas?”.

dos poetas pois este “fainos máis próximos ao resto dos mortais. Por tramposos”.

A poesía continuou como temática motivadora para a escrita da colaboración “Os poetastros”, do 7 de xullo de 1983. Casares intitulouna recollendo unha verba empregada por Julio López Cid nun poema “máis comprensivo que crítico” e a diferenciación de Vicente Risco nos anos sesenta do século XX entre os “cento vinte poetas con dereito a saludo” en Ourense fronte aos “vergonzantes, que pasaban dos trescentos”. O autor limíao lembrou que Antón Tovar criticaba este apodo porque o consideraba “despreciativo” para persoas que se dedicaban “desinteresadamente a unha arte nobre”. Casares apuntou que sempre existira nos ámbitos literarios “un certo retintín malicioso cara estes obreiros non cualificados do verso”, como acontecía co amentado Juan de la Coba nos versos “Vente, niña, conmigo a la Gudiña, la hermosa aldea donde la nieve abunda y el pino, tea”, e con Paco Roque en “Los ourensanos y los de Villagarcía verse quisieran todos los días”. Confesou “certa debilidade polos poetastros” pois acostumaban ser “xente inocente e bastante sinxela” que nunca plaxiarían nin ocultarían un latrocinio descuberto⁵³⁴. Valorou que un poestastro tivera “inocente o corazón” e que “para alcanzar o loureiro de poeta non está disposto a perder a condición superior de persoa”.

Outra tipoloxía de personaxes curiosos galegos do interese do autor ourensán eran aos que dedicou a colaboración “Os mentiráns”, do 8 de xullo de 1983. Este personaxe tiña por costume contar “mentiras descomunais, increíbles e fantásticas” de tal calibre que case eran “mentiras absolutas”. Ademais non compartía trazos co pescador ou o cazador pois a estes permitíase que mentisen “por oficio” xa que se trataba de “pecados miudos”. Casares lamentaba non ter coñecido o deputado galego que recoñeceu que mentía porque “a verdade é moi aburrida”. Comentou que a maioría dos mentiráns eran posuídores dun “claro talento creador” e dunha sensibilidade que

⁵³⁴ Casares aludiu a que existira un roubo, sen precisar quen o levara a cabo —como facía con todas as persoas ás que aludía nas súas colaboracións en prensa—. Aclarou que o roubo consistira nun plaxio de versos completos de Neruda e de Rilke, que despois publicara como se fosen da súa autoría. Matizou que, cando se descubriera o embuste, non fora quen de recoñecelo senón que inventara “unha falsa, venenosa e inútil historia de persecucións e de denuncia para ocultar o latrocinio”.

usaban mal porque lles tiraba “moito o cotilleo e a maledicencia”. Exemplo destas mentiras era alguén que renunciara a ser o primeiro home en pisar a lúa porque non quixera facerse protestante. Tamén un velliño de Xinzo de Limia que renunciara a viaxar a California onde seica tiña unha leira que “o tren tardaba sete días en atravesala” e que o podería sacar da miseria na que vivía porque desconfiaba que os pilotos do avión o guindaría del para roubarlla. Pero sobre todos estes mentiráns Casares salientou o Fragoso de Allariz, que seica descendía “en liña directa dun primo terceiro do Noso Señor Xesucristo” e que cando faleceu xa lograra aumentar un grao no parentesco pois “non lle deu tempo a máis”.

Unha viaxe á Unión Soviética ofreceu materia para a escrita da colaboración “Evtuchenko”, do 29 de xullo de 1983, grazas ao convite que o poeta Eugeni Evtuchenko lle fixo para asistir á celebración do seu cincuenta cumpreanos. O autor limiao preguntouse polo interese do público para asistir a un recital poético unha tarde de verán. Considerouno “unha cousa simpática, aínda que dudo moito que sexa regulable” pero temía que se debese a razóns ideolóxicas e non ao interese pola poesía. Baseou o seu argumento en que “Evtuchenko enche estadios de todo o mundo, incluído o de Santiago de Chile na época de Allende”.

A lectura dunha nova na prensa sobre un can que mordera un home motivou a escrita da colaboración “A vida dun home”, do 7 de agosto de 1983. O autor limiao criticou a desproporción entre o feito e a pena de condenalo a morte. Pero sobre todo desgustábao que non se condenase o maltrato animal por parte do home, pese a que a vida dun home valla máis que a dun animal e a que o home sexa “máis cruel que o resto dos seres humanos”. Casares achegou un xiro inesperado no contido cando narrou a risada como a forma que librara, durante a Guerra civil española, a un veciño de Xinzo da pena de morte imposta en base ao problema semántico de que “o acusador sostiña que os cartuchos non foran gardados, senón que estaban escondidos”. O condenado, ao oír a sentenza, proferira as verbas: “¡Pena de morte! ¡Quita de ahí que che dou unha labazada que te deixo teso, bárbaro!”. Confiaba Casares en que o can condenado a morte conseguise “facer rir a quen corresponda”. Como se plasma na anécdota do veciño de

Xinzo, “a vida, sexa de persoa ou de can, pode ser cambiada por unha risotada”.

Os cans seguiron como centro de interese da colaboración “Os piratas”, do 8 de agosto de 1983. A súa escrita xurdiu da lembranza dunha conversa cun amigo durante un paseo por Ourense uns doce anos atrás. Mentres o autor limíao pensaba naquela altura, como Albert Camus, que “nos homes hai máis cousas dignas de admiración que de desprecio”, o seu amigo “sostiña a superioridade do corazón dos cans, por exemplo, sobre o de moitas persoas”. De súpeto, aparecera un coñecido do amigo que falou con este presumindo da “súa seriedade, da súa honradez e da claridade que acompañaba sempre tódalas súas actuacións públicas e privadas”. As verbas dese coñecido posibilitaron o xiro inesperado no contido da colaboración cara á crítica de Casares de numerosos “piratas e sinvergonzas” como o amentado coñecido do seu amigo. Para Casares, estas persoas eran “unha peste”, ademais de seren “a pura piratería das palabras con fachada, somentes con fachada”.

A lenda sobre os riscos para a saúde nun paquete de tabaco motivou a escrita da colaboración “As cousas inútiles”, do 15 de agosto de 1983. O autor limíao gustaba delas porque “son medidas perfectamente inútiles, pero que están ben, aínda que non sirvan para nada”. Diferenciaba entre necesidades como son comer e vestir e as cousas inútiles como as festas e os xoguetes. Consideraba que as autoridades sanitarias terían que “facer algo máis efectivo para evitar que a xente se siga envenando co tabaco”.

As bruxas regresaron como centro de atención na columna “Unha bruxa”, do 18 de agosto de 1983. Casares desbotou o tópico das bruxas “vellas, feas e medio tolas” por influencia dos contos de fadas porque o domingo pasado, pese ao seu “escepticismo racionalista e descortés”, presentáranlle a unha “rapaza nova, guapa e moi asisada” que era bruxa, tras aprender o oficio en Alemaña. Analizou a aparente contradición entre a inexistencia de bruxas nas “sociedades industriais avanzadas” e a resistencia en España a esta bruxa polo seu aspecto. Criticou que esta bruxa considerase “unha simpleza deplorable e pouco seria” que el quixera conversar cun familiar xa falecido. Confesou que, cando “os seus fermosos ollos azuis empezaron a coller

un tono inquietante e algo sombrizo”, el decidiu mudar de tema, “por si acaso”.

A morte de animais regresou como detonante para a escrita da colaboración “Unha hecatombe”, do 25 de agosto de 1983, xurdida pola vista de moscas mortas na súa habitación a causa do efecto dun insecticida. O autor ourensán lembrou a proposta dun bispo durante o último Concilio para que a Igrexa considerase como falta o sacrificio animal pois contrastaba coa condena dun xuíz inglés a un mozo de vinte anos que matara un gato. Ao fío desta sentenza, Casares reflexiona se o poderían condenar a el por causa das moscas mortas. Ironiza que se fose o citado bispo católico ou o xuíz “debería aturar con estoicismo os picotazos” mais desbótao porque “molestan demasiado”.

Outra forma de violencia apareceu representada na colaboración “A Tregua de Deus”, do 27 de agosto de 1983, xurdida como resposta aos ataques terroristas perpetrados naquela altura. Casares valorou a Tregua de Deus como “código civilizado” xa que non matar os domingos supuxera un avance para a civilización. Apuntou que a civilización debía “ir aprendendo e mellorando” en aspectos como “aprender a falar en voz baixa en vez de berrar, aprender a compartir en vez de acaparar, aprender a tolerar en vez de impoñer e, sobre todo, aprender a dialogar en vez de matar”. Propuxo ampliar a tregua de Deus de forma gradual para ir deixando de matar os sábados e os restantes días da semana ou ben deixar só os luns “para que os máis rebeldes e inadaptados tratasen de cobrar algunha peza aillada”. Permitiría que as vítimas puidesen “non saír á rúa ese día e xa estaba”. Aclarou que esta oportunidade suporía “un paso de xigante” no avance da humanidade cara á perfección, fronte ao paso cara atrás da “morte por libre e a diario” que suporía retornar ao século X, retrocedendo “mil anos”. Temía que a revolución se entendese como a posibilidade futura de que “acabemos a mordiscos uns cos outros á hora de xantar, disputándonos a dentelladas as costeletas e os bistécs”.

Os cans regresaron á colaboración “Kilen”, do 1 de setembro de 1983, dedicada ao can familiar falecido o 25 de agosto, a raíz dun mal descoñecido, “súpeto e terrible”. Criticou que a doenza derivara nunha “morte dura, privado de todo auxilio, abandonado a unha longa

agonía” debido á “frialdade profesional de tres veterinarios pouco xenerosos que non quixeron saír das súas respectivas casas entre as dez e as doce da noite”. Denunciou que “un animal tan nobre non merecía un trato tan canalla” e que sentira na mirada do can unha “tristeza infinita, casi humana” como se percibira que Casares buscara “inútilmente a axuda que non atopei”. Confesou que lle rogara cos ollos cheos de lágrimas que resistise ata a mañá pois Casares sabía que non podía responder a todo o que o can fixera pola familia. Incidiu en que “o seu corazón, xa a punto de parar, era moito máis quente e mellor que o dos seus implacables verdugos”, os cales foran “incapaces do xesto civilizado de acudir a unha chamada angustiada para salvar a súa vida”. O autor limíao respectou a “soedade digna da súa morte” cando o can buscou un lugar afastado no xardín para deitarse a falecer. Mentres, Casares sentara un intre no interior da casa pensando en como contarlle o día seguinte aos fillos. A vista dos xornais sobre a mesa recordoulle que “nun país no que vale tan pouco a vida da xente, qué lle pode importar a ninguén a vida dun can”. Ao saír de novo ao xardín, “o pobre Killer xa morrera”.

As ofertas dun vendedor ambulante “sinvergónza” serviron de detonante para a escrita da colaboración “O diñeiro e os negocios”, do 3 de setembro de 1983. Casares escribiuna porque o vendedor lle respondera: “Maestro, hay que ser más serio” cando el lle indicara que ese día só lle apetecía mercar “o báculo de San Cesáreo, bispo de Arlés”. Recoñeceu que se debía ser serio nos negocios porque “o diñeiro é unha das cousas máis severas e graves do mundo”. Reflexionou sobre a antiga formalidade da que falaban os vellos comerciantes, a diferenza da “menos rixida” conciencia comercial naquela época. Criticou que esa menor rixidez se debía á desaparición do diñeiro, segundo se entendía vinte anos atrás, en favor dunha “abstracción matemática que non inspira respeto”. Concluíu que “sin diñeiro non hai drama. E sin drama tampouco hai seriedade nos negocios”.

O convite dun amigo a navegar o domingo anterior funcionou como punto de arranque para a escrita da colaboración “De satélites e de burros”, do 8 de setembro de 1983. O autor ourensán uniu a imaxe da pisada da lúa por vez primeira por Neil Armstrong, lembrada pola

súa dona Kristina Berg quen ía navegando polo Mar do Norte aquel día, co cambio verbalizado polo cardeal Rugambwa no último Concilio de que lograrse el chegar a cardeal pese a nacer nunha tribu de antropófagos. Casares recoñeceu que a convivencia de elementos da Idade antiga con outros do próximo século tamén a constataran mentres navegaban o domingo anterior. Para Casares, semellaba “entre sorprendente e divertido” que un satélite artificial marcasse a lonxitude e latitude da súa embarcación. Cando o ían comentando no coche de volta á casa cruzáranse cun “home a cabalo dun burro. Parecía borracho e iba cantando”.

A estadía na Unión Soviética tamén posibilitou a colaboración “O ábaco”, do 14 de setembro de 1983. Casares escribiuna a partir da lembranza dun ábaco existente na escola da súa infancia que percibía como “infrautilizado” xa que eles contaban polos dedos, e dunha reflexión mentres estaba ao fresco nunha terraza dun hotel de Moscú. Loou que na Unión Soviética, durante os vinte días que estivera, só vira facer contas co ábaco cando este país estaba, canda Estados Unidos, á fronte da exploración espacial. Criticou a falsa afirmación categórica da “dependencia obrigada” respecto ás máquinas de calcular debido á súa “eficacia tecnolóxica, automática, cega e precisa” cando o sinxelo engranaxe dun ábaco permitía facer contas con doas desde hai dous mil anos. Fabulou que esa mesma reflexión debiera tela un turista que lle preguntou polo aire acondicionado á encargada, cando esta lle respostou: “Non temos, pero abra a ventana”.

A Unión Soviética proporcionou tamén material para a escrita da colaboración “A escaleira de Raskólnikov”, do 21 de setembro de 1983. A visita á escaleira do protagonista da novela *Crime e castigo* de Dostoievski reescribiuna case cinco anos despois noutra colaboración baixo o mesmo título, publicada na sección “A tertulia” o 21 de xaneiro de 1988. Nesta nota de 1983, o autor limíao confesou que descoñecía a existencia real da escaleira e discrepou dos rusos sobre que Dostoievski se inspirara nela pois podería ter pensado nun “lugar concreto á hora de situar e describir o escenario do famoso crime”. Criticou que se inventase unha existencia real a grandes criaturas literarias, segundo fixeran Astrana Marín e Blanca de los

Ríos con Don Quijote, e outros como Miguel de Marañá ou o conde de Villamediana respecto a Don Juan, baseándose en que si existira un antecedente histórico de Fausto. Recoñeceu que, a pesar de non ser fetichista, si lle emocionaba coñecer “ cousas relacionadas con determinados personaxes ou feitos históricos”. Sentiuno así ante as plumas coas que se asinaron os tratados de paz que vira no Museo das Nacións Unidas en Xenebra e sobre todo coa escaleira de Raskólnikov porque lle parecera a materialización das verbas de Dostoievski.

A lectura de novas da prensa retroalimentou unha vez máis a escrita da colaboración xornalística “Ler os pensamentos”, do 21 de setembro de 1983. O autor ourensán comprendía que, dentro da actividade policial, se fichara a xente. Sorprendéranlle as “cousas insólitas” que a policía americana anotara na ficha de Einstein, caso dunha máquina inventada por este científico coa que lograra “ler a traición os pensamentos da xente”. Confesou que lle seducía “a máquina en si” porque lle lembraba a técnica empregada por un cura profesor del no Seminario Menor de Ourense. Cada mañá o cura agardábao á porta da súa habitación para que Casares o mirase sen pestañexar coa finalidade de descubrir se “eu aínda seguía sendo inocente e bon”. Segundo Casares, a mirada “horrible” deste cura semellaba entrar “a saco dentro da miña alma pequeniña de neno sin malicia”. O estudante Casares chegara a convencerse de que lle lía os pensamentos a mañá na que, “sin mediar palabra, recibíume cunha sonora labazada”, xa que a noite anterior “estivera rezando para que Deus o matara”.

A amentada estadía na Unión Soviética en 1984 explica a escrita da colaboración “Tania Sabicheba”, do 28 de setembro de 1983. Casares narra nela a historia desta nena de sete anos enterrada nunha inmensa fosa común do cemiterio de Piskariovskoe, nas aforas de Leningrado. Reproduciu frases gravadas na vitrina onde se garda o caderno de Tania Sabicheba, no cal anotara as perdas familiares que ían sucedendo por mor dos bombardeos hitlerianos. Destacou que “unha erba intensamente verde, fina e suave” medraba por riba da fosa común onde descansa a nena Tania, porque a Segunda Guerra Mundial foi unha “guerra de verdade, na que se morre de certo, ao revés do que ocorre nas guerras dos pequenos, onde os tiros non son

máis que un inocente ‘pum’ feito coa boca”. Criticou de novo a maldade humana porque “non se contenta somentes con matar, senón que inventa formas refinadas de sofrimento para os seus enemigos” e porque se converteu no “gran vampiro, o antropófago insaciable, o morcego aberrante”. Sufriu coa inxustiza de que nenas como Tania, “tan exemplares na súa door humana de mártires inocentes, pertencesen” á mesma especie humana dos malvados.

A indumentaria retornou desde un novo enfoque na colaboración “Tres desastrados”, do 3 de outubro de 1983. O contador de historias ourensán converteu en narración unha anécdota real vivida unha semana atrás nunha rúa viguesa mentres agardaba que o recollesen en coche. A media hora de adianto respecto á hora acordada, permitiulle mercar un “xeado de nata e chocolate, dos grandes” que ía saboreando “con sana fruición de lambonciño de verán”. Nese intre descubriu a tres rapaces que o observaban cunha “sospeitosa curiosidade”, que tiñan “unha pinta criminal e carcelaria” e que miraban con ollos retadores os transeúntes. Casares decidiu mentalmente entregarlle os cartos que lle pedisen porque intuía que “si me agredían, non iba ter moita axuda, a pesar de estar a rúa chea de xente”. Tras entregarlle cen pesetas que lle pedira un deles, viunos regresar “cada un cun xelado pequeno na man”. Cando pasaron á súa altura dixéronlle “adeus”.

A colaboración “Cavar tumbas”, do 13 de outubro de 1983 — como indicáramos páxina atrás respecto a “Os verdugos de Koestler”— tamén se axusta a unha estrutura simplificada das colaboracións de “A ledicia de ler” entre o 19 de novembro de 1978 e o 29 de xullo de 1979. Casares mantivo o parágrafo a modo de introito explicativo da escolla pero fusionou o miolo do contido e as conclusións no único epígrafe intitulado. O autor limiao seguiu a abordar o campo léxico da morte —que fomos remarcando en colaboracións precedentes referidas ás consecuencias das guerras e a distintos modos de violencia— ao fio do enfado alemán. Enfado provocado porque os americanos, nas manobras militares, realizaron uns exercicios de adestramento “para enterrar con rapidez, seguridade e limpeza miles de cadáveres” en fosas enormes abertas nuns minutos para enterrar “simbólicamente ós mortos dunha hipotética batalla”. Reflexionou no epígrafe “Mortos posibles” sobre a conciencia plástica

da posibilidade de ser vítimas. Entendía o enfado alemán porque as manobras se realizaran “dun xeito tan indelicado e, no fondo, tan provocador” e tamén comprendía a necesidade americana de realizar ese exercicio táctico. Incidiu en que se existira unha guerra “os mortos teñen que ser enterrados con rapidez por motivos de seguridade e hixiene” e precisase “estar preparados e non abandonar un asunto tan serio e tan grave ós peligrosos sobresaltos da improvisación”. Cualificou a indignación alemá como un problema de “superficie” e non “de fondo” —diferenciación que xa manexara nunha colaboración anterior, Casares, 1982⁴⁸. A modo de *exemplum* final, pechou a colaboración argumentando que a morte non é unha sorpresa mais si osería “unha broma de moi pouco gusto”: a de recibir a caixa na casa “cando estamos cenando tranquilamente coa familia”.

Un lapsus *línguae* dun político durante unha sesión do Congreso dos Deputados dedicada á agricultura proporcionou materia para a escrita da colaboración “Polos de catro patas”, do 18 de outubro de 1983. Casares desculpou o erro do político porque sabía que as confusións entre cousas acontecen a diario e limitámonos a pensalas como “simples erros, distraccións, inexactitudes ou meteduras de pata, sin máis complicacións psicolóxicas” que nos levarían á interpretación de Freud sobre os lapsus. O narrador Casares aproveitou o disparate da existencia de “polos de catro patas” para argüír con ironía que ese era “o desexo consciente ou inconsciente de calquera lambonciño de hai trinta anos, cando se trataba dun bocado escaso, apreciado e exquisito”. Matizou que “aqueles polos eran outros polos”⁵³⁵ grazas “á dureza e a resistencia da carne” destes porque se criaban “peteirando aquí e acolá, polas carreteiras, fuxindo como podían da investida interesada dos automóviles”. Este argumento usárao como desculpa Vicente Risco nun banquete, cando un zanco “monumental” lle voara do prato e petara contra “o vestido inmaculado dunha señora oficial e distinguida”. Ironizou que a musculatura dos polos de antano precisaba de “bos dentes” e eran “moi apreciados en mesas de curas”, así que “¡que non os pillara de catro patas!”.

⁵³⁵ Casares rexeitou “caer no romanticismo da nostalgia” porque o consideraba unha falsidade dedicada á “deformación das dioptrías que a inclemencia do paso do tempo vai acumulando nos ollos do espírito”.

Os cazadores —aludidos e desculpados na colaboración “Os mentiráns”— regresaron como protagonistas da colaboración “A palabra home”, do 29 de outubro de 1983. O autor limiao precisou que os cazadores se contentaban cunha peza “grande dabondo para a súa conciencia cinexética non os acuse de traspasar a delicada fronteira que separa o deporte da barbaridade”. Temía que en Galicia “alguén poda confundir o meu cativo bulto humano cunha peza zoolóxica cobizada e abatible” pois, en Suecia, o temor teríano as vacas cando cazan os alces, non os homes. Interrogouse sobre a posibilidade de escribir a palabra “home” sobre un home para evitar que lle disparasen durante o exercicio da caza como facían os campesiños suecos coas vacas. Esta medida posibilitaría “destacar a súa condición de ser absolutamente protexible, mesmo como si se tratase dunha especie a extinguir”. Como peche sentencioso, ironizou se tal proposta sería benéfica xa que a especie humana podía considerarse “tan devaluada, que a palabra ‘home’ non sirva de protección, senón de simple diana”.

Un suceso real de 1974 volveu converterse no punto de arranque para a escrita da colaboración “Nun parque de Berlín”, do 30 de outubro de 1983. O narrador ourensán describiu de forma minuciosa que, “por un pequeno incidente fronteirizo no sector Este, agrandado máis polo temor e a imaxinación que pola realidade”, o seu estado anímico lle ocasionara síntomas de pánico físico, “xusto por riba do corazón”. Este pánico fora resultado dun sentimento de claustrofobia e de tristeza pese a que buscara descanso no lago Leitzen, do barrio de Charlottenburg, considerado “un dos lugares máis amables e apacible de todo o Berlín Occidental”. Sentira tanta angustia que, cando escoitou “un renxer aloucado entre a follaxe”, dera un brinco para saír do parque. Mentres pensaba en abandonar a cidade á menor brevidade, descubrira “dous coelliños preciosos, gordos e limpos, facendo o amor con entusiasmo e unha ternura absolutamente conmovedoras”. Decidiu permanecer en Berlín outros tres días máis.

O tamaño regresou como punto de vista para abordar a escrita da colaboración “Os xigantes”, do 11 de novembro de 1983. Casares dedicouna á estatura *in crescendo* da xente —xa aludida en Casares, 1982⁴⁸— que explicou grazas aos “adiantos da hixiene e a

alimentación racional”. Lembrou que, na súa infancia, os rapaces grandes escaseaban e os nenos “chamábamolles langráns ou mangallóns” porque non eran hábiles en actividades precisas, polo cal “no fondo, constituían un accidente”. Na actualidade, pola contra, só resultaban “torpes os que rondan a fronteira zoolóxica dos dous metros”, aos cales empregaban como gastadores no servizo militar mais na vida civil eran “inofensivos mastodontes”. Reiterou a súa preocupación se se mantiña “o ritmo progresivo e imparable do aumento continuado da talla” pois ocasionaría por exemplo ter que “matar dúas vacas para facer un par de zapatos a un rapazolo de dezaioito anos”.

A asistencia a un espectáculo humorístico na Coruña convidado por uns amigos motivou a escrita da colaboración “Moncho Borrajo”, do 22 de novembro de 1983, na que inseriu claves da súa autopoética. Recoñeceu o seu aburrimiento ante espectáculos de “graciosos oficiais” pois prefería “o humor que se da dun xeito espontáneo na vida diaria ou o literario” sempre que “non sexa profesional”. Confesou que a imaxe do “chistoso con título” mais sen graza algunha a derrubou o paisano de Baños de Molgas, “listo e lengoreta” ademais de “delicado, entrañable e bon”. Recoñeceu que, por medio dun “estilo golfo e desvergonzado, provocador e áxil”, realizara un espectáculo que constituía un “verdadeiro alarde de sabiduría” tal que se quixera tamén lograría “facer amigos os zorros e as galiñas”.

Unha reflexión sobre a inexistencia dos autores centrou o contido da colaboración “Os escritores”, do 25 de novembro de 1983, xurdida pola anécdota acontecida na clase de galego dunha veciña súa de nove anos. Contou a frustración da alumna ante “o escepticismo incrédulo” das compañeiras de aula de que coñecese o autor do conto do que falara a profesora. Para resarcirse, a nena acudira á súa casa para ter probas da súa “victoria certa e implacable” pero o libro dedicado non lle valera para a súa “humana vinganza”. Casares acabou convencéndoa de que “nin siquera presentándose comigo en persoa iba vencer a resistencia das súas compañeiras” porque “os escritores non existen”. Casares preguntouse se os escritores e “a súa envoltura corporal” conformaban a mesma persoa pois xente que tratou o filósofo Ciorán descubrira “un home alegre e simpático, ben distinto

do individuo anguriado que aparece nos libros”. Lembrou que Fernando Pessoa resolvera a contradicción falando de disfraces. Casares identificábase coa “sospeita radical e categórica dos nenos: os escritores non existen” pois se o fixeran “o mundo sería unha negra cova de tramposos”.

O recordo nidio dunha discusión durante a etapa de estudante na facultade de letras da Universidade de Compostela propiciou a escrita da colaboración “Unha tristeza no corazón”, do 27 de novembro de 1983. Esta constituía o marco espazo-temporal da nova do asasinato de John F. Kennedy da que lle informara unha compañeira de estudos. Casares narrou con todo luxo de detalles que, tras pasar a tarde discutindo “si en galego existía ou non a palabra estrutura”, de camiño á praza do Toural para cear cuns amigos, batera coa viúva de Eugenio D’Ors e escoitara a nova da boca da súa compañeira de estudos. Criticou a súa propia actitude inicial negando a nova e o seu temor cando un profesor seu engadira: “O malo é que si foron os rusos, mañá temos unha nova guerra mundial”. Recuperou a tranquilidade grazas ao compañeiro americano da pensión quen referira que “a morte de Kennedy era un asunto exclusivamente americano” mais, vinte anos despois, percibía a tristeza “pousada nun recunchiño do meu corazón”.

Outra viaxe, desta volta a Madrid, serve para recuperar unha forma divertida de pasar o tempo nunha grande cidade, segundo relatou na colaboración “Unha mancha espesa”, do 15 de decembro de 1983. Esta diversión casariana consistía en perderse “polas rúas sin obxectivo definido, mirando aquí e acolá, observando simplemente á xente”. Para a súa sorpresa, atopara por casualidade a casa de Juan Ramón Jiménez nun palacete da rúa Padilla. Ademais descubrira “a cantidade de golfería” que habitaba nas rúas madrileñas debida á situación de desemprego, mais síntoma dos “esperpentos” das grandes cidades fronte ás “señoritas outonais, distinguidas e beatas” das vilas. Criticou o aumento da golfería en Madrid, comparable a “unha masa espesa, escura e tétrica” que se ía desbordando aos poucos como “un río toldado polas marxes enxoiadas da cidade”.

As estratexias usadas na Idade Media para resolver conflitos — Casares, 1983⁵⁸ — retornaron na colaboración “Xuicio de Deus”, do

17 de decembro de 1983. Casares escribiuna motivado pola imposibilidade dun amigo seu de demostrar a súa inocencia luxada dous anos antes pola calumnia dunha revista española especializada en escándalos. Pese á inocencia legal, pervivía a opinión dubidosa. Loou a estratexia do xuício de Deus empregado na Idade Media. Este consistía en salvar obstáculos, a diferenza da “conciencia moderna, máis fina e delicada que a medieval” que non aceptaba “un proceder tan primitivo e tan bárbaro” para resarcir a calumnia pública actual. Animou a procurar “algo para evitar o desamparo e a indefensión moral en que se quedan aqueles ós que lles toca o veneno noxento dos bocapodres” e apelou a que “Deus debía botar unha man”.

A infancia reapareceu como lembranza inspiradora da autopoética casariana de progresión gradual dos feitos narrados, ao fío dunha noite de treboada na colaboración “O temporal”, do 23 de decembro de 1983. O contador de historias Casares xurdiu e bebeu das historias escoitadas na súa infancia ao pé da lareira da voz de varios familiares. Desta volta, un tío cura narrara, mentres o neno Casares estaba “acochadiño” no colo de súa nai, unha anécdota acontecida durante uns exercicios espirituais no seminario ourensán cada noite. As pesquisas para descubrir que o ruído se debía a que alguén “se esquecera de pechar as duchas, que deitaban auga a cachón” levaran ata un cura velliño. Este desculpárase “entre tímido e asustado” explicando que “me gusta moito escoitar a chuvia desde a cama”.

A infancia como fonte da autopoética casariana proseguíu na última das sesenta e unha colaboracións da sección “Á marxe” durante 1983, “Unha aventura”, do 24 de decembro de 1983. Casares relatou unha anécdota acontecida unha noite de verán nun “vello caserón familiar” cando petaran na porta da casa, despois de que os nenos pasaran “felizmente unha inspección materna, cos ollos ben pechados e a respiración fonda e pausada, facendo que dormíamos” e os maiores comían o postre no comedor mentres “conversaban en alegre tertulia”. O ruído de “tres aldrabadas seguidas, duras e imponentes” provocara un “confuso rebumbio, disparatado e trágico” na casa familiar e o seu pai —para orgullo de Casares— anunciara que el abriría a porta. O pai preguntara quen petaba e, ao non obter resposta algunha, “abriu de golpe e meteulle un pistolón enorme na

barriga ó home que estaba fóra” e que “non era máis que un pobre peregrino”.

As cincuenta e catro colaboracións publicadas en “Á marxe” durante 1984 na páxina 3 dedicada a “Colaboraciones” no xornal coruñés —como sinalamos respecto ás de 1983— tamén compensaron o oco dos xoves de “A ledicia de ler” no suplemento semanal “*cuaderno de CULTURA*” coordinado por Arturo Lezcano na maioría das datas nas que esta última sección non se publicou —os días 19 de xaneiro, 1 de marzo, 3 de maio, 23 e 30 de agosto, 13 de setembro, 4 de outubro, e 15 e 29 de novembro— e de novo sumaron outras datas semanais sen periodicidade fixa.

Estas cincuenta e catro colaboracións do ano 1984 apareceron na citada páxina 3 de *La Voz de Galicia*. Casares compartiu ese ano co humor gráfico de Chumy Chúmez en castelán e coas colaboracións xornalísticas en castelán de Emilio González López, Miguel González Garcés, Augusto Assía na súa “Carta abierta de Augusto Assía”, Manuel Iglesias Corral, José Luis Pensado, Carlos García Bayón no seu “Meridiano de actualidad”, Gonzalo Torrente Ballester, José Luis Meilán Gil en “El espejo”, Juan José Moralejo Álvarez, monseñor Tarancón, Nicolás Retana, Amando de Miguel, Mariano Tudela, Manuel A. Tojo Reboredo, Eduardo Pérez Hervada, Jaime Quintanilla Ulla, Fernando Díaz-Plaja, Juan Carlos Onetti, Antonio Blanco Freijeiro, Miguel Delibes, Francisco Miro Quesada, José María Gironella, José Donoso, Jorge Luis Borges, Alberto Míguez, Pablo González Mariñas, Jerónimo Forteza Vila, Fernando Lázaro Carreter e Gerardo Fernández Albor, e coas colaboracións en galego de Domingo García Sabell e Ricardo Carballo Calero.

A influencia da ciencia e da tecnoloxía no progreso retomounas Casares na primeira colaboración de 1984, a intitulada “Unha nova casa”, do 6 de xaneiro de 1984. Valorou o espectáculo da “liquidación dos tópicos e dos dogmas que ata hai moi poucos anos constituían a sólida cimentación” ideolóxica actual, como estaba a acontecer co estruturalismo, marxismo e freudismo. Lembrou que mentres no século XIX os progresistas apoiaban os cambios da ciencia e da técnica, os conservadores dubidaban deses cambios pois temían “atentar contra os ritmos da propia Naturaleza”. Pola contra,

exolicouse que no século XX a reivindicación da natureza era dos grupos esquerdistas e que a Razón pasara a ser un “monstro ó servizo do Estado”. Aclarou que este cambio só inspiraba “temor” e que había que “erguer urxentemente fronte dela a barreira sempre débil e vulnerable do Dereito”. Aseverou que a medida proposta implicaba que “Defensa da Natureza e fortalecemento do Dereito ante a forza esmagante do Estado son, quizais, tellas e ladrillos da nova casa que se prepara”.

O pobo austríaco converteuse en protagonista da colaboración “Aires de Viena”, do 11 de xaneiro de 1984. O final do Concerto de Ano Novo da Filarmonía de Viena que estaba a escoitar o autor limíao “mentres escribo estas liñas” trouxéralle á mente que este pobo posuía o talento de “proxectar sempre cara fóra unha excelente imaxe de si mesmo”. Matizou que o fixeran apropiándose de Mozart, e co troco de Hitler por Freud ao “roubarlle un xenio a Alemaña e devolverlle a cambio un canalla”. Pola contra, recoñeceu que España non figuraba entre os países que posuían ese talento. Picasso e as súas *Demoiselles d'Avignon* pasaban por franceses, e os británicos e franceses criticaban os españois pois, cara ao exterior e “por algún destino incontrolable”, o español sempre era “o delirio deforme de Goya antes que a serenidade, apacible e racional, da pintura de Velázquez”.

Os animais regresaron como punto de arranque para a escrita da colaboración “O tempo dos burros”, do 19 de xaneiro de 1984. Casares centrouna na desaparición dos burros e escribiuna a partir do “pequeno escándalo festivo” dos seus fillos ao cruzarse cun burro mentres viaxaban en coche dous días atrás. Especificou que o entretemento dos nenos se deba a que “unha persoa a cabalo dun burro pertence a un tempo” que xa non existía, “o tempo do sosego” pois “ninguén podía correr máis do que quixera correr o animal que o transportaba”. Loou aquel tempo polo “delicado encanto da parsimonia, que se reflexaba, como un símbolo, nos agrandados ollos inocentes dos burros”. Criticou que no tempo actual, o dos listos, non había tempo para perder o tempo. Apostou por “recuperar a calma pousona e sabía do paso da cabalgadura sin renunciar a cambio ás comodidades da locomoción mecánica” que así mesmo comezaba a ser “reliquia de outro tempo”. Lembrou “a noz” daquel tempo: “a

sensación lenta do desprazamento armónico e tranquilo do animal” nos paseos en burro. Lamentou que “renunciar a él como renunciámos, foi quizáís unha burrada”.

A ignorancia cultural centrou a colaboración “Sobre a cultura”, do 23 de xaneiro de 1984. Casares escribiuna motivado polos resultados dunha enquisa norteamericana que evidenciaba o feito de “ler con dificultades, escribir cunha caligrafía infantil e pouco segura, ou ignorar para que lado do mundo cae Angola”. Estes resultados asemellábanse aos dun libro sobre estudantes universitarios españois que afirmaban que “en Holanda de cada catro habitantes un é a vaca, que o corazón está formado por paredes musulmanas ou que ‘Cristo Balcolón’ lle puxo sitio a Viena” —exemplos estes últimos que o autor limiao reaproveitou anos despois en Casares, 1991⁹⁰. Rememorou novos exemplos de barbaridades culturais como o dunha muller sueca, “dona dunha elegante mansión onde cenábamos, con espléndida biblioteca e dous fermosísimos cadros de Chagall colgados na parede”, que lle consultara a Casares se en España “se usaban os fósforos”; e o caso dun turista sudafricano durante un traxecto en barco entre Inglaterra e Noruega quen non comprendía que, sendo europeos, un noruego e un español falasen linguas distintas. O autor limiao explicou que á idade de estudante de súa nai, as mulleres estudaban “artes de adorno” que “servían para realzar a cultivada feminidade das mociñas casadeiras”. Referiu que despois chegara a moda da “cultura xeral”, consistente en “un pouco de todo, pero no fondo, nada de nada”, como acontecía nos hospitais modernos que “curan casi todo, pero que ó mesmo tempo xeneran pequenas e incómodas enfermidades sin importancia”. Casares criticou que a cultura de masas implicaba que “casi ninguén morre de mal grave, pero están aparecendo unhas febres persistentes, algo parvas e bastante ridículas”.

Outro tema de grande interese para o autor limiao propiciou a escrita da colaboración “De gafes”, do 27 de xaneiro de 1984, ao fio dunha conversa no marco dunha cea. Confesou que non quixera coñecer o novelista “de nome irreproducíble que empeza por zeta” polo número de gafes atribuídos. Consideraba que Borobó —a quen chamaban polo seu nome cando Casares era estudante na

Universidade de Santiago de Compostela— “debeu ser o gafe máis daniño de toda España”. Narrou a maior “gafada” que escoitara nun congreso de escritores en Barcelona segundo a cal un funcionario municipal de Mataró e republicano feroz prometera non afeitarse mentres existise a monarquía. Cando esta se proclamara en Madrid, ao atravesar a porta do concello, a este home matouno “un enorme busto de bronce, tamaño natural, de don Alfonso XIII, que uns toliños acababan de tirar desde o balcón”. Recoñeceu que, gafadas semellantes, “por divertidas que sexan, encollen o corazón”. Cualificounas de “supersticións infundadas” se ben “hai tipos que traen mala, eso está estadisticamente probado”. Aseverou que tanto tiña que existisen gafes ou non, pois “parece que os hai, e con eso abonda”.

A envexa centrou o contido da colaboración “Divagación moral”, do 30 de xaneiro de 1984. O autor ourensán escribiuna ao fin dunha campaña de eleccións xerais en Suecia que gañara Torbjorn Falldin contra Olof Palme en 1976. Casares loou que, no debate televisado, Palme fora “persuasivo, intelixente, brillante, arrollador” mentres Falldin estivera “grisallo, sin gracia, torpe e burrán, nalgúns momentos incluso ó borde do ridículo”. Criticou que os votantes suecos non perdoaran a “ofensiva e apabullante superioridade” de Palme, en base a que “todo bon razoamento ofende” como diría Stendhal ou ben a que “un éxito perdóase; dous considérase unha cousas intolerable” como manifestara Gonzalo Torrente Ballester tras o éxito en España de *La saga/fuga de J.B.* Volveu diferenciar entre superficie e fondo —como fixera por vez primeira en Casares, 1982⁴⁸— respecto á envexa, na superficie “pura miseria zoolóxica” que no fondo agochaba un “vampirismo sicolóxico” pois “o envidioso vive sempre a costa do envidiado”. Reproduciu a expresión dun “tipo escuálido, cínico e resentido, que frecuentaba a quente tertulia inverniza dun casino vilego: ‘A min, a envidia engórdame’”. Matizou que o tipo amentado o expresara con tal malignidade que “as súas febles carnes outonizas parecían coller de repente unha turxencia primaveral e sana, como de porquiño recién cebado, paponamente feliz”.

A mentira regresou —Casares, 1983⁴⁷— como temática na colaboración “Os fantasmas”, do 1 de febreiro de 1984. Casares escribiuna ao fio dunha nova de prensa sobre un fantasma que atemorizaba os habitantes dun barrio elegante de Sydney. Ofreceu doutra volta trazos da súa autopoética gradual dos feitos segundo narraba seu pai: “a historia comeza sempre igual, cunha longa consideración teórica sobre os mentiráns, que pouco e pouco se vai concretando nalgúns individuos coñecidos, nun dos cales se recrea especialmente”. Argumentou que a escolla se debía a que o individuo elixido era un “mentirán épico e rumboso, con actuacións internacionais, rodeado sempre de príncipes, presidentes de Goberno e xefes de Estado”. Tras o introito teórico, “ven logo a enumeración de algunhas das mentiras máis sonadas do personaxe” e “todo remata na Praza Maior de Xinzo de Limia, unha escura noite de inverno, co meu pai e tres amigos máis paseando co mentiroso”. Mentres ese individuo lles explicaba a existencia dos fantasmas e comezaba a narrarlles “unha mentira descomunal, algo nunca ocorrido nin sequera nas novelas máis fantásticas”, aparecera correndo polo praza “unha alta figura de aspecto humano, cos pés descalzos e envolta nunha sábana”. Detrás dela xurdira un taberneiro “farfullando confusas e dooridas palabras sobre burlas e honras”. Antes de que puideran comezar a rir, o mentirán xa comenzara a narrarlles outra loiada nova.

Outra nena veciña do autor limiao converteuse en protagonista da colaboración “Unha visión”, do 3 de febreiro de 1984, a raíz do medo experimentado por esta ao ver o demo. O Casares contador de historias—cunha progresión gradual dos feitos semellante á do relato do pesadelo dunha amiga súa en Casares, 1983²⁹— relatou os choros e berros iniciais da veciña de cinco anos. Recolleu o temor dos pais a que a reiteración do susto da nena nos días seguintes fose o inicio dunha “manifestación neurótica”. Atendeu a nova repetición do susto uns días despois, engadindo a cor negra do demo e a necesidade de tomar un tranquilizante para recobrar a calma. Mencionou a terapia cun psicólogo ata que o desenlace da historia dera un xiro inesperado. Ao pé dun limoeiro o pai, ante os berros da nena, agarráraa e correa “despavorido cara á casa: un can enorme, grande como un burro, e

negro, corría detrás deles coa terrible boca aberta e os feroces dentes ó aire”.

Unha nova conversa, tras o convite a un cocido na casa dun amigo, motivou a escrita da colaboración “Vinteseite sabores”, do 11 de febreiro de 1984. Casares aproveitou a loanza da exquisitez do cocido preparado pola nai do amigo, grazas á “feitura que somentes o tempo, a tradición e o amor ás cousas son capaces de conseguir”, para criticar que “os gastrónomos de moda, que andan agora decindo por ahí que en Galicia nos pasamos un punto no de cocer as carnes, lle porían reparos”. Ao fío dos vinteseite sabores que ten a cachucha do porco, segundo coñecía ben Álvaro Cunqueiro, os comensais aproveitaran o cocido para “catalogos e clasificalos”. Chegaran a sumar dez e discutiran sobre a cantidade proposta por Cunqueiro. Casares tivera que acabar claudicando, pese aos seus argumentos en favor do mindoniense, quen bebera “unha botella de Romanée-Conti, o mellor viño tinto do mundo”, pois “dominaba o realismo”. A cociñeira achara unha solución que convenceu a todos, “dez eran reais e os dezasete restantes, poéticos”.

Os reproches dun amigo respecto á alusión ao Romanée-Conti posibilitaron a escrita da colaboración “O viño”, do 12 de febreiro de 1984. Os argumentos deste amigo asentaban en que a valoración dese viño se debía a unha “retórica” que provocaba o encarecemento do prezo e que a xente convertese “un simple producto nacido do campo” nunha “especie de deus revenciado”. Para Casares tratábase dunha “simple realidade” e a retórica aplicaríase á “práctica circense, casi sempre falsa, de adiviñar un viño, coa súa marca e ano, bebendo un par de grolos”. Esta práctica asemellábase segundo Casares a unha musical realizada nun parladoiro ourensán na súa etapa de estudante de bacharelato no Seminario Menor. Aquela consistía en “escoitar un disco e dicir despois, sin mirar a carátula, o autor, a orquesta, o director e o movemento”. O autor limiao matizou que “o viño hai que consideralo como algo serio” xa que un amigo seu desviara en 1973 doscentos quilómetros a súa ruta para contemplar “as fermosas terras vermellas da aldea francesa de Vosne-Romanée, na Borgoña, onde se dan os mellores tintos do mundo”. Recoñeceu que, pese a datos obxectivos como os cambios de sabor dun viño dun ano e doutro e na

mellor calidade dun vello vello a un novo, existían a “poesía” e a “golfería”. Estes argumentos corroborábanse co exemplo dun experto internacional que eloxiara —nun xantar no que estivera presente Casares— un “ribeiro ácido e difícil” e despreciara “ex cátedra un excelente branco da mesma procedencia polo simple feito de estar embotellado”.

A ignorancia española da cultura portuguesa —en Casares, 1977³⁹— regresou na colaboración “Ler ó revés”, do 26 de febreiro de 1984, escrita a partir da visita á exposición de Almada-Negreiros en Madrid. Casares criticou que a “clase culta española”, clara mostra dunha “ignorancia prepotente e soberbia, no fondo, bastante antipática”, tivera un “tardío asombro” con Pessoa. Referiu que aínda naquel momento esta clase culta acaba de descubrir a Almada-Negreiros e que seguía sen coñecer a Miguel Torga, “autor dunha das obras máis fermosas das letras europeas deste século: o seu *Diário*” — a quen dedicou a colaboración Casares, 1990⁴¹, e os artigos Casares, 1996¹ e Casares, 1998³. Lembrou que Almada-Negreiros pertencía a unha xeración de “golfos simpáticos, delirantes e sonámbulos” que actuaran como “auténticos provocadores” sobre todo cos “saudosistas da revista *A Aguiá* e os tradicionalistas”. Mencionou entre eles a António Correia de Oliveira a quen Santa - Rita Pintor gastara unha broma durante unha conferencia nun teatro lisboeta a un irmán seu. António Correia replicáralle aclarándolle o verdadeiro nome, pero “Santa - Rita Pintor, listo como un raio saltou de seguida: ‘Eso será para o señor, que le de alá para acá. Desde aquí é como eu digo’. Tal resposta ocasionara un “alboroto monumental” e que “agora xa lles dedican exposicións”.

As conversas tras un xantar entre amigos propiciaron doutra volta material para a escrita da colaboración “A autoridade”, do 1 de marzo de 1984. Casares explicou que, desde case dúas décadas, o grupo de amigos estivera baixo a “dictadura implacable” dun home “pequeno e gordo, xeniudo e bastante amargado”. Como ademais era “soberbio e suficiente” e “incapaz de aceptar a máis pequena discrepancia, convencido de que sempre leva razón”, só se pronunciaba neses parladoiros cunha restra de “berros, de desprecios e de insultos”. Pero si establecera cos interlocutores vítimas súas “unha complexa e sutil

rede de relacións contraditorias”. Dous meses atrás, mentres respondía con ira contra un que ousara relativar que a cafeteira non facía tanto ruído, “caéronse os pantalóns”. Os demais comezaran a rir sen parar, polo cal desde aquela “non pisa a tertulia. Se volve, xa non será o mesmo”.

A intervención dun contertulio radiofónico ofreceu o punto de arranque para a escrita da colaboración “Optimismo”, do 8 de marzo de 1984. A Casares sorprendeulle que este “optimista perfecto” relativizase problemas graves e os reducise a “simples desaxustes circunstanciais”. Apuntou que iso tamén o fixera José Ortega y Gasset ao recibir a un optimista escritor español tras a súa demorada estadia nunha universidade norteamericana: “Bueno, Fulano, y que tal por América además de muy bien”. Desconfiaba da xente que “se pasan a vida instaladas na confortabilidade parvallosa da inopia”. Estaba convencido de que “a ave da intelixencia rara vez aniña no campanario do optimismo”. Cría que os optimistas falaban “sin permiso da cabeza” e só lle pedían permiso “cando llo piden, ó corazón”. Confesou que lle atraía máis o inferno, como “fermosa cristalización do pesimismo humano” e lugar onde se ía por “rutina”. Criticou que para ir ao ceo había que “gañar”, por ser este lugar un “asunto de vontade” —entendida esta última como “querer” e referida á “codia do home, non á súa noz”. Concordaba con Gramsci en que “eu son un optimista da vontade e un pesimista da intelixencia”. Aclarou que a afirmación de Gramsci se debía a que “no fondo, o optimismo non é máis que o sucre con que fixeron o caramelo do ceo”.

Unha convidada a un xantar entre amigos ofreceulle o tema para a escrita da colaboración “Perder o tempo”, do 9 de marzo de 1984. Aparece reproducida de novo en letra cursiva para marcar a diferenza formal coa columna de Carlos García Bayón na súa sección “Meridiano de actualidad”. Esta sitúase na parte superior da parte dereita da páxina 3. Ambas as dúas colaboracións están unidas nun mesmo recadro rectangular vertical. O autor limiao retomou o seu gusto pola palabra e o uso da linguaxe para reflexionar sobre a orixe da “sutil” expresión ‘perder o tempo’. Afiroua que este en si mesmo constituía “unha perda constante”. Criticou que por iso semellaba

preciso facer “algo útil, traballando en algo que sirva para algo” e ademais se o traballo “non está ben feito, pode ser unha auténtica perda de tempo”. Incidiu na bastante xeralizada “concepción tacaña da vida”, plasmada no reproche “perdiches o tempo”, na autocensura “dúas horas perdidas para nada” e na confesión “perdín un ano enteiro”. Lamentou que a xente acostumase “ser máis xenerosa coas súas cousas que consigo mesma” e que a moita lle custase “regalar o seu tempo”. Criticou “a rixidez aparente e ridícula dos protocolos” xa que nos “despachos oficiais” perdíase o tempo “a borbollóns” e administrábase con “avaricia bíblica coas visitas”. Preocupábanlle as persoas “instaladas na angustia diaria, comidos no corazón por unha inquietude absurda e malsana, empuxados sempre por unha presa tola que non leva a ningures”. A estas persoas, que traen á mente as vítimas dos homes grises de *Momo*, podería formulárlle a pregunta de Casares: “¿para qué necesitará o tempo toda esa xente que non ten tempo para perder o tempo?”.

O falecemento dun amigo redactor de *La Región* a quen coñecera mentres estudaba bacharelato no Seminario Menor de Ourense propiciou a homenaxe rendida na colaboración “Julio V. Gimeno”, do 17 de marzo de 1984 e unha posterior seis anos despois (Casares, 1990²¹). Casares retratouno desde a tenrura dunha figura real que, por ser pintoresca, pasou a engrosar a nómina dos *tolíños inocentes* convertidos en personaxes na súa obra. Enumerou a irritabilidade que lle producía que Arturo Baltar, mentres Casares e Arturo Lezcano miraban, lle cantase responsos e lle lese o seu epitafio. Amentou o seu carácter “supersticioso e volteriano” e a súa inimizade coa Garda civil e co gobernador civil que pretendía a “tolada” de converter en navegable o Miño desde a dessembocadura ata a cidade ourensá. Explicou que andivera en “líos incomprensibles”, como o de espía contratado nos anos corenta polo servizo de información sen misión asignada. Ademais, por ter a mala sorte de queimar un piñeiral en Esgos canda Antonio Tovar, acusáranos de incendiario, fora a xuízo e pasara a ser un “tipo extraño e difícil”. Debido ao seu “carácter forte” e a ser pouco amigo de “componendas”, mesmo con mulleres coas que ligaba a través da sección “C. Q. chamada general” dun xornal madrileño, tivera rifas con moita xente. Valorou que “de home feroz

non tiña máis que o xesto e a aparencia”. Lembrou que chorara cando Casares mediera para arreglar o feo que Gimeno lle fixera a Eduardo Blanco Amor.

Unha nova moda espertou o roxelo do autor limiao na colaboración “Señas de identidade”, do 18 de marzo de 1984. Estes sinais suceden á anterior “peste” das “circunstancias determinadas” e á posterior da “modificación das estruturas”. Casares criticou de novo a moda, durante a súa etapa de bacharelato en Ourense, da palabra “impacto” que tanto desgustaba a Vicente Risco —en Casares, 1983¹⁷. Este advertíralle sobre un home que buscaba colaboradores mozos para unha revista e cuxo proxecto o impresionara: “ten moito coidado con ese individuo, que é dos que din a palabra ‘impacto’”. Casares confesou que desde aquela tiña “reservas” cara a estas persoas “aburridas”. Temáis porque empregaban unha linguaxe baseada en que “falan como se non dixesen nada”, pois usaban “a lingua como inutilidade. Un cachivache coma outro calquera”.

Os berros próximos dun porco en proceso de ser sacrificado na matanza fixeron que o autor limiao mudase por vez primeira o tema que ía abordar e intitulase a colaboración do 23 de marzo de 1984, “Un pobre porco”. Casares confesou que lle doía a morte dos porcos, desde unha vivencia da súa infancia cando observara os trazos da “venganza irracional” do pai dun neno ao cal o porco lle dera unha dentada que o mutilara mentres facía unha “necesidade menor” diante da casa. Pervivía na súa retina “aquela viva imaxe da máis antipática e gratuita crueldade humana”, que na Idade Media podería rematar na condena a morte do porco. Sorprendeulle que os porcos antano foran “enterrados vivos ou aforcados” mais non así os cabalos, nin as vacas nin os cans. Criticou que os porcos, os sapos ou as moscas “non firen nunca os sentementos das almas delicadas que en todo o mundo forman as Sociedades Protectoras de Animais”.

A crítica dunha amiga respecto a que o “estado de deshumanizada indefensión en que morren os porcos” reivindicado polo autor ourensán na colaboración anterior non resultaba consecuente con “comer xamón, nin chourizos, nin raxo, nin lacón, nin cachucha, nin costela, nin asadura” xustificou a escrita da colaboración “O pecado e a virtude”, do 26 de marzo de 1984. Casares recoñeceu que debería ser

“vexetariano” mais sabíase “pecador” e coñecedor das diferenzas entre “ben” e “mal” e entre “ir ó ceo” e “ir ó inferno”. Criticou que o pecado estivera “en contra de toda humana sensatez”. Da máxima de San Ignacio de que “nada lle vale ó home gañar todo o mundo se perde a alma” derivárase, segundo Casares, que “uns poucos anos de felicidade terrenal non compensan as espantosas desventuras da eternidade”. A partir desa reflexión deduciu que a santidad se relacionaba máis “coa lóxica que coa virtude”. Insistiu en que lle “doe moi adentro” oír os berros do porco protagonista da colaboración anterior e que fora un porco o primeiro animal sentenzado e executado en Francia en 1266, segundo aludira na colaboración anterior. Afirmou que eran tantas as veces nas cales “nos xogamos o ceo diante dunha tentación” que confesou irónico: “¿por qué íbamos ser máis fortes en presenza dunha simple costeleta?”.

Unha viaxe desde Salamanca a Vigo con dous amigos propiciou o tema para a colaboración “De Noriega”, do 10 de abril de 1984. A alusión dun deles a Noriega Varela, de quen Camilo José Cela “nos acababa de contar un par de anécdotas” da época na que colaborara co pai de Noriega Varela no xornal *Guau-guau*, abriu unha conversa. Nela constataran a “delicadeza sensibilidade” dos seus poemas e “a súa personalidade cazurra e aldeana, unha caricatura casi perfecta da maneira de ser máis tópica do paisano galego”. Lembrou unha das historias que lle escoitara a Otero Pedrayo, quen convivira co poeta no seu pazo de Trasalba cando Noriega Varela exercía a docencia na escola desa localidade. Para compensar a tristura polo recente falecemento da súa dona, Noriega Varela andaba “ás brincadeiras coas mozas nas corredeiras”. Casares engadiu unha nova anécdota que lle contaran durante a viaxe “como rigurosamente histórica”. Cando Noriega Varela estaba agonizando na cama rodeado dos seus, “tirou o brazo dereito de debaixo da sábana, sinalou co dedo cara a súa muller e dixo: ‘Su desconsolada esposa’. E morreu”.

As fantasmas regresaron na colaboración “Sin pasaporte”, do 15 de abril de 1984. A escrita desta xurdira a raíz da sobremesa dunha cea con tres amigos, convidados todos por eles pola anfitriona da casa co pretexto de “pasar unhas cantas horas xuntos, sin máis preocupación que a de falar, comer algunhas peperetadas, beber bo

viño e practicar esa forma refinada de elegancia espiritual que é a amizade”. Todos os convidados se aledaran de que o defunto esposo a visitase desde hai dous meses cando estaba acostada, menos unha “disconforme” que dudidaba da aparición. O falecido sentábase “a falar das cousas que antes falaban” e marchaba despois. Deixaba “un inmenso recendo a xasmíns”. Cando a dona da casa lle argumentou que a súa filla tamén recibía en Boston ás veces a visita de seu pai, a “incrédula” espetáralle: “mira, querida, eso si que é imposible, porque o teu home, cando morreu, non tiña pasaporte”.

A pintura reapareceu —Casares, 1982¹⁰— na colaboración “Cézanne”, do 20 de abril de 1984, escrita tras unha nova visita a unha exposición no Museo de Arte Contemporáneo de Madrid durante unha recente viaxe. O movemento dos visitantes da exposición e a ollada dun cadro da dona de Cézanne trouxo á mente do autor limiao “unha tarde luminosa da primavera de 1906” do final da vida do pintor. Relatouna a modo de homenaxe ao seu éxito tardío, tras anos de fracasos. Imaxinouno cunha pluma na man e sentado diante dunha xanela da casa provenzal e feliz, “curadas as feridas dunha vida pouco fácil” e na compañía feliz da “muller a quen sempre quixo, Hortense Fiquet”. Remarcou os “sinsabores pasados” que pervivían na súa mirada, caso das tece tentativas para ser admitido no Salón, a retirada dun cadro seu en Marsella por consideralo “vergonzante” xente “conservadora” e a relación clandestina coa súa amada por mor da “intransixencia burguesa e altiva do pai”. Recreou as liñas escritas a pluma, dirixida a seu fillo “querido”, a posterior “pintura, pintura e pintura” e a “frase categórica: ‘unha intelixencia que organiza poderosamente é a colaboradora máis preciosa da sensibilidade para realizar unha obra de arte’”. Casares preguntouse se facía referencia á “conciencia serena do triunfo”, a unha “derrota”, á “coutante limitación” ou á “exhibición prepotente da clave do éxito”. Pechou o relato deténdose en que “polo sudor frío” da fronte de Cézanne escribindo “pasa agallopando a sombra dunha duda”.

Os animais regresaron na colaboración “O cuco”, do 22 de abril de 1984, escrita a raíz do canto desta ave que Casares levaba escoitado desde o mércores anterior. Ironizou sobre como ía proseguir a súa vida en 1984 pois cando o escoitara estaba “buscando os primeiros gromos

a unha mazaira tardía”. Dubidaba entre se debía rexerse polos que crían na preguiza de escoitalo antes de almorzar ou pola boa sorte para o resto do ano por ter escoitado o cuco. Lembrou que en Xinzo da Limia existía a crenza da chegada da “fin do mundo” se non se escoitaba o canto do cuco entre marzo e abril. Referiu que non se escoitara durante a guerra civil española, e que se adiviñaba a chegada do xuízo final se o cuco non cantaba sete anos seguidos. Fuxiu desta última interpretación apocalíptica en favor dun “cuco pillabán e sinvergonza, infiel e aproveitado, heraldo insustituíble do mellor tempo do ano”. Se non aparece o cuco, quedaríase co refrán “ós comezos de abril, o cuco ten que vir, e se non volveu, prendérono ou morreu”. Criticou a inxustiza de moitos para co cuco por poñer este maliciosamente ovos en niños alleos. Xustificouno en base a que o fai porque “a femia é fría de peito e non pode quentar os ovos” e ademais “nunca deixa máis de un en cada sitio, nin se serve de niños valeiros”. Agradeceu que da “inocente golfería” do cuco nacesse “a fermosura do seu anuncio da primavera” que xa chegara porque “avisou o cuco”.

A violencia reapareceu —Casares, 1983⁵⁶; e Casares, 1983⁵⁸— na colaboración “Unha pistola”, do 2 de maio de 1984, escrita desde a óptica da delincuencia a partir dunha nova televisada no marco dunha conversa entre amigos ao remate da cea compartida. Casares loou que unha muller reencauzara a conversa do sesgo de declive no que entrara tras ver a nova dun “aproveitado” que “invadira a casa dunha veciña con propósitos non santos”. Optou por ofrecer a “narración detallada dunha historia fantástica” tan do seu gusto, o que constitúe un novo aceno cara á autopoética da súa propia escrita gradual e minuciosa que vira o seu desenvolvemento a raíz dun suceso inesperado e sorprendente. No relato dunha comensal de viaxe por unha estrada de América central á tardiña a sorpresa causáraa a tentativa de colisión por parte do condutor que os seguía. A presenza dun coche policial na curva tranquilizara a parella. Os axentes reprocháranlles a súa ousadía de viaxar sen armas e entregáranlles unha pistola que lle cobraron. No seguinte control policial, os novos policía valoraron que se atreveran a viaxar por ese lugar perigoso. Requisáronlles a arma, por estar prohibido levalas. Impuxéronlles ademais “unha forte multa”.

A delincuencia proseguíu na colaboración “De guante branco”, do 3 de maio de 1984, escrita tras o recordo dunha historia narrada polo escritor uruguaio Eduardo Galeano. A conversa xiraba ao redor da ratería baseada “no inxenio, audaz e arriscada, que non utiliza máis armas que a picardía e a intelixencia”. Casares citou o caso dun ourensán que sobrevivira en Barcelona durante anos a costa de “ir chorar ós enterros e gabar as virtudes e o xeneroso sentidos da amizade de centos de mortos por él absolutamente descoñecidos”. Galeano narrou unha historia que chegara ao xornal no que traballaba en Bos Aires. O rateiro demostrara as súas habilidades ao percorrer un traxecto extenso de Estados Unidos grazas á súa “facundia oratoria” e a unha botella de coca-cola que reenchía con “sagrada terra do Sur” para acompañar a John F. Kennedy na súa tumba de Arlington. Solicitara axuda dun policía no centro da capital bonaerense para forzar a porta do seu coche alegando que perdera as chaves. Este “axudoulle, involuntariamente, a roubar un fermoso Ford deportivo de color roxo”.

A boa memoria do autor limíao permitiulle doutra volta recordar de forma minuciosa un momento de dez anos atrás, na casa duns amigos belgas en Bruselas. Relatouno na colaboración “O pobre Guido”, do 25 de maio de 1984. Mentres falaba coa dona da casa, tras unha visita á cidadela de Dinant, escoitaran o “queixido agoirante de multitude de sereas” e os axentes solicitando que a xente non saíra á rúa. Os seus amigos pronunciaran “con medo” o nome de Guido Lemonnier, “responsable de crimes espantosos”. Nuns intreos saía da casa de enfronte “fortemente agarrado e encañonado. Era pequeniño, pequeniño..., casi minúsculo. E iba chorando”.

A decepción ante a imaxe privada de figuras públicas retornou — Casares, 1983³² — na colaboración “As admiracións”, do 28 de maio de 1984. O autor limíao xustificou esta actitude porque “a proximidade séntalle bastante mal ós xenios”, como refería Torrente Ballester sobre “a humana estupidez” dun Premio Nobel e do “parvo superdotado” que era José Luis Aranguren. Confesou que admiraba e quixera coñecer anos atrás o filósofo Theodor W. Adorno. Aínda naquela altura conservaba “unha certa devoción” e consideraba “excepcional” o libro do seu curso de Filosofía de 1962 na

Universidade de Frankfurt. Recoñeceu que Adorno o decepcionara polo que contara del A. J. Ayer respecto a que na etapa de Oxford era “lambidiño, un pouco afectado e ríxidamente elegante”. Tamén lamentou que falecera a causa dun infarto provocado porque un grupo de alumnas, “irreverentes e descocadas, puxéronse a bailar arredor del, cos peitos ó aire”. Criticou esta morte xa que resultaba “moi pouco airosa para un filósofo marxista e revolucionario”.

A lenda dun anuncio nunha revista sueca propiciou doutra volta —Casares, 1983⁸; Casares, 1983²⁸; e Casares, 1983⁵⁴— a escrita da colaboración “Vivir e conducir”, do 7 de xuño de 1984. O autor ourensán abordou nela as diferenzas entre suecos —“serios e calados, parques na expresión das emocións, puritanos na concepción calvinista do traballo, responsables nas relacións cos demais— e italianos —os cales “berran e arman escándalo por nada”. Consideraba que a lenda “Vive á sueca, pero conduce á italiana” debería ser á inversa pois a italiana semellaba un tipo de vida “máis alegre e atractivo” grazas á flexibilidade en horarios, a falta de rixidez moral e a extroversión desbordada en espazos públicos. Recoñeceu que a condución á sueca resultaba máis segura porque, pese a ter Suecia o maior número de autos por habitantes, era o último país en canto a número de accidentes. Este trazo percibíao como resultado da “boa educación e responsabilidade colectiva” e da rixidez das normas respecto ao consumo de alcohol.

A advertencia sobre os perigos do racismo manifestada en Lovaina propiciou a escrita da colaboración “Racismo”, do 18 de xuño de 1984. Casares relatou a desculpa duns amigos seus panameños para evitar o cárcere tras ser parados nun control policial sueco. Estes amigos, exiliados nunha cidade sueca do sur, eran conscientes das “debilidades” dos suecos ante o problema racial e que manifestaban cun “trato exquisito” e cunha tolerancia que non admitían os nativos. Ao saber que beberan un par de copas e que eran suficientes para “sobrepasar en varios puntos os límites autorizados”, os exiliados replicáranlle ao policía que nun control estadístico, aínda que fose arbitrario, se había negros, “dun xeito inconsciente, a policía sempre os acabaría seleccionando a les”. Ante o argumento dos panameños, o garda reaccionara pedíndolles desculpas e mandándoos

seguir, co cal atoparan “a única saída que lles quedaba para non ir á cárcel”.

A anécdota da chegada do avogado peronista arxentino Edgardo Fachini ao aeroporto internacional de Basilea converteuse en material para a escrita da colaboración “Don Edgardo”, do 22 de xuño de 1984. O autor limiao confesou que, pese a querer visitar a tumba de Erasmo na catedral, un rapaz “traballador contestatario e folloneiro nunha das dependencias do Banco Mundial” conseguira convencelo na súa casa de Vigo para que o acompañase. Relatou a “emoción coral e frenética” da colonia arxentina e a súa sorpresa cando viu que Fachini era “un velliño enrugado e pequeno, intensamente pálido, con cara de asustado, quizais tímido”. Tras facer o símbolo da victoria, o exiliado desplomouse e Casares viu “marchar na ambulancia, cos ollos voltos cara o ceo, e pareceume que rezaba”.

Os insultos dun home contra o autor limiao e tres amigos seus na compostelá praciña da Burriña de Belén motivaron a escrita da colaboración “Un corazón desbordado”, do 11 de xullo de 1984. Casares relatou que o home baixara pola rúa do Preguntoiro “coa voz ronca de tanto berrar e os ollos perdidos, como extraviados nalgún recuncho escuro do seu interior”. Despois de insultalos, o home tiráralles unha bolsa de basura e desaparecera. Pese a que era “a viva estampa da emotividade descontrolada, do corazón desbordado”, a Casares inspiráralle simpatía polo “absoluto convencemento da súa razón” e polo “dramatismo e a intensidade emocional” que o home manifestara. Os seus amigos e el mesmo entenderan que se trataba dun home “dominado por unha fe arrebatada, pouco dono de sí”. Casares interpretara que ao home lles gustaría “vernos barridos do planeta”. Consciente de que “a historia está chea de xusticieiros celosos como éste”, Casares percibiu que a eles non lles servía que un non os comprendese mais “a min sírveme de moito”.

A crítica da tecnoloxía moderna reapareceu de forma tanxencial na colaboración “Os carpinteiros”, do 13 de xullo de 1984. O autor limiao escribiuna ao fío da distracción da súa lectura ao observar o labor de tres carpinteiros nun tellado próximo. Casares, ao fixarse nas ferramentas que usaban sen descanso todo o día os dous mestres e o aprendiz, recuperou o recordo de moitos anos atrás cando “baixaba a

unha carpintería veciña a queimar horas no doce e inocente pracer de ver traballar”. Evocou tanto eses momentos que chegou a dubidar se percibía o cheiro do serrín ou se era a “recordanza sentimental que me regala a memoria”. Loou que, pese á “soberbia tecnolóxica da modernidade”, estes carpinteiros seguían a repetir “xestos tan antigos como a vellez milenaria do seu oficio” do mesmo modo que “hai séculos e séculos”. Recoñeceu que estes xestos simbolizaban “o fracaso teimudo dun hábito que repite o xenio anónimo da xente”.

A crítica dos procedementos administrativos oficiais regresou — Casares, 1983¹⁴ — na colaboración “Burocracia”, do 14 de xullo de 1984, motivada polos trámites realizados a semana anterior. O autor limiao recoñeceu que arranxar contas e papeis lle provocaba “fastidio” polo tempo perdido e “desconcerto” pola seriedade “cómica” do persoal encargado desas tarefas, polo cal se confesaba como “un auténtico delincuente administrativo”. Explicou que, pese ás “precaucións tomadas”, lle faltaba o neno a quen lle afectaba un dos papeis. Casares tivo que percorrer en coche catorce quilómetros de ida e outros tantos de volta para levalo. Sorprendeuno o absurdo de que o empregado nin mirase o neno antes de mandarlle asinar e regresar tres días despois. Criticou que, ao recriminallo, o empregado lle dixera: “por cinco pesos atopaba vostede calquera neno na rúa. E aforraba tempo e gasolina. Total xa ve que non serve para nada”, polo cal Casares ratificou que non servía “para nada, absolutamente para nada”.

O absurdo da burocracia proseguíu na colaboración “Certificado de penais”, do 16 de xullo de 1984, grazas ao comentario dun amigo sobre a pervivencia deste trámite. O autor limiao percibiuno como “un dos xogos infantís máis estúpidos que coñezo” xa que o administrado “non pode dar o que non ten” e ten que solicitarllo á Administración que pese a telo xa, “non se sabe ben por que o pide” nin o porqué “a xente tampouco protesta”. Si o solicita, a Administración concédello días despois, tras aboarlle unha cantidade de diñeiro. Ironizou que este trámite podía observarse como “o cachirulo de carnaval que nos diferencia da aburrida seriedade, formalista e sin imaxinación, dos demais países de Europa”. Casares recoñeceu que ría co cinema de Buñuel, que consideraba o teatro de Arrabal como “unha hipérbole

interesada” e que prefería —como xa apuntara en Casares, 1984³— “a serenidade transparente de Velázquez” ao “dramatismo atormentado de Goya”. Confesou que lle resultaba tan indiferente esta peculiaridade de España como “as chilindradas de bisutería de certas tribus africanas”.

As vacacións en Suecia posibilitaron a escrita de varias colaboracións contextualizadas alí e nas que Casares reflectiu outra forma de vida e de pensamento. Na primeira delas, “Menos que unha cámara”, do 4 de agosto de 1984, abordou a aproximación á enfermidade dunha amiga. Relatou que a atopara durante as súas vacacións en Halmstad cando esta ía mercar unha cámara fotográfica para fotografar Atenas durante quince días. Cando a amiga lle contara que padecía un cancro, a cámara, Atenas e todo o falado mentres tomaban un café a Casares parecéralle “un absurdo” pois “por primeira vez na miña vida” o cancro “deixaba de ser unha palabra”. A amiga indicáralle que se estaba sometendo a un tratamento de radioterapia, que temía perder o pelo se lle puñan a inxección que estaban a valorar e que non sabía se ía morrer. A amiga marchaba de vacacións a Atenas porque “pensaba que xa nada dependía da súa vontade nin da dos demais” e quería “seguir vivindo igual que antes da enfermidade, polo menos ata que puidese”. Casares despediuse dela coa dor de “saber que aquela cámara” tal vez durase “máis que ela”.

Unha anécdota na biblioteca pública da cidade sueca motivara a escrita da colaboración “A basura e as furnas”, do 6 de agosto de 1984. O autor limiao estableceu unha reflexión comparativa, por unha banda, entre os países do sur de Europa e Francia onde a xente non usaba as papeleiras pese a presentar lendas e os países do norte onde non tiñan lendas mais si se usaban; e, por outra banda, entre as furnas electorais que eran caixas de madeira opacas en lugares como Escandinavia onde existía normalidade electoral fronte a países cunha “longa tradición de puheirazos” e nos cales as furnas eran de cristal transparente. A reflexiva comparanza xurdira de que a revista española que ía ler Casares na biblioteca non se atopaba no casilleiro onde lle correspondía estar senón que este era o único baleiro. Unha nota explicativa remitía ao servizo de préstamos e lectura, onde unha

señorita “abriu un caixón” e entregoulla, comentándolle despois: “é que a rouban”.

A terceira colaboración ambientada en Suecia, “Divorciarse”, do 7 de agosto de 1984, constituíu a denuncia dunha nova modalidade de divorcio inventada por refuxiados latinoamericanos que abusaban da “xenerosidade das leis” e da “credulidade casi candorosa das autoridades suecas”. O autor limiao criticou que “sin pegar golpe, viven como auténticos señores, en fermosas casas que non lles costan absolutamente nada” grazas á tramitación dun “divorcio de mentiras” que lles permitía “dispoñer dun piso máis e de maior axuda económica e social”. Casares advertiu que “ós poucos meses preséntanse as primeiras complicacións reais” cando o marido “decide facer uso do que legalmente lle corresponde”. Aclarou que “o que empezara sendo un divorcio de trampa, acaba convertíndose nun divorcio de verdade”.

A cuarta colaboración sobre Suecia, “Un coello feliz”, do 21 de agosto de 1984, reflicte a civilizada convivencia dun coello cos homes. O autor limiao relatou que cada tarde lía os xornais nun parque á beira do Kattegatt pois alí sempre ía sol á luz da tardiña como se fora “un remanso milagroso no que remata sempre o día”. Mentres lía, Casares vira un coelliño de monte por entre as flores que ornan o pedestal dunha escultura realizada por Picasso que, tras observar o céspede, saltara e “séntase a mirar, interesado quizáis polo barullo que arma unha familia de corvos desde unha abidueira branca e lanzal, xusto por riba da miña cabeza. Despois pasea, come aquí e alá, e xoga”. O autor limiao preguntouse os anos que foran precisos para que o coello non escapase asustado do seu lado. Reflexionou que o coello “non saberá nunca de onde procede esta paz que lle permite a él, indefensa criatura, saltar feliz polo parque adiante na hora máis fermosa desta tarde apacible”.

A quinta colaboración ambientada en Suecia, “Nun restaurante”, do 23 de agosto de 1984, xurdiu da anécdota sucedida a unha amiga súa nun restaurante con autoservizo no centro de Estocolmo. O autor ourensán narrouna de maneira gradual e minuciosa —como acostumaba na súa produción. Ao regresar de buscar servilletas a amiga vira que un xaponés estaba comendo a sopa. Lograra recuperar as albóndigas que “comeu entre sorrisas e reverencias do seu

inesperado compañeiro de mesa”. Entre os pensamentos que lle viñeran á súa mente, “irritada e sorprendida” polo “cinismo” co que o xaponés a miraba “sereno e complacido” mentres ela comías as albóndigas, ela pensara que podía ser un “pobre turista esfamiado” ou un “raro costume oriental”. Tras a marcha do xaponés, “novamente entre sorrisas e reverencias”, descubrira pesarosa que “un par de metros máis alá, á súa dereita, sobre unha mesa solitaria” había “unha bandexa cun prato de sopa e outro de albóndigas, e ó lado, xusto ó lado, o seu bolso de man”.

Na sexta colaboración sobre Suecia, “Os suecos e as chaves”, do 28 de agosto de 1984, Casares abordou o contraste para os extranxeiros que os suecos pechasen todo con chave menos a porta das súas casas. O autor ourensán confesou que sempre o percibira como “unha forma curiosa de neurose colectiva” fronte á seriedade e civismo que lle recoñecían aos suecos en todo o mundo que incluso pechasen o despacho aínda que só fosen ao de enfronte, que os televisores expostos nas tendas tamén estivesen pechados e que sobre todo pechasen as bicicletas. Relatou que “non hai un sueco capaz de cometer o inocente acto libertario de alonxarse dez metros da súa bicicleta sin antes botarlle a chave do seguro ben botada”. El si o fixera días atrás xa que só ía facer unha compra rápida. Menos de cinco minutos despois, “xa non tiña bicicleta” e a policía respondéralle: “naturalmente”.

A temporada de cangrexos centrou o interese da sétima colaboración ambientada en Suecia, “A festa dos cangrexos”, do 30 de agosto de 1984, por ser este un manxar habitual nas festas de agosto suecas. Casares relatou a traxedia dunha veciña que descubrira o gato, ao que lle dera un par de cangrexos mentres preparaba a mesa para os seus convidados, falecido. Tivera que avisar os convidados, que remataran de madrugada cun lavado de estómago no hospital. Ao día seguinte, outro veciño foi desculparse porque “lle matara o gato co coche, xusto cando volvía de comer cangrexos na casa duns amigos”.

Unha lenda alimenticia motivou a oitava colaboración ambientada en Suecia, “O perigo de comer”, do 5 de setembro de 1984, a única reproducida en letra cursiva e en lingua galega na páxina 3 de “Colaboraciones”. O autor reflexionou se unha idea “estúpida” aínda

que fora “lóxica” e tivera “xustificación racional” para os gobernantes suecos xa que advertía que o consumo de caramelos, patacas fritas e salchichas resultaba perigoso para a saúde demostraba ou non se “a lóxica e a razón son sempre razonables”. Loou a lóxica dos comerciantes referindo que só “o un por cento do sucre, o sal e a grasa” procedía dos tres produtos e recomendaban inserir esa “información preventiva” nos paquetes de leite, no pan, na carne e nos ovos. O autor ourensán engadiu que debería figurar en todos os alimentos “entre outras cousas, porque engordan”. Temía que as autoridades suecas decidisen estender a advertencia sanitaria a todos os alimentos, pois podería provocar que deixasen de comer, como fixeron coa lenda dos paquetes de tabaco, o que “sería unha catástrofe”. Ironizou que se tomase esta medida, o Instituto Karolinska de Estocolmo e a industria farmacéutica de Upsala o remediarían coa “famosa píldora alimenticia de que tanto falaban hai anos os pesimistas”.

A relación entre veciñanza centrou a novena colaboración ambientada en Suecia, “O fino oído dun can”, do 8 de setembro de 1984. Casares narrou a problemática dun amigo seu, “home pacífico e bo”, cun veciño obsesionado polo máis leve ruído imperceptible. Canso de facer caros arranxos e sen atopar solución o amigo de Casares preguntáralle con ironía ao veciño se “o seu can non tería o oído fino de máis”. O veciño respostáralle que podía ser xa que “este can é primo do can do Rei”.

A reclamación dun espazo laboral denominado *erostiska fredszone* por parte dun grupo de mulleres suecas nun congreso en Estocolmo deu pé a Casares para a escrita da décima e última colaboración sucesiva das ambientadas en Suecia, “Zonas libres”, do 13 de setembro de 1984. O autor limiao percibiu, diante da reclamación, que “os lugares de traballo en Suecia deben ser unha especie de selva virxe, onde as fermosas mozas rubias son cazadas como animalíños salvaxes polos perversos homes do norte”. Dubidaba que os homes suecos se comportasen así, se ben puntualizaba, con Freud, que o descaro “ás veces está en relación inversamente proporcional coa aparencia”. Fíxose eco das opinións diversas de tal proposta na prensa sueca respecto aos problemas legais para levala á

práctica e do sorprendente entusiasmo das mulleres de mediana idade fronte a unha muller de oitenta anos. Esta, ao ser consultada na rúa, asegurara que “o traballo con algo de picardía resulta máis alegre e máis fácil”.

O uso da linguaxe centrou a colaboración “Poderosa”, do 4 de outubro de 1984, que Casares escribira movido polas novas en prensa sobre a homónima central obreira boliviana. O narrador ourensán abordou a linguaxe desde a simboloxía dun groso vidro que “frecuentemente se interpón entre os pensamentos e as cousas”. Se un o limpaba con paciencia, lograba ver “con claridade, incluso con transparencia, pero nunca sin esforzo e sin traballo” —un trazo máis da autopoética de Casares nunha aposta polo esforzo para narrar cun estilo sinxelo. Consideraba que unha superficie sinxela era síntoma de que no fondo existía “o drama esencial do ser humano: a dificultade de entender”. Incidiu en que a perspectiva lingüística estaba detrás da pena de morte e de pasar á historia como heroe ou canalla. Non percibira como cínica a unha rapaza soviética que lle falara “con admiración de Stalin e con desprecio de Kruschev”. Casares confesou que non lle dixerá, “por delicadeza”, que o día que morrera Stalin a el lle deran, “para celebralo, caramelos de café con leite e un xelado”.

A lectura da nova en prensa do falecemento de Louis Renard, inventor do bikini, motivou a escrita da colaboración “O señor do bikini”, do 8 de outubro de 1984. Fíxose eco da probable desaparición temporal do bañador que suporía “a recuperación da virxindade como valor, e non só moral”, unha volta á tradición segundo os biólogos ou un cambio de moda segundo os estetas, pero sobre todo un regreso “aos tempos do rocambol e a virguería”. Ironizou que o xesuíta P. Laburu podería ter sido o sucesor de Louis Renard se lle quitase “un par de plisados” ao seu complicado bañador, “por simples razóns de comodidade”.

Outro can da familia —Casares, 1983⁵⁹— inspirou a Casares a escrita da colaboración “O can”, do 17 de outubro de 1984. O can asustaba a calquera que quería ir á súa casa debido á súa aparencia, por ser “negro e grande, de aspecto temible e feroz”. Criticou a esaxeración actual sobre o medo aos cans, baseada probablemente en que os cans de cidade “adoitan ser animais de adorno” e á conciencia

de que “os cans son unha cousa fráxil e debilitada, ornamental e inofensiva”. Aseverou que “un can, se é como é debido, ten que meter respecto” e cualificou de “tristes e ridículos” os cans “paiaos”. Só recoñeceu como ocorrencia permitida para un can a de levar ou traer o xornal, pois as demais dependían do seu carácter. Aínda que o seu can podería comelos a todos unha noite estábanlle “moi agradecidos” de que non o fixera.

Un relato de homenaxe a un velliño de Xinzo da Limia que conseguira alcanzar o seu soño xuvenil de ser fiscal ocupou a colaboración “O señor fiscal”, do 18 de outubro de 1984. Apareceu reproducida de novo—Casares, 1984¹⁹— en letra cursiva para marcar a diferenza formal coa columna de Miguel González Garcés que se situaba na parte superior da parte dereita da páxina 3, unidas ambas as dúas colaboracións nun mesmo recadro rectangular vertical. O narrador Casares rememorou que “nada recordaba naquel velliño amable e devoto as consecuencias do pecado” das súas troulas nocturnas de “crápula, puro exceso e disparate” na mocidade, por iso conseguira suceder no cargo ao fiscal comarcal falecido tras mover as súas amizades en Ourense. Criticou a broma dos veciños de Xinzo sobre o “bocadillo das once” que levaba nun “portafolios de coiro” que o dotaba de “dignidade ministerial e importante”. Precisou que o seu discurso “indignado e solemne, apocalíptico e tronante” no seu primeiro caso como fiscal se fora endurecendo cada vez máis ata concluír “por lo tanto pido la pena de muerte”. O balbordo ocasionado polas súas verbas fixera que engadise, case chorando, “bueno, es un decir” e que collera a carteira, marchara e non volvera “pisar o xuzgado”.

O humorismo dos insultos centrou o interese da colaboración “Os insultos”, do 24 de outubro de 1984. O autor ourensán confesou que lle divertían ata “aqueles dos que eu mesmo poida ser vítima”. Valoraba o “aspecto cómico” do insultador, o pracer nacido da vinganza dos “estúpidos sentimentos que o inspiran” e o talento da “agudeza intelixente do inxenio que revela”. Recoñeceu que os insultadores non resultaban persoas simpáticas pois movíanse polo “resentemento”, a “mala fe” ou a “vileza moral”. Detallou a diversión do tristeiro poeta Teixeira de Pascoas grazas aos insultos entre o

discípulo Joan Estelrich e o mestre Eugenio D'Ors nun café do Rossío lisboeta. O discípulo chamáralle “cabotin” e o mestre “demudado e fora de si pola ofensa, non atopara insulto máis grave” que dicirlle “¡portugués!”.

Outra conversa entre amigos o domingo anterior ofreceu material a Casares para a escrita da colaboración “Unha antipatía”, do 30 de outubro de 1984 sobre Thomas Mann. O autor limiao criticou que “no fondo non fixo outra cousa que escribir de sí mesmo”, polo cal non o incluía “entre os meus escritores”. Recoñeceu que “os seus libros son unha das lecturas que verdadeiramente me agradan”, aspecto que lembra a diferenza entre a persoa e a súa obra no caso de figuras recoñecidas —en varias colaboracións xa amentadas de “A ledicia de ler” e en Casares, 1983³² nesta mesma sección “Á marxe”. Casares confesou a súa antipatía por Thomas Mann persoa debido aos “estúpidos complexos que sentiu sempre por ser fillo dunha brasileira” e a un “certo aristocratismo racial bastante detestable” por mor do orgullo manifestado nunha etapa da súa vida pola “cultura xermánica fronte á latina”. El, e o resto da súa familia, “serían vítimas dunha barbarie criminal inspirada en principios semellantes”.

As rarezas doutro amigo centraron a colaboración “Desorde”, do 10 de novembro de 1984, a única reproducida en letra cursiva e en lingua galega na páxina 3 de “Colaboraciones” —como acontecera en Casares, 1984⁵⁹. Na recente visita a este amigo, o autor limiao constatará que, pese a ser “traballador e intelixente”, carecía de “virtudes prácticas” para a orde e a eficacia. Eran de tal calibre que “por non escribir unha carta fixera un viaxe a Madrid para contestar a outra que recibira” e un día deducira que xa xantara “porque non sentía fame”, pois non o lembraba e levaba un tempo dirimíndoo cando Casares o atopara na rúa cinco anos atrás. Consideráboo un exemplo de “home despistado” que carecía de “malicia teatral” xa que era “unha persoa seria e bondadosa, incapaz de especular coa credulidade dos demais”. Corroboráralo a semana pasada, cando, despois de dar voltas e mover cousas no seu despacho, acabara sentando nun sillón, encendera un pito, sorriera resignado e díxerlle a Casares: “hai tres meses que perdín a máquina de escribir. Sei que está nesta habitación, pero non consigo dar con ela”.

O medo doutro amigo por unha experiencia vivida tres meses atrás ocupou a colaboración “Por un fio”, do 15 de novembro de 1984. O narrador ourensán enumerou signos concretos do terror que pervivía “no fondo máis negro” dos ollos do seu amigo, debido a que “as pegadas do medo quedan bastante tempo na alma e tardan en curar de todo”. Relatou de forma gradual e detallada —característica da escrita casariana— que no mes de agosto na Marola unha gueivota confundira o cebo metálico que estaba a empregar o seu amigo para pescar. Como o seu amigo principiara a berrar, acudiran “miles e miles de gueivotas” que baixaran ata baterlle en distintas partes do corpo á gueivota. Recoñeceu que o fio de sedal que o seu amigo lograra cortar cos dentes para salvar a gueivota “sobre todo o salvou a él de morrer devorado por unha bandada de horribles paxaros”, que traen á mente os da famosa imaxe de Tippi Hedren no filme de Hitchcock.

Un can moribundo converteuse en protagonista da colaboración “Uns ollos”, do 29 de novembro de 1984. Casares escribiuna tras unha conversa sobre literatura de misterio na casa duns amigos. Recoñeceu que as “noites de tempo alborotado” lle producían “unha tranquilidade e unha paz de ánimo conventual, casi franciscana” polo cal se alterara ao ver no medio da estrada “uns ollos enormes, co brillo agónico e angustiado, que emitían a interferencia convulsa dos estertores finais”. Cuestionou se a persoa do coche que vira alonxarse descoñecía que atropelara un can ou se marchara “confiado na protección cómplice da escuridade que o amparaba”. Confesou que “había tempo que non vía un canciño tan fermoso, aínda así, cheo de sangue e barro como estaba”.

Unha anécdota case telepática ocupou a colaboración “Un amigo”, do 2 de decembro de 1984. A escrita casariana xurdira da visión dun amigo seu que vivía en Estocolmo nun programa televisivo grazas á súa “difícilmente mellorable” tradución do teatro de Strindberg. O autor ourensán relatou que, tras ler os xornais do día, comezara a escribirlle unha carta demorada porque a tarde anterior non atopaba o seu número de teléfono para chamalo e gastarlle a broma de que o escoitara falar en España xa que el debía ignoralo. Casares recoñeceu que, cando soara o teléfono e era ese amigo para

saber se a familia estaba ben, pois “había meses que non sabía de nós”, quedara paralizado pola “desconfianza, a sorpresa e o misterio”. Non lle explicara a súa reacción ao amigo porque “a realidade, se é fonda, resulta casi sempre absolutamente increíble”.

Unha nova viaxe en tren propiciou a lectura e a reflexión posterior sobre a mesma na colaboración “A verdade”, do 12 de decembro de 1984. Como en ocasións anteriores, o autor limiao aproveitou “a calma pousoa” da viaxe en tren para gozar coa lectura dunha biografía —un dos seus subxéneros preferidos como remarcamos en “A ledicia de ler”. Casares valorou unha das “fantasías laudatorias” do biógrafo Boccaccio da *Vida de Dante*. Esta consistira en que, despois de falecer Dante, este aparecéraselle ao seu fillo para precisarlle o burato da parede da alcoba onde gardara os trece últimos cantos da *Divina Comedia*. Familia e amizades levaban tempo na súa procura. Casares lembrou que os contemporáneos de Dante afirmaban que “iba e viña ó inferno” xa en vida, segundo deducían da súa pel moura “como consecuencia do lume e do fume”. Tamén xuraran que o “viran voando polo ceo” e que “deixaba atrás de si unha pestilencia desagradable”. Criticou que Boccaccio non fixera uso da “imaxinación” como si faría se empregara o recurso de que Dante regresaba para escribir eses libros —un trazo máis da autopoética de Casares. A verdade que relatara non coincidía coa que lle “pasa agora pola cabeza” a Casares.

Outra anécdota cuns amigos británicos motivou a escrita da última colaboración de 1984, “Un portugués”, do 17 de decembro de 1984. O autor limiao relatou que, de camiño á cea na casa destes amigos, batera cunha “enorme caravana de autos que facían cola na fronteira para pasar a aduana” mentres agardaba nunha rúa transversal. Recoñecera os seus anfitrións e fixéralles acenos coa man. Sorprendéralle recibir “unha solemne, rotunda e inequívoca puñeta”. Considerou que non o coñeceran senón non se comportarían “de xeito tan pouco ortodoxo cun amigo”. Casares rira ao imaxinar “a divertida situación que se iba a crear durante a cea cando lles referira o episodio que acababan de protagonizar”. Os amigos estaban “nerviosos e un pouco corridos e avergonzados pola tardanza” en cruzar a fronteira. Ela referíralle que os portugueses eran “inciviles” e que viran a un

“esperando nunha carreteira transversal, que lles quixera roubar o sitio na cola”. Casares limitouse a dicir que “ás veces os portugueses fan esas cousas”. Os seus amigos servíranlle, “con toda cerimonia e delicadeza un aperitivo que estaba delicioso”.

As trinta colaboracións publicadas en “Á marxe” durante 1985 na páxina dedicada a “Colaboraciones” no xornal coruñés —como vimos remarcando desde 1983— compensaron o oco dos xoves pola de “A ledicia de ler” no suplemento “*cuadernos da CULTURA*” coordinado por Arturo Lezcano na maioría das datas nas que esta última sección non se publicou —os días 7 de febreiro, 7 e 14 de marzo, 11 de abril, 2 de maio, 6 de xuño, 12 de setembro e 3 de outubro— e ademais sumaron novas datas semanais sen periodicidade fixa.

Estas colaboracións do ano 1985 apareceron na citada páxina 3 de *La Voz de Galicia*. Casares compartiu ese ano co humor gráfico de Chumy Chúmez en castelán e coas colaboracións xornalísticas en castelán de Augusto Assía na súa “Carta abierta de Augusto Assía”, José Luis Meilán Gil, Miguel González Garcés, Mariano Tudela, Mariano Sanz Pech en “Opinión pública”, Fernando Lázaro Carreter, Juan José Moralejo Álvarez, Gonzalo Torrente Ballester, Juan Rof Carballo, Arturo Uslar Pietri, Laureano López Rodó, Juan Rulfo, o xuíz José Ramón Godoy Méndez, José María Gironella, José M. R. Delgado, Alberto Moncada, Alberto Ronchey, Miguel Delibes, a catedrática de Dereiro civil Isabel Tocino, Carlos Franqui, Borobó —pseudónimo de Raimundo García Domínguez— nos seus “Anacos novos”, monseñor Tarancón, Amando de Miguel e Víctor García Hoz da Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, e coas colaboracións en galego de Ricardo Carballo Calero.

A primeira das colaboracións en “Á marxe” en 1985, “Palabras na area”, do 19 de xaneiro de 1985, foi un retrato recreado de Stendhal desde antes de cumprir cincuenta anos ata a vellez. Casares describiuno sentado nun banco fronte ao romano lago Albano e vítima de achaques e enfermidades que lle provocaban parecer un “vello prematuro” e só co medio de vida que lle posibilitaba ser cónsul de Francia en Civitavecchia. Rememorou os seus seis amores, “casi todos rematados en fracaso”, cuxas iniciais escribira na area coa punta do seu bastón. Casares, en calidade de narrador omnisciente, afirmou que

seis mulleres foran “poucas para un solteirón que pasou a vida coidando con mimo os desexos e as inclinacións do seu romántico corazón”. Casares referiu que, pese ás poucas forzas, Stendhal había tempo que cavilaba nun “personaxe, Fabricio del Dongo, e unha novela, ‘A cartuxa de Parma’, que o acabarán redimindo, polo menos ante os demais, do fracaso e da vellez”.

A visita a unha exposición pictórica en Vigo motivou a escrita da colaboración “Manolo Prego”, do 26 de xaneiro de 1985. O autor ourensán escribiuna como homenaxe ao pintor, polo que “sinto unha especial devoción desde que o coñecín, vai xa para vintecinco anos, na tertulia de don Vicente Risco”. Loou dese parladoiro ao que asistían “intelectuais e artistas” a “seguridade” dos xuízos de Prego, a súa “agudeza” e a “independencia insobornable do seu criterio”. Confesou que as ideas que lembraba dunha conferencia sobre pintura que escoitara naqueles anos o sorprendieran daquela mais “hoxe forman parte das miñas conviccións máis íntimas en materia artística”. Estas explicaban o interese de Casares por Cézanne e as “limitacións” de Gauguin, que constatará ao ver os orixinais en diversos museos. Valorou o carácter “lírico” de Prego, que se manifestaba nos seus cadros en “amor” e “entusiasmo pola vida”, e no feito de ser unha “pintura do gozo”. Entendía que o “espírito exquisito” de Cunqueiro elixise a Prego para que ilustrase os seus libros.

A tertulia de Risco proseguíu como marco contextual da colaboración “A propósito do cañón”, do 2 de febreiro de 1985, ao fío da frase recorrente do fotógrafo Pepe Suárez que pronunciaba “cada vez que algún pesado metía de contrabando na conversa un tema que non viña a conto”. Sobre todo Suárez facíao cun personaxe que aproveitaba para lerlles na citada tertulia “o último editorial da revista **Cuadernos para el diálogo**, da que era un devoto casi místico”. Casares recoñeceu que ao comezo non entendía o significado da frase. Acabara deducindo, “pola situación e o contexto”, que era semellante á de “aproveitar que o Pisuerga pasa por Valladolid” polo cal lle interesara coñecer a orixe. Explicou que nacera nunha tertulia madrileña a raíz de que os contertulios idearan evitar palabras que desen pé a un militar para contar as súas batallas de África. Ao cabo dunha semana, o militar non aturara máis e dixerá: “¡Un cañonazo!

¡Non oíron vostedes un cañonazo?”. Como os demais o negaran, proseguira: “É igual. A propósito de cañón”. E puxérase a contar unha batalla.

Pepe Suárez, aludido na colaboración precedente, converteuse no protagonista da colaboración “Dous artistas”, do 7 de febreiro de 1985. Como remarcamos en “A ledicia de ler” respecto a autores e ás súas obras, o autor limiao informou os lectores de *La Voz de Galicia* de persoas que sabe que non eran coñecidas polo gran público. Casares definiu o seu amigo como “un dos artistas máis finos que deu Galicia no presente século”, ademais de “chinche simpático e bondadoso, cun mal xenio casi pintoresco, moitas veces disparatado”. Confesou que cando el falecera estaban distanciados porque, ao ser volteriano, non lle perdoara que casara pola igrexa. Rememorou divertidos xantares con Pepe Suárez e con Eduardo Blanco Amor durante un inverno. Estes remataban con bronca entre eles, a pesar de que “no fondo se querían ben” mais peterreaban “como o can e o gato” a causa dunha fotografía que “Pepe nunca quixo facer”.

Proseguíu Pepe Suárez como motivo detonante para a escrita da colaboración “O mellor do mundo”, do 9 de febreiro de 1985. O autor limiao recoñeceu que podería seguir falando del por “moitas cousas, casi todas divertidas”. Desta volta lembrouno para responder a unha pregunta nun programa radiofónico sobre o mellor escritor galego vivo. Especificou que a Pepe Suárez lle irritaba que os xornalistas o denominaran un dos mellores fotógrafos do mundo. Admiraba os británicos, “sentía un desprecio radical por todo o hispano, que consideraba hiperbólico e desmesurado” e detestaba o país e cultura nas que nacera, ademais de amar “a contención e a medida” das que carecía. Relatou que, nunha recepción oficial en Montevideo, lle presentaran o presidente de Uruguai coa reiterada frase que detestaba. Amosando o seu “inxenio pronto e sempre levantado”, Pepe Suárez respondera: “Non se preocupe, señor presidente, o mellor fotógrafo do mundo somos aproximadamente uns quince mil”.

Outro animal da familia converteuse no protagonista da colaboración “O gato”, do 17 de febreiro de 1985. Casares retrasou o relato dun “suceso que me ocorreu hai uns anos en Hamburgo” xa que o gato non lle deixaba concentrarse. O autor limiao xustificou que o

gatiño facía “unhas monadas nerviosas, un pouco infantís e nada responsables” porque aínda non lle pasara o medo de días atrás cando se achegara ao can cando este comía e rematara “dentro da boca do can”, tras desoír un aviso sonoro e unha patada na cabeza. Desde ese día, cando se cruzaban pola casa, o can “mírao con certa sorpresa, chéirao de lonxe e sigue o seu camiño” pero o gato fuxía e refuxiábase entre as persoas. Casares entendía que “nestas circunstancias haille que botar unha man”.

Unha anécdota contada por un dos implicados centrou a colaboración “Orden alfabético”, do 20 de febreiro de 1985. O autor limíao indicou que o falecido escritor galego Ila contara coa “gracia maligna que el puña nos cotilleos que se referían ós seus enemigos”. Todo comezara cando vira na prensa un artigo asinado por alguén cos mesmos apelidos que os seus. Esta situación “simpática” pasara a ser causa de rencor cando aumentaran os artigos. Ao final “acabou odiándoo dun xeito cruel e malvado”. O presidente da República Arxentina, para evitar “celos hipersensibles que frecuentemente se dan entre xentes de pluma”, decidira que entrasen por orde alfabética. O inimigo declinara, alegando “prefiro o orde analfabético: que pase el primeiro”.

A asistencia en Moscú á celebración do cincuenta cumpreanos de Eugeni Evtuchenko —Casares, 1983⁵⁰— volveu ofrecer material para outra colaboración, “Unha señora sabia”, do 4 de marzo de 1985. O novelista ourensán referiu que a editora inglesa de Evtuchenko posuía unha cultura literaria que “non coñecía límites”. Casares estaba en Moscú grazas á tradución ao ruso cuns contos seus —dato que non apuntara na primeira colaboración de 1983 e que, segundo a data da publicación orixinal en galego, trataríase dos inseridos en *Vento ferido* ou en *Os escuros soños de Clío*. O autor ourensán confesou que lle sorprendían “as cousas que decía dos meus contos”. Tras “pequenos equívocos” a editora inglesa recoñecéralle que “era unha devota lectora da antoloxía da literatura fantástica que eu fixera en colaboración con Jorge Luis Borges”, debido a que o confundira con Adolfo Bioy Casares.

A conversa entre tres nenos que Casares estaba a escoitar a través da ventá aberta propiciou a escrita da colaboración “Un conflito”, do

7 de marzo de 1985. O narrador ourensán relatou que a causa da disputa era o roubo dunha bola de cristal por parte dun deles a un segundo. Este quería cortarlle a cabeza como castigo mais pensaba facelo cando fora maior e tivera cartos para mercar unha espada. O ladrón advertíalle que estaba prohibido andar con espada e que el ía mercar “unha pistola, un cañón ou unha metralleta”. Ademais contaba cos raios láser que tiña seu pai na cociña e na habitación. O terceiro limitábase a matizar as afirmacións dos outros dous, precisando que “unha espada mata pouco e unha metralleta é mellor que un rifle, pero peor que un misil”. A relación de armas segue *in crescendo* ata chegar ás atómicas. O ladrón amosou sensatez e “saca a bola do peto, devólvella ó seu lexítimo dono e pregúntalle se quere ser o seu amigo”.

O encontro cun coñecido da súa infancia e que non atopaba desde hai case unha vintena de anos motivou a escrita da colaboración “Un título”, do 14 de marzo de 1985. O autor limiao explicou que este mantiña a “pulcra elegancia de sempre”, que lle falara das “súas amistades internacionais, que incluían algunha testa coroadada” e que “liquidou unha verdadeira fortuna en demostrar que era nobre e que vivía como tal”. Tras perseguir durante anos un condado, só lograra o ingreso na Asociación de Fidalgos de España mais estaba feliz porque uns amigos “lle conseguiran un diploma moi vistoso cun rimbombante título nobiliario”. Ese coñecía non soubo que llo outorgara “un garda municipal de Manresa que se declara pretendente á Coroa de Aragón”.

A ollada duns debuxos de Luis Trabazo na casa dun amigo en Ourense a fin de semana anterior propiciou a escrita da colaboración “Unha pincelada”, do 17 de marzo de 1985. O novelista limiao precisou que neses debuxos “suxerentes, finos” Trabazo, unha das “figuras máis fantasmais que se pasearon por este país”, soubera agochar con “talento e sensibilidade” os seus defectos e erros cunha “técnica nunca aprendida”. En realidade Trabazo “pintaba mal, ás veces incluso espantosamente mal” pero posuía unha personalidade “fóra do común” que impregnaba todo o que facía coa “marca atractiva e sempre inconfundible dun ser absolutamente disparatado”. Casares rememorou que Trabazo quixera coñecer o parecer dos asistentes á amentada tertulia de Vicente Risco sobre un cadro que

colocara nunha repisa. Un deles apuntara que “o cadro non estaba mal”. Trabazo “sorriu con certa displicencia burlona” e afirmou: “¡Una pincelada más y lo escarallo!”.

O contraste entre a aparencia física e as habilidades como corredor dun veciño seu motivaron a escrita da colaboración “Un corredor”, do 24 de marzo de 1985. O novelista ourensán descoñecía a importancia dos datos que lle ofrecía ao regreso das maratóns nas que participaba. Si lle sorprendía a escasa relación que gardaban coa súa aparencia física xa que era un home “pequeno e gordo, calvo e bastante maduro” que o miraba con “certa conmiseración despectiva” cando o vía realizando pequenas tarefas no xardín. A Casares parecíanlle “divertidas” e mantiñano “en boa forma física”. Como Casares non quería aceptar o desafío de facer metros polo xardín, o veciño corría só, “pregonando en voz alta as excelencias do que fai” e “o mes que ven ten que ir a Moscú”.

A nova dunha monxa en Polonia que se negaba a operarse de apendicite motivou a escrita da colaboración “Pudor”, do 26 de marzo de 1985. O autor limiao reflexionou sobre o conflito entre a conciencia individual e a social en base a que, durante a súa infancia, se entendía o pudor como “exemplo de comportamento heroico”. Por esa causa, un cura de Ourense falecera “sen consentir que o explorasen” e deixara un testamento complexo. Nel suplicaba que non lle fixeran a autopsia, pero non se cuestionaba a virtude dos que accedían a operarse. Narrou a visita dun médico amigo seu a unha monxa nun convento clausura anos atrás. Estaba “case inconsciente e toda cuberta de estampas”, polo cal outra monxa lle informara que lle doía “justo en el sitio donde está San José”.

A linguaxe e a nacionalización dos estranxeirismos reapareceron —Casares, 1983¹⁸— na colaboración “Palabras alleas”, do 7 de abril de 1985. O autor limiao fíxose eco dos cambios na denominación de variedades de patacas como lle explicara un amigo enxeñeiro agrónomo días atrás respecto ás Kennebec e Arran Banner, ás que naquela altura se coñecían por Canabesa e Rambana respectivamente. Incidiu na habitual resistencia “en contra de palabras estrañas ou descoñecidas” polo cal se adaptan á fonética de cada lingua, caso de “non pasedes por ahí, que está ferbotado” que escoitara a un galego en

Berlín para adaptar o verbo alemán *verboten* —prohibir— e dun ourensán en Cambridge que lle explicara que os ingleses podían pasar o día só cun *capotí* —é dicir, *cup of tea*. Explicou, de novo recorrendo á diferenza entre superficie e fondo —Casares, 1982⁴⁸; e Casares, 1984⁸—, que por iso vagabundo pasara a dicirse *vagamundo*, sandalias dicíanse *andalias* e as necrópolis, *negrópolis*. Ironizou sobre unha aclaración pola que sentía “certa debilidade maligna”. Esta consistía en que “a asepsia inmaculada dunha inocente mesa de fornicación acaba rozando peligrosamente cun verbo de castidade dudosa, polo menos no seu significado”.

A visión dun animal con mala fama motivou a escrita da colaboración “Unha donicela”, do 11 de abril de 1984. O autor limiao recoñeceu que a visión dunha donicela durante uns segundos lle producira “certa inquietude” debido ás “ cousas terribles” que oíra na infancia respecto a este animal, caso de quitarlle a voz aos cans, alento malo para a saúde da xente e a súa mordedura nociva, segundo recolle o refraneiro: “Se te morde a donicela, busca viño e busca vela, que mañá che darán terra”. Reflexionou que, pese á mala fama deste animal, tiña fermosos nomes en galego —doniña, denosiña, dolosiña, garridiña entre outros “cariñosos”—, éuscaro —*andereder*, “señora bonita”—, francés *belette* e italiano *donnola*, fronte ao castelán —*comadreja*, pero tamén *donecilla* e *mostolilla*— e a outras linguas europeas onde se lle aplican nomes de relacións familiares, caso de nora, moza, cuñada ou comadre. Recolleu que os antropólogos explicaban que nomear un animal perigoso cunha palabra bonita significaba o “desexo inconsciente de facerse amigo del”. Aclarou que cando se di o seu nome en voz, esta ponse “toda contenta” e móvese “como unha rapaza presumida”. Así acontecera coa que viu Casares no alto do muro dos frades que, ao marcharse, “movía o rabo e as cadeiras cunha certa desvergonza provocadora”.

Unha cea anual entre amigos nun restaurante madrileño ao rematar a recepción real na Zarzuela deulle pé a Casares para escribir a colaboración “Mil pesetas”, do 2 de maio de 1985. Explicou que esta “transcorre sempre entre historias e anécdotas, sen máis preocupación que a de pasar unhas horas agradables”. O autor limiao consideraba a *tertulia* como “unha das formas de cultura máis refinadas”, o que

posibilitaba que podía compararse cunha “boa lectura, un concerto ou unha exposición” e mesmo superar a unha conferencia “cando hai concurrentes de inxenio e talento”. Referiu que na súa cea anual Xosé Filgueira Valverde relatara historias “cun tinte de ironía pontevedresa” e Gonzalo Torrente Ballester contáraas dirixidas “á diana do humor galego, tan fondo e levián”. Ambos os dous “coñeceron a persoas curiosas e souberon observar nelas o feito ou a palabra que un día as rescatou da cotidianidade para convertilos en personaxes”, caso de don Juan de la Cova —Casares, 1976¹⁴— de quen sabían “ cousas definitivas e magníficas” —como apuntou en Casares, 1992²⁸—. Reproduciu a historia máis celebrada das que contara Domingo García-Sabell relacionadas coa súa profesión de médico. Acontecera unha noite nunha vila próxima á capital galega. Ao chegar alí escoitara o médico da vila dicirlle ao enfermo encamado: “¡Ai, Fulano, daba mil pesetas por saber o que tes!”.

A tertulia de Vicente Risco regresou na colaboración “Un músico”, do 8 de maio de 1985. O autor limiao rememorou que, cando el estudaba “os primeiros cursos do ensino secundario”, a cidade das Burgas “tiña sona de ser unha cidade culta, cun ambiente intelectual escollido e animado”. Os xornais denominábana “a Atenas de Galicia”, se ben só existía “unha tertulia, que se reunía tódalas tardes despois de xantar, arredor de don Vicente Risco” e á que acudían con regularidade “algúns periodistas, tres ou catro pintores, varios poetas e demais xentes relacionadas co mundo da arte e a literatura”. Confesou que lía “fascinado” e “con secreta paixón” todo o que *La Región* publicaba sobre “aquela peña de sabios”. Facíao cunha “admiración pura e inocente, completamente desinteresada” e vivíaa “con emoción na obrigada soedade dunha timidez invencible” ata que lle presentaran a un “intelectual” que era un home “entusiasta e retórico, autor de varias obras de teatro en espera de ser estrenadas”. Este complaciase “coa miña actitude expectante e devota” e cada día lle ía presentando a “alguén importante”. Grazas a el, no prazo dun mes, o autor limiao coñecera a “científicos, historiadores, novelistas, dramaturgos, pintores, escultores, directores de cine, actores...”. Casares pasara “días felices” por estar “no medio do Olimpo, rodeado de deuses” que ademais o trataban “con agarimo e simpatía”. Esta sensación mudou

unha tarde, ao remate dunha conferencia, ao sentirse “estafado” cando o seu “pigmalion” lle dixerá “todo serio” sobre o músico que lle acababa de presentar: “Toca a armónica”.

A neboeira chuviosa que fora cubrindo o Monte Pequeno motivou a escrita da colaboración “Aquel saxo”, do 29 de maio de 1985. O autor limiao explicou que estaba no exterior da casa, “debaixo do cobertizo”, aínda que os gatos xa se esconderan e “seguro que non se equivocan”. Mentres agardaba unha mellora coa esperanza de non ter que entrar na casa, entráralle a melancolía e rememorara un cego tocando días atrás o saxofón baixando pola lisboeta Rúa do Carme cara ao Rossío. Loou o sentimento co que tocaba, “cunha tristeza tan absolutamente desgarradora”, e seguírao “fascinado” un par de horas máis. Asegurou que “só en Lisboa se pode tocar tan triste” pois esta linda cidade morría e apagábase debido ao “avance inclemente da pobreza”. Vaticinou que nuns anos sería “unha cidade de recordos”, a modo de “lembranzas amables que han falar, como unha lenda, das glorias do pasado”. Todas estas fabulacións de Casares evocáralas a lembranza deste “cego, mal vestido e roto, tocando como ninguén un vello saxo brillante e fermoso, pero dunha melancolía infinita, infinita”.

Un novo *tolíño* coñecido da infancia en Xinzo de Limia protagonizou a colaboración “Un infeliz”, do 6 de xuño de 1985. Casares escribiuna tras velo desde o auto mentres el traballaba cavando á beira dunha estrada madrileña. O novelista limiao agradeceu que este veciño, “privado da intelixencia dun ser normal”, usara a súa forza física “con xenerosidade e inocencia” cando o facían rabiarse na escola por ser “pacífico e bo”. Rememorou a primeira ocorrencia que lembraba del. Consistira en poñerse a catro patas e dicir “parezo un lobo” no momento en que o señor abade estaba a consagrar un domingo na misa de doce. Como consecuencia deste episodio, o mestre pegáralle “cunha furia incomprensible e antipática” aproveitando que non sabía as vogais. Este infeliz vengárase do mestre un día berrándolle “¡Ammm, que te como!” e dándolle “unha terrible dentada con abundancia de sangue, nunha orella”. Casares lembrábo como “un día ben feliz”.

A algarabía provocaba pola entrada do can familiar cunha toupeira na boca motivou a escrita da colaboración “Unha toupeira”, do 8 de xuño de 1985. O narrador ourensán relatou que o can soltara a toupeira ao asustarse polo barullo creado. Acudiran os gatos para buscala “cunha insistencia cruel e sanguinaria”. Cando a descubriran nun recuncho entre libros do salón atacaran a toupeira e esta quedara patas arriba. Casares confesou que tivera “piedade” dela cando a vira “coas súas mans de persoa voltas cara min”. Movidado por este sentimento, cavou un buraco no xardín para enterrar o “pobre animalíño de Deus”. Nese intre a toupeira escapara correndo “camiño dos campos de millo”. Só lle faltara “facermela a puñeta”.

Por vez primeira o autor limíao engarzou unha colaboración, “Os gatos”, do 22 de xuño de 1985, cunha que debiera entregar para ser publicada con anterioridade. O xornal debeu cambiar a orde sen darse conta que Casares remitía a ela para enfiar ambas as dúas colaboracións porque nelas trataba o mesmo tema, o ruído en España. Tamén por vez primeira o autor ourensán explicou que a analoxía entre a morte dos adversarios políticos como se houbera tribus en lugar de pobos xurdira cando lle botara uns restos de comida aos gatiños dun mes que tiña a súa familia. Matizou que ata unha semana atrás a nai gata atendíalos en todo por “fonda desconfianza”. Pouco e pouco a nai gata pasara a ter cara a eles a “indiferencia confiada dunha compañeira maior”, chegando incluso a roubar o anaco de peixe que lle botara Casares ao gatiño “máis feo e ruinzallo de todos, un gato de pelo escaso, de ollos legañosos e unha miga vago de máis”.

A colaboración “Falar alto”, do 24 de xuño de 1985 —como explicáramos liñas atrás— debía terse publicado despois de “Os gatos” porque o autor aludía a ela ao comezo desta última cando afirmaba “hai uns días falaba eu aquí de que España é o país de Europa onde máis se berra”. Casares escribiuna ao descubrir, dúas semanas atrás cando regresaba de Lisboa en tren, que estaba a chegar á fronteira española grazas ao “aumento progresivo das voces e dos berros que se escoitaban”. Criticou que España fose “o país máis ruidoso de Europa” e un dos primeiros do mundo —que xa criticara respecto aos italianos en Casares, 1984³⁸— e que iso fose un trazo que nos definía e separaba dos veciños lusos. Apuntou que “o espontáneo

é falar alto” e coa cultura apréndese a falar baixo, entre outras cousas que representan “conquistas na guerra permanente” do home contra o que ten “de bicho, de conglomerado biolóxico, de ser capaz de matar ós seus semellantes por simples diverxencias de opinión”. Valorou o esforzo de pasar desde a tribu á “complexidade civilizada do pobo” como acontecía co Mercado Común. Agardaba que esta incorporación servira para falar baixo e sobre todo para deixar de ser “un deses países primarios onde as diferencias políticas aínda se dirimen a tiros”.

Unha amorosa ilusión adolescente centrou a colaboración “Enamorados”, do 26 de agosto de 1985. Casares escribiuna tras ver a muller, sen que esta o vise na outra beirarrúa. Confesou que esta muller, aínda fermosa, fora “a loucura de moitos” e a súa “dor, porque nos consideraba como nenos” pese a seren da mesma idade pois a ela gustábanlle os rapaces maiores. Recoñeceu que, cando botara mozo, sentiran unha traizón e non llo perdoaran. Ademais concentraran nel “o odio valente dos nosos corazóns feridos” pois non comprendían que se fixara naquel “mozo escuchimizado, de nariz longo e pelo alborotadamente rebelde”. Espiábanos no casino e así lograran oír “unha frase pronunciada por el, dita cun tono meloso e susurrante, confidencial e infinitamente delicado: “¡Oh, como pican los mosquitos!”.

A temática amorosa proseguiu na colaboración “Unhas cabinas”, do 28 de agosto de 1985. O autor ourensán escribiuna ao fío da curiosidade que sempre lle espertaran as colas de mocidade diante dunhas cabinas existentes na Rúa Nova compostelá ao rematar os soportais do Teatro Principal. Unha noite que precisara usalas comprobara que non era certo o que lle dixeran sobre un uso ilegal das mesmas e que “en realidade aqueles teléfonos eran usados para facer chamadas amorosas”. El só tiña que avisar a uns amigos que se retrasaba para cear pero, pese a ser o primeiro da cola, tivera que agardar porque o mozo que a ocupaba botara moedas e moedas durante máis de media hora. Confesou que lle oíra dicir “algunhas frases dulces, fermosas, pronunciadas nun tono infinitamente melancólico”. Sorprendérase ao ver que “era un dos tipos máis feos que levo visto na miña vida”.

As habelencias dun profesor en Ourense para conseguir traballo ocuparon a colaboración “Un profesor”, do 12 de setembro de 1985. O autor limíao criticou que ese profesor “destituído, culto e desastrado” fixera uso de calquera cousa, “mesmo dos tres fillos que tiña”, para espertar “conmiseración ou lástima” e así lograr os seus propósitos. Otero Pedrayo agasalláralle un pano ao ver que limpaba o nariz cun colo duro de camisa. Mesmo rapaba os fillos ao cero coa excusa “para que non críen miseria”. Grazas a vellos compañeiros de estudos, daba clases particulares ben pagas porque fora catedrático. Cando unha señora, que fora visitalo para que lle ensinase grego a unha filla, lle dixera que só podía pagar a terceira parte das tres mil pesetas por hora, el respondéralle que non se preocupase e que lle daría “grego por valor de mil pesetas”.

Outro personaxe chegado a Ourense converteuse en protagonista da colaboración “Un pazo”, do 14 de setembro de 1985, tamén polas súas mañas. O autor limíao recoñeceu que, a pesar do seu aspecto de “golfo”, caía “simpático”. Axiña se fixera amigo de medio Ourense nos anos sesenta, sobre todo dos ambientes sociais altos xa que “pisaba seguro cunha ristra de apelidos rimbombantes, unidos entre si por preposicións e conxuncións”. Criticou que dese clases particulares de latín sen sabelo. Nunha conversa de café escoitara dicirlle a un amigo común a dificultade da “séptima declinación, é dicir, un disparate propio dun ignorante absoluto”. Casares confesou que el e un amigo pensaban que asaltarán unha casa a noite que os convidara a tomar unha copa no seu pazo do Ribeiro xa que os levara nun “auto destartado” e os fixera entrar pola fiestra alegando que non atopaba a chave.

Unha anécdota acontecida a un amigo seu nunha cidade da altoplanicie mexicana motivou a escrita da colaboración “A risa duns vellos”, do 26 de setembro de 1985. O narrador ourensán explicou que un socio mexicano do seu amigo planificara a viaxe e as paradas necesarias para “restaurar forzas, descansar da calor e do auto ou simplemente contemplar lugares típicos ou vistas pintorescas”. Unha desas paradas fora nunha pequena aldea por causa duns “truncos enterrados no chan, que convertían o paso nunha aventura circense, mortal para a suspensión e a mecánica dos coches”. Mentres

descansaban tomando un refresco no bar o amigo de Casares decaatárase que uns velliños rían cada vez que os coches tiñan dificultades de condución e o socio desculpáraos así: “es que como no tienen televisión...”.

Juan de la Cova y Gómez —Casares, 1976¹⁴; e Casares, 1985²³— protagonizou a colaboración “Un drama”, do 3 de outubro de 1984. O autor limiao recoñeceu que levaba anos recompilados datos dun dos “toliños máis grandes que leva dado Galicia” para tentar recompoñer algún día a súa biografía —que publicou finalmente no ano 2000, se ben antes publicara outras dúas colaboracións xornalísticas sobre el, Casares, 1991⁷⁸ e Casares, 1992²⁸, e *Vida, obra e milagres de Xan da Coba* en 1992, xunto con Xesús Alonso Montero. Casares aclarou que posuía “desde manuscritos ata obras impresas”, artigos que escribiran sobre el “ilustres plumas” e tamén “un rico anecdotario, recollido en conversas e tertulias, quizais en parte apócrifo”. Explicou que na tertulia en Baiona un grupo de amigos no verán o recordaran, reiterando que Torrente Ballester o inserira en *La saga / fuga de J.B.* grazas ao seu invento do idioma trampitán —Casares, 1992²⁸— e Manolo Prego contara historias e recitara versos dunha das numerosas pezas teatrais escritas por Juan de la Cova. Ironizou que nunha delas só había un trazo de cordura na escena final cando o protagonista reflexionaba “dentro da lóxica do absurdo” e dicía: “yo en lugar del reo estoy, si es que me dan el dinero; si no me lo dan, no quiero. (Levantándose) Entonces sí que me voy”, debido a que o protagonista aceptara por unha suma de diñeiro ser executado en lugar dun condenado a morte.

A escrita da colaboración “Nova cultura”, do 9 de decembro de 1985, xestouse ao fío de que o autor limiao volvera aproveitar tempo libre durante unha viaxe a Madrid para visitar unha exposición, desta volta de Juan Gris na Biblioteca Nacional. Casares recoñeceu que “contemplara” cadros seus en museos sobre todo parisienses mais que non tiña ata daquela unha “opinión fundada sobre o conxunto da súa obra” e confesa que “sigue sen entusiasmarme”. Sorprendéralle ver tanta xente visitando a exposición. Explicouno en base á “nova realidade cultural da capital de España” segundo lera nun xornal durante a viaxe de ida en avión. Criticou con ironía que unhas das

rapazas, dos “centos e centos” que vira “caladiños” e con “bolígrafo e papel” tomando notas, lle dixera ao compañeiro: “El profesor de Historia es un cenizo. ¡Siempre mandando trabajos rollo como éste!”.

Os tópicos regresaron á colaboración “Un metro”, do 11 de decembro de 1985, xurdida da forma de expresarse do home “calado, pousón, cagasentencias, incapaz de decir si ou non ou de contestar polo dereito a calquera pregunta concreta” que fixera arranxos na casa de Casares a semana pasada. Cualificou de tópico e non de ofensa cando unha persoa foránea afirmaba que “os galegos somos ambiguos e pouco dados a expresarnos con claridade”. Recoñeceu que “a indefinición do galego” resultaba bastante verdadeira mais non sabía precisar se se debía á ambigüidade, timidez ou inseguridade. Para exemplificar o tópico, o autor ourensán reproduciu unha frase dun “retorcemento significativo torturante e case” incomprensible pronunciada polo home que fixera os citados arranxos na súa casa: “mide un pouco máis que un metro escaso”.

As vinte e tres colaboracións publicadas en “Á marxe” durante 1986 na páxina dedicada a “Colaboraciones” no xornal coruñés compensaron o oco dos xoves de “A ledicia de ler” no suplemento semanal “*cuaderno de CULTURA*” coordinado por Arturo Lezcano na maioría de datas nas que esta última sección non se publicou —os días 30 de xaneiro e 13 de marzo, segundo remarcamos páxinas atrás. Ademais sumaron novas datas semanais sen periodicidade fixa e publicáronse de forma simultánea a unha colaboración non asignada a ningunha sección, a do día 5 de novembro de 1986.

Estas colaboracións do ano 1986 apareceron na citada páxina 3 de *La Voz de Galicia*. Casares compartiu ese ano co humor gráfico de Chumy Chúmez en castelán e coas colaboracións xornalísticas en castelán de Celso Almuíña, José Luis Meilán Gil en “El espejo”, Andrés Sorel, André Fontaine, Carlos Rojas, Alberto Moncada, monseñor Tarancón, Borobó —pseudónimo de Raimundo García Domínguez— nos seus “Anacos novos”, Juan José Moralejo Álvarez, José Luis Sampedro, José Landeira Yrago co seu “Folio menos cuarto”, José Luis Pensado, Guillermo de Oya Otero, Ramón Escovar Salom, Emilio González López, Camilo José Cela, o daquela presidente de Estados Unidos Ronald Reagan, Felipe Herrera,

Augusto Assía na súa “Carta abierta de Augusto Assía”, Carlos García Bayón no seu “Meridiano de actualidad”, Fernando Lázaro Carreter, Carlos Franqui, Fernando Díaz-Plaja e Claudio Movilla Álvarez. E coas colaboracións en galego de Francisco Fernández del Riego e de C. Sobreira nas súas “Cousas da lingua”.

O can familiar regresou na primeira colaboración de 1986, “Cando os cans ouvean”, do 30 de xaneiro de 1986. O autor limiao confesou que lle rachaban os nervios os ouveos debido a que, ao ser “ridiculamente supersticioso”, lle removían terrores da infancia relacionados co mastín Turco que “daba a morte de familiares e veciños, como se os cheirase xa podres en vida”. Relatou un mes concreto do verán no que Ramón, o criado da casa, lle explicara á súa nai que o can, que levaba sete noites seguidas ouveando, estaba a avisalos dunha morte próxima. Casares pensara que non “había razóns para sentir medo” pero o sábado á noite o can ouveaba tan horrible que “mesmo as persoas maiores da casa pensaron en pegarlle un tiro”. Despois decidiran rezar un rosario coas portas de todas as alcobas abertas. O domingo un home levoulles a nova do falecemento dunha tía en Sabucedo, a sesenta quilómetros.

Un veciño doente que atopara cando ía de paseo cos cans propiciou a escrita da colaboración “Un médico”, do 1 de febreiro de 1986. Este veciño enumeráalle “agravios e experiencias desagradables” por causa das cales non cría nos médicos desde que falecera don Braulio. O veciño consideraba que se as herbas e remedios caseiros non o curaban sería porque “a vida veu mal, medio torta, pouco xenerosa co seu corpo castigado”. Casares fíxose eco da “devoción” coa que este veciño falaba de don Braulio de quen resaltaba, a modo de panexírico, “cobraba vinte pesos por consulta, regalaba os remedios de botica” e levantábase da cama para atender pacientes. Ademais era tal a súa “ciencia médica” que con só mirar o enfermo xa facía o diagnóstico. Por iso “os portugueses lle chamaban o Doutor Fátima”.

A anécdota persoal de quedar atrapado Casares a semana pasada nun ascensor reconverteuna en experiencia na colaboración “No ascensor”, do 15 de febreiro de 1986. O autor limiao constatará a maior serenidade das mulleres que a dos homes. Estes amosaran un

“nerviosismo tan histórico como cómico” e mesmo discutiran polo disparate de poder quedar sen osíxeno por causa do xeito de respiración dun deles. Casares ironizou sobre que “as técnicas psicolóxicas destinadas a fabricar personalidades imponentes non sirven nas emerxencias”. Así acontecera cun americano antipático nun hotel de Eriván (Armenia) quen tentaba “ridiculizar á dirección e ó servicio do hotel”. Unha tarde sacárano do ascensor “chorando do ascensor, cun zapato na man e os ollos desorbitados”. Desde entón non volvera protestar e “subía polas escaleiras, a modiño, ata o sexto piso, tódalas noites”.

A relación entre a ciencia e a tecnoloxía regresaron na colaboración “Uns ovos raros”, do 17 de febreiro de 1986. Casares recordou a relación entre bioloxía e xenética que xa exemplificara co caso dun porco de catro patas logrado polos suecos —en Casares, 1983⁷⁵— que resultara ser un “bicho tranquilo, pouco berrador, ben mandado e limpo”. Tamén aludiu —aínda que con razón dubidaba se inserira esta referencia, pois en realidade non o fixera— a unha vaca ou un boi que fabricaran os americanos e que, a pesar do “aspecto pouco agraciado”, representaba “a esperanza de moitos países pobres, famentos de proteínas”. Engadiu que acababa de descubrir a existencia de ovos cadrados que lle permitían aos americanos apilalos e embalalos mellor e con menor custo. Reflexionou con ironía se o ovo saía cadrado da galiña ou se o manipulaban despois para facelo cadrado. Confiaba que lograsen un ovo “bo redondeado das beiras e das puntas, por pura piedade e consideración da anatomía íntima das pobres pitas”.

Un novo vendaval —Casares, 1985²⁶— ameazaba con interromper a actividade do autor limiao como relatou na colaboración “Cotilleo”, do 5 de marzo de 1986. Casares explicou que a “furia destructora” do vento “encolle o corazón” aínda que os cans dormían tranquilos ao pé da cheminea e temía que a luz eléctrica fallase e lle impedise continuar coa lectura das *Memorias* de Saint-Simon —sobre as que, cinco anos despois, aludiu en Casares, 1990²⁰ e volveu en “A ledicia de ler” en Casares, 1990⁴⁶—, exemplo mellor que Balzac da “curiosidade escrutadora” na observación da vida de case sete mil persoas, “metendo o nariz nos asuntos privados e íntimos”. Confesou

“o seu entusiasmo sen reservas” por Saint-Simon xa que lle encantaban “os lengoretas” e este autor lograba converter “o cotilleo nunha actividade intelixente, respectable e digna de ser admirada”. Ademais, segundo Casares, relocía mesmo cando acostumaba a falar ben dos observados, pois “o talento, se é fondo, nunca resulta miserable”.

A afección da xente de falar de enfermidades centrou a colaboración “Falar do corpo”, do 7 de marzo de 1986. Foi a única reproducida en letra cursiva e en lingua galega na páxina 3 de “Colaboraciones” —como acontecera en Casares, 1984¹⁹; Casares, 1984⁵⁹; e Casares, 1984⁷³— para marcar a diferenza formal coa columna de José Luis Meilán Gil na súa sección “El espejo” que se situou na parte superior ao estaren unidas ambas as dúas colaboracións no mesmo recadro rectangular. Casares consideraba que, “por casualidade” ou por “susplicacia”, o tema das enfermidades sempre se abordaba nalgún momento dunha conversa entre amigos. A xente falaba sen pudor “na sobremesa”, acentuando máis ese “carácter morboso e insoportable”, da dixestión e dos trastornos gástricos e outros mesmo falaban de “intimidades fisiolóxicas que a pluma se nega a referir”. Casares recoñecía que este costume de “falar dos secretos corporais é moi latino e pouco saxón” por iso os franceses describían en público as incidencias do seu figado e os portugueses resultaban escatolóxicos narrando “os avatares dos seus ventres”. Casares percibíao como unha práctica con trazos primitivos, ancestrais.

A importancia da palabra e as formas de matar regresaron na colaboración “A selva”, do 13 de marzo de 1986. Ao fío da afirmación dun lector a semana pasada sobre que un colaborador dun xornal galego “escribía con veneno”, Casares reflexionou se acertaba Gracián cando aseguraba que “a natureza privou ó home de armas naturais e que o desarmou por ser xente sospeitosa”. Advertiu que se existise a posibilidade de que o home puidese matar coa palabra sería “a fin do mundo, o holocausto, a efectividade absoluta desa arma soñada e nunca conseguida que é a maldición”. Agradeceu que Deus fixese “as cousas como as fíxo, que se non...”.

O asasinato do primeiro ministro sueco —aludido en Casares, 1984⁸— converteuno en protagonista da colaboración homónima “Olof Palme”, do 16 de marzo de 1986. Foi a única reproducida en letra cursiva e en lingua galega na páxina 3 de “Colaboraciones” — como acontecera en Casares, 1984¹⁹; Casares, 1984⁵⁹; Casares, 1984⁷³; e Casares, 1986¹⁰— pese a que nesta ocasión si apareceu enmarcada nun recadro individual. O autor limiao aludiu á “anguria” do seu fillo maior cando lle contara entre saloucos que mataran o primeiro ministro sueco. Lembrou a imaxe dun día de setembro nos parques da cidade de Malmö mentres anotaba nun café de artistas as palabras que Palme lles dixerá na conversa daquela mañá coa súa dona Kristina Berg e con el mesmo, xa que resultaban “tan optimistas e cheas de esperanza sobre o futuro de España, entón tan negro”. Rememora a súa “sorrison acolledora”, a “viveza intelixente con que miraba” e o seu “desaliño indumentario” e sobre todo as súas verbas, “a dictadura española é unha vergonza para Europa”. Confesou que fora coñecendo a Palme home e político grazas ás conversas estivais nos xardíns de Näsby Park, ás aforas de Estocolmo, co seu amigo e intérprete de español de Palme P. Uriz. Enrabiouno que o “miserable” asasino deste “ser excepcional” non comprendería “nunca, absolutamente nunca, quen era o home a quen asasinou”.

O asasinato de Olof Palme proseguíu na colaboración “Un adiviño”, do 22 de marzo de 1986. Foi a única reproducida en letra cursiva e en lingua galega na páxina 3 de “Colaboraciones” — como acontecera en Casares, 1984¹⁹; Casares, 1984⁵⁹; Casares, 1984⁷³; Casares, 1986¹⁰; e Casares, 1986¹² — para marcar a diferenza formal coa columna de Manuel Iglesias Corral que se situou na parte superior. O autor limiao explicou que a oferta do adiviño de Nápoles non fora aceptada porque os succos son “moi racionalistas e pouco afeccionados a supersticións”. Lembrou que o Padre Feijoo cualificara de “embaucador” o francés Jacobo Aimar, quen adiviñaba cunha vara de avelaira na man. Criticou que a xente gustase das “manifestacións domésticas e frívolas do misterio” e que non recoñecesen que quen realizaba “este tipo de explotacións da boa fe dos demais son simples tramposos”. Lamentou que existise “unha solidariedade oculta coa golfería do milagre”. Segundo Casares, tratábase dunha

“reminiscencia ancestral ou rechazo inconsciente dunha civilización que pretende explicalo todo, mesmo o inexplicable”.

Unha anécdota de camiño a Baiona para tomar unhas copas con amigos propiciou a escrita da colaboración “Amor sen esforzo”, do 29 de agosto de 1986. O autor limiao recoñeceu que, por mor dunha “vella miopía mal coidada”, non soubera ata que reducira a velocidade que o obstáculo que atopara na beira do carril cando ía atravesando Sabarís co seu coche era unha muller. Apuntou que tiña “bo aspecto e unha risa golfa aberta entre orella e orella”. Explicou que “cunha man mostraba descarada e provocativamente unha perna, mentres que coa outra facía o coñecido sinal de que a levaran”. Reflexionou que “o máis torpe ligón motorizado fuxe dunha invitación tan evidente” pois esta “ó final resulta inquietante e agresiva, quizais castradora no sentido sicolóxico da palabra” ou no real, como lle pasara a un axente de seguros de Mataró. Advertiu que “nestas cousas do amor sen esforzo hai que andar sempre con moito coidado”.

O interese do autor limiao por seres inocentes que sofren actitudes autoritarias e irracionais do outro explica que convertese unha formiga nun símbolo no conto “A formiga coxa” do galardoado volume narrativo infantil *A galiña azul* e que defendese o seu comportamento na colaboración “Prohibido no corazón”, do 2 de setembro de 1986. Sorprendeulle que camiñase soa, “correndo como unha tola” e que carecese da “seguridade” que acostumaban ter as formigas para transportar “pesos inmensos, desproporcionados coa minúscula realidade do seu corpo insignificante”. Xustificou parte da “voracidade depredadora” dos seres humanos en base a unha “necesidade” indulxente. Criticou o feito de matar unha formiga pola “frivolidade inconsciente de matala”. Consideraba que esa acción debería estar prohibida, polo menos “moralmente”. Confiaba que esa formiga estivera xa “no corazón das xentes civilizadas”.

Montserrat Roig —Casares, 1982⁵⁰— regresou na colaboración “Recordo de Leningrado”, do 24 de setembro de 1986, grazas á asistencia do autor limiao a un congreso de narradores e novelistas en Asturias —deducimos que foi a segunda edición do congreso anual celebrado en Verines, xa que esta xuntanza anual tamén a abordara en Casares, 1987; e Casares, 1990³⁶. O reencontro con esta autora e a

lectura da súa obra *La aguja dorada* reaviváranlle a Casares a súa estadia en Leningrado en 1983 —relatada en Casares, 1983⁵¹; e Casares, 1983⁶⁶— xa que a obra de Roig tirou o seu título da que remata a cúpula do edificio do Almirantado, situado ao final da rúa Perspectiva Nevski. Casares considerábaa unha das “máis fermosas do mundo” aínda que estivera chea de “vellas pantasma do pasado”, entre elas as “tan queridas” de Dostoievski e de Alexandre Pushkin, e preto do Hotel Europa onde se hospedara Isadora Duncan en 1905 e próximo tamén ao hotel Astoria onde se suicidara o seu grande amor Sergei Esenin. Casares volveu rememorar a tristura “repentina e sofocante” que sentira mentres ceaba no restaurante do Hotel Europa e que achacou á “horrible música que naquel momento tocaba a orquesta”. Sobre todo lembrou que uns intres despois comezara a soar nun piano próximo a el a *Canción de Lara*, cuxa “doce melancolía” aínda en 1986 lle chegaba “ata o corazón” —o que xustifica que volva rememorala un ano despois na sección “Día a Día” en Casares, 1987⁴—.

O talento de Ramón M^a del Valle-Inclán —Casares, 1982²⁰— reapareceu abordado na colaboración “Valle-Inclán e os besugos”, do 26 de setembro de 1986. O autor limiao referiu que, se foran certas as anécdotas que lle atribuían, o arousán sería un home “de circo, capaz de transformar a vida diaria e a súa relación coa xente nun espectáculo divertido e inxenioso” pero á vez “estéril e un pouco pesado”. Valorou que as persoas que o coñeceran coincidían no seu inxenio, mostra dun “talento pouco común, case sempre xenial”, sobre todo para “descubrir ós estúpidos que se cruzaban na súa vida”, como exemplifica Casares cando Valle-Inclán lle respondera a un estúpido durante un café con amigos en La Granja del Henar que “un caso evidente de homofagia sería si usted se comiese un besugo”. Casares ironizou que a escolla do exemplo lla debiera inspirar a “súa procedencia tan próxima ó mar”.

O amor regresou na colaboración “Unha cornetada”, do 16 de outubro de 1986. Foi única reproducida en letra cursiva e en lingua galega na páxina 3 de “Colaboraciones” —como acontecera en Casares, 1984¹⁹; Casares, 1984⁵⁹; Casares, 1984⁷³; Casares, 1986¹⁰; Casares, 1986¹²; e Casares, 1986¹⁴— para marcar a diferenza formal

coa columna de Miguel González Garcés que se situaba na parte superior ao estaren unidas ambas as dúas colaboracións no mesmo recadro rectangular. Casares relatou que na súa vila lle andaban a tocar a corneta varias noites seguidas a unha parella de namorados de certa idade. Esa cornetada provocara unha disputa por parte dalgúns veciños molestos que alertaran ou solicitaran a intervención da Garda civil porque os do barullo non querían parar ata que a vítima os convidase a “unhas olas de viño e a un año asado”. Casares apoiaba o namorado xa que “un ten dereito a namorarse cando quera e como lle dea a gana” e non custear a parranda solicitada. Recoñeceu que os “amores a destempo” acostumaran a ser obxecto de burla, como se recolle na literatura popular de moitos lugares. Reivindicou que “nunha sociedade racional e laica os vellos debían ter dereito de estar namorados sen que de noite lle reventen as orellas a base de bombos”.

Outro coñecido da súa infancia centrou a colaboración homónima “Don Baltasar”, do 20 de outubro de 1986. Foi a única reproducida en letra cursiva e en lingua galega na páxina 3 de “Colaboraciones” — como acontecera en Casares, 1984¹⁹; Casares, 1984⁵⁹; Casares, 1984⁷³; Casares, 1986¹⁰; Casares, 1986¹²; e Casares, 1986¹⁴— para marcar a diferenza formal coa columna de Miguel González Garcés que se situaba na parte superior da parte dereita desa páxina, unidas ambas as dúas colaboracións nun mesmo recadro rectangular vertical. O autor limíao homenaxeou este abade de Montouto (Ourense) falecido hai tempo retratándoo como unha caricatura amable —“era grande e colorado, coa cabeza un pouco abombada na fronte, os ollos saltóns e un xesto entre irónico e bondadoso na boca”. Engadiu que o abade conducía unha moto Norton, xogaba ao tresillo, cantaba regular e “bebía a purrela das parroquias do ribeiro co mesmo pracer que se se tratara do viño máis exquisito do mundo”. Casares rememorou as visitas do abade á reitoral de Beiro en moto e sobre todo un día no patio da casa desa mesma localidade cando o abade lle preguntara ao fillo dun criado se quería ir con el para Montouto. Bromeara co pai se o autorizaba e, ante a resposta afirmativa do pai, o neno “rápidamente, atallouno: ‘ve como dixo que non’”.

A nefasta acollida en España á concesión do Premio Nobel de Literatura 1986 a Wole Soyinka —adiantada en Casares, 1979²⁷—

centrou a colaboración “W. Soyinka”, do 24 de outubro de 1986. Casares criticou que se cuestionara a escolla, cualificándoa como unha necesidade para equilibrar cultura e política. Considerábaa unha opinión desacertada pois “na lista de galardoados hai escritores de tódalas ideoloxías”. Loou os académicos suecos, pois “por riba dos erros que podan cometer, actúan sempre cunha seriedade e unha coherencia dignas de eloxio”. Matizou que Soyinka non “era ningún descoñecido” pese a non estar traducido en España —como xa criticara en Casares, 1979²⁷— pois quedara a un voto de García Márquez cando este merecera o Nobel. Casares confesou que lle recomendara ese verán a un editor español que traducira a Soyinka pois “o mundo non remata en Europa e os mellores escritores do globo non han escribir forzosamente en castelán”.

O falecemento de Ruy Cinatti o 12 de outubro a causa dun cancro de pulmón motivou a escrita da colaboración “Ruy Cinatti”, do 3 de novembro de 1986. Casares recordou que o coñecera no Colexio Inglés de Lisboa nunha cea coa que o agasallaran os amigos do Pen Club portugués e que os convidara a unha copa no “seu curioso e extravagante apartamento do Bairro Alto”. Explicou que a enorme cruz que colgaba do seu peito reflectía a súa traxedia persoal, “crucificado el mesmo entre unhas firmes creencias relixiosas e a conducta que lle inspiraban as súas inclinacións no complicado mundo do amor”. Apuntou que “falaba coa melancolía e a xenerosidade de quen sabe que a súa vida xa rematou”. Lamentou non poder volver velo mais sabía que a relectura dos seus versos constituía “unha maneira de estar con el” e de aprazar a certeza da súa morte. Incidiu en que “Portugal acaba de perder a un dos seus grandes poetas”, días despois da morte de Alexandre O’Neill.

O interese do autor limiao pola informática—Casares, 1982⁴⁴— regresou na colaboración “Escribir con ordenador”, do 8 de novembro de 1986, na que detallou o proceso de escrita das colaboracións xornalísticas. O autor limiao confesou que empregaba o ordenador para escribir os “artículos” xornalísticos porque así evitaba “a preguiza de escribir”. Consideraba que “a nugalla, polo menos nalgunha das súas variantes, é máis unha virtude que un defecto”. Aclarou que antes “escribía a man. Despois mecanografiaba o

manuscrito. A continuación correxía esta primeira versión. Finalmente volvía pasar a máquina o texto correxido”. Explicou que, a pesar de ser un “traballo ingrato”, este non se vía, “oculto detrás da falsa transparencia dunha sinxeleza froito máis do esforzo que da espontaneidade”. Nese proceso a “vagancia” resultaba “natural” e “conveniente” xa que “entre o manuscrito e a última copia mecanográfica, daba tempo a falar cos amigos, tomar un viño ou escoitar algo de música”. Recoñeceu que o antigo “lecer inocente” desaparecera co ordenador xa que naquel momento “escribe, borra, cambia as liñas de sitio, altera a orde dos párrafos, substitúe palabras...”. Cando tiña o artigo ben corrixido e lle satisfacía o resultado, só tiña que darlle a unha tecla e “a impresora ponse a escribilo a unha velocidade quizais inhumana, pero que se agradece e que a min me fascina”. Confesou que, ao escribir con ordenador, debido a que disminuía tanto o traballo, “un non ten moral para a nugalla, que é a forma prohibida, e polo tanto tentadora, do tempo libre”. Pensou en “inventar outras formas de vagancia” se ben ironizou que será difícil, “sobre todo se se conta coa axuda dun ordenador”.

Unha conversa cunha escritora portuguesa sobre a fuga da central de Chernobyl durante unha cea días pasados ocupou a colaboración “Cuestión de estética”, do 11 de novembro de 1986. Foi a única reproducida en letra cursiva e en lingua galega na páxina 3 de “Colaboraciones” —como acontecera en Casares, 1984¹⁹; Casares, 1984⁵⁹; Casares, 1984⁷³; Casares, 1986¹⁰; Casares, 1986¹²; Casares, 1986¹⁴; e Casares, 1986²⁵— para marcar a diferenza formal cos demais artigos da páxina escritos en castelán, se ben a colaboración de Casares si apareceu enmarcada. O autor limiao sorprendeuse polo temor desta escritora a “unha guerra nuclear”, o cal a obsesionaba ata a neurose. Esta obsesión contrastaba coa indiferencia e escasa información da escritora sobre o accidente de Chernobyl que “a min me parece moito máis grave e real que o dunha pretendida guerra atómica”. O autor limiao referiu que estaba en Eslovenia cando se producira a fuga e considerara “un disparate absurdo e incomprensible” a posibilidade futura de falecer de cancro por mor dun “erro cometido na Unión Soviética por xente descoñecida”. A súa

amiga comentoulle que para ela o problema non era a morte senón o tipo de morte. Casares deduciu que tal vez ela falaba dunha “simple cuestión de estética”.

A sorprendente reacción dun autor xustifica a escrita da colaboración “Rarezas de artista”, do 19 de novembro de 1986. Foi a única reproducida en letra cursiva e en lingua galega na páxina 3 de “Colaboraciones” —como acontecera en Casares, 1984¹⁹; Casares, 1984⁵⁹; Casares, 1984⁷³; Casares, 1986¹⁰; Casares, 1986¹²; Casares, 1986¹⁴; e Casares, 1986²⁵; e Casares, 1986³²— para marcar a diferenza formal cos demais artigos da páxina escritos en castelán, se ben a colaboración de Casares si apareceu enmarcada. O autor limiao detallou que un emigrante quixera conversar con el ao final dunha conferencia en Basilea. Ao verlle unha carpeta, Casares adiviñara que quería publicar un libro e prometeulle lelo. Esa mesma noite comezara a ler a súa novela escrita nun castelán fermoso, “claro e sinxelo” e cunha “rara expresividade”. A medida que avanzaba coa lectura esta convertérase nun “inmenso gozo literario”. Decatárase que o autor era “un narrador de talento” polo cal rematara a lectura. Ao día seguinte comunicáralle ao autor que faría el mesmo “xestións para que se publicase” e así o fixo con bastante traballo e interese. Quince días atrás sorprendeulle recibir unha carta “insultante” do autor na que o acusaba de “enganalo” e esa mesma mañá recibira outra dunha “importante editorial madrileña decíndome que o libro lle parecía ‘espléndido’ e que o van publicar”.

O noxo gastronómico centrou a colaboración “Cousas de comer”, do 23 de novembro de 1986, xurdida ao fío dun convite a comer caracois nunha recente viaxe a Barcelona. Casares recoñeceu que pensara compracer os amigos que o convidaran mais ao final preferira non probalos. Alguén lle lembrara que “unha persoa culta non estaba autorizada a comportarse de xeito semellante”. Concordou que tal conducta equivalía á do home que “se nega a saber por simple prexuício”. Confesou que a fealdade do alimento non era o que lle inspirara noxo ou non, como acontecía cos mariscos, as anguias, as lampreas, coa preferencia da vaca antes que o cabalo ou co rexeitamento da carne de can. Aludiu a bocados exquisitos como as ancas de ra que se comen en Galicia, as formigas asadas e os sesos

frescos de algúns monos para os chinos. Entendía que “comer, cómesse todo, incluídos os morcegos, os ratos, as moscas, os gatos e os lagartos”. Confesou que “un non manda de todo en si mesmo”, de aí que o noxo sexa unha “rebeldía teimuda, case ofensiva”.

Un sentimento de culpabilidade inconfesable motivou a escrita da colaboración “Unha trastada inocente”, do 1 de decembro de 1986. O narrador ourensán relatou que intuía o que ía acontecer tras ver un neno xogando cun xarrón mentres a súa nai non reparaba nel. En lugar de actuar Casares optara por limitarse a observar o neno, “co desexo inocentemente perverso de ver como o rapaz acababa rachando o aparatoso adorno que o tendeiro puxera, quizais con orgullo, na porta da súa tenda”. Recoñeceu que cando lle dera un pequeno golpe pensara avisar a nai “para evitar a catástrofe”. Superara esa “debilidade responsable” e agardara ata que a nai descargou a súa carraxe contra o neno. Casares percibiu que a “violencia desatada” da nai só era “un reflexo de autodefensa fronte ó propietario do xarrón”. Aledouse que ese propietario non coñecese “a índole inconfesable dos meus pensamentos”.

Outra noite de vento e choiva regresou na última das vinte e tres colaboracións de 1986, “Viaxar de noite”, do 6 de decembro de 1986. O autor limíao explicou que se vira obrigado a viaxar debido a unha “urxencia inesperada” unha noite desas nas que, segundo dicía a súa avoa, “hoxe naceu en verdugo”. Recoñeceu que tivera un primeiro susto no alto de Puxeiros por culpa dun imprudente que fixera un “adiantamento audaz e homicida”. O segundo susto fora cando vira que a estrada estaba sen pintar. Fixera o camiño pensando no “responsable do seu calvario”, a quen imaxinaba na casa vendo confortablemente o filme de Fritz Lang que el non puidera ver. Negouse a considerar culpable a “abstracción sen rostro de Administración”. Pensou que o amentado verdugo andaría “quizais en bata e zapatillas, ignorante tal vez de que é un criminal”, e seguramente tería “o aspecto inocente da xente común”.

As catro colaboracións publicadas en “Á marxe” durante 1987 na páxina 3 dedicada a “Colaboraciones” no xornal coruñés compensaron o oco dos xoves de “A ledicia de ler” no suplemento semanal “*cuaderno de CULTURA*” coordinado por Arturo Lezcano, desde o 28

de maio de 1987 en que se interrompeu a sección ata que se retomou de novo entre o domingo 17 de xuño de 1990 e o xoves 4 de xuño de 1992 incluído. Casares compartiu durante 1987 a páxina 3 de *La Voz de Galicia* co humor gráfico de Chumy Chúmez en castelán e coas colaboracións xornalísticas en castelán de J. Vilas Nogueira, Carlos García Bayón na súa mencionada sección “Meridiano de actualidad”, Arturo Usler Pietri, Camilo J. Cela Conde e Salvador Garmendia, e en galego de Francisco Fernández del Riego, C. Sobreira na súa sección “Cousas da lingua” e Domingo García Sabell.

Na primeira das catro colaboracións publicadas en “Á marxe” en 1987, “Conductora censurada”, do 10 de setembro de 1987, o autor limíao retomou o tema da condución —Casares, 1984³⁸ e Casares, 1985⁴⁰— mais desta volta fíxoo para reivindicar as mulleres condutoras. Referiu desde o inicio que, “contra o meu gusto e a miña opinión”, regresaba de Salamanca cun matrimonio amigo conducindo el. Este realizara un adiantamento indebido no que case atropelara uns motoristas de tráfico que lle deran o alto. Parara a certa distancia para saír do coche e cambiarse ao asento do copiloto, sen que os policía se decatasen. A “inocente” muller respondera cunha “frase disparatada” que provocara a risa do policía. Nese intre Casares percibira que ía librarse da multa porque a súa amiga era “moi simpática” e así fora, tras dialogar co axente cun “prodixio de gracia, de intelixencia e de sensibilidade”. O axente recomendáralle ao home que non lle deixase coller moito o coche á muller. Aos poucos metros un dos policía alcanzáraos coa moto e “con voz de quen se dirixe a un desastre de muller, berrara: ¡Esa porta!”, referíndose á que deixara aberta o home.

A condución proseguíu como tema da colaboración “Obsequio de amigo”, do 12 de setembro de 1987, xurdida do recordo dunha anécdota de infancia sobre os carteiristas e dunha anécdota contada por un amigo. Casares recordou que a mestría deses carteiristas para roubar en feiras e festas “suscitaba a admiración de todos, especialmente dos que non eran roubados”. Era tal a súa relevancia que había lendas nas que se aseguraba que os profesionais só quedaban cos cartos e devolvían por correo “a carteira e a documentación, a fin de evitarlles molestias innecesarias ás súas vítimas”. Tamén se afirmaba que había escolas para aprender o oficio

e nun dos exames prácticos tiñan que roubarlle a carteira a un maniquí “cheo de axóuxeres sen que estes soasen”. Relatou unha anécdota acontecida ao pai dun amigo seu de camiño a Madrid en coche, quen recollera a un mozo nunha estación de servizo tras pasar Ourense. Á altura de Medina un policía de tráfico multara o pai por pisar a raia ao adiantar. Ao chegar a Madrid o mozo despedírase del “dando o seu nome e engadindo a continuación, como se fose un título, a palabra carterista”. Rira cando o pai levava instintamente a man ao peito interior da chaqueta e dixéralle: “¡Como vou roubar a un amigo!. Ó revés, o que me gustaría, é que me aceptase un pequeno obsequio”. Acto seguido, fixéralle entrega do “talonario de multas do garda civil de tráfico”.

A lectura dunha enquisa sobre a intelixencia segundo a opinión pública motivou a escrita da colaboración “Un mundo de imaxes”, do 1 de outubro de 1987. Casares manifestou a súa “perplexidade” ante unha lista onde se mesturaban persoas de “intelixencia máis que preclara” con outras das que sospeitaba que a intelixencia “non é precisamente o rasgo máis destacado da súa personalidade”. Criticou esa mesturanza en base a que a opinión pública estaba formada por imaxes televisivas vinculadas á “apariencia” e non á “realidade”. Considerou que as “ferventes devocións” que inspiraba Enrique Tierno Galván non podían explicarse só pola “intelixencia e honestidade dun home público” cando outros non inspiraban esa admiración. Era consciente de que “todos somos vítimas, en maior ou menor medida, da ditadura de opinións que imponen os medios”. Recoñeceu que a televisión aggrandaba as virtudes ou os defectos e tamén “obra o milagre” de converter un actor homosexual ou unha muller lesbiana en símbolos ou arquetipos. Dirixiu ás mulleres para dicirlles que días atrás concidira co actor supostamente máis guapo de todos os españois e que lle parecera “máis ben un tipo algo desnutrido”.

Os reproches dun amigo xustificaron de novo —Casares, 1984¹⁴— a repetición da mesma figura protagonista na cuarta e última colaboración de “Á marxe” en 1987, “A popularidade de Tierno”, do 4 de outubro de 1987. Casares matizou que na colaboración precedente non se metera co “ilustre político e profesor” nin tampouco referira

que non merecerese ou non estivese xustificada a admiración que suscitaba. Simplemente plasmara a súa sorpresa ante “tal demostración de devoción e entusiasmo colectivos” porque non abundaban e menos á marxe de crenzas relixiosas e ideoloxías políticas como era neste caso. Apuntou que os intelectuais, por seren persoas “reflexivas e distantes”, non acostumaban a amosar impulsos nin emocións e por iso non lograban espertar eses afectos. Tierno comportábase como un profesor mesmo nos seus discursos e cativaba o público, pese ao “tono monocorde da voz e da pouca gracia con que movía as mans”. Incidiu na súa sorpresa ante a admiración da xente por Tierno pois non era “unha persoa cordial ou especialmente simpática”. Así o constatara Casares no xantar dun xurado, do que tamén formaran parte José Luis Sampedro e José García Nieto. O autor ourensán non lograra que Tierno o chamara ben polo seu apelido, pese a ser “exquisitamente educado, pero frío”.

As dezaioito colaboracións publicadas en “Á marxe” durante 1988 na páxina 3 dedicada a “Colaboraciones” no xornal coruñés non ocuparon o lugar deixado pola non publicación da sección “A ledicia de ler” os xoves no suplemento semanal “*cuaderno de CULTURA*” coordinado por Arturo Lezcano desde o 28 de maio de 1987 e ata que se retomara de novo entre o domingo 17 de xuño de 1990 e o xoves 4 de xuño de 1992 incluído. Mais si se publicaran de forma simultánea ás colaboracións das seccións “Día a Día” —publicada entre o 4 de xuño e o 29 de setembro de 1987— e “A tertulia” —publicada os días 22 de outubro, 12 e 26 de novembro e 17 de decembro de 1987— e así mesmo con tres colaboracións publicadas sen asignarse a unha sección —os días 11 de xuño, 3 e 15 de agosto de 1987—.

Estas colaboracións do ano 1988 apareceron na citada páxina 3 de *La Voz de Galicia*. Casares compartiu ese ano co humor gráfico de Chumy Chúmez en castelán e coas colaboracións xornalísticas en castelán de Jorge Siles Salinas, José Landeira Yrago co seu “Folio menos cuarto”, Arturo Uslar Pietri, Salvador Garmendia, Luis Miratvilles, José Luis Pensado, Juan José Moralejo Álvarez, Fernando Díaz-Plaja, Pablo González Mariñas, José Luis Meilán Gil, Antonio Papell, Antxon Sarasqueta no seu “Observatorio”, Emilio González López, Carlos García Bayón no seu “Meridiano de actualidade”,

Miguel Delibes, Pedro Altares, Ramón Escovar Salom e Carlos Rojas. E coas colaboracións en galego de C. Sobreira nas súas “Cousas da lingua”, Camilo Nogueira Román, Camilo José Cela en “O can de Buridán”, Francisco Fernández del Riego e Xesús Alonso Montero.

Na primeira destas colaboracións, “Interrogatorio”, do 28 de abril de 1988, Casares recuperou un “personaxe curioso do meu pobo”, un fiscal comarcal por accidente —segundo relatara en Casares, 1984⁶⁸. Neste momento apuntou que resultaba “pintoresco, divertido polos seus disparates pero agradable pola súa inocencia” e que “en realidade non era máis que un infeliz” que “presumía de ter trinta e cinco cualidades”. Gustaba de enumeralas “de coro sen trabucarse, feliz polo asombro que supuña que causaba nos seus interlocutores”. O autor limíao só lembraba a primeira, “a boa factura da súa letra, un requinte caligráfico conseguido despois de moitos anos de práctica e esforzo”, e a última, “a virtuosidade na imitación dos cantos de toda clase de paxaros, capaz de confundir ós propios bichiños que parodiaba”. Casares relatou que fora arrincar unha moa xunto a un parente seu a quen lle preguntara “¿cantos moares temos?” e as respectivas preguntas sobre os incisivos, caninos e preamoares. Tras as preguntas “riu con satisfacción e dixo: ‘Xa vexo que sabes. Podes empezar’”.

A conversa cun amigo durante o percorrido no coche do autor limíao para mercar os xornais o domingo pasado ao mediodía motivou a escrita da colaboración “Lección de Antropoloxía”, do 30 de abril de 1988. Casares cuestionou a maneira de ser dos “nosos paisanos” da que o seu amigo falaba con paixón xa que posuían unhas “virtudes e uns valores que lle parecían tal vez únicos no mundo”. A Casares recordábanlle cousas semellantes ás dos campesiños doutros países e con distintas historias, cultura e xeografía. Por iso rexeitaba como “un rasgo antropolóxico característico” o costume de responder unha pregunta con outra porque tiña corroborado que tamén existía na cantábrica Vega del Pas e na rexión sueca de Smaland. Tamén cuestionou o estoicismo dos labregos do interior porque se asemellaba á “resignación permanente” dos campesiños bolivianos, e á “sumisión” respecto aos brancos dos indios do Amazonas. Ao fin destas últimas Casares contálle ao seu amigo que domingos atrás cando ía mercar os xornais un paisano lle pedira se o levaba ata A

Ramallosa e, como ía seu pai no asento de diante, Casares díxerlle que subira atrás. O paisano entendera que se refería ao maleteiro, pois “seguro que lle parecía a cousa máis natural do mundo”.

A lectura dun libro de Rosa Regás sobre Xenebra propiciu a escrita da colaboración “Unha vella roñosa”, do 11 de maio de 1988. O autor limíao escribiuna ao fío das “longas tempadas” que pasara nesa cidade que tanto lle gustaba aínda que non aturase os seus habitantes. Confesou que Regás retrataba do xeito “máis intelixente e divertido” que antes lera “a xente menos amable que teño coñecido na miña vida”. Explicou que resultaba case imposible en Suíza viaxar gratis en autobús. Se un inspector te collía *in fraganti*, ademais da multa, estabas exposto á “vergonza e á ignominia públicas, dun puritanismo extremos, como é lóxico nun país sobre o cal se proxecta aínda a sombra severa do propio Calvino”. Segundo relataba Regás, unha vella xenebrina, “insoportable e roñosa”, tras censurar o rapaz punk que se sentara á súa beira, este “nun movemento rapidísimo, arrebatoulle o billete e comeullo”. O inspector multáraa “mentres o resto dos viaxeiros a miraban con desprecio”.

A descortesía en España centrou a colaboración “Un sonido de naturaleza indefinida”, do 16 de maio de 1988. Casares escribiuna canso da reiterada “denigración sonora” que recibía como resposta ao chamar a unha facultade da Universidade de Santiago de Compostela. Criticou que, en vez de recibir a esperable “contestación civilizada”, recibía “un sonido de naturaleza vaga e indefinida, fonéticamente parecido a unha certa guturalidade porcina e semanticamente incomprensible” e que se asemellaba a un “ruido intermedio entre o ronquido humano e o fuuu do gato, quizais con lixeiras concomitancias bovinas”. Aclarou que a persoa que respondía seguramente non fora nin “pouco amable” nin “desconsiderada” pero non coñecía, “quizais por falta de oportunidades”, que nas universidades de todo o mundo respondían “con voz perfectamente humana e comprensible, usando da facultade comunicativa das palabras” e tamén “sen máis complicacións fonéticas que as que lle impón a propia lingua”. Debido a outras experiencias semellantes noutras “dependencias públicas”, Casares criticou que España era “o país máis descortés de Europa”. Preguntou con ironía en que partida

orxamentaria para as cales Europa ía conceder axudas a España encaixaban “estas peculiaridades zoolóxicas” e como se ían superar, debido a que “saltar de peixe a home foi un longo camiño que á humanidade lle levou millóns de anos”.

Un cura da súa infancia ocupou a colaboración “Denuncia”, do 27 de maio de 1988, motivada polo interese polo mundo eclesiástico en toda a súa obra (Fernández-Vázquez, 2017: 337-346). O autor limiao explicou que, tras anos sen velo, o atopara “destragado, coa sotana raída e sucia, o pelo sen lavar e esa coor vermella nas meixelas” debida a “unha longa familiaridade deleitosa co viño e os licores”. Referiu que lle contaran que vivía nun piso mais que tiña problemas coa veciñanza por mor do seu “empeño en facer lume no chan da cociña, como se aínda se atopase na vella rectoral da aldea” na que vivira como un “auténtico señor” máis de corenta anos. Retratouno como un “cura simpático, xeneroso cos parroquianos e amigo de todos” e para quen as mulleres constituían “o seu pecado máis forte” polo cal enfrontara varias denuncias. En lugar de reconducirse e evitar así recriminacións dos superiores, este cura decidira idear un plan, froito do seu “inxenio de campesino listo e zorro que tantas veces o axudara a saír de circunstancias comprometidas”. Ese plan consistira en que o bispo recibira por correo unha denuncia contra o cura por “bañarse en pelotas con los mozos del pueblo en la tarde del domingo” mentres este estaba facendo exercicios espirituais desde o sábado á tarde na Casa de Exercicios. Como agardaba, o bispo convocáralo e “o señor abade, coa coartada impecable, acudiu tranquilo á cita”. Tras explicarlle ao bispo onde estivera e saber que este se convencera da súa inocencia, o cura rematara afirmando: “Eso é para que Ilustrísima se convenza de que denuncias como esta hai moitas máis”.

A defensa da muller fronte ao menosprezo masculino regresou — Casares, 1987¹¹ — na colaboración “Liberación sexual”, do 2 de xuño de 1988. O autor limiao escribiuna tras a conversa que escoitara mentres agardaba nunha cafetería por uns amigos que se retrasaban a causa dun partido de fútbol televisado. Desde o inicial retrato da moza, “lentes de sabia e aspecto interesante”, xa se percibe que o autor limiao a prefería ao mozo, de quen criticou que fora “un tipo máis amoblado que ben vestido, bastante parvo e creo que enamorado

de si mesmo”, exemplo dos “guapos almibarados” que gustaban ás adolescentes pero que non tiñan “nada que pintar diante dunha muller feita e dereita”. O tema da conversa entre os mozos era “rancio” e o mozo autodefiníase como prototipo dun home sen prexuízos que se xactaba de expresións como “o meu corazón é como un hotel; entra e sae quen quere”. A medianoite, o autor limíao deducira que o mozo ía durmir só, o castigo que ben merecía, por mor do seu asedio “apremiante” e da final “agresividade contra a moza” ao constatar que se esvaían as súas posibilidades. Casares rematou co “final glorioso” da moza: “Xa sei, a liberación sexual significa que se ti queres deitarte comigo, eu teño que ceder, aínda que non quera, pois en caso contrario son unha estreita”, previo a botar unha risiña e marchar.

Suecia e o seu amentado Näsby Park —Casares, 1986¹²— regresaron na colaboración “Abrazar as árbores”, do 18 de setembro de 1988, escrita ao fío dunha manifestación organizada por un grupo ecoloxista sueco. O autor ourensán contrastou a “sensación de ridículo” que experimentara semanas atrás ao ver a persoas adultas “facendo caricias ás árbores e dándolles bicos e abrazos” coa actual “tala salvaxe e indiscriminada dun pequeno bosque por onde eu adoitaba pasear” na súa aldea. Criticou “a indiferencia absoluta” duns paisanos que observaban o labor de “catro bárbaros” con motoserras e demais maquinaria pois a súa actitude permitíralle reconectar. Así mesmo conseguira respectar os suecos que abrazaban árbores xa que “entre o ridículo e a barbarie, o ridículo resulta moito máis civilizado”. Ademais os suecos permitían que todos os veráns o esquí “entre pola porta da cociña e veña comer tranquilamente á miña man” aínda que se o esquí “soubera de que terra veño, non sei se estaría tan confiado”.

A violencia regresou na colaboración “Emisora pirata”, do 20 de setembro de 1988. O autor limíao detallou a “cruz que temos no val” debido á canallada dun veciño que pasaba a vida na casupa onde vivía repetindo a mesma rutina diaria: colocaba unha “bandeira raquítica sobre un mástil descomunal, delgado e torto” situado por riba do tellado, acendía o amplificador e nomeaba os veciños que quería mal, “recordándolle algún agravio ou simplemente lanzando ameazas incongruentes e disparatadas, sempre excesivas” e reproducía

música. Casares criticou que a garda civil non actuase, argumentando que “non se pode facer nada se non se presenta unha denuncia con tódalas formalidades”, cando si interviran cando a cantante Marina Rosell fora acusada a través dunha chamada telefónica dun veciño polo ruído causado cando quixera que os seus convidados a cear tocan potas e cazolas mentres ela bailaba subida a unha cadeira ao “ritmo abouxante dunha música que lle parecía africana”. Insistiu na errada metodoloxía empregada pola garda civil, aínda que puidesen ter razón, pois resultaba ilóxico que, se existía unha agresión na rúa e diante dun axente, este precisase agardar pola “denuncia formal para poder intervir e defender a vítima do seu agresor”. Ironizou con que a única razón para o requirimento da denuncia sería que o veciño fose “un axente social positivo, benefactor de todos”, polo cal a garda civil debería obrigarlle a “cambiar de música”.

O uso da intelixencia para resolver un problema de condución—Casares, 1987¹¹— retornou na colaboración “Culpable”, do 15 de outubro de 1988, motivada polo suceso acontecido a un amigo do escritor e docente vasco Jon Kortazar. O narrador ourensán relatou que o amigo de Kortazar, “tímido ata extremos enfermizos”, causáralle desperfectos menores ao automóbil do condutor precedente mentres gardaban cola á entrada de Bilbao. Ante a resposta agresiva do outro condutor e sendo consciente da “abrumante diferenza de peso” entre os dous, ao amigo de Kortazar só lle restara confiar nas súas palabras, “non tanto pola eficacia posible dos argumentos empregados, como polo tono e a inflexión da voz elexidos para desactivar sicolóxicamente” o adversario. A súa estratexia resultara tan acertada que “o tímido deulle a oportunidade ó bruto de que este redactara un papel que el firmaría facéndose cargo da responsabilidade e dos gastos”. O agresivo tardara tempo en entregarlle unha nota na que indicaba: “Son culpable de todo”, polo cal o amigo tímido a asinara sen dubidalo.

A desconfianza ante os médicos —Casares, 1986⁴— retornou na colaboración “Médicos ignorantes”, do 16 de outubro de 1988. Casares escribiuna en base á antiga doenza gástrica padecida desde moitos anos atrás por un home que coñecía e que o levara a curarse el mesmo unha queimadura mentres traballaba de fontaneiro. Casares

desconfiaba cando este home cualificara os médicos de “despóticos, malvados, burros e insensibles fronte ás desgracias da xente”. Sorprendérase dos coñecementos do home sobre tipos de queimaduras e sobre as pomadas hidratantes e cicatrizantes necesarias para curalas. A formación deste home era tal que lle confesara a Casares que era un experto mirando radiografías. O médico da súa sogra tivera que recoñecer que levaba razón, pese a dicirlle nun primeiro intre que estaba ben, cando el lle preguntara tras mirar a radiografía: “¿E logo este desgaste que se ve aquí e esta liña torta?”.

A informática —Casares, 1982⁴⁴; Casares, 1986³¹; e Casares, 1987³— regresou como posible solución para ordenar a biblioteca dun amigo seu na colaboración “Un ordenador para ordenar libros”, do 21 de outubro de 1988. Casares relatou a necesidade do seu amigo de “saír do estado caótico en que atopa” pois os libros estaban dispersos polos “recunchos máis insólitos do seu piso”, caso do fregadeiro da cociña e da cheminea. Este amigo buscara solución nun programa informático e decidira “crear un ficheiro por autores, cunha referencia en clave ó lugar físico que o libro ocuparía cando todos estivesen no sitio previamente designado”. Casares explicou as razóns polas cales fallara o excelente plan: o tempo necesario para escribir dez mil fichas nun ordenador e que debía colocar os libros persoalmente no lugar designado. Ironizou que a ordenación debía “facela” o seu amigo, “non o ordenador” pero el non se sentía “capaz”.

Os ordenadores proseguiron como actividade lúdica na colaboración “Unha ventaxa”, do 23 de outubro de 1988. Casares escribiuna a partir da anécdota acontecida a un bo xogador de xadrez, amigo de seu pai, “ordenado e pulcro” pero “algo suficiente” e cunha “superioridade cultural que os seus amigos non dubidan en recoñecer”, ademais de “persoa intelixente” como se consideraba en España “sen reservas” a quen xogaba ao xadrez. Como faleceran os competidores que eran “capaces de converter a partida nunha pequena incógnita”, mercara un ordenador e xogaba coa ilusión de “vencer a unha máquina á cal el lle atribúe unha intelixencia excepcional”. Así llo manifestara a Casares días atrás en Ourense, presumindo que xa gañara algunhas partidas do nivel máis difícil, convencido de ser “dono dunha potencia cerebral pouco común”. Para non desilusionalo,

Casares non lle contara a “maldade” da frase de Unamuno de que “a ventaxa de xogar ben ó axedrez é que desenrola moitísimo a intelixencia... para xogar ó axedrez”.

A nova da liberación do empresario Emiliano Revilla o 30 de outubro, tras 249 días de secuestro por parte da organización terrorista ETA, motivou a escrita da colaboración “Por que lle chaman así”, do 9 de novembro de 1988. Casares escribiuna como resposta aos amigos que lle consultaran sobre a orixe da expresión “síndrome de Estocolmo” que el seguira pola televisión durante seis días do verán de 1973. O autor ourensán relatou de forma gradual e detallada — como acostumaba escribir toda a súa produción — que, mentres estaba a escribir unha carta en setembro, oíra pola radio que un home entrara armado no Kreditbankein de Estocolmo e que tiña como reféns a dúas rapazas e a un home e que solicitaba un auto, diñeiro e a compañía dun coñecido preso. A policía respondera axiña pero negárase a que levasen os reféns, polo cal se pecharan na cámara acoirazada e ameazaran con matalos. Un comisario “cometeu a torpeza” de anunciar no informativo que ían intervir con gases paralizantes e os ladróns escoitáranos pola radio. A policía tivera que mudar os plans e prepararan o asalto para o sexto día, “unha semana antes das eleccións”. Casares explicou que a estratexia usada fora facer ruído enxordecedor para aparvar os ladróns e para evitar que oísen como deslizaban o gas paralizante a través do aire. Fora tal o éxito que ninguén falecera e unha moza casara cun dos secuestradores.

O empresario Emiliano Revilla proseguíu como detonante na colaboración “Un home seguro”, do 11 de novembro de 1988, xurdida polo coñecemento dun home “cheo de razón” na casa duns amigos días atrás. O autor limíao confesou que, a pesar de que “me gusta a tertulia e gozo coa conversación”, ante persoas así non había posibilidade de diálogo xa que eran “unha miga apabullantes e cunha intelixencia limitada dabondo para pensar que a verdade é simple, clara e diáfana”, e que a tiñan elas. Ese home seguro manifestara respecto á política, a temática inicial da conversa ao fío da liberación do empresario Revilla, desprezo cara ás “ideoloxías pequeno-burguesas” como seguía a denominalas. Casares rememorou os seus anos de estudante nos anos sesenta na Universidade compostelá e non

aturara sen preguntarlle se non consideraba que “as opinións, tódalas opinións, son tan problemáticas como inseguras”. Non obtivera resposta porque outra persoa preguntara pola orixe do “síndrome de Estocolmo” —explicado polo miúdo na colaboración precedente— e a conversa virara cara ao socialismo nórdico. O home seguro “púxose a explicarnos a todos onde estaba a trampa da socialdemocracia sueca”. Casares dubidara ao comezo se o home descoñecía a súa vinculación con Suecia para falar con tanta seguridade mais si “o sabía”.

A política proseguíu como detonante para a escrita da colaboración “Ser primeiro”, do 19 de novembro de 1988. O autor limíao lembrou un industrial ourensán militante na clandestinidade do Partido Comunista na época da ditadura. Exercía mecenas de artistas e intelectuais, polo cal conseguira a antipatía de “elementos oficiais do sistema” que lograran detelo durante pouco tempo “por fortuna”. Casares detallou que, un día que estaba a facer cola para realizar uns pagamentos, se separara uns minutos para saudar un amigo e “un coñecido elemento do aparato político oficial” lle roubara a vez, ademais de ameazalo en voz baixa. Tivera que ceder e deixalo ir diante del. No intre de facer o seu pagamento, o funcionario, “home calado e observador” díxerlle en voz baixa “con absoluta seriedade: ‘Non se preocupe, que ó outro xa o amolei ben amolado, deixei unha liña en branco en medio e vai vostede primeiro’”.

As historias da guerra civil centraron a colaboración “O pobre Bobi”, do 4 de decembro de 1988, escrita por Casares ao fío dunha historia que lle referira un amigo seu. Este contáralle que cando era soldado, el e outros mantiveran un can de palleiro que os seguía desde que o atoparan nunha aldea aragonesa. Como se encariñaran con el, adoptárano, protexíano e bautizáranos como Bobi. Tivera con eles unha vida, “a pesar da guerra, bastante regalada” ata que o esmagara un camión. Entón “decidiron asalo e darse unha festa” ata deixar só os ósos. Un deles dixeran con melancolía: “¡Vaia festiña que ía ter hoxe o pobre Bobi se aínda vivise!”.

Outra historia contada por un novo amigo propiciou a escrita da colaboración “Os paxaros e o trigo”, do 10 de decembro de 1988. Este amigo poeta de Madrid, unha das figuras da xeración dos cincuenta, loaba a paisaxe da meseta. Casares confesou que quizais el tiña un

prexuízo porque non entendía a admiración de Castela por parte de escritores e pintores do século XX pese a que os gustos eran subxectivos. Cando el estaba a regar as árbores que acababa de plantar no verán, chegara un campesiño e compartiran cigarro e conversa ata que ao despedirse o campesiño lle recomendara: “Non se olvide de que as árbores traen os paxaros e que os paxaros acaban co trigo”.

O problema doutro amigo cun cliente da entidade bancaria que dirixía ocupou a última colaboración de 1988, “O diñeiro propio”, do 16 de decembro de 1988. Casares escribiuna para poñer “en cuestión a esencia do que son as modernas organizacións financeiras”. Narrou que o cliente acudira a ingresar dous millóns de pesetas, e meses despois acudira para ver os cartos que “el entregara metidos nun sobre e atados cunha cinta”. O inxenuo director amigo de Casares errara ao “insinuarlle que aqueles cartos, en realidade, non existían, aínda que estaban anotados e podía retiralos cando quixera” ao ver “a cara de espanto do cliente”. Un empregado do banco preparara un paquete semellante e o cliente tranquilizárase aínda que non lle parecera “moi serio que llos andiveran cambiando”. Desde ese día o cliente acudía regularmente a velos polo cal gardaban o mesmo sobre para ensinarllo. O amigo de Casares “non está convencido de que a trampa vaia durar moito tempo”.

As trece colaboracións publicadas en “Á marxe” durante 1989 na páxina 3 dedicada a “Colaboraciones” no xornal coruñés non ocuparon o lugar deixado pola non publicación da sección “A ledicia de ler” os xoves no suplemento semanal “*cuaderno de CULTURA*” coordinado por Arturo Lezcano desde o 28 de maio de 1987 e ata que se retomara de novo entre o domingo 17 de xuño de 1990 e o xoves 4 de xuño de 1992 incluído.

Estas colaboracións do ano 1989 apareceron na citada páxina 3 de *La Voz de Galicia*. Casares compartiu ese ano co humor gráfico de Chumy Chúmez en castelán e de Xaquín Marín e Carreiro en galego e coas colaboracións xornalísticas en castelán de Miguel Delibes, Antxon Sarasqueta no seu “Observatorio”, José Luis Meilán Gil, André Fontaine, José Pablo Rodríguez-Mantiñán, Arturo Usler Pietri, Pedro Altares, Carlos Villanueva, Fernando Sánchez Dragó, Ramón Sánchez Ocaña, Guillermo Díaz-Plaja, Juan Manuel González, Juan

José Moralejo Álvarez, Carlos García Bayón no seu “Meridiano de actualidad”, José Luis García López, Miguel González Garcés, Carlos G. Reigosa e Manuel Molares do Val. E coas colaboracións en galego de C. Sobreira nas súas “Cousas da lingua” e no “Cartafol da lingua”, Camilo José Cela en “O can de Buridán”, Suso de Toro, Tucho Calvo, Herminio Barreiro, X. Fernández Ferreiro, Sabela Mouriz Barja, e Antón Baamonde.

A infancia e os médicos retornaron na colaboración “Para curar un mal”, do 14 de xaneiro de 1989. Casares rememorou situacións e persoas curiosas durante as tempadas da nenez nas que vivira na aldea limiá preto da Lagoa de Antela na casa de seu tío médico rural don Benito. Lembraba con cariño as ladaíñas de agradecemento dos enfermos mentres marchaban da consulta escaleiras abaixo e as conversas nocturnas arredor do lume. Recordaba a “tipos moi curiosos” como o Parolante, quen contaba “mentiras imponentes, pero divertidas e cheas de inocencia” que o neno Casares cría como verdades. Pensaba que a ese tipo “encantador” sempre lle pasaban “cousas maravillosas”, caso da lebre que tiña “catro pernas supletorias no lombo” grazas ás cales puidera fuxir dos seus disparos e seguir “correndo posta do revés, coa barriga volta cara o ceo”. Outro tipo curioso era Rexelo, emigrante do Norte, quen afirmaba ler e falar inglés de seguido e a quen lle faltaban sempre os lentes cando o tío de Casares quería probar se sabía ler en inglés. Un día o tío vírao lendo o xornal e entregáralle un prospecto da penicilina. Pedíralle e que o lese porque era un novo medicamento moi importante. O Rexelo lograra fuxir da trampa grazas a descubrir “dúas palabras milagrosas, ‘made’ e ‘Cost’, polo que sentenciara: “Mire, don Benito, esto élle para o mal de costas”.

As xuntanzas de amigos na casa de Ramón Piñeiro apareceron por vez primeira na colaboración “Os paxariños de Isabel”, do 25 de xaneiro de 1989. Casares escribiuna para render homenaxe a Isabel, dona de Ramón Piñeiro, por mor do seu falecemento. O novelista ourensán rememorou unha tarde de dezasete anos atrás na que estaban de sobremesa os irmáns Antón Santamarina e o marido dunha xudía americana e Ramón Martínez López entre outras persoas. Detallou que, mentres falaban durante horas de temas variados como a vida

universitaria americana, a situación da política en España e preguntas a Piñeiro sobre o movemento galeguista, Kristina Berg estaba nun recuncho sen entender nada por ser “recén chegada a este país e descoñecedora, polo tanto, da súa lingua”. De cando en cando recibía pequenos anacos de papel que Isabel lle pasaba pregados, “con discreción, case sen mirar para ela, pero sorrindo”. Casares aclarou que á noite, a soas, Kristina Berg tirara do peto “unha fermosa rolada de paxariños de papel”. Días atrás, ao regresar do camposanto de Boisaca, a Casares parecerálle que eses paxariños “voaban sobre o ceo de Compostela”.

Por vez primeira nesta sección o autor limiao estableceu un xogo cos lectores de *La Voz de Galicia* na colaboración “Pasatempo”, do 24 de febreiro de 1989. Lembrou que no exame de matemáticas da reválida inseriran un problema que “tiña pouco que ver coa materia estudada”. Explicou que se creara “desconcerto, sobre todo entre os alumnos denominados chapóns” porque desordenara a “ben regulada mediocridade que con tanto esforzo cultivaran durante meses e meses de aplicación”, e este dera paso a xordo murmurio e a indignación. Resumiu que a proba era unha semellante aos xogos de pasatempos matemáticos actuais e que se resolvía cunha “pouca atención e uns gramos de lóxica”. Decidiu reproducila “coa esperanza de que os lectores se divirtan un pouco e esquezan por un momento a televisión”. A proba consistía en substituír as letras desta suma SEND+MORE=MONEY por números. Casares animou os lectores a ter “algo de paciencia, un lápiz e un papel” xa que “tanto ten o tempo que se tarde”.

A lóxica e os pasatempos proseguiron como detonante para a escrita da colaboración “Unha paradoxa”, do 26 de febreiro de 1989. O autor ourensán informou que a Paradoxa do Mentirán constituía “unha das máis antigas e divertidas de cantas existen”. Aclarou que esta paradoxa que, “tantas horas de reflexión, por non dicir de entretemento” tiña dado a homes de ciencia, espertara o interese de filósofos, escritores, San Pablo na Epístola a Tito e os matemáticos Bertrand Rusell e Gottlob Frege. Entre as numerosas versións existentes, Casares rescatou que un ourensán “coma min” dixera “tódolos de Ourense son uns mentiráns” e a versión literaria que

recollera Cervantes na segunda parte de *Don Quijote de la Mancha* cando na illa Baratía existía unha norma pola cal todos os visitantes debían referir a causa da súa visita e se mentían, eran condenados á forca. Casares lembrou que xurdira un conflito cando un individuo acodira á illa para ser aforcado pois “se o poñen en liberdade, merece ser colgado. Pero se o colgan, matan a un home por dicir a verdade”. Casares remitiu ao capítulo LI da segunda parte da novela cervantina para achar a solución.

O mundo das mentiras e conflitos continuou na colaboración “Escoitar as confesións”, do 12 de maio de 1989. Casares informou da existencia dun confesionario nunha capela da siciliana catedral de Girgenti pouco transitada. Narrou que o problema comezara cando un veciño lle solicitara a unha moza uns favores para gardar en segredo as súas confesións. Este sátiro proseguira coa estratexia ata lograr “unha especie de dominio sobre as almas e os corpos dalgunhas das mulleres máis devotas e fermosas do lugar”. O cabildo non atopaba o culpable e recorrera á policía. Aquela sala, grazas ao “fenómeno de reflexión de ondas, que os físicos coñecen ben”, pasara a ser un lugar turístico, “sen confesionario, por suposto”.

A ignorancia cultural regresou como detonante para a escrita da colaboración “Falar claro”, do 22 de setembro de 1989, tras un coloquio literario de dúas horas. O autor limíao decidira rachar co malentendido da confusión con outro autor por medio dunha anécdota de Carson McCullers. En lugar de resolver a confusión, Casares só lograra incrementala pois “ningún dos meus interlocutores coñecía” a esta escritora. Para informalos, consultáralles se leran as memorias de John Huston. Por suposto, nin as leran nin coñecían a Houston. Casares probara falando de cinema —outra das súas afeccións— e en concreto de *A reina de África* e das diferenzas no ataque dun león e dun leopardo xa que “a literatura ten estas ventaxas: serve para contar cousas sen saber nada do asunto” —un novo trazo da autopoética de Casares. Na cea posterior, proseguira coa temática e confesara “unha longa e fermosa admiración humana e literaria” por McCullers. Ao despedirse, confiaba en que “algo da semente deixada acabaría dando o froito dalgunha lectura”. Para a súa desgraza, unha rapaza

solicitáralle: “¿Non che importaría escribirme aquí o nome da muller esa que traballou na película que contaches do leopardo?”.

Os *tolíños* retornaron na colaboración “Ser o Papa”, do 24 de setembro de 1989. Casares escribiuna tras ver nas rúas do centro de Vigo á saída dunha librería unha disputa entre dous *tolíños* pola teima de ser o Papa. Comentou que esta era habitual nos tolos. Un amigo médico dun psiquiátrico ourensán contáralle tempo atrás que alí “convivían pacificamente varios destes altos cargos celestiais”. Ironizou que a lóxica dos tolos había ser semellante á dos sans. Reproduciu unha anécdota *ad hoc* de Bertrand Russell mentres explicaba que un “enunciado falso implica calquera cousa”, do cal derivara a constatación de que “eu son o Papa” como argumentara Russell.

A lembranza da estadia en Berlín —Casares, 1983⁷⁵— anos atrás durante uns días motivou a escrita da colaboración “Un espello”, do 24 de novembro de 1989. Casares escribiuna ao fío da nova da caída do Muro de Berlín o 9 de novembro dese ano. Explicou que, desde a fiestra da súa habitación nunha casa ao pé do muro, “podía observar con toda comodidade o lado de alá”. Precisou que dentro da casa unha rapaza loitaba por recuperar a familia que quedara do outro lado do muro mentres a avoa ansiaba viaxar ao Berlín onde quedara a súa neta. A súa amiga, cada día, ás seis da tarde, mandaba sinais cun espello coa “cativa esperanza de ver brillar un espello”. Menos mal que, “ó final, como era lóxico, o muro rompeu”.

A estadia do ano 1984 na Unión Soviética —Casares, 1983⁵⁰; Casares, 1983⁶²; e Casares, 1983⁶⁴— propiciou de novo a escritura doutra colaboración, “Un amigo ruso”, do 26 de novembro de 1989. O autor limíao lembrou a Gricha, quen falaba “un magnífico español con acento cubano” e que o acompañaba sempre, a pesar de non ser o seu intérprete. Explicou que acabara sendo amigo del pese a discutir a cotío, pola perda de Portugal, polo surrealismo e sobre todo por unhas chabolas en Ereván, a capital armenia. O amigo explicáralle que as mantiveran ao pé do hotel onde se hospedaba Casares “para ver o que fora a cidade e o que chegara a ser”. Esta ocorrente explicación do amigo Griba contrastaba coa realidade expresada polo alcalde sobre “os graves problemas de vivenda que temos na cidade”.

Unha historia escoitada na infancia volveu ocupar a colaboración “Don Braulio”, do 30 de novembro de 1989. Casares aclarou que nunca lle fixera rir esta historia contada en familia, quizais porque “de neno non a entendía moi ben”. Precisou que “a risa salta como un resorte rápido, ás veces incluso violento pola súa intensidade” nos amigos aos que lla tiña contado. Confesou que a inserira nunha das súas novelas⁵³⁶ pero que non a contara en público ata a semana anterior nun coloquio en Madrid con Castilla del Pino e Soledad Puértolas sobre os problemas do personaxe na literatura propia. Recoñeceu que a contara para explicar a xénese desa novela se ben rematara rindo por vez primeira, contaxiado pola gargallada de toda a sala. Explicou que a historia a protagonizaba un cura “de carreira breve, que consistía en tres anos de estudos, durante os cales aprendían algo de moral para confesar e o latín suficiente para celebrar a eucaristía”. A gargallada debíase a que, como don Braulio tardaba, o padriño solicitáralle que consagrara. Don Braulio preguntáralle: “¿O que?”. Ante a resposta, “A hostia”, do padriño, don Braulio confesara: “¡Xa a comín!”.

Un accidente visto desde o piso corenta dun hotel de Toronto mentres agardaba a chamada duns amigos propiciou a escrita da colaboración “Desde arriba”, do 6 de decembro de 1989. Casares aclarou que desde esa altura “os autos e as persoas, alá abaixo, tiñan a dimensión insignificante dos xoguets e as formigas”. Recoñeceu o inicial “pulo infantil” de baixar para ver o accidente de preto pero optara pola tranquilidade de albiscar “uns puntos suspensivos sobre o asfalto, convertidos a penas nunha imaxe curiosa e trivial”. Reflexionou sobre o “insignificante que é a vida dun home para os deuses”. Comparou a súa “omnipotencia abusiva” co sentimento dun humano ao esmagar unha mosca contra o cristal. Concluíu que esta comparanza tal vez explicase a presenza habitual de insectos na literatura relixiosa. Incidiu en que “o ceo está aínda moito máis lonxe”.

⁵³⁶ Casares non o precisou mais trátase da novela *Ilustrísima*. Nela, o personaxe central do bispo nárralle ao cura don Xenaro a historia de don Braulio, un misacantano “tan parviño como santo” (Casares, 1994: 24).

A figura do cura don Braulio regresou ao fío dun artigo de Arturo Lezcano do domingo anterior na colaboración “Outra vez don Braulio”, do 8 de decembro de 1989. O autor limíao recoñeceu que coincidían en moitos trazos, agás na “estimable” cultura segundo Lezcano porque o don Braulio casariano “era home de poucas luces”. Casares narrou outra historia que corroboraba a súa escasa cultura. Acontecera un sábado ao final do parladoiro na casa dos paisanos da parroquia ao cal acostumaba acudir don Braulio. Este ía para “matar as tardes longas do inverno e marchar despois co corpo quentiño a sepultarse na friaxe escura da inmensa casa rectoral”. A irmá do cura, cansa de que se mesturase cos paisanos, entrara na xuntanza e dixéralle: “¡Braulio, lampantín, anda para a casa, que mañá tes que dicir o sermón e co burro que es aínda has querer improvisar!”.

Na última das trece colaboracións do ano 1989, “Unha denuncia”, do 15 de decembro de 1989, Casares tamén abordou a temática dos curas. Explicou que optara por esta temática porque estas historias “non se contan tanto como antes”. Aclarou que non precisaba o nome porque aínda vivía este “velliño de oitenta anos” a quen apreciaba “por moitas razóns que aquí non vou dicir”. Os datos que achegou Casares permiten deducir que se trata do protagonista da colaboración “Denuncia”, na que Casares inserira datos que argumentaban o seu aprecio cara a este cura. O autor limíao referiu que don Florentino Cerviño, “un bispo santo que houbo en Ourense hai medio século” estaba canso de recibir denuncias deste abade “pecador”. O cura defendíase alegando “enemistades e outras desculpas polo estilo” pero a defensa perdía forza con tantas denuncias así que ideara unha estratexia convincente: o bispo recibiría unha denuncia mentres el estaba realizando exercicios espirituais no seminario. Cando o bispo o volvera citar, o cura respondéralle: “Esto é para que Vocencia vexa que como esta denuncia hai moitas máis”.

As vinte e tres colaboracións publicadas en “Á marxe” durante 1990 na páxina 3 dedicada a “Colaboraciones” no xornal coruñés non ocuparon o lugar deixado pola non publicación da sección “A ledicia de ler” os xoves no suplemento semanal “*cuaderno de CULTURA*” coordinado por Arturo Lezcano desde o 28 de maio de 1987, xa que a

sección se retomou de novo entre o domingo 17 de xuño de 1990 e o xoves 4 de xuño de 1992 incluído.

Estas colaboracións do ano 1990 apareceron na citada páxina 3 de *La Voz de Galicia*. Casares compartiu ese ano co humor gráfico de Chumy Chúmez en castelán e de Carreiro e Xaquín Marín en galego e coas colaboracións xornalísticas en castelán de Carlos G. Reigosa, Carlos García Bayón no seu “Meridiano de actualidad”, Jaime Quintanilla Ulla, Pedro Altares, Ángel García Pintado, Félix Soria, Consuelo Álvarez de Toledo, Fernando Lázaro Carreter, José Luis Pensado, Rafael Bárez, Manuel Álvarez Torneiro, Dolores García-Hervás, Herminio Barreiro, Francisco Ignacio de Cáceres, Ana Liste, Ricardo Utrilla, Jacinto Luis Guereña, Manuel-Luis Casalderrey, Antxon Sarasqueta, Miguel Cancio, Guillermo Díaz-Plaja, Ramón Cotarelo, Francisco Ayala, Amando de Miguel, Ramón Sánchez Ocaña, Fernando Jáuregui e Alberto Moncada. E coas colaboracións en galego de C. Sobreira no seu “Cartafol da lingua”, X. Fernández Ferreiro, Manuel Rivas en “Na fronteira”, Xosé Luis Barreiro Rivas, Suso de Toro, Ceferino Díaz, Guillermo Domínguez, Francisco Fernández del Riego, C. García en “Peneirando palabras”, Tucho Calvo, Domingo García Sabell, Constantino García, Carmen Blanco en “Lilith”, Eliseo Alonso e Xosé López.

A relevancia da ciencia e os trazos da autopoética ocuparon de novo a primeira colaboración de 1990, “Paradoxas”, do 11 de xaneiro de 1990. A escrita casariana xurdiu ao fío do experimento realizado por Alain Aspect para demostrar a paradoxa EPR, de Einstein, Podolsky e Rosen. O autor limíao sorprendeu os lectores de *La Voz de Galicia* confiándolles que desde hai anos abandonara a lectura de novelas pola de “libros de ciencia, sobre todo de física e bioloxía”. Recoñeceu que moitos anos atrás o sùmmum do seu pracer lector o constituía a lectura dos “grandes novelistas europeos do século XIX”. Confesou que naquel momento o seu pracer aínda era maior. Criticou a ignorancia por parte do mundo intelectual da revolución que se vivía a nivel da “realidade física” e do “coñecemento do home e da vida”. Lamentou que unha enquisa realizada nos Estados Unidos pouco tempo atrás reflectise que gran parte da poboación descoñecía que a terra xira arredor do sol. Insistiu en que as paradoxas da física cuántica

poderían espertar inquedanzas en intelectuais que aínda se rexían pola mecánica de Newton. Corroborou que Einstein acertara en que “Deus xoga ós dados”. Casares reafirmouse en que só restaba elixir entre a opción de pensar que “a realidade obxectiva non existe” e a de “comunicarse co pasado e o futuro a unha velocidade superior á luz”.

A ciencia proseguíu como temática na colaboración “Cuestións Triviais”, do 13 de xaneiro de 1990. Casares informou que un libro de física que aborda o tempo era un dos libros máis vendidos en Europa e América. Consideraba que o lle interesaba ás persoas que o leran era “o tema dos famosos buracos negros”. Lamentou que só interesase ese aspecto pois o seu autor “vai camiño de converterse para moitos nunha especie de gurú”, pese ao respecto do que gozaba no eido científico. Criticou que os autores John Eccles e con Fred Hoyle tamén se estiveran a converter en gurús. Xustificou estas opinións en base á cita de Stefan Kanfer que inserira Martin Gardner nun libro seu: “as cuestións filosóficas que teñen solución resultan triviales” e as “verdades importantes carecen de solución”.

Os animais e, en concreto, os burros regresaron na colaboración “Un burro abandonado”, do 7 de febreiro de 1990. O autor ourensán relatou que a xente que esperaba o autobús comezara a opinar sobre o aspecto dun burro de cartón que estaba arrombado contra unha casa. Destacaban “os rizos abundantes e alborotados que lle saían entre as orellas”, a “sorrisa aberta e pícara, case de persoa” e un “matiz de senvergonza”. Os comentarios sobre o material no que estaba feito e sobre a súa procedencia remataran cando chegara unha “señora pequena e fea, gorda e con cara de vinagre”. Pegáralle patadas ata desfacelo na súa totalidade. Ao final exclamara: “¡É que mesmo parece que lle están chamando burra a unha!”.

A maledicencia retornou na colaboración “Moitos testigos”, do 8 de febreiro de 1990. Casares escribiuna a partir dunha escena que presenciara mentres agardaba por unha amiga na porta da súa casa. O autor limiao explicou que vivira en primeira persoa o proceso de xénese, desenvolvemento e final dunha calumnia. Constatou que esta situación lle servira de “revelación” para estar alerta ante “os mecanismos en que se basa” a maledicencia. Confirmou que, tras un día de versións, lle contaran que colleran a un cura “pecando de noite

cunha moza, os dous revolcados entre a erba do xardín, e o bispo xa ordenara pechalo nun convento”. Para máis *inri*, seica “había moitísimos testigos”.

As actitudes civilizadas e o lector de *La Voz de Galicia* como interlocutor necesario regresaron na colaboración “Mirar arredor”, do 11 de febreiro de 1990. O autor limiao volveu convidalo a ser activo, nesta volta para comprobar que se perdera a “personalidade propia” na cor das xanelas das casas novas. Criticou que a xente non se indignase ante o “arrase cultural”, que permanecese impasible cando Galicia “vai camiño de converterse nunha cousa amorfa e despersonalizada, sen gracia algunha, eso si, situada nun dos lugares máis fermosos do mundo”. Convidou o lector a unha segunda experiencia: “observar as pretenciosas e horribles chemineas” de gran número de casas novas. Criticou que estas chemineas, tiradas do cinema ou soñadas, para os ollos dos foráneos presentaban os galegos como “individuos bárbaros, inconscientes e disparatados, pouco merecedores da terra incomparable que o destino nos deu en sorte”. Para corroboralo, convidou o lector a unha terceira experiencia, consistente en observar as “vallas que pechan as fincas”.

A maledicencia contra un cura hoxe velliño —Casares, 1989¹³— retornou na colaboración “Parábola”, do 14 de febreiro de 1990. O autor limiao agradeceulle “xestos cargados de bondade, por non dicir heroicos, sobre todo durante a guerra civil”. Insistiu en que sempre tivera “simpatía” por el, nacida da súa “rica personalidade humana”, resultado da mestura entre “unha incultura máis que notable” e unha “intelixencia, un inxenio e un sentido común pouco frecuentes aínda en xentes aparentemente máis cultivadas”. Informou que este cura e un fregués que acabara sendo franciscano profesábanse unha antipatía mutua. Mentres o cura falaba “con enteira liberdade, tanto no referente ó fondo como á forma”, o franciscano era “fino, culto e delicado”. Relatou que na predicación dun domingo sobre a parábola do samaritano, mentres o franciscano escoitaba en primeira fila, o cura erguera a voz para dicir: “E pasou por alí un sacerdote, que creo que era franciscano, e non o axudou”.

Por primeira vez, o autor limiao aproveitou esta sección para defenderse contra unha maledicencia na colaboración “Unha

mercancía calquera”, do 22 de febreiro de 1990. Informou que alguén, baixo o pseudónimo Ernesto Carvajal, volvera arremeter contra o seu honor respecto a unhas bolsas que concedera Alfredo Conde en calidade de conselleiro de Cultura para a realización dunha tese de doutoramento sobre a súa propia obra e doutra tese sobre a obra de Casares⁵³⁷. Reitera que “eu nin din as becas, nin as pedín, nin sabía que ninguén as tivera pedido, nin polo tanto tiven a oportunidade de interceder pola persoa que pediu a relacionada conmigo”. Casares criticou que existiran xornalistas cunha “finísima conciencia moral” e que pensaban que “polo simple feito de ser persoa, un é sospeitoso de ser un canalla”. Aclarou que “informar é, antes que nada, dicir a verdade”. Cualificou de oportunismo o feito de “cubrir de basura o nome dos demais con tal de xustificar unha sección nun periódico”, o de “exhibir o propio inxenio ante os lectores ou simplemente servir a estratexia dun partido político”.

As reivindicacións do maio do 68 centraron a colaboración “No medio dunha estrada”, do 25 de febreiro de 1990. O autor limiao informou que a xeración que viviu o mítico 68 “pasou toda a infancia e boa parte da mocidade oíndo relatos da guerra civil”. Naquel momento, esta xeración seguía a recordar o 68 coa mesma “delectación” coa que lle contaran episodios da guerra civil. Recoñeceu que de 1968 lembraba “a imaxe bufa” dunha historia que vivira “sen moita conciencia do ridículo”. Esta consistira en criticar que o bispo de Ourense quixese substituír un cura velliño en Xinzo de Limia por outro cura. Confesou que unha compañeira o recriminara cando lle entrara a risa ao decatarse que gritaban “¡Non queremos cambios!”.

A pintura retornou na colaboración “Un pintor”, do 10 de marzo de 1990. Casares informou que un amigo seu, “home intelixente e escéptico” e moi afeccionado á pintura, posuía imitacións de Modigliani e Monet realizadas por el “nun tempo sempre inferior a unha hora” ao lado de orixinais de Vázquez Díaz ou Sorolla. Referiu que este amigo mantiña unha disputa crítica cun colega seu e que rematara o seu amigo coa frase: “Eso tamén o podo pintar eu”. Unha

⁵³⁷ Pese ás nosas pesquisas, non atopamos información algunha respecto á existencia dunha tese sobre a obra de Casares.

amiga precisara vender un cadro orixinal e pedíralle que lle fixera unha copia “para que ninguén se enterara de que vendera aquela pintura”. Unha noite, mentres ceaban na casa desa señora, o colega exaltara ese cadro e dixéralle ao meu amigo de Casares: “Non me digas que eres capaz de pintalo ti”. Por suposto, “o meu amigo, discretamente, calou”.

A violencia regresou na colaboración “Xente furiosa”, do 12 de marzo de 1990. Casares escribiuna ao fío das novas dun sueco que matara a outro ao azar cunha baioneta e de tres franceses dando patadas a outro. Consideraba que “a xente, nas cidades, se está volvendo furiosa, case tola”. Sorprendeulle a desproporción que se daba nas discusións de tráfico entre “a causa da disputa e a discusión mesma” cando acostumaba a tratarse dun “accidente sen importancia”. Apuntou que días atrás presenciara que “unha señora peatona, excesiva e gorda, se tirou materialmente a través a rúa a paso de lexionario”. Aínda que o automobilista estaba lonxe, esta “mandoulle un par de couces contra unha porta, pegoulle co bolso no cristal de atrás” e berrara “como se perdera a razón: “¡Ala, ala, matade á xente, animales!”.

Os curas regresaron na colaboración “Ritos da solemnidade”, do 13 de marzo de 1990. Casares escribiuna a propósito dun tío seu, “cura de relumbrón” que sacara matrícula de honra “en tódalas asignaturas nos doce anos que duraba a carreira”. Este parente criticaba que os curas, cando chegaban a bispos, se volvían “solemnes”. Casares comentou que a solemnidade era frecuente cando se accedía a un cargo de responsabilidade. Detallou que o cambio se percibía na “maneira de falar” e no “timbre fónico”. Explicou que un amigo seu non entendía que non quixera cambiar de coche durante os catro anos que Casares exercera como deputado. Confesou que a causa de que un día este amigo non quixera acompañalo, pese a ter que asistir xuntos a un xantar, debiera ser que “lle daba vergonza que o viran chegar nun coche tan pouco apropiado”.

Xinzo de Limia regresou con motivo do seu Entroido na colaboración “Pelexa absurda”, do 15 de marzo de 1990. O autor limiao explicou que durante a súa nenez, tras o remate da Guerra civil española, o gobernador civil estaba empeñado en que os paisanos non

se disfrazasen. Os anos nos que lle resultara imposible saír á rúa, “a xente quedou nas casas, pero exhibindo ostentosamente os seus disfraces nas fiestras e balcóns”. Comentou que Elixio, “o home que mellor soubo vestir a pantalla de cantos a teñen levado”, facíao na cociña, diante da súa dona. Casares lembraba ver xente fuxindo dos gardas polos tellados, as ameazas do cura de deixar sen absolución a quen se disfrazase tapando a cara, e a algúns “verdadeiros señores” aos que pecharan no cárcere municipal. Considerou que se trataba dunha “loita absurda, innecesaria e inútil. Igual que coller auga cunha peneira”.

A figura de Ricardo Carballo Calero converteuse na temática de todas as colaboracións publicadas na citada páxina 3 de *La Voz de Galicia* a causa do seu falecemento. A colaboración casariana, “Pois tamén era así”, do 27 de marzo de 1990, por tratarse dunha homenaxe, presentou unha maior extensión e axustouse á estrutura de introito e dous epígrafes que sinalaramos respecto ás colaboracións publicadas en “A ledicia de ler” entre o 30 de decembro de 1979 e o 6 de abril de 1980 (ambas as dúas datas incluídas). O autor limíao describiu o catedrático ferrolán no introito segundo a súa actitude nos “ambientes formais de relación social”. Explicou que neles se comportara como un home “profundamente serio” e mantivera unha actitude “distante a veces incluso solemne, que inspiraba respeto”. Comentou que “compuña uns discursos impecables na dicción, sempre brillantes”, os cales acompañaba de xestos propios do “carácter hierático que el consideraba inherente a todo bo conferenciante”, de movementos harmoniosos e de cambios no rexistro e énfase da voz. No primeiro epígrafe, “O profesor”, Casares sinalou que camiñaba polas rúas compostelás segundo a imaxe dun “universitario de outro tempo”, pola forma en que manexaba o sombreiro ao saudar e ao dedicar “elegantes reverencias ás persoas que consideraba merecentes de tal trato”. Algunhas tempadas, apenas saudaba e o autor limíao interpretaba que os lentes escuros lle servían para agochar “o pouso deixado por longas e dramáticas batallas interiores”. No segundo epígrafe, “Simpatía”, Casares explicou que no trato próximo Carballo Calero era “profundamente simpático”. Gustaba de cantar, sobre todo zarzuelas e operetas para os amigos, “cunha boa voz, guiado ademais

por un delicado oído de melómano”. Recoñeceu que en moitas ocasións Carballo Calero se repregaba en si mesmo, debido ao seu “carácter difícil de home tímido”. Cando Domingo García-Sabell lle recriminara que non falara en toda a xuntanza, respostara: “Nunca foi característica miña a locuacidade”.

O exemplo de pirata mentirán inserido nunha colaboración precedente —Casares, 1983⁵³— concérteuse sete anos despois en protagonista da colaboración “Un hipócrita”, do 17 de maio de 1990. Nesta ocasión, o autor limíao comezou o relato no momento en que o seu amigo fora abordado polo seu compañeiro. Casares insistiu en que lle sorprendera que o compañeiro do seu amigo invocase tanto á súa “honradez, á finura da súa propia conciencia e a outras virtudes polo estilo”. Reiterou que, debido á insistencia dese compañeiro, lle parecera “un tipo peligroso” como lle advertira a seu amigo. Sinalou que a súa voz suave era “sinal inconfundible dun hipócrita de alto rango”. Criticou que algunhas persoas “adoitan falar con palabras aparentes, como se necesitasen empapelar de cores a horrible negrura das súas propias conciencias”. Achegou como trazo para recoñecer a estes hipócritas que invocan de continuo á súa honradez, “sen que ninguén a teña posto en dúbida con anterioridade”. Comparou eses hipócritas cos que alardean de conquistas amorosas. Aseverou que “os peixes gordos andan sempre en augas profundas”.

A xente repulsiva proseguíu na colaboración “Dos que din ‘impacto’”, do 20 de maio de 1990. Casares explicou que empregara o termo “repulsiva” porque se trataba dun “calificativo moral” para diferenciar esta xente doutras persoas que podían “resultar antipáticas” por distintas causas, mesmo por manías propias. De novo comentou que Vicente Risco desconfiaba de persoas que usaban palabras que non lle gustaban. Casares rememorou a anécdota que xa relatara en “Señas de identidade” mais engadiu novos detalles. Un día que “rapaces rodeábamos a don Vicente como se fose un gurú” sentara ao lado de Casares, “no altílo do Café Parque” ourensán, alguén que quería que colaborase cun poema na revista que ía publicar. Despois de acompañar a Risco á súa casa na próxima rúa Santo Domingo, que estaba ao lado doutra que indicaba nunha placa que vivira nela “o xeneral Moscardó, ‘águila del imperio’”, Risco advertíralle a Casares

sobre o home que o visitara porque “é dos que din a palabra impacto”. Casares confesou que, desde aquel momento, “non sei aínda ben por que, é unha palabra que evito sistematicamente”.

A *tertulia* de Vicente Risco seguiu como espazo aludido para destacar a Faílde na colaboración “Un escultor”, do 23 de maio de 1990. Esta columna apareceu reproducida en letra cursiva e, por primeira vez, non estaba inserida dentro dun recadro e situábase na parte superior respecto á columna de Carlos García Bayón en “Meridiano de actualidad”. O autor limiao explicou que “ó principio, recién chegado a aquela reunión de sabios, eu pásabame o día preguntando quen era quen” a Arturo Lezcano. Por erro, asociara o nome de Faílde a un “rostro espléndido: o nariz aguileño, delgado, a pel case amarela e un aspecto vagamente oriental”. Tardara en descubrir que o seu “Rodin de aspecto hindú” era en realidade Ernesto G. del Valle. O escultor de quen quedara impresionado, pola “aquela maravilla de finura e delicadeza coas pedras” que vira nunha exposición era Faílde, “un home de aspecto rudo e mans grosas e cheas de callos” ademais de “pequenote e gordo”.

Casares retomou a figura de Ernesto G. del Valle na colaboración “O símbolo da traxedia”, do 26 de maio de 1990, porque consideraba que os lectores de *La Voz de Galicia* o descoñecían. Informou que no Ourense na década dos sesenta do século XX don Ernesto, a quen retratou o seu cuñado Manolo Prego, era unha persoa “moi querida”, tiña presenza “destacada nos medios intelectuais” tanto pola súa “calidade humana excepcional” coma pola súa “cultura, a súa intelixencia e o seu talento” dedicado a unha secreta e “pudorosa paixón de dramaturgo”. Casares cualificouno como “símbolo da traxedia” daquel Ourense dos anos sesenta a teor da súa “dignidade, o sentido ético e a maneira de ser dunha clase de homes estrepitosamente derrotados”. Aclarou que don Ernesto se dedicaba a sobrevivir, tras o fusilamento do seu irmán Manolo, do asasinato da súa nai e do tiro polas costas ao seu curmán Ricardo na fronte. Casares recalcou que don Ernesto mantiña o sorriso.

O escultor Arturo Baltar, tamén asiduo á *tertulia* de Risco — Casares, 1983¹⁰ — reapareceu na colaboración “Cinco séculos”, do 23 de xuño de 1990. Casares reiterou que repetía que tiña “cincocentos

sete anos” e que era autor do cimborrio da catedral ourensá pero aínda non lle pagaran o labor. Referiu que Baltar “falaba pouco” e que tiña un “aire enigmático, pero natural” en consonancia coa “exquisita sensibilidade que se desprendía das súas figuras de barro, auténticas xoias” da escultura galega do século XX. Casares repetiu a anécdota que Baltar lle contara a un xornalista madrileño sobre a súa idade e autoría do amentado cimborrio, engadindo como argumento de autoridade que Risco podía confirmalo. Casares reiterou que el estaba presente cando Baltar e Risco se reencontraran días despois da entrevista e Baltar lle describira a Risco “o bonito que este estaba o día que fixera a primeira comunión”. Casares cambiou o final da anécdota respecto á de 1983, o que pode explicarse porque nos sete anos transcorridos esquecera que narrara outro final distinto a este de que Risco “púxose nervioso e cambiou de conversa” e porque defendía a reescrita das vivencias persoais.

Outro das persoas asistentes á *tertulia* de Risco —Casares, 1984²¹— regresou na colaboración “Julio Gimeno”, do 27 de xuño de 1990. O autor limiao retratou a este xornalista como “un humorista intelixente e amargado, de indudable talento”. Reiterou que era “volteriano e gozador” por correspondencia con “mulleres absolutamente disparatadas”. Enfadárase con Casares por non axudalo a dar un golpe de estado na súa propia casa, para facerse con dúas habitacións, mentres a súa muller estaba de viaxe xa que non se falaban desde anos atrás. Gimeno estaba tan obsesionado con que se ía aparecer a Virxe de Fátima para pedir que rezase un rosario pola conversión de Rusia que ideara esta resposta: “Mire, señora, déixese de bromas”. Outra teima de Gimeno fora que en 1961 uns astrólogos “orientais predecían a fin do mundo para o vintedous de outubro”. Consultaba con Risco deste problema todas as tardes. Como o caldelao non lle aclaraba nada, Gimeno estaba “nerviosísimo”. Cando chegou a data sinalada, Gimeno puxérase a “facer burla dos profetas”.

Julio V. Gimeno continuou como tema da colaboración “Un espía”, do 3 de xullo de 1990. Casares rememorou que a inquina de Gimeno coa garda civil se debía á súa teima de que un veciño seu “pisaba con forza nas escaleiras cando saía de servicio de madrugada, só por despertalo”. A broma de escribir un artigo sobre este veciño

garda civil provocáralle a Gimeno “un dos catro ou cinco arrestos domiciliarios que padeceu na súa vida”. Anos atrás si se levara ben coa garda civil. Un oficial da aldea onde vivía Gimeno visitáralo para encomendarlle o labor de espía polas feiras escoitando as conversas dos paisanos a cambio dun peso. Gimeno aceptara e preparárase “lendo algunhas novelas de espionaxe”. Tempo despois unha editorial barcelonesa publicáralle algunhas baixo o pseudónimo Dick Conderoga. Estaban protagonizadas polos amigos da *tertulia* de Risco, agochados baixo nomes cabalísticos sinxelos de adiviñar, caso de Ernest Gevale en lugar de Ernesto G. de Valle. Casares recoñeceu que lera dúas delas, “magníficamente ben escritas” xa que Gimeno era “un excelente escritor”.

As relacións amorosas establecidas por Gimeno a través de correspondencia centraron a colaboración “Mozas”, do 5 de xullo de 1990. O autor limiao reiterou —Casares, 1984²¹— que Gimeno contactaba con elas a través da sección “C. Q.”, chamada general” do xornal *Pueblo*. Prefería as estranxeiras, sobre todo as inglesas, porque así “ó mesmo tempo aprendía un idioma”. O autor limiao reiterou que mediara para que Gimeno se reconciliase con Blanco Amor, a quen ofendera “cun artigo malvado” que ocasionara que estiveran “varios anos sen falarse”. Gimeno contáralle a Casares na terraza do Café Miño dunha moza que tiña no granadino Pueblo Nuevo del Terrible. Tras meses carteándose, decidiran verse no Nadal nun café da localidade da moza. A Gimeno non lle gustara porque carecía de dentes. Ela xustificárase dicindo que “comía moitos caramelos e alí acabou todo”. Casares aclarou que Julio V. Gimeno “anos despois, aínda seguía indignado”.

Outra anécdota protagonizada por Gimeno centrou a colaboración “Un incendio”, do 7 de xullo de 1990. O autor limiao relatou que unha mañá atopara a Gimeno no Café Miño “visiblemente preocupado” debido a unha nova recollida nos sucesos de *La Región*. Enfadárase con Casares xa que este ría mentres Gimeno lla lía. A nova refería que uns “profesionais do crime” incendiaran un monte da parroquia de Esgos e emprenderan a fuga nun automóbil de “matrícula falsa”. Gimeno desgustárase porque recoñecía que foran Antón Tovar, a súa dona e el mesmo. Indignárase porque os cualificaran de “gente fina”.

Narráralle a Casares como sucedera todo e nese intre chegara “a Guardia Civil”.

A última colaboración de 1990, “Premiado”, do 10 de xullo de 1990, tamén está centrada nunha historia de Julio V. Gimeno. O autor limíao insistiu en que Gimeno posuía “un claro talento literario”. Matizou que Gimeno o tiña “desperdigado, como sucede tantas veces, nos periódicos” aínda que “coallou en novelas interesantes”. Resaltou o humorismo de Gimeno e o seu empeño en “escribir dramas rurais terribles, que nunca gañaban o Nadal”. Apuntou que Gimeno merecera o galardón das tres primeiras edicións da Olimpíada Internacional do Humor convocada en Valencia nos anos sesenta. Gimeno pedíralle a Casares que lle enviara el desde Suecia a súa novela para a cuarta edición. Como Casares pensara, abríran a plica antes de anunciar o premio e ao ver que correspondía de novo a Gimeno, “decidiron declaralo deserto e non convocalo nunha máis”.

As sesenta e tres colaboracións publicadas en “Á marxe” durante 1991 na páxina 3 dedicada a “Colaboraciones” no xornal coruñés non ocuparon o lugar deixado pola non publicación da sección “A ledicia de ler” os xoves no suplemento semanal “*cuaderno de CULTURA*” coordinado por Arturo Lezcano desde o 28 de maio de 1987, xa que a sección se retomou de novo entre o domingo 17 de xuño de 1990 e o xoves 4 de xuño de 1992 incluído.

Estas colaboracións do ano 1991 apareceron na citada páxina 3 de *La Voz de Galicia*. Casares compartiu ese ano co humor gráfico de Chumy Chúmez en castelán e de Xaquín Marín e Carreiro en galego e coas colaboracións xornalísticas en castelán de Manuel Sánchez Salorio, Carlos G. Reigosa, Enrique de Ron, Carlos García Bayón no seu “Meridiano de actualidad”, Silvano Alonso, Pedro Altares, Andrés Aberasturi, Carlos Luis Rodríguez en “El mirador”, J. González Méndez en “El espectador”, Óscar Peyrou, Xosé Luis Barreiro Rivas, Miguel Cancio, Marina Mayoral nas súas “Páxinas soltas”, Ramón Cotarelo, Javier Parra, César de la Lama, Manuel-Luis Casallerrey, José Marqués de Melo, José María Pérez Álvarez, Guillermo Medina, Pablo Castellano, Manuel Cruz, Fernando Jáuregui, José Luis Pensado, Claudio Movilla Álvarez, Juan José Moralejo Álvarez, Cristina Peri Rossi, Ricardo Utrilla, Víctor Olmos, José Luis Meilán

Gil, Eduardo Galán, Antxon Sarasqueta, Miguel Lorenci, Arturo Usler Pietri, Rafael Jiménez Claudín, Jaime Quintanilla Ulla, Enrique Curial, Fernando Mas, Francisco Ayala, César de la Lama, o catedrático de ética Francisco Vázquez, Manuel Cruz, José María de Areilza, Fernando Lázaro Carreter e Valentín García Yebra. E coas colaboracións en galego de Miguel Suárez Abel, C. García nos seus “Tesouros da lingua”, Francisco Fernández del Riego, Xosé Vázquez Pintor, Antón Baamonde, Domingo García-Sabell, Xavier Carro e Xesús Alonso Montero.

A condución —Casares, 1984³⁸; Casares, 1985⁴⁰; Casares, 1987¹¹; e Casares, 1987¹²— regresou na primeira colaboración de 1991, “Un canalla”, do 2 de xaneiro de 1991. O autor limiao aproveitou por segunda vez a súa columna para reivindicar unha inxustiza padecida. Criticou o individuo que entrara a unha velocidade superior aos cen quilómetros por hora na autovía de Baiona en sentido contrario o 8 de decembro de 1990. Cualificouno de “canalla” tanto pola “maneira asesina de guiar un coche” coma por fuxir tras “arrasar a parte esquerda do meu auto”. Explicou a “impresionante” sensación de que o azar o colocase ante a experiencia de non ter “marxe para unha manobra de salvación”. Precisou que “o meu asesino frustrado” era un rapaz novo, “musculoso, de cara labrada”. Recoñeceu que no seu interior o imaxinara como un “tipo idiota, estupidamente excitado pola velocidade, incapaz de vivir máis alá das puras sensacións da epidermis”. Ironizou que ese día tivera unha idea “absolutamente cómica”, consistente en que “ademais de estar conducido por un parvo, o coche que estivo a punto de matarme era un cacharro”.

As impresións de Casares ante os traballos recibidos para un volume de homenaxe a Ramón Piñeiro que estaba a preparar en calidade de coordinador⁵³⁸ motivaron a escrita da colaboración “Toda a paciencia do mundo”, do 8 de xaneiro de 1991. O autor limiao referiu que a expresión “home excepcional” era a máis repetida nos traballos que levaba recibidos sobre Piñeiro. Nomeou a historia da “infinita paciencia de Ramón Piñeiro, sempre disposto a atender a todo o mundo”, narrada por Marina Mayoral. Alguén enviara a unha

⁵³⁸ Este volume de autoría colectiva publicouno a Fundación Caixa Galicia ese mesmo ano 1991, baixo o título *Homenaxe a Ramón Piñeiro*.

señora arxentina á cal non contrataran para representar a Violeta na ópera *La Traviata*. Mayoral inseriu a expresión de Isabel, a dona de Piñeiro, “esto é novo”. Para Casares, esta “frase resignada e chea de sorna de Isabel” amosaba “a sabiduría narrativa” de Mayoral. Casares insistiu en que Piñeiro era quen de “soportar sen inmutarse, arrimado contra unha parede ás tres da mañá, o discurso disparatado dun borracho”.

A burocracia retornou na colaboración “Absurdo”, do 12 de xaneiro de 1991. Por vez primeira o autor limiao aclarou a tipoloxía da historia que ía relatar. Apuntou que ía narrar unha historia “absurda”, con algún “tinte disparatado, por non dicir macabro”. Vía de continuo a un mozo de “dezaseis anos, estudante de bacharelato, intelixente, agradable, ben educado” e “rodeado de amigos”. Explicou que era “víctima inocente dunha cadea sen fin de despropósitos e falta de sentido común”. Cando estaba visitando un amigo, chegara unha nena de dez anos con súa nai acusando a ese mozo de “lle ter roubado, varios días antes, preto de cincuenta mil pesetas”. Casares criticou “o norte que guía o procedemento burocrático”. Aclarou que resultaba comprobable que a esa hora o mozo estaba noutro lugar. Casares incidiu en que “a índole do desaguisado parece escandalosa”.

A afección do autor limiao polos trens en miniatura ocupou por vez primeira a colaboración “O tren”, do 22 de xaneiro de 1991. Casares recoñeceu que “moita xente” non consideraba “cousa seria” observar o movemento dun tren en miniatura dentro dun circuío. Aclarou que esta afección se explicaba desde “a mentalidade infantil”. Matizou ese posible “infantilismo” en base á “fermosa experiencia, quizais non demasiado trascendente, pero inolvidable” do paso dunha locomotora de vapor arrastrando unha ringleira de vagóns polo horizonte. Reforzou o seu argumento co soño dunha “noite de amor, ou de misterio, que ven ser o mesmo, no mítico Oriente Express”, escenario dunha novela case homónima de Agatha Christie. Engadiu a marabilla da reprodución a escala de locomotoras como a Black Prince ou a Pacific, “con bielas que se moven, luces que encenden, enganches que enganchan...”. Casares sumara “unha paisaxe que recorda a realidade” en canto a semáforos, vías e estacións. Como

último argumento esgrimiou que era un xeito de esquecer, durante uns intres ao menos, que “hai guerra”.

A guerra proseguiu como temática na colaboración “Un ramiño de grelos”, do 27 de xaneiro de 1991. O autor limiao explicou que un amigo seu posuía un “pasado violento” xa que estivera “no maquis despois da guerra” e implicado en accións que ocasionaran “a morte de varias persoas”. Recoñeceu que na súa nenez lle tivera medo porque os denominados “atracadores” da partida á que pertencía este amigo maquis mataran o avó garda civil duns amigos seus. Explicou que nese asasinato resultara ferido ese amigo, “capturado e condenado a morte, aínda que máis tarde fose indultado”. Lembrou a imaxe do capitán falecido, “vestido con uniforme de gala e coa bandeira española cubríndolle as pernas”. Casares fixárase en dous detalles: que o sable era “igual que os que vían nas películas” e o buraco na fronte do “orificio dunha das balas que o mataran”. Recoñeceu que posuía outras imaxes pero que eran “borrosas” polo cal non podía precisar se correspondían á “realidade do vivido ou o soñado”. Casares confesou que, desde que coñecera a este maquis, mantiña unha “inconcreta curiosidade” por preguntarlle algo. Un día vírao “falando cunha filla do morto, da que era veciño” e sorprendéralle que lle estaba a dar “un ramiño de grelos”.

Un empregado dun parente médico seu —do cal non precisou datos para saber se se trata do mesmo parente da colaboración “Para curar un mal”— centrou a colaboración “O dono do circo”, do 1 de febreiro de 1991. O protagonista da historia era un anano que traballaba de porteiro na clínica médica do seu parente. Casares retratouno como “un rapaz simpático e ocurrente, cunha clara vocación histórica”. Precisou que tempo despois este anano traballara nun “espectáculo cómico no que facía de bombeiro e toureiro”. O autor limiao relatou que un verán un circo asentara na vila onde vivía. Fixérase amigo do anano dese circo. Contáranlle ao parente de Casares que o seu empregado presumía de ser fillo seu diante do anano do circo. Este parente, “divertido pola trasnada inocente do neno, a quen apreciaba moito”, preguntárallo “abertamente”. O seu anano empregado inventáralo porque lle parecera “unha tomadura de pelo” que o anano do circo inventara que era fillo do dono.

O rapaz protagonista da colaboración “Absurdo” regresou en “Carta a un rapaz inocente”, do 8 de febreiro de 1991. Casares redactou unha carta para “Xosé María” como apoio de “moitas persoas que se interesaron pola túa sorte”. Precisou que a nena acusadora “a primeira vez que te viu non soubo identificarte”. Incidiu en que todas as persoas que coñecían a Xosé María “non dubidamos da túa inocencia”. Para animalo ante “esta loucura” que variara o seu carácter e lle provocara “lágrimas de rabia”, Casares explicoulle que “a xustiza é cousa de homes e que polo tanto está sometida a equivocacións”. Insistiu en que a propia conciencia era “o mellor xuíz, o que nunca se equivoca”. Comprendía que este rapaz quixera ser tratado como “un adulto, que se investigara a fondo, que as aportaran as probas que non existen e que testificaran” os seus compañeiros e outras persoas que o viran noutro lugar. Reiterou Casares que “eu, como todos cantos te coñecen, sabemos que eres inocente”.

Os exercicios espirituais regresaron como marco espazo-temporal na colaboración “Historias do inferno”, do 13 de febreiro de 1991. O autor limiao consideraba que se falaba menos do inferno que trinta ou corenta anos atrás. Referiu que nos exercicios espirituais da súa infancia contaban “aquelas historias terribles dos condenados”. Recoñeceu que a nenez as aceptaba “como certas, sen que nos quedase a menor dúbida sobre a súa autenticidade” xa que o escepticismo podía converterse no “mellor camiño para pasar a eternidade ardendo”. Lembrou unha historia macabra coa que alertaban a nenez contra o sexto mandamento que daquela semellaba “o máis importante de todo o decálogo”. Escoitáraa nunha igrexa na que estaban as luces apagadas e na mesa do cura “só un cristo e unha vela, a chama vacilante da cal lle daba un aire tétrico ó ambiente pesado e húmido que nos envolvía”. Un home luxurioso polaco falecera de repente. Mentres un único veciño o velaba escoitárase un trono que provocara que se apagase a luz. Cando acendera as velas, vira o morto “virado cara a ventá” e recolocáralo pero “a historia repetiuse dúas veces máis. Á cuarta, desapareceu o cadáver. Para sempre”.

O inferno proseguíu na colaboración “No propio corpiño”, do 18 de febreiro de 1991. O autor limiao rememorou unha historia acontecida con Risco na época na que estudaba no Instituto. Matizou

que Risco era un home “de ideas conservadoras” en canto a “cuestións políticas e relixiosas” mais vangardista respecto á arte e á literatura — pasando do dadaísmo ao surrealismo e á defensa da pintura abstracta. Apuntou que Risco posuía unha fe “elemental e sinxela”, semellante ás das beatas de rezo diario na capela do Santo Cristo da catedral ourensá. Aclarou que as “dúbidas e problemas” de Risco explicaban a figura do bispo Baldonio, “un dos seus personaxes novelescos máis felizmente trazados”. Informou que Artón Tovar escribira un conto sobre os tormentos de Risco nos últimos anos da súa vida. Relatou que un día —quizais no amentado Café Parque— se sorprendera ao oírle falar do inferno como “unha realidade física que atormentaba ós condenados”. Recoñeceu que lle consultara se queimaban a xente no inferno. Confesou que desde aquela a veces preocupábase ao lembrar a resposta de Risco: “Sigue facendo preguntas así e xa verás como o acabarás experimentando no teu propio corpiño”.

A escultura regresou na colaboración “Unha estatua”, do 25 de febreiro de 1991. Esta presentou de novo maior extensión e unha estrutura en introito e dous epígrafes semellante ás da segunda etapa de “A ledicia de ler”. Casares informou no introito que o seu amigo escultor recibira a encarga de facer unha estatua que o homenaxeado consideraba excesivo agradecemento por ser unha “persona humilde”. No primeiro epígrafe —“A modestia”— explicou que na terceira sesión xa conseguiran estar “relaxados e soltos”. No segundo epígrafe —“O parecido”— contou que o homenaxeado comezara a fixarse na cabeza de bronce. Protestara polas orellas grandes, as engurras debaixo do pescozo, a escaseza de pelo. O último día engadira que “postos a facer as cousas en serio, a estatua resultaba demasiado pequena”.

A historia dun matrimonio amigo dun amigo seu centrou a colaboración “Un segundo dramático”, do 6 de marzo de 1991. O autor ourensán explicou que o seu amigo anos atrás “asistía con tristeza e impotencia ó derrumbe dramático” do matrimonio de dous compañeiros seus. A causa era que as “pequenas areas da convivencia diaria” acababan convertidas en “enormes penedos dunha relación imposible”. O marido confesáralle que “nunca chegaría a disimular”, nin polo ben dos nenos en común, “a falta de hixiene, e o desinterés

absoluto polas cousas da casa que caracterizaban a aquela muller”. O amigo descubrira, un día que o convidaran a tomar café, unha mosca flotando. Pensara que se a collía cunha culler e a tiraba, ocasionaría un gran mal. Por iso, ese “home xeneroso e responsable, amigo dos amigos e valente de corpo e de alma, pechou os ollos” e bebeu. Grazas ao seu xesto, “aquela muller nunca saberá que daquela mosca dependeu un día dramáticamente o seu matrimonio”.

A importancia dun segundo continuou na colaboración “Un empuxón definitivo”, do 11 de marzo de 1991. O autor limiao lembrou que o ciclista ponteareán Delio Rodríguez gañara en 1945 a Volta a España por 38 segundos respecto ao segundo clasificado. Aludiu a que o ciclista tal vez lembrase a historia externa xa que a interna “pertence ó corazón dun neno”, Xesús Alonso Montero. Casares narrou que, despois da guerra civil, o neno Alonso Montero deseñara no seu maxín a imaxe dun ídolo. Elixira a este ciclista que ía pasar pola aldea durante a Volta a España. Temía que Delio perdera, xa que parara a beber na fonte. Cando reanudara a marcha, o neno Alonso Montero deulle “un empuxón furioso, definitivo” que permitiu que Delio gañase grazas ao “corazón solidario” de Alonso Montero.

O inferno e a paixón lambona do autor limiao reapareceron na colaboración “Cereixas”, do 15 de marzo de 1991. Casares lembrou unha anécdota aos oito anos de idade cando el e un compañeiro subiran a unha cerdeira para comer “cereixas a fartar”. Recoñeceu que antes de subir —debido a que tiña a “conciencia estreita dun rapaz educado no temor de Deus” — lle consultara ao compañeiro da aldea quen era o dono da cerdeira. Como este lle indicara que o dono marchara para América, Casares comera as “carnosas, riquísimas” cereixas coa ledicia beatífica de quen “sabe que nunca irá ó inferno por semellante acción”. Recoñeceu que era todo “tan harmónico e perfecto” que mesmo quixera coller “un queipiño de cereixas” para a súa nai mais o rapaz aldeán díxerlle que o dono só permitía comelas na cerdeira. Casares explicou que o seu tío médico Benito o citara no seu despacho con urxencia porque un home enfermo se queixara que Casares “lle papara media cerdeira” e que lle tivera que receitar “unhas vitaminas porque non lle atopaba mal coñecido”. Casares ironizou que aquel vello lle parecera “un cínico aproveitado e

repugnante” xa que ousara afirmar ser o dono da cerdeira, cando o verdadeiro dono “marchara para América e escribira unha carta deixándollas ós rapaces do lugar”.

A homenaxe a cans da familia regresou na colaboración “Sembra”, do 18 de marzo de 1991. O autor limiao observaba pola xanela “a campa de Sembra, a miña cadela ‘labradora’, que un miserable envenenou hai uns días”. Valorou que era “simpática, pacífica, alegre” e que nin sequera “lle ladraba ós estraños que pasaban polo camiño”. Criticou que un “pequeno deus dun mundo pequerrecho” decidira matala con “catro pesos que vale o veneno”. Recoñeceu que nese intre si comprendera a vinganza mais desbotara coñecer quen fora, facerlle o mesmo a un can seu, darlle a el un golpe na cabeza ou expresar as calidades de Sembra. Lamentou que, debido a que este “pequeno deus”, seguise a sementar “triste millo inútil” en lugar de “simple herba de adorno, cortada cada sete días cunha máquina” como facía Casares. Compreendeu que o cualificase de “señorito ocioso, culpable de algo contra el” mais aseverou que “a pobre cadelinha ‘labradora’, aquel sol, era inocente”.

As lendas e un novo trazo da autopoética casariana ocuparon a colaboración “Pasar medo”, do 20 de marzo de 1991. Casares comentou que el mesmo escoitara que en Xinzo de Limia a xente celebrara con viño nas tabernas a morte de Carrero Blanco. Apuntou que debera ser unha lenda creada desde “unha nimiedade insignificante, agrandada máis polo desexo de construír un pasado que nunca existiu que de ser fieles ó que realmente sucedeu”. Casares inseriu un trazo da súa autopoética que explica o estilo dunha escrita en prensa ou en obra literaria na que empregaba feitos ou figuras coñecidos ou escoitados: “co tempo, moitas das cousas que imos contando acaban distanciándose tanto do foco orixinal de onde saíron que non sabemos xa que teñen que ver coa realidade”. Rememorou unha historia semellante á de Carrero Blanco mais referida á morte do ditador portugués Oliveira Salazar. Narrouna porque estaba “avaliada por unha frase digna de ser recordada”. Un paisano do Grove decidira convidar de forma inesperada e sorprendente para os seus compañeiros a uns vasos. Cando lle preguntaran pola razón do convite, respondera: “¡É que empezan a morrer os homes do unto!”.

Casares aclarou que na súa infancia, este “ser misterioso e sanguinario ocupou un lugar de honra no altar tenebroso do terror” canda ao home do saco. Precisou que recorrían a el as persoas maiores se precisaban “dominar ós pequenos cando non querían comer, cando choraban, cando facían unha trasnada inocente...”. Confesou que a comparanza de Salazar co home do unto resultaba “un acerto expresivo que só se lle pode ocorrer a quen sabe moi ben en que consiste pasar medo, como só se pasaba na infancia”.

O neno que o animara a comer cereixas —Casares, 1991²³— regresou na colaboración “Unha comunión”, do 11 de abril de 1991. Casares aclarou que indicara que este rapaz era “un vaina” e “sempre andaba discorrendo cousas malas”. O neno Casares crera sen dubidalo que “a filla do demo se chamaba Rosita, que comía touciño e vivía detrás da casa de San Antón”, na igrexa da localidade ourensá de Sabucedo. Enumerou varias trasnadas ideadas por este rapaz que lle caía “simpático a todo o mundo, aínda que a veces moitos o quixeran matar”. A trasnada de pintar de encarnado, con manchas negras nas costelas o can do prezo trae á mente a ocorrencia de Lorenzo no conto “A galiña azul” inserido no volume homónimo. Casares relatou a trasnada “máis grandiosa daquel pecador” o día de finalización do precepto. Explicou que non estaban nin o cura nin o seu pai sancristán pero que se ofrecera a darlles a comunión a uns paisanos. Así que “foron á igrexa, axudárono a subir ata o sagrario e cumpriron devotamente co precepto”.

Este neno proseguíu como protagonista da colaboración “Consecuencias”, do 14 de abril de 1991. Casares aclarou que na precedente colaboración narrara o feito mais descoñecía a razón pola cal non inserira as consecuencias. Comentou que o cura reaccionara dunha maneira esaxerada, asustando o rapaz con que “lle había que cortar a man”. Matizou que esta esaxeración non era propia do abade, “un auténtico infeliz que nunca se metía con ninguén” e que “andaba en burro, como os paisanos, e non a cabalo, como os señores”. Valorou que fose “un home tranquilo e repousado” e xustifica que non tiña “moitas teoloxías e latíns máis ben escasos” e que era “bo comedor, pándigo e charlatán”, con grande afección pola empanada. Aseverou que a decisión era tan inhumana que xustificaba “escribirlle

ó papa, representante de Cristo na terra” para que perdoase o rapaz. Lembrou que o neno estendera a man “chorando a fio, pero sen berrar” e mirara “para outro lado, quizais para non contemplar a parte máis macabra da sentenza”.

Unha visita a Ourense días atrás propiciou a escrita da colaboración “Un carpinteiro”, do 17 de abril de 1991. Está protagonizada por un antigo compañeiro de bacharelato de Casares que “tiña fama de burro”. Resaltou que este compañeiro estudiaba “con tanto fervor, mesmo coa actitude de comer materialmente os libros”. Por desgraza, na aula respondía “disparates inesquecibles”, caso do corazón formado por “catro paredes musulmanas” ou dun sacerdote negro nun cartel do Domund que confundira con Adán. Casares explicou que o atopaba con frecuencia en Ourense. Informou que se trataba dun home “ben mantido, de aspecto bonachón, tranquilo e cun certo aire de persoa feliz”. Pese á suposta broma de que na primeira encarga dun carro lle saíra un armario, outro amigo explicáralle que lle fixera ben unha “obra importante” na súa casa. Este terceiro amigo sorprendérase cando lle “pedira prestada unha ‘Divina Comedia’ que había nunha estantería”.

A linguaxe regresou como temática na colaboración “Dificultades coas palabras”, do 25 de abril de 1991. Casares recordou que na súa infancia non lograba identificar a palabra “pestimales” que entendían no himno “gangoso e divertido” da novena de San Roque. Aclarou que tardara anos en saber que a xente pronunciaba “peste y males” e que Cristóbal Balcolón non era en realidade como se escribía o nome do descubridor de América. Confesou que corrixiu nun dos seus primeiros libros de texto a palabra aniversario por universario. Lembra que lle contaran a sorpresa de que nun disco de Amancio Prada cantando a Rosalía de Castro aparecese en galego “pase niño”. Cada vez que o lembraba remataba o verso cun “apócrifo, lóxico e personalísimo ‘pase señor’”. Aclarou que tempo despois, na escola, aprendera o adverbio paseniño.

Outro tipo de personaxes inocentes e un novo matiz á súa autopoética abordáronse na colaboración “Aviadores”, do 9 de maio de 1991. O autor limiao reivindicou a figura dos aviadores que abundaban en Galicia no século XIX e soñaban con voar, debido á

“pinga de audacia e outra de candor” que os caracterizaba. Lembrou as historias de varios deles, “quizais adulteradas polo paso do tempo, pero certas nos seus detalles esenciais”. Apuntou que todos eles usaran palla e asas, imitaran os paxaros ou os anxos da garda e se lanzaran desde unha árbore de mediana altura. Casares comentou que todos tiveran “un descalabro de características diversas”, que supuxera “o comezo dunha deshonra sen fin, a chirigota infamante e unha paciencia infinita para soportar a crueldade desalmada dos veciños”.

Un dos aviadores protagonizou a seguinte colaboración, “Leonardo, o saltapalletas”, do 10 de maio de 1991. O autor ourensán informou que fora “o máis infeliz de todos” polas bromas sufridas e pola incomodidade do nariz chato e unha coxeira na perna dereita. Lembrou que na escola lle chamaban “inventor” por mor de andar discorrendo sempre “artiluxios e aparatos, todos inútiles e inocentes”, caso dunha moa dun muíño movida por dous ratos xunguidos e dun camiión con faros acendidos grazas a dous vagalumes e vidros dunha botella rota. Explicou que no campo A Manga, preto de Xinzo da Limia, se reuniran centos de persoas confiando en que Leonardo lograría voar. Aclarou que a este non lle preocupaban as ás senón “perderse no aire”. Advertíralles: “Se vedes que vou demasiado lonxe, berrade por min, que quero volver”.

A ignorancia cultural regresou na colaboración “Decepción”, do 14 de maio de 1991. Casares confesou que na nenez imaxinara a Franco como un home “grande, mesmo imponente” debido a que na radio e na prensa o comparaban con Alexandre Magno, Xulio César, Carlos V, Cicerón e Propercio. Por mor da ignorancia histórica e xeográfica, os nenos tiñan “unha idea mítica” de Franco e crían que vencera o comunismo “sobre a estepa, onde Napoleón fracasara”. Lembrou cando tivera que formar na explanada do colexio ourensán para recibilo. Sufrira unha decepción “absoluta, pois á beira da figura maxestuosa do cardenal Quiroga, que o acompañaba, Franco era unha birria”. Confesou que cando o escoitara, por mor da súa “voz de flauta desafinada tan característica” tivera un “ataque de risa tan histérico” que só cortara “a discreta labazada dun profesor, que impediu o escándalo”. Recoñeceu que “aínda hoxe lle estou agradecido”.

O rapaz das trasnadas en Sabucedo retornou na colaboración “Rosita, a filla do demo”, do 16 de maio de 1991. O narrador limiao informou que Sabucedo era “unha das patrias da miña infancia”. Aclarou que vira a Rosita, da cal “garda moi viva na memoria” a súa imaxe. Aturara “bromas e insultos” sobre todo de “mentiroso” por parte dos seus irmáns e inserira o recordo “nunha novela para que non se perdera para sempre”. Narrou que a vira un tarde de verán típica das terras limiás, “fermosa e quente”. Tres ou catro rapaces decidiran seguir o fillo do sancristán para ver a Rosita. Casares confesou que “era do tamaño dunha mazá, pouco máis ou menos, levaba unha chaqueta encarnada de punto, un vestido azul e zapatos de charol”. Recoñeceu que o desconcertara que Rosita estivera comendo “pan con touciño” dentro da igrexa, cando estaba prohibido. O fillo do sancristán explicáralle que “por algo era filla do demo”.

Un pecado cometido na infancia centrou a colaboración “Un fatón”, do 20 de maio de 1991. O autor limiao explicou que estivera “bastante tempo” atormentado por ter cometido un pecado xa que descoñecía que podía confesalo e obter o perdón. Recoñeceu que só sabía que “os pecadores van ó inferno”, un lugar onde “queimaban á xente de moitas maneiras”. Relatou que súa nai e el pasaran varias veces mentres paseaban xunto á mesiña dunha froiteira. Recoñeceu que lle atraera “a brillantez ambarina e redonda” duns fatóns e caera na tentación, tras unha “loita desigual entre a cativiña vontade do neno e o infantil apetito larpeiro de comer unha peperetada”. Explicou que collera un fatón e o gardara no peto. Súa nai descubrírao á noite coméndoo. Cando Casares soubera da existencia de confesionarios recoñece que, dos pecados cometidos, “o primeiro que soltei foi o provocado por aquel maldito fatón envenenado”.

A lectura de *Historia de los Reyes Católicos don Fernando y doña Isabel* da autoría de Andrés Bernaldez explica a escrita da colaboración “Unha morte”, do 23 de maio de 1991, pois recensionara a obra días atrás en “A ledicia de ler” —Casares, 1991³⁷. O autor limiao detallou o cruel castigo imposto a Juan de Camañas por tentar matar o rei católico Fernando o 7 de decembro de 1492 cunha “coitelada salvaxe”. Apuntou que o rei quedara “gravemente ferido, pero con ánimo dabondo para impedir que os gardas mataran ó reicida

frustrado”. Casares recoñeceu que a condena de Camañas era “unha das máis horripilantes que coñezo”. Reiterou —como na recensión de “A ledicia de ler”— que Andrés Bernáldez escribira a súa crónica “con sinxela e viva prosa” coa que lograra unha “plasticidade brutal”. Ironizou que este texto debían telo as persoas responsables da “canonización daquel par de monarcas”.

A crónica de Andrés Bernáldez e outra treboada motivaron a escrita da colaboración “Monstros”, do 27 de maio de 1991, a única reproducida en letra cursiva e en lingua galega na páxina 3 de “Colaboraciones”. O autor limiao contou o prodixio da caída dun home espido desde o ceo no campo da Lomba, na aldea limiá de Lamas, cando seu pai era neno. Explicou que o lembrara relendo a Crónica de Bernáldez. Comentou que, pese a tratarse dun “relato bastante axustado á realidade histórica”, contiña dúas historias acaídas para inserilas en “calquera antoloxía da literatura fantástica”. Relatou que na primeira unha moza, á que atoparan incorrupta e espida nunha tumba de Roma, estaba sen tripas nin liviáns mais arrecendía e, ao sacala, corrompérase e tiveran que queimala. Na segunda historia, contábase que unha monxa dera a luz en 1512 a un monstro. Casares reproduciu as características do monstro. Puntualizou que o cronista non explicara que “pasou coa pobre monxa”.

O autor limiao rememorou “ideas soltas” da facultade de letras da Universidade de Santiago de Compostela onde estudara na colaboración “Un detalle”, do 5 de xuño de 1991. O autor limiao escribiuna tras un xantar días atrás cun grupo de compañeiros despois de máis de vinte anos. Lembrou a Arcadio López-Casanova recortando letras dun exemplar de *La Voz de Galicia* para confeccionar o cartel clandestino “Queremos máis sillas”. Recordou un profesor da “oposición ilegal e moderada” comentándoo. Lembrou rostros femininos nunha aula. Indicou que a década dos sesenta, na que estudaran, convertérase nun “mito co paso do tempo”. Dubidou que lles gustara a música dos Beatles. Recoñeceu que a revolución cubana era para algúns “un modelo ideal de como debía organizarse unha sociedade baseada na solidariedade”. Confesou que todos “detestabamos ós Estados Unidos pola guerra do Vietnam e que estabamos de parte dos vietnamitas”. Aclarou que non perderan

memoria porque na xuntanza de días atrás aínda lembraban os respectivos nomes dos compañeiros. Matizou que si esqueceran a letra dalgunhas cancións mais si recordaban a de “Al vent’ en catalán. Un detalle que delata”.

A infancia e os curas retornaron na colaboración “Os pantalóns dos abades”, do 9 de xuño de 1991. Casares explicou que un compañeiro seu de catequese estaba empeñado en ver o que había debaixo da sotana do cura. Non lembraba se o testán cura vencera á “inocente” e “teimosa insistencia infantil”. Recalcou que esta curiosidade infantil anos atrás se agrandaba pola falta de humor dos curas. Consideraba que a actitude dos curas non se debía ao pudor senón á “necesidade, quizais incluso inconsciente, de manter entre a xente unha imaxe solemne ou mítica do sacerdocio”. Relacionou a sorpresa infantil ante os pantalóns dos curas co escándalo dos americanos ante a “desmesurada” afección polas mulleres do finado presidente J. F. Kennedy, segundo se contaba nun recente libro se ben Truman Capote tempo atrás xa narrara “divertidas historias”.

Por segunda vez o autor limiao aludiu a trazos do protagonista dunha colaboración que debiera entregar para ser publicada con anterioridade mais o xornal debeu cambiar a orde sen darse conta que Casares remitía a ela para engarzar ambas as dúas colaboracións porque nelas tratou o mesmo tema, a aristocracia. A colaboración “Un precio”, do 13 de xuño de 1991 debería terse publicado despois de “Un aristócrata”, xa que na primeira Casares aludiu a un veciño dentista, teimoso dos títulos e a aristocracia. O autor limiao retratouno como un “home arbitrario pero intelixente, a quen case todo o mundo tomaba por tolo”. Lembrábo como “un ser humano pouco común, ás veces, xenial, xeneroso ata a heroicidade, por máis que estivera tamén bastante tronado”. Relatou que unha parente súa, a quen lle arrincara unha moa, tivera que chamalo a “unha hora pouco cristiana” por culpa dunha hemorraxia. Explicou que a atendera dun xeito “encantador” e mesmo “extremando a amabilidade, quizais consciente da incomodidade en que se atopaba a paciente por ter que incordialo”. Ao preguntarlle canto lle debía, respondera todo serio “unha cifra apabullante: medio millón de pesetas”. Ela sorriera e reiterara a pregunta. El aclaráralle: “ese era o precio real e xusto, aínda que non

facía falta que ela llo pagase”. Precisáralle que ese prezo se debía a que “estaba soñando coa súa moza e a ruptura do soño valía ese diñeiro”. Comprendía que non llo pagase “pero que quedara claro”.

Outro veciño de Xinzo de Limia —Casares, 1985¹⁴— regresou na colaboración “Un aristócrata”, do 16 de xuño de 1991. O autor ourensán retratouno como “un personaxe xenialoide, algo tolo e bastante intelixente”. Informou que nas viaxes a Coruña, a Toxa ou a Madrid este pseudoaristócrata repartía tarxetas de visita co “inexistente” título de Marqués da Limia. Reiterou —Casares, 1985¹⁴— que gastara cartos mais falecera sen logralo. Contentárase cun diploma “extendido por un militar municipal de Reus que se dicía descendente de non sei que monarca medieval”. Sabía recoñecer bromas enviadas por correo con “entrambolicadas árbores xenealóxicas que o emparentaban con varias casas reais europeas”. Despreciaba membros dunha familia francesa que aseguraban ser familiares da Virxe María. Anos despois Casares lera unha nova desta familia. Un aristócrata apelidado Lévis chamara un cocheiro e indicáralle como enderezo: “á casa da miña prima” cando quería ir á misa. Este veciño non salvaba sequera ao Alba nin Medinaceli. Un día fixéralle unha “confesión desconcertante, pero poética” a Casares. O título que realmente ansiaba era “un dos sesenta e dous que lle correspondían ó rei de Birmania: ‘Propietario dos Vintecatro Paraugas’”.

O amigo dentista protagonizou de novo a colaboración “Non ter mozo”, do 19 de xuño de 1991. Casares apuntou que tiñan como inimigas as “señoritas de teléfonos, unhas mulleres maiores e solteiras que non eran precisamente simpáticas”. O autor limiao xustificounas en parte porque “o traballo que realizaban debía ser pesado e pouco propicio para cultivar sorrisas”. Estas mulleres “pías, moi de misas, novenas e procesións” chocaban coa “fama de descreído” e co “inxenio pronto, fulgurante” do seu amigo. Un día, tras reiterar “unha conferencia para falar cunha dama madrileña, que pedira a primeira hora da mañá e aínda non conseguira que lle deran ás dúas da tarde”, a telefonista chamáralle antipático. El rira “de maneira malévola, co tono suave dun canalla intelixente” e contestáralle: “Eu serei un antipático, pro vostedes non teñen mozo”.

Este vello amigo dentista seguiu a protagonizar a colaboración “Con florete”, do 22 de xuño de 1991. O autor limiao aclarou que tiña “fumos” falsos de aristócrata mais “o porte parecía auténtico”. A este aspecto engadía, segundo Casares, naturalidade e “elegancia ben templada ó longo de varias xeracións”. Reiterou —Casares, 1991⁴⁹— que os seus irmáns se chamaban Parsifal e Lohengrim por mor do seu pai “forofo wagneriano”. Presumía de que un antepasado seu procurara un desafío cun mariscal do imperio. Consideraba os desafíos “unha mostra refinada de cultura, lamentablemente desaparecida”. Antes de falecer quería “medirse con bastardo” con florete. Denominaba “bastardo” a un señor que traballaba nas obras de desecamento da Lagoa da Antela. Un día, retárao a través dun escrito nunha servilleta. Ofrecera espadas e Casares sería o padriño. O empregado lanzara ao aire a pelotina que fixera coa servilleta e seguira bebendo coñac. O amigo de Casares “sentíuse tan humillado que marchou para a casa deprimido”.

O amigo dentista tamén protagonizou a colaboración “Un sombreiro”, do 25 de xuño de 1991. O autor limiao contou que un “langrán pouco espabilado, pero liante e faltón” tivera a graza de queimarlle o sombreiro ao amigo dentista cun puro. Esta burrada buscaba a “risa da maior parte dos veciños” e convertera o langrán nun heroe “empavonado por bares e tabernas”. Por diversión, o amigo dentista levara “o asunto ó xuzgado”. O fiscal de paz, Luís Lamprea, acabara acusando o amigo dentista. Fora tal a “comedia” creada na vila limiá que “a narración dos feitos, tal como chegaba ata as últimas filas, aparecía cambiada de xeito sustancial”.

O cómico xuízo co que rematou a colaboración precedente continuou en “Un romántico”, do 29 de xuño de 1991. O autor limiao aludiu a varias anécdotas xurdidas da “actuación insólita do bo do fiscal”. Casares explicou que este fiscal non entendía que “un tipo disparatado, pouco sociable e con fama de tolo e descreído” puidera acusar o “fillo dunha familia coñecida e respetada” na vila limiá. Tras loar as boas accións do pai do “perdulario” a prol de Xinzo de Limia, Casares concluíu que “non se podía condenar ó fillo dun home tan excelso, pois sería como condenalo a el mesmo”. Para argumentar respecto ao amigo dentista, o fiscal buscara unha expresión que non o

comprometera: “Xa sabemos todos que este señor é máis ou menos romántico”. Casares interpretou a expresión como “unha forma fina de chamarlle tolo”. O amigo dentista, “sen perder a sorriso, divertido polo espectáculo que conseguira montar”, solicitara “dedicar uns versos ó fiscal. Pero non o deixaron”.

Un cura dunha parroquia próxima a Xinzo de Limia —Casares, 1988¹²— reapareceu na colaboración “O descanso”, do 3 de xullo de 1991. O autor limiao reiterou que naquel momento vivía nun piso e que tiña problemas cos veciños por querer facer lume no chan como facía na lareira da casa reitoral. Repetiu que o vira pouco tempo antes e que aínda conservaba “un resto da forza vital do touro que foi, do cura elegante que pasaba por ser o mozo máis garrido e valente de toda a parroquia”. Reiterou que de mozo fora un “pecador impenitente”. Loou que cambiara “a vellez nun descanso para o corazón alborotado e un remanso para a furia da carne”. Valorou que naquel momento dixerá “a misa con fervor, chora sinceramente os excesos dunha xuventude indomable e espera outra vida”. Rememorou que, cando botaran o primeiro satélite artificial, lle comentara: “Dentro de pouco os rusos acabarán sabendo tanto coma Deus”.

As aventuras deste cura centraron a colaboración “Trabucaire”, do 7 de xullo de 1991. Casares reiterou que estas andanzas se vinculaban co “pecado” e co “contrabando” para axudar a un amigo. Aludiu a que tivera un “desterro voluntario” en Portugal durante dous anos, seguramente a causa dalgunha falcatuada que non lle permitira o bispo pese a saber da “súa bondade”. Contou que na parroquia portuguesa decidira construír unha casa para unha velliña que “dormía ó aire libre, tapada cunhas mantas”. Aproveitou o púlpito un domingo para dar as grazas a todos os comerciantes e traballadores e para comentarlles que “non tiveran presa para cobrar, que Deus Noso Señor xa lles pagaría ben pagado”. Axudara a un amigo a quen encarcerara a policía portuguesa por contrabando de pedras de chisqueiro. Co apoio de dous cómplices, o encarcerado fora libéralo e regresara a Xinzo de Limia. Por desgraza, “un accidente na ducha, por culpa dun queimador de gas, mandouno para o outro barrio” ao pouco de estar libre.

A colaboración “Empanada”, do 13 de xullo de 1991, presenta unha variante da estrutura simplificada das colaboracións de “A ledicia de ler” entre o 19 de novembro de 1978 e o 29 de xullo de 1979. Casares fusiona o miolo do contido e as conclusións no único epígrafe intitulado. O protagonista é un abade a quen Casares aludira na colaboración “Consecuencias”, do 14 de abril de 1991. Nesta nova colaboración achegou o nome do cura, don Carlos, e engadiu novos trazos ao seu retrato: “xogador e comellón”, ollos “acuosos e claros, algo pitoños, pero de mirar nervioso e pillabán”. Gustaba de facer trampas ao xogar as cartas. Sobre todo, destacaba por ser “descomunal” no comer. Contaban que “comera un cabrito enteiro, que chimpara catro ducias de ovos cocidos e que chegara a papar un unto coa axuda dunha bola de pan de Cea e unha pichola de viño”. No epígrafe, “Paixón”, o autor limiao remarcou a súa afección pola empanada. Este cura ría de forma salvaxe cando afirmaba que sería “capaz de matar” por comer empanada. Casares narrou unha broma que lle fixeran na festa celebrada na casa reitoral doutro cura: “cando estaba farto, sacáronlle a empanada”. Explicou que o cura se botara “a rebolos polo chan, para facerlle sitio ó bocado que máis lle gustaba” e axiña “seguiu comendo”.

Os curas “raros ou curiosos” da súa infancia na reitoral de Beiro proseguiron como centro de interese na colaboración “Outro cura”, do 17 de xullo de 1991. Como a colaboración precedente, tamén responde a unha variante da estrutura simplificada das colaboracións de “A ledicia de ler” entre o 19 de novembro de 1978 e o 29 de xullo de 1979. De novo Casares fusiona o miolo do contido e as conclusións no único epígrafe intitulado. O autor limiao lembrou a un “bárbaro” que “sabía a Biblia de memoria”, as datas de nacemento dos fregueses, “recitaba o periódico de coro despois de lelo unha soa vez e era capaz de repetir enteiro o dicionario latino de Raimundo de Miguel”. Destacou que falaba “un castelán escollido e refinado, dito sempre en falsete de galo mozo”. A súa voz contrastada co seu vestiario “desastrado”. Explicou que os compañeiros o consideraban un “inútil” e rían del na sobremesa porque “era incapaz de facer un pé na partida do tresillo”. No epígrafe “Desilusión”, Casares confesou que a imaxe de “sabio” que tiña del esvaccera o día que lle axudara a

dicir a misa e a rematara en “dez minutos”. A desilusión aumentara ao día seguinte cando fora espertalo xa que o vira “movéndose como unha bola debaixo das mantas da cama, preocupado, segundo me dixo, porque non sabía onde botara os calzoncillos”.

Un sobriño sueco protagonizou a colaboración “Philip”, do 21 de xullo de 1991. O autor limíao loou a súa boa educación que se manifestaba en que saudaba inclinando a cabeza. Puntualizou que non causaba “a impresión empalagosa deses nenos revellos e sabidos que acaban resultando insoportables”, senón que era “un mocosito cautivante”. Explicou que o sobriño estaba feliz ao poder correr “por un xardín como se estivese na súa casa de Estocolmo, comendo comida sueca e podendo falar en sueco con outros nenos”. Casares contou que un día o sobriño entrara suando a beber auga e se plantara “diante de min e díxome: “¿Pódomo quedar a vivir nesta casa? Sei facer a limpeza”. Casares confesou que “naturalmente díxenlle que si”.

As teimas regresaron na colaboración “Un home con teimas”, do 26 de xullo de 1991. Casares informou que un amigo dun amigo tiña teimas tan obsesivas que podía chegar a estar horas en “silencios impenetrables”. Comentou que despois volvía ser unha “persoa agradable, extremadamente educada e correcta, mesmo simpática”. Apuntou que se cruzara co seu amigo en Baiona. Este non lle dixerá que cos “tenebrosos lentes negros” lembraba o personaxe Caravel de Wenceslao Fernández Flórez e a “caricatura dun angustiado”. Uns días despois dese encontro chamáralo “excitado e nervioso” para dicir que acabara coa “toupeira cabrona que lle tiña destragado medio xardín”. O amigo de Casares comentáralle que o asustara “co seu relato ambiguo”. O triste e melancólico respondéalle: “¿Oes? Eu non son ningún criminal. É a primeira vez que mato un bicho”.

A antiga praza de touros de Xinzo de Limia motivou a escrita da colaboración “Unha corrida”, do 30 de xullo de 1991. Casares comentou que só lembraba a tres matadores locais: Celso Dobaño, “El Niño de la Botica”; Obdón, “Minumé”; e Paco taxista, cunha “nomeada que non me atrevo a escribir aquí”. Informou que a afección permanecía viva na súa infancia polo cal de neno asistira a algunha corrida e ademais a concelleira en Vigo Lola Villarino e el

déranlle “uns pases a unha vaquiña”. Lembrou que nos anos sesenta, nas festas do verán, se celebrara unha corrida nunha praza portátil. Aclarou que esta corrida se asemellara a unha previa á guerra, na praza estable, pois en ambas os touros foran bravos. Explicou que nesta corrida anterior trabucaran os touros e enviaran os bravos a Xinzo e quedaran os mansos na praza de Ourense, polo cal “o problema tivo que resolvelo a tiros a Guardia Civil” de Xinzo de Limia.

Ramón Otero Pedrayo regresou na colaboración “A verdade na historia”, do 4 de agosto de 1991. O autor limiao contou que un día atopara a Otero Pedrayo “irritado” por unha causa literaria. Matizou que o de Trasalba era un “home tranquilo, optimista, máis dado a ver a vida desde o seu lado positivo que desde a parte contraria”. Dubidaba se a irritación de Otero Pedrayo era un pretexto para “encender a chispa que puña en marcha o potente motor da súa facundia inesgotable”. Otero Pedrayo comezara a falarlle da “distancia que había entre a verdade histórica e o seu relato posterior”, un trazo relevante para a autopoética casariana. Otero Pedrayo recordoulle que coñecera a Salmerón como “toque coqueto” para reiterar nos últimos anos da súa vida que só era “unha vella pantasma do século XIX”. Casares percibía que Pedrayo o afirmaba “con orgullo” e ao mesmo tempo con “nostalxia” ante o “derrumbe de moitas cousas que el amaba”. Otero explicáralle que lle molestara a *laudatio* de calidades carentes en Marcelino Menéndez Pelayo nun artigo que lera. Casares lembraba a “maliciosa faísca de pillabán inocente” de Otero Pedrayo despois dun grolo de augardente de guindas e dicindo en voz baixa: “Eu mesmo lle vin chimpan unha botella enteira de coñac”.

Por vez primeira nas colaboracións en prensa de Casares repetiuse a publicación dunha colaboración. “Trabucaire”, que vira a luz o 7 de xullo de 1991, volveu publicarse o 5 de agosto de 1991. Debido a que non existe ningunha razón de contido que explique a repetición, entendemos que houbo unha confusión ou ben un retraso no envío por parte de Casares desde Suecia onde acostumaba pasar as vacacións do verán. Remitimos a páxinas atrás para ler a descrición desta colaboración.

A infancia retornou na colaboración “Fea e mala”, do 8 de agosto de 1991. O autor limiao recordou unha compañeira da escola, “inmensamente gorda e fea, cunhas pernas calamitosas” que non podía disimular porque a gordura principiaba nos pés. Tentou xustificar o seu comportamento malvado e a súa lingua “auténticamente venenosa” coas compañeiras en base ao seu problema. Recoñeceu que “era simpática” aínda que a simpatía aumentaba canto “máis despelexada deixara ás súas vítimas”. Contou a anécdota dun rapaz “eivado, coxo e cunha man inútil, de pelo de rato e grosos lentes plagados de dioptrías” con esta rapaza. Explicou a sorpresa de que esta “calamidade” de rapaz, no seu primeiro día na escola, se achegara á “raíña aquela do terro” e lle dixerá mirándolle as orellas e sorrindo: “Chacha, se chegas a nacer un pouco máis tarde, saes morcego”.

As anécdotas e as lendas sobre Ramón M^a del Valle-Inclán — Casares, 1982²⁰; e Casares, 1986²⁴ — regresaron na colaboración “Portugueses”, do 11 de agosto de 1991. O autor limiao referiu que as anécdotas minguan a figura “xigantesca” do arousán e o seu “inmenso talento de escritor”. Matizou que Valle-Inclán “está formado pola súa figura histórica e mais a lenda que se vai construíndo arredor del”. Aludiu á anécdota dos rodondendros dos que Juan Ramón Jiménez descoñecía o seu aspecto pese a inserilos na súa obra — Casares, 1983⁴⁴. Engadiu nesta colaboración que Valle-Inclán era quen acompañaba a Juan Ramón nun paseo polo Retiro madrileño e quen lle explicara de cal arbusto se trataba. Casares consideraba que tal anécdota era un “invento” mais deu conta da “aguda intelixencia de Valle e o seu espírito crítico”. Cuestionou de novo a crítica moderna —como remarcamos en “A ledicia de ler”— que atendía máis a unha “literatura que fala do que non sabe que daquela outra que só pode falar da experiencia”. Lamentou que Valle-Inclán padecera o “in xenio dos demais” caso de Fermín Penzol, a quen lle preguntara o arousán se eran portugueses el e os compañeiros galeguistas cos que facía *tertulia* en galego no café madrileño La Granja del Henar antes da Guerra civil española. Casares recordou que Penzol lle contara que lle respondera que si e que cando Valle-Inclán quixera saber de que lugar de Portugal eran, Penzol envolvera a súa resposta “no celofán da mortificación: ‘De Pontevedra’”.

As figuras pintorescas de Xinzo de Limia regresaron na colaboración “Don Honorio”, do 14 de setembro de 1991. O autor limiá detívose na lenda doutro anano que coñecera na súa infancia. Retratou a don Honorio como de “bo parecer, ben feito e perfectamente vestido” diante da porta da tenda de Lepina. Ironizou que existía unha lenda sobre as “enormidades e desmesuras” que lle provocaba nunha parte da súa anatomía a voracidade de tomar un frasco diario de aspirinas. Apuntou que tiña o costume de responder con “couces furiosos e precisos” ao saúdo dos nenos ao pasar diante do establecemento citado. Lembrou que “como eu era un neno ben educado, dos que saudaban sempre ás persoas maiores”, tamén saudara a don Honorio un día das festas patronais, cando ía “eufórico camiño da praza, onde estaban montando os títeres, as barcas e os cabaliños”. Aclarou que o anano non lle atinara. Confesou que esta fora “a única vez na miña vida que dixeran perdón por saudar a unha persoa”, iso si mentres “corría”.

A infancia continuou como marco espazo-temporal nas sucesivas tres colaboracións centradas dos mendicantes de Xinzo de Limia. A primeira delas, “O Picamoca e outros”, do 19 de setembro de 1991, protagonizouna un mendicante cuxo alcume proviña de que o picaban os días de calor “as moscas e o tabao”. Casares explicou que este mendicante se dedicaba a recoller cabichas do chan durante o día e corría o rumor “sen probas” de que as convertía de novo en tabaco á noite para un “estanco da localidade, para expedir despois en forma de pitos para pobres nas aldeas da comarca”. Ademais de Enrique Picamoca, existían outros dous mendigos “pintorescos”, Luis Caralsol e Turito Vila. Casares aclarou que Caralsol era “un infeliz” dunha aldea próxima a Xinzo. Cando un garda civil lle gastara a broma de prendelo por vender ovos á feira limiá, Caralsol enviara recado á súa nai “cunha frase involuntariamente equívoca”. Casares consideraba que Turito Vila era “víctima da mala uva ociosa” de Xinzo. Recoñeceu que era “traballador” e que se dedicaba a “ferrar cabalos con sabiduría de bo artesán”. Explicou que os veciños aproveitaban a súa “afección lambona ó tinto pobre de barrica” para emitir “un estraño sonido gutural baseado nunha acumulacion estentórea e vibrante de erres”, imitando o canto dun paxaro descoñecido que

“entolecía” a Turito Vila. Criticou que escasos veciños de Xinzo “evitaran aquel calvario inútil” de converter a Turito Vila en “chirigota pública”.

A segunda colaboración sobre mendigos de Xinzo de Limia foi “O Chino-Xaponés”, do 25 de setembro de 1991. Casares só lembraba que este mendicante levaba “o peito ó aire”, calzaba unhas “polainas de palla atada con cordas e farrapos”, era “alto e forte” e tiña “unhas costas enormes, que a min me parecían de xigante”. O Chino-Xaponés dedicábase a ir berrando polas rúas de Xinzo contra os seus inimigos, aos que denominaba “chulos”. Casares recoñeceu que era pacífico aínda que os nenos o mortificaban berrándolle a coro: “Un, dous, tres, Chino-Xaponés”. Aclarou que tiña un “estatuto especial” dentro dos mendicantes xa que non acudía ás casas os xoves para recibir “os céntimos que a caridade organizada dos veciños lles concedía”. Explicou que el era o encargado, na casa de seus pais, de ir baixando as escaleiras e entregarlle “paquetiños de moedas de dez céntimos envoltos en papel de periódico” aos corenta mendigos que se repartían en cada chanzo e aos que formaban cola na rúa. Recoñeceu de novo —Casares, 1989¹— que lle emocionaban o “rosario de oracións e de bendicións” co que contestaban os mendigos. O Chino-Xaponés, pola contra, tiña o privilexio de poder “presentarse a pedir calquera día da semana sen recriminado por esta razón e sen levar coa porta no nariz”. Lembraba telo observado ás agachadas mentres o Chino-Xaponés sorbía cunha muller unha cunca de caldo “cun ruído espantoso, propio dun xigante ou un caníbal” sentado nas escaleiras da súa casa. Comentou que desaparecera anos despois e que dixeran tempo despois que “ardera nun forno”.

A alusión á morte do Chino-Xaponés queimado dun forno trae á mente a lembranza doutro mendicante, a quen Casares converteu en centro da colaboración “A volta do Mangante”, do 28 de setembro de 1991. O autor limiao retratou O Mangante como “un rapaz novo, de aspecto infeliz, querido por todos”. Explicou que se dedicaba a pasar o día nas rúas de Xinzo “á espreita do que caera”. Especificou que non se trataba dun “tolo” senón que “lanzado á miseria por calquera treboada maldita da vida, limitábase a sobrevivir ó amparo dos demais”. Agradeceulle ao Mangante que o collera da man e o levara á

casa un día que se perdera á saída dun bautizo, “onde todo o mundo se esquecera de min”. Precisou que llo recoñeceran dándolle unha “peseta, que era o que valía ir ó cine”. Confesou que, pese a que lle atribuían ser un *sacauntos*, Casares afirmaba a súa valentía ante os demais nenos asegurando que era amigo de O Mangante e saudándoo cando o cruzaban pola rúa. Comentou que se inventaran historias sobre O Mangante cando desaparecera da vila limiá. Informou que regresara uns anos atrás “como un soño” durante uns días. Explicou que fora cun “coche magnífico con caravana, unha muller preciosa, loira e de ollos azuis, e dous rapaces guapísimos”. Recoñeceu que mantiña “a cara de boa persoa que tiña cando andaba pedindo”. Precisou que el mesmo se presentara como O Mangante nun bar de Xinzo, onde aclarara que chegara de Francia. Tras permanecer uns días acampado á beira do río, marchara de novo.

A ignorancia cultural do alumnado norteamericano —Casares, 1984⁵— regresou na colaboración “Cuestións de xeografía”, do 27 de outubro de 1991. O autor limiao escribiuna ao fio das bromas dun amigo seu, profesor na universidade de Wisconsin, ao seu alumnado. Explicou que finxía ler novas catastróficas no xornal. Cando lograba que o alumnado estivera atento, “introduce o factor que máis lle interesa, un disparate xeográfico”. Lamentaba que ninguén se sorprendese nin tentase corrixilo. Reiterou que en España resultaba “proverbial” a ignorancia xeográfica do alumnado americano. Recoñeceu que barbaridades semellantes tamén acontecían en España. Outro amigo seu comprobáralo cun exemplo semellante que lle propuxera a alumnado universitario. Casares constatará a presenza da grande ignorancia xeográfica. Advertiu que respecto a “carencias culturais os españois non debiamos dicir nada dos americanos”.

Os coloquios de escritores regresaron na colaboración “Mediocres”, do 30 de outubro de 1991. Casares escribiuna a partir da aseveración dun escritor madrileño de que José Luis de Villalonga, “aburrido e canso” da mediocridade en España, optara por irse. O autor limiao informou que este argumento respondía a un “discurso circular” asentado en que “España é mediocre porque os seus habitantes tamén o son”. Criticou que este círculo permitía a fenda da “redención” grazas a que cando un era “consciente da mediocridade

xa non é un mediocre”. Argumentou que a mediocridade non debía ter unha “consideración negativa” xa que só era “unha manifestación exacerbada da falta de fervor”. Propuxo reivindicala canda o aburrimiento como “unha forma superior de cultura propia dos adultos”. Casares baseou a súa proposta en que, se nos aburrimos de forma tranquila, “estaremos a salvo da alegría ruidosa de quen non entenden a vida se nela non hai grandes acontecementos”.

Os costumes e as formas de violencia en España reapareceron na colaboración “Cortesía”, do 3 de novembro de 1991. O autor ourensán lamentaba que España fora o máis país europeo máis descortés. Exemplificouno en base á resposta dun camareiro a unha cliente que lle solicitara se podían ir traendo as tapas de forma individual, “¡Bueno, home, bueno! ¡Se lle digo eso á cociñeira, dame unha hostia!”, e ao feito de que uns comensais tiveran que ir cambiarse e ducharse debido a que lles botaran unha fonte de salsa por riba da cabeza “entre as risas de todos, incluídos os propietarios”. Criticou a falta de sorpresa e indiferenza ante actitudes como preguntar quen es antes de identificarse quen chama por teléfono, non desculparse tras chegar con media hora de atraso nin empregar formas de saúdo no día a día. Apuntou que estes comportamentos explicaban que en España se seguía a matar “por razóns políticas, é dicir, por cousas continxentes e opinables” debido a que “a cortesía é un magnífico colchón contra a violencia”. Por primeira vez nas colaboracións en prensa de Casares, expuxo un argumento que aclara o trazo na súa autopoética da defensa do débil, presente desde o volume narrativo infantil *A galiña azul* de 1968: “Cando as persoas fan o esforzo de tratarse con educación, están recoñecendo implicitamente a dignidade do outro, a consideración que lles merece polo simple feito de ser persoa”.

A anécdota da pregunta optimista de José Ortega y Gasset a un discípulo —Casares, 1984¹⁸— e a incultura reapareceron na colaboración “Unha presadiña de area”, do 5 de novembro de 1991. O autor explicou que ese discípulo, tras visitar algunhas universidades americanas, se convertera nun exemplo de “proamericanismo infantil e candoroso” tal que chegara a ponderar “os sellos e as máquinas de afeitar” americanas. Reiterou que os intelectuais españois rexeitaban

por antipatía á política do Pentágono “o cine ou calquera manifestación eminente da cultura americana”. Advertiu contra a trampa que supuña cimentar ese rexeitamento político en incertas consideracións respecto á incultura xeográfica, violencia ou carencia de solidariedade por parte dos americanos. Fíxose eco dunha nova recoñecida nunha revista sobre natureza e medio publicada nos Estados Unidos: unha nena entregara unha bolsa de plástico, acompañada dunha carta de desculpa “con remite e firmada”, que contiña “a presadiña de area” dunha duna que collera durante a visita a un parque público no verán pasado “para levar para a súa casa como lembranza”.

A anécdota da estratexia ideada por dous irmáns panameños para eludir unha sanción grave de tráfico en Suecia —Casares, 1984⁴¹— reapareceu na colaboración “Dous listos”, do 11 de novembro de 1991. O autor limiao criticou que tentaran evitar a sanción recorrendo ao “inxenio latino, tan agudo e eficaz para saír de situacións difíciles como aquela, como torpe e irresponsable para provocalas e meterse nelas” sen prever as consecuencias. Lamentou que se confiase “na sorte, que é a capacidade de previsión dos inconscientes”. Incidiu en que abusaran dun “policía serio e concienzudo, honesto e falto desa imaxinación encanallada que os hispanos adoitamos chamar abusivamente intelixencia”. Detallou que, ao ser conscientes da gravidade da sanción que ían recibir, botaran man da súa “golfería poderosa”. Reiterou que lle manifestaran que os ía parar por seren estranxeiros para provocar que o policía sueco os deixase marchar por estar “educado nun país onde o respecto ás minorías é considerado o corazón dun auténtico sistema democrático”. Criticou que logaran fuxir “rindo a cachón da cabeza cadrada daquel idiota que lles resultou tan fácil de enganar”.

A antipatía polas persoas dogmáticas —Casares, 1988²³— regresou na colaboración “Un horto”, do 15 de novembro de 1991. O autor limiao ofreceu novos trazos dun “volteriano rabioso que dicía que era enemigo persoal e irreconciliable de Noso Señor Xesucristo”. Explicou que durante a República lograra desfacer “unha procesión de beatas cun bote de pementos morróns” a modo de bomba polo cal pasara a ser “un tipo gracioso e popular”. Grazas á intercesión do cura

a quen fixera “centos de perradas” lograra salvar a vida durante a Guerra civil española. Casares xustificou a este “pobre home, ignorante e fatuo” dunha vila ourensá en base á súa “confusión mental”, resultante da mestura de “estudios de maxisterio, lecturas imposibles de filósofos que sobrepasaban os límites estreitos da súa cabeza, e o sal groso dun inxenio” propio dun “talento seguro”. Recoñeceu que lle sobrava seguridade para abordar cuestións para as que carecía de “sensibilidade cultural” para “saber de que trataban” polo menos. Confesou que, pese a serlle antipático, lle debía “a imaxe cómica que teño de tódolos dogmáticos”, aos que consideraba “exemplares magníficos do horto maravilloso e vizoso do ridículo”. Puntualizou que se ese horto non se regase con “sangue e con lágrimas, sería unhas das creacións máis gloriosas da estupidez humana”.

O dogmático volteriano tamén protagonizou a colaboración “Calceta”, do 22 de novembro de 1991. O autor limiao engadiu que posuía a virtude de “calcetar moi ben”. Precisou que este non lle atribuíra mérito por entendela como unha ocupación menor fronte a outras intelectuais coas que entretiña “a que el consideraba unha potente cabeza”. Casares ironizou que as ideas deste volteriano non podían compararse cos “magníficos xerseis que tecía nos invernos”. Recoñeceu que envexaban os xerseis que o fillo pequeno levaba á escola, sobre todo un azul escuro, cun reno nórdico no medio do peito. Lamentou que teimase en ser filósofo, “para o cal carecía de talento”. Lembrou que lle oíra contar que ía recibir “unha páxina do ABC para acabar en vintecatro horas co falso prestixio de Ortega, a quen consideraba xesuíta camuflado”. Casares insistiu en que a actitude deste volteriano daba “pena, porque os xerseis que facíao eran unha maravilla”.

A mediocridade retornou na colaboración “¡Hai que atacar!” do 4 de decembro de 1991. Casares escribiuna ao fio da lembranza dun individuo que interrompera constantemente a Vicente Risco durante unha conferencia porque discrepaba con el. Aclarou que, cando Risco fixera unha pausa para preguntarlle a causa das súas interrupcións constantes, este só acertara a dicir “¡Hai que atacar! ¡Hai que atacar!”. Casares consideraba que esa mesma actitude era a que movía os

“cabezarrapadas, os racistas e os nazis”. Lamentou que o “poder dialéctico da razón” non fora suficiente contra “a miseria analfabeta dos seus argumentos sen sustancia”. Bromeou que o seu discurso “balbucinte e atolondrado” nacía da “zona situada entre os riles e os testículos, que é onde o home sofre a humillación de ser superado por case tódolos demais animais no tamaño que máis lle doe”. Criticou que a algúns lles aburra “tantos anos de tranquilidade”. Ironizou que escoitar unha conferencia sen protestar “seguindo paso a paso o discurso case sempre monótono do conferenciante, resulta menos excitante que levantar a man e berrar: ‘¡Hai que atacar! ¡Hai que atacar!’”.

A mediocridade proseguiu como centro de interese na colaboración “Unha discusión”, do 8 de decembro de 1991. Casares escribiuna tras unha *tertulia* nocturna entre amigos dispostos a “perder o tempo de xeito agradable nunha acalorada discusión sen fin”. Xogaban a resolver unha pregunta⁵³⁹ que trouxo á mente dun dos contertulios un xogo practicado na *tertulia* de Pío Baroja posterior á Guerra civil española sobre a “supervivencia do réxime de Franco”. As papeletas da votación amosaban respostas tan variadas como os cincuenta anos propostos polo “irremediable pesimismo ‘barojiano’” ou as escasas semanas ou meses de Edmundo Estévez, “máis coñecido como ‘Alambritos’”. Aclarou que eles non votaran. O seu parecer era que “esto se acaba”. Recoñeceu que nese intre “os máis burros e violentos” facían e dicían parvadas. Explicou que despois os votantes, “cabreados” porque estes mataban, optaran por apoiar a “políticos pintorescos de discurso estúpido, pero divertido”. Lamentou que “o resto, como é coñecido por todos, non fai falla contalo”.

Casares retomou as historias que contara en colaboracións anteriores en “Simpatía”, do 12 de decembro de 1991, que se axustou a unha extensión maior á habitual. Escribiuna porque un amigo seu lle recomendara situarse “á marxe das grandes cuestións da actualidade, como indica esta sección” e deixar o pesimismo palpable nas últimas colaboracións. Contou que na discusión sobre o estado das estradas

⁵³⁹ Esta pregunta era: “¿Canto tempo tardarían os idiotas que empezan a xurdir por toda Europa en acabar co oasis de paz e prosperidade que se foi edificando co traballo e a prudencia de todos nos últimos 40 anos?”.

españolas durante un recente programa televisivo sobresaían as voces dun camioneiro “simpático, experto conductor” e dun responsable político. Resumiu que o camioneiro criticaba o mal estado das estradas, a insuficiencia de autovías e era partidario de non limitar a velocidade mentres o político aseguraba que estaban ben feitas e demostraba que a limitación de velocidade salva vidas. Casares recoñeceu que a razón debía tela o político mais o camioneiro gañaba coa súa simpatía e graza. Lamentou que a democracia sufrise o inconveniente de non resultar atractiva. Criticou que nas situacións de crise “abonda con que calquera avisado sople con forza para que se imponha o caos”.

O “pintoresco” ourensán Edmundo Estévez regresou na colaboración “Don Pío”, do 17 de decembro de 1991. Casares informou que Edmundo Estévez lle tiña “tal odio ós curas e ós frades, que resultaba cómico” e por iso advertía aos amigos: “A esta xente nunca se lle poden dar as costas. Hainos que levan un puñal escondido”. Explicou que Pío Baroja debía compartir ese parecer debido a que o mesmo día en que se instalara na súa casa de Itzea, en Vera de Bidasoa, alguén repartira exemplares do libro *Novelistas buenos y malos* de Ladrón de Guevara, no que o cualificaba de “impío, clerófobo e deshonesto”. O autor limíao consideraba que o “cascarrabias” Pío Baroja dera comezo á lea. Recordou que nas súas memorias cualificou os templos como “edificios sombríos” e asegurou que temía que “detrás dun confesionario ía saltar un coengo negro para agarralo polo pescozo e estrangulalo”. Casares ironizou que non se lle podía reprochar a Pío Baroja o seu temor a entrar nas igrexas xa que “polo visto, os estrangulados tardan moito en morrer e ademais parece que sofren moito”.

Pío Baroja proseguiu como protagonista da colaboración “Cascarrabias ou chinche”, do 24 de decembro de 1991. Casares escribiuna debido ao reproche dun amigo seu por cualificar a Baroja de “cascarrabias” na colaboración precedente. Aproveitou para discutir con este amigo sobre como podía entón cualificar a Baroja, que “a miúdo parecía un pouco chinche, dito sexa con respecto e con perdón”. Argumentou este adxectivo en base a unha anécdota sobre Baroja que lera ou escoitara a Domingo García Sabell. Todas as

tardes, ás oito en punto, Baroja acendía un aparato de radio con pouco volume, escoitaba uns segundos, apagábao e regresaba á conversa. Un dos contertulios preguntáralle a razón. Baroja respostáralle que a esa hora “unha voz dicía pola radio: “Van escoitar vostedes unha charla de don Pedro Murlanne Michelena”. Baroja recoñecera que acendía a radio só para “poder replicar en voz baixa: “Eso cres ti”. Casares insistiu en que ese comportamento lle parecía propio dun “cascarrabias”. Insistiu en que “se hai que retirar a palabra, tampouco teño inconveniente en facelo”.

Edmundo Estévez reapareceu na colaboración “Perseverante”, do 27 de decembro de 1991. O autor limiao considerábao “o máis entusiasta, optimista e perseverante” dos antifranquistas que coñecera na etapa da ditadura. Informou que tiña tal odio a Franco que a cotío lle botaba “a maldición do xitano”. Lembrou que ao inicio das vacacións, todos os anos, lles daba no Café Miño “o último parte de novidades sobre a saúde” de Franco, extraído de “noticias ben fundadas que circulaban polas tertulias máis serias de Madrid”. Casares comentou que a sorpresa de cada verán era “saber cal era a enfermidade que lle tocaba” entre os “males terribles e fulminantes” que sempre lle atribuíu. Edmundo Estévez contaba “historias divertidísimas, probablemente inventadas, para demostrar o burro que era o xeneral”. Casares lamentou que Edmundo Estévez falecera en Cangas uns días antes que Franco. Ironizou que “a morte puido agardar un pouco. Despois de todo, tampouco se trataba de perxudicar a ninguén”.

Os antifranquistas continuaron protagonizando a última das sesenta e tres colaboracións da sección “Á marxe” en 1991, “Un home de orde”, do 30 de decembro de 1991. O autor limiao aclarou que os antifranquistas eran “individuos que parecían ter unha cuestión persoal e directa con Franco”. Explicou que “a miúdo eran homes maiores, que foran vítimas directas” dalgunha represalia non cruenta. Lembrou un antifranquista de Xinzo de Limia. Casares retratouno como “un home pulcro e elegante, de trato exquisito”. Aclarou que subsistía “levando a man a contabilidade dunha pequena empresa sen demasiada importancia económica”. Comentou que este “home meticuloso” levaba unha vida “regulada por normas inalterables” se

ben Casares e outras persoas sabían que levaba unha “dobre vida”. Recordou que nos últimos días de setembro, todos os anos, facía unha viaxe para botar desde distintas localidades unha carta para felicitalle o santo a Franco. Explicou que a escribía en verso e que “contiña unha requisitoria e acusación política, feita en tono festivo e recriminatorio”. Casares aclarou que “aquela alma nobre, aquel pobre inocente” antifranquista de Xinzo non insería insultos na súa carta.

As vinte e dúas colaboracións publicadas en “Á marxe” durante 1992 na páxina 3 dedicada a “Colaboraciones” no xornal coruñés non ocuparon o lugar deixado pola non publicación da sección “A ledicia de ler” os xoves no suplemento semanal “*cuaderno de CULTURA*” coordinado por Arturo Lezcano desde o 28 de maio de 1987, xa que a sección se retomou de novo entre o domingo 17 de xuño de 1990 e o xoves 4 de xuño de 1992 incluído.

Estas colaboracións do ano 1992 apareceron na citada páxina 3 de *La Voz de Galicia*. Casares compartiu ese ano co humor gráfico de Chumy Chúmez en castelán e de Xaquín Marín e Carreiro en galego e coas colaboracións xornalísticas en castelán de Joaquín Calvo Sotelo, Ana Liste, Xosé Luis Barreiro Rivas, Jacinto Luis Guereñu, César de la Lama, Rafael Jiménez Claudín, Oswaldo Hurtado, Antxon Sarasqueta, Juan José Moralejo Álvarez, Mark Somer, Pedro Altares, Raúl Alfonsín, Eduardo Galán, Víctor Olmos, Fernando Lázaro Carreter, Ricardo Utrilla, o presidente de Venezuela Rafael Caldera, Andrés Aberasturi, Javier Parra, o profesor de economía Sampie Terreblanche, Víctor Olmos, José Luis Meilán Gil, Arturo Uslar Pietri, Carlos Luis Rodríguez en “El mirador” e J. González Méndez. E coas colaboracións en galego de Miguel Sande, Xosé Vázquez Pintor, Francisco Fernández del Riego, Manuel Rivas nos seus “Episodios galegos”, Tucho Calvo, Xesús Alonso Montero e Xesús Ferro Ruibal.

Un dos personaxes curiosos que Casares coñecera na infancia centrou a colaboración “Alma grande”, do 2 de xaneiro de 1992. Explicou que Paparrapaces ou Alma Grande era un “home enorme, alto como un xigante e gordo como un boi”. Contaban del que tiña unha capacidade gastronómica sen límite e unha gran forza física. Confesou que lle “arrepía” unha historia na que lle atribuían a Alma

Grande a morte dun negro a quen afogara na Habana e de cinco presos aos que liquidara por rolda. O autor limíao recoñeceu que lle tiña medo e só ousara falarlle unha vez. Fora o ano no que rematara os seus estudos na Universidade de Santiago de Compostela. Vírao unha tarde na que ía de camiño para reunirse cuns amigos nun café. Casares seguía a velo “imponente”. Cando Alma Grande lle dixera “Faga o favor, non lle importaría entrar na confitería, ahí enfrente e comprarme cinco pesos de caramelos de café con leite”, Casares non dubidara en facelo.

As manifestacións esaxeradas da dor ocuparon a colaboración “Sufrir”, do 13 de xaneiro de 1992. Casares escribiuna tras ver o día anterior un home “furioso”. Aclarou que a súa protesta semellaba “un problema menor” xa que non estaba conforme cunha obra pública. Debido á paixón e á emoción “desbordadas” dese home, o autor limíao dubidaba se respondía a un “sentemento de ánimo paralelo” ou se era “unha sorte de comedia”. Casares decantábase pola segunda opción pois os berros do home se asemellaban ao “planto das choronas profesionais”. Preciso que os familiares tiñan os “ollos secos fixos no chan e unha mágoa fonda, fonda, espetada no medio e medio do corazón”. Puntualizou que “non é o mesmo sufrir que berrar”.

A educación en Suecia regresou na colaboración “Leite e racionalidade”, do 21 de xaneiro de 1992. Comparou a anterior educación respecto á dieta e á saúde cos actuais “toliños que predican a necesidade de volver consumir leite natural, sen pasteurizar”. Criticou que pertencían a esa “ampla onda edénica” que hai anos “invade o mundo e ameaza con afogalo nun mar de charlatanería misticoide e filosofía candorosa sobre a pureza dos alimentos” entre outras historias. Advertiu que sorteaban a lei sueca vendendo ese leite en envases para gatos. Relacionou a onda sueca coa ameaza en Arxelia de tapar a cara das mulleres cun veo. Recoñeceu que en Suecia non valera a “información obxectiva sobre a racionalidade científica” respecto ao tratamento do leite e que en Arxelia tampouco a “información laica e costumes liberais”. Ironizou que velo e leite se asemellaban “a través da tona”.

As trampas proseguiron na colaboración “Trasplantes”, do 23 de xaneiro de 1992. Criticou que o médico Serge Voranoff se fixera rico trasplantando testículos de rapaces novos a vellos millonarios. Aclarou que estes só ansiaban “vivir uns aniños máis” e non “atletas sexuais” cando tiñan idade para “caldiño quente, o ponche e o caneco morno entre as sábanas”. Informou que lles ofrecía corenta anos de vida por cada testículo dun rapaz adolescente e aconselláballes “arriscados exercicios” físicos se querían duplicar os anos con dous testículos. Comentou que a lei da oferta e da demanda baixara os prezos. Puntualizou que o negocio finalizara cando os vellos morrían como o resto mais ironizou que o facían “cuns testículos noviños e cheos de porvir”.

Os disparates e a postura antiamericana continuaron na colaboración “A verdade”, do 28 de xaneiro de 1992. O autor limiao consideraba que a xente que apostaba polos iraquís fronte aos estadounidenses como gañadores da guerra do Golfo amosaban un “desexo profundo”. Aseverou que as “filias e as fobias de cada un deberan ser todas lexítimas sempre que non serviran para romper con elas a cabeza dos demais”. Criticou a xente que naquel momento consideraba que “a capacidade militar iraquí foi un invento do Estado maior americano” cando antes opinaban o contrario, “cegados por ver cumprida na realidade o que era simple expresión das súas vontades”. Aseverou que “os desexos de cada un deberan ser todos igualmente lexítimos sempre que non se quixeran facer pasar por argumentos e razóns”. Advertiu que estas mesmas persoas consideraban “un feito puramente circunstancial” o fracaso do comunismo por mor de “vicios históricos” como acontecera coa inquisición a partir do cristianismo. Casares puntualizou que a verdade “para que non se escriba con sangue, debe aceptar a modestia do seu valor puramente aritmético”.

As *tertulias* en Ourense, os curas e Pío Baroja regresaron na colaboración “Libertade”, do 31 de xaneiro de 1992. O autor limiao informou que nas *tertulias* estudiantís en Ourense existía un bando formado polos que concordaban co sistema de forma pasiva ou entusiasta e outro integrado polos chamados da “casca amarga”. Explicou que ambos os bandos se enfrontaban respecto ao tema relixioso, sobre todo cando os volterianos, “xente bastante inocente e

nada peligrosa” desafoaban falando mal dos curas. Lembrou berros entre os que cualificaban a Baroja como “o impío don Pío” e os que o consideraban “o azoute necesario contra a carcancia dos devotos”. Tamén discutiran sobre Fátima e Lourdes e berraran debido ao “papel da Igrexa na condena de Galileo”. Rememorou que a liberdade tamén o enfrontaba. Non esqueceu que un afirmara que “en España, por moito que algúns quixeran demostrar o contrario, había liberdade, pero liberdade para o bo, que é a verdadeira liberdade”.

As modas e a mediocridade retornaron na colaboración “Normalidade”, do 5 de febreiro de 1992. Casares escribiuna ao fío das palabras dun amigo seu quen confesaba que “pasara moi ben” as datas previas xa que “había tempo que non se aburría tanto”. Informou que o seu amigo reivindicaba o aburrimiento como “unha forma superior de vida, apartada da vulgaridade do suceso enervante” manifestado en mostras apaixonadas. Aclarou que ao seu amigo lle preocupaba a moda de que “vivimos nun mundo mediocre”, no que “a xente se viste en grandes almacéns e acepta sen rebeldía a programación plana do seu tempo e a ordenación interesada e regulamentista do seu ocio”. O seu amigo criticaba a postura contraria da “idea do éxtasis, a festa perpetua, o carnaval sen fin” por considerala unha mostra do “pensamento adolescente” de quen non aceptou “a doce medianía do aburrimiento en que acaba sempre, por fortuna, toda vida que pretende ser madura”. Precisou que o seu amigo cría que “vivimos nun mundo pouco aburrido, onde os grandes acontecementos están convertindo a vida nunha especie de espectáculo fascinante que se representa á beira do precipicio”. Comentou que o seu amigo solicitaba “menos espectáculo, máis normalidade”. Casares recoñeceu que “os foguetes que caían sobre Bagdad, para moitos foron unha magnífica diversión televisiva”.

A etapa de estudante en Ourense regresou na colaboración “Un profesor corrupto”, do 8 de febreiro de 1992. O narrador limiao informou que un profesor do instituto só aprobaba alumnado que o agasallaba con dous xamóns. Como principiaran as protestas, rebaixara o suborno a un xamón nun primeiro momento e despois a chourizos, asaduras da matanza, libra de chocolate ou prancha eléctrica. Criticou que se tolerase este “roubo que se facía sen

disimulo”. En época de exames existía un “tráfico mercantil” nas portas da casa deste “senvergonza” pois “entre o aprobado e a matrícula había un treito amplo para xustificar as diferencias dos regalos”. Lamentou que, “como tantas cousas na vida, tamén naquela historia macabra a sorte dependía da posición social dos proxenitores”.

O profesor corrupto de Ourense continuou como protagonista na colaboración “O foro”, do 12 de febreiro de 1992. Informou que unha curmá súa tivera que examinarse con ese profesor, quen lle aprobara a materia a cambio dun xamón. Días despois, o profesor dera un golpe e partira un brazo mentres ía en bicicleta “polas estradas aldeanas onde un tío meu exercía de médico rural”. O tío recolléao, curáao e acolléao varios días na casa, grazas á “xenerosidade sen rencor dunha familia bondadosa”. Recoñeceu que á familia lle custaba aturar que este profesor afirmase que “a decencia e a honestidade” tiñan que ornar, “como virtudes irrenunciabes, a reputación do ilustre corpo de profesores”. Casares recoñeceu que non foi alumno seu mais a súa irmá tivera que “pagar o foro”. Ironizou que este consistira nunha “simple tarxeta de visita do meu tío”.

Os profesores protagonizaron de novo a colaboración “Un libro perigoso”, do 17 de febreiro de 1992. Lembrou as críticas de Ánxel Fole de “profesores neurasténicos” da súa época de estudante no instituto, as “divertidas” páxinas escritas por Otero Pedrayo sobre os seus profesores e a ridiculización de Pío Baroja dos seus. Comentou que en Ourense existían algúns profesores “raros”, caso dun catedrático de ciencias ante o cal había que facer unha “reverencia de noventa grados” ao cruzarse con el no instituto ou na rúa. Se alguén non o facía, resultaba “increpado publicamente” e ademais podía suspender. Lembra que este profesor lle montara “un escándalo monumental” nunha clase do vello instituto do Posío a un alumno que tiña baixo o pupitre “un libro de texto” xa que estaba “rigorosamente prohibido”. Ironizou que, pese a ter “fama de sabio”, este profesor lle arrancara o libro das mans “como se fose unha porcaría, mostrouno con satisfacción de sádico a toda a clase” e lanzáao pola fiestra “como se de calquera cousa peligrosa se tratara”.

Outro profesor da súa adolescencia centrou a colaboración “Un profesor mentiroso”, do 25 de febreiro de 1992. O autor limíao explicou que, coa perspectiva do paso do tempo, entendera que este profesor debía “estar tolo”. Acostumaba a dicirlles que “era árbitro internacional de fútbol”. Os luns faláballes do partido que arbitrara a véspera en Londres. Recoñeceu que eles gozaban cos detalles do seu relato e que o crían. Tamén lles mentía sobre o seu marquesado nunha aldea do sur ourensán, onde tiña a dez persoas de servizo. Aclarou que censuraba a xente que valoraba esas “vaidades intrascendentes” en lugar dos homes de ciencia, “a verdadeira aristocracia dos tempos modernos”. Lamentou que os fixera crer “durante un tempo que o mar era salado porque había un barco onde un mariñeiro tiña un muíño máxico que daba sal só con pedirlo”. Casares confesou que contestara con ese conto “nun exame á pregunta de por que o mar era salado”. Ironizou co feito de que lle “deran unha nota excelente”.

Un “santo varón” de profesor centrou a colaboración “Dificultades”, do 2 de marzo de 1992. O autor limíao lembrou a súa “imaxe bondadosa”. Explicou que tiña problemas para pronunciar algunhas palabras, circunstancia que contrastaba coa súa preocupación docente ante “a necesidade de ser coidados coa dicción”. Explicou que o profesor lles insistía que pronunciasen ben “ajetivo”. Debido aos seus problemas de pronunciación, “cando el se esmeraba en dicila correctamente lle quedaba convertida nun “azjetivo” escandaloso, forte como un trono”. Contaban que suspendera as probas da oposición varias veces por “problemas derivados da súa escasa cultura, o que tampouco se preocupaba de remediar”. Unha das veces suspenderano por chamarlle “bollo” ao “bolo alimenticio” e alegara que en castelán era “bollo”. Levaba unha vida de “paisano inofensivo e inocente” no café xogando á brisca e de viños vespertinos que lle valeran o alcume de “Narizonas” por parte do alumnado. Casares lembrábao como “unha boa persoa, traballador e preocupado polos seus alumnos”. Aos que viñan da aldea recomendáballes non probar o viño e facer boa letra. Especificou que a letra deste profesor era “solemne e redonda”. As D maiúsculas “parecían abanicos de señora”.

O “poeta lírico e profesor de Ciencias Naturais” protagonizou a colaboración “Corazón enamorado”, do 9 de marzo de 1992. O autor

limiao rememorou con cariño a Antonio Fernández Herrón en base a que paseaba “feliz pola aula”. Recoñeceu que sempre lograba emocionalo “por calquera insignificancia que el sabía converter en cousa trascendente e sublime”. Lembrou a súa vestimenta “de romántico”, o seu sombreiro alto que “era unha arte de cortesía exquisita nas súas mans finas e pulcras” e os seus zapatos “impecables”. Enchía de piropos as “rapaciñas con trenzas”. Confesou que naqueles intres “non souben comprender a miseria que se agochaba debaixo daquel falar primaveral e galante, e tíveno por tolo”. Naquel momento percibía que, coa “alegría inocente da súa retórica fluída”, lograba roubarlle “quizais uns momentos de lecer ás longas horas do mal pasar na pensión barata onde sepultaba o fracaso da súa vida”. Entendía que “algún suceso escuro” debiera causar a súa “marcha, repentina e sen explicación”. Imaxinaba que “o que realmente o magoaba, máis que o despido, era ter que deixar aquel grupiño de rapazas preciosas das que probablemente estaba enamorado”.

Os nazis regresaron na colaboración “Comendo pasteis”, do 17 de marzo de 1992. O narrador Casares relatou os sentimentos experimentados por Klaus Mann unha tarde de 1932 no café do Hotel Carlton de Munich. Contextualizou que alborotadores nazis interromperan días atrás a conferencia da súa irmá Erika, como lle acontecera a seu pai Thomas Mann dous anos atrás. Presentou a Klaus “distráido” e pensando a causa de que os seus compatriotas confiasen nun “paíaso” e nunha doutrina que era a “manipulación duns cantos tópicos destinados a remover con furia nas emocións máis primarias da xente”. Klaus vivía “preocupado” porque desde a conferencia de seu pai, “os Mann pasaron a formar parte da lista de inimigos declarados da ideoloxía nazi”. Cando Klaus erguera a vista, vira a Hitler en persoa. Sorprendéralle o seu “aspecto insignificante e ridículo” e un “pequeno bigote que daba risa”. Observáralo mentres “bebía un chocolate a grolos pequeniños e comía cunha gula infantil cantidades enormes de pasteis de fresa”. Klaus pensara que era imposible que Hitler “chegara a ser un ditador”. Casares puntualizou que “está claro que se equivocou”.

O aspecto dos ditadores do século XX proseguíu como reflexión temática na colaboración “Terrorífico”, do 23 de marzo de 1992. O autor limíao aclarou que Stalin inspiraba “medo”, incluso ás persoas que carecían de motivo algún para “sentirse ameazadas”. Narrou que, en 1924 aproximadamente, Stalin convidara ao Kremlin aos poetas rusos Maiakovski, Essenin e Pasternak para falar sobre os poetas de Xeorxia. Casares, en calidade de narrador omnisciente, puntualizou que Stalin non dubidara anos máis tarde en exterminar a poetas da súa terra natal, caso de Titian Tabidzé. Pasternak relatara esta visita. Referira que a primeira impresión fora a dun “cangrexo que se ía achegando a el”. Fíxase na súa face “amarela” e picada de “vixigas”. Percibíao como un “cágado, desmesuradamente ancho” e dunha estatura propia dun neno de doce anos. De novo o Casares omnisciente aclarou que Pasternak pertencía daquela á sociedade oficial soviética. En suma, Pasternak confesara que Stalin fora “o home máis terrorífico que tiña visto na súa vida”.

O ditador Franco centrou a colaboración “O populacho”, do 27 de marzo de 1992. O autor limíao aclarou que si existían retratos literarios de Stalin e de Hitler pero non de Franco. Comentou que o retrato de Luís Ramírez resultaba “agudo e divertido” pero non debía ser fiel ao orixinal; que o de Madariaga só buscaba mortificalo e ridiculizado; e que o retrato “Centinela de Occidente” de Luis de Galinsoga exemplificaba a “idiocia ben intencionada” ou a “picaresca interesada”. Recoñeceu que Eugenio Montes lle contara “malignidades exquisitas” sobre Franco. Sospeitaba que eran unha “pura exhibición de inxenio, foguetería aguda e cínica dun xubilado elegante”. Mesmo cría que se trataba de elaboracións de “segunda man, quizais a través de Lequerica”. Lembrou que Pío Cabanillas lle contara que durante unha conversa organizada no Pardo nos anos finais da vida de Franco, este comezara a súa quenda referíndose á revolución portuguesa con estas verbas: “Así que en Portugal gobierna el populacho...”. Cabanillas puntualizara: “Bueno, en realidad, gobiernan los militares”. Franco desgustárase co seu ministro e “xa non abriu a boca no resto da tarde”.

Casares escribiu a colaboración “Solitario”, do 4 de abril de 1992, sobre Salazar, a petición dun amigo. O autor limíao recoñeceu que

sabía pouco do personaxe. Percibíao como “un alma triste, pechado na soedade inhumana do seu pazo lisboeta” e que ademais era “alleo a canto puidera recordar o sabor reloucante da vida e das paixóns, incluídos os cartos, que xamais manexou”. Consideraba que o peor mal para un ser humano era non ter cartos para pagarlle un café a un amigo ou a “alegría sinxela de entrar nunha tenda para mercar un disco, un libro ou un xeadado de chocolate”. Apuntou que Miguel Torga, “a quen perseguiu e encarcerou”, afirmara del que “vivía nunha frialdade consciente, envolto nunha redoma de severidade xelada, sempre a meter medo”. O narrador omnisciente Casares puntualizou a tristura de ser un “sacauntos” en lugar dun “ilustre profesor de Coimbra, saudado con respecto polos seus veciños”. Narrou a súa “soedade estéril” no Pazo de San Bento e a súa austeridade monacal pese á “debilidade gastronómica” polas ás de polo ben grelladas. Unha anécdota narrada por António Vaz redimiu a Salazar, segundo Casares, da “ascese tenebrosa que practicou con irritante monotonía”. Esta anécdota consistía en que Vaz vira a Salazar “lamber con fruición de neno o azucre que arrabañaba do fondo dunha taza de café”.

As historias sobre Mussolini ocuparon a colaboración “O raio de Mussolini”, do 10 de abril de 1992. O autor limíao comezou o relato *in media res* cando atoparan na casa do ditador a súa muller Rachele “dando de comer ás pitas”. Puntualizou que “un tende a confundir ós ditadores coa imaxe mítica que se acaba formando deles”. Afirmou que “na súa intimidade eran persoas normais e que o único que os distingue do resto da xente é a capacidade de facer barrabasadas que lles otorga o exercicio absoluto do poder”. Advertiu que o amor que o uniu a Claretta Petacci non o redimía porque “tiña mala opinión das mulleres”, só lle interesaba Claretta polos seus “peitos” e simultaneaba a súa relación con Claretta coa visita de “non menos de catrocentas amantes do partido”. Recordou a historia que máis o achegaba ao “mundo dos mortais”. Aclarou que semellaba ser certa e que o mostraba como “un petulante estúpido, o cal non quere dicir que fora sempre así de idiota”. Contábase que nunha cea con amigos en Suíza o ditador retara a Deus a fulminalo antes de cinco minutos para demostrar o seu ateísmo. Casares ironizou que “foi unha pena que

Deus non lle mandara un raio naquel preciso momento. O mal que se aforrará”.

O relevante papel de J. F. Kennedy, de Nikita Krushev e de Xoán XXIII centraron a colaboración “Tres homes”, do 21 de abril de 1992. O autor limiao aludiu á afección polas mulleres de Kennedy e a relación coa actriz Marilyn Monroe, a falta de novas sobre Krushev e a santidad de Xoán XXIII⁵⁴⁰. Casares escribiu esta colaboración porque “aqueles tres homes resultaron providenciais para o mundo nunha década en que o mundo puido desaparecer”. Valorou que en outubro de 1962 Kennedy se comprometera a retirar os mísiles de Cuba e Krushev os de Turquía e que desistiran de derrubar a Fidel Castro con armas. Explicou que a relevancia dese compromiso restaba importancia a Marilyn e a que Krushev sacara un zapato na ONU. Apuntou que Xoán XXIII padecera a antipatía dos sectores máis conservadores da Igrexa. Recordou que o cardeal Ottaviani lle reprochara a convocatoria do Concilio. Agradeceu que o Papa, “campesíño intelixente” lle respondera que, “como xa cumprira os oitenta anos, se non andaba rápido, non lle daba tempo”. Aledoulle que Xoán XXIII fora “nomeado santo por aclamación popular”. Agardaba que estivera pronto “nos altares”.

A relevancia confesa do autor limiao pola ciencia e a crítica dos políticos retornaron na colaboración “Coloquios”, do 9 de maio de 1992. Casares escribiuna tras a escoita dun coloquio radiofónico sobre a teoría do *bing bang*. Recoñeceu que os intelixentes científicos que participaron nel posuían “esas tres virtudes admirables que case nunca faltan nos homes de ciencia: a prudencia, a modestia e a claridade”. Lamentou que, nun coloquio sobre política que escoitara pola tarde mentres ía no coche de camiño a Vigo, usasen un ton “tan rotundo e seguro como se estiveran tratando de cuestións incontrovertibles”. Criticou os políticos “insufribles”, é dicir, aqueles que “teñen solucións para todo, na mesma medida que consideran absolutamente estúpidas as solucións dos demais”. Non soportaba outro tipo de políticos, os que tiñan “unha capacidade casi infinita, non de resolver

⁵⁴⁰ Xavier Carro afirmou que “Casares sentiu unha fonda admiración por aquel santiño de Xoán XXII” e constáballe que “Casares seguía de cerca o desenvolvemento do Concilio Vaticano II” (Carro, 2017: 43).

problemas, como debera ser a súa obrigación, senón de inventalos”. Concordaba cun amigo seu, “persoa intelixente e profesor de filosofía”, que este segundo tipo de políticos conformaban “unha especie divertida, case cómica, pero capaces de complicar ata extremos perversos, mesmo perigosos, a vida da xente e a historia dos países”. Confesou que eses segundos políticos existían tanto na política española coma na galega. Advertiu con ironía que “xeralmente, teñen alma e formas de mesías” e que “non adoitan ter sentido do humor”.

Os pecados retornaron na colaboración “A toupeira”, do 13 de maio de 1992. O autor limíao divertíase observando unha toupeira “fozando debaixo da erba”. Recoñeceu que lle causara “mala conciencia” a idea de sorprendela cun golpe rápido e seco cun sacho e tamén “a acción intrascendente” de observala. Comparou esta mala conciencia coa que provocan os pecados, sobre todo os “húmidos” segundo os denominaba un amigo seu. Puntualizou que os pecados “secos” non causaban problemas de conciencia. Aclarou que a envexa non provocaba remordemento pois non conformaba un “verdadeiro pecado” xa que se trataba dunha “manifestación lamentable da miseria humana”, como acontecía coa avaricia, o odio, e a preguiza. Apuntou que a preguiza ademais espertaba “simpatía ou comprensión” en moitas persoas e mesmo “provoca sorrisas”. Confesou que os verdadeiros pecados eran os vinculados ás “cousas do corpo, ou do corpiño, como dicía don Vicente Risco”.

A crítica das actitudes incívicas na condución ocupou a última colaboración da sección esporádica “Á marxe”, a intitulada “Un país civilizado”, do 4 de xuño de 1992. Casares escribiuna como exemplo dun amigo seu que sobrevivira a dous accidentes aéreos. Aclarou que este dobre sobrevivente deixara de voar e tampouco conducía. Mesmo salvara a vida, el e a súa familia, do golpe dado ao taxi no que regresaban á casa tras un fin de semana no campo por culpa dun “mozo idiota, tripulante enfurecido”. Apuntou que botaban de menos o civismo dos condutores británicos que gozaran durante os anos vividos en Inglaterra. Lamentaban “a loucura e as presas destes compatriotas que, a pesar de correr tanto, sempre chegan tarde a todas partes”. Casares arremeteu contra esta “loucura colectiva, estúpida e

sen sentido” pois estaba a converter Galicia nun “inmenso bosque de cruces”. Reproduciu unha pregunta do seu ecuánime amigo: “¿Quen vai civilizar a este país e de que maneira?”. O autor limiao recoñeceu que a resposta implicaba civilizar “case todos os estamentos sociais”. Reiterou colectivos aos que criticara en colaboracións anteriores: as persoas que “contestan mal detrás das ventanillas”, as que “non len libros”, as que “berran máis que ningún outro pobo de Europa”, as que “esgarran e chuspen no chan” e un condutor “mexando tranquilamente á beira da estrada”.

3.3.3 “Día a día” (4 xuño-29 setembro 1987)

“Día a día” constituíu a terceira tentativa para a fixación da futura columna diaria “Á marxe”. Apareceu publicada entre o 4 de xuño e o 29 de setembro de 1987 sen data semanal concreta ben os xoves no suplemento “*cuaderno de CULTURA*” e outros días da semana —un martes e dous sábados— na páxina 3 de “Colaboraciones” de *La Voz de Galicia*.

As cinco colaboracións publicadas presentaron unha extensión e estrutura semellantes ás de “A ledicia de ler” entre o 19 de novembro de 1978 e o 29 de xullo de 1979. No caso das colaboracións en “Día a día”, no parágrafo a modo de introito, Casares abordou unha temática diferente á tratada nos epígrafes. O nome da sección apareceu unhas veces en letra redonda e cursiva e outras en redonda e maiúsculas, e o nome do columnista apareceu en letras maiúsculas e a menor tamaño que o nome da sección. A columna apareceu en letra redonda e negriñas e a un tamaño superior que os nomes da sección e do columnista.

Estas colaboracións do ano 1987 foron ás únicas que apareceron escritas en galego na citado suplemento cultural ou na citada páxina 3 de “Colaboraciones”. Casares compartiu páxina co humor gráfico de Chumy Chúmez en castelán, coas colaboracións xornalísticas en castelán de Rosa Cal, José Luis Pensado, José Landeira Yrago no seu “Folio menos cuarto” e Francisco Miro Quesada C., e coas colaboracións en galego de C. Sobreira nas súas “Cousas da lingua”.

A escrita da primeira colaboración, “Pasternak”, do 4 de xuño de 1987, xurdira da rehabilitación deste autor pola Unión Soviética vinte

e sete anos despois do seu falecemento. No introito desta colaboración Casares aledouse porque vivira “con angustia” a traxedia sufrida por Pasternak⁵⁴¹ cando lle concederan o Premio Nobel de Literatura. Confesou que en 1983 visitara a súa tumba e asistira ao culto ortodoxo e así mesmo, cando unha rapaza rusa tocara uns días despois “Canción de Lara” ao piano da súa habitación no Hotel Europa de Leningrado, lembrara a Renata, a moza alemana que lle enviaba cartas para animalo. No primeiro epígrafe, “Il mondo alla revescia”, aludiu á súa lectura na prensa sobre a “exaltación desbordada dun personaxe da cultura galega”. Non precisou o nome, segundo indicáramos era habitual tamén en “A ledicia de ler”, mais si achegou como pista que se sometera á vontade do gobernador civil que molestara a Casares ata que marchara ao País Vasco. Casares non lle reprochara a súa actuación de antano, pois a covardía e a prudencia eran “humanas e comprensibles” mais criticou que o nomeasen como “modelo” para os galegos. O segundo e último epígrafe, “Honoris causa”, Casares dedicouno a rememorar a súa asistencia ao acto de investidura de Gonzalo Torrente Ballester como doutor *honoris causa* pola Universidade de Salamanca. Casares contrastou a solemnidade, cariño, admiración e respecto percibidos cara a Torrente cos insultos proferidos por un grupo de estudantes contra Álvaro Cunqueiro, Camilo José Cela e Joseph M. Piel na Universidade de Santiago de Compostela —obxecto da carta reivindicativa “Para Álvaro Cunqueiro”.

A segunda colaboración, “Novela corta, novela longa”, do 18 de xuño de 1987, trae á mente as reflexións do autor limiao en “A ledicia de ler” sobre as diferenzas entre novela e relato —Casares, 1977³⁴— e sobre os trazos definitorios dun relato —Casares, 1978¹. Pese a ser reticente a polemizar sobre a extensión dunha novela, Casares finalmente expresou, no introito desta colaboración —pois os dous epígrafes presentaron temáticas distintas—, que as dúas formas existentes “de ver e contar o mundo” se traducían en dúas maneiras de narralo. A analítica implicaba “unha descrición detallada da realidade

⁵⁴¹ O interese de Casares por este autor explica que anos despois reaparecese en “A ledicia de ler”, aludido na colaboración “O premio”, e como obxecto de reflexión na homónima “Pasternak”.

e a narración demorada dos sucesos” e na sintética destacan “os aspectos máis relevantes e esenciais desa mesma realidade, con atención preferente de valores narrativos”. Casares detectara, sen parar a reflexionar sobre o porqué, que “en Galicia abundan os exemplos da narrativa de tipo sintético”. Criticou que se seguisse a observar a narrativa breve como “unha especie de estadio inferior, aínda non desenvolto nin totalmente maduro, da narrativa longa” cando se trataba dunha “visión xenética de dous procedementos absolutamente autónomos”. A importancia para Casares desta dobre óptica narrativa explica que a matizase nas contadas ocasións en que abordou a súa autopoética (Freixanes, 1976; Casares, 1998⁵⁴²; Platas Tasende, 1998; Calvo, 2003). No primeiro epígrafe —“Teses”— partiu dunha conversa con amigos docentes universitarios para ironizar sobre as teses de doutoramento con “apendicite”⁵⁴² para lograr ser meritorias por superar as mil páxinas que constituían o modelo ideal na Universidade compostelá. O segundo epígrafe, “X. A. Furelos”, Casares dedicouno a homenaxear a un amigo sacerdote que falecera recentemente. Retratouno como un “rapazote grande e repousado, simpático e irónico”, quen posuía a “gracia con que tomaba o pelo a quen se lle puña diante” e a “sinceridade pouco agresiva do seu radicalismo esencial”. Lamentou a súa morte cruel e inesperada. Valorou que “poucas persoas teñan traballado tanto e dun xeito tan anónimo por Galicia e a súa cultura, como o fixo Xosé Antonio Furelos Quintela”.

“Crispación”, a colaboración xornalística do 14 de xullo de 1987, xurdiu da información obtida polo autor limiao tras facer algo de “vida literaria” —pois a falta de tempo impedíalle dispór de máis ocasións— para “coñecer o país cultural polo seu interior”. Presenta a particularidade de non responder á citada estrutura tripartita debido a que nela prima o carácter reflexivo. Casares criticou as descubertas “acusacións graves, que apuntan ó patrimonio moral dos demais” e que lle lembraban a violencia verbal da etapa de transición política que naquela altura se expresaba baixo unha forma de retórica pedante, emprazando a “xente ante a Historia”. Casares criticou ese proceder

⁵⁴² Casares especificou que este cualificativo se aplicaba ás que foran engrosadas de forma artificial “polo procedemento de engadirle apéndices”.

porque o consideraba “excesivo e abrumador” e porque aos que facían a historia actual —xente “tan escéptica e resabiada, tan desconfiada e realista”— non lles importaba “todo esto que facemos e decimos”. Segundo matizamos liñas atrás, estas colaboracións concluíron cunha máxima a modo de reflexión. Desta volta foi a seguinte: “diante do tribunal da Historia corremos o risco de facer todos o ridículo”.

A colaboración do 18 de xullo de 1987, “Domínguez Álvarez”, propiciáara a recepción do catálogo da exposición itinerante deste pintor do Porto de nai pontevedresa. O autor limiao aproveitou o introito para informar os lectores de *La Voz de Galicia* da relación de Domínguez Álvarez con Castelao, Colmeiro, Juan Luis, Tito Vázquez, Maside, Villafinez, Souto, González del Blanco, entre outros contemporáneos que tratara ou estudara. No primeiro epígrafe, “Galiza”, cuxo título tirou dun dos cadros reproducidos no catálogo, Casares desglosou a “acusada presenza galega” na pintura de Domínguez Álvarez, segundo relatara o seu compañeiro de estudos Guilherme Camarinha. Casares valorou a versatilidade de Domínguez Álvarez, a súa “personalidade insegura” e a alegría e “vitalidade contaxiosas”, propias dun envoltorio naïf. No segundo e último epígrafe, “Académicos”, congratulouse da “lista variada e prestixiosa, absolutamente incuestionable” das figuras que formaran e formaban parte da Real Academia Galega —na que el ingresara en 1977—, semellante á dos que non pertencían a ela. Puntualizou que “ser un gran escritor non é sinónimo de ser académico en ningún país do mundo, nin viceversa”. Lamentou que a residencia en Galicia recollida nun dos estatutos da institución galega deixara fóra dela a figuras como Lorenzo Varela ou Celso Emilio Ferreiro.

A terceira edición do encontro de escritores na localidade asturiana de Verines motivou a escrita da colaboración “Congreso en Verines”, do 26 de setembro de 1987. Unha semana dedicada a debater sobre o conto e a ler creacións propias servía, segundo Casares, para “poñer de manifesto o escaso interese que teñen os escritores cando se poñen a reflexionar en voz alta coa linguaxe dos críticos”. No primeiro epígrafe, “A importancia do conto”, Casares incidiu —como xa fixera en Casares, 1987⁶— que estaba desligado da novela, “da que ningún se atreveu a manifestar que fora o estadio

superior da narración” pese a que abundaban os novelistas. Aclarou que el defendera que na literatura galega, a diferenza da castelá, o conto era “un dos xéneros máis cultivados, con resultados de una brillantez que supera, ó meu xuicio, ós conseguidos na poesía, polo menos do século XX”⁵⁴³. Valorou que o cultivaran “as figuras máis destacadas da literatura galega moderna”, caso de “Otero, Risco, Castelao, Dieste, Blanco Amor, Fole, Cunqueiro...” —xa abordadas en Casares, 1981²³ e reiteradas en Casares, 1996²—. No segundo epígrafe, “Relación entre as literaturas”, remarcou as semellanzas entre as catro literaturas españolas, detectadas durante a lectura dos contos propios en Verines. Estas concordaban nunha “clara identidade, perceptible tanto nos mundos referidos como nas técnicas ou nos trucos empregados” e nunha semellante calidade en todas as literaturas. Aledouse dos textos de Bernardo Atxaga e José María Iturralde e da “impecable organización do congreso” por parte de Víctor García de la Concha. A relevancia deste encontro de escritores xustifica que o autor limiao publicase en “A ledicia de ler” a reflexión “Filósofos en Verines” sobre a sexta edición.

3.3.4 “A tertulia” (22 outubro 1987-26 maio 1988)

“A tertulia” constituíu a cuarta tentativa para a fixación da futura columna diaria “Á marxe”. Apareceu publicada no suplemento “*cuaderno de CULTURA*” algúns xoves entre o 22 de outubro de 1987 e o 26 de maio de 1988 cunha periodicidade irregular pero ao menos unha cada mes. Cubriu eses xoves o lugar reservado para “A ledicia de ler”, que estivo interrompida desde o 28 de maio de 1987 ata o domingo 17 de xuño de 1990, en que se retomou a publicación ata o xoves 4 de xuño de 1992 incluído.

As dez colaboracións publicadas presentaron unha extensión e estrutura semellantes ás notas ou comentarios a modo de reflexión de “A ledicia de ler”. En canto ao formato da columna, primeiro aparece o nome da sección ben en redonda e cursiva ben en maiúsculas e negriña, despois o nome da columna a maior tamaño e en redonda e negriña, e a seguir o nome do autor a un tamaño mínimo e en cursiva.

⁵⁴³ Esta crítica de Casares explica a atención que lle prestou á poesía en “A ledicia de ler”.

Estas colaboracións publicadas en 1987 e 1988 foron ás únicas que apareceron escritas en galego na citado suplemento cultural. Casares compartiu páxina coas colaboracións xornalísticas en castelán de Eduardo Galán, José A. Ponte Far, Carlos Villanueva, Arturo Lezcano e María Rosa Gómez de Sanz, e coas colaboracións en galego de Fernando Ramos, Miguel Sande, Ricardo Carballo Calero e Camilo Franco.

A escrita da primeira destas colaboracións, “Máis alá de Francia”, do 22 de outubro de 1987, xurdira do “fermoso calco da colección de clásicos de Oxford” por parte dunha colección relanzada e presentada en Madrid días atrás. Tamén a propiciaran as lembranzas do autor limiao dun profesor de instituto “conservador, máis idiota que propiamente reaccionario, que entendía a literatura como a prolongación pública dunhas obsesións mentais”. Del —segundo indicáramos ao describir as colaboracións en “A ledicia de ler”— Casares só achegara pistas para que os lectores xogasen a identificalo. O autor ourensán criticou que as obsesións deste “canalla” fosen simplemente “unha morea de lugares comúns alimentados por algúns resentimentos persoais” e por “continuados fracasos no orde profesional”. Estes obrigaráranos a conseguir a cátedra “desde o mismísimo palacio do Pardo” pois “os seus coñecementos literarios eran máis ben escasos” e as súas opinións non eran literarias senón “políticas, por chamarlles dalgún xeito”. Segundo o novelista limiao o rexeitamento español da cultura inglesa, e por conseguinte da norteamericana, e a predilección pola cultura francesa e o descubrimento tardío do “pragmatismo dos nórdicos” nacían de “mezquindades e ignorancias” como as do docente aludido, as da “esquerda política” e a “preguiza lingüística dos habitantes” españois. Aledouse que, desde hai anos, esa “visión unilateral, limitada e forzada polas circunstancias” mudara. O cambio acontecera cando a xente comezara a estudar inglés, “unha lingua pouco dada á retórica” a diferenza do francés, o que posibilitara que as novelas españolas se asemellasen menos ás francesas e que “a cultura literaria das novas xeracións é máis vasta”.

A influencia da literatura francesa proseguíu de forma latente na temática do descoñecemento das literaturas periféricas, sobre todo da

literatura galega —obxecto de reflexión en varias colaboracións de “A ledicia de ler”— e tamén da literatura española fóra de España —que ocupou a colaboración “Despois de Estrasburgo”, do 12 de novembro de 1987. Casares escribiuna ao fío de conversas mantidas durante o Festival Europeo de Escritores celebrado en Estrasburgo. O autor limiao lamentou que os críticos franceses compañeiros de mesa na cea no Palacio de Europa descoñecesen a Cela e Torrente Ballester. Sorprendeulle que quedaran “estupefactos” cando Casares e os demais españois non sabían de “Gomés, un escritor español moi querido e apreciado pola crítica parisina, que triunfa en Francia desde hai anos”. Este descoñecemento mutuo determinou que Casares cuestionase a súa intervención sobre literatura galega nunha mesa redonda sobre literatura española, confirmada porque “ningún periodista francés mostrou interés por ampliar detalles ó final”. Aledouse cun norteamericano para unha emisora de radio californiana, quen percibía as narrativas europeas e sobre a francesa como “demasiado formalistas” e preocupadas por problemas que só interesaban a unha minoría de lectores. Recoñeceu que a barreira lingüística impedira que aquel xornalista “aberto, intelixente e libre” verificase os argumentos esgrimidos por Casares xa que non sabía ler en galego. Lamentou que o descoñecemento das literaturas escritas en linguas minoritarias pervivise porque os gustos literarios dos europeos “dependen aínda en grande medida de Francia”, cando os seus críticos e editores “desprecian cunha soberbia tan ignorante como cómica as culturas que hoxen se chaman minoritarias”. Casares apostaba por “seguir insistindo e agardar que cando España se poña de moda nos toquen algunhas migallas do pan dos ricos” mais ironizaba que “ó mellor tampouco é tan importante”.

As literaturas minoritarias proseguiron como temática da colaboración “Sobre a utilidade”, do 26 de novembro de 1987. Casares escribiuna ao fío da súa participación nun congreso internacional celebrado nas Illas Hébridas na primavera. O autor limiao aledouse que cataláns, vascos e galegos non se deixasen

contaxiar pola “desolación” doutros asistentes⁵⁴⁴ pese aos “interrogantes” existentes no panorama cultural galego pois o goberno anterior —segundo lle lembrara un amigo— “usaba con frecuencia a lingua galega nas grandes representacións públicas, pero celebraba os consellos en castelán”. Estaba alerta sobre o grao de incidencia da Lei de Normalización e outros instrumentos de defensa da lingua galega. Percibía o futuro da lingua galega en base á utilidade que, no caso da literatura, dependía de que “o fenómeno da lectura, se non vai acompañado de goce ou de pracer, é absolutamente efímero”. Criticou que “non se poden conquistar lectores para o aburrimiento, a falta de gracia e o retoricismo tópico que caracterizan non pouca da produción literaria en lingua galega”. Insistiu —segundo xa remarcamos na descrición das colaboracións de “A ledicia de ler” e ao aludir aos trazos da obra literaria de Casares— que “o compromiso máis serio de todos cantos un escritor pode adquirir é o o leva a facer a revolución na súa propia obra”.

As temáticas abordadas en parladoiros con amigos proporcionaron doutra volta o detonante para a escritura da colaboración “Cuestións opinables”, do 17 de decembro de 1987. Casares centrouna nas diferenzas políticas entre os galeguistas do exterior e do interior. Criticou que non se tratase este tema con “serenidade”. Apostou por “desprenderse do prexuício que tende a considerar moralmente condenable toda discrepancia política con Castelao” e por non sospeitar da honestidade de Castelao e dos galeguistas do interior. Propuxo enfocar o tema desde a ollada de “quen opinaban, dun lado e doutro, eran homes, e dicir, seres falibles por natureza”.

A tradución ao español realizada por José María Guelbenzu da biografía de Albert Camus escrita por Herbert R. Lottman, case dez anos despois da súa publicación, constituíu o detonante para a escrita da colaboración “A propósito de Albert Camus”, do 7 de xaneiro de 1988. O autor limíao descubrira na infancia (González Tosar, 2017: 104-105) o seu gusto pola escrita de Camus —“gran personalidade,

⁵⁴⁴ Casares matizou que se asombraran de que “contásenos con televisión e radio propias, con ensino obrigatorio da lingua do país e cun panorama cultural” que no caso catalán se parecía “moito máis ó dalgúns Estados que ó de calquera das minorías alí representadas”.

conformada o mesmo polas novelas, os relatos e os ensaios que escribiu, que polos avatares da súa propia existencia”— e sempre que tivo ocasión aludiu a el ou abordouno nas súas colaboracións xornalísticas —en *La Región*— sobre todo para criticar a perda de interese da súa obra por crítica e público. Aledouse da coincidencia de que Camus saíse do purgatorio cando estaba no inferno Sartre —cuxa obra filosófica “será en adiante obxecto de interés e de estudio para especialistas” mentres a súa obra literaria aínda non resultara atraente, segundo acostumaba suceder “cos escritores que cimentan a súa fama na pura actuación política”— e cando aparecían en español as *Memorias* de Raymond Aron, quen tomara partido por Camus fronte a Sartre. Como contrapunto, Casares lembrou que Simone de Beauvoir dera unha “imaxe frívola” de Camus na súa biografía. Casares non a tomaba en valor pois ela fuxira de Santiago de Compostela por parecerlle unha cidade espantosa. Rematou ironicamente: “A Albert Camus seguro que lle tería gustado”.

O fetichismo cultural do recordatorio de personalidade en guías e placas de cidades⁵⁴⁵ apareceu como temática na colaboración “A Escaleira de Raskólnikov”, do 21 de xaneiro de 1988. O autor limiao cuestionou se esas casas se reconvertiran en museos “sen que un saiba nunca con certeza se aquilo que está contemplando ten unha relación directa co seu antigo e ilustre inquilino” ou ben “procede dunha interpretación liberal dos responsables do museo”. Así lle sucedera na casa de Tolstoi en Leningrado e sobre todo coa escaleira que intitula a colaboración. Confesou que experimentara emoción ante a escaleira, pese a saber que tanto o personaxe como a escaleira pertencían “ó mundo da ficción”. Aseverou que “o espírito de Dostoievski parecía máis vivo naquela escaleira que na casa onde viviu”.

O galeguismo reapareceu de forma indirecta na colaboración “Eloy Luis André”, do 4 de febreiro de 1988. Casares escribiuna de novo ao fío dun parladoiro con Ramón Area e outros amigos en Ourense que lle fixera rememorar cando Vicente Risco lle pedira⁵⁴⁶ se

⁵⁴⁵ En Ourense, ademais de descubrir onde viviron Risco, Cuevillas, Otero Pedrayo e outros escritores, tamén aparece o propio Casares a raíz dun roteiro preparado por Afonso Vázquez-Monxardín para homenaxealo no Día das Letras Galegas 2017.

⁵⁴⁶ Casares sorprendérase, pois daquela descoñecía quen era Eloy Luis André e así mesmo ignoraba o proceder lóxico de “don Vicente” —segundo acostumaba denominalo Casares—

Ile podía localizar un exemplar de *La cultura alemana* de André. Casares criticou que “o nacionalismo político e teórico das últimas décadas, especialmente o que xurde nos anos sesenta, non se teña interesado ata agora” por André. Valorou que os artigos recompilados en *Galleguismo* contivesen “radicalismo” e “coherencia interna”, ademais de referencias a “conceptos posteriormente tan utilizados como os de colonialismo ou soberanía nacional” e reflexións sobre “a lingua, a cultura e o caciquismo”. Resaltou que, coa lectura de *Galleguismo*, se detectaba que André apoiaba as teses do agrarismo, “confésase republicano federal e defende a instauración dunha república galega integrada no marco constitucional español”, ademais de apostar polo emprego da lingua “no ensino e na vida política e cultural”. Recalcou que, pese a non ter relación co galeguismo por vivir fóra de Galicia, André mantivera diferenzas ideolóxicas cos homes da Xeración Nós e sobre todo tivera un pensamento “claramente nacionalista”. Agradeceu que o seu amigo Ramón Area estudase a obra de André para a súa intervención nun congreso de filosofía.

A importancia da palabra —segundo remarcáramos desde a primeira colaboración casariana en *La Región* e tamén noutras colaboracións de “Ao marxe” e de “A ledicia de ler”— ocupou a columna “A sabiduría dos altavoces”, do 10 de marzo de 1988. O autor ourensán criticou a rotundidade expresada por comentaristas políticos e críticos literarios. Como falaban cunha “autoridade imponente”, non cuestionaban “case nunca a relatividade dos seus xuicios” cando as teorías eran “todas inseguras, igual que a vida” como expresara Popper matizando que “a seguridade da ciencia baséase na súa capacidade de refutar, non de demostrar”⁵⁴⁷. Casares advertiu que a conducta de comentaristas políticos e críticos literarios implicaba que tiñan transcendencia as súas palabras por estar expresadas desde un medio de difusión e o medio convertía “ipso facto a súa modesta opinión individual nunha inxusticia irremediable”.

xa que “Eloy casara cunha señora de Xinzo, onde eu vivía, e un dos seus netos era amigo meu”.

⁵⁴⁷ Casares loou esta modestia fronte ao “pedestal divino” no que o saber se situara a si mesmo no século XIX.

Aseverou que “a importancia non a teñen eles, nin siquiera as súas palabras”. Advertiu que “non sería moito pedir que non se confundise a sabiduría cunha simple cuestión de altavoces”.

A relectura de *Fisiología del gusto* o *Meditaciones de gastronomía trascendente* de Anthelme Brillat-Savarin deulle pé⁵⁴⁸ á escritura da colaboración “Anthelme Brillat-Savarin”, do 14 de abril de 1988. Casares cualificou a Brillat-Savarin como “un home do século XVIII” que estaba “probablemente pouco familiarizado co espírito hedonista que trasparenta a súa obra”. Percibíao como un exemplo máis das do século XVIII⁵⁴⁹, “realizadas con bo gusto, cun sentido de equilibrio pouco escolar” e cunha “elegancia estilística ben máis atractiva que a faramalla retórica do romanticismo que tanto o denostou”. Valorou de *Fisiología del gusto* que fose “un tratado de gastronomía de primeiro rango, con observacións agudas e intelixentes sobre arte de comer”. Resaltou así mesmo trazos de Brillat-Savarin característicos tamén da súa propia escrita, caso de que incluíse “recursos literarios” a través da “utilización de historias e anécdotas” e de que a súa prosa tivera “o atractivo da claridade, da sinxeleza e da precisión”. Estes trazos posibilitaron que Casares asegurase que “un non pode reprimir a sorriso que lle produce a grandilocuencia solemne, vacía e lacrimosa dos seus sucesores do primeiro XIX”.

A derradeira das colaboracións desta sección, “Valente”, do 5 de maio de 1988, supuxo do novo un recordo do Casares estudante. Para acabar un día de estudo para un exame, reservara a lectura “no café Avenida diante dunha fermosa copa de fresas con nata” o galardado Premio Adonais merecido por *A modo de esperanza*, do ourensán José Ángel Valente —de quen recensionara *Sete cántigas do alén* en Casares, 1982¹. Lembrou que, segundo encozara a lectura, sentira que “aquela era unha poesía totalmente diferente de canto eu lera ata entón”. Recoñeceu que estaba canso “da retórica e a superabundancia

⁵⁴⁸ O propio Casares expresouno así: “a pequena xoia literaria en que consiste este libríño, agora presentado cun atractivo aspecto oxoniense, xustifica non só a súa relectura, senón calquera comentario eloxioso que se lle queira dedicar”.

⁵⁴⁹ O autor limiao amentou o “cotilleo elegante das ‘Memorias’ de Saint-Simon” —aludidas en Casares, 1990²⁰—, a “admirable arquitectura mental do ‘Teatro crítico’ de Feijóo” e a “poesía dos feitos e das cousas cotiás de ‘Robinson Crusoe’”.

metafórica dos versos que daquela lía”. Entendeu que a de Valente era “a poesía do comenzo do mundo”, polo cal eses versos se converteran durante anos na “referencia de toda lectura poética”, ata que descubriu *Do sulco* de Xohana Torres. Grazas a Valente, Casares comprendera a súa “limitación nos gustos e a inxusticia con que teño tratado, diante do meu modesto tribunal de lector, tantos libros e a tantos poetas”. Comparou a Valente con Torrente Ballester no sentido de que ambos respondían a “un tipo de intelectual ben pouco frecuente en España”⁵⁵⁰ fronte ao “panorama dominado pola pillería e os foguetes da verbena hispánica”. Pecha a sección “A tertulia” con estas verbas: “Aínda que no fondo non teña importancia, a un gústalle que xente así nacera perto de nós”.

3.3.5 Colaboracións esporádicas sen sección (1983-1988)

Entre maio de 1983 e marzo de 1988 o autor limiao publicou nove colaboracións de extensión, temática e periodicidade variables nas páxinas de *La Voz de Galicia*. Sete delas na páxina 3 dedicada a tiras humorísticas de Chumy Chúmez en castelán e a “Colaboraciones” textuais entre as figuraron en castelán as de Carlos García Bayón na columna “Meridiano de actualidad”, Manuel Iglesias Corral nas súas “Palabras al viento” e de Borobó —pseudónimo de Raimundo García Domínguez— en “Anacos novos”, e en galego as de C. Sobreira en “Cousas da lingua”, de Cela en “O can de Buridán”. Tamén se publicaron nesa páxina 3 outras columnas sen sección definida, caso das de Emilio González López, Manuel Iglesias Corral, Miguel González Garcés e José Luis Pensado en castelán, e as de Camilo Franco en galego.

O formato da columna destas colaboracións era igual que o de “Ao marxe” e “Á marxe” esporádica. Aparece primeiro o nome da sección en maiúsculas, negriña e con aliñación centrada; despois o nome da columna a maior tamaño, en letra redonda e negriña e tamén con aliñación centrada; e ao final o nome do autor en maiúsculas de

⁵⁵⁰ O autor limiao así o consideraba xa que se trataba dun “home culto e reflexivo que coñece a literatura de varios países en profundidade e que resulta igualmente lúcido no xuício da obra dos demais como estrito na elaboración da propia”.

menor tamaño que o nome da sección, en redonda e con aliñación dereita.

As dúas colaboracións casarianas restantes apareceron unha delas na sección “Galicia” por tratarse da reiteración do artigo “Carta aberta a un político galego” galardoado co XXV Premio Periodístico “Fernández Latorre”, e a outra na sección “A biblioteca” do suplemento “*cuaderno de CULTURA*” do xornal coruñés. Esta última optamos por incluíla neste apartado porque non se trata dunha sección propia de Casares, porque entendemos que foi decisión do xornal convidar o autor limiao a escribila por mor da súa relación con autor recensionado e porque o amentara anos atrás en “A ledicia de ler” — Casares, 1975²³; Casares, 1978¹¹; e Casares, 1981¹²— e tamén inserila neste suplemento dado o carácter de recensión. Respecto ao formato da columna, o título aparece en redonda e negriña e a un tamaño moi superior que o nome da sección e do columnista —ambos os dous en cursiva e co mesmo tamaño.

A primeira colaboración, “As dúas caras de todos”, do 3 de maio de 1983, xurdira da lectura por parte o autor limiao durante “a tranquilidade chuviosa do último fin de semana” das noventa e dúas cartas escritas por Felipe II entre 1585 e 1596 á súa filla Catarina Micaela e publicadas por Erika Spivarovsky. O interese de Casares pola esfera privada de destacadas figuras públicas —segundo amentáramos en “A ledicia de ler” respecto ás biografías e memorias— reflectían a súa tentativa de achegarse á persoa en esencia, lonxe da imaxe pública proxectada pois “a xente é moitas persoas ao mesmo tempo”. Nestas misivas Felipe II presentábase, aos ollos de Casares, como un “home bon, preocupado polos seus, con certo sentido do humor, nada sombrío e en ningún momento semellante ao ser atormentado que todos pensamos que foi”. Recoñeceu que tamén fora un “home frío e despiadado, místico e intolerante, cruel e fantástico”, ademais de “non demasiado intelixente”, segundo Gregorio Marañón. Diferenzas semellantes percibiunas Casares ceando en Berlín na casa dos pais dunha amiga ao contrastar a “velada encantadora, con piano familiar incluído, chea de finura e delicada exquisitez” co uniforme do pai en fotos antigas do álbum familiar.

A seguinte colaboración, “Carta aberta a un político galego”, merecera o XXV Premio Periodístico “Fernández Latorre” 1983. O autor limíao expresara nunha entrevista que se reproduciu na mesma páxina que prefería telo merecido por “un deses artigos pequeniños que publico diariamente na terceira páxina deste periódico”. Grazas a merecer o premio, repetiuse a publicación da colaboración xornalística o 25 de xullo de 1983. Na citada entrevista o autor ourensán aclarou varios aspectos de interese sobre política, sobre a escrita desta colaboración e sobre as súas columnas na páxina 3, “Colaboraciones”, en *La Voz de Galicia*. Casares artellou ficcionalmente a súa colaboración premiada como resposta hipotética a un ti ao que se dirixiu en varios momentos. O formato epistolar proporcionoulle “un revestemento retórico cómodo”, segundo afirmou na propia entrevista. Por iso o reiterou na “Carta a unha amiga catalana” —Casares, 1986⁵⁵¹— na que tamén atendeu a política en Galicia, para tomar distancia respecto á súa condición de deputado no Parlamento Galego pois percibíaa “máis por obrigación que por gusto ou devoción”. Na entrevista confesou que o artigo galardoado nacera porque lle interesaba a política “en canto que son un cidadán consciente dos problemas do meu país”, porque lle preocupaba “a autonomía galega e a democracia española en xeral” e porque “como escritor non quero estar á marxe das responsabilidades que como home público me corresponden”. Tamén quería “chamar a atención dos nosos políticos sobre o desinterés, que considero un grave problema, da opinión pública respecto da autonomía”. Na carta premiada Casares confesou o “desánimo” e “desalentado pesimismo dos últimos meses” do seu interlocutor imaxinario, debido ao “escaso entusiasmo autonomista do noso pobo” e na caricatura que facían dese autonomismo galego os foráneos⁵⁵¹. Antes estes últimos Casares só se recoñecía na “extenuación política” e situaba a problemática —tras pedirlle perdón por “recurrir a unha solemnidade lingüística que sabes que detesto”— na “conciencia histórica”. Entendía esta como as “dificultades obxectivas que impedían que os galegos nos pensemos a nós mesmos

⁵⁵¹ Casares lamentou que para os non galegos só constituía o “voluntarismo romántico duns cantos poetas”, a “insistencia mesiánica dun pequeno grupo de intelectuais illados da realidade e do oportunismo circunstancial duns poucos galeguistas ocasionais”.

como pobo” e só se observasen como “apéndice do Estado”. Criticou que se esquecese que no pasado España “basaba o seu poder e a súa riqueza no poder e na riqueza dos pobos que a formaban”. Nesa España “española” no sentido de “variada”, os galegos “chegamos a ser un pobo forte e dinámico, seguro de sí, política e culturalmente respetado”. Cando España pasara a ser “castellana”, os galegos mudaran a sentirse dun “xeito fragmentario e individualista”, *id est*, sentíanse “coruñeses, ourensáns, lugueses ou pontevedreses”. Casares considera ese novo sentir un problema grave cando se estaba a constituír o Estado como autonomías e os galegos podían, amparados pola Constitución, elevarse da “nosa conciencia individual de provincianos á conciencia colectiva de galegos”. Advertiu que “a forza non a dá a ferocidade do rostro, senón o arroupamento activo e solidario de todo o pobo”, sen importar a cor política dos negociadores. Apostou por “utilizar uns instrumentos xurídicos en defensa dos intereses da comunidade” para que os políticos galegos defenderan os intereses das autonomías fronte aos políticos do Estado e para resolver “negociando” as contradicións entre ambos os dous tipos de políticos. Consideraba que aos políticos galegos lles correspondía “despertar na xente a conciencia de que Galicia non pode afrontar eficazmente a construción da Autonomía cunha actitude de pasividade e indiferencia”. Aclarou que non o conseguirían segundo pensaba Crisipo⁵⁵².

Un detalle anecdótico a fío dunha visita a Elsinor durante as vacacións estivais en Suecia propiciou a escritura da colaboración “Uns porcos diferentes”, do 9 de novembro de 1983. O autor limiao rememorou o tamaño da bicicleta que vía desde hai once anos. Comparouna cos porcos logrados por investigadores dunha universidade sueca sen apenas graxa. Ironizou coa dificultade para “evitar que o porco doble polo medio”. Remitiu a que os veterinarios ían precisar “conseguir un bicho con pernas adicionais, como si fose un cempés” a partir dun aumento do número de xamóns.

No ano 1986 retomou a forma epistolar da colaboración galardoada co XXV Premio Periodístico “Fernández Latorre” 1983

⁵⁵² O autor limiao criticou que non sucedería se “cada vez que digades a palabra carro, un carro de verdade, cheo de cousas reais, pase pola boca de cada galego”.

en “Carta a unha amiga catalana”, do 5 de novembro de 1986. Esta constitúe unha reflexión sobre a política galega relatada baixo a forma dunha carta a unha amiga catalá —a quen vira en setembro na feira do Líber en Barcelona e de quen non desvelou o nome, trazo habitual nas colaboracións casarianas segundo remarcamos en “A ledicia de ler”. Esta amiga serviulle de interlocutor necesario a quen se dirixiu en abondosas ocasións para “descargar a miña conciencia” e liberarme dunha “pantasma particular que hai meses que me desperta polas noites e que se ri de min”. O autor limíao —quen finalizara en 1985 o seu mandato no Parlamento de Galicia, iniciado tras ser nomeado deputado independente nas listas do Partido dos Socialistas de Galicia-PSOE tras primeiras eleccións de 1981— rememorou as preguntas desta amiga sobre a política en Galicia⁵⁵³ durante o percorrido polas casetas. Tamén recordou o enfado desta amiga porque a produción bibliográfica de Murcia semellase máis relevante que a galega e pola pasividade de Casares. El tentara xustificarse pola evidencia de “pertencer a un país pobre, sen conciencia da súa singularidade, incapaz de inventar un futuro con esperanza e, ademais, mal organizado”. Casares confesou, despois das eleccións autonómicas, que “moitos nos equivocáramos ó desexar unha fragmentación da cámara lexislativa para mellor lograr despois unha articulación política” de Galicia. Percibía naquel momento que en realidade “o pacto, desexable e necesario, resultou imposible” por mor da “comodidade persoal, a óptica partidaria e a falta de coraxe político” que frustrara as expectativas dun pobo que “si que soubo estar á altura que lle correspondía”. Recoñeceu que, ante esta doenza, a xente estaba cansa e “convencida máis que nunca de que as pantasmas existen tamén fóra do seu maxín”. Cría que sería imposible convencela de que “a organización autonómica é mellor que a que antes inspiraba o Estado centralista, ineficaz e mastodóntico, despilfarrador e corrupto”. Casares seguía a confiar nun “bo número de políticos desta terra” aínda que pensaba que están errados e “contraendo graves responsabilidades diante do seu país”.

⁵⁵³ Casares percibira a pregunta como “unha mostra máis da preocupación que mostrades moitos cataláns polo futuro da España das autonomías”.

A temática das eleccións, desta volta as municipais galegas, proseguíu na colaboración “Tanta actividade...”, do 11 de xuño de 1987. Casares escribíraa motivado pola necesidade de cambios en Galicia para a mellora do día a día, segundo detectara no traxecto en coche desde a súa casa en Vilariño (Nigrán) ata o instituto San Tomé de Freixeiro (Vigo) ao que se trasladara como docente en 1983 e no cal se mantivo ata 1996. Con tristura, o autor limíao aceptaba que “Europa segue sendo, desgraciadamente, unha meta lonxana”. Nos dous últimos meses constatará “unha actividade invasora, absolutamente desmesurada, falta de todo sentido e proporción” realizada antes da data das citadas eleccións. Criticou a “engolfada” xestión municipal pois semellaba a dun “país de miserables ós que se lle compra o voto por uns sacos de cemento ou uns litros de asfalto” en lugar de seren “cidadáns conscientes, que non consentirían nunca ser humillados de xeito semellante”. Confiaba en que, irritados por ese proceder municipal, o demostrasen en forma de “xustos votos de castigo”. Así se desprendía das conversas que escoitara días atrás, as cales reflectían un “disgusto colectivo bastante xeneralizado”. Casares lamentaba que os rexidores aínda non o percibiran, por estaren “endogamicamente pechados no seu propio círculo de ideas e intereses”. Casares estendeu a súa crítica á ausencia de “organizacións cidadáns independentes”. Tal carencia podería ocasionar que “se fixera unha política abertamente criticada pola maioría social” sen que a poboación puidese “impedir que se gobernase en contra dos seus intereses” ata as seguintes eleccións. Tamén provocaría que as eleccións foran un “cheque en branco” debido a que “unha democracia, para ser algo máis que pura forma xurídica, ten que contar con organismos intermedios, non só con partidos políticos”. Animaba a reunirse, pois “ademais de animal político, o home é tamén traballador, profesional, consumidor, deportista...”. A reunión posibilitaba así mesmo que os partidos políticos non foran “organismos débiles e enfermos” e tamén que “os partidos políticos podan levar a cabo, con esta axuda, unha mellor xestión dos asuntos municipais”.

As vacacións estivais en Suecia —terra natal da súa dona Kristina Berg— propiciaron a escrita da colaboración “O Líbano como modelo

para os suecos”, do 3 de agosto de 1987. Casares escribíraa tras a lectura dunha nova na prensa. O autor limiao advertiu ante as verbas da fisioterapeuta sueca que empregaba o termo “vanlinhet” — amabilidade— para definir “as relacións dos libaneses cos seus hóspedes e veciños”. Casares defendeu que constituía “unha das características do carácter sueco que máis sorprende ós extranxeiros” e que a libanesa “debe excluír, probablemente, polo mesmo ós secuestrados”. Casares non percibía “demasiado intelixente” a fisioterapeuta sueca pois as súas verbas carecían de “sentido crítico” e pecaban de “entusiasmo infantil e emotivo casi candoroso”. O autor ourensán lamentaba que a fisioterapeutaalara “con lixeireza sobre problemas complexos”, sobrevalorara “supostas virtudes humanas de outros países, cun nivel de vida e cultural infinitamente máis baixo” e criticara “o sistema de vida da que debe ser a sociedade mellor organizada da mundo”, Suecia, en palabras de Casares, fascinado polo país da súa dona ao comparalo coa sociedade pecha que era Galicia naquela altura. Casares constatará que os suecos eran “moi comprensivos e xenerosos cara o exterior e menos cara si mesmos”, polo cal lles entusiasmaba “a xenerosidade aparente, pero aparatosa e extrovertida, dos países latinos” xa que descoñecían “os estratos de miseria moral que tan atractivo comportamento oculta moitas veces”.

Outra nova lida nun xornal sueco explica a escritura da colaboración “Poetas e lectores”, do 15 de agosto de 1987. O autor limiao escribiuna ao fío dun club de lectura organizado anos atrás por un grupo de poetas rusos que lograran publicar os seus versos co diñeiro recadado coas entradas aos recitais poéticos mais sen seren os propios editores. O caso contrario expúxoo o autor limiao no primeiro dos tres epígrafes, “Limitacións económicas”, onde criticou que en Galicia si se podía autoeditar mais sorprendería cobrar entrada pola lectura de poemas e aínda máis ser “fonte de ganancias” cando os poetas tiñan “a fama, sen dúbida pouco xusta, de estar sempre dispostos a recitar gratuitamente a súa obra nos lugares menos propicios e nos momentos máis insospeitados”. O desequilibrio na consideración dos poetas entre uns lugares e outros centrou o segundo epígrafe, “Inxusto reparto”, no que Casares apostou “no lado de alá” por darlle oportunidade e facilitarlle aos poetas a edición, e “na beira

de acá” porque un recital poético tivera unha consideración “polo menos comparable a unha velada de boxeo ou un partido de baloncesto”. O Casares lector confesou que, “aínda que cada ano me prometo a min mesmo descansar das lecturas, a afición ou o costume acaban levándome sempre a dar unha volta polas librerías”. Neses paseos descubrira unha que era “un niño” de poemarios dos grandes poetas suecos do século XX. Recoñeceu que, cando o prezo era excesivo, agardaba a que “a inflación teña erosionado para ben o seu valor en coroas”. Confesou que, ata aquel momento, sempre os conseguira pois os poemarios “fíeis, ó meu desvelo, agardan por min o tempo que sexa necesario”. O último epígrafe, “A lectura en Suecia”, serviulle a Casares para explicar a causa do maior ou menor número de lectores segundo a cultura existente no país. Esta afirmación xustificaba que en Suecia, “un dos países cun dos niveis culturais máis altos do mundo, a xente lea moito”. O remate da colaboración sorprende polo inesperado xiro irónico de que os suecos o que máis lían era a literatura impresa nos “paquetes tetrabrik en que ven embalado o leite” pois falaba de “vellos costumes, de fútbol, de historias, de calquera cousa curiosa...”. Casares ironizou que “tampouco está tan mal” o de entreter “o desaúno coa súa prosa”.

Antón Tovar, quen espertara a afección poética de Casares cando este era alumno no Seminario Menor de Ourense, reapareceu⁵⁵⁴ na colaboración “O diario de Antón Tovar”, do 17 de setembro de 1987. Esta columna apareceu inserida na sección “A biblioteca” do suplemento “*cuaderno de CULTURA*” do xornal coruñés⁵⁵⁵, compartindo páxina cunha tamén en galego de Camilo Franco. O novelista e contador de historias Casares lembrou con todo luxo de detalles o momento no que vira por vez primeira a Tovar⁵⁵⁶ no Café Parque de Ourense, despois de ler e saber de memoria versos seus grazas ao seu profesor de literatura parente de Tovar quen lle

⁵⁵⁴ Antón Tovar xa aparecera con anterioridade nas colaboracións Casares, 1975²³; Casares, 1978¹¹; e Casares, 1981¹².

⁵⁵⁵ Reiteramos que optamos por inserir esta colaboración canda outras casarianas sen sección, entre outras razóns sinaladas páxinas atrás, porque non se trata dunha sección propia de Casares.

⁵⁵⁶ O autor limiao recoñeceu que Tovar o sorprendera pola súa “aparencia rara” e porque “movía incesantemente a perna dereita, como se estivese nervoso ou desacougado”.

emprestara o primeiro exemplar dedicado que tivera entre as mans⁵⁵⁷, un de *El tren y las cosas*. Despois desa primeira lectura, Tovar convertérase para Casares nun paradigma do poeta⁵⁵⁸ debido a que “se vaciaba enteiro nos seus versos” e cunha entrega aos seus lectores. Casares percibía a poesía de Tovar como “unha especie de ofrenda eucarística” de tal sinceridade que lle facía dubidar angustiado da súa propia “capacidade para chegar a ser un verdadeiro escritor” ao non poder expresar os seus “sentimentos pudorosos”. A lectura de *Diario sin datas*, trinta anos despois da escena contada, retrotraeu a Casares ás “fermosas horas dos anos de estudante de bacharelato en Ourense, cando ía tódalas tardes á tertulia de don Vicente Risco” pois Tovar contaba nel o “drama da súa xubilación” que padecía daquela e tamén os “problemas da súa fe relixiosa” —tema recorrente así mesmo nas “confidencias cos amigos”. Casares reiterou a “sinceridade” de Tovar fronte á cultura galega, “tan pouco dada a libros de diarios verdadeiros”, nin á castelán, onde “adoitan ser composicións moi meditadas, privadas de toda espontaneidade”, as cales estaban “empeñadas máis en dar unha imaxe positiva do autor que en ofrecer o seu mundo interior tal como é”. Casares loaba este trazo sincero de Tovar e xustificaba que non perseguise co *Diario* calidade literaria pois tratábase de “confesións, non dun libro de estilo”, as cales expresaba “sempre con naturalidade, sen vontade artística aparente”. Advertiu aos estudosos que “esta imaxe en negativo” lles permitiría coñecer o proceso de elaboración da poesía de Tovar, “máis próxima das concepcións románticas que das teorías elaboradas no século XX pola crítica literaria” pois Tovar entendía a poesía como “un exercicio de honestidade e de fidelidade escrupulosa ós ditados da propia conciencia”. Ao ser un integrante da “clase dos poetas filósofos, máis preocupados polos contidos que pola forma poética”, podía asemellar ser “un poeta pasado de moda”. Puntualizou que a Tovar e outros “non lles preocupan as modas”.

⁵⁵⁷ O autor limiao confesou que esta sensación a recordaba cunha “emoción que o paso do tempo non conseguiu enfriar e que me aproximaba dunha maneira humana e case doméstica a algo que ata entón para min non tiña máis que unha existencia mítica e lonxana”.

⁵⁵⁸ Casares puntualizou que “durante anos mantiven a idea de que os escritores, sobre todo os poetas, eran persoas tristes e atormentadas, e que dese sofrimento interior nacía a verdadeira poesía”.

A loanza doutro amigo, Francisco Fernández del Riego, con motivo de ser recoñecido co Premio Otero Pedrayo no ano do centenario do autor de Trasalba, propiciou a escrita da colaboración “Unha alegría para Otero”, do 8 de marzo de 1988. Casares abordou nela a amizade entre ambos os dous. O autor limiao rememorou que Otero Pedrayo admiraba a condición de “gran gozador da vida” de Del Riego respecto á gastronomía, “un bo puro” e “un viño de crianza”, segundo constataba nas visitas a Trasalba. Para Casares, asemellábanse no “gusto arrebatado pola vida”; nunha “devoción semellante polo traballo”, se ben en Otero Pedrayo esta era “desbordada de vitalidade” e pola contra en Del Riego “fanáticamente puritana”⁵⁵⁹; e tamén na “fidelidade inquebrantable a uns ideais que mantiveron con limpa elegancia e con señorío fidalgo en épocas ben difíciles”.

3.3.6 Características das colaboracións en *La Voz de Galicia*

O autor limiao concibía “o periodismo literario” como “literatura, igual que escribir un conto ou unha novela. Dedicoulle o mesmo esforzo” (Casares, *apud* Platas Tasende, 1998: 24) e recoñeceu que era “maniático do estilo, ás veces mesmo obsesivo” (Casares, *apud* Lama, 1999: 27) e que “a mesma cousa se pode contar varias veces de maneiras distintas” (Casares, *apud* Fortes, 2002: 65). Como contrapunto irónico —pois o humorismo acompañou o autor ourensán desde a nenez (Casares, 1991¹⁰⁹; 2003: 273)—, confesou que, ademais de escribir —que só facía se lle apetecía—, gustábanlle “moitas cousas: papa-la mosca, falar cos amigos, xogar cos trens eléctricos, andar en moto, ler” e dedicarlle tempo a viaxar, que tamén lle gustaba ben (Casares, *apud* Platas Tasende, 1998: 25).

Convencido de que “un escritor pode chegar a ser un grande escritor a través do periódico”, optara por non “converte-lo xornalismo nunha cousa insustancial”, xa que lle concedía “a mesma

⁵⁵⁹ Esta constitúe unha das posibles causas, ademais das esgrimidas nunha colaboración en “A ledicia de ler” (Casares, 1979¹⁶), para que Del Riego (*apud* Perfecto Conde, 2008) criticase a Casares.

importancia a un artigo cá páxina dun libro” (Casares, *apud* Rei Núñez, 1990: 170).

Cando o autor limiao decidiu que “quería facer a literatura que falara da realidade” (Casares 2003: 276), a “*comunicabilidade*” converteuse na súa preocupación meta pois “o contacto cos lectores pra min debe ser sempre condición esencial á literatura” e sobre todo abriulle “a posibilidade de facer accesible a cultura a todas as capas sociais, achegando unha cultura con raíces no pobo”, como ansiaba o seu admirado Pavese (Riveiro Coello, 2017: 81).

Carlos Casares foi colaborador *La Voz de Galicia* durante vinte e sete anos, dos cales se describen nesta tese de doutoramento os dezasete primeiros. Nese tempo, publicou achegas en diversas seccións, cuxo formato, estrutura, extensión e contido reflicten unha evolución constante e gradual que responde á súa autopoética de esforzada sinxeleza, nun exercicio de cortesía respetuosa co lector común destinatario das súas colaboracións.

A súa colaboración co xornal coruñés arrincou coa sección “A ledicia de ler” o 5 de xaneiro de 1975. Esta tivo a súa orixe, como lle indicara o irmán Javier Casares a Marcos Valcárcel “cando Carlos viu na primeira páxina de *Le Monde* unha sección que levaba o mesmo título, creo que asinada por Robert Escarpit” (Valcárcel, 2003: 183). Ten credibilidade esta afirmación do irmán de Carlos Casares xa que o autor limiao era coñecedor da súa obra como se constatou na alusión ás investigacións pedagóxicas deste sociólogo respecto ao valor educativo da prensa infantil e xuvenil na recensión “Vagalume” (Casares, 1975⁸). As columnas que Escarpit publicaría case a diario “durante tres décadas (1949-1979) baixo o título “*Au jour le jour*” (Vilavedra, 2017b: 230) deixaron pegada no xornalismo español nas columnas “La tronera” de Antonio Gala en *El Mundo* e “A punta seca” de Manuel Ibáñez Escofet no xornal *Tele/eXpres* (Fernando Valls en Vilavedra, 2017b: 231, nota a rodapé 12) e no diario radiofónico “El telegrama” de Miguel Ángel Aguilar en *Hora 14* na SER (Vilavedra, 2017b: 231).

Casares levou á práctica a súa idea nesta sección “dedicada fundamentalmente á información e á divulgación” (Casares, 1978²⁶),

publicada os domingos⁵⁶⁰ e cuxo contido comeza *in medias res*. Consciente de que “é importante que se exerza sobre os libros unha crítica de calidade, que non xere desconfianza” (Casares, en Loureiro, 2012a), estableceu como finalidade principal da sección “botar unha man para mellorar a aceptación do libro galego entre os lectores deste periódico”, *La Voz de Galicia*. Entendía que “a literatura é algo que en principio só lle interesa a unha minoría” (Casares, en Loureiro, 2012a) e que resultaba un “paradoxo” a incongruencia utópica de “falar de libros nun país onde se le tan pouco” (Casares, 1992³⁸). Na derradeira colaboración “Punto” (Casares, 1992¹⁶) explicou que a sección “A ledicia de ler” presenta dúas etapas, “con distintos propósitos”.

Na primeira etapa movérao a “intención de fomentar a lectura do libro galego e de fundar unha crítica periodística sostida e regular”. Consideramos que esta primeira etapa abrangueu desde 1975 ata 1983 polas razóns que explicamos a seguir.

Entre 1975 e 1979, as colaboracións presentaron unha mesma estrutura. Esta consistía na recensión da obra elixida, valorándoa desde a achega da obra e/ou autor á historia da literatura galega e ao estudo da lingua galega. Ademais o autor ourensán propuxo ideas de mellora en canto a aspectos de verosimilitude e coherencia narrativas e sinalou erros de escrita en galego de cara á reedición e a novas obras futuras dos autores das obras recensionadas. As colaboracións casarianas apareceron intitúladas co título ou unha variante do título da obra recensionada, a cal se complementaba coa ficha bibliográfica da obra recensionada, ata a achega “Dido e Eneas” (Casares, 1983¹³) do 17 de febreiro de 1983. Como apuntou Dolores Vilavedra, existiu “unha coherente continuidade entre os materiais derivados directamente da tese e os xornalísticos” e nos primeiros anos detéctase un protagonismo dos “autores clásicos galegos en xeral (Cabanillas, Blanco Amor, Manuel Antonio, Pondal ou Seoane) e os da época Nós en concreto” (Vilavedra, 2017b: 228). A presenza destas figuras relevantes do devir da cultura galega xustifícase, como apuntou

⁵⁶⁰ A periodicidade semanal era a máis frecuente pero houbo excepcións nas datas —como fomos sinalando ao describir “A ledicia de ler”— polo cal cómpre telas en conta para matizar a afirmación de Dolores Vilavedra de que, “nos seus cinco primeiros anos de vida, Casares se ativera con rigor á periodicidade semanal da súa cita” (Vilavedra, 2017a: 10; 2017b: 227).

Dolores Vilavedra, porque Casares entendía que “o proxecto cultural e político da Xeración Nós tivera continuidade no desenvolto por Galaxia como estratexia de supervivencia fronte á dictadura franquista” (Vilavedra, 2017b: 230).

Entre o 19 de novembro de 1978 e o 29 de xullo de 1979 principiou un proceso de depuración formal e estilística ao presentar a nota ou comentario, durante eses oito meses, unha nova estrutura. Esta consistiu nun parágrafo a modo de introito explicativo da escolla a recensionar, o miolo da recensión —subdividido en varios epígrafes específicos e clarificadores da ollada do autor limiao sobre a temática— e as conclusións ou apuntamentos finais sobre a obra ou autor da mesma. Este interese por depurar a columna xornalística aséntase na importancia do estilo que aprendera Casares na adolescencia grazas ao seu profesor de retórica Agustín Madarnás González, quen “lía en voz alta as miñas redaccións na clase e as comentaba literariamente” (Casares, en Platas Tasende, 1998: 20). Tamén está no cerne desta depuración o feito de que “A ledicia de ler” gravitaba sobre os eixes razón/emoción e política/moral, coidado/desleixo estético (Fernández, 2017: 58)⁵⁶¹ e que o propio autor ourensán recoñecera que “teño desde sempre unha visión puramente narrativa da vida” e que lle resultaba “relativamente fácil escribir un artigo” (Casares, en Platas Tasende, 1998: 20). Mais sobre todo o proceso de depuración debeuse ao convencemento casariano de que a “facilidade, a transparencia e a sinxeleza son sempre resultado do esforzo e a elaboración” e que non se lograban “dun xeito espontáneo, senón que son froito do traballo” (Casares, en Platas Tasende, 1998: 22).

O seguinte chanzo nese proceso depurativo estableceuse a partir de 1979, debido a que aumentara o volume de produción en lingua galega e iso obrigaba a seleccionar as obras obxecto de recensión crítico-divulgativa (Casares, 1979¹⁹). A isto sumouse que a nova estrutura do comentario e nota casarianos –introito e epígrafes

⁵⁶¹ Concordamos con Carlos Fernández en que en “A ledicia de ler” de Casares, “fronte á tendencia a perfumar as propias carencias literarias con esencia de compromiso e uns efluvios de emoción, ‘razón’, ‘moral’ e ‘coidado formal’ representaban calidades positivas, mentres que ‘política’ e ‘emoción’, sen ser negativas en si mesmas, podían chegar a selo por sobredose” (Fernández, 2017: 58).

específicos sobre a temática abordada—, reapareceu nas colaboracións xornalísticas publicadas entre o 30 de decembro de 1979 e o 6 de abril de 1980 (ambas as dúas datas incluídas). Tamén contribuíu á depuración que, a partir do 8 de maio de 1980, as colaboracións semanais deixaron de publicarse os domingos e pasaron aos xoves de forma maioritaria. Reforzou esta mudanza estilística o feito de que o autor limiao interrompeu por vez primeira esta sección entre o 24 de xullo e o 15 de setembro de 1980 para atender a encarga do coordinador do suplemento cultural de escribir outro tipo de artigo, unha especie de crónica con formato serie. Esta compúxose de cinco “artigos sobre a vida cultural sueca” (Casares, 1980³²; 2017: 63-64), intitulados de forma xenérica “Carta desde Suecia”, e escritos e publicados mentres estaba de vacacións na terra natal da súa dona Kristina Berg. Pese a que estes cambios mostran unha evolución en liñas xerais, non se pode falar aínda da segunda etapa da sección “A ledicia de ler”. Coa mera lectura de calquera colaboración concreta, detéctase que o formato, a estrutura e a extensión aínda presentaban vacilacións entre unha colaboración e as seguintes, seguían a recensionarse todas as obras publicadas nos meses anteriores e non había aínda unha aposta firme por dar a coñecer novas voces, obras á marxe da moda imperante nin rompedoras coas liñas temáticas, xéneros ou tendencias xa existentes daquela na historia da literatura galega nin da lexicografía galega.

O proceso de depuración estilística continuou o seu avance gradual a partir do novo chanzo do 17 de febreiro de 1983. Este marcou o inicio da segunda etapa, concibida “co ánimo de poñer a disposición dos lectores as reflexións que a un lle inspiraban determinadas lecturas alonxadas dos círculos trazados pola moda” (Casares, 1992¹⁶). Desde esa data concreta, eliminouse a correspondente ficha bibliográfica da obra recensionada e os títulos deixaron de coincidir total ou parcialmente co da obra recensionada e pasaron a asemellarse aos títulos temáticos ou remáticos de “Á marxe”. Tales cambios provocaron que os datos relativos á ficha bibliográfica —sobre todo o título, autor e mesmo a editorial nalgúns casos— fosen incorporados ao corpo da propia columna. A incorporación destes datos obrigou a Casares a reconsiderar a

extensión da columna, a decidir cales datos desbotaba e a reelaborar o estilo da súa escrita. Tivo que facelo para poñer en valor a ollos do lector común as novidosas achegas de editoriais, coleccións, autores, temáticas, revistas, liñas de investigación, enfoques metodolóxicos entre outros aspectos que achegaban as novas obras obxecto de recensión. Tal mudanza evidencia que, desde a achega “A tertulia” do 16 de xuño de 1983, se poda constatar unha diminución gradual na extensión do corpo da columna. Esta redución percíbese de forma fixa e notoria desde a colaboración “Revistas literarias” do 11 de outubro de 1984 ata a derradeira nota de lectura “Punto” do 4 de xuño de 1992. Neste novo estilo de columna encaixaba o ton “enormemente construtivo” e a benévola crítica de “autores dotados de audacia e talento” (Fernández, 2017: 58) que irromperan no panorama cultural galego, caso de Xosé Luís Méndez Ferrín⁵⁶² e doutros no xénero poético, “botando por terra a malévola insidia dun escaso interese pola lírica” (González Tosar, 2018).

O ano 1987 supón un punto de inflexión na biobliografía de Casares en canto á fixación da periodicidade esporádica das achegas en prensa e á depuración estilística e formal das mesmas. Esa “poética da simplicidade expresiva”, segundo Gonzalo Navaza, “madurou” (2017: 176-177) tras a saída do prelo de *Os mortos daquel verán* (1987). Concordamos con Dolores Vilavedra (2017b: 228, nota a rodapé 5) en que podían existir causas de índole persoal que se descoñecen pois pertencían á esfera privada. Mais se repasamos a súa produción, si atopamos argumentos para que o autor limiao interrompera a sección por segunda vez, desde o 28 de maio de 1987 ata o domingo 17 de xuño de 1990. Entre as posibles causas está o feito de que o autor limiao estaba a preparar outras obras súas, a traducir ao galego o *Misal* romano aprobado polas autoridades eclesiásticas e publicado ese ano 1987, a seguir exercendo a docencia no vigués instituto de San Tomé de Freixeiro, a involucrase no desenvolvemento cultural da Editorial Galaxia desde que asumira a dirección a finais de 1985 tras rematar a lexislatura e rexeitar

⁵⁶² Coincidimos con Luís González Tosar en que “a mellor proba de non ser sectario” Casares é que citou a Xosé Luís Méndez Ferrín “en corenta e tres ocasións” e que ademais lle recoñeceu, literalmente, “gran talento de escritor” (González Tosar, 2018).

proseguir na política, e a que a súa obra literaria pasara a publicala Alfaguara nas linguas do Estado español case ao mesmo tempo que a edición orixinal en galego.

En 1987, Casares iniciou o proceso de autotradución da súa obra ao castelán coa saída do prelo da súa primeira autotradución –a da novela *Los muertos de aquel verano*–, publicou a edición literaria *Francisca Herrera Garrido. Vida e obra. Escolma de textos* e varios artigos sobre Ánxel Fole (Casares, 1987²³), Álvaro Cunqueiro (Casares, 1987²⁴) e Manuel Curros Enríquez (Casares, 1987²⁵), e probou con novos formatos, extensión e contido nas seccións xornalísticas “Día a día”, “A tertulia” e “A biblioteca” –como explicaremos nas páxinas seguintes.

Tamén estaba inmerso en 1987 na preparación de dúas obras que viron a luz ao ano seguinte, a guía turística *Santiago de Compostela* e a edición literaria conmemorativa do Día das Letras Galegas, *Ramón Otero Pedrayo. Vida e obra. Escolma de textos*. Nese ano 1988 aínda seguía a publicar colaboracións na sección “A tertulia” e xa levaba case seis anos conformando a estrutura da sección esporádica “Á marxe”, tras unha primeira tentativa baixo o título “Ao marxe” entre abril e outubro de 1982. Ese mesmo ano 1988 tamén se publicou a terceira edición da súa peza teatral infantil *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas* dentro da colección “Tartaruga”, o que reflectía unha aposta da Editorial Galaxia por reducir os custos da edición a cuatricromía orixinal para editala a dúas tintas nesta colección propia creada en 1986.

En 1989 viu a luz a súa tradución desde o sueco da obra de Maria Gripe *Os escaravellos voan á tardiña* e tamén varios artigos (Casares, 1989¹⁴; Casares, 1989¹⁵; Casares, 1989¹⁶; e Casares, 1989¹⁷) e asumiu a dirección da revista *Grial* cun novo Consello de Redacción. Ademais ese ano mereceu o Premio Xunta de Galicia á Creación Literaria 1989. E en 1990 publicou *Antoloxía da novela curta*, a guía turística *Ourense de auga e pedra* xunto con Manuel Sendón e varios artigos (Casares, 1990⁴⁸; Casares, 1990⁴⁹; e Casares, 1990⁵⁰), ademais de preparar *Ramón Piñeiro. Unha vida por Galicia* que se publicou en 1991.

Esta segunda etapa en “A ledicia de ler” remarca que a Casares, “aínda máis que falar de libros, gustáballe falar de escritores, de quen contaba mil e unha anécdotas, sempre con admiración e simpatía” (Fernández, 2017: 59)⁵⁶³. E sobre todo reflicte que os libros de “análise política ou sociolóxica” e sobre a “cuestión da lingua” galega (Vilavedra, 2003: 192) que recensionara nos anos 1975 e 1976 eran no fondo temas que lle interesaban como lectura persoal e non os recensionara polo feito de estaren de actualidade debido aos debates na sociedade galega sobre os encoros e a contaminación nuclear e sobre a necesidade de criterios filolóxicos á hora de “unificar criterios idiomáticos” (Vilavedra, 2003: 195). Por iso na segunda etapa de “A ledicia de ler” incrementou os comentarios literarios sobre estes temas e outros vinculados á súa “concepción universalista da cultura” (Vilavedra, 2003: 191). Cada vez tiñan máis espazo libros que abordaban “temas como a industrialización, o aforro, o desenvolvemento económico, a dialéctica tradición / modernidade nas súas diversas concrecións” (Vilavedra, 2003: 192). A isto sumouse que a depuración formal e estilística se apreciaba cando Casares lía, “con pausado entusiasmo, o que acababa de pór por escrito” (González Tosar, 2018). Os amigos percibían ao escoitalo que Casares era un “lector e crítico nada condescendiente” e que “razoaba o seu criterio respectando os límites” (González Tosar, 2018). Evitaba tanto a “descalificación rotunda, e moito menos infundada” coma o “deixarse atrapar por falsas concepcións da lealdade” (Vilavedra, 2003: 196). E reflectía, das súas virtudes como lector, a “curiosidade, a sensibilidade, a formación e o finísimo talento crítico” (Nogueira Pereira, 2007: 63). Para Dolores Vilavedra, cando Casares retomou a sección en 1990, esta xa “é outra” distinta pois el deixara “a un lado o compromiso militante coa visibilización e a promoción do libro e a cultura galega” (Vilavedra, 2017b: 238). Precisou así mesmo Vilavedra que tiña detectado nas colaboracións dos dous últimos anos que presentaban “unha maior brevidade no formato” ademais dunha “evolución temática que fará que a transición a “Á marxe” se leve a

⁵⁶³ As críticas de Casares só ían dirixidas aos escritores que pertencían “á categoría de pomposos, rimbombantes, trileiros da ‘ética’ e grandilocuentes, dos que se ría, con indulxencia, pero sen compaixón” (Fernández, 2017: 59).

cabo dun “xeito máis fluído” (Vilavedra, 2017b: 238). Discrepamos respecto a estes últimos argumentos esgrimidos por Vilavedra, segundo matizamos polo miúdo cando describimos as achegas de “A ledicia de ler”.

En suma, a sección “A ledicia de ler” está composta por recensións crítico-divulgativas ou comentarios de obras recentes en todos os xéneros literarios canónicos de autores clásicos e novas voces da literatura galega. Casares non se esqueceu tampouco de recensionar ensaios sobre temas lingüísticos, números de revistas e outros aspectos vinculados á cultura galega en sentido laxo, caso da gastronomía e da arquitectura respectuosa co medio e co patrimonio artístico. Escribiu estas columnas —“notas de lectura” ou “comentarios” como tamén as denomina o autor ourensán— desde a consciencia de que “os pobos sen memoria convértense en cotidianidade desnortada” (Casares, 1978²⁸). Descargou a posible responsabilidade do seu contido na premisa de que escribía desde o seu “xuízo persoal” e desde “a experiencia dun lector teimudo e recalcitrante, familiarizado por profesión e vocación coa literatura” (Casares, 1978¹⁰; Denís, Garrido e Valverde, 2017b: 307) pois era un “lector voraz” desde a súa nenez en Xinzo de Limia e Sabucedo (Casares, en Platas Tasende, 1998: 18). Incidiu en que estas colaboracións eran un mero “exercicio de lectura” porque non se sentía crítico e así “de modo bastante espontáneo, falaba do que me agradaba” (Casares, en Viale Moutinho, 2004: 125). Adoptou esta perspectiva porque concebía a literatura como unha forma de “suavizar as asperezas e desgrazas” do mundo e porque rexeitaba que “o escritor fose un espécime moralmente máis excelso ca o resto dos mortais” (Fernández, 2017: 58). Por iso avogou por un “aristocrático antielitismo”, no que o escritor era “un individuo afortunado por exercer un oficio estupendo” (Fernández, 2017: 58). Concordamos con Vilavedra en que “A ledicia de ler” tivo unha gran relevancia na “difusión do libro galego” e como “proposta historiográfico-crítica” (Vilavedra, 2017b: 225-226). Tamén compartimos con ela que esta sección “permite reconstruír a nosa memoria lectora como sociedade” e que contribuíu a entender como se foi configurando “o actual canon literario galego” e cales foron os criterios aplicados (Vilavedra, 2017b: 233).

Como sinalou Carlos Fernández, a maneira casariana de comentar libros só podía facela un lector de “boa literatura”, posuidor dunha “extensa cultura”, alguén que “goza coa lectura e foxe desta xiria críptica, complacente e autorreferencial tan frecuente en certa crítica literaria” (Fernández, 2017: 58). Ademais, como precisou Dolores Vilavedra, este Casares era “dalgún xeito, o froito logrado do investigador” (Vilavedra, 2017a: [9]) que abandonara en 1979 o proxecto de elaboración dunha tese de doutoramento sobre a Xeración Nós. Grazas á súa “formación como analista do(s) fenómeno(s) literario(s)” (Vilavedra, 2017a: [9]-10), volcárase en artigos de feitío académico –como os recompilados en Monteagudo, Salgado e Vilavedra, 2017d– e nos comentarios de “A ledicia de ler”. Por iso, a crítica realizada por Casares unía, “de forma tan fácil, cultura, criterio e ausencia de complacencia” (Fernández, 2017: 58).

O proceso de decrecemento no número de colaboracións de “A ledicia de ler” e o primeiro parón na sección o 28 de maio de 1987 xustifican que ese ano 1987 se iniciaran dúas novas seccións, “Día a día”⁵⁶⁴ e “A tertulia”, variantes en canto a extensión, temáticas literarias e estilo das colaboracións de “A ledicia de ler” que responden á tipoloxía de notas con marcas de reflexión, como detallamos ao describilas.

Catro das cinco columnas de “Día a día” presentaron a mesma estrutura tripartita das colaboracións de “A ledicia de ler” entre o 19 de novembro de 1978 e o 29 de xullo de 1979. Para Dolores Vilavedra, esta división tripartita “converte o artigo na xustaposición de tres bloques de temática independente e extensión reducida” (Vilavedra, 2017b: 226). A novidosa peculiaridade foi que no parágrafo a modo de introito Casares abordou unha temática diferente á tratada nos epígrafes e que o contido xirou arredor da intrahistoria da vida literaria e da autopoética dos escritores. Polo demais mantívose o miolo da recensión subdividido en varios epígrafes específicos e as conclusións ou apuntamentos finais sobre a obra ou autor da mesma. A quinta columna non respondeu a esa estrutura tripartita porque nela primaba o ton reflexivo.

⁵⁶⁴ Para Dolores Vilavedra, no título da sección “Día a día” resoaba “o eco non tan lonxano do ‘Au jour le jour’ de Robert Escarpit (Vilavedra, 2017b: 231-232).

No caso da sección “A tertulia”, tanto as catro achegas publicadas en 1987 coma as seis de 1988 recuperaron a extensión e estrutura das colaboracións iniciais en “A ledicia de ler”. A novidade radicou en que cubriron o baleiro deixado pola non publicación de “A ledicia de ler” os xoves no suplemento “*cuaderno de CULTURA*” e que primou o ton reflexivo sinalado respecto ás colaboracións de “Día a día”. Casares recuperou nelas inquedanzas persoais respecto á cultura, caso do rexeitamento español da cultura inglesa por preferir a cultura francesa tan deostada por Casares, o descoñecemento de literaturas minoritarias e periféricas como a galega, o galeguismo, a súa preferencia de Camus fronte a Sartre, a pegada de Valente na súa concepción poética, o fetichismo cultural por Tolstoi e Dostoievski, e a importancia da palabra e da gastronomía na biobibliografía casariana. A diferenza das colaboracións de “Día a día”, nestas dez achegas o punto de arrinque eran as vivencias experimentadas por Casares como lector, contertulio, conferenciante e viaxeiro. Dolores Vilavedra considerou que estas mudanzas respecto ao detonante para a escrita das colaboracións amosaban “unha viraxe temática cara á anécdota ou sucedido” e así mesmo un exemplo de que Casares procuraba enfocar os asuntos literarios desde unha “clave máis humana e menos libresca”, deixando atrás a produción literaria e colocando en primeiro plano as “singularidades” vitais dos escritores (Vilavedra, 2017b: 228). Discrepamos respecto ás verbas de Dolores Vilavedra debido a que as anécdotas ou sucedidos están presentes nas achegas de Casares desde as colaboracións esporádicas en *La Región* en castelán desde a colaboración “El loco, la gallina y el pluralismo” (Casares, 1970d: 3) e de novo en “Mi amigo burro” (Casares, 1972a), na cal adiantou os trazos de trazos da microficción e da modalidade textual do microrrelato que andando o tempo caracterizaron a sección “Á marxe” e ademais estableceu un xogo intertextual coa súa propia biografía persoal a partir do recordo de anécdotas e sucedidos da súa nenez e adolescencia.

A sección “Ao marxe” publicouse de forma simultánea a “A ledicia de ler” e a “Á marxe” entre o 30 de abril o 4 de outubro de 1982. Constituíu un chanzo de maior calado na depuración estilística e formal que imos matizando nas colaboracións en prensa. Esta proposta

implicou probar cun novo nome e unha nova estrutura. O detonante para escrita da colaboración pasou a partir dun acontecemento próximo á realidade inmediata de Casares. O contido aínda mantiña a liña de loanza ou crítica das achegas da segunda etapa de “A ledicia de ler”. E a parte final da colaboración contiña unha máxima reflexiva das ideas desenvolvidas no miolo central da achega. Cómpre matizar que dúas achegas presentaban claras concomitancias coas de “A ledicia de ler”. A primeira delas foi “A nova cultura”, a cal tivo unha maior extensión e distinto formato —o corpo da colaboración apareceu escrito en letra cursiva e os títulos dos subapartados en negriña— e estrutura —un introito contextual e dous subapartados intitolados. A razón foi que Casares abordou de novo o “experimentalismo narrativo” da Nova Narrativa Galega sobre o que xa reflexionara en “A ledicia de ler” (en Casares, 1975¹⁷). E a achega “Con Josep Pla” aseméllase á estrutura e contido propio dunha recensión da segunda etapa de “A ledicia de ler”.

O avance logrado coa tentativa “Ao marxe” reforzouse desde o comezo da esporádica sección “Á marxe”⁵⁶⁵ na mesma data en que principiara aquela, o 30 de abril de 1982. Baixo este novo marbete bisémico⁵⁶⁶ Casares publicou columnas xornalísticas ambientadas na realidade histórica ou na súa contorna próxima ata o 4 de xuño de 1992, de forma simultánea ás citadas “A ledicia de ler”, “Día a día”, “A tertulia” e “Ao marxe”. Casares dotou estas colaboracións da frescura da inmediatez e da proximidade cos lectores de *La Voz de Galicia*. Como novidade nesta “Á marxe”, o autor limíao engadiu ao relato un peche sorprendente —que concordaba co estilo da súa obra literaria— respecto do desenvolvemento da columna ata ese instante. Así logrou que o contido virase de repente cara a unha reflexión final

⁵⁶⁵ Esta nova nomenclatura semella ter sido elixida *ex profeso* por Casares en base a unha idea expresada literalmente nunha entrevista ao ano seguinte: “como escritor non quero estar **á marxe** das responsabilidades que como home público me corresponden” (La Voz de Galicia, 1983). As negriñas son nosas para remarcar que Casares emprega esta frase preposicional.

⁵⁶⁶ Xavier Carro reparou no valor bisémico da nomenclatura da sección: por unha banda, respecto ao significante, pola ubicación da columna “na periferia, mesmo nos bordes do xornal e da noticia”. Por outra banda, respecto ao significado “noticioso, aparentemente secundario ou irrelevante, onde prevalecía sempre a vida narrada por un Eu irónico, distante e escéptico” (Carro, 2003: 141).

inesperada. Cómpre precisar que sorprende que a chegada “Unha alegría para Otero” (Casares, 1988⁴) se publicase sen adscribirse a unha sección cando presenta a mesma extensión e estrutura en tres parágrafos e semellante contido que as colaboracións de “Á marxe”.

Os dez anos da etapa esporádica de “Á marxe”, os transcorridos entre 1982 e 1992, simbolizan o final do proceso de depuración estilística e formal e consagran a fixación da columna casariana en canto á estrutura⁵⁶⁷, contido, extensión e nomenclatura definitiva para a sección. Para Dolores Vilavedra a sección “Au jour le jour” de Robert Escarpit está detrás das columnas de “Á marxe” a partir dos anos 90, ao converterse esta sección nun “breve relanzo dende que ollar pasar a vida, implacable na súa cotidianidade” (Vilavedra, 2017b: 232). O 9 de xuño de 1992 “Á marxe” estreouse como sección fixa diaria. O inesperado falecemento de Casares truncou este proxecto de columnismo do que estaba tan orgulloso —como manifestara nunha entrevista propiciada polo galardón Premio Fernández Latorre 1983 (Voz de Galicia, 1983). Este reportáralle o cariño de lectores fieis diarios cos que intercambiaba cartas e tamén dialogaba a diario nesa columna, nun xogo metaficcional e de resposta ás suxestións, preguntas e comentarios deses lectores. Como se sentía querido polos lectores, “desexaba corresponder contando historias con música literaria” (López, 2003: 246). A relevancia da sección diaria “Á marxe” explica que merecera en 1995 o Premio Afundación de Periodismo Julio Camba e a título póstumo o IV Premio de Xornalismo de Opinión “Roberto Blanco Torres” 2003. Ademais *La Voz de Galicia* recoñeceu o labor diario de Casares, durante eses dez anos finais da súa vida, publicando en branco o espazo reservado para a columna diaria o día do seu pasamento.

En liñas xerais, “Á marxe” conformou para Luís Pousa un “diario de a bordo” no cal “devolvía o protagonismo aos seres do común, a

⁵⁶⁷ Manuel Riveiro Pérez (2017: 95-97) achegou unas ideas xerais á estrutura das columnas de “Á marxe”. Non podemos entrar a valoralas porque foron ideas soltas sobre 133 columnas, das que non precisou de cales se trataba. Só podemos precisar que os títulos que reproducíu son de colaboracións diarias de 1993, non do período 1982-1992 estudado nesta tese de doutoramento. Corresponden ás seguintes datas: “Rapaces voando”, 16 novembro 1993; “As alas dun santo”, 17 setembro 1993; “Coller cogumelos”, 28 setembro 1993; “Un arrecendo”, 31 decembro 1993; e “Cousa de caramelos”, 17 xuño 1993.

esas xentes que xa enchían as conversas de lareira ou de terraza” (Porto, 2016). Para Víctor F. Freixanes constituíu “unha gran novela aberta, interminable, a través da cal podes dialogar co mundo e co tempo” (Freixanes, en Fraga, 2016b). Para Delfín Caseiro e Antón Riveiro Coello, estas colaboracións semellaban “fotografías verbais, de palabras fermosas, que queren deter o tempo partillado da existencia” (Caseiro e Riveiro Coello, 2017: 11). Estes “relatos de vida”, cheos de “boas doses de marabilloso e de retranca” sempre resultaban “lúcidos e reflexivos” (Caseiro e Riveiro Coello, 2017: 11) pois simbolizaban “unha poética pactada de modo tácito cos lectores” (Casas, 2003: 145). Esta consistía en “falar de non principal, dos episodios menos visíbeis do día a día, daquilo que de seu é e se sabe *marxinal*” (Casas, 2003: 145-146). O espazo secundario destas columnas asentou na premisa casariana de que na súa escrita, literaria ou en prensa, prefería “falar do que coñecía, da vida real” (Casares, 1991¹⁰⁹; 2003: 277). Mil setecentos caracteres permitíanlle “*explicar* esa parte da realidade *simplemente contándoa*” (Casas, 2003: 146). Serviuse “de experiencias e observacións persoais como materia prima das tramas” reaproveitando “espazos, escenarios reais e paisaxes da infancia” (Bermúdez, 2009: 110). Grazas a esta escolla, Casares “levou case á súa máxima expresión o dito de que todo é susceptible de facer literatura” (Laso Fernández, 2017: 100).

O oficio retórico casariano plasmouse na “determinación do límite entre o necesario e o superfluo para a constitución dunha historia” (Casas, 2003: 146) e no peche a modo de “reflexión ou sentenza final sobre o comportamento humano ou sobre os seus gustos e os seus desgustos” (Noia, 2012). Así conseguiu achegar “unha faísca de luz, un fulgor que irradiaba sentido no coñecemento da alma humana” (Bragado, 2012) e unha anécdota súa “convertíase nun motivo para un sorriso literario, nunha nota de cor na rutina xornalística” (López, 2003: 245), por máis que a disciplina fisiognómica da que fixo uso se asemellaba ao propósito de Teofrasto (Casas, 2003: 153)⁵⁶⁸. Esta convicción xustifica que inserira a cita de

⁵⁶⁸ Arturo Casas sinalou un oficio parello entre Casares e Teofrasto respecto ao propósito descritivo nalgúns columnas: “unha ironía lúdica, humanitarista e nunca decididamente censoria que ve os individuos retratados sobre todo coa axuda da psicoloxía e da tradición

Pavese, “calquera que pasa ten un rostro e unha historia”, á fronte do seu debut narrativo *Vento ferido* pois Casares compartiu con Pavese a tendencia “máis a conta-las cousas que a analizalas ou reflexionar sobre elas” (Calvo, 2003: 121). Coa súa prosa “fluída, clara e sobria”, demostrou “as calidades de bo contador coas que consegue establecer unha entusiasta conexión co seu lectorado” (Noia, 2012). Casares era bo exemplo dos “contadores de anécdotas e sucedidos”, pois estes buscan “situar o paradoxo ou a saída enxeñosa na solución das historias” (Ventura, 2017). Pese a escribilas “a correr no despacho ou no aeroporto”, pervivía nelas a “fluidez, a claridade e a retranca dos seus relatos orais de cafetaría” (Bragado, 2012). Logrou crear “pequenos relatos lineais onde primaba a esencia narrativa” grazas a que “non escribía artigos, contaba historias” (Cocho, 2017: 67). Empregou nelas “unha poética da sinxeleza” (Vilavedra, 2017c: 51), continuadora dos seus admirados Camus, Saint-Exupéry e Hemingway e engarzou a continuidade do proceso de depuración estilística nas columnas de “Á marxe” da década dos 90 coa pretensión comunicativa de “chegar en galego a públicos máis amplos” (Vilavedra, 2017c: 51).

En suma, “Á marxe” supuxo para Dolores Vilavedra unha “continuidade” respecto ás colaboracións de “A ledicia de ler”, semellante á dos artigos académicos reproducidos en Monteagudo, Salgado e Vilavedra (2017b) respecto aos “ensaos narrados” recompilados en *Un país de palabras*. Concordamos con Vilavedra en que estes artigos xurdiron da “paixón lectora e a vontade comunicativa que acompañaron a Casares ao longo de toda a súa vida” (Vilavedra, 2017b: 232-233). Queda pendente abordar en profundidade a xenealoxía desta sección respecto aos predecesores admirados por Casares (Vilavedra, 2017b: 232): Josep Pla, o Vicente Risco das “Horas” e “Lerías” e o Torrente Ballester dos *Cuadernos de la Romana* e dos *Nuevos cuadernos de La Romana*. Así mesmo faltaría establecer as semellanzas coas colaboracións publicadas por Manuel Ibáñez Escofet na sección “A punta seca”, polas que fora galardoado co “Premio Ciudad de Barcelona” de Periodismo 1976 e cuxo resoa

literaria novelesca sometida logo á gramática do conto e á predisposición inercial á conversa” (Casas, 2003: 153).

nas crónicas de Joan Barril publicadas entre abril de 1987 e xaneiro de 1988 na última páxina do *Diari de Barcelona*. As únicas dúas columnas de Ibáñez Escofet ás que puidemos acceder⁵⁶⁹ presentan unha menor extensión que as de Casares. A publicada en catalán para conmemorar o primeiro aniversario da morte de Josep Pla está estruturada en tres parágrafos, como a maioría das columnas casarianas de “Á marxe”; o introito tamén serve de presentación da temática a abordar; no parágrafo central resáltanse as cualidades de Pla; e o último parágrafo sorprende polo xiro reflexivo a modo de sentenza final. Pola contra, a escrita en castelán está dedicada á chegada do outono e constitúe unha metáfora do recordo para salvar o paso do tempo, e das sensacións experimentadas nesta estación do ano.

En conxunto, as colaboracións de Carlos Casares na prensa diaria galega constitúen a súa autobiografía autorizada⁵⁷⁰ ou memorias⁵⁷¹ autorizadas. Escribiunas ao longo de toda a súa vida en axendas, diarios (escritos desde a nenez, Calvo, 2017: 287)⁵⁷² e en follas gardadas en carpetas, algunhas tan significativas como as “rotuladas de xeito elocuente: ‘Top Secret’ e ‘Para as miñas memorias’” (Martínez, 2012).

Conformaron a parte máis extensa da súa produción en canto a número de páxinas. Superaron a extensión das súas novelas e relatos para adultos, o da súa peza dramática e relatos infantís, das súas edicións literarias e críticas e das semblanzas, guías e itinerarios, biografías, conferencias, prólogos, e outros artigos *varia* en libros e revistas.

⁵⁶⁹ As dúas columnas son “El otoño” (*La Vanguardia*, 22 setembro 1976) e “Josep Pla, periodista” (*La Vanguardia*, 23 abril 1982) en catalán.

⁵⁷⁰ Luís Cochón (2017a: 16; 2017b: 40) sinalou que “a biografía de Casares está por escribir”, se este se deixa pois, ata o de agora, “sabemos do autor o que o propio autor quixo que soubesemos de si, ou algo menos”.

⁵⁷¹ A Casares gustáballes ler memorias de escritores e doutras figuras do seu interese, como reflectiu nas recensións dedicadas en “A ledicia de ler” a distintas formas do subxénero memorialístico (biografías, dietarios, memorias).

⁵⁷² O autor limiaio comentáralle a Tucho Calvo que “desde neno, cando empecei o meu primeiro diario, fun apuntando nel as cousas que me sucedían” (Calvo, 2017: 287). Estes diarios custódianse na Cidade da Cultura e están pendentes de dixitalización e consulta en acceso libre en Galiciana, tras a cesión do legado que realizara a súa viúva Kristina Berg en 2011.

Representan un exercicio continuo de contención e depuración estilística e formal⁵⁷³ durante trinta e catro anos, dos cales describimos nesta tese os vinte e catro primeiros pois foron a xénese da fixación da columna, e matizaron a data de inicio da columna casariana e as variantes e datas das seccións. Este proceso estilístico iniciárao desde o xornal escolar *El Averno* cando emulaba o espazo dunha columna xornalística e respectaba a periodicidade semanal.

A limitada extensión do espazo da columna supuxo para Casares o reto de deixar fluír a vida durante un tempo de lectura duns dez minutos —no caso das máis extensas de “A ledicia de ler”, dalgunhas sen sección en *La Región* e das publicadas en xornais non galegos— que foi reducindo gradualmente ata alcanzar os dous minutos desde “Á marxe” esporádica —último chanzo antes da meta da fixación da columna “Á marxe” diaria. Esta limitación de espazo foi resolta con habelencia por Casares⁵⁷⁴, afeccionado ás miniaturas de trens a escala e de libros minúsculos —como o do formato no que publicou a *Biografía de Juan de la Cova*— que se converteron nalgunhas das coleccións que atesourou⁵⁷⁵ e seguiu a incrementar durante toda a súa vida. Nesas coleccións ocuparon un lugar representativo a da narración clásica *Le Petit Prince* de Antoine de Saint-Exupéry —que Casares verqueu ao galego— en varios idiomas e a de cámaras fotográficas. O gran público puido ver de preto varias destas coleccións grazas a unha exposición itinerante por distintas localidades galegas durante o ano 2017 no que o autor limiao foi homenaxeado no Día das Letras Galegas.

⁵⁷³ Tucho Calvo informou que “Carlos marcou o camiño da sección” coa axuda do seu “gran amigo Juan Ramón Díaz García, director de *La Voz de Galicia* desde 1977 e por espazo de dúas décadas” para “acadar un público masivo disposto a gozar da cara amable do escritor” (Calvo, 2017: 293).

⁵⁷⁴ Bieito Rubido afirmou que “a súa columna parecía sinxela e sen embargo estaba chea de profundidade, de sofisticación e refinamento espiritual. Detrás de cada feito cotián que el nos contaba escondíase sempre unha reflexión e unha lección de vida” (Rubido, 2002).

⁵⁷⁵ Xesús Ferro Ruibal considerou que, pese a ter condicións naturais para buscar a elegancia por medio da tendencia “*asianista* (ampulosa e chea de artificios retóricos, coma o orador Hortensio)” xa que era coleccionista e “tiña a letra miúda de tódelos que precisan espazo para gardar moitas cousas”, así mesmo “estaba dotado dunha poderosa mente sintética, que embridaba a súa fantasía e que conseguía ordenar todo” (Ferro Ruibal, 2017: 174). Esta mente sintética caracteriza os que practican a tendencia “*aticista* (amante da pureza da lingua e da sobriedade, coma Xenofonte ou Quintiliano)” (Ferro Ruibal, 2017: 174).

A preponderancia da oralidade nas colaboracións xornalísticas está relacionada coa disciplina da Retórica, que Casares coñecera aos dez anos grazas ao seu mestre Agustín Madarnás, quen lle ensinara a importancia do estilo. Tras adquirir unha formación “humanística” e “filosófica” no Seminario Conciliar de Ourense (Calvo, 2003: 31-33), o autor limiao seguiu a formarse nela de forma autodidacta, como demostra que esta sexa un criterio á hora de valorar as obras recensionadas na sección “A ledicia de ler” —a primeira vez empregouno na recensións do poemario “capital” *Longa noite de pedra* de Celso Emilio Ferreiro. Así mesmo, Casares decidiu, por medio da Retórica (GLIFO, 1998; 2003), desbotar a “bolboreta” e preferir “o morcego por feo que sexa e, sobre todo, contemplalo a través da ventana” (Casares, 1991¹⁰⁹; 2003: 277), como sintetizaremos nas seguintes liñas.

Se atendemos a *inventio* ou *héurese*, Casares fixo uso da súa capacidade para achar argumentos verdadeiros ou verosímiles que resultantes convincentes para os ouvintes e os lectores. Atopou argumentos como as anécdotas exemplificadoras e as sentenzas reflexivas para lograr instruílos e convencelos, servíuse de sucesos marcados pola inocencia e a bondade para mostrar o seu compromiso social cos débiles e en contra da violencia, e mostrouse atraído por “peperatadas” como o chocolate, a *crabarroca* que cociña Arzak en San Sebastián, a escarapota no vigués Garabelos e a *smorgasbord* sueca ademais de sensible, tenro e pesaroso pola perda dos cans familiares Kilen e Sembra e reivindicativo fronte á condena a morte dun can que mordeu un home logrando así compracer os ouvintes e lectores.

Na *dispositio*, ou *collocatio* para Quintiliano, o autor limiao elixiu a tripartita, articulada nun *exordium* ou *proemium*, no cal logrou captar a atención dos ouvintes e lectores cara á anécdota escoitada, suceso vivido en primeira persoa ou historia vivida por familiares ou achegados amigos; unha parte medial onde narrou ou expuxo o seu punto de vista persoal; e unha *peroratio*, *conclusio* ou *epilogus*, na cal ben recapitulou o contido do seu discurso —no caso das colaboracións publicadas en *La Región*, na primeira etapa de “A ledicia de ler” e nas seccións “Día a día”, “A tertulia” e “A biblioteca nas cales emprega

unha orde crecente na *argumentatio*— ben realizou unha viraxe temática que remata cunha sentenza reflexiva ou irónica —nas achegas de “Ao marxe”, “Á marxe” esporádica e nas achegas en xornais non galegos, nas cales usou unha orde decrecente ou ás veces homérica na *argumentatio*. A maioría das colaboracións presentan unha *ordo naturalis* cronolóxica e secuencial do discurso mais Casares tamén empregou con bastante frecuencia o comezo *in medias res* como foramos precisando na descrición das colaboracións.

Na *elocutio*, Casares reflicte unha *electio* de *verba singula* entre as que destacan “cousa” —nun xogo intertextual para homenaxear ao seu admirado Castelao—, “tipo”, “especie” e “fondo” vs “superficie”, cun uso da parábola e da metáfora. Moveuse pola finalidade de primar a *perspicuitas* (claridade do discurso) por diante do *aptum* (harmonización e decoro) e desbotando o *ornatus* (embelecemento verbal do discurso). Concordamos con Xesús Ferro Ruibal, en que Casares posuía “a capacidade de xestionalo concreto” e tamén a de “escribir relatos que teñen claro o obxectivo último de ser escritor en galego, o destinatario, o fio, as dimensións e a sorpresa final” (Ferro Ruibal, 2017: 174). E sobre todo que “tanto no relato oral coma no escrito, gardaba moitas veces para o final unha sorpresa, que nos rouba un sorriso que coroa o relato” (Ferro Ruibal, 2017: 174).

Respecto á *compositio*, seguindo a tradición dominante (Aristóteles, Quintiliano e Demetrio), Casares principiaba as colaboracións xornalísticas cun discurso lineal e, a medida que avanzaba no proceso de depuración estilística e formal, presentou un discurso trabado e circular —trazo característico nas achegas da segunda etapa de “A ledicia de ler”, en “Á marxe” e nas colaboracións publicadas na prensa foránea, ademais de nas súas últimas novelas *Deus sentado nun sillón azul* e *O sol do verán*.

Na parte retórica da *memoria*, o narrador limíao fixo un amplo uso da *memoria naturalis* —aínda que ás veces esta *memoria* tiña como apoio as notas dos seus diarios— e en momentos puntuais botou man dunha *memoria artificialis*, artellada arredor de mnemotécnicas imaxes e esceas que lle permitían retrotraerse a eses momentos do

pasado e recrealos con verosimilitude sensorial para os ouvintes e lectores.

Unha parte salientable da importancia da oralidade —que mesmo nos permitiría denominar unha parte das colaboracións de Casares na prensa “Ao marxe” e “Á marxe” como microrrelatos⁵⁷⁶ ou *falas narradas*— é a quinta e última parte retórica, a *actio* ou *pronuntiatio*. Casares definíase a si mesmo como “contador de historias” (Viale Moutinho, 2004: 125). Consegúírao grazas ao seu costume de delas en voz alta —como sinalou Luís González Tosar (2018) respecto ás colaboracións de “A ledicia de ler”— para corroborar a candencia, ritmo, rima interna e sonoridade propias do poeta que Casares sempre foi, ou ben o volume (*magnitudo*), a firmeza (*firmitudo*) e a flexibilidade (*mollitudo*) sinalados na *Rhetorica ad Herennium*.

Ademais o autor limíao decantouse por un estilo *medio*, para lograr que os seus ouvintes e lectores gozasen coa anécdota, suceso vivencial ou relato narrados, reservando para intres escolleitos —a parte final irónica ou reflexiva— o estilo *sublime* ou *elevado*. Matizou ambos os dous tipos de *estilo* coa variante *accuratus dicendi genus*, consciente da importancia da precisión e a simplicidade, e menos da elegancia, para conseguir a fidelidade dos ouvintes e lectores, como así foi durante anos e segue a ser dezaioito anos despois da súa inesperada perda.

A cortesía de Casares para cos ouvintes e lectores explica a boa aceptación por parte do público destas columnas, que contribuíron a poñer en valor a cultura galega e escrita en galego ademais de converter a Casares nunha persoa popular e (re)coñecida polo gran público, con quen levaba establecendo un diálogo fluído desde 1975 a través das súas notas, comentarios literarios e reflexións en “A ledicia de ler”. A súa popularidade acadou o cumio desde que a súa columna “Á marxe” se fixou con periodicidade diaria o 9 de marzo de 1992.

⁵⁷⁶ Os trazos do microrrelato matizámoslos na Fundamentación teórica. Ángel Basanta asentou a súa proposta gramatical e estilística de denominalos “articontos” no feito de que en “Á marxe” Casares mantivera “aquel ideal artístico cifrado por Cunqueiro en ‘contar craro e seguido’” (Basanta, 2012: 27).

3.4 XORNAIS NON GALEGOS

Carlos Casares publicou a maioría das súas colaboracións xornalísticas na prensa galega. Nun primeiro momento, entre os anos 1968 e 1974, fíxoo no xornal ourensán *La Región*, ocupando a sección “Con esta lupa”, conformada polos textos de Casares e as caricaturas de Siro López. En 1975 encomezou a colaborar no xornal coruñés *La Voz de Galicia*, ao que estivo unido ata o seu pasamento, o 9 de marzo de 2002. Durante eses vinte e sete anos, publicou achegas nas seccións “A ledicia de ler” e as súas variantes “Día a día”, “A tertulia” e “A biblioteca”; e en “Á marxe” e as súas variantes “Ao marxe” e “Á marxe” esporádica, ata a fixación definitiva da sección cando se converteu en sección diaria desde o 9 de xuño de 1992 conservando o título “Á marxe”.

Así mesmo Casares colaborou coa prensa foránea entre os anos 1985 e 2002. Fíxoo nos xornais madrileños *El País* e no suplemento “*El Cultural*” de *El Mundo* con dez achegas⁵⁷⁷. Estas presentaron unha extensión maior ás publicadas na prensa galega e apareceron escritas en castelán —lingua vehicular nestes xornais madrileños.

As nove colaboracións publicadas en *El País* apareceron na sección “Tribuna”, agás unha en “Cartas al director” da sección “Opinión”, por tratarse da resposta a unha columna de Xosé Manuel Beiras. Estas achegas responderon a varias tipoloxías. En cinco delas Casares abordou cuestións relacionadas coa política galega, tres foron homenaxes *in memoriam* de escritores galegos e a outra foi un conto inédito.

A primeira colaboración, “La decisión del emperador”, do 31 de decembro de 1985, apareceu na sección “Lecturas de año nuevo” da páxina “Tribuna” do xornal madrileño. Como se trataba da primeira colaboración do autor limiao en *El País*, engadiuse unha breve sinopse bibliográfica de Casares. Este xornal madrileño presentouno aos seus lectores indicando a súa idade e a súa profesión de “escritor, crítico literario e profesor de Literatura”. Nomeáronse os seus volumes de relatos *Vento ferido* e *Os escuros sonhos de Clío*, e as súas novelas

⁵⁷⁷ Algúns estudosos (Cajaraville, 2017: 67) aludiron a que Casares tamén colaborara no xornal *ABC*. Pesc ás nosas pesquisas, non puidemos localizar esas columnas.

Cambio en tres, Xoguetes pra un tempo prohibido e Ilustrísima. Indicouse que realizara estudos sobre Curros Enríquez, Lamas Carvajal, Risco e Otero Pedrayo. E apuntouse que merecera o Premio Ramón Otero Pedrayo de Literatura 1977 por *Vida e obra de Otero Pedrayo*. Por vez primeira nas colaboracións en prensa de Casares, o contido da columna foi un relato literario. Naquela altura tratábase dun inédito sobre o mundo eclesiástico (Fernández-Vázquez, 2017: 337-346), sobre as profecías respecto á fin do mundo. Foi publicada a versión en galego en 1986 na revista *Dorna* e en libro en 2017 —ano no que Casares foi homenaxeado no Día das Letras Galegas—, no volume *O suicidio de Jonas Björklund e outras historias*. O ton descritivo e sensorial do personaxe do “Emperador de los cristianos” trae á mente a figura do bispo protagonista da novela *Ilustrísima*, debido ao seu talante “cheo de humanidade, comprensión, sensualismo e liberalidade” (Tarrío, 1994: 372), semellante ao que Casares reiterou en columnas de “Á marxe” (Tarrío, 2003a: 24). A alcoba do Emperador tamén recorda as dependencias privadas do bispo en *Ilustrísima*. O ton humorístico e irónico de “27 pecados espantosos” lembran o xogo metaficcional dos relatos apócrifos de *Os escuros somos de Clío* e as ameazas escoitadas polo autor limiao durante os seus anos de estudo no Seminario Menor de Ourense e narradas como anécdotas ou sucesos vividos en “Á marxe”. A imaxe da hostia que vira cara á esquerda e, en lugar de entrar na boca do Emperador, o fai na do santo obispo de Hildesheim rompe a monotonía rexa da vida papal e convérteo en sospeitoso impío aos ollos da avoa Adelaida e o canceller Teodomiro e tamén en obxectivo para os designios de Deus. O Emperador derrama unha bágoa por causa do desengano amoroso da condesa Edith, imperceptible para unha masa “vociferante y ruidosa, eufórica” que lle estaba a gritar longa vida.

A colaboración “Hasta el último rayo de luz”, do 30 de xaneiro de 1986, apareceu na sección “Tribuna” dedicada a “El arte de un político”. O xornal madrileño presentou a Casares como profesor de Literatura e escritor, ademais de destacar que publicara *Conversas con Ánxel Fole*. Esta colaboración constituíu a primeira da homenaxes *in memoriam* de destacados autores galegos. Nela o autor limiao valorou

a Castelao, a quen dedicara varias colaboracións en “A ledicia de ler” en 1975 —ano no que se conmemoraba o vinte e cinco aniversario do seu pasamento— e nos anos posteriores a esa efémeride, sobre todo desde o seu retorno do exilio en 1984. O título da colaboración estaba tirado dunha oración da mesma na que Casares destacou a pericia do Castelao ilustrador para tirar proveito a cada reflexo de luz que lograra chegar ata os seus minúsculos ollos. Salientou que a súa obra plástica reflectía a “lucha desigual entre el poder del talento y las drásticas imposiciones de una naturaleza implacable” respecto ás limitacións físicas da súa vista. Valorou que, a diferenza de Scott Fitzgerald, Castelao si coñecía a cualidade do “inmenso diamante” do seu talento como escritor. Agradeceu que o rianxeiro dedicase a súa vida a “perfeccionar esta joya, que pulió con esmero”. Confesou admirado que “difícilmente se podría haber sacado más belleza a aquel hermoso y noble cristal” debido á “intensidad”, á “pulcritud transparente” do brillo e á “extrema habilidad del orfebre”. Recoñeceu que Castelao soubera “administrar escrupulosamente su talento”, a diferenza de Otero Pedrayo. Informou que a obra de Castelao se compuña dunhas catrocentas páxinas literarias, de colaboracións xornalísticas, de “prosa doctrinal”, debuxos e pinturas e dunha “intensa actividad política” desenvolvida durante cincuenta anos. Aclarou que a “economía de recursos” empregados por Castelao explicaba o “proceso interno de creación” dunha obra literaria tan breve en números cuantitativos. Así mesmo xustificou que, en realidade, Castelao “se limitó” a escribir “un solo libro a lo largo de su vida”⁵⁷⁸ mais fixérao “con rigor y con sabiduría ejemplares”. Interpretou a narrativa de Castelao como unha mestura de “lirismo, humor y sentimentalismo contenido”. Aclarou que o rianxeiro reflectiu a realidade da vida dos campesiños e mariñeiros galegos cunha exactitude “compleja y delicada” en cuanto a la “finura de sus matices”. Matizou que os “cadros” de Castelao variaban en canto á extensión: foron “extremadamente breves” en *Cousas*, de maior amplitude en *Retrincos* e chegaron a ser unha novela “mediante los oportunos engarces, como ha visto muy bien el profesor Carballo

⁵⁷⁸ Esta idea de Casares matizou a proposta de Ricardo Carballo Calero que resumira na colaboración “Lembranza de Castelao” en “A ledicia de ler”.

Calero”. Valorou que a menor extensión cuantitativa lle permitira a Castelao lograr unha maior intensidade. Salientou que conseguira así que a súa obra posuía “la gracia, la pureza y la limpieza de las miniaturas o de esas hermosas filigranas portuguesas”. Casares explicou que o pobo galego, “tan poco dado a los dispensios expresivos”, se identificara con Castelao porque este creara xoias, mais non “grandes joyas, caras y costosas”. Remarcou que Castelao só foi superado por Rosalía de Castro á hora de tocar “con tanto arte la cuerda del alma gallega”.

A colaboración “La comedia humana”⁵⁷⁹, do 27 de setembro de 1987, apareceu na sección “Tribuna” dedicada á “Moción de censura Fernández Albor”. O xornal madrileño presentou a Casares como narrador e destacou o libro de relatos *Los oscuros sueños de Clío*⁵⁸⁰ e as novelas *Ilustrísima*⁵⁸¹ e *Los muertos de aquel verano*⁵⁸². O autor limíao principiou o seu relato *in medias res* coa expresión “Lo recuerdo muy bien”, reiterada nas súas colaboracións en “Á marxe”. Encomenzouno no preciso intre en que un deputado galego de esquerdas mostrara no Parlamento galego un documento notarial asinado meses antes das oposicións a funcionarios da Xunta de Galicia. Nese documento figuraban nomes de persoas que despois aprobaron nesas oposicións celebradas en datas recentes. O autor limíao detívose na cara de sorpresa do presidente da Xunta naquela altura, Xerardo Fernández Albor, e no xesto “contrariado” co que mirara ao vicepresidente Xosé Luis Barreiro. O omnisciente narrador Casares aclarou que Barreiro estaba “tranquilo y sin perder la sonrisa”, pedira serenidade ao Presidente e subira á tribuna “y, como otras veces, resolvió la papeleta”. Casares cualificou o vicepresidente como

⁵⁷⁹ Casares intitulouna así nun xogo intertextual co amplo proxecto narrativo que desenvolvera Honoré de Balzac.

⁵⁸⁰ Este volume narrativo de 1979 publicouno Alfaguara, cinco anos despois, na versión castelá alógrafa de Xesús Rábade Paredes.

⁵⁸¹ Esta novela de 1980 publicouna, catro anos despois, en castelán Luis de Caralt Editor, con tradución alógrafa de Basilio Losada e prólogo de Gonzalo Torrente Ballester.

⁵⁸² Esta primeira autotradución ao castelán do propio Casares publicouna Alfaguara o mesmo ano 1987 da edición orixinal en galego por parte da Editorial Galaxia. Desde 1987, Casares encargouse de autotraducir todas as súas obras, debido a varias causas das cales compete a esta novela en concreto “una motivación de orden general, que estribaba en el deseo de dotar de una proyección superior a sus libros” (Dasilva, 2019: 202).

“el felón de la historia” en base á lenda de Maquiavelo que o perseguía, mesmo no ámbito doméstico. Resaltou que as súas pálpebras caídas explicaban que ía ser condenado “de por vida al papel de villano”. Lamentou a súa insistencia para conseguir ser Presidente xa que “para merecer tal honor hay que ser bueno” como Fernández Albor. Casares considerábalo “tan bueno que durante años convivió con el lobo sin darse cuenta de que en cada abrazo que le daba se jugaba la yugular”. Explicou que estaba na súa casa, coa sensación de que todos o traizoaran. Precisou que en Galicia os milagres eran posibles mesmo “en el orden político” mentres o vicepresidente “anda ofrecendo el oro y el moro a los compañeros del felón” sen éxito ata o momento. Criticou que o vicepresidente uns anos atrás admirara “la honradez de la izquierda”, pese á incomodade moral de nacer de dereitas e advertir que o verdadeiro traidor era “un home de izquierdas”. No epígrafe “Los otros” o autor limíao detívose nos políticos da escalas inferiores, ás que pertencían “aqueellos que tuvieron debilidad de pedir y consiguieron un empleo en la televisión o en una consellería para un familiar necesitado o para un amigo”. Lamentou que o seu comportamento achegaba veracidade á opinión pública galega, para a cal os políticos “son todos iguales, unos aprovechados que disfrazan con palabras la defensa de sus particulares intereses”. Fíxose eco de que nas enquisas os galegos só confiaban en que podían arranxar a situación Manuel Fraga ou Camilo Nogueira. Matizou que Fraga tiña máis posibilidades, debido a que “encarna bien las virtudes que debe tener un Mesías”. Estas eran que non se lle coñecía “el comercio ilícito con las cosas de la política” e o aspecto de ser “trabajador”, pois o seu pasado franquista “ya no le importa a nadie”. Sorprendeulle que o pobo galego, “tan pacífico e escéptico, tan poco dado a ninguna clase de rotundidades”, se sentise atraído por Iribarne. Advertiu que podería acontecer que Fraga, pese ao apoio dos galegos pobres, perdese nas eleccións. Ironizou que nese caso só quedaría recorrer ao Apóstolo Santiago, de quen reiterou (Casares, 1982⁴²) que “un día doblegó una torre hasta el ras del suelo para que un devoto suyo no tuviera que saltar desde tanta altura”.

A colaboración “Una bomba en el fin del mundo”, do 31 de decembro de 1987, apareceu na sección “Tribuna”. Casares abordou a

catástrofe do petróleo verquido na costa atlántica a causa do barco cargueiro *Casón* desde a irresponsabilidade das autoridades competentes encargadas de resolvela. Cando Casares escribiu a súa columna, o conselleiro de Pesca naquela altura aínda non se pronunciara nin sobre a nube tóxica “detectada a ojo y analizada al olfato por un funcionario” da mesma Consellería nin sobre a negación desa nube tóxica por parte dun experto holandés. O autor ourensán elixiu como motivo ao redor do cal xirou o contido da súa columna a imaxe das “servilletas de cuadros” coas que a xente de Fisterra tapaba a súa boca e nariz para protexerse das consecuencias da nube tóxica. Lamentou que esas “servilletas” os asemellasen a “bandidos” e foran en realidade “el equivalente mísero, raído y textil de las máscaras horribles” que usaba a poboación cando acontecían catástrofes semellantes. Destacou a afouteza, rapidez e actitude previsora da poboación de Fisterra que en gran número optara por marcharse nos seus coches particulares antes de que “las cosas se pusieran un poco más feas de lo que ya se imaginaban”. Lamentou que os pobres tiveran que quedarse confiando en que “vinieran a salvarlos” e que os optimistas pecasen “cuando menos, de imprudencia” cando optaron por “no guardar un rincón en el cerebro para imaginar” o balbordo que se ía crear ao tentar acceder pola estreita estrada a Fisterra “nada menos que 300 autobuses”. Criticou con contundencia que estes habitantes actuaran máis como “gente temeraria” que como “ejemplares ciudadanos seguramente seguros de la eficacia y la responsabilidad” das autoridades. Ironizou coa idoneidade da escolla un mes atrás para o posto de conselleiro de Pesca dun “arquitecto nacido y criado a orillas del Miño, en la ciudad de Orense” e a negación da nube tóxica por parte dun experto holandés. Incidiu en que, pese ao “tono persuasivo de su lenguaje claro y comprensible”, calquera ouvinte percibiu que “este hombre no sabe bien en dónde se ha metido” e que ademais “pierde el tiempo tratando de explicar lo inexplicable”. Arremeteu contra a escasa “eficacia” e contra a presenza da televisión, “versión laica de la oración *ad petendam pluviam*” usada anos atrás para conxurar a seca pois se non chove, só resta que “el cielo se apiade de nosotros”. Insistiu en que a irresponsabilidade fora “tanta, que está amplia y generosamente

repartida”. Os alcaldes aterrorizaran con histerismo a poboación, comportándose como “hechiceros africanos” en vez de como “autoridades investidas de la prudencia y la razón que en Europa se les suponen a los regidores municipales”. Os encargados de protección civil estiveran “perdidos en el maremágnum de la catástrofe”. Os responsables de que “los restos del naufragio se desbordasen tierra adentro” provocaran nerviosismo en toda a poboación galega. Incidiu na cuestionable actitude dalgúns políticos na oposición que acudiran só a pescar e se mostraran “insensibles a la tragedia de los marineros” que levaban sen poder faenar e “están comiendo de fiado”. Fíxose eco das opinións dispares sobre os bidóns por parte dos políticos, as autoridades competentes e os técnicos encargados da catástrofe. Aclarou que o único importante era que “las consecuencias y los daños empiezan a valorarse ahora” caso das “ruinas de la mayor planta de aluminio de España” e doutras consecuencias que se irían vendo segundo avansasen os días. Advertiu que ata ese momento a catástrofe “ha destruido fábricas”, revolvera a vida política e deixara sobre “el maltrecho cuerpo de la población el germen de un cáncer difícil de curar”. Doeulle que a desconfianza da poboación respecto aos políticos tornase “más espesa aún, casi irrespirable”. Pechou de forma cíclica a colaboración retomando as “servilletas” atadas ao pescozo que resultaran inútiles e só provocaran o “escarnio” de cualificalos como “bandidos”. Ironizou que se tentaran protexerse con “espantosas máscaras” semellarían “marcianos”. Agradeceu que usasen “servilletas” porque así “conservan intacta su identidad real, su condición inconfundible de habitantes” de Fisterra, “expuestos a cualquier peligro contaminante que venga del cielo”. Como en anteriores notas reflexivas de “A ledicia de ler” e nas colaboracións de “Á marxe”, a viraxe final no punto de vista narrativo rematou cunha sentenza final: “la servilleta ha de servirles cuando menos para limpiarse los labios”.

A colaboración “¿Colonia o champú?”, do 30 de maio de 1988, foi unha encarga de Juan Cruz sobre a autonomía galega e el mesmo decidiu o título⁵⁸³. O autor limiao encozou *in medias res*

⁵⁸³ Juan Cruz explicou que Casares llo enviara sen intitular e que “me dejó que yo lo titulara”. Informou que el elixira o título en base á “inagotable ironía” de Casares, quen ironizaba no

retrotráendose aos anos en que o profesor Xosé Manuel Beiras explicaba o colonialismo interior ao seu alumnado. As súas teses foran usadas polo nacionalismo galego radical conducido polo partido Unión do Pobo Galego (UPG ou U). Casares reelaborou a lembranza dunha manifestación durante os anos iniciais da democracia en Santiago de Compostela e da proclama “¡Que se defina la U! Galicia, ¿es colonia o champú?” coreada polos manifestantes. Explicou que o nome de Beiras aparecera pintado no antigo edificio compostelán da Inquisición “con enormes letras de trazo grueso en la lista infamante de los traidores”. Aclarou que os radicais de 1988 rexeitaran “su presencia en los escaños del Parlamento autonómico”. Consideraran que iso era champú e eles querían regresar á colonia das teses que lles ensinara Beiras anos atrás. Casares criticou que explotaran unha bomba na casa de Manuel Fraga en Perbes. Temía que os radicais se decatasen do mero “adorno” que simbolizaban “las bombas sin víctimas”. Recoñeceu que as actuacións do Exército Guerrilleiro Galego comezaran hai pouco e aínda non se actuara contra elas. Insistiu —como reiterou en varias columnas de “Á marxe”— que o pobo galego era “pacífico” e que acostumaba a observar “con indiferencia y a veces con hostilidad” —como fixera un veciño dándolle co bastón a un asaltante da Caixa Provincial de A Derrasa (Ourense) que pretendía “llevarse el dinero de los sufridos y honrados emigrantes” e só logrou 200.000 pesetas e ser obxecto de burla— as medidas emprendidas por colectivos que buscaban o seu apoio. A segunda parte da colaboración apareceu baixo o epígrafe intitulado “El galleguismo de Fraga”. Aclarou a aparente contradición de explotar unha bomba contra Manuel Fraga. Dubidaba se temían que Fraga se presentase ás eleccións autonómicas ou se en realidade temían que vencese nelas. Engadiu a posibilidade de que o nacionalismo galego radical mudara “de la chapucería a la eficacia técnica” e que en breve tempo pasase de “la indigencia teórica a la sabiduría estratégica” como se estaba a intuír na comarca de Ferrol. Cualificou como “acto

corpo da colaboración que Galicia debía elixir entre ser “colonia o champú”. Aclarou que Casares nunca lle pedira explicacións cando se creara unha polémica respecto ao título. Explicou que cando lle reprocharan desde Galicia a escolla dese título, Casares “le quitó la importancia a la anécdota con un chasquido de dedos” (Cruz, 2012).

de chulería” derrubar a casa de Fraga. Explicou que as “arremetidas verbales” de Beiras no Parlamento galego quedaran reducidas a meras “palabras”. Consideraba que os radicais, aos que dez anos atrás se lles solicitara que se definisen, o fixeran naquel momento aprendendo a “poner bombas”. Interpretaba que cando botaban as bombas non pensaban nos campesiños senón nunha “Galicia nueva, difícil y dura”. Rematou advertindo que “de un zapato parecido salió la piedra del GRAPO”. Xosé Manuel Beiras, en calidade de “catedrático de Ciencias Económicas en Compostela e deputado do BNG no Parlamento de Galicia”, segundo o presentou o xornal madrileño, respostou a esta colaboración de Casares coa columna “Ni colonia ni champú: desodorante. Carta-réplica a Carlos Casares”⁵⁸⁴.

A seguinte colaboración de Casares, “Cuestión de nombre”, do 9 de xuño de 1988, constituíu a súa resposta á amentada columna de Xosé Manuel Beiras de dous días atrás. Apareceu publicada na sección “Opinión”, no epígrafe “Cartas al director”. Casares escribiuna só para confirmar que falara del na súa anterior colaboración “¿Colonia o champú?” e para precisar que o chamara “José Manuel, con el nombre escrito en español y no en gallego” pois a familia e amigos chamábanlle “José Manuel, o simplemente Jose (con acento en la o)”. Sorprendeulle que nunca lle molestara que o chamase así durante máis de vinte anos. Decidiu non responder ás acusacións que lle dedicou Beiras na súa columna. Limitouse a formular a pregunta retórica: “¿A quién debo convencer a estas alturas de que no soy nazi, que no soy un delator y que no desprendo mal olor moral?” pois entendía que discutir “ese tipo de miserias sería unha degradación intelectual”. Recoñeceu que non o faría, “por simple decoro”. Informou que nunha conferencia pronunciada por Xosé Manuel Beiras en Xenebra, lle escoitara dicir que “no leía EL PAÍS por cuestión de principios”. Ironizou que non lle ía provocar que nin sequera “momentáneamente” Beiras se vira obrigado a “abdicar de tan severas posiciones morales”.

Xosé Manuel Beiras e Manuel Fraga regresaron na colaboración “Una historia de amor” do 15 de outubro de 1997, publicada na

⁵⁸⁴ Esta columna de Xosé Manuel Beiras apareceu publicada en *El País* (“España”, “Tribuna”, 7 xuño 1988).

sección “Tribuna”. Unha frase anecdótica pronunciada por unha muller admirando o aeroporto de Vigo —“Desde luego, mucho tenemos que agradecerle a Fraga”— serviu de punto de vista narrativo para abordar que a poboación galega consideraba mellor a Manuel Fraga que aos socialistas e nacionalistas. Informou que o erro da muller reflectía que en Galicia era tan “querido” Fraga que “no sólo le reconocen lo que ha hecho, sino que están dispuestos a atribuirle las obras de sus adversarios” —neste caso, Felipe González. Consideraba que Abel Caballero podía equipararse a Manuel Fraga en canto a “formación académica y honestidad personal” —pois os asesores da campaña electoral de Caballero non referiran que era doutor pola Universidade de Oxford, “un título que pocos españoles ostentan”, e catedrático de Economía. Aclarou que os galegos aínda non tiveran tempo de coñecer a Caballero polo cal corría “un riesgo altísimo” de cara ás eleccións. Comentou que Xosé Manuel Beiras si contaba, como Fraga, co apoio entusiasta dos seus “devotos”. Consideraba que Beiras tiña opcións de quedar segundo, por diante de Caballero, e lograr así “convertirse en la primera dama dentro de unos años, cuando don Manuel no sea ya el gallo indiscutible del corral”. Confesou que resultaba “innecesaria” a fotografía de Fraga “reconvertido en galán por las artes del maquillaje”. Recoñeceu que prefería a Fraga segundo era, “un abuelo venerable y tranquilo” en lugar do “artista de cine sin arrugas que han sacado en los carteles”. Lembrou que Claudia Cardinale respondera catro anos atrás nunha entrevista televisiva que facerse a cirurxía estética sería como “borrar el pasado de mi rostro”. Pensaba que a fotografía do cartel electoral de Fraga mostraba que lle borrarán a Fraga “la historia de su madurez”, como demostraba a anécdota dunha votante que lle confesara á súa irmá na praza de abastos compostelana que non ía votarlle porque “no le gusta la foto”. Casares ironizou que existían algunhas “novias desencantadas” con Fraga. Rematou afirmando que esa fotografía provocaba que todo se reducía a “un par de escaños” aínda que “a Fraga aún le sobran algunos”.

A colaboración “Un amante de lo estrafalario” do 28 de xaneiro de 1999 apareceu publicada na sección “Cultura”, no epígrafe “Tribuna”. Foi unha homenaxe ao seu amigo Gonzalo Torrente

Ballester debido ao seu pasamento. O autor limiao narrou que todos os días do verán emprendía camiño no seu coche ás 12 horas para ir á súa casa na antiga finca La Romana, na localidade viguesa de A Ramallosa. Recollía a Torrente Ballester e marchaban xuntos para unha cafetería de Baiona “a pasar un par de horas de tertulia”. Casares aclarou que Juan Cruz e outros amigos xornalistas e escritores fixeran dese “descanso” unha especie de lenda que se foi nutrindo de “detalles apócrifos de procedencia anónima” ata tal punto que alguén afirmou que Torrente Ballester acudía a Baiona “como paquete de motorista, a bordo dunha Harley-Davidson”⁵⁸⁵. Ironizou que tal viaxe podería ter sido certa pois o autor ferrolán “cultivó la sencillez hasta la mismísima frontera que separa el ridículo de la sabiduría”. Así o demostraba que durante unha entrevista comera unha madalena e aproveitara “una a una, con habilidad de pajarito, las migajas que habían caído sobre la alcachofa del micrófono”. Aclarou que os lectores que se achegaban a el en Baiona “atribuían a la timidez” de Torrente Ballester que este fora “poco expresivo” ao asinarlles o libro. Aclarou que ese comentario se debía á “contención elegante, racional y frío”, trazos característicos tamén da narrativa do escritor ferrolán, “construida siempre con el rigor de una sólida arquitectura”. Matizou que Torrente Ballester consideraba a Ferrol “una ciudad ilustrada, tirada a línea, perfectamente geométrica”. Para Casares esa valoración xustificaba que Torrente Ballester gustase de cultivar o mito de Ferrol como cidade “plagada de buenos matemáticos, y de gentes enfrascadas en la solución de enigmas numéricos y formales”. Informou que a súa orixe galega explicaba o gusto de Torrente Ballester polo estafalario e o invento das cidades de Villa Santa de la Estrella —a partir de Santiago de Compostela— e de Castroforte del Baralla —moi semellante a Pontevedra. Torrente Ballester aclaraba que case non imaxinaba, senón que “copiaba simplemente una realidad en sí misma fantástica”, caso do idioma trampitán —creado por Juan de la Coba y Gómez en Ourense no século XIX, xa que lle

⁵⁸⁵ Casares tamén colleccionaba motos e tiña unha deste modelo, sobre o cal falara na achega “Un accidente de moto”, publicada na sección “Á marxe” o 2 de xullo de 1992.

fascinaba o seu invento do pirandárgallo⁵⁸⁶— no que falaba o personaxe J. B. Casares referiu que o escritor ferrolán gustaba de conversar sobre “ese mundo de locos y alucinados”, entre os cales prefería os “arbitrarios” pese a ser “pulcramente racionalista, contenido y nada desmesurado”. O autor limiao interpretaba que deste “impulso” xurdira a súa admiración por Fidel Castro, con quen tivera a oportunidade de falar durante horas sobre “teología, agujeros negros, viajes espaciales y literatura fantástica”. Entendeu que as “simpatías social-demócratas” de Torrente Ballester partían do ferrolán “culto, hijo de la Ilustración y apasionado de las tácticas navales”. Explicou que gardaba a loucura para o seu corazón e elixía “la seguridad racional de las certidumbres domésticas” para as persoas que estimaba. Torrente Ballester pensaba que as loucuras “suelen acabar en catástrofes” no ámbito da historia.

A última⁵⁸⁷ colaboración no xornal madrileño *El País*, “El gallego que quería ser querido” do 21 de xaneiro de 2002, apareceu publicada na sección “Cultura”, no epígrafe “Tribuna”. Tamén constituíu unha homenaxe a un amigo recentemente falecido, Camilo José Cela Trulock. Casares principiou *in medias res* lembrando o seu último xantar xuntos no seu piso, sito na sede da fundación en Iria Flavia. Cela confesáralle que quería recompilar nun volume os textos galegos que publicara na súa revista *Papeles de Son Armadans*. A idea debiera xurdir dous anos antes durante unha mesa redonda na que Cela respondera que non escribía en galego porque “no había sido nunca su lengua, aunque la hablaba y la leía con mucho gusto”. Pese a confesar ter escrito algúns textos en galego, “más que nada por patriotismo”, unha grabadora dixital recolleu unha frase desafortunada sobre Federico García Lorca, “apenas susurrada para mí en privado”. Casares especificou que Cela se comportaba a maioría das veces como

⁵⁸⁶ Casares reiterou —como comentamos ao describir as súas colaboracións na prensa galega— que este invento era “un artificio parecido a un globo que se sustentaba en el aire y permitía viajar, ir de Orense a la China aprovechando el movimiento de rotación de la Tierra”. Repetiu que José Ángel Valente tamén lle dedicara un poema.

⁵⁸⁷ Aínda que nesta Tese de doutoramento se describen as colaboracións en prensa de Carlos Casares entre 1968 e 1992, optamos por inserir tamén esta colaboración de 2002 porque tamén é de Casares, sobre un autor galego amigo seu e porque responde ás preocupacións temáticas propostas no capítulo 4, “Clasificación temática das columnas”.

un “caballero” pero outras era “un poco legionario”, polo cal seguía a usar durante a democracia unha lingua non “políticamente correcta” como fixera durante os “anos pacatos de la beatería franquista”. Aclarou que Cela non entendía os seus problemas con outros escritores, cando acollera en *Papeles de Son Armadans* a “poetas galleguistas perseguidos” e decidira “situar sus cuadros (*picassos, mirós, zabaletas, tàpies, violas, alexandros*) y su fundación” no pobo natal, “no lejos de la Casa Museo de Rosalía de Castro”. A Cela doíalle que en Galicia “no lo reconociesen como gallego” a pesar de ter logrado “retirar del Diccionario de la Academia una acepción infamante que humillaba” a los gallegos. Incidiu en que Galicia fora “siempre su tierra” xa que nela transcorre gran parte da obra de Cela e mesmo tivera que engadir en varias delas, “a modo de apéndice, pequeños diccionarios” para aclarar que empregaba unha lingua “mitad gallega, mitad castellana”. O verán anterior Cela ironizara con Casares que, se non querían que fose galego, debería ser chino debido aos “desatinos” de ambos. Cela aledárase de que escritores galegos aceptaran o convite para participar na edición anterior do seu curso de verán. Casares indicáralle entón que “no te quieren mal” e Cela contestáralle que ao mellor tiña “razón”.

A única⁵⁸⁸ colaboración no madrileño xornal *El Mundo*, “El escritor y su personaje. Los años noventa”, do 17 de xaneiro de 2002, apareceu publicada no suplemento “*El Cultural*”. Nela tamén homenaxeou a Cela máis esta colaboración publicárase catro días antes, era máis extensa e nela repasou a súa bibliografía desde a ollada dun contador de historias que escribía un relato sobre este amigo seu. Casares retrotraeuse ao día do nacemento de Cela, quen en realidade se chamaba “Camilo José Manuel Juan Ramón Francisco de Jerónimo”. Lembrou unha noite do ano 1970 na que cearan xuntos en Ourense. O “Cela personaje” transformárase de repente nun “galo” pois deixara atrás ao catarro que padecía esa noite de verán e

⁵⁸⁸ Decidimos describila nesta Tese de doutoramento pese a publicarse fóra do período estudado, 1968-1992, porque tamén é de Casares, sobre un autor galego amigo seu e porque responde ás preocupacións temáticas propostas no capítulo 4, “Clasificación temática das columnas”. Ademais Casares dirixía os Cursos de verán da Fundación Camilo José Cela en Iria Flavia desde anos atrás e estaba a preparar a edición de 2002 cando se produciu o seu inesperado pasamento o 9 de marzo.

propuxéralle ir “romper los muebles de una discoteca”. Casares aclarou que o Cela personaxe era o das “frases brancas” e o dos “desplantes” xa que o construíra con “una dedicación y un talento no menor del que empleó para dar vida a Pascual Duarte”. Recoñeceu que o Cela personaxe “llegó a parecer tan verdadero que eclipsó totalmente a la persona humana en la cual se basaba”. Explicou que a maioría da xente só coñecera o “hombre duro, grosero a veces, soberbio y distante, políticamente incorrecto, muy seguro de sí mismo, incluso soberbio”. Confesou que o Cela que el coñecera era, pola contra, “un hombre educado, correctísimo, incapaz de decir un taco, buen amigo, generoso y bastante inseguro”. Incidiu en que lle doía o “desamor de sus colegas gallegos” cando publicara a autores galegos na súa revista *Papeles de Son Armandans*, situara a súa Fundación na súa terra natal e procurara “retratar el alma de su tierra en varias de sus novelas” polo cal tivera que dotalas dun dicionario para “poder ser leídas por no gallegos”. Informou que Cela descansa nunha “tumba situada en tierra”, moi preto de súa nai Camila. Explicou que dedicara os últimos anos da súa vida a “recuperar la condición de antigua sede episcopal para la colegiata de Iria Flavia”. Defendeu que planificara de forma milimétrica a súa carreira e a súa Fundación, de aí que gardase “a lo largo de su vida todos sus escritos, papeles, hasta recibos y objetos inusitados”. Nomeou a súa colección de botellas asinada por amigos como Hemingway e Menéndez Pidal, a de “orinales” de cerámica de Sargadelos, a de revistas históricas e culturais “importantes” e a súa correspondencia con Picasso e Alberti entre outros. Aclarou que Cela non puidera asistir á última edición do seu propio Curso de verano por mor da súa debilidade física. Comentou que el lle suxerira a Cela convidar a políticos que non fosen do Partido Popular e que el lle respondera que convidase entón a “José Federico de Carvajal” xa que estaba irritado con Jorge Semprún e con Solana por causa do premio Cervantes. Recoñeceu que, debido á “intensa vida social y cultural” tras recibir o premio Nobel, estivera afastado “de lo que más le gustaba, escribir”. Reivindicou que nos anos noventa Cela lograra poñer en marcha a súa Fundación e escribir a novela pendente sobre o mar, *Madera de boj*, “a pesar de las dificultades y de su menor fuerza física”.

4 CLASIFICACIÓN TEMÁTICA DAS COLUMNAS

As colaboracións xornalísticas publicadas por Carlos Casares entre o 8 de marzo de 1968 e o 4 de xuño de 1992 —período abordado nesta tese de doutoramento⁵⁸⁹— responden ao “*continuum* macrotexto temático” (Roig Rechou e Fernández Vázquez, 2017: 391) característico de todas as facetas que o poliédrico Casares desenvolveu ao mesmo tempo durante unha vida a prol da cultura galega.

Este *continuum* macrotexto bebe do convencemento do propio escritor de que “hai unha continuidade na miña obra” (Casares, *apud* Bermúdez, 2017: 221). O autor limíao argumentouno diferenciando entre “superficie” e “fondo”⁵⁹⁰ pois apreciaba que na súa obra “no fondo non hai unha gran variación” por máis que na superficie o parecece, grazas a que “máis ou menos seguen sendo as mesmas cousas do principio” (Casares, *apud* Bermúdez, 2017: 221).

Esta concepción autopoética permite entender a aseveración casariana de que “as miñas preocupacións temáticas no fondo seguen a ser as mesmas, en certa maneira, aínda que as historias son distintas” (Bermúdez, 2017: 220) xa que *Vento ferido* “en boa medida foi xermolo de moita da escritura” do autor limíao (Tarrío, 2017: 418). Sirva como exemplo a semellanza entre o protagonista do relato

⁵⁸⁹ Inserimos ademais outras catro colaboracións publicadas en xornais non galegos con posterioridade a esa data para completar as colaboracións casarianas na prensa non galega e porque nelas abordou ámbitos de cultura galega que coinciden coas preocupacións temáticas de Casares propostas neste capítulo 4.

⁵⁹⁰ O autor empregou de forma recorrente os conceptos “superficie” e “fondo” no corpo das súas colaboracións en prensa e nas entrevistas concedidas ao longo da súa vida. Apareceu expresada dun xeito nido na colaboración “Unha silla que obedece”. Esta diferenciación vincúlase á depuración estilística e formal aplicada polo autor limíao ata lograr a fixación definitiva da columna “Á marxe” diaria.

“Agarda longa ao sol” de *Vento ferido* e o da derradeira novela *O sol do verán* (Tarrío, 2017: 418), e que *Os escuros soños de Clío* “é exactamente igual” que *Vento ferido* (Casares, *apud* Bermúdez, 2017: 219).

Coa tentativa de “recupera-lo pracer tanto de contar como de ler”, ideou unha autopoética que respondese a un modo de “ser auténticos” (Casares, *apud* Rei Núñez, 1990: 168) e presentouna baixo o título “O morcego e as bolboretas. Ensaio de autopoética” no Encontro de escritores galegos e portugueses celebrado en 1991 no Consello da Cultura Galega. Para levar á práctica esta autopoética nas colaboracións xornalísticas, elixiu unha forma entre a columna de opinión e o microrrelato —como detallaremos nas conclusións a esta tese— pois este último “esixe unha certa capacidade de concisión, unha visión máis sintética que analítica das cousas” e era consciente de que el tendía “máis ben á síntese” (Casares, *apud* Bermúdez, 2017: 217). Cada colaboración presenta unha temática específica, un detonante para a súa escrita e algunha(s) lembranza(s) que Casares reelaborou en cada columna —segundo precisamos na descrición de todas as colaboracións. Esta *dispositio* debeuse a que “para min, os temas xorden de maneiras moi diversas, case imprevisibles. Ás veces, dunha imaxe. Outras dunha reflexión ou dunha lectura ou dunha conversa” (Casares, *apud* Platas Tasende, 1998: 22).

Nas seguintes páxinas imos amosar a pervivencia das mesmas “preocupacións temáticas” nas colaboracións xornalísticas dos vinte e catro anos estudados nesta tese (1968-1992), que curiosamente principiaron coa importancia da palabra (“La crisis de la palabra”), alicerce da biobibliografía casariana desde que, á idade de dez anos, o mestre de retórica Agustín Madarnás González lle solicitara escribir unha redacción previa á súa entrada no Seminario Conciliar de Ourense para cursar Humanidades. Optamos por enumeralas en orde decrecente ao número de colaboracións nas que aparecen pois así establécese unha xerarquía de maior a menor relevancia na escrita xornalística de Casares.

A primeira destas preocupacións temáticas é a **cultura galega**. Esta inquedanza vital naceu a raíz da súa afección pola lectura⁵⁹¹ de obras de diversas temáticas e foise expandido ao ámbito das literarias desde a súa entrada no Seminario ourensán, onde elaborou o xornal escolar manuscrito *El Averno* entre 1952 e 1956, do cal era fundador, editor, director e redactor. Neste proxecto Casares “imitaba o columnado dos xornais coa súa letra miúda” e xa respectaba, como “cousa obrigada”, a periodicidade semanal de publicación (Calvo, 2003: 29). Na adolescencia descubriu o xornalismo literario grazas á lectura de *La rana viajera* de Julio Camba (Casares, *apud* Platas Tasende, 1998: 24) e da man de Vicente Risco e os seus amigos, sobre todo de Antón Tovar, entrou en contacto real con poetas e escritores nos xornais. Esta preocupación foi tomando forma cando coñeceu en Santiago de Compostela a estudantes preocupados pola cultura galega e vinculados a grupos galeguistas, grazas aos cales leu os catros tomos da *Escolma de poesía galega* de Xosé Mª Álvarez Blázquez (Casares, 2001³⁶¹: 83-91). En 1976 descubriu a Manuel Antonio, Amado Carballo e Manuel Luís Acuña na *Antoloxía de poesía galega. Do dezanove aos continuadores* de Francisco Fernández del Riego. Ata daquela só sabía da poesía galega “de tipo popular, fundamentalmente os poemas máis coñecidos de Rosalía ou os poemas de Curros que cantaba miña nai” e a literatura galega “tiña aínda este aire decimonónico, romántico, realista” (Casares, 2001¹: 83-91). Esta porta aberta á literatura galega⁵⁹² posibilitoulle comezar a interesarse por outros ámbitos da cultura galega mentres estudaba na Universidade de Santiago de Compostela. As conversas con amigos, as reivindicacións estudiantís e novas lecturas conducírono a ser galardoado no Certame Nacional de Poesía Universitaria de 1963 e nos Xogos Florais de Vilagarcía de Arousa de 1965 e a darse a coñecer, na literatura

⁵⁹¹ Casares precisou sobre as súas lecturas autodidactas: “Eu lía sen orde e sen devocións e sen fobias. Unhas veces gustábame un tipo de literatura e outras veces outra. Tiña, non obstante, algunhas fidelidades: Albert Camus, Cesare Pavese, algunhas cousas de Faulkner, os contos de Hemingway” (Casares, *apud* Platas Tasende, 1998: 21).

⁵⁹² O autor limíao afirmou respecto da literatura galega: “Gústame os relatos de Dieste e de Cunqueiro. Como autor de contos, gústame Ferrín, sobre todo o Ferrín realista máis que o simbolista” (Casares, *apud* Platas Tasende, 1998: 21) e “Cunqueiro gustoume moito como lector” (Casares, *apud* Bermúdez, 2017: 219).

institucionalizada, como poeta en 1963 e como narrador en 1965, en primeiro termo nas páxinas de *Grial* e despois no volume de relatos *Vento ferido* (1967), antes de iniciar as súas colaboracións en *La Región* o 8 de marzo de 1968 de forma esporádica coa amentada colaboración “La crisis de la palabra”.

A cultura galega apareceu representada como preocupación temática, por unha banda, nas colaboracións⁵⁹³ nas que atendeu o eido da literatura, caso da primeira delas, “La generación de la lata” en *La Región*, na maioría das colaboracións da primeira etapa da sección “A ledicia de ler” e nos artigos das seccións “Día a día” e “A tertulia”. A maior parte das obras recensionadas en “A ledicia de ler” foron de narrativa pero destaca o interese persoal de Casares pola poesía dos poetas novos, pola errada concepción do compromiso ideolóxico dos escritores e por unha lectura crítica moderna de figuras representativas que foron desvalorizadas por causa dunha lectura ideolóxica e sectaria, como precisamos na descrición de todas as colaboracións. O autor limiao estableceu unha diferenza entre o seu interese como lector⁵⁹⁴ que gustaba da literatura de “vitral gótico, que é aquela ventá que nos pide que nos fixemos nela mesma, na súa deslumbrante fermosura, no seu corido” (Casares, 2003b: 276) e o seu estilo propio de escrita, no que procurou ser “ventá transparente, co cristal absolutamente limpo, que é o que nos permite ver o que ocorre no mundo, máis alá da ventá” (Casares, 2003b: 276), segundo o foi pulindo nas súas colaboracións en prensa ata a fixación definitiva da columna cando comezou a publicación diaria de “Á marxe” o 9 de xuño de 1992. Un grupo concreto de colaboracións son as centradas no espazo por antonomasia ideal para a palabra: a *tertulia* ou parladoiro, onde Casares se sentía como “na casa”, segundo

⁵⁹³ Debido ao elevado número de colaboracións non podemos enumeralas todas. Remitimos ás páxinas precedentes onde realizamos a descrición de todas as achegas e indicamos a temática concreta abordada en cada unha.

⁵⁹⁴ Damián Villalaín matizou que “o único criterio forte, sólido, establecido e, aínda así, o suficientemente lábil que utilizaba cando se trataba de vulgar materia literaria era o seu *gusto*”. Explicou Villalaín que ese *gusto* se formaba nunhas “abundantísimas lecturas así como na personalizada apropiación e uso selectivo e preciso de certas ferramentas críticas”. Incidiu en que “era difícil atopar algún autor antigo ou moderno de algunha relevancia ao que Casares non lera” (Villalaín, 2017: 463).

especificou Suso de Toro (2002)⁵⁹⁵ respecto aos encontros de escritores celebrados en Verines. Outro grupo confórmano as homenaxes a escritores falecidos ben por mor do seu recente pasamento —caso de Cela e Torrente Ballester en *El País*— ben porque sufrían o esquecemento da crítica e do público, caso de Camus.

Casares reparou noutros ámbitos da cultura galega, como son a arquitectura respectuosa co medio e o patrimonio en varias colaboracións⁵⁹⁶ de “A ledicia de ler”. Tamén se fixou na gastronomía, desde a sección “Ao marxe”, e retomou este interese ao ano seguinte en “A ledicia de ler” ben como temática —“Un libro de cociña”— ben como alusión —“Coñecer mellor Galicia”. O autor limiao aproveitou para mostrar a súa afección polo cinema —sirva de exemplo “Ingrid Bergman” en “Ao marxe”, e “Henry Fonda” en “Á marxe”. Reivindicou ademais a necesidade de achegarse á tecnoloxía, en colaboracións como “Os ordenadores”, entre outras de “Á marxe”, onde chegou a confesar que escribía os seus artigos xornalísticos coa axuda deses trebellos porque así gañaba tempo para perdelo noutras afeccións súas. Agradeceu os avances logrados pola humanidade grazas á ciencia, en colaboracións como “Unha silla que obedece”. Pero a ciencia apareceu sobre todo como tema de conversa cos amigos, no transcurso da cal xurdían temas para a escrita de colaboracións de “Á marxe”. Casares tamén expresou as súas preferencias respecto á pintura —en “Domínguez Álvarez” en “Día e día”, e “María Blanchard” en “Ao marxe” entre outras— e á escultura —por exemplo, en “Cinco séculos” en “Á marxe”.

⁵⁹⁵ Suso de Toro explicou que “en conjunto Verines era la salida natural de Carlos al mundo: 1) era un espacio literario, 2) la comunicación era a través de la conversación, 3) el ‘tempo’ lento y tranquilo del Encuentro se acomodaba a sus biorritmos, 4) el componente fundamental era el factor humano, el trato y el conocimiento personal, más que el contenido literario, 5) se daba un reconocimiento natural, sin forzamiento alguno, de las ‘otras’ lenguas (lo cual era y es especialmente valioso para nosotros, ya que ‘normaliza’ nuestra situación de escritores). Por estas y otras razones Casares se sentía aquí como en casa, diría que era su verdadera casa, su lugar” (Toro, 2002).

⁵⁹⁶ A primeira achega sobre esta arquitectura foi “Un estudo sobre arquitectura galega”.

A segunda preocupación temática é **o mundo eclesiástico**. A familia de súa nai⁵⁹⁷ influíu en que Casares estudase no Seminario ourensán. Alí entrou en contacto cun mundo que lle fascinaba pola bondade dalgúns curas que incurrían en pecados da carne, e polas lendas de miragres e aparicións que anotaba no seu diario. Andando o tempo usou esas anotacións para reelaboralas nas colaboracións en prensa e para contalas como anécdotas ou sucesos vividos nas conversas con amigos e incluso en coloquios literarios —como indicou na colaboración “Don Braulio” de “Á marxe”. Tamén lle serviron de fonte de inspiración e de temática para varias obras literarias (Tarrío Varela, 1994; Tarrío Varela, 2003; e Tarrío Varela, 2017).

Esta preocupación temática apareceu representada no temor ante o castigo —en “Ler os pensamentos”, entre outras colaboracións de “Á marxe”—, en anécdotas tenras como “O temporal”, nos pecados da carne —sirva de exemplo o protagonista da colaboración “Denuncia” porque reapareceu noutras posteriores—. Un lugar destacado ocúpano as colaboracións onde reflexionou sobre a figura de Deus, debido ás dúbidas que tivo en varias etapas da súa vida tras a ensinanza férrea recibida no Seminario⁵⁹⁸ nos anos de infancia respecto ao pecado, da que conservou un “espírito cristián, espírito que tamén atopamos espallado ao longo das súas columnas periódicas” (Carro, 2017: 38).

A terceira preocupación temática é **a imaxe percibida das culturas foráneas**. Casares tiña unha visión europeísta e por iso buscaba que Galicia tivera un lugar no mundo. O autor consideraba que, para conseguilo, primeiro era necesario que se coñecese a realidade dos diversos ámbitos culturais que ocupaban as noticias de

⁵⁹⁷ Na familia materna foran moitos os que se fixeran cregos e coengos: o sacerdote Faustino e o abade de Beiro, José Mouriño —co que Casares pasaba grandes tempadas no verán na localidade de Beiro, que serviu de escenario á súa derradeira novela, *O sol do verán*—. Ademais, un arcebispo, Enrique Pérez Serantes, mitrado de Santiago de Cuba e titular do bispado de Camagüey, quen salvara a vida de Fidel Castro, inspiroulle para conformar o protagonista da novela *Ilustrísima* (1980) e lembrouno no ensaio *Un país de palabras* (1998).

⁵⁹⁸ O tempo pasado no Seminario posibilitara que “Carlos non só tiña unha sólida formación relixiosa, senón que era un crente inqueda, moi atento aos movementos renovadores que nacían dentro dos cristiáns europeos así como da vangarda do pensamento teolóxico” (Carro, 2017: 38).

actualidade e as figuras responsables da toma de decisións que afectaban a toda Europa. Pensaba que, pouco e pouco, Galicia tiña que ir facéndose un oco neses espazos para que a periferia da súa cultura, escrita nunha lingua minoritaria, fose coñecida en Europa coa calidade que posúe a cultura galega e non cunha visión deturpada por causa de traducións de mala calidade, pola incompleta selección de autores de referencia en antoloxías poéticas e narrativas, polo descoñecemento do teatro en galego e polo inaceptable comportamento dalgúns políticos galegos, entre outros aspectos.

Esta visión europeísta naceu da súa voraz afección lectora, do aperturismo que palpou no eido familiar e da rede de contactos que foi establecendo con escritores de linguas minoritarias e de literaturas que ocupaban o centro do canon e sobre todo dos amigos que foi incrementando ao longo dos anos, de distintas nacionalidades e de ámbitos científicos e tecnolóxicos nos que tanto lle gustaba afondar.

A imaxe das culturas foráneas apareceu representada como preocupación temática entre outras colaboracións nas iniciais esporádicas publicadas entre 1968 e 1973 en *La Región*, nas caricaturas de figuras destacadas en diversos ámbitos da sociedade internacional e da galega —Gonzalo Dopico, Francisco Fernández del Riego e Ramón Piñeiro— realizadas canda Siro López para a sección “Con esta lupa” de *La Región*, e nas recensións e notas reflexivas —como na reivindicativa “O premio” de “A ledicia de ler”, e en “Con Josep Pla” e “A burocracia” en “Á marxe”.

Unha cuarta preocupación temática é a **conciencia social**. Esta inquedanza naceu do apoio que Casares recibira na nenez por parte doutros rapaces máis fortes ca el. Esta preocupación vertebrou gran parte da súa produción infantil, desde o galardoado volume *A galiña azul*. O débil presenta un variado perfil: mulleres perante algúns homes, *tolíños* que eran obxecto de burla porque os demais non comprendían a súa inventiva, algúns escritores condicionados polas súas teimas, e outros con pretensión de aristócratas entre outros perfís. Un grupo destacado son os artigos nos que o autor limiao criticou o dogmatismo, a violencia, e o poder mal exercido entre outros matices. Outro grupo relevante de colaboracións estiveron protagonizadas por

cans que padecían formas de violencia ou estaban doentes, como acontece en “Uns ollos” e “O pobre Bobi”.

Esta temática apareceu representada entre outras colaboracións en “Los votos del orden” en *La Región*; “Os cantonales”, “Un infeliz”, “Ser o Papa”, “Un aristócrata”, “A Tregua de Deus” e “Liberación sexual” en “Á marxe”; e en “Un mito” en “A ledicia de ler”.

A quinta preocupación temática é a **esfera familiar**. Este espazo persoal supón un percorrido vital polos lugares onde viviu Casares e conforma o material para (re)crear o seu universo literario. Ademais existen acenos cara á súa propia familia sueca, galega e os animais da familia. A xeografía vital permite pasear da man de Casares polas localidades limiás —Beiro, Lama, Sabucedo e Xinzo— da súa infancia e do Entroido na etapa adulta, polo Ourense da súa adolescencia e das súas conversas adultas no Liceo, pola zona vella de Compostela e outros espazos da cidade universitaria onde estudou Filoloxía Románica, por Baiona onde conversaba con Torrente Ballester, por Vigo onde paseaba no tempo libre do seu labor na Editorial Galaxia, por Iria Flavia onde acompañaba a Cela durante os seus cursos de verán... sen entrarmos a enumerar os numerosos lugares que coñeceu nas súas frecuentes viaxes polo mundo nin a súa admirada Suecia.

Esta temática apareceu representada entre outras colaboracións en “Suecia en 7 crónicas” en *La Región*, “Congreso en Suecia” en “A ledicia de ler” e en “Cinco cartas desde Suecia” —no espazo non ocupado pola sección “A ledicia de ler” durante as vacacións estivais de 1980. A comarca da Limia (Caseiro e Riveiro Coello, 2017) apareceu máis como recordo do espazo no que acontecera un suceso ou unha anécdota para crear unha reelaboración literaria. Os cans tiveron maior presenza que os gatos da familia, como se observa coa lectura de “Kilen”, “O can” e “Unha toupeira”, entre outras colaboracións.

5 CONCLUSIONES

Finalizada a descrición das colaboracións xornalísticas publicadas por Carlos Casares na prensa diaria entre 1968 e 1992, é o momento de presentar as conclusións respecto ao obxectivo xeral e aos obxectivos específicos indicados no Plan de investigación desta tese de doutoramento como metas concretas de estudo que se pretendían alcanzar.

Respecto ao obxectivo xeral, “Procurar reflectir o labor de Carlos Casares na prensa diaria entre 1968 e 1992, á luz da fundamentación teórica elixida e das fontes bibliográficas consultadas”, conseguíuse grazas a cinco fases sucesivas de traballo.

A primeira delas foi a lectura de toda a produción casariana (agás algunhas conferencias e artigos en revistas ás que non puiden ter acceso), seguida da lectura da recepción da que foi obxecto, e complementada coa lectura de estudos sobre a literatura galega, epistolarios e monografías referidas a intelectuais cos que Casares mantivo relación.

A segunda fase logrouse tras realizar unha consulta hemerográfica de *La Región* entre 1968 e 1974, e de *La Voz de Galicia* entre 1982 e 1992. Así mesmo tamén consultei algúns meses concretos de *La Voz de Galicia* durante os anos 1975 (entre xaneiro e marzo, por seren o inicio da sección “A ledicia de ler”) e 1977 (días soltos de varios meses, para comprobar a pervivencia no nome e na data de publicación do suplemento semanal no que se inseriu “A ledicia de ler”). Respecto á prensa foránea, revisei algúns meses de *El País* (outubro de 1997, xaneiro de 1999 e xaneiro de 2002) e de *El Mundo* (xaneiro de 2002), para completar o cómputo total das colaboracións casarianas na prensa non galega e para enfiar esas colaboracións coas preocupacións temáticas de Casares, aínda que se publicaran fóra do período estudado nesta tese de doutoramento.

A terceira fase conseguiu-se ao comprobar o número total das colaboracións xornalísticas publicadas por Casares, a periodicidade e as datas concretas de publicación, as seccións nas que se inseriron, e as colaboracións esporádicas sen sección fixa (que foron encargas concretas do equipo de dirección dos xornais *La Región* e *La Voz de Galicia*).

A cuarta fase alcanzouse ao revisar as recompilacións publicadas en volumes polo propio Casares e por outros amigos seus e/ou estudosos para conmemorar a súa figura durante o proceso de ordenación da súa obra promovido pola Fundación Carlos Casares co apoio de amigos e/ou estudosos vinculados coa Editorial Galaxia.

Estes volumes saíron do prelo, por unha banda, con motivo de cabodanos da súa perda (caso da lembranza pasados 10 anos) e da homenaxe da que foi obxecto Casares o Día das Letras Galegas 2017 coa celebración de diversas actividades ao longo de todo o ano. Por outra banda, os volumes máis numerosos foron resultado de variadas escollas das colaboracións casarianas, caso da etapa 1968-1974 como colaborador de *La Región*, o período 1975-1992 da sección *A ledicia de ler*, cada ano de publicación de “Á marxe”, as colaboracións de “Á marxe” durante o último ano da súa vida, os meses de agosto que seguía a escribir colaboracións para *La Voz de Galicia* pese a seren as súas vacacións estivais, seleccións temáticas das colaboracións en *La Voz de Galicia* á luz da bibliografía de Casares, as ambientadas e localizadas na súa comarca da Limia e as “Cinco cartas desde Suecia” recuperadas no número 213 da revista *Grial*.

A revisión efectuada das recompilacións en volumes posibilitou confirmar que existían colaboracións en “Á marxe” desde 1982 e que era preciso realizar unha revisión diaria de *La Voz de Galicia* entre 1982 e 1992 para buscar o número total de colaboracións publicadas; para comprobar todas as seccións casarianas existentes, o seu período temporal de publicación e os trazos característicos; para comprobar se esa colaboracións se publicaran de forma simultánea no tempo, na mesma páxina do xornal ou en páxinas distintas, os mesmos días ou en días distintos, ou substuíndo o espazo reservado ás columnas doutra sección; e para estudar a evolución das colaboracións en prensa

e comprender a relevancia da sección “Á marxe”, tan apreciada por crítica e público.

A quinta e última fase logrouse ao constatar que:

- a sección “Con esta lupa” serviu como carta de presentación da visión europeísta que Casares ansiaba para que a cultura galega fora (re)coñecida máis alá das fronteiras xeográficas de Galicia e como mostrario de personalidades de diversos ámbitos culturais que presentaban a duplicidade diferenciadora persoa/personaxe que retomou en colaboracións posteriores de “A ledicia de ler” e de “Á marxe” mesmo sobre si mesmo;

- a sección “A ledicia de ler” presentou dúas etapas sinaladas polo propio Casares na última colaboración, “Punto”, e nesta sección arrincou un proceso de depuración estilística que despois se estendeu ás demais variantes desta sección e de “Á marxe”;

- “A ledicia de ler” estivo interrompida en dúas ocasións (entre o 24 de xullo e o 15 de setembro de 1980, e desde o 28 de maio de 1987 ata o domingo 17 de xuño de 1990) que se explican polo proceso de depuración estilística e estrutural da sección. Nun primeiro momento (entre o 19 de novembro de 1978 e o 29 de xullo de 1979) probouse cunha nova estrutura, consistente nun parágrafo a modo de introito explicativo da escolla a recensionar, o miolo da recensión —subdividido en varios epígrafes específicos e clarificadores da ollada do autor limiao sobre a temática— e as conclusións ou apuntamentos finais sobre a obra ou autor da mesma. Nun segundo, reapareceu esa nova estrutura —introito e epígrafes específicos sobre a temática abordada— nas colaboracións xornalísticas publicadas entre o 30 de decembro de 1979 e o 6 de abril de 1980, e ademais a sección mudou o día de publicación (a partir do 8 de maio de 1980, as colaboracións semanais deixaron de publicarse os domingos e pasaron aos xoves de forma maioritaria). Nun terceiro momento, a partir do 17 de febreiro de 1983, a sección iniciou a súa segunda etapa, caracterizada pola eliminación da ficha bibliográfica da obra

recensionada, a modificación dos títulos das colaboracións (que deixaron de coincidir total ou parcialmente co da obra recensionada e pasaron a asemellarse aos títulos temáticos ou remáticos de “Á marxe”) e os correspondentes axustes estilísticos debido ao acurtamento da extensión do corpo da columna (que se evidencia de xeito gradual desde a colaboración “A tertulia” do 16 de xuño de 1983) ao inserirse nel os datos bibliográficos da obra recensionada. O último chanzo foi o punto de inflexión do ano 1987, que provocou a segunda interrupción de “A ledicia de ler” desde o 28 de maio de 1987 ata o domingo 17 de xuño de 1990, para seguir a publicala ata 1992, de forma simultánea á sección “Á marxe” que ía gañando presenza e consolidando a súa estrutura.

- “Ao marxe” comezou en 1982 e publicouse entre o 30 de abril e o 4 de outubro, de forma simultánea ás colaboracións de “A ledicia de ler” e de “Á marxe” dese ano. Constitúe un chanzo de maior calado na depuración estilística e formal nas colaboracións en prensa xa que Casares probou cun novo nome e unha nova estrutura. O detonante para escrita da colaboración pasou a propicialo un acontecemento próximo á realidade inmediata de Casares. O contido aínda mantiña a liña de loanza ou crítica das achegas da segunda etapa de “A ledicia de ler”. E a parte final da colaboración presentou unha máxima reflexiva das ideas desenvolvidas no miolo central da achega;

- a sección “Á marxe” principiou o 30 de xullo de 1982 e non a finais da década dos oitenta ou nos anos 1987 ou 1988 como apuntaron estudosos citados na Bibliografía secundaria; e desde esa data de 1982 comezou a alternar en días distintos da semana (e incluso ocupou o espazo reservado a “A ledicia de ler” cando esta interrompeu a súa publicación nas dúas ocasións amentadas);

- “Á marxe” iniciouse como unha sección esporádica e de experimentación da estrutura, contido, extensión e estilo das colaboracións inseridas nela, e así mesmo de denominación da

propia sección ata a fixación final o 4 de xuño de 1992, cinco días antes de comezar a publicarse cada día ata o repentino falecemento de Casares o 9 de marzo de 2002;

- en “Á marxe”, Casares publicou columnas xornalísticas ambientadas na realidade histórica ou na súa contorna próxima ata o 4 de xuño de 1992, de forma simultánea ás citadas seccións “A ledicia de ler”, “Día a día”, “A tertulia” e “Ao marxe”. Casares dotou estas colaboracións da frescura da inmediatez e da proximidade cos lectores de *La Voz de Galicia*. Como novidade nesta sección, engadiu ao relato un peche sorprendente —que concorda co estilo da obra literaria de Casares— respecto do desenvolvemento da columna ata ese instante. Así logra que o contido vire de repente cara a unha reflexión final inesperada.

- no proceso de fixación da sección “Á marxe”, Casares experimentou con novas seccións (“Día a día”, “A tertulia” e “A biblioteca”) que se publicaron de forma simultánea ás colaboracións de “A ledicia de ler”, “Ao marxe” e “Á marxe” e ao resto da produción casariana. Catro das cinco columnas de “Día a día” presentaron a mesma estrutura tripartita das colaboracións de “A ledicia de ler” entre o 19 de novembro de 1978 e o 29 de xullo de 1979, coa novidosa peculiaridade de que, no parágrafo a modo de introito, Casares abordou unha temática diferente á tratada nos epígrafes e que o contido xirou arredor da intrahistoria da vida literaria e da autopoética dos escritores. As colaboracións publicadas en “A tertulia” recuperaron a extensión e estrutura das colaboracións iniciais en “A ledicia de ler”, coa novidade engadida de que cubriron o baleiro deixado pola non publicación de “A ledicia de ler” os xoves no suplemento “*cuaderno de CULTURA*” e que primou nelas o ton reflexivo sinalado respecto ás colaboracións de “Día a día”.

Así mesmo conseguiuase reflectir o labor de Casares na prensa diaria diaria entre 1968 e 1992, grazas a unha fundamentación teórica que atendeu a estreita relación entre Literatura e Xornalismo ao explicitar

os trazos definitorios dos termos columna, columna de opinión e microrrelato que afectan á tipoloxía, estrutura, contido e estilo das colaboracións xornalísticas casarianas. Ademais abundouse nese labor desenvolvido por Casares na prensa diaria grazas á lectura e reflexión sobre a bibliografía secundaria existente e sobre a consultada e referenciada nesta tese.

O primeiro dos obxectivos específicos propostos ao inicio do traballo, o de amosar a investigación na hemeroteca de *La Región* e de *La Voz de Galicia* entre 1968 e 1992, deu como resultado un abondoso número de colaboracións xornalísticas de Carlos Casares que só viron a luz a día de hoxe na prensa polo cal resultan de difícil acceso pese a seren imprescindibles para coñecer a evolución das colaboracións xornalísticas de Casares. O cumprimento deste obxectivo pode constatarase na bibliografía primaria (onde só aparece referenciada pola data de publicación no xornal) e na Táboa 1 dos Anexos.

Atopei 385 colaboracións que só se publicaron na prensa e aínda seguen sen recuperarse en volumes: 3 sen adscribirse a ningunha sección en *La Región*, 372 en *La Voz de Galicia*, 9 en *El País* e 1 en *El Mundo*. As de *La Voz de Galicia* publicáronse nas seguintes seccións: 12 en “Ao marxe”, 5 en “Día a día”, 10 en “A tertulia”, 1 en “A biblioteca”, 336 en “Á marxe” e 8 sen adscribirse a ningunha sección. As publicadas en “Á marxe” repártense así cronoloxicamente: 22 en 1982, 63 en 1983, 55 en 1984, 30 en 1985, 23 en 1986, 4 en 1987, 18 en 1988, 13 en 1989, 23 en 1990, 63 en 1991 e 22 en 1992.

O segundo obxectivo específico, “Analizar as colaboracións xornalísticas de Casares entre 1968 e 1992”, tamén se logrou porque se describiron todas as colaboracións seguindo a orde cronolóxica de publicación das mesmas e analizáronse ademais os detonantes ou puntos de arrinque que propiciaron a súa escritura, a(s) temática(s) abordada(s) nelas e a súa vinculación coa biobibliografía de Casares.

O terceiro obxectivo específico, “Tratar de reflectir a evolución das colaboracións de Casares na prensa galega desde os seus inicios en *La Región* ata as distintas variantes de colaboracións que publicou en *La Voz de Galicia*”, tamén se logrou xa que:

- en primeiro lugar, detectáronse todas as seccións casarianas, as datas de publicación e a simultaneidade das colaboracións coas demais facetas desenvolvidas por Casares a prol da cultura galega;
- en segundo lugar, indicáronse os trazos da sección “Con esta lupa” en *La Región*; retomáronse as figuras retratadas en *La Región* que reapareceron nas colaboracións de *La Voz de Galicia*; vinculáronse as preocupacións constantes de Casares desde 1968 a 1992; estableceuse a tipoloxía de cada sección de *La Voz de Galicia* en canto á extensión, estrutura, un xiro inesperado no desenvolvemento do contido que sorprende o lector e o descoloca ante a máxima final a modo de sentenza de peche da colaboración; sinalouse a simultaneidade de seccións en *La Voz de Galicia* durante o mesmo período cronolóxico; marcouse o período cronolóxico en que se publicou cada sección; precisouse a etapa na que se interrompeu a sección “A ledicia de ler” e as posibles razóns da non publicación; matizáronse as mudanzas na extensión, estrutura e estilo da sección “Á marxe” desde a etapa na que se iniciara como sección esporádica ata que se converteu en sección fixa diaria; precisáronse as semellanzas e diferenzas entre as seccións “Ao marxe” e “Á marxe”, e entre as seccións “A ledicia de ler”, “Día a día” e “A tertulia”; establecéronse vínculos entre “Á marxe” e as súas variantes; apuntouse o momento no que se completou a fixación da columna casariana “Á marxe”; e resaltáronse os trazos definitorios da columna fixa “Á marxe” antes de que encokezara a publicarse de forma diaria desde o 9 de xuño de 1992;
- e en terceiro lugar, sinalouse o aproveitamento por parte de Casares das súas vivencias e lembranzas como contido para as súas colaboracións; o enfoque retórico e lingüístico elixido por Casares para realizar a súa crítica das recensións de obras seleccionadas; a interconexión entre as preocupacións e inquiredanzas de Casares e as temáticas que abordou nas súas

colaboracións en prensa e nas demais facetas que desenvolveu ao longo da súa vida; a reiteración de figuras destacadas da cultura galega e de culturas foráneas; as homenaxes a amigos; as preferencias lectoras e estilísticas de Casares; algunhas das súas afeccións persoais; algunhas persoas que influíron na súa vida e a quen admiraba; as figuras destacadas da cultura sobre as que volveu na prensa diaria e tamén noutras facetas da súa produción, entre outros trazos.

O cuarto e último dos obxectivos específicos, “Marcar as características das colaboracións xornalísticas de Casares”, tamén se cumpriu xa que se sinalaron os trazos da organización da estrutura interna, o contido narrado, a extensión, as mudanzas na periodicidade esporádica e/ou semanal, a crítica de Casares atendendo á retórica e á calidade lingüística da escrita en galego, e a valoración da edición de cada obra sobre todo primando o uso de técnicas para reproducir imaxes de forma nidia e mesmo mellorando a calidade da ilustracións orixinais. Tras referir as características das colaboracións, tamén se ofreceu unha clasificación temática das mesmas, ao fío das preocupacións temáticas recoñecidas polo propio autor en entrevistas e nas declaracións e escritos que conformaron a súa autopoética.

Ademais de cumprir co obxectivo xeral e os obxectivos específicos indicados no Plan de investigación, podemos concluír sinalando os aspectos máis salientables aos que chegamos, como foron:

1. Comprobar que as colaboracións de Casares na prensa superan o volume da súa produción literaria e das restantes facetas desenvolvidas a prol da cultura galega,
2. Computar que as 385 colaboracións achadas, tras o labor hemerográfico de revisión de *La Región* entre 1968 e 1974, de *La Voz de Galicia* en 1975, 1977 e entre 1982 e 1992, dos meses outubro de 1997, xaneiro de 1999 e xaneiro de 2002 de *El País* e de xaneiro de 2002 de *El Mundo*, suman unha

cantidade superior ás colaboracións publicadas diariamente durante un ano de “Á marxe”,

3. Detectar que toda a traxectoria de Casares conforma un macrotexto textual que pivota sobre as mesmas preocupacións temáticas, inqedanzas, intereses e visión europeísta da cultura galega,
4. Apuntar que, desde a infancia, Casares mantivo o gusto por anotar as experiencias vividas para poder recordalas anos despois e para poder reescribilas, con máis ou menos precisión, dependendo do punto de vista elixido e da extensión do espazo da colaboración, artigo, estudo, conferencia ou obra literaria,
5. Corroborar que a aposta pola defensa da diferenza desde *A galiña azul* foi un *continuum* temático ao longo de toda a súa traxectoria, que foi plasmando a través de distintos personaxes de toliños, mentiráns, pillabáns, inocentes nenos, persoas reais que inspiraron personaxes literarios entre outras figuras recorrentes na súa escrita,
6. Matizar que Casares entendía as vivencias persoais que volcou nas colaboracións en prensa e noutras formas da súa produción como outra forma de establecer unha tertulia cos seus lectores, e unha retroalimentación a partir do diálogo que os lectores establecían con el a través de cartas enviadas a *La Voz de Galicia*,
7. Entender que o Casares colaborador xornalístico era tan esixente coa súa escrita na prensa diaria como co seu labor nas demais facetas que desenvolveu,
8. Constatar que o autor limiao inseriu nas súas colaboracións en prensa novos trazos definitorios da súa autopoética,

9. Valorar que o autor limiao escribiu as súas memorias ou biografía autorizada nas súas colaboracións na prensa diaria xa que estas conteñen as anécdotas das que gustaba ao ler con profusión biografías de escritores e doutras personalidades destacadas en diversos ámbitos culturais,
10. Apreciar que o proceso evolutivo de depuración estilística nas súas colaboracións en prensa respondía a unha aposta por diferenciar a “superficie” do “fondo” e a quedarse só coa esencia do valor da palabra, alicerce da súa bibliografía desde a súa primeira colaboración en *La Región*;
11. Descubrir que Casares tiña recompilado moito material para novas obras que quedaron inéditas e das que agardamos se poda coñecer o estado embrionario, en proceso ou avanzado de redacción cando se finalice a dixitalización do seu legado,
12. Coñecer que a ciencia constituía para Casares a súa explicación e conservación do medio polo cal dedicaba gran parte do seu tempo a formarse como lector autodidacta en diversos ámbitos do coñecemento científico (sobre todo a física e a bioloxía, abandonando incluso a lectura de novelas), como unha afección máis do coleccionismo miniaturista co que lle gustaba “perder o tempo”.

6 REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

6.1 BIBLIOGRAFÍA PRIMARIA

Debido ao elevado número de colaboracións publicadas en *La Voz de Galicia* entre o 5 de xaneiro de 1975 e o 4 de xuño de 1992 optamos por empregar unha numeración arábica de superíndices (en lugar de letras). Sirva de exemplo o modo de citar a primeira das achegas de Casares en “A ledicia de ler”: Casares, Carlos (1975¹), “Un Castelao reeditado”, *La Voz de Galicia*, “A ledicia de ler”, 5 de xaneiro de 1975. As colaboracións en revistas e en libros e a produción literaria citadas na descrición das colaboracións en prensa aparecen situadas ao final de cada ano, tras as colaboracións xornalísticas. Para o resto da produción de Casares, remitimos á Bibliografía recompilada pola Fundación Carlos Casares (2017), pois non consideramos oportuno reproducila neste traballo. Así mesmo, ante o abondoso número de referencias bibliográficas do autor optamos por repetir o nome completo en todas as referencias, en lugar de substituír o nome por guions, para facilitar a consulta e unificar a bibliografía secundaria coa primaria de Casares.

6.1.1 Obra de Carlos Casares

Casares, Carlos (1963), “Verbas de esperanza para Rosalía”. *Grial. Revista galega de cultura*, 1. 96-100.

Casares, Carlos (1965a), “Cando cheguen as chuvias”. *Grial. Revista galega de cultura*, 7. 48-55.

Casares, Carlos (1965b), “Agarda longa ó sol”. *Grial. Revista galega de cultura*, 7. 48-55.

- Casares, Carlos (1965c), “Monólogo”. *Grial. Revista galega de cultura*, 7. 48-55.
- Casares, Carlos (1965d), “Didiante do retrato”. *Grial. Revista galega de cultura*, 7. 48-55.
- Casares, Carlos (1966a), “[Roula, muiño triste, ...]”. *Grial. Revista galega de cultura*, 11. 103-104.
- Casares, Carlos (1966b), “[Amemos...]”, *Grial. Revista galega de cultura*, 11. 103-104.
- Casares, Carlos (1967). *Vento ferido*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Illa Nova.
- Casares, Carlos (1968a), “La crisis de la palabra”, *La Región*, 8 de marzo de 1968. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 19.
- Casares, Carlos (1968b), “Carta aberta a Dios”, *La Región*, “Colaboraciones”, 5 de maio de 1968, p. [24]. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 20-21.
- Casares, Carlos (1968c), “Los votos del orden”, *La Región*, “Colaboraciones”, 30 de xuño de 1968, p. [28]. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 22-23.
- Casares, Carlos (1968d). *A galiña azul*, 1º Premio do 1º Concurso Nacional de contos infantís en galego d’O Facho 1968. Debuxos de Trichi, Ilda, Mima e Alberto García Alonso. Vigo: Editorial Galaxia.
- Casares, Carlos (1970a), “Albert Camus: pequeno homenaje”, *La Región*, “Colaboraciones”, 24 de xaneiro de 1970, p. 3. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de*

- encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 24.
- Casares, Carlos (1970b), “Se ha cerrado otra ventana”, *La Región*, “Colaboraciones”, 24 de febreiro de 1970, p. 3.
- Casares, Carlos (1970c), “Salvar las palabras”, *La Región*, “Colaboraciones”, 22 de marzo de 1970, p. 3. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 25.
- Casares, Carlos (1970d), “El loco, la gallina y el pluralismo”, *La Región*, “Colaboraciones”, 24 de maio de 1970, p. 3. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 26.
- Casares, Carlos (1970e), “Galicia como pregunta”, *La Región*, “Colaboraciones”, 21 de xuño de 1970, p. 3. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 27-28.
- Casares, Carlos (1970f), “Una ventana abierta y una esperanza”, *La Región*, “Colaboraciones”, “Agrupación Teatral ‘Valle Inclán’”, 8 de outubro de 1970, p. 3.
- Casares, Carlos (1972a), “Mi amigo burro”, *La Región*, 25 de abril de 1972. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 29-30.
- Casares, Carlos (1972b), “La generación de la lata”, *La Región*, 5 de maio de 1972. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 31-32.

- Casares, Carlos (1972c), “Escribir ‘El Quijote’ de chiripa”, *La Región*, 24 de maio de 1972. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 33.
- Casares, Carlos (1972d), “El barco de ‘El Barco’”, *La Región*, 1 de xuño de 1972. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 34.
- Casares, Carlos (1972e), “Los subdesarrollados europeos”, *La Región*, 9 de xuño de 1972. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 35.
- Casares, Carlos (1972f), “Lo dicen ellos”, *La Región*, 17 de xuño de 1972. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*, Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 36.
- Casares, Carlos (1972g), “Baroja y otras cosas”, *La Región*, 22 de xuño de 1972. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 37-38.
- Casares, Carlos (1972h), “La antología esa”, *La Región*, 2 de setembro de 1972. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 39-40.
- Casares, Carlos (1972i), “La otra”, *La Región*, 9 de setembro de 1972. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*, Ourense:

- Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 41-42.
- Casares, Carlos (1972k), “Señas de identidade”, *La Región*, 22 de setembro de 1972. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 43.
- Casares, Carlos (1972l), “Estos miedos”, *La Región*, 5 de outubro de 1972. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 44.
- Casares, Carlos (1972ll), “Un libro de Taboada Chivite”, *La Región*, 1972. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 45.
- Casares, Carlos (1972m), “Pregón da Festa do Magosto 1972”, *La Región*, 12 de novembro de 1972. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 46-47.
- Casares, Carlos (1972n), “Golda Meir”, *La Región*, “Con esta lupa”, 2 de decembro de 1972. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 48.
- Casares, Carlos (1972ñ), “Suecia en 7 crónicas”, *La Región*, 5, 6, 8, 9, 10, 11 e 12 de febreiro de 1972.
- Casares, Carlos (1972o), “Primeira noticia de Martín Códax”. *Grial. Revista galega de cultura*, 37. Xullo-setembro 1972. 337-338.

- Casares, Carlos (1972p), “Apuntes para un estudio da poética de Lamas Carvajal”. *Grial. Revista galega de cultura*, 38. Outubro-decembro 1972. 469-474.
- Casares, Carlos (1972q), “Carta aberta a ‘Alianza Editorial’”. *Grial. Revista galega de cultura*, 38. Outubro-decembro 1972. 487-490.
- Casares, Carlos (1973a), “Pero no chochean”, *La Región*, 16 de febreiro de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 49-50.
- Casares, Carlos (1973b), “Una voz ronca”, *La Región*, 28 de marzo de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 50.
- Casares, Carlos (1973c), “Richard Nixon”, *La Región*, “Con esta lupa”, 17 de maio de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 51.
- Casares, Carlos (1973d), “Marlon Brando”, *La Región*, “Con esta lupa”, 27 de maio de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 52.
- Casares, Carlos (1973e), “Celso Emilio Ferreiro”, *La Región*, “Con esta lupa”, 3 de xuño de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 53.
- Casares, Carlos (1973f), “Eleuterio Sánchez”, *La Región*, “Con esta lupa”, 9 de xuño de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe*

- desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 54.
- Casares, Carlos (1973g), “Cámpora”, *La Región*, “Con esta lupa”, 17 de xuño de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 55.
- Casares, Carlos (1973h), “Breznev”, *La Región*, “Con esta lupa”, 24 de xuño de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 56.
- Casares, Carlos (1973i), “Pompidou”, *La Región*, “Con esta lupa”, 1 de xullo de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 57.
- Casares, Carlos (1973k), “Tarancón”, *La Región*, “Con esta lupa”, 8 de xullo de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 58.
- Casares, Carlos (1973l), “Salvador Allende”, *La Región*, “Con esta lupa”, 15 de xullo de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 59.
- Casares, Carlos (1973m), “Manuel Orantes”, *La Región*, “Con esta lupa”, 22 de xullo de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 60.

- Casares, Carlos (1973n), “Sadat”, *La Región*, “Con esta lupa”, 29 de xullo de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 61.
- Casares, Carlos (1973ñ), “Willy Brandt”, *La Región*, “Con esta lupa”, 1 de agosto de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 62.
- Casares, Carlos (1973o), “O Sha de Persia”, *La Región*, “Con esta lupa”, 5 de agosto de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 63.
- Casares, Carlos (1973p), “Pablo Casal”, *La Región*, “Con esta lupa”, 12 de agosto de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 64.
- Casares, Carlos (1973q), “Mao Tse Tung”, *La Región*, “Con esta lupa”, 2 de setembro de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 65.
- Casares, Carlos (1973r), “Indira Gandhi”, *La Región*, “Con esta lupa”, 9 de setembro de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 66.
- Casares, Carlos (1973s), “O rei Hussein”, *La Región*, “Con esta lupa”, 23 de setembro de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 67.

- desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 67.
- Casares, Carlos (1973t), “Pinochet”, *La Región*, “Con esta lupa”, 14 de outubro de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 68.
- Casares, Carlos (1973u), “Kissinger”, *La Región*, “Con esta lupa”, 28 de outubro de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 69.
- Casares, Carlos (1973v), “Gonzalo Dopico”, *La Región*, “Con esta lupa”, 11 de novembro de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 70.
- Casares, Carlos (1973w), “Pablo Neruda”, *La Región*, “Con esta lupa”, 18 de novembro de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 71.
- Casares, Carlos (1973x), “Forges”, *La Región*, “Con esta lupa”, 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 72.
- Casares, Carlos (1973z), “Fernández del Riego”, *La Región*, “Con esta lupa”, 30 de decembro de 1973. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 73.
- Casares, Carlos (1973ab), “Leria con Eduardo Blanco-Amor”. *Grial. Revista galega de cultura*, 41. Xullo-setembro 1973. 337-344.

- Casares, Carlos (1973ac). *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*, 1º Premio do Iº Concurso infantil de teatro d'O Facho. Ilust. Luís Seoane. Vigo: Editorial Galaxia.
- Casares, Carlos (1974a), “Ramón Piñeiro”, *La Región*, “Con esta lupa”, 13 de xaneiro de 1974. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 74.
- Casares, Carlos (1974b), “John Ford”, *La Región*, “Con esta lupa”, 22 de xaneiro de 1974. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 75.
- Casares, Carlos (1974c), “A princesa Ana de Inglaterra”, *La Región*, “Con esta lupa”, 5 de febreiro de 1974. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 76.
- Casares, Carlos (1974d), “Peret”, *La Región*, “Con esta lupa”, 10 de marzo de 1974. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 77.
- Casares, Carlos (1974e), “Eddy Merckx”, *La Región*, “Con esta lupa”, 20 de maio de 1974. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 78.
- Casares, Carlos (1974f), “Monseñor Añoveros”, *La Región*, “Con esta lupa”, 9 de xuño de 1974. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 79.

- Casares, Carlos (1974g), “Ramón J. Sender”, *La Región*, “Con esta lupa”, 16 de xuño de 1974. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 80.
- Casares, Carlos (1974h), “Mitterrand”, *La Región*, “Con esta lupa”, 21 de xullo de 1974. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 81.
- Casares, Carlos (1974i), “Joaquín Ruiz Jiménez”, *La Región*, “Con esta lupa”, setembro de 1974. // Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense, col. Auria, 7. 82.
- Casares, Carlos (1975¹), “Un Castelao reeditado”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de xaneiro de 1975. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [23]-25.
- Casares, Carlos (1975²), “Un futuro non alcanzado”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de xaneiro de 1975. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 25-27.
- Casares, Carlos (1975³), “Dúas voces recobradas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 19 de xaneiro de 1975. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín.

Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 28-30.

Casares, Carlos (1975⁴), “Olladas no futuro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de xaneiro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 30-33.

Casares, Carlos (1975⁵), “Non debían medrar”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de febreiro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 33-35.

Casares, Carlos (1975⁶), “O ‘cómic’ en galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 9 de febreiro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 35-37.

Casares, Carlos (1975⁷), “Teoloxía e sociedade”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de febreiro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 37-39.

Casares, Carlos (1975⁸), “Vagalume”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 23 de febreiro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 39-41.

- Casares, Carlos (1975⁹), “¿Libro terceiro de *Cousas*?”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de marzo de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 41-43.
- Casares, Carlos (1975¹⁰), “Unha antoloxía”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de marzo de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 44-46.
- Casares, Carlos (1975¹¹), “Un folleto sobre Castelao”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 23 de marzo de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 46-48.
- Casares, Carlos (1975¹²), “Castelao en *Grial*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 30 de marzo de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 48-50.
- Casares, Carlos (1975¹³), “Pondal e os estudos ossiánicos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de abril de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 51-52.

- Casares, Carlos (1975¹⁴), “Pranto matricial”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 13 de abril de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 53-55.
- Casares, Carlos (1975¹⁵), “Os eidos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de abril de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 55-57.
- Casares, Carlos (1975¹⁶), “A Galicia rural na encrucillada”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 27 de abril de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 57-59.
- Casares, Carlos (1975¹⁷), “A terra prometida”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 4 de maio de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 59-62.
- Casares, Carlos (1975¹⁸), “O porco de pé”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 11 de maio de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 62-64.
- Casares, Carlos (1975¹⁹), “Elipsis”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 18 de maio de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A*

- ledicia de ler. 1975-1992. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 64-67.
- Casares, Carlos (1975²⁰), “Un libro de Celso Emilio Ferreiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 25 de maio de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 67-69.
- Casares, Carlos (1975²¹), “O estatuto galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 1 de xuño de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 70-72.
- Casares, Carlos (1975²²), “Rosalía e a súa sombra”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 8 de xuño de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 72-75.
- Casares, Carlos (1975²³), “A poesía de Antón Tovar”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de xuño de 1975. // Vicente, Denís (Comp.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler*. Introd. Dolores Vilavedra. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 75-77.
- Casares, Carlos (1975²⁴), “A literatura de Carballo Calero”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de xuño de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín.

Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 77-79.

Casares, Carlos (1975²⁵), “Un estudo sobre arquitectura galega”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 29 de xuño de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 79-82.

Casares, Carlos (1975²⁶), “Versos de Bernardino Graña”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de xullo de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 82-84.

Casares, Carlos (1975²⁷), “O aforro en Galicia”, *La Voz de Galicia*, “A ledicia de ler”, 13 de xullo de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 84-86.

Casares, Carlos (1975²⁸), “Contaminación e desenvolvemento”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de xullo de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 86-89.

Casares, Carlos (1975²⁹), “Romería ás covas do Demo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 27 de xullo de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín.

- Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 89-91.
- Casares, Carlos (1975³⁰), “O marqués Ruchestinto”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 10 de agosto de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 91-93.
- Casares, Carlos (1975³¹), “Outro libro de Rosalía”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 17 de agosto de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 93-96.
- Casares, Carlos (1975³²), “Un folletín galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 24 de agosto de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 97-99.
- Casares, Carlos (1975³³), “O conflito lingüístico”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 31 de agosto de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 99-101.
- Casares, Carlos (1975³⁴), “Socioloxía do conflito lingüístico”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de setembro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García

Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 101-104.

Casares, Carlos (1975³⁵), “Obras completas de Celso Emilio Ferreiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 14 de setembro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 104-106.

Casares, Carlos (1975³⁶), “Poesía galega. Dos devanceiros ao dezaioito”, *La Voz de Galicia*, “A ledicia de ler”, 21 de setembro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 106-108.

Casares, Carlos (1975³⁷), “Pero Meogo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 28 de setembro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 108-111.

Casares, Carlos (1975³⁸), “Unha viaxe de Sarmiento a Galicia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de outubro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 111-113.

Casares, Carlos (1975³⁹), “Cara a unha visión crítica da economía galega”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de outubro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel

- Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 113-115.
- Casares, Carlos (1975⁴⁰), “Presencia e ausencia de Rosalía”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 19 de outubro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 116-117.
- Casares, Carlos (1975⁴¹), “A contaminación nuclear en Galicia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de outubro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 118-120.
- Casares, Carlos (1975⁴²), “A Galicia medieval”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de novembro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 120-122.
- Casares, Carlos (1975⁴³), “As cruces de pedra”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 23 de novembro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 122-124.
- Casares, Carlos (1975⁴⁴), “Paso soa de luz”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 14 de decembro de 1975. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores

Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 124-125.

Casares, Carlos (1975⁴⁵), “O meu Castelao primeiro”. *Grial. Revista galega de cultura*, 47. “Peneira dos días”. Xaneiro-marzo 1975. 96-98. // (2017c) Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [85]-88.

Casares, Carlos (1975⁴⁶). *Xoguetes pra un tempo prohibido*. Vigo: Editorial Galaxia.

Casares, Carlos (1976¹), “Non teño outra cantiga”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 4 de xaneiro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [126]-127.

Casares, Carlos (1976²), “A reedición de *Los Precursores*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 11 de xaneiro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 128-130.

Casares, Carlos (1976³), “Castelao hoxe e sempre”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 18 de xaneiro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 130-131.

Casares, Carlos (1976⁴), “A Biblia dos nenos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 25 de xaneiro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos*

- Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 131-133.
- Casares, Carlos (1976⁵), “A morte de Frank González”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 1 de febreiro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 133-135.
- Casares, Carlos (1976⁶), “Probes homes”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 8 de febreiro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 135-136.
- Casares, Carlos (1976⁷), “A revista *Verba*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de febreiro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 136-138.
- Casares, Carlos (1976⁸), “O álbum *Nós*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de febreiro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 138-140.
- Casares, Carlos (1976⁹), “Escolma da poesía medieval”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 29 de febreiro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García

Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 140-142.

Casares, Carlos (1976¹⁰), “Escolma posible de Castelao”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de marzo de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 142-143.

Casares, Carlos (1976¹¹), “Conferencias en Madrid”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 14 de marzo de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 144-147.

Casares, Carlos (1976¹²), “Lingua, cultura e periodismo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 21 de marzo de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 147-149.

Casares, Carlos (1976¹³), “Conflito lingüístico e ideoloxía”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 28 de marzo de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 149-151.

Casares, Carlos (1976¹⁴), “No cadeixo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 4 de abril de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé

- Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 151-153.
- Casares, Carlos (1976¹⁵), “O ‘ultimatum’ portugués”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 11 de abril de 1976. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 153-155.
- Casares, Carlos (1976¹⁶), “Unha obra monumental”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 25 de abril de 1976. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 155-156.
- Casares, Carlos (1976¹⁷), “Castelao no periódico *El Sol*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de maio de 1976. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 157-158.
- Casares, Carlos (1976¹⁸), “Partidos políticos e autonomía”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 9 de maio de 1976. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 158-160.
- Casares, Carlos (1976¹⁹), “Cabanillas e as Irmandades”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de maio de 1976. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores

Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 160-162.

Casares, Carlos (1976²⁰), “Lembrando a Castelao”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 23 de maio de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 162-164.

Casares, Carlos (1976²¹), “O carlismo en Galicia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 30 de maio de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 164-166.

Casares, Carlos (1976²²), “Ánxel Fole reeditado”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de xuño de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 166-167.

Casares, Carlos (1976²³), “Galou”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 13 de xuño de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 168-169.

Casares, Carlos (1976²⁴), “O Cabanillas de Marino Dónega”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de xuño de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 170-171.

- Casares, Carlos (1976²⁵), “*Seraogna: poesía nova*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 27 de xuño de 1976. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 171-173.
- Casares, Carlos (1976²⁶), “Perfil conflitivo de Galicia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 4 de xullo de 1976. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 173-175.
- Casares, Carlos (1976²⁷), “Dous libros de versos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 11 de xullo de 1976. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 175-176.
- Casares, Carlos (1976²⁸), “Outro libro sobre Rosalía”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 8 de agosto de 1976. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 177-178.
- Casares, Carlos (1976²⁹), “Sempre en Galiza”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de agosto de 1976. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 178-180.
- Casares, Carlos (1976³⁰), “Homenaxe a Castelao”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 29 de agosto de 1976. // Vicente, Denis,

Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 180-181.

Casares, Carlos (1976³¹), “Ensaio de García-Sabell”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de setembro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 182-183.

Casares, Carlos (1976³²), “Unha biografía de Murguía”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de setembro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 184-185.

Casares, Carlos (1976³³), “Literatura de ficción científica”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 19 de setembro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 185-187.

Casares, Carlos (1976³⁴), “Otero Pedrayo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de setembro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 187-189.

- Casares, Carlos (1976³⁵), “Unha ducia de galegos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 3 de outubro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 189-191.
- Casares, Carlos (1976³⁶), “Antón e os inocentes”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 10 de outubro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 191-193.
- Casares, Carlos (1976³⁷), “Antígona”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 17 de outubro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 193-194.
- Casares, Carlos (1976³⁸), “Aviso de recibo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de novembro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 195-197.
- Casares, Carlos (1976³⁹), “Xente ao lonxe”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 14 de novembro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 197-199.

- Casares, Carlos (1976⁴⁰), “Lorca e Galicia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 21 de novembro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 199-201.
- Casares, Carlos (1976⁴¹), “Merlín e familia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 28 de novembro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 201-203.
- Casares, Carlos (1976⁴²), “Los Gallegos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de decembro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 203-204.
- Casares, Carlos (1976⁴³), “Textos para o ensino do galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de decembro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 205-206.
- Casares, Carlos (1976⁴⁴), “Un libro de socioloxía”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 19 de decembro de 1976. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 207-208.

- Casares, Carlos (1976⁴⁵), “Otero Pedrayo e o cenáculo ourensán”. *Grial. Revista galega de cultura*, 52. Abril-xuño 1976. 184-191. // En Monteagudo, Henrique, Xosé Manuel Salgado e Dolores Vilavedra (Eds.) (2017d). *Casares en Compostela: Universidade e literatura. Día das Letras Galegas 2017*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico. 159-168.
- Casares, Carlos (1977¹), “Un libro sobre os castros”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de xaneiro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [209]-210.
- Casares, Carlos (1977²), “Versos de Méndez Ferrín”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 9 de xaneiro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 210-212.
- Casares, Carlos (1977³), “Un libro de Risco”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de xaneiro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 212-214.
- Casares, Carlos (1977⁴), “Unha alternativa para Galicia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 23 de xaneiro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 214-215.

- Casares, Carlos (1977⁵), “Canle segredo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 30 de xaneiro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 215-217.
- Casares, Carlos (1977⁶), “Poesía galega de posguerra”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de febreiro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 217-219.
- Casares, Carlos (1977⁷), “Da terra asoballada”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 13 de febreiro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 220-221.
- Casares, Carlos (1977⁸), “Señores e campesiños na Galicia dos séculos XIV-XVI”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de febreiro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 222-223.
- Casares, Carlos (1977⁹), “Unha escolma de prosa galega”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 27 de febreiro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 224-225.

- Casares, Carlos (1977¹⁰), “Un libro de F. Vergara Vilariño”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de marzo de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 225-227.
- Casares, Carlos (1977¹¹), “Outra antoloxía de poesía galega”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 13 de marzo de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 227-229.
- Casares, Carlos (1977¹²), “Unha obra importantísima do profesor J. L. Pensado”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de marzo de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 230-232.
- Casares, Carlos (1977¹³), “Noticia de Cuña Novás”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de marzo de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 232-233.
- Casares, Carlos (1977¹⁴), “Os Premios da Crítica”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 3 de abril de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 234-235.

- Casares, Carlos (1977¹⁵), “O silencio redimido”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 10 de abril de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 235-237.
- Casares, Carlos (1977¹⁶), “Otero Pedrayo, un escritor descoñecido”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 17 de abril de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 237-239.
- Casares, Carlos (1977¹⁷), “¿O galego, lingua visigótica?”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 24 de abril de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 240-242.
- Casares, Carlos (1977¹⁸), “A lingua galega hoxe”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 1 de maio de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 242-244.
- Casares, Carlos (1977¹⁹), “Un novo libro de Neira Vilas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 8 de maio de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 244-246.

- Casares, Carlos (1977²⁰), “Antón Villar Ponte, fundador do galeguismo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de maio de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 246-248.
- Casares, Carlos (1977²¹), “A revista *Vagalume*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de maio de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 248-249.
- Casares, Carlos (1977²²), “*Encrucillada*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 29 de maio de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 250-251.
- Casares, Carlos (1977²³), “Dos anxos e dos mortos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de xuño de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 251-253.
- Casares, Carlos (1977²⁴), “Publicacións lingüísticas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 19 de xuño de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 253-255.

- Casares, Carlos (1977²⁵), “Un libro sobre o levantamento de 1846”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 3 de xullo de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 256-257.
- Casares, Carlos (1977²⁶), “Poetas novos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 10 de xullo de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 257-259.
- Casares, Carlos (1977²⁷), “Catro narracións”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 17 de xullo de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 259-261.
- Casares, Carlos (1977²⁸), “Viaxe ao país de Ningures”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 31 de xullo de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 261-262.
- Casares, Carlos (1977²⁹), “Intelectuais e galeguismo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de agosto de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 263-264.

- Casares, Carlos (1977³⁰), “Teatro de Euloxio R. Ruibal”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 13 de agosto de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 265-266.
- Casares, Carlos (1977³¹), “Crónicas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 4 de setembro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 266-268.
- Casares, Carlos (1977³²), “O fracaso de *Teima*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 25 de setembro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 268-270.
- Casares, Carlos (1977³³), “A reedición de *El idioma gallego*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de outubro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 270-271.
- Casares, Carlos (1977³⁴), “Unha nova novela de Eliseo Alonso”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de outubro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 272-273.

- Casares, Carlos (1977³⁵), “Un diario de Castelao”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 23 de outubro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 273-275.
- Casares, Carlos (1977³⁶), “Galego onte, galego hoxe”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 30 de outubro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 275-277.
- Casares, Carlos (1977³⁷), “Pensamento galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de novembro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 277-279.
- Casares, Carlos (1977³⁸), “Lembranza de Castelao”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 13 de novembro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 279-281.
- Casares, Carlos (1977³⁹), “Poesía portuguesa actual”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de novembro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 281-283.

- Casares, Carlos (1977⁴⁰), “Obra poética de Luís Seoane”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 27 de novembro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 283-285.
- Casares, Carlos (1977⁴¹), “Homenaxe a Cabanillas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 11 de decembro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 285-287.
- Casares, Carlos (1977⁴²), “Notas sobre literatura galega”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 18 de decembro de 1977. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 287-289.
- Casares, Carlos (1978¹), “O Premio Pedrón de Ouro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 8 de xaneiro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [290]-292.
- Casares, Carlos (1978²), “Escritos sobre cine”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de xaneiro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 292-293.

- Casares, Carlos (1978³), “Bases para a unificación do galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de xaneiro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 294-295.
- Casares, Carlos (1978⁴), “Contos de Xoán Ignacio Taibo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 29 de xaneiro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 295-297.
- Casares, Carlos (1978⁵), “Un libro de Xavier Rodríguez Barrio”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de febreiro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 297-299.
- Casares, Carlos (1978⁶), “Problemas de crítica literaria”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de febreiro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 299-301.
- Casares, Carlos (1978⁷), “O grupo poético ‘Cravo fondo’”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 19 de febreiro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 301-303.

- Casares, Carlos (1978⁸), “O cura de Fruíme”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de febreiro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 303-305.
- Casares, Carlos (1978⁹), “Un libro de texto en galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de marzo de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 305-307.
- Casares, Carlos (1978¹⁰), “*Mar e naufraxio* de Alfonso Pexegueiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de marzo de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 307-309.
- Casares, Carlos (1978¹¹), “Poemas de Manuel Lueiro Rey”, *La Voz de Galicia*, “A ledicia de ler”, 19 de marzo de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 309-311.
- Casares, Carlos (1978¹²), “Poemas de Miguel González Garcés”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de abril de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 311-313.

- Casares, Carlos (1978¹³), “Un libro sobre a emigración”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 9 de abril de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 312-314.
- Casares, Carlos (1978¹⁴), “Silabario da turbina”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 23 de abril de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 314-316.
- Casares, Carlos (1978¹⁵), “Os Premios da Crítica”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de maio de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 316-318.
- Casares, Carlos (1978¹⁶), “Un tarot galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 14 de maio de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 318-319.
- Casares, Carlos (1978¹⁷), “Galicia 2002”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 11 de xuño de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 320-321.
- Casares, Carlos (1978¹⁸), “Salvar *Vagalume*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 18 de xuño de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos*

- Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 322-323.
- Casares, Carlos (1978¹⁹), “Morrer en Castrelo de Miño”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de xullo de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 323-325.
- Casares, Carlos (1978²⁰), “Unha novela de Alfredo Conde”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 9 de xullo de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 325-326.
- Casares, Carlos (1978²¹), “O Seminario de Estudos Galegos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de xullo de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 327-328.
- Casares, Carlos (1978²²), “Aviso de recibo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 30 de xullo de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 328-329.
- Casares, Carlos (1978²³), “Unha novela de X. I. Taibo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 13 de agosto de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd.

Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 330-332.

Casares, Carlos (1978²⁴), “Un libro de Alonso Montero”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de agosto de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 332-334.

Casares, Carlos (1978²⁵), “Obras selectas de Otero Pedrayo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 27 de agosto de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 334-335.

Casares, Carlos (1978²⁶), “Verba”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 3 de setembro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 335-337.

Casares, Carlos (1978²⁷), “A Ilustración e a sociedade galega”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 10 de setembro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 337-339.

Casares, Carlos (1978²⁸), “Terra de Melide”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de outubro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra.

- Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 340-341.
- Casares, Carlos (1978²⁹), “Un libro de Torres Queiruga”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 29 de outubro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 341-343.
- Casares, Carlos (1978³⁰), “Congreso internacional de literaturas rexionais”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de novembro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 343-345.
- Casares, Carlos (1978³¹), “Vicetto reeditado na Biblioteca Gallega”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de novembro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 345-347.
- Casares, Carlos (1978³²), “Discursos parlamentarios”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de novembro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 347-349.
- Casares, Carlos (1978³³), “Un libro de Vicente Araguas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de novembro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd.

Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 349-351.

Casares, Carlos (1978³⁴), “Morreu Lorenzo Varela”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 3 de decembro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 351-353.

Casares, Carlos (1978³⁵), “Prosa galega (segundo volume)”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 17 de decembro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 353-354.

Casares, Carlos (1978³⁶), “A revista *Encrucillada*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 24 de decembro de 1978. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 355-356.

Casares, Carlos (1978³⁷), “O ‘desastre’ de 1898 e os escritores galegos. Discurso de ingreso na Real Academia Galega”. *Grial. Revista galega de cultura*, 137. 5-23. // (2015) A Coruña: Real Academia Galega, <https://academia.gal/documents/10157/27090/Carlos+Casares.pdf> [Consulta: 5 maio 2018] // En Monteagudo, Henrique, Xosé Manuel Salgado e Dolores Vilavedra (Eds.) (2017d). *Casares en Compostela: Universidade e literatura. Día das Letras Galegas 2017*. Revisión editorial H. Casares Berg e H. Monteagudo. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de

Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico. 85-107.

- Casares, Carlos (1979¹), “Reflexións ao comezar o ano”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de xaneiro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [357]-358.
- Casares, Carlos (1979²), “Unhas declaracións pouco afortunadas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 21 de xaneiro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 359-360.
- Casares, Carlos (1979³), “Guimarýes Rosa con ollos galegos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 28 de xaneiro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 360-362.
- Casares, Carlos (1979⁴), “Os Premios da Crítica”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 4 de febreiro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 362-364.
- Casares, Carlos (1979⁵), “Narracións curtas en galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 11 de febreiro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd.

Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 364-366.

Casares, Carlos (1979⁶), “Cantonalismo literario”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 18 de febreiro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 366-368.

Casares, Carlos (1979⁷), “A polémica sobre o galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 4 de marzo de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 368-370.

Casares, Carlos (1979⁸), “Crónica de Murcia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 11 de marzo de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 370-371.

Casares, Carlos (1979⁹), “Os Cadernos da Escola Dramática Galega”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 18 de marzo de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 372-373.

Casares, Carlos (1979¹⁰), “Un texto de xeografía”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 25 de marzo de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores

- Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 373-375.
- Casares, Carlos (1979¹¹), “A inauguración do novo edificio da Academia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 8 de abril de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 375-377.
- Casares, Carlos (1979¹²), “Cadernos da Escola Dramática Galega”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de abril de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 377-379.
- Casares, Carlos (1979¹³), “*Firgoas*, de Manuel Luís Acuña”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de abril de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 379-380.
- Casares, Carlos (1979¹⁴), “Luís Seoane”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 29 de abril de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 381-382.
- Casares, Carlos (1979¹⁵), “*Gárgoris y Habidis*, de Fernando Sánchez Dragó”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 13 de maio de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*.

Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 383-386.

Casares, Carlos (1979¹⁶), “Paco del Riego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de maio de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 386-387.

Casares, Carlos (1979¹⁷), “Álvaro Cunqueiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 3 de xuño de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 388-389.

Casares, Carlos (1979¹⁸), “Literatura galega no exilio”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 10 de xuño de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 390-392.

Casares, Carlos (1979¹⁹), “Abundancia de libros”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 17 de xuño de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 392-394.

Casares, Carlos (1979²⁰), “Galego cero”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 24 de xuño de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 394-395.

- Casares, Carlos (1979²¹), “Correspondencia de Manuel Antonio”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 1 de xullo de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 396-398.
- Casares, Carlos (1979²²), “A revista *Verba*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 8 de xullo de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 398-399.
- Casares, Carlos (1979²³), “Congreso en Suecia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de xullo de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 400-401.
- Casares, Carlos (1979²⁴), “Iniciativas culturais”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de xullo de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 401-402.
- Casares, Carlos (1979²⁵), “A novela galega de protagonista infantil e xuvenil”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 29 de xullo de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 403-404.
- Casares, Carlos (1979²⁶), “The Oxford Companion to Spanish Literature”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de agosto de

1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 405-406.

Casares, Carlos (1979²⁷), “Saír do illamento”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de agosto de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 407-409.

Casares, Carlos (1979²⁸), “Por unha asociación de escritores galegos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de setembro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 409-411.

Casares, Carlos (1979²⁹), “Por unha asociación de escritores”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de setembro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 411-413.

Casares, Carlos (1979³⁰), “Celso Emilio Ferreiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 23 de setembro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 412-415.

Casares, Carlos (1979³¹), “O congreso de Mölle”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de outubro de 1979. // Vicente, Denís,

- Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 415-416.
- Casares, Carlos (1979³²), “Arquitectura prerrománica”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 14 de outubro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 416-418.
- Casares, Carlos (1979³³), “Renovación poética”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 28 de outubro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 418-420.
- Casares, Carlos (1979³⁴), “O libro de Vitor Vaqueiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 4 de novembro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 420-422.
- Casares, Carlos (1979³⁵), “Outra vez Lorenzo Varela”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 11 de novembro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 422-423.
- Casares, Carlos (1979³⁶), “Un novo libro de Paz-Andrade”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 18 de novembro de 1979. // Vicente,

Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 423-425.

Casares, Carlos (1979³⁷), “Unha historia do teatro galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 25 de novembro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 425-427.

Casares, Carlos (1979³⁸), “Pensado e o padre Sobreira”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 9 de decembro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 427-429.

Casares, Carlos (1979³⁹), “Un libro sobre Manuel Antonio”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de decembro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 429-431.

Casares, Carlos (1979⁴⁰), “O rechazo do galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 30 de decembro de 1979. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 431-433.

- Casares, Carlos (1979⁴¹). *Os escuros soños de Clío*. Santiago de Compostela: Edicións do Cerne, col. Area Maior.
- Casares, Carlos (1980¹), “Unha escolma de Rosalía”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de xaneiro de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [434]-436.
- Casares, Carlos (1980²), “A revista Nós”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 13 de xaneiro de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 436-438.
- Casares, Carlos (1980³), “La Ilustración Gallega y Asturiana”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de xaneiro de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 438-440.
- Casares, Carlos (1980⁴), “Queixumes dos pinos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 27 de xaneiro de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 440-442.
- Casares, Carlos (1980⁵), “Para Álvaro Cunqueiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 3 de febreiro de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín.

Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 442-443.

Casares, Carlos (1980⁶), “Un libro sobre Maside”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 10 de febreiro de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 444-445.

Casares, Carlos (1980⁷), “O vocabulario do padre Crespo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 24 de febreiro de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 445-447.

Casares, Carlos (1980⁸), “Adral de Filgueira Valverde”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de marzo de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 447-449.

Casares, Carlos (1980⁹), “Un novo libro de Otero Pedrayo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 9 de marzo de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 449-450.

Casares, Carlos (1980¹⁰), “Luaña: un libro sobre a Galicia do pasado”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de marzo de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*.

- Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 450-452.
- Casares, Carlos (1980¹¹), “A poesía de Alexandre Cribeiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 23 de marzo de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 452-453.
- Casares, Carlos (1980¹²), “O grupo Rompente”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de abril de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 453-455.
- Casares, Carlos (1980¹³), “Homenaxe a Álvaro Cunqueiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de abril de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 455-457.
- Casares, Carlos (1980¹⁴), “A obra de Cunqueiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 8 de maio de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 457-459.
- Casares, Carlos (1980¹⁵), “Catro narracións”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de maio de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra.

Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 459-461.

Casares, Carlos (1980¹⁶), “Non abonda con narrar”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de maio de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 461-462.

Casares, Carlos (1980¹⁷), “*Cara a Times Square*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de xuño de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 462-464.

Casares, Carlos (1980¹⁸), “Neira Vilas no golfo de México”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de xuño de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 464-466.

Casares, Carlos (1980¹⁹), “Memorias dun fuxido”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de xuño de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 466-467.

Casares, Carlos (1980²⁰), “A asociación de escritores”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 3 de xullo de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín.

- Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 468-469.
- Casares, Carlos (1980²¹), “Un libro sobre Otero Pedrayo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de xullo de 1980. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 469-471.
- Casares, Carlos (1980²²), “Poemas de Sebastián Risco”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 17 de xullo de 1980. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 471-472.
- Casares, Carlos (1980²³), “A saga dun afiadador”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 25 de setembro de 1980. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 473-474.
- Casares, Carlos (1980²⁴), “Poemas de amor sen morte”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 9 de outubro de 1980. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 474-476.
- Casares, Carlos (1980²⁵), “Dicionarios”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de outubro de 1980. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé

Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 477-478.

Casares, Carlos (1980²⁶), “Poemas de Bernardino Graña”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 23 de outubro de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 478-479.

Casares, Carlos (1980²⁷), “Un libro de Xohana Torres”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 30 de outubro de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 480-481.

Casares, Carlos (1980²⁸), “Un novo libro de Vitor Vaqueiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 13 de novembro de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 482-483.

Casares, Carlos (1980²⁹), “Manuel Vilanova en galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de novembro de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 484-485.

Casares, Carlos (1980³⁰), “Blanco Amor en Ourense”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 4 de decembro de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd.

- Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 485-486.
- Casares, Carlos (1980³¹), “O encontro da casa de Mateus”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 11 de decembro de 1980. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 487-489.
- Casares, Carlos (1980³²), “O fenómeno minoritario da cultura”, *La Voz de Galicia*, 24 de xullo de 1980. // (2017a) “Cinco cartas desde Suecia”. *Grial. Revista galega de cultura*. 213. Xaneiro, febreiro, marzo 2017. 63-64.
- Casares, Carlos (1980³³), “Moitos lectores para grandes periódicos”, *La Voz de Galicia*, 7 de agosto de 1980. // (2017b) “Cinco cartas desde Suecia”. *Grial. Revista galega de cultura*. 213. Xaneiro, febreiro, marzo 2017. 65.
- Casares, Carlos (1980³⁴), “De libros e escritores”, *La Voz de Galicia*, 14 de agosto de 1980. // (2017c) “Cinco cartas desde Suecia”. *Grial. Revista galega de cultura*. 213. Xaneiro, febreiro, marzo 2017. 66.
- Casares, Carlos (1980³⁵), “Cando a demanda cultural é correspondida”, *La Voz de Galicia*, 4 de setembro de 1980. // (2017d) “Cinco cartas desde Suecia”. *Grial. Revista galega de cultura*. 213. Xaneiro, febreiro, marzo 2017. 67-68.
- Casares, Carlos (1980³⁶), “Unha cultura non demasiado intelectualizada”, *La Voz de Galicia*, 18 de setembro de 1980. // (2017e) “Cinco cartas desde Suecia”. *Grial. Revista galega de cultura*. 213. Xaneiro, febreiro, marzo 2017. 69.
- Casares, Carlos (1980³⁷), “Seis retratos”. En Díaz y Díaz (Coord.), *La Universidad de Santiago*. Santiago de Compostela: Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Santiago de Compostela.

183-187. // En Monteagudo, Henrique, Xosé Manuel Salgado e Dolores Vilavedra (Eds.) (2017d). *Casares en Compostela: Universidade e literatura. Día das Letras Galegas 2017*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico. 189-194.

Casares, Carlos (1980³⁸), “Rexurdimento galego e romantismo”. Conferencia inédita pronunciada en 1980 na Universidade de Santiago de Compostela. // En Monteagudo, Henrique, Xosé Manuel Salgado e Dolores Vilavedra (Eds.) (2017d). *Casares en Compostela: Universidade e literatura. Día das Letras Galegas 2017*. Trascrición e revisión editorial Alba María Rodríguez. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico. 53-69.

Casares, Carlos (1980³⁹). *Ilustrísima*. Vigo: Editorial Galaxia.

Casares, Carlos (1981¹), “Sonetos de Millán Picouto”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 8 de xaneiro de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [490]-491.

Casares, Carlos (1981²), “A situación da literatura galega é imposible”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de xaneiro de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 491-493.

Casares, Carlos (1981³), “Unha nova historia da literatura”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de xaneiro de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García

- Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 493-495.
- Casares, Carlos (1981⁴), “A *Historia de Galicia* de Emilio González López”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de febreiro de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 495-497.
- Casares, Carlos (1981⁵), “A fantasía lúdica de Cunqueiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 19 de febreiro de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 497-499.
- Casares, Carlos (1981⁶), “Un deslumbrante mundo de ficción”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de marzo de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 499-500.
- Casares, Carlos (1981⁷), “O butacón de Penzol, baleiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de marzo de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 500-501.
- Casares, Carlos (1981⁸), “Poemas de Xoán Manuel Casado”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de marzo de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd.

Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 502-503.

Casares, Carlos (1981⁹), “A propósito dunha conferencia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de abril de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 503-504.

Casares, Carlos (1981¹⁰), “As literaturas de ámbito restrinxido”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de abril de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 504-506.

Casares, Carlos (1981¹¹), “Un limiar para Risco”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 24 de abril de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 506-508.

Casares, Carlos (1981¹²), “Un novo libro de Antón Tovar”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de maio de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 508-510.

Casares, Carlos (1981¹³), “O futuro da literatura galega”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de maio de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores

- Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 510-511.
- Casares, Carlos (1981¹⁴), “Sobre Rafael Dieste”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 11 de xuño de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 512-513.
- Casares, Carlos (1981¹⁵), “Os textos litúrxicos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de xullo de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 513-514.
- Casares, Carlos (1981¹⁶), “Crónica de nós”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de agosto de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 514-516.
- Casares, Carlos (1981¹⁷), “Unha novela de Xavier Alcalá”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de agosto de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 516-518.
- Casares, Carlos (1981¹⁸), “Morrer en Vilaquinte”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 27 de agosto de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín.

Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 518-520.

Casares, Carlos (1981¹⁹), “A segunda novela de Paco Martín”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 10 de setembro de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 520-522.

Casares, Carlos (1981²⁰), “Vicente Risco e o nacionalismo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de novembro de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 522-524.

Casares, Carlos (1981²¹), “A última novela de Alfredo Conde”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 10 de decembro de 1981. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 524-526.

Casares, Carlos (1981²²), “Leria con Álvaro Cunqueiro”. *Grial. Revista galega de cultura*, 72. Abril-xuño 1981. 202-209.

Casares, Carlos (1981²³), “A literatura galega moderna”. Conferencia pronunciada en outono de 1978 no auditorio da Caixa de Aforros Municipal de Vigo no marco do ciclo de conferencias “Evolución cultural de Galicia”. Vigo: Caja de Ahorros Municipal de Vigo, serie Obra Cultural da Caixa de Aforros Municipal de Vigo, 18, 3-13. // En Monteagudo, Henrique, Xosé Manuel Salgado e Dolores Vilavedra (Eds.) (2017d). *Casares en Compostela: Universidade e literatura. Día das Letras Galegas 2017*. Santiago

de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico. 109-123.

- Casares, Carlos (1982¹), “José Ángel Valente en galego”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA. Cuaderno de Letras, Artes y Pensamiento”, “a ledicia de ler”, 21 de xaneiro de 1982, p. 33. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 526-528.
- Casares, Carlos (1982²), “Textos de Alonso Montero”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA. Cuaderno de Letras, Artes y Pensamiento”, “a ledicia de ler”, 11 de febreiro de 1982. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 529-530.
- Casares, Carlos (1982³), “O último de Fernández Ferreiro”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA. Cuaderno de Letras, Artes y Pensamiento”, “a ledicia de ler”, 18 de febreiro de 1982, p. 34. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 530-532.
- Casares, Carlos (1982⁴), “Segundo volume de Cunqueiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 18 de marzo de 1982. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 532-533.

- Casares, Carlos (1982⁵), “Sobre Ánxel Fole”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA. Cuaderno de Letras, Artes y Pensamiento”, “a ledicia de ler”, 25 de marzo de 1982, p. 34. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 533-535.
- Casares, Carlos (1982⁶), “Fentos no mar”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA. Cuaderno de Letras, Artes y Pensamiento”, “a ledicia de ler”, 15 de abril de 1982, p. 25. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 535-536.
- Casares, Carlos (1982⁷), “Un vocabulario para nenos”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA. Cuaderno de Letras, Artes y Pensamiento”, “a ledicia de ler”, 22 de abril de 1982, p. 31. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 537-538.
- Casares, Carlos (1982⁸), “Arte da tertulia”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Ao marxe”, 30 de abril de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982⁹), “A nova cultura”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Ao marxe”, 2 de maio de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982¹⁰), “María Blanchard”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Ao marxe”, 5 de maio de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982¹¹), “Viaxar en tren”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Ao marxe”, 8 de maio de 1982, p. 3.

- Casares, Carlos (1982¹²), “Os cantonales”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Ao marxe”, 11 de maio de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982¹³), “Falar mal”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Ao marxe”, 15 de maio de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982¹⁴), “A poesía e os Premios da Crítica”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de maio de 1982. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 538-541.
- Casares, Carlos (1982¹⁵), “Con Josep Pla”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Ao marxe”, 27 de maio de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982¹⁶), “En favor da vida”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Ao marxe”, 1 de xuño de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982¹⁷), “A reedición de *La Centuria*”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA. Cuaderno de Letras, Artes y Pensamiento”, “a ledicia de ler”, 10 de xuño de 1982, p. 35. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 541-543.
- Casares, Carlos (1982¹⁸), “Un libro de Xoán Manuel Casado”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA. Cuaderno de Letras, Artes y Pensamiento”, “a ledicia de ler”, 15 de xullo de 1982, p. 34. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 543-544.
- Casares, Carlos (1982¹⁹), “Lecturas de verán”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 30 de xullo de 1982, p. 3.

- Casares, Carlos (1982²⁰), “O pintor Solana”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 1 de agosto de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982²¹), “Tronchapinos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 2 de agosto de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982²²), “O demo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 3 de agosto de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982²³), “Lénutchka”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 4 de agosto de 1982, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.), *Carlos Casares. 100 artigos. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004*. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 14-15.
- Casares, Carlos (1982²⁴), “Sobre a novela e as súas dimensións”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 19 de agosto de 1982. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 545-546.
- Casares, Carlos (1982²⁵), “Celso Emilio visto por Alonso Montero”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA. Cuaderno de Letras, Artes y Pensamiento”, “a ledicia de ler”, 25 de agosto de 1982, p. 31. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 546-547.
- Casares, Carlos (1982²⁶), “A reedición de Néveda”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA. Cuaderno de Letras, Artes y Pensamiento”, “a ledicia de ler”, 2 de setembro de 1982, p. 31. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín.

- Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 547-548.
- Casares, Carlos (1982²⁷), “Copenhague”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 9 de agosto de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982²⁸), “Unha moza en Aquisgrán”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Ao marxe”, 7 de setembro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982²⁹), “O noso illamento”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA. Cuaderno de Letras, Artes y Pensamiento”, “a ledicia de ler”, 9 de setembro de 1982, p. 31. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 548-549.
- Casares, Carlos (1982³⁰), “O medo a ser intrascendentes”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA. Cuaderno de Letras, Artes y Pensamiento”, “a ledicia de ler”, 16 de setembro de 1982, p. 30. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 549-551.
- Casares, Carlos (1982³¹), “Unha rapaza que parecía un galo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Ao marxe”, 18 de setembro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982³²), “Henry Fonda”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 19 de setembro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982³³), “Ingrid Bergman”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Ao marxe”, 28 de setembro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982³⁴), “Unha psicóloga de cans”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Ao marxe”, 4 de outubro de 1982, p. 3.

- Casares, Carlos (1982³⁵), “Sobre gastronomía”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 16 de outubro de 1982, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 15-16.
- Casares, Carlos (1982³⁶), “Libros de cociña”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 18 de outubro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982³⁷), “Liberais do XIX”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 26 de outubro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982³⁸), “Alerxia ao século XX”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 30 de outubro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982³⁹), “Resposta”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 6 de novembro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982⁴⁰), “Ruperto de Nola”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de novembro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982⁴¹), “Os imposibles”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 13 de novembro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982⁴²), “Os nosos milagres”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 15 de novembro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982⁴³), “Evocacións”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 19 de novembro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982⁴⁴), “Os ordenadores”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 23 de novembro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982⁴⁵), “Avilés de Taramancos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 25 de novembro de 1982. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 551-553.

- Casares, Carlos (1982⁴⁶), “Fantasmas invisibles”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 1 de decembro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982⁴⁷), “Amor de Artur”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de decembro de 1982. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 553-555.
- Casares, Carlos (1982⁴⁸), “Unha silla que obedece”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de decembro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982⁴⁹), “Orfebrería literaria”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 9 de decembro de 1982. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 555-556.
- Casares, Carlos (1982⁵⁰), “Os homes”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 15 de decembro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982⁵¹), “Sobre o mar”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de decembro de 1982, p. 3.
- Casares, Carlos (1982⁵²), “Apoio á realización dunha campaña de sensibilización sobre o galego”. *Diario de Sesións. Parlamento de Galicia* 13. 607. Sesión plenaria de 14 de xullo de 1982. // En Monteagudo, Henrique (Ed.) (2017b). *Carlos Casares no Parlamento de Galicia*. [Vigo]: Parlamento de Galicia. 27-29.
- Casares, Carlos (1982⁵³), “Explicación de voto á moción para a realización dunha campaña de sensibilización sobre o galego”. *Diario de Sesións. Parlamento de Galicia* 13. 615. Sesión plenaria de 14 de xullo de 1982. // En Monteagudo, Henrique (Ed.) (2017b). *Carlos Casares no Parlamento de Galicia*. [Vigo]: Parlamento de Galicia. 31-33.

- Casares, Carlos (1982⁵⁴), “Proposta de creación dunha comisión parlamentaria para a elaboración dunha lei de normalización lingüística de Galicia”. *Diario de Sesións. Parlamento de Galicia* 18. 944-946. Sesión plenaria de 24 de novembro de 1982. // En Monteagudo, Henrique (Ed.) (2017b). *Carlos Casares no Parlamento de Galicia*. [Vigo]: Parlamento de Galicia. 39-44.
- Casares, Carlos (1983¹), “Os accidentes”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 6 de xaneiro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983²), “Mercancías do ceo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 7 de xaneiro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983³), “Un libro de cociña”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 13 de xaneiro de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [557]-558.
- Casares, Carlos (1983⁴), “O ceo e os escritores”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de xaneiro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁵), “Unha singularidade excitante”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 19 de xaneiro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁶), “Os traballos de Pedro de Llano”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de xaneiro de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 558-560.
- Casares, Carlos (1983⁷), “Os insultos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 23 de xaneiro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁸), “Unha pintada”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 26 de xaneiro de 1983, p. 3.

- Casares, Carlos (1983⁹), “Poetas europeos contemporáneos en galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 27 de xaneiro de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 560-562.
- Casares, Carlos (1983¹⁰), “O cimborrio da catedral de Ourense”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 3 de febreiro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983¹¹), “Arturo Baltar”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 6 de febreiro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983¹²), “A boa xente”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 13 de febreiro de 1983, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 16-17.
- Casares, Carlos (1983¹³), “Dido e Eneas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 17 de febreiro de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 562-564.
- Casares, Carlos (1983¹⁴), “A burocracia”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 18 de febreiro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983¹⁵), “Os artistas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 24 de febreiro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983¹⁶), “Dous cancioneiros”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 24 de febreiro de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra.

- Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 564-565.
- Casares, Carlos (1983¹⁷), “Unha palabra fea”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 2 de marzo de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983¹⁸), “O purismo e outras cousas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de marzo de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983¹⁹), “As orixes do galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 10 de marzo de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 566.
- Casares, Carlos (1983²⁰), “Os verdugos de Koetsler”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de marzo de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983²¹), “Sobre Sartre”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de marzo de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983²²), “A novela que salta a raia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 17 de marzo de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 567.
- Casares, Carlos (1983²³), “No centenario de Marx”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 19 de marzo de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983²⁴), “A solidaridade”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 24 de marzo de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983²⁵), “Os cans”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 26 de marzo de 1983, p. 3.

- Casares, Carlos (1983²⁶), “O minueto dos poetas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 6 de abril de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983²⁷), “Un novelista e un poeta”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de abril de 1983. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 568-569.
- Casares, Carlos (1983²⁸), “Sobre os tradutores”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 9 de abril de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983²⁹), “Un soño”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 15 de abril de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983³⁰), “Do lado de aquí”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 18 de abril de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983³¹), “Aquelas revolucionarias”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 23 de abril de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983³²), “A Biblia en verso”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 24 de abril de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983³³), “As dúas caras de todos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, 3 de maio de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983³⁴), “Historia dun dente”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 7 de maio de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983³⁵), “Mozas rachadas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 22 de maio de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983³⁶), “Coñecer mellor Galicia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de maio de 1983. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 569-570.

- Casares, Carlos (1983³⁷), “Viaxe a Suiza (I)”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 2 de xuño de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983³⁸), “Escrito en liberdade”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de xuño de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 570-571.
- Casares, Carlos (1983³⁹), “Viaxe a Suiza (2)”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 4 de xuño de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁴⁰), “Unha ponte de madeira”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 15 de xuño de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁴¹), “Xornadas en Zurich”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 16 de xuño de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁴²), “A tertulia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de xuño de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 571-572.
- Casares, Carlos (1983⁴³), “O mago”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 24 de xuño de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁴⁴), “As flores do poeta”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 25 de xuño de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁴⁵), “Os poetastros”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 7 de xullo de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁴⁶), “Recanto”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de xullo de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 572-573.

- Casares, Carlos (1983⁴⁷), “Os mentiráns”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de xullo de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁴⁸), “Castelao de preto”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 14 de xullo de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 573-574.
- Casares, Carlos (1983⁴⁹), “Carta aberta a un político galego”, XXV Premio Periodístico Fernández Latorre 1983, *La Voz de Galicia*, “Portada”, “Galicia” e “Breves”, 25 de xullo de 1983, pp. 1, 19, 60. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 11-14. // Fraga Sánchez, Xesús (Ed.) (2012), *Carlos Casares en La Voz de Galicia*. Limiares Kristina Berg Casares e Xesús Fraga. Epílogo Xosé Luís Barreiro Rivas. Ilustracións Meixide, Kiko da Silva, Xaquín Marín, Abraldes, Leandro, Pinto & Chinto, Matalobos, Pepe Barro, Siro e Xosé Tomás. Foto da capa Ramón Loureiro. [A Coruña]: La Voz de Galicia. Col. Biblioteca Gallega. 30-33.
- Casares, Carlos (1983⁵⁰), “Evtuchenko”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 29 de xullo de 1983, p. 3. // Calvo, Tucho (Ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 17-18.
- Casares, Carlos (1983⁵¹), “Galicia na URSS”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 4 de agosto de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 574-575.

- Casares, Carlos (1983⁵²), “A vida dun home”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 7 de agosto de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁵³), “Os piratas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de agosto de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁵⁴), “As cousas inútiles”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 15 de agosto de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁵⁵), “Unha bruxa”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 18 de agosto de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁵⁶), “Unha hecatombe”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 25 de agosto de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁵⁷), “Os estudos literarios”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 25 de agosto de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 575-576.
- Casares, Carlos (1983⁵⁸), “A Tregua de Deus”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 27 de agosto de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁵⁹), “Kilen”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 1 de setembro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁶⁰), “O diñeiro e os negocios”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 3 de setembro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁶¹), “De satélites e de burros”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de setembro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁶²), “O ábaco”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 14 de setembro de 1983, pp. 3 e 45.
- Casares, Carlos (1983⁶³), “Un libro sobre o galego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de setembro de 1983. // Vicente,

- Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 576-577.
- Casares, Carlos (1983⁶⁴), “A escaleira de Raskólnikov”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 21 de setembro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁶⁵), “Ler os pensamentos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 21 de setembro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁶⁶), “Tania Sabicheba”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 28 de setembro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁶⁷), “Da estética e do circo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 29 de setembro de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 577-578.
- Casares, Carlos (1983⁶⁸), “Tres desastrados”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 3 de outubro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁶⁹), “Os outros libros”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de outubro de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 579.
- Casares, Carlos (1983⁷⁰), “Cavar tumbas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 13 de outubro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁷¹), “Revistas recuperadas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de outubro de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores

Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 580-581.

Casares, Carlos (1983⁷²), “Polos de catro patas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 18 de outubro de 1983, p. 3.

Casares, Carlos (1983⁷³), “Leiras Pulpeiro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 27 de outubro de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 581-582.

Casares, Carlos (1983⁷⁴), “A palabra home”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 29 de outubro de 1983, p. 3.

Casares, Carlos (1983⁷⁵), “Nun parque de Berlín”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 30 de outubro de 1983, pp. 3 e 61.

Casares, Carlos (1983⁷⁶), “Uns porcos diferentes”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, 9 de novembro de 1983, p. 3.

Casares, Carlos (1983⁷⁷), “Os xigantes”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de novembro de 1983, p. 3.

Casares, Carlos (1983⁷⁸), “Castelao en Cuba”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 17 de novembro de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 582-583.

Casares, Carlos (1983⁷⁹), “Moncho Borrajo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 22 de novembro de 1983, p. 3.

Casares, Carlos (1983⁸⁰), “O Premio Esquío”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 24 de novembro de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín.

- Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 583-584.
- Casares, Carlos (1983⁸¹), “Os escritores”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 25 de novembro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁸²), “Unha tristeza no corazón”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 27 de novembro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁸³), “Vivir na fin do mundo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 8 de decembro de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 584-585.
- Casares, Carlos (1983⁸⁴), “Unha mancha espesa”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 15 de decembro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁸⁵), “Xuicio de Deus”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de decembro de 1983, p. 3.
- Casares, Carlos (1983⁸⁶), “No cadeixo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de decembro de 1983. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 585-586.
- Casares, Carlos (1983⁸⁷), “O temporal”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 23 de decembro de 1983, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 18-19.
- Casares, Carlos (1983⁸⁸), “Unha aventura”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 24 de decembro de 1983, p. 3.

- Casares, Carlos (1983⁸⁹), “Contra a proposición non de lei de modificación do decreto sobre normativización da lingua galega”. *Diario de Sesións. Parlamento de Galicia* 49. 2.922-2.925. Sesión plenaria de 23 de setembro de 1983. // En Monteagudo, Henrique (Ed.) (2017b). *Carlos Casares no Parlamento de Galicia*. [Vigo]: Parlamento de Galicia. 49-57.
- Casares, Carlos (1983⁹⁰), “Explicación de voto en contra da proposición non de lei de modificación do decreto sobre normativización da lingua galega”. *Diario Oficial do Parlamento de Galicia* 49. 2.933. Sesión plenaria de 23 de setembro de 1983. // En Monteagudo, Henrique (Ed.) (2017b). *Carlos Casares no Parlamento de Galicia*. [Vigo]: Parlamento de Galicia. 59-60.
- Casares, Carlos (1983⁹¹), “A banda de Don Pedro Patita”. En Bernal, Xosé Luís e Xosé M. Salgado (Coords.), *Homenaxes ás Bandas populares de música galegas*. Santiago de Compostela: Excmo. Concello de Santiago de Compostela. 29-31.// En Monteagudo, Henrique, Xosé Manuel Salgado e Dolores Vilavedra (Eds.) (2017d). *Casares en Compostela: Universidade e literatura. Día das Letras Galegas 2017*. Revisión editorial H. Casares Berg e H. Monteagudo. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico. 187-188.
- Casares, Carlos (1983⁹²). *O can Rin e o lobo Crispín*, ilustr. Pedro de Llano, Vigo: Editorial Galaxia, col. A chalupa, nº 5, [32] pp. (ISBN: 84-7154-449-0).
- Casares, Carlos (1984¹), “Os premios”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de xaneiro de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [587]-588.
- Casares, Carlos (1984²), “Unha nova casa”, *La Voz de Galicia*, “Colaboracións”, “Á marxe”, 6 de xaneiro de 1984, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición

- conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 20-21.
- Casares, Carlos (1984³), “Aires de Viena”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de xaneiro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁴), “O tempo dos burros”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 19 de xaneiro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁵), “Sobre a cultura”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 23 de xaneiro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁶), “Libros xuvenís”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de xaneiro de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 588-589.
- Casares, Carlos (1984⁷), “De gafes”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 27 de xaneiro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁸), “Divagación moral”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 30 de xaneiro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁹), “Os fantasmas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 1 de febreiro de 1984, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 21-22.
- Casares, Carlos (1984¹⁰), “A revista *Dorna*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de febreiro de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 589-590.
- Casares, Carlos (1984¹¹), “Unha visión”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 3 de febreiro de 1984, p. 3.

- Casares, Carlos (1984¹²), “Ramiro Fonte”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 9 de febreiro de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 590-591.
- Casares, Carlos (1984¹³), “Vinteseite sabores”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de febreiro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984¹⁴), “O viño”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 12 de febreiro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984¹⁵), “Ler ó revés”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 26 de febreiro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984¹⁶), “A autoridade”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 1 de marzo de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984¹⁷), “O día de Dedalus”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 1 de marzo de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 591-592.
- Casares, Carlos (1984¹⁸), “Optimismo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de marzo de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984¹⁹), “Perder o tempo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 9 de marzo de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984²⁰), “O soño encontrado de Ursula Heinze”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de marzo de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 593-594.
- Casares, Carlos (1984²¹), “Julio V. Gimeno”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de marzo de 1984, p. 3. //

- Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 22-23.
- Casares, Carlos (1984²²), “Señas de identidade”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 18 de marzo de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984²³), “Un pobre porco”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 23 de marzo de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984²⁴), “O pecado e a virtude”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 26 de marzo de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984²⁵), “Un poeta en Murcia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 29 de marzo de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 594-595.
- Casares, Carlos (1984²⁶), “De Noriega”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 10 de abril de 1984, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 24.
- Casares, Carlos (1984²⁷), “Os Premios da Crítica”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de abril de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 595-596.
- Casares, Carlos (1984²⁸), “Sin pasaporte”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 15 de abril de 1984, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 25.

- Casares, Carlos (1984²⁹), “Cézanne”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 20 de abril de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984³⁰), “O cuco”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 22 de abril de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984³¹), “Provincianismo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de abril de 1984. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 596-597.
- Casares, Carlos (1984³²), “Unha pistola”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 2 de maio de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984³³), “De guante branco”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 3 de maio de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984³⁴), “Otero recuperado”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 10 de maio de 1984. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 598-599.
- Casares, Carlos (1984³⁵), “Arcadio”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 24 de maio de 1984. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 599-600.
- Casares, Carlos (1984³⁶), “O pobre Guido”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 25 de maio de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984³⁷), “As admiracións”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 28 de maio de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984³⁸), “Vivir e conducir”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 7 de xuño de 1984, p. 3.

- Casares, Carlos (1984³⁹), “As lecturas de Paco del Riego”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de xuño de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 600-601.
- Casares, Carlos (1984⁴⁰), “Rolda de ideas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 14 de xuño de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 601-602.
- Casares, Carlos (1984⁴¹), “Racismo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 18 de xuño de 1984, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 26-27.
- Casares, Carlos (1984⁴²), “Don Edgardo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 22 de xuño de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁴³), “Volve Castelao”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 28 de xuño de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 603.
- Casares, Carlos (1984⁴⁴), “Un corazón desbordado”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de xullo de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁴⁵), “Os carpinteiros”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 13 de xullo de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁴⁶), “Burocracia”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 14 de xullo de 1984, p. 3.

- Casares, Carlos (1984⁴⁷), “Os Eoas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de xullo de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 604-605.
- Casares, Carlos (1984⁴⁸), “Certificado de penais”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 16 de xullo de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁴⁹), “Libros para nenos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de xullo de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 605-606.
- Casares, Carlos (1984⁵⁰), “Dieste e Otero Espasandín”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de agosto de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 606-607.
- Casares, Carlos (1984⁵¹), “Menos que unha cámara”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 4 de agosto de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁵²), “A basura e as furnas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 6 de agosto de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁵³), “Divorciarse”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 7 de agosto de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁵⁴), “Recuperar o intranscendente”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de agosto de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García

- Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 607-608.
- Casares, Carlos (1984⁵⁵), “Un coello feliz”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 21 de agosto de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁵⁶), “Nun restaurante”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 23 de agosto de 1984, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 27-28.
- Casares, Carlos (1984⁵⁷), “Os suecos e as chaves”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 28 de agosto de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁵⁸), “A festa dos cangrexos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 30 de agosto de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁵⁹), “O perigo de comer”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 5 de setembro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁶⁰), “As modas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de setembro de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 608-609.
- Casares, Carlos (1984⁶¹), “O fino oído dun can”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de setembro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁶²), “Zonas libres”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 13 de setembro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁶³), “A literatura galega fóra de Galicia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de setembro de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 609-610.

- Casares, Carlos (1984⁶⁴), “Poderosa”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 4 de outubro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁶⁵), “O señor do bikini”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de outubro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁶⁶), “Revistas literarias”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 11 de outubro de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 611.
- Casares, Carlos (1984⁶⁷), “O can”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de outubro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁶⁸), “O señor fiscal”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 18 de outubro de 1984, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 28-29.
- Casares, Carlos (1984⁶⁹), “Os contos de Margarita Ledo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 18 de outubro de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 612.
- Casares, Carlos (1984⁷⁰), “Os insultos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 24 de outubro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁷¹), “Unha antipatía”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 30 de outubro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁷²), “Don Hamlet”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 1 de novembro de 1984. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra.

- Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 613.
- Casares, Carlos (1984⁷³), “Desorde”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 10 de novembro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁷⁴), “Por un fio”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 15 de novembro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁷⁵), “Os novos premios”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de novembro de 1984. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 614.
- Casares, Carlos (1984⁷⁶), “Uns ollos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 29 de novembro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁷⁷), “Un amigo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 2 de decembro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁷⁸), “O Premio Esquío”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de decembro de 1984. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 615.
- Casares, Carlos (1984⁷⁹), “A verdade”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 12 de decembro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁸⁰), “Un portugués”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de decembro de 1984, p. 3.
- Casares, Carlos (1984⁸¹), “O Risco anterior ao galeguismo”. *Grial. Revista galega de cultura*, 86. Outubro-decembro 1986. 412-427. // En Monteagudo, Henrique, Xosé Manuel Salgado e Dolores Vilavedra (Eds.) (2017d). *Casares en Compostela: Universidade e literatura. Día das Letras Galegas 2017*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico. 137-157.

- Casares, Carlos (1984⁸²), “*A Coutada*, de Vicente Risco”. *Grial. Revista galega de cultura*, 86. Outubro-decembro 1986. 509.
- Casares, Carlos (1984⁸³), “Apoio a unha proposición de lei de desenvolvemento da lei de normalización lingüística para o uso do galego no ensino”. *Diario de Sesións do Parlamento de Galicia* 95. 6.108-6.109. Sesión plenaria de 11 de decembro de 1984. // En Monteagudo, Henrique (Ed.) (2017b). *Carlos Casares no Parlamento de Galicia*. [Vigo]: Parlamento de Galicia. 65-66.
- Casares, Carlos (1985¹), “Os premios”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 17 de xaneiro de 1985. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [616]-617.
- Casares, Carlos (1985²), “Palabras na area”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 19 de xaneiro de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985³), “Manolo Prego”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 26 de xaneiro de 1985, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 29-30.
- Casares, Carlos (1985⁴), “Crime en Compostela”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 31 de xaneiro de 1985. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 617-618.
- Casares, Carlos (1985⁵), “A propósito do cañón”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 2 de febreiro de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985⁶), “Dous artistas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 7 de febreiro de 1985, p. 3. //

- Calvo, Tucho (Ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia. Col. Biblioteca Gallega. 30-31.
- Casares, Carlos (1985⁷), “O mellor do mundo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 9 de febreiro de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985⁸), “Un cancionero recuperado”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 14 de febreiro de 1985. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 618-619.
- Casares, Carlos (1985⁹), “O gato”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de febreiro de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985¹⁰), “Orden alfabético”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 20 de febreiro de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985¹¹), “Poesía medieval”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 28 de febreiro de 1985. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 620-621.
- Casares, Carlos (1985¹²), “Unha señora sabia”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 4 de marzo de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985¹³), “Un conflicto”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 7 de marzo de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985¹⁴), “Un título”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 14 de marzo de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985¹⁵), “Unha pincelada”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de marzo de 1985, p. 3.

- Casares, Carlos (1985¹⁶), “Un futuro optimista”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 21 de marzo de 1985. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 621-622.
- Casares, Carlos (1985¹⁷), “Un corredor”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 24 de marzo de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985¹⁸), “Pudor”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 26 de marzo de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985¹⁹), “As estacións feridas de Ramiro Fonte”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 4 de abril de 1985. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 622-623.
- Casares, Carlos (1985²⁰), “Palabras alleas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 7 de abril de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985²¹), “Unha donicela”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de abril de 1984, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 31-32.
- Casares, Carlos (1985²²), “Fernán Vello”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 18 de abril de 1985. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 623-624.
- Casares, Carlos (1985²³), “Mil pesetas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 2 de maio de 1985, p. 3.

- Casares, Carlos (1985²⁴), “Un músico”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de maio de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985²⁵), “Un libro de Constantino García”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 9 de maio de 1985. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 624-625.
- Casares, Carlos (1985²⁶), “Aquel saxo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 29 de maio de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985²⁷), “Pessoa”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 30 de maio de 1985. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 625-626.
- Casares, Carlos (1985²⁸), “Un infeliz”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 6 de xuño de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985²⁹), “Unha toupeira”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de xuño de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985³⁰), “Escritos de Losada Diéguez”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de xuño de 1985. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 626-627.
- Casares, Carlos (1985³¹), “Os gatos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 22 de xuño de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985³²), “Falar alto”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 24 de xuño de 1985, p. 3.

- Casares, Carlos (1985³³), “A Crónica troiana”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 8 de agosto de 1985. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 627-628.
- Casares, Carlos (1985³⁴), “Unha nova edición de Celso Emilio”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de agosto de 1985. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 628-629.
- Casares, Carlos (1985³⁵), “Enamorados”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 26 de agosto de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985³⁶), “Unhas cabinas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 28 de agosto de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985³⁷), “Un profesor”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 12 de setembro de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985³⁸), “Un pazo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 14 de setembro de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985³⁹), “O terceiro adral”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 19 de setembro de 1985. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 630.
- Casares, Carlos (1985⁴⁰), “A risa duns vellos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 26 de setembro de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985⁴¹), “Italo Calvino”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de setembro de 1985. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores

- Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 631.
- Casares, Carlos (1985⁴²), “Un drama”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 3 de outubro de 1984, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 32-33.
- Casares, Carlos (1985⁴³), “En torno a Rosalía”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 24 de outubro de 1985. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 632-633.
- Casares, Carlos (1985⁴⁴), “O dicionario do P. Crespo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 21 de novembro de 1985. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 633-634.
- Casares, Carlos (1985⁴⁵), “Nova cultura”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 9 de decembro de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985⁴⁶), “Un metro”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de decembro de 1985, p. 3.
- Casares, Carlos (1985⁴⁷), “Un libro de Manuel Rivas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de decembro de 1985. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 634-635.

- Casares, Carlos (1985⁴⁸), “La decisión del emperador”, *El País*, “Tribuna: Lecturas de año nuevo”, 31 de decembro de 1985 // (1986³⁵), “A decisión do emperador”, *Dorna*, 10, 55-60. // (2017f) “A decisión do emperador”, *O suicidio de Jonas Björklund e outras historias*. Ed. Xosé Manuel Soutullo. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 24. 41.
- Casares, Carlos (1985⁴⁹), “Bibliografía rosaliana”, *El libro español. Revista mensual del Instituto Nacional del Libro Español*, “Tablón”, 328, 69-72.
- Casares, Carlos (1985⁵⁰), “Na comparecencia do conselleiro de Educación para informar da política lingüística desenvolvida pola Xunta de Galicia”. *Diario de Sesións do Parlamento de Galicia* 110. 7.368-7.372. Sesión plenaria de 16 de abril de 1985. // En Monteagudo, Henrique (Ed.) (2017b). *Carlos Casares no Parlamento de Galicia*. [Vigo]: Parlamento de Galicia. 71-79.
- Casares, Carlos (1985⁵¹), “Réplica ao conselleiro de Educación sobre a política lingüística desenvolvida pola Xunta de Galicia”. *Diario de Sesións do Parlamento de Galicia* 110. 7.382. Sesión plenaria de 16 de abril de 1985. // En Monteagudo, Henrique (Ed.) (2017b). *Carlos Casares no Parlamento de Galicia*. [Vigo]: Parlamento de Galicia. 81-82.
- Casares, Carlos (1986¹), “Os libros”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 23 de xaneiro de 1986. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 636-637.
- Casares, Carlos (1986²), “Cando os cans ouvean”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 30 de xaneiro de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986³), “Hasta el último rayo de luz”, *El País*, “Tribuna: El arte de un político”, 31 de xaneiro de 1986.
- Casares, Carlos (1986⁴), “Un médico”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 1 de febreiro de 1986, p. 3.

- Casares, Carlos (1986⁵), “De nomes e palabras”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 13 de febreiro de 1986. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 637-638.
- Casares, Carlos (1986⁶), “No ascensor”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 15 de febreiro de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986⁷), “Uns ovos raros”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de febreiro de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986⁸), “Cotilleo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 5 de marzo de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986⁹), “As ánimas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de marzo de 1986. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 638-639.
- Casares, Carlos (1986¹⁰), “Falar do corpo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 7 de marzo de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986¹¹), “A selva”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 13 de marzo de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986¹²), “Olof Palme”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 16 de marzo de 1986, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 33-34.
- Casares, Carlos (1986¹³), “Gallaecia scandinavica”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 20 de marzo de 1986. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García

Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 639-640.

Casares, Carlos (1986¹⁴), “Un adiviño”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 22 de marzo de 1986, p. 3.

Casares, Carlos (1986¹⁵), “Texto recuperado”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 3 de abril de 1986. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 640-641.

Casares, Carlos (1986¹⁶), “Congreso en Bled”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de xuño de 1986. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 641-642.

Casares, Carlos (1986¹⁷), “Aviso para escritores”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de xuño de 1986. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 642-643.

Casares, Carlos (1986¹⁸), “Caricaturas de Castelao”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “a ledicia de ler”, 7 de agosto de 1986. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 643-644.

Casares, Carlos (1986¹⁹), “Amor sen esforzo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 29 de agosto de 1986, p. 3.

Casares, Carlos (1986²⁰), “Prohibido no corazón”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 2 de setembro de 1986, p. 3.

- Casares, Carlos (1986²¹), “Artigos de Cunqueiro”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “a ledicia de ler”, 11 de setembro de 1986, p. 30. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 644-645.
- Casares, Carlos (1986²²), “Un episodio da caza da balea”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “a ledicia de ler”, 18 de setembro de 1986, p. 34. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 645-647.
- Casares, Carlos (1986²³), “Recordo de Leningrado”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 24 de setembro de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986²⁴), “Valle-Inclán e os besugos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 26 de setembro de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986²⁵), “Unha cornetada”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 16 de outubro de 1986, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 34-35.
- Casares, Carlos (1986²⁶), “Doce voces”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “a ledicia de ler”, 16 de outubro de 1986. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 647-648.

- Casares, Carlos (1986²⁷), “Don Baltasar”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 20 de outubro de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986²⁸), “W. Soyinka”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 24 de outubro de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986²⁹), “Ruy Cinatti”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 3 de novembro de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986³⁰), “Carta a unha amiga catalana”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones” e “Última hora”, 5 de novembro de 1986, pp. 3 e 59.
- Casares, Carlos (1986³¹), “Escribir con ordenador”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de novembro de 1986, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 35-36.
- Casares, Carlos (1986³²), “Cuestión de estética”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de novembro de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986³³), “Rarezas de artista”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 19 de novembro de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986³⁴), “Cousas de comer”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 23 de novembro de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986³⁵), “Unha trastada inocente”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 1 de decembro de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1986³⁶), “Viaxar de noite”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 6 de decembro de 1986, p. 3.
- Casares, Carlos (1987¹), “García Lorca en Galicia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de febreiro de 1986. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García

- Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [649]-650.
- Casares, Carlos (1987²), “Un libro sobre a institución”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de marzo de 1986. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 650-652.
- Casares, Carlos (1987³), “Novela e informática”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 28 de maio de 1987. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 652-653.
- Casares, Carlos (1987⁴), “Pasternak”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “Día a día”, 4 de xuño de 1987, p. 34.
- Casares, Carlos (1987⁵), “Tanta actividade...”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, 11 de xuño de 1987, p. 3.
- Casares, Carlos (1987⁶), “Novela corta, novela longa”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “Día a día”, 18 de xuño de 1987, p. 34.
- Casares, Carlos (1987⁷), “Crispación”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Día a día”, 14 de xullo de 1987, p. 3.
- Casares, Carlos (1987⁸), “Domínguez Álvarez”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Día a día”, 18 de xullo de 1987, p. 3.
- Casares, Carlos (1987⁹), “O Líbano como modelo para os suecos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, 3 de agosto de 1987, p. 3.
- Casares, Carlos (1987¹⁰), “Poetas e lectores”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, 15 de agosto de 1987, p. 3.
- Casares, Carlos (1987¹¹), “Conductora censurada”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 10 de setembro de 1987, p. 3.

- Casares, Carlos (1987¹²), “Obsequio de amigo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 12 de setembro de 1987, p. 3. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 36-37.
- Casares, Carlos (1987¹³), “O diario de Antón Tovar”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “A biblioteca”, 17 de setembro de 1987, p. 37.
- Casares, Carlos (1987¹⁴), “La comedia humana”, *El País*, “España”, “Tribuna: Moción de censura contra Fernández Albor”, 27 de setembro de 1987.
- Casares, Carlos (1987¹⁵), “Congreso en Verines”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Día a día”, 26 de setembro de 1987, p. 3.
- Casares, Carlos (1987¹⁶), “Un mundo de imaxes”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 1 de outubro de 1987, p. 3.
- Casares, Carlos (1987¹⁷), “A popularidade de Tierno”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 4 de outubro de 1987, p. 3.
- Casares, Carlos (1987¹⁸), “Máis alá de Francia”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “A tertulia”, 22 de outubro de 1987, p. 39.
- Casares, Carlos (1987¹⁹), “Despois de Estrasburgo”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “A tertulia”, 12 de novembro de 1987, p. 38.
- Casares, Carlos (1987²⁰), “Sobre a utilidade”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “A tertulia”, 26 de novembro de 1987, p. 33.
- Casares, Carlos (1987²¹), “Cuestións opinables”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “A tertulia”, 17 de decembro de 1987, p. 37.

- Casares, Carlos (1987²²), “Una bomba en el fin del mundo”, *El País*, “Opinión”, “Tribuna”, 31 de decembro de 1987.
- Casares, Carlos (1987²³), “Un libro sobre Fole”, *Grial. Revista galega de cultura*, 95. Xaneiro-marzo 1987. 63-67.
- Casares, Carlos (1987²⁴), “Un libro sobre Cunqueiro que non escribín”, *Coordenadas*, 3. 40-41.
- Casares, Carlos (1987²⁵), “Un enigma na biografía de Curros”, *A Nosa Terra*, 9. 38.
- Casares, Carlos (1987²⁶). *Os mortos daquel verán*. Vigo: Editorial Galaxia.
- Casares, Carlos (1988¹), “A propósito de Albert Camus”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “A tertulia”, 7 de xaneiro de 1988, p. 23.
- Casares, Carlos (1988²), “A Escaleira de Raskólnikov”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “A tertulia”, 21 de xaneiro de 1988, p. 39.
- Casares, Carlos (1988³), “Eloy Luis André”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “A tertulia”, 4 de febreiro de 1988, p. 33.
- Casares, Carlos (1988⁴), “Unha alegría para Otero”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, 8 de marzo de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988⁵), “A sabiduría dos altavoces”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “A tertulia”, 10 de marzo de 1988, p. 35.
- Casares, Carlos (1988⁶), “Anthelme Brillat-Savarin”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “A tertulia”, 14 de abril de 1988, p. 34.
- Casares, Carlos (1988⁷), “Interrogatorio”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 28 de abril de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988⁸), “Lección de Antropoloxía”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 30 de abril de 1988, p. 3.

- Casares, Carlos (1988⁹), “Valente”, *La Voz de Galicia*, “cuaderno de CULTURA”, “A tertulia”, 5 de maio de 1988, p. 39.
- Casares, Carlos (1988¹⁰), “Unha vella roñosa”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de maio de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988¹¹), “Un sonido de natureza indefinida”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 16 de maio de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988¹²), “Denuncia”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 27 de maio de 1988, p. 3. // En Calvo, Tucho (Ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 37-38.
- Casares, Carlos (1988¹³), “¿Colonia o champú?”, *El País*, “Tribuna: Terrorismo en Galicia”, 30 de maio de 1988.
- Casares, Carlos (1988¹⁴), “Liberación sexual”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 2 de xuño de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988¹⁵), “Cuestión de nombre”, *El País*, “Opinión”, “Cartas al director”, 9 de xuño de 1988.
- Casares, Carlos (1988¹⁶), “Abrazar as árbores”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 18 de setembro de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988¹⁷), “Emisora pirata”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 20 de setembro de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988¹⁸), “Culpable”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 15 de outubro de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988¹⁹), “Médicos ignorantes”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 16 de outubro de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988²⁰), “Un ordenador para ordenar libros”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 21 de outubro de 1988, p. 3.

- Casares, Carlos (1988²¹), “Unha ventaxa”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 23 de outubro de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988²²), “Por que lle chaman así”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 9 de novembro de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988²³), “Un home seguro”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de novembro de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988²⁴), “Ser primeiro”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 19 de novembro de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988²⁵), “O pobre Bobi”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 4 de decembro de 1988, p. 3. // En Fraga Sánchez, Xesús (Ed.) (2012), *Carlos Casares en La Voz de Galicia*. Limiares Kristina Berg Casares e Xesús Fraga. Epílogo Xosé Luís Barreiro Rivas. Ilustracións Meixide, Kiko da Silva, Xaquín Marín, Abrales, Leandro, Pinto & Chinto, Matalobos, Pepe Barro, Siro e Xosé Tomás. Foto da capa Ramón Loureiro. [A Coruña]: La Voz de Galicia. Col. Biblioteca Gallega. 72.
- Casares, Carlos (1988²⁶), “Os paxaros e o trigo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 10 de decembro de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988²⁷), “O diñeiro propio”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 16 de decembro de 1988, p. 3.
- Casares, Carlos (1988²⁸), “El suicidio de Jonas Björklund”. *Insula*, 495. Febrero 1988. 20. // “O suicidio de Jonas Björklund”. *Grial. Revista galega de cultura*, 100. “Escolma”. Abril-xuño 1988. 247-250. // En Cid Cabido, Xosé (Coord.) (1996), *Unha liña no ceo. 58 narradores galegos 1979-1996*. Vigo. Edicións Xerais de Galicia. 129-132. // En Casares, Carlos (2017f), *O suicidio de Jonas Björklund e outras historias*. Ed. Xosé Manuel Soutullo. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 24. 46.
- Casares, Carlos (1989¹), “Para curar un mal”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 14 de xaneiro de 1989, p. 3.
- Casares, Carlos (1989²), “Os paxariños de Isabel”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 25 de xaneiro de 1989, p. 3. // En Calvo, Tucho (Ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición

conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 38-39.

Casares, Carlos (1989³), “Pasatempo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 24 de febreiro de 1989, p. 3.

Casares, Carlos (1989⁴), “Unha paradoxa”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 26 de febreiro de 1989, p. 3.

Casares, Carlos (1989⁵), “Escoitar as confesións”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 12 de maio de 1989, p. 8.

Casares, Carlos (1989⁶), “Falar claro”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 22 de setembro de 1989, p. 9.

Casares, Carlos (1989⁷), “Ser o Papa”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 24 de setembro de 1989, p. 11.

Casares, Carlos (1989⁸), “Un espello”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 24 de novembro de 1989, p. 9.

Casares, Carlos (1989⁹), “Un amigo ruso”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 26 de novembro de 1989, p. 8.

Casares, Carlos (1989¹⁰), “Don Braulio”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 30 de novembro de 1989, p. 6.

Casares, Carlos (1989¹¹), “Desde arriba”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 6 de decembro de 1989, p. 6.

Casares, Carlos (1989¹²), “Outra vez don Braulio”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de decembro de 1989, p. 6.

Casares, Carlos (1989¹³), “Unha denuncia”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 15 de decembro de 1989, p. 6.

Casares, Carlos (1989¹⁴), “O fenómeno *Granta*”. *Grial. Revista galega de cultura*, 101. “A cultura no mundo”. Xaneiro-marzo 1989. [139]-140.

Casares, Carlos (1989¹⁵), “Il pendolo di Eco”. *Grial. Revista galega de cultura*, 102. “A cultura no mundo”. Abril-xuño 1989. [289]-291.

- Casares, Carlos (1989¹⁶), “Heidegger e o nazismo”. *Grial. Revista galega de cultura*, 103. “O caso Heidegger”. Xullo-setembro 1989. [411]-419.
- Casares, Carlos (1989¹⁷), “Entrevista con Ramón Piñeiro”, *Seiva*. 135-146.
- Casares, Carlos (1990¹), “Paradoxas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de xaneiro de 1990, p. 9.
- Casares, Carlos (1990²), “Cuestións Triviais”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 13 de xaneiro de 1990, p. 9.
- Casares, Carlos (1990³), “Un burro abandonado”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 7 de febreiro de 1990, p. 9.
- Casares, Carlos (1990⁴), “Moitos testigos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de febreiro de 1990, p. 9.
- Casares, Carlos (1990⁵), “Mirar arredor”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de febreiro de 1990, p. 9.
- Casares, Carlos (1990⁶), “Parábola”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 14 de febreiro de 1990, p. 9.
- Casares, Carlos (1990⁷), “Unha mercancía calquera”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 22 de febreiro de 1990, p. 9.
- Casares, Carlos (1990⁸), “No medio dunha estrada”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 25 de febreiro de 1990, p. 9.
- Casares, Carlos (1990⁹), “Un pintor”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 10 de marzo de 1990, p. 9.
- Casares, Carlos (1990¹⁰), “Xente furiosa”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 12 de marzo de 1990, p. 7.
- Casares, Carlos (1990¹¹), “Ritos da solemnidade”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 13 de marzo de 1990, p. 8.
- Casares, Carlos (1990¹²), “Pelexa absurda”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 15 de marzo de 1990, p. 8.

- Casares, Carlos (1990¹³), “Pois tamén era así”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 27 de marzo de 1990, p. 9. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 40-41.
- Casares, Carlos (1990¹⁴), “Un hipócrita”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de maio de 1990, p. 8.
- Casares, Carlos (1990¹⁵), “Dos que din ‘impacto’”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 20 de maio de 1990, p. 9.
- Casares, Carlos (1990¹⁶), “Un escultor”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 23 de maio de 1990, p. 9.
- Casares, Carlos (1990¹⁷), “O símbolo da traxedia”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 26 de maio de 1990, p. 8.
- Casares, Carlos (1990¹⁸), “Unha noite de almirante”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 17 de xuño de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [654]-655.
- Casares, Carlos (1990¹⁹), “Cinco séculos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 23 de xuño de 1990, p. 8.
- Casares, Carlos (1990²⁰), “O cardeal de Retz”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 24 de xuño de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 655-656.
- Casares, Carlos (1990²¹), “Julio Gimeno”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 27 de xuño de 1990, p. 9.
- Casares, Carlos (1990²²), “Flaubert”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 1 de xullo de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo

- Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 656-657.
- Casares, Carlos (1990²³), “Un espía”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 3 de xullo de 1990, p. 8.
- Casares, Carlos (1990²⁴), “Mozas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 5 de xullo de 1990, p. 8.
- Casares, Carlos (1990²⁵), “Un incendio”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 7 de xullo de 1990, p. 8.
- Casares, Carlos (1990²⁶), “Os libros que non se len”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 8 de xullo de 1990. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 657-658.
- Casares, Carlos (1990²⁷), “Premiado”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 10 de xullo de 1990, p. 8.
- Casares, Carlos (1990²⁸), “A segunda lectura”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de xullo de 1990. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 659-660.
- Casares, Carlos (1990²⁹), “Se Gorbachev lese *Granta*”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de xullo de 1990. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 661-662.

- Casares, Carlos (1990³⁰), “César”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 29 de xullo de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 662-663.
- Casares, Carlos (1990³¹), “Torrente fala de libros”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de agosto de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 663-665.
- Casares, Carlos (1990³²), “Sobre Hemingway”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de agosto de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 665-666.
- Casares, Carlos (1990³³), “Almeida Faria e Don Sebastián”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 19 de agosto de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 666-667.
- Casares, Carlos (1990³⁴), “Memorias íntimas de Simenon”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 9 de setembro de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 668-669.
- Casares, Carlos (1990³⁵), “Demasiados libros”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 23 de setembro de 1990. // Vicente, Denís,

- Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 669-670.
- Casares, Carlos (1990³⁶), “Filósofos en Verines”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 30 de setembro de 1990. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 670-672.
- Casares, Carlos (1990³⁷), “Libros, libros, libros”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de outubro de 1990. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 672-673.
- Casares, Carlos (1990³⁸), “Marguerite Duras”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 14 de outubro de 1990. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 673-675.
- Casares, Carlos (1990³⁹), “Clarís”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 28 de outubro de 1990. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 675-676.
- Casares, Carlos (1990⁴⁰), “Unha revisión innecesaria”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 4 de novembro de 1990. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.)

(2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 676-677.

Casares, Carlos (1990⁴¹), “O *Diário* de Miguel Torga”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 11 de novembro de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 678-679.

Casares, Carlos (1990⁴²), “Eça”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 18 de novembro de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 679-680.

Casares, Carlos (1990⁴³), “L.-F. Céline”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 25 de novembro de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 680-682.

Casares, Carlos (1990⁴⁴), “Unha novela para o cine”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de decembro de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 682-683.

Casares, Carlos (1990⁴⁵), “Nelson Algren”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 9 de decembro de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra.

- Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 683-684.
- Casares, Carlos (1990⁴⁶), “Contalo todo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de decembro de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 684-686.
- Casares, Carlos (1990⁴⁷), “Unha novela en clave”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 30 de decembro de 1990. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 686-687.
- Casares, Carlos (1990⁴⁸), “Árbore. Literatura infantil de hoy”, *CLIJ. Cuadernos de Literatura Infantil y Juvenil*, “La colección del mes”, 23. 58-59.
- Casares, Carlos (1990⁴⁹), “Cela, Galicia y galleguismos”, *Insula. Revista de letras y ciencias humanas*, 518-519 [monográfico “Camilo José Cela, Premio Nobel de Literatura 1989”, febreiro 1990, 15-16.
- Casares, Carlos (1990⁵⁰), “*Ilustrísima*, el maquillaje de un obispo”. En Marina Mayoral (Coord.), *El personaje novelesco*. Madrid: Cátedra / Ministerio de Cultura. 137-145.
- Casares, Carlos (1991¹), “Un canalla”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 2 de xaneiro de 1991, p. 11.
- Casares, Carlos (1991²), “Anita Loos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de xaneiro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé

Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [688]-689.

Casares, Carlos (1991³), “Toda a paciencia do mundo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de xaneiro de 1991, p. 10. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 42.

Casares, Carlos (1991⁴), “Absurdo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 12 de xaneiro de 1991, p. 9.

Casares, Carlos (1991⁵), “Como unha novela”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA”, ano I, n.º 30, “a ledicia de ler”, 13 de xaneiro de 1991, p. X. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 689-690.

Casares, Carlos (1991⁶), “A morte dun poeta”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA”, ano I, n.º 31, “a ledicia de ler”, 20 de xaneiro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 691-692.

Casares, Carlos (1991⁷), “O tren”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 22 de xaneiro de 1991, p. 7.

Casares, Carlos (1991⁸), “Un ramiño de grelos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 27 de xaneiro de 1991, p. 7.

Casares, Carlos (1991⁹), “Unha biografía”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA”, ano I, n.º 32, “a ledicia de ler”, 27 de xaneiro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel

- Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 692-693.
- Casares, Carlos (1991¹⁰), “O dono do circo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 1 de febreiro de 1991, p. 9.
- Casares, Carlos (1991¹¹), “Contos de Hawthorne”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de febreiro de 1991. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 693-695.
- Casares, Carlos (1991¹²), “Carta a un rapaz inocente”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de febreiro de 1991, p. 8.
- Casares, Carlos (1991¹³), “Historias do inferno”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 13 de febreiro de 1991, p. 8.
- Casares, Carlos (1991¹⁴), “Retrato dun poeta”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 14 de febreiro de 1991. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 695-696.
- Casares, Carlos (1991¹⁵), “No propio corpiño”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 18 de febreiro de 1991, p. 6. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 43-44.
- Casares, Carlos (1991¹⁶), “Falemos de Balzac”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 21 de febreiro de 1991. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra.

Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 696-697.

Casares, Carlos (1991¹⁷), “Unha estatua”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 25 de febreiro de 1991, p. 7.

Casares, Carlos (1991¹⁸), “Conversacións con Ernst Jünger”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 28 de febreiro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 697-698.

Casares, Carlos (1991¹⁹), “Un segundo dramático”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 6 de marzo de 1991, p. 10. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 44-45.

Casares, Carlos (1991²⁰), “Viaxeiros en España”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de marzo de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 699-700.

Casares, Carlos (1991²¹), “Un empuxón definitivo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de marzo de 1991, p. 6. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 39-40.

Casares, Carlos (1991²²), “Rafael Dieste”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 14 de marzo de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra.

- Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 701-702.
- Casares, Carlos (1991²³), “Cereixas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 15 de marzo de 1991, p. 10.
- Casares, Carlos (1991²⁴), “Sembra”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 18 de marzo de 1991, p. 9.
- Casares, Carlos (1991²⁵), “Pasar medo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 20 de marzo de 1991, p. 9. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 45-46.
- Casares, Carlos (1991²⁶), “Un escritor esquecido”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 28 de marzo de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 702-703.
- Casares, Carlos (1991²⁷), “Gratitude”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 4 de abril de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 703-705.
- Casares, Carlos (1991²⁸), “Unha comunión”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de abril de 1991, p. 9.
- Casares, Carlos (1991²⁹), “Helena, para non esquecer”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 11 de abril de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín.

Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 705-706.

Casares, Carlos (1991³⁰), “Consecuencias”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 14 de abril de 1991, p. 10.

Casares, Carlos (1991³¹), “Un carpinteiro”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de abril de 1991, p. 10.

Casares, Carlos (1991³²), “A biografía do doutor Johnson”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 18 de abril de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 706-707.

Casares, Carlos (1991³³), “Dificultades coas palabras”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 25 de abril de 1991, p. 10.

Casares, Carlos (1991³⁴), “Updike”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 25 de abril de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 708-709.

Casares, Carlos (1991³⁵), “Mergullarse no misterio”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de maio de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 709-710.

Casares, Carlos (1991³⁶), “Aviadores”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 9 de maio de 1991, p. 11.

Casares, Carlos (1991³⁷), “A crónica de Bernáldez”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA”, ano I, n.º 46, “a ledicia de ler”, 9 de maio de 1991, p. VI. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e

- Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 710-712.
- Casares, Carlos (1991³⁸), “Leonardo, o saltapalletas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 10 de maio de 1991, p. 10.
- Casares, Carlos (1991³⁹), “Decepción”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 14 de maio de 1991, p. 10.
- Casares, Carlos (1991⁴⁰), “Rosita, a filla do demo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 16 de maio de 1991, p. 11.
- Casares, Carlos (1991⁴¹), “Un fatón”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 20 de maio de 1991, p. 8.
- Casares, Carlos (1991⁴²), “Unha morte”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 23 de maio de 1991, p. 10.
- Casares, Carlos (1991⁴³), “Literatura sobre literatura”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA”, ano I, n.º 48, “a ledicia de ler”, 23 de maio de 1991, p. VI. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 712-713.
- Casares, Carlos (1991⁴⁴), “Monstros”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 27 de maio de 1991, p. 6.
- Casares, Carlos (1991⁴⁵), “Unha novela de Hammett”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA”, ano I, n.º 49, “a ledicia de ler”, 30 de maio de 1991, p. VI. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 713-715.
- Casares, Carlos (1991⁴⁶), “Un detalle”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 5 de xuño de 1991, p. 10.

- Casares, Carlos (1991⁴⁷), “Unha chamada de atención”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA”, ano I, n.º 50, “a ledicia de ler”, 6 de xuño de 1991, p. VI. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 715-716.
- Casares, Carlos (1991⁴⁸), “Os pantalóns dos abades”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 9 de xuño de 1991, p. 10.
- Casares, Carlos (1991⁴⁹), “Un precio”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 13 de xuño de 1991, p. 8.
- Casares, Carlos (1991⁵⁰), “Un aristócrata”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 16 de xuño de 1991, p. 10.
- Casares, Carlos (1991⁵¹), “Non ter mozo”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 19 de xuño de 1991, p. 8.
- Casares, Carlos (1991⁵²), “Un escritor plácido”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA”, ano I, n.º 52, “a ledicia de ler”, 20 de xuño de 1991, p. VI. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 716-718.
- Casares, Carlos (1991⁵³), “Con florete”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 22 de xuño de 1991, p. 10.
- Casares, Carlos (1991⁵⁴), “Un sombreiro”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 25 de xuño de 1991, p. 8.
- Casares, Carlos (1991⁵⁵), “Evelyn Waugh”, *La Voz de Galicia*, “CULTURA”, ano I, n.º 53, “a ledicia de ler”, 27 de xuño de 1991, p. VI. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 718-719.

- Casares, Carlos (1991⁵⁶), “Un romántico”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 29 de xuño de 1991, p. 11.
- Casares, Carlos (1991⁵⁷), “O descanso”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 3 de xullo de 1991, p. 10.
- Casares, Carlos (1991⁵⁸), “Trabucaire”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 7 de xullo de 1991, p. 8. // *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 5 de agosto de 1991, p. 6.
- Casares, Carlos (1991⁵⁹), “Un personaxe”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de xullo de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 719-720.
- Casares, Carlos (1991⁶⁰), “Empanada”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 13 de xullo de 1991, p. 8.
- Casares, Carlos (1991⁶¹), “Outro cura”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de xullo de 1991, p. 8.
- Casares, Carlos (1991⁶²), “Os mitos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 18 de xullo de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 721-722.
- Casares, Carlos (1991⁶³), “Philip”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 21 de xullo de 1991, p. 8.
- Casares, Carlos (1991⁶⁴), “Un libro triste”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 25 de xullo de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 722-723.

- Casares, Carlos (1991⁶⁵), “Un home con teimas”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 26 de xullo de 1991, p. 8.
- Casares, Carlos (1991⁶⁶), “Unha corrida”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 30 de xullo de 1991, p. 8.
- Casares, Carlos (1991⁶⁷), “Os consellos dun mestre”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 1 de agosto de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 724-725.
- Casares, Carlos (1991⁶⁸), “A verdade na historia”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 4 de agosto de 1991, p. 10. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 46-47.
- Casares, Carlos (1991⁶⁹), “Fea e mala”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de agosto de 1991, p. 8. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 47-48.
- Casares, Carlos (1991⁷⁰), “Un Balzac doméstico”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 8 de agosto de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 725-726.
- Casares, Carlos (1991⁷¹), “Portugueses”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de agosto de 1991, p. 8.
- Casares, Carlos (1991⁷²), “Imaxinar feliz a Dostoievski”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 15 de agosto de 1991. // Vicente,

- Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 727-728.
- Casares, Carlos (1991⁷³), “Antero”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 22 de agosto de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 728-729.
- Casares, Carlos (1991⁷⁴), “De novo, Hemingway”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 29 de agosto de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 730-731.
- Casares, Carlos (1991⁷⁵), “Zenobia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de setembro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 731-732.
- Casares, Carlos (1991⁷⁶), “Os soños de Caro Baroja”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de setembro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 732-734.
- Casares, Carlos (1991⁷⁷), “Don Honorio”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 14 de setembro de 1991, p. 9.

- Casares, Carlos (1991⁷⁸), “O Picamoca e outros”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 19 de setembro de 1991, p. 10.
- Casares, Carlos (1991⁷⁹), “O premio”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 19 de setembro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 734-735.
- Casares, Carlos (1991⁸⁰), “O Chino-Xaponés”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 25 de setembro de 1991, p. 10.
- Casares, Carlos (1991⁸¹), “A volta do Mangante”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 28 de setembro de 1991, p. 10.
- Casares, Carlos (1991⁸²), “Nina Berberova”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 3 de outubro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 735-737.
- Casares, Carlos (1991⁸³), “As razóns dun premio”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 10 de outubro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 737-738.
- Casares, Carlos (1991⁸⁴), “Marguerite”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 17 de outubro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 738-740.
- Casares, Carlos (1991⁸⁵), “Miles Davis”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 24 de outubro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo

- Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 740-741.
- Casares, Carlos (1991⁸⁶), “Cuestións de xeografía”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 27 de outubro de 1991, p. 11.
- Casares, Carlos (1991⁸⁷), “Mediocres”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 30 de outubro de 1991, p. 11.
- Casares, Carlos (1991⁸⁸), “Máis alá do límite”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 31 de outubro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 741-743.
- Casares, Carlos (1991⁸⁹), “Cortesía”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 3 de novembro de 1991, p. 10.
- Casares, Carlos (1991⁹⁰), “Unha presadiña de area”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 5 de novembro de 1991, p. 8.
- Casares, Carlos (1991⁹¹), “Ovidio”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de novembro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 743-744.
- Casares, Carlos (1991⁹²), “Dous listos”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 11 de novembro de 1991, p. 6.
- Casares, Carlos (1991⁹³), “Un horto”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 15 de novembro de 1991, p. 9.
- Casares, Carlos (1991⁹⁴), “Isabel e Essex”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 21 de novembro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b).

Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 744-746.

Casares, Carlos (1991⁹⁵), “Calceta”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 22 de novembro de 1991, p. 9.

Casares, Carlos (1991⁹⁶), “Presenzas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 28 de novembro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 746-747.

Casares, Carlos (1991⁹⁷), “¡Hai que atacar!”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 4 de decembro de 1991, p. 9.

Casares, Carlos (1991⁹⁸), “Torres Queiruga”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 5 de decembro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 747-748.

Casares, Carlos (1991⁹⁹), “Unha discusión”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de decembro de 1991, p. 9.

Casares, Carlos (1991¹⁰⁰), “Simpatía”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 12 de decembro de 1991, p. 11.

Casares, Carlos (1991¹⁰¹), “Cervantes, de novo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de decembro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 749-750.

Casares, Carlos (1991¹⁰²), “Don Pío”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de decembro de 1991, p. 11.

- Casares, Carlos (1991¹⁰³), “O eco dos cantos antigos”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 19 de decembro de 1991. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 750-754.
- Casares, Carlos (1991¹⁰⁴), “Cascarrabias ou chinche”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 24 de decembro de 1991, p. 9. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 48-49.
- Casares, Carlos (1991¹⁰⁵), “Perseverante”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 27 de decembro de 1991, p. 9.
- Casares, Carlos (1991¹⁰⁶), “Un home de orde”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 30 de decembro de 1991, p. 7.
- Casares, Carlos (1991¹⁰⁷), “El hombre, esa hierba débil que sueña”, *Insula. Revista de letras y ciencias humanas*, 536 [monográfico “Soñar-Soñarse: Álvaro Cunqueiro (1911-1981)”], agosto 1991, 11-12.
- Casares, Carlos (1991¹⁰⁸), “Galicia. Esa vieja que trabaja en el campo”, *El Paseante*, 18-19. 148-152. // (1992²⁴⁵) “Esa vieja que trabaja en el campo”. VV.AA., *Mito y realidad en la novela actual. VII Encuentro de escritores y críticos de las letras españolas*. Madrid: Cátedra / Ministerio de Cultura. 49-59.
- Casares, Carlos (1991¹⁰⁹), “O morcego e as bolboretas”. Encontro de escritores galegos e portugueses. Documento sonoro: www.culturagalega.org [Consulta: 7 febreiro 2019] // (2003) “O morcego e as bolboretas. Ensaio de autopoética”. En Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo (Coords.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. 273-277. [Transcrición levemente modificada da disertación de Casares no “Encontro de

escritores galegos e portugueses”, coordinado por Pilar Vázquez Cuesta e Henrique Monteagudo e celebrado en Santiago de Compostela entre o 12 e o 14 de setembro de 1991].

Casares, Carlos (1991¹¹⁰). *Este é Toribio*, ilustr. Penélope Ares, Vigo: Editorial Galaxia, col. Árbore, primeiros lectores, 24 xuño 1991, [28] pp.

Casares, Carlos (1991¹¹¹). *Toribio contra o profesor Smith*, ilustr. Penélope Ares, Vigo: Editorial Galaxia, col. Árbore, n° 38, primeiros lectores, 24 xullo 1991, [26] pp.

Casares, Carlos (1991¹¹²). *Toribio e o contador de contos*, ilustr. Penélope Ares, Vigo: Editorial Galaxia, col. Árbore, n° 44, primeiros lectores, 19 novembro 1991, [30] pp.

Casares, Carlos (1992¹), “Alma grande”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 2 de xaneiro de 1992, p. 9. // Fraga, Xesús (Ed.) (2012). *Carlos Casares en La Voz de Galicia*. Limiares Kristina Berg Casares e Xesús Fraga. Epílogo Xosé Luís Barreiro Rivas. Ilustracións Meixide, Kiko da Silva, Xaquín Marín, Abraldes, Leandro, Pinto & Chinto, Matalobos, Pepe Barro, Siro e Xosé Tomás. Foto da capa Ramón Loureiro. [A Coruña]: La Voz de Galicia. Col. Biblioteca Gallega. 14.

Casares, Carlos (1992²), “A polémica sobre Paul de Man”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 2 de xaneiro de 1992. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [755]-756.

Casares, Carlos (1992³), “Unha biografía”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 9 de xaneiro de 1992. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 756-757.

- Casares, Carlos (1992⁴), “Sufrir”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 13 de xaneiro de 1992, p. 7.
- Casares, Carlos (1992⁵), “Sobre teatro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de xaneiro de 1992. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 758-759.
- Casares, Carlos (1992⁶), “Leite e racionalidade”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 21 de xaneiro de 1992, p. 7.
- Casares, Carlos (1992⁷), “Trasplantes”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 23 de xaneiro de 1992, p. 9.
- Casares, Carlos (1992⁸), “A verdade”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 28 de xaneiro de 1992, p. 9.
- Casares, Carlos (1992⁹), “Aquele furia”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 30 de xaneiro de 1992. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 759-760.
- Casares, Carlos (1992¹⁰), “Libertade”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 31 de xaneiro de 1992, p. 9.
- Casares, Carlos (1992¹¹), “Normalidade”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 5 de febreiro de 1992, p. 9.
- Casares, Carlos (1992¹²), “O poeta e as novicias”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 6 de febreiro de 1992. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 760-761.
- Casares, Carlos (1992¹³), “Un profesor corrupto”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 8 de febreiro de 1992, p. 9.

- Casares, Carlos (1992¹⁴), “O foro”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 12 de febreiro de 1992, p. 9.
- Casares, Carlos (1992¹⁵), “Un libro perigoso”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de febreiro de 1992, p. 7.
- Casares, Carlos (1992¹⁶), “Un profesor mentiroso”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 25 de febreiro de 1992, p. 9.
- Casares, Carlos (1992¹⁷), “Tradutor”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 27 de febreiro de 1992. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 762-763.
- Casares, Carlos (1992¹⁸), “Dificultades”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 2 de marzo de 1992, p. 7.
- Casares, Carlos (1992¹⁹), “Corazón enamorado”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 9 de marzo de 1992, p. 7.
- Casares, Carlos (1992²⁰), “Comendo pasteis”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 17 de marzo de 1992, p. 9.
- Casares, Carlos (1992²¹), “Pasternak”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 12 de marzo de 1992. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 763-764.
- Casares, Carlos (1992²²), “Childe Byron”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 19 de marzo de 1992. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 764-765.
- Casares, Carlos (1992²³), “Terrorífico”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 23 de marzo de 1992, p. 7.

- Casares, Carlos (1992²⁴), “Enrique Sordo”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 26 de marzo de 1992. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 766-767.
- Casares, Carlos (1992²⁵), “O populacho”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 27 de marzo de 1992, p. 11. // Calvo, Tucho (ed.) (2004), *Carlos Casares. 100 artigos*. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004. A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 49-50.
- Casares, Carlos (1992²⁶), “Solitario”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 4 de abril de 1992, p. 11.
- Casares, Carlos (1992²⁷), “O raio de Mussolini”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 10 de abril de 1992, p. 11.
- Casares, Carlos (1992²⁸), “Un mito”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 16 de abril de 1992. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 767-768.
- Casares, Carlos (1992²⁹), “Tres homes”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 21 de abril de 1992, p. 9.
- Casares, Carlos (1992³⁰), “Novelistas”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 23 de abril de 1992. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 768-769.
- Casares, Carlos (1992³¹), “Nélida Piñón”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 30 de abril de 1992. // Vicente, Denís, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos*

Casares. A ledicia de ler. 1975-1992. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 769-770.

Casares, Carlos (1992³²), “Juan de la Cruz”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 7 de maio de 1992. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 771-772.

Casares, Carlos (1992³³), “Coloquios”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 9 de maio de 1992, p. 9.

Casares, Carlos (1992³⁴), “A toupeira”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 13 de maio de 1992, p. 11.

Casares, Carlos (1992³⁵), “Un galego de fóra”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 14 de maio de 1992. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 772-773.

Casares, Carlos (1992³⁶), “De teatro”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 21 de maio de 1992. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 773-774.

Casares, Carlos (1992³⁷), “Un país civilizado”, *La Voz de Galicia*, “Colaboraciones”, “Á marxe”, 4 de xuño de 1992, p. 8.

Casares, Carlos (1992³⁸), “Punto”, *La Voz de Galicia*, “a ledicia de ler”, 4 de xuño de 1992. // Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992.* Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. 774-775.

- Casares, Carlos (1992³⁹), “As miñas primeiras lecturas”, *Papeles de literatura infantil*, 15, “Os libros da miña illa”, pp. 6-8.
- Casares, Carlos (1992⁴⁰), “Evocación de don Xoán da Coba”. En Alonso Montero, Xesús e Carlos Casares, *Vida, obra e milagros de Xan da Coba*. Diario 16 Galicia. 20-29. // (2017c) Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [121]-132.
- Casares, Carlos (1992²⁴⁶). *Toribio ten unha idea*, ilust. Penélope Ares, Vigo: Editorial Galaxia, col. Árbore, nº 51, primeiros lectores, 16 xullo 1992, [36] pp. (ISBN: 84-7154-840-2).
- Casares, Carlos (1992²⁴⁷). “Lolo aprende a andar en bicicleta”. En VV. AA. (1992). *Os contos da campaña*, VII Campaña de Fomento da Lectura. Ilust. Xan López Domínguez e Manolo Uhía: Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Volume II. [3-7] .
- Casares, Carlos (1993¹), “Santiago de Compostela. Milagro y leyendas”. *Leer*, 66. // (2017i). “Santiago. Milagre e lendas”. *Santiago de Compostela. A cidade do milagre*. Fotografías Ramón Fernández Hermida. Trad. para o galego Xosé Manuel Soutullo. Trad. para o inglés David Roe. Vigo / Santiago de Compostela: Editorial Galaxia / Consorcio de Santiago. [9]-44, 73-78, [83]-87.
- Casares, Carlos (1993²), “El milagro de Santiago de Compostela”. *Ronda Iberia*, 66. // (2017i). “O milagre de Santiago de Compostela”. *Santiago de Compostela. A cidade do milagre*. Fotografías Ramón Fernández Hermida. Trad. para o galego Xosé Manuel Soutullo. Trad. para o inglés David Roe. Vigo / Santiago de Compostela: Editorial Galaxia / Consorcio de Santiago. [45]-70, 79-82, 89-91.
- Casares, Carlos (1994¹). *O galo de Antioquía*. Santiago de Compostela: Castromil. Col. Contos do castromil, 29. 23 pp. (DL: VG-24-1994).

- Casares, Carlos (1994²). *Toribio revoluciona o tráfico*. Ilust. Penélope Ares. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Árbore, 69. Primeiros lectores. 29 abril 1994. [28] pp.
- Casares, Carlos (1995¹), “Valle-Inclán, entre a arbitrariedade e o absurdo”. *Primer Acto*, 257. 20-23. // (2017c) Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [53]-59. [Traducido do castelán por Henrique Monteagudo].
- Casares, Carlos (1995²), “El juego, el laberinto”. En Alonso de Santos, José Luis *et al.* *Literatura en el laberinto*. Madrid: Cátedra. 37-41. // (2017c) “O xogo, o labirinto”. En Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [221]-225. [Traducido do castelán por Henrique Monteagudo].
- Casares, Carlos (1995³). “O asalto”. *El Extramundi y los Papeles de Iria Flavia*, 3. Outono 1995. 161-170.
- Casares, Carlos (1996¹), “Los artificios de la literatura”, *Clarín. Revista de nueva literatura*, 6, “Nuevo teatro crítico”. 3-7.
- Casares, Carlos (1996²), “Una narrativa consolidada”, *Cuenta y razón XXX*, 97. 94-95.
- Casares, Carlos (1996³), “O corpo espido como misterio”, *Otros Desnudos. El arte gallego entre dos generaciones: 1920-1950. Exposición 1996: octubre Santiago, noviembre-La Coruña, diciembre-Ourense*. Trad. María Fernández Cabrera-Massé. [A Coruña]: Fundación Caixa Galicia. 29-33.
- Casares, Carlos (1996⁴). *A vida de Ánxel Fole*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Árbore. Letras Galegas.
- Casares, Carlos (1996⁵). *Deus sentado nun sillón azul*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Literaria, 138.
- Casares, Carlos (1997¹), “Una historia de amor”, *El País*, “España”, “Tribuna”, 15 de outubro de 1997.

- Casares, Carlos (1997²), “As miñas conversas con Ánxel Fole”. En VV.AA., *Ánxel Fole. Actas do Congreso, Lugo 22-24 de maio, 1997*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. 233-240. // (2017c) Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [109]-119.
- Casares, Carlos (1997³), “Aquel Rapazote”. En Carlos Casares, Camilo Franco e Luis Trabazo, *Buciños*. Ourense: Deputación Provincial de Ourense. Col. Artistas Ourensáns. IV. [7]-75.
- Casares, Carlos (1998¹). *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13.
- Casares, Carlos (1998²). “Unha vida fantástica”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [13]-26.
- Casares, Carlos (1998³). “O día que me regalaron a Miguel Torga”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [27]-35.
- Casares, Carlos (1998⁴). “O amigo que inventou unha cidade”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [37]-45.
- Casares, Carlos (1998⁵). “Unha cidade que é como unha novela”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [47]-63.
- Casares, Carlos (1998⁶). “Se Cunqueiro fose Eurípides”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [65]-87.
- Casares, Carlos (1998⁷). “Escritores no inferno e no purgatorio”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. //

- (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [89]-98.
- Casares, Carlos (1998⁸). “A tertulia de Vicente Risco”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [99]-110.
- Casares, Carlos (1998⁹). “As memorias que Ramón Piñeiro non escribiu”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [111]-133.
- Casares, Carlos (1998¹⁰). “Os meus avós e a literatura”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [135]-144.
- Casares, Carlos (1998¹¹). “A maquillaxe dun bispo”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [145]-154.
- Casares, Carlos (1998¹²). “Un inventor de paisaxes”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [155]-166.
- Casares, Carlos (1998¹³). “Un país de *Guinness*”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [167]-177.
- Casares, Carlos (1998¹⁴). “O caldo, explicado para alemáns”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [179]-186.
- Casares, Carlos (1998¹⁵). “O corpo espido”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [187]-196.

- Casares, Carlos (1998¹⁶). “Un amigo descobre a Deus”. En Casares, Carlos. *Un país de palabras*. Vigo: Editorial Galaxia. // (2006) Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 13. [197]-201.
- Casares, Carlos (1999¹), “Un amante de lo estraçalario”, *El País*, “Cultura”, “Tribuna”, 28 de xaneiro de 1999.
- Casares, Carlos (1999²), “Recuerdos de Gonzalo Torrente Ballester”, *El Ciervo. Revista mensual de pensamiento y cultura*, “El Cicerone”, 576. 35-37.
- Casares, Carlos (1999³), “O meu tío Arcebispo”. *Grial. Revista galega de cultura*, 144. 713-718. [Conferencia pronunciada no Colegio de España en París o 7 de decembro de 2000]. // (2017c) Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [133]-141.
- Casares, Carlos (1999⁴), “Unha épica frustrada”. Casares, Carlos *et al.* *No limiar do novo milenio, comunicación e sociedade. Cuarto ciclo de conferencias do Club Internacional de Prensa de Galicia (xaneiro-xuño 1998)*. [Santiago de Compostela]: Xunta de Galicia. Secretaría Xeral para as Relacións cos Medios Informativos. 9-14.
- Casares, Carlos (2000¹), “A dobre morte de Albert Camus”. En Camus, Albert, *Calígula*. Santiago de Compostela: IGAEM. 17-24. // (2017c) Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [39]-52.
- Casares, Carlos (2000²), “De Lisboa a Berlín, pasando por Moscova. Crónica sentimental”. // (2017c) Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [23]-37. [Inédito mecanografo por Henrique Monteagudo da versión castelá facilitada pola Fundación Carlos Casares].

Casares, Carlos (2000³). *Un polbo xigante*. Ilust. Luís Castro Enjamio. Vigo: Editorial Galaxia. // (2003) Ilust. Luís Castro Enjamio. Vigo: Editorial Galaxia. Inclúe CD.

Casares, Carlos (2001¹), “Manuel Luís Acuña e os meus inicios como escritor”. En Domínguez Alberte, Xoán Carlos (Ed.), *Actas do I Congreso Manuel Luís Acuña*. Sociedade para o Desenvolvemento Comarcal de Galicia. 83-91. // (2017c) Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [89]-107.

Casares, Carlos (2001²), “Vigo: a man da xente”. En Gil, Xulio (fotografías) e Casares, Carlos (textos), *Olores e sabores do saber*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. 11-23. // (2017a) *Vigo: a man da xente*, ilust. Gloria García. Vigo: Editorial Galaxia / Concello de Vigo. 16 maio 2017. 51 pp. // (2017c) Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [143]-156.

Casares, Carlos (2001³), “Ourense: o sabor da literatura”. En Gil, Xulio (fotografías) e Casares, Carlos (textos), *Olores e sabores do saber*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. 137-147. // (2017c) Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [179]-190.

Casares, Carlos (2001⁴), “Sobre cafés e tertulias en Pontevedra”. En Lobato, Xurxo (fotografías) e Casares, Carlos (textos), *O Antigo Café Moderno de Pontevedra*. A Coruña: Fundación Caixagalicia. 205-218. [Conferencia pronunciada no Colegio de España en París o 7 de decembro de 2000]. // (2017c) Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [157]-177.

Casares, Carlos (2001⁵), “Reflexións sobre a lingua galega, o seu pasado e o seu futuro”. En Novo, Paulino (Coord.), *Fundación*

- Galicia Empresa, unha filosofía*. Fundación Galicia Empresa. 17-38. [Discurso pronunciado no Club Financeiro de Vigo o 25 de xuño de 1998] // (2017c) Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [209]-220.
- Casares, Carlos (2002¹), “El escritor y su personaje. Los años noventa”, *El Mundo*, “*El Cultural*”, 17 de xaneiro de 2002.
- Casares, Carlos (2002²), “El gallego que quería ser querido”, *El País*, “*Cultura*”, “*Tribuna*”, 21 de xaneiro de 2002.
- Casares, Carlos (2002³), “Gonzalo Torrente Ballester: o escritor, o amigo”. En Casares, Carlos, *Gonzalo Torrente Ballester. O escritor, o amigo*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. 23-32. [Conferencia pronunciada no Colegio de España en París o 7 de decembro de 2000]. // (2017c) Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [73]-83.
- Casares, Carlos (2002⁴), “Vinte e cinco anos de *Encrucillada*”. *Encrucillada. Revista galega de pensamento cristián*, 128. 41-55. [Alocución pronunciada no Consello da Cultura Galega o 28 de febreiro de 2002 con motivo da presentación do número 126 da revista *Encrucillada*, co que se celebraban 25 anos da súa saída]. // (2017c) Monteagudo, Henrique (Ed.). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23. [191]-207.
- Casares, Carlos (2002⁵), “Literatura gallega”, *El Ciervo. Revista mensual de pensamiento y cultura*, “*Lectores y lecturas*”, “*Mi biblioteca*”, 613. Abril 2002. 40-41.
- Casares, Carlos (2002⁶), “A épica da extravagancia / La épica de la extravagancia / The epic of quirkiness”. En Basilio Losada, Xavier Rodríguez Baixeras e Carlos Casares, *Galicia, nai e señora / Galicia, madre y señora / Galicia, mother and lady*. Limiar / Prólogo / Prologue Estro Montaña. Fotografías Toño Arias. Pés de foto Roque Soto. Trad. ao inglés David Langrois. Vigo: Nigra Trea. / (2008) Segunda edición. 156-176.

- Casares, Carlos (2003). *O sol do verán*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Literaria, 182.
- Casares, Carlos (2004), “Subsidios para unha revisión de aspectos controvertidos da vida, obra e ideoloxía de Curros Enríquez”. Conferencia de clausura do “Congreso Internacional Curros Enríquez e o seu tempo” pronunciada o 15 de setembro de 2001. En Alonso Montero, Xesús, Henrique Monteagudo e Begoña Tajés Marcote (Eds.), *Actas do I Congreso Internacional “Curros Enríquez e o seu tempo” (Celanova, 13-15 de setembro do 2001)*. Tomo I. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. 135-147, <http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=2600> [Consulta: 31 xullo 2019]. // En Monteagudo, Henrique, Xosé Manuel Salgado e Dolores Vilavedra (Eds.) (2017d). *Casares en Compostela: Universidade e literatura. Día das Letras Galegas 2017*. Revisión editorial H. Casares Berg e H. Monteagudo. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico. 71-83.
- Casares, Carlos (2017g), “Os poetas que foron”. Conferencia pronunciada nas Xornadas sobre Cabanillas organizadas pola Xunta de Galicia e celebradas en Cambados en xuño de 2001. // (2017d) En Monteagudo, Henrique, Xosé Manuel Salgado e Dolores Vilavedra (Eds.). *Casares en Compostela: Universidade e literatura. Día das Letras Galegas 2017*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico. 125-135.
- Casares, Carlos (2017h). *Santiago de Compostela. A cidade do milagre*. Fotografías Ramón Fernández Hermida. Trad. para o galego Xosé Manuel Soutullo. Trad. para o inglés David Roe. Vigo / Santiago de Compostela: Editorial Galaxia / Consorcio de Santiago.
- Casares, Carlos (2017i). *A cultura galega no século XX*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

6.1.2 Recompilación en volumes

- Calvo, Tucho (Ed.) (2004). *Carlos Casares. 100 artigos. Edición conmemorativa do cabodano do pasamento de Carlos Casares 2004*. Deseño e portada Xoán G. Fotografía da lapela Xurxo Lobato. Limiar institucional. [A Coruña]: La Voz de Galicia. Col. Biblioteca Gallega.
- Casares, Carlos (1994³⁵⁹). *Na marxe de cada día*. Limiar do autor. Fotografía da contraportada Xurxo Lobato. A Coruña: La Voz de Galicia. Col. Biblioteca Gallega.
- Casares, Carlos (1994³⁶⁰). “A propósito deste diario”. En Carlos Casares, *Na marxe de cada día*. Vigo: Editorial Galaxia. pp. 7-8.
- Casares, Carlos (2017f). *O suicidio de Jonas Björklund e outras historias*. Ed. Xosé Manuel Soutullo. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 24.
- Caseiro, Delfín e Antón Riveiro Coello (Eds.) (2017). *Á marxe do Limia*. Limiar institucional e limiar dos editores. Fotografía da capa Manuel Dobaño Pelácz. Vigo / Xinzo de Limia: Editorial Galaxia / Concello de Xinzo de Limia.
- Fraga, Xesús (Ed.) (2012). *Carlos Casares en La Voz de Galicia*. Limiares Kristina Berg Casares e Xesús Fraga. Epílogo Xosé Luís Barreiro Rivas. Ilustracións Meixide, Kiko da Silva, Xaquín Marín, Abrales, Leandro, Pinto & Chinto, Matalobos, Pepe Barro, Siro e Xosé Tomás. Foto da capa Ramón Loureiro. [A Coruña]: La Voz de Galicia. Col. Biblioteca Gallega.
- Fraga, Xesús (Ed.) (2016). *Os agostos de Casares. Artigos publicados en La Voz de Galicia durante os meses de agosto de 1997 ata o 2001 na súa columna “Á Marxe”*. Limiar Xesús Fraga. Foto da capa Ramón Loureiro. [A Coruña]: La Voz de Galicia. Col. Biblioteca Gallega.
- Martínez Durán, Iago (Comp.) (2007a). *Carlos Casares. Á marxe, 1997. Obra xornalística VI*. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Literaria. Biblioteca Carlos Casares, 18.

- Martínez Durán, Iago (Comp.) (2007b). *Carlos Casares. Á marxe, 1998. Obra xornalística VII*. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Literaria. Biblioteca Carlos Casares, 19.
- Martínez Durán, Iago (Comp.) (2007c). *Carlos Casares. Á marxe, 1999. Obra xornalística VIII*. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Literaria. Biblioteca Carlos Casares, 20.
- Pena Presas, Montse (Comp.) (2005a). *Carlos Casares. Á marxe, 1992. Obra xornalística I*. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Literaria. Biblioteca Carlos Casares, 11.
- Pena Presas, Montse (Comp.) (2005b). *Carlos Casares. Á marxe, 1993. Obra xornalística II*. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Literaria. Biblioteca Carlos Casares, 12.
- Pena Presas, Montse (Comp.) (2006a). *Carlos Casares. Á marxe, 1994. Obra xornalística III*. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Literaria. Biblioteca Carlos Casares, 15.
- Pena Presas, Montse (Comp.) (2006b). *Carlos Casares. Á marxe, 1995. Obra xornalística IV*. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Literaria. Biblioteca Carlos Casares, 16.
- Pena Presas, Montse (Comp.) (2006c). *Carlos Casares. Á marxe, 1996. Obra xornalística V*. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Literaria. Biblioteca Carlos Casares, 17.
- Soutullo, Xosé Manuel (Comp.) (2017). *Carlos Casares. Á marxe, 2001-2002. Obra xornalística, X*. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Literaria. Biblioteca Carlos Casares, 22.
- [Universidade de Santiago de Compostela] (Ed.) (2003). *Carlos Casares. Á marxe. Palabras do escritor (2 de xaneiro - 10 de marzo de 2002). IV Premio “Roberto Blanco Torres” de Xornalismo de Opinión (2002)*. Introd. Xosé A. Neira Cruz. Epílogos Víctor F. Freixanes e Belén Fortes. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. Servicio de Publicacións e Intercambio Científico.

- Valcárcel, Marcos (Coord.) (2002), *Carlos Casares: punto de encontro. Lembranza e homenaxe desde Ourense*. Ourense: Concellería de Cultura do Concello de Ourense.
- Vicente, Denis (Comp.) (2017a). *Carlos Casares. Á marxe, 2000. Obra xornalística IX*. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Literaria. Biblioteca Carlos Casares, 21.
- Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25.

6.2 BIBLIOGRAFÍA SECUNDARIA⁵⁹⁹

- Acosta Montoro, José (1973). *Periodismo y Literatura*. Madrid: Guadarrama.
- Aguilera, Octavio (1992). *La literatura en el periodismo; y otros estudios en torno a la libertad y el mensaje informativo*. Madrid: Paraninfo.
- Álvarez Pousa, Luís (2005), “Literatura e Xornalismo: a complicidade na comunicación”. En Rodríguez, Luciano (ed.), *Literatura e xornalismo / III Encontros de Escritores Galegos, Pazo de Mariñán, 18, 19 e 20 de novembro*. A Coruña: Deputación Provincial da Coruña. 19-34.
- Álvarez Pousa, Luís (2017), “Carlos Casares, articulista *versus* columnista”, *Boletín da Real Academia Galega*, 378, 271-281, <https://doi.org/10.32766/brag.378.69> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Alonso Montero, Xesús (2017a), “Carlos Casares, contertulio”. En Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais (Eds.),

⁵⁹⁹ Como indicamos ao comezo da Bibliografía primaria, ante o abondoso número de referencias bibliográficas do autor, optamos por repetir o nome completo en todas as referencias, en lugar de substituír o nome por guions, para facilitar a consulta e unificar a bibliografía secundaria coa primaria de Casares.

Homenaxe a Carlos Casares. De amicitia. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro (Cadernos galegos de pensamento e cultura), vol. XXXVII. Maio 2017. 31-35, <https://www.cirp.es/w3/publicacions/pub-0452.html> [Consulta: 22 xuño 2019].

Alonso Montero, Xesús (2017b), “Carlos Casares: vinte e tres versos de 1976 e unhas lacónicas frases, contemporáneas, do seu diario”. *Boletín da Real Academia Galega*, 378, 431-437, <https://doi.org/10.32766/brag.378.703> [Consulta: 22 xuño 2019].

Baamonde, Antón (2017a), “Carlos Casares como figura moral”. En Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais (Eds.), *Homenaxe a Carlos Casares. De amicitia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro (Cadernos galegos de pensamento e cultura), vol. XXXVII. Maio 2017. 41-47, <https://www.cirp.es/w3/publicacions/pub-0452.html> [Consulta: 22 xuño 2019].

Baamonde, Antón (2017b), “Casares bifronte”. *Grial. Revista galega de cultura*, 213. “Seis achegas a Carlos Casares”. Xaneiro, febreiro, marzo 2017. 38-45.

Barro, David (1998), “Entrevista a Carlos Casares: ‘Sabor galego’”. *InteresArte*, 4, inverno 1998.

Basanta, Ángel (2012), “A traxectoria narrativa de Carlos Casares”. *Grial. Revista galega de cultura*, 196. Outubro, novembro, decembro 2012. 17-27.

Blanco Alfonso, Ignacio e Pilar Fernández Martínez (Coords.) (2011), *Entre la ficción y la realidad. Perspectivas sobre periodismo y literatura*. Madrid: Fragua.

Blanco Valdés, Roberto L. (2016), “El compromiso social de un editor”. En Santiago Rey Fernández-Latorre, *Yo protesto*.

- Selección de artículos editoriales y discursos del Presidente de La Voz de Galicia*, A Coruña: La Voz de Galicia, col. Biblioteca Gallega. 9-19.
- Beiras, Xosé Manuel (1988), “Ni colonia ni champú: desodorante. Carta-réplica a Carlos Casares”, *El País*, 7 xuño 1988,
https://elpais.com/diario/1988/06/07/espana/581637609_850215.html
[Consulta: 22 xuño 2019].
- Berg Casares, Kristina (2012a), “Á marxe. Unha introdución persoal”. En Xesús Fraga (Ed.) (2012). *Carlos Casares en La Voz de Galicia*. [A Coruña]: La Voz de Galicia. Col. Biblioteca Gallega. 5-7.
- Berg Casares, Kristina (2012b), “Unha visión cercana”, *ABC*, “*Artes & Letras*”, 25 de febreiro de 2012, p. 03.
- Bermúdez Montes, Mª Teresa (2009), “Ramón Piñeiro, Carlos Casares e a ‘Nova Narrativa’”, *Revista de Investigación en Educación*, 6. 104-112,
<https://revistas.webs.uvigo.es/index.php/reined/article/view/1832>
[Consulta: 22 xuño 2019].
- Bermúdez Montes, Mª Teresa (2017), “Anexo. Entrevista a Carlos Casares (Vigo, abril de 2001)”, *Boletín da Real Academia Galega*, 378, 216-222, <https://doi.org/10.32766/brag.378.687>
[Consulta: 22 xuño 2019].
- [Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela], Bibliografía de Carlos Casares na BUSC, https://www.usc.gal/export9/sites/webinstitucional/gl/servizos/biblioteca/descargas/letras_galegas/LG2017_Carlos_Casares.pdf
[Consulta: 22 xuño 2017].
- Bond, F. Fraser (1974). *Introducción al periodismo*. México: Editorial Limusa.
- Bragado, Manuel (2012), “Dez anos sen Casares”, *Faro de Vigo*, “Opinión”, Campo de Granada, 12 de marzo de 2012, <https://www.farodevigo.es/opinion/2012/03/12/dez-anos-sen-casares-17676713.html> [Consulta: 22 xuño 2019].

- Cajaraville, Héctor (2017). “Os primeiros artigos xornalísticos de Carlos Casares (*La Región*, 1968-1974)”. En Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais (Eds.), *Homenaxe a Carlos Casares. De amicitia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro (Cadernos galegos de pensamento e cultura), vol. XXXVII. Maio 2017. 67-79, <https://www.cirp.es/w3/publicacions/pub-0452.html> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Calvo, Tucho (2003). *Carlos Casares. O conto da vida*. A Coruña: La Voz de Galicia.
- Calvo, Tucho (2017), “Follas de calendario e tweets”, *Boletín da Real Academia Galega*, 378. 287-295, <https://doi.org/10.32766/brag.378.693> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Carballa, Xan (1996): “Carlos Casares: ‘O PSOE galego estase equivocando de maneira dramática”, *A Nosa Terra*, 720. “Entrevista”. 12-13.
- Carro, Xavier (2003), “Un escritor na marxe de cada día”. En Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo (Coords.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. 139-144. // (2005) En Carlos Casares, *Á marxe, 1992. Obra xornalística I*, compilación Montse Penas Presas, col. Biblioteca Carlos Casares, 11. [17]-27.
- Carro, Xavier (2017), “Unha luciña na escuridade: radiografía espiritual de Carlos Casares”, *Encrucillada. Revista galega de pensamento cristián*, 202. 35-51.
- Casalderrey, Fina (2017), “Carlos Casares, escritor de alma ao aire”, *Boletín da Real Academia Galega*, 378. 419-423, <https://doi.org/10.32766/brag.378.701> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Casas, Arturo (2003), “Poética da marxe. Retratos e variantes fisiognómicas nas columnas xornalísticas de Carlos Casares”. En

- Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo (Coords.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. 145-153.
- Chillón, Albert (1998), “El giro lingüístico y su incidencia en el estudio de la comunicación periodística”, *Análisi*, 22. 63-98.
- Chillón, Albert (2014). *La palabra facticia. Literatura, periodismo y comunicación*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions.
- Cocho, Federico (2002), “Xinzo, o seu Macondo periodístico”, *La Voz de Galicia*, “Galicia”, “Na terra”, 10 de marzo de 2002, p. 8.
- Cocho, Federico (2017), “Lembranza personal e profesional do columnista Casares”. *Lethes. Cadernos culturais do Limia*, 13. 63-67.
- Cochón, Luís (2017a), “Limiar”. En Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais (Eds.), *Homenaxe a Carlos Casares. De amicitia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro (Cadernos galegos de pensamento e cultura), vol. XXXVII. Maio 2017. 11-20, <https://www.cirp.es/w3/publicacions/pub-0452.html> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Cochón, Luís (2017b), “Debuxo esvaído de Carlos Casares”, *Diario de Ferrol* “Especial Carlos Casares. Letras Galegas 2017”, 17 de maio de 2017, p. 40.
- Conde, Perfecto (2018). *Conversas con Paco del Riego*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, col. Crónica.
- Cruz, Juan (2002), “El coleccionista de amigos”, *El País*, “Cultura”, 2 de decembro de 2002, https://elpais.com/diario/2002/12/02/cultura/1038783603_850215.html [Consulta: 22 xuño 2019].
- Cruz, Juan (2012), “Carlos Casares, el narrador”, *El País*, Blogs Cultura, Mira que te lo tengo dicho, 9 de marzo de 2012,

https://blogs.elpais.com/juan_cruz/2012/03/carlos-casares-el-narrador.html [Consulta: 22 xuño 2019].

Cruz Ruiz, Juan (2012), “Prólogo”. En Juan Cruz (Ed.), *Carlos Casares. Narrativa breve completa*. Barcelona: Libros del Silencio. 5-11. // (2017) “O desacougante fio da navalla”. Tradución de Verónica Pousada Pardo. En Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais (Eds.), *Homenaxe a Carlos Casares. De amicitia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro (Cadernos galegos de pensamento e cultura), vol. XXXVII. Maio 2017. 123-126, <https://www.cirp.es/w3/publicacions/pub-0452.html> [Consulta: 22 xuño 2019].

Dasilva, Xosé Manuel (2019), “Carlos Casares y la autotraducción”. *Quaderns. Revista de Traducció*, 26. 193-212, <https://www.raco.cat/index.php/QuadernsTraduccio/article/view/356297> [Consulta: 22 xuño 2019].

Díaz-Fierros Viqueira, Francisco e Henrique Monteagudo (Coords.) (2003). *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

Equipo Glifo (1998, 2003). *Diccionario de termos literarios*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia/Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, <http://www.cirp.es/pls/bdo2/f?p=DITERLI> [Consulta: 20 xullo 2018].

Equipo Glifo (2011a), “Actio”. *Diccionario de termos literarios*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia/Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 10 xaneiro 2011, http://bernal.cirp.gal/ords/f?p=106:10:7790633215813:::P10_TE_RMO,P10_TIPO:actio,termo [Consulta: 20 xullo 2018].

Equipo Glifo (2011b), “Dispositio”. *Diccionario de termos literarios*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia/Centro Ramón Piñeiro

- para a Investigación en Humanidades, 12 xaneiro 2011, http://bernal.cirp.gal/ords/f?p=106:10:7790633215813:::P10_TERMO,P10_TIPO:dispositio,termo [Consulta: 20 xullo 2018].
- Equipo Glifo (2018), “Elocutio”. *Diccionario de termos literarios*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia/Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 2 xullo 2018, [http://bernal.cirp.gal/ords/f?p=106:2:::NO:2:P2_TERMO,P2_CO NTAINS:elocutio,%20\(\(elocutio\)%20INPATH%20\(%2F%2Ftermo\)\)](http://bernal.cirp.gal/ords/f?p=106:2:::NO:2:P2_TERMO,P2_CO NTAINS:elocutio,%20((elocutio)%20INPATH%20(%2F%2Ftermo))) [Consulta: 20 xullo 2018].
- Equipo Glifo (2019a), “Estilo”. *Diccionario de termos literarios*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia/Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 29 outubro 2019, http://bernal.cirp.gal/ords/f?p=106:10:7790633215813:::P10_TERMO,P10_TIPO:estilo,termo [Consulta: 1 novembro 2019].
- Equipo Glifo (2019b), “Inventio”. *Diccionario de termos literarios*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia/Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 2 agosto 2019, http://bernal.cirp.gal/ords/f?p=106:10:7790633215813:::P10_TERMO,P10_TIPO:inventio,termo [Consulta: 1 novembro 2019].
- Equipo Glifo (2019c), “Literariedade”. *Diccionario de termos literarios*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia/Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 24 outubro 2019, [http://bernal.cirp.gal/ords/f?p=106:2:::NO:2:P2_TERMO,P2_CO NTAINS:litariedade,%20\(\(litariedade\)%20INPATH%20\(%2F%2Fsense\)\)](http://bernal.cirp.gal/ords/f?p=106:2:::NO:2:P2_TERMO,P2_CO NTAINS:litariedade,%20((litariedade)%20INPATH%20(%2F%2Fsense))) [Consulta: 1 novembro 2019].
- Equipo Glifo (2019d), “Literatura”. *Diccionario de termos literarios*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia/Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 24 outubro 2019, http://bernal.cirp.gal/ords/f?p=106:2:::NO:2:P2_TERMO,P2_CO

[NTAINS:literatura,%20\(\(literatura\)%20INPATH%20\(%2F%2Fte
rmo\)\)](#) [Consulta: 1 novembro 2019].

Equipo Glifo (2019e), “Memoria”. *Diccionario de termos literarios*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia/Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 8 outubro 2019, http://bernal.cirp.gal/ords/f?p=106:10:7790633215813:::P10_TE_RMO,P10_TIPO:memoria,termo [Consulta: 1 novembro 2019].

Fernández, Carlos (2017). “Casares, GRIAL e outras ledicias”. *Grial. Revista galega de cultura*, 213. “Seis achegas a Carlos Casares”. Xaneiro, febreiro, marzo 2017. 58-59.

Fernández, Miguel Anxo (2017), “Carlos Casares e o cine”, *Raigame. Revista de arte, cultura e tradicións populares*, 40. 135-138.

Fernández Santander, Carlos (1993). La Voz de Galicia. *Crónica de un periódico (1882-1992)*, tomo II, cuberta X. Vizoso. O Castro-Sada-A Coruña: Edicións do Castro.

Fernández-Vázquez, Mar (2017), “O mundo eclesiástico na obra casariana”. En Armando Requeixo (Ed.), *Sobre letras e signos. Estudos en homenaxe a Anxo Tarrío*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. 337-346.

Fernández-Vázquez, Mar (2018), “De letras: Carlos Casares”. En Mar Fernández-Vázquez (Coord.), *De letras e de imaxes nas aulas de Primaria*, ilustr. da capa Francisco Javier Cabo Villaverde. A Coruña/Santiago de Compostela: Hércules de Ediciones/ Servizo de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Santiago de Compostela. Col. Bibliodidáctica, 2. 33-50.

Ferro Ruibal, Xesús (2017), “Casares, o retratista retratado”. En Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais (Eds.), *Homenaxe a Carlos Casares. De amicitia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro

- (Cadernos galegos de pensamento e cultura), vol. XXXVII. Maio 2017. 165-175, <https://www.cirp.es/w3/publicacions/pub-0452.html> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Fonseca Moretón, Juan Ignacio (2017), “Lembranza dunha persoa singular: Carlos Casares Mouriño”. En Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais (Eds.), *Homenaxe a Carlos Casares. De amicitia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro (Cadernos galegos de pensamento e cultura), vol. XXXVII. Maio 2017. 177-184, <https://www.cirp.es/w3/publicacions/pub-0452.html> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Fontcuberta, Mar de (1993). *La noticia. Pistas para percibir el mundo*. Barcelona: Editorial Paidós.
- Forcadela, Manuel (2017a), “Nova Narrativa Galega e capital simbólico na obra de Carlos Casares”. En Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais (Eds.), *Homenaxe a Carlos Casares. De amicitia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro (Cadernos galegos de pensamento e cultura), vol. XXXVII. Maio 2017. 185-195, <https://www.cirp.es/w3/publicacions/pub-0452.html> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Forcadela, Manuel (2017b), “O saber do relato en Carlos Casares”, *Boletín da Real Academia Galega*, 378, 47-60, <https://doi.org/10.32766/brag.378.675> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Forcadela, Manuel (2018), “As dúas polarizacións básicas da escrita casariana”. En VV.AA., *Homenaxe a Ramón Gutiérrez Yzquierdo*. Vigo: Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo. 85-112.

- Fortes, Belén (2002a), “Carlos Casares. Palabras de escritor”. *Tempos Novos*. 56. “Voces e cultura”. “Entrevista”. Xaneiro 2002. 61-[65].
- Fortes, Belén (2002b), “Carlos Casares, palabras de escritor”. Selección e tradución ao castelán Rexina R. Vega. *Quimera*. “Carlos Casares: memoria y homenaje”. Coord. Rexina R. Vega. Xuño 2002. 217. 43-45.
- Fraga, Xesús (2002), “As armas do pensamento literario”, *La Voz de Galicia*, “Galicia”, 10 de marzo de 2002, p. 9.
- Fraga, Xesús (2012a), “A maxia de contar o cotián”. En Xesús Fraga (Ed.) (2012). *Carlos Casares en La Voz de Galicia*. [A Coruña]: La Voz de Galicia. Col. Biblioteca Gallega. 8-11.
- Fraga, Xesús (2012b), “Universo Casares”, *La Voz de Galicia*, “Culturas”, 457, “En portada”, 3 de marzo de 2012, pp. 2-3.
- Fraga, Xesús (2012c), “Carlos Casares: ‘Entendo a vida como narración’”. *La Voz de Galicia*, “Cultura”, 7 de marzo de 2012, p. 38.
- Fraga, Xesús (2016a), “O verán, tempo para contar, tempo para ler”. En Fraga, Xesús (Ed.) (2016). *Os agostos de Casares. Artigos publicados en La Voz de Galicia durante os meses de agosto de 1997 ata o 2001 na súa columna “Á Marxe”*. [A Coruña]: La Voz de Galicia. 7.
- Fraga, Xesús (2016b), “Víctor F. Freixanes: As columnas de ‘Á marxe’ son a gran novela aberta de Carlos Casares”, *La Voz de Galicia*, “Cultura”, 25 de xuño de 2016, p. 41, https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/cultura/2016/07/25/victor-f-freixanes-as-columnas-a-marxe-gran-novela-aberta-carlos-casares/0003_201607G25P41992.htm [Consulta: 22 xuño 2019].
- Freixanes, Víctor F. (1976), “Carlos Casares, os dereitos do escritor”. En Víctor F. Freixanes. *Unha ducia de galegos*. Vigo: Editorial Galaxia. [274]-294.

- Freixanes, Víctor F. (1994), *A lingua galega nos medios de comunicación. Proposta de análise dos aspectos simbólicos e comunicacionais da lingua a través das institucións de socialización*. Tese de doutoramento dirixida polo profesor Antón Santamarina. Universidade de Santiago de Compostela. 2 vol.
- Freixanes, Víctor F. (2003), “Preliminar. Casares nos xornais”. En [Universidade de Santiago de Compostela] (Ed.). *Carlos Casares. Á marxe. Palabras do escritor (2 de xaneiro - 10 de marzo de 2002)*. IV Premio “Roberto Blanco Torres” de Xornalismo de Opinión (2002). Introd. Xosé A. Neira Cruz. Epílogos Víctor F. Freixanes e Belén Fortes. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. Servicio de Publicacións e Intercambio Científico. 85-86.
- Freixanes, Víctor F. (2005), “Dictario dun escritor nos xornais”. En Carlos Casares, *Á marxe, 1992. Obra xornalística I*. Compilación Montse Penas Presas. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 11. [9]-15.
- Freixanes, Víctor F. (2017), “Poetas e xornalistas”, *El Correo Gallego “Especial Día das Letras Galegas”*, 17 de maio de 2017, p. 8.
- [Fundación Carlos Casares] (2017), “Bibliografía de Carlos Casares”, *Raigame. Revista de arte, cultura e tradicións populares*, 40. 159-166.
- Gago, Manuel (2017), “Carlos Casares e as tecnoloxías da información”. En Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais (Eds.), *Homenaxe a Carlos Casares. De amicitia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro (Cadernos galegos de pensamento e cultura), vol. XXXVII. Maio 2017. 203-207, <https://www.cirp.es/w3/publicacions/pub-0452.html> [Consulta: 22 xuño 2019].

- Galanes Santos, Iolanda (2017), “Obra dispersa traducida de Carlos Casares. Tres historias eruditas para celebrar un Nadal”, *Raigame. Revista de arte, cultura e tradicións populares*, 40. 123-131.
- García, R. (2002), “O mundo cabía nunha marxe”, *La Voz de Galicia*, “Galicia”, 10 de marzo de 2002, p. 12.
- García Posada, Miguel (2003), “El columnismo como gñenero literario”. En Montesa, Salvador, *Literatura y periodismo. La prensa como espacio creativo*. Málaga: AEDILE. 61-76.
- Garrido, Adolfo (2017), “Ramón Loureiro e Tucho Calvo. Conversa sobre a conversa”, *Raigame. Revista de arte, cultura e tradicións populares*, 40. 63-70.
- Garrido García, Gustavo Adolfo (2014), “Carlos Casares (1941-2002). Unha expansión truncada”. En Juana López, Jesús de, Julio Prada Rodríguez e Domingo Rodríguez Teijeiro (Coords.), *Galegos de Ourense*. 2. Ourense: Deputación Provincial de Ourense. Cap. XVII. 461-476.
- González Radío, Vicente (2001), “As teorías actuais da comunicación”. *Estudios de Comunicación*, 0. 183-196, http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2001_Estudio_s-de-Comunicacion-no-0-2001.pdf [Consulta: 22 xuño 2019].
- González Tosar, Luís (2017), “Carlos Casares e a súa obra. Unha entrevista recuperada. Liceo de Ourense, 1987”, *Raigame. Revista de arte, cultura e tradicións populares*, 40. 101-114.
- González Tosar, Luís (2018), “Ledicia da memoria”, *La Voz de Galicia*, “Opinión”, 15 de xaneiro de 2018, https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/opinion/2018/01/15/ledicia-da-memoria/0003_201801G15P25993.htm [Consulta: 20 xaneiro 2018].
- Hernández Guerrero, José Antonio *et al.* (2006). *Retórica, literatura y periodismo. Actas del V Seminario Emilio Castelar: Cádiz, noviembre -diciembre de 2004*. Cádiz: Universidad de Cádiz. Servicio de Publicaciones.

- Herrera Cerezo, David (2011). “La columna entre los géneros periodísticos de opinión”. En Blanco Alfonso, Ignacio e Pilar Fernández Martínez (Coords.), *Entre la ficción y la realidad. Perspectivas sobre periodismo y literatura*. Madrid: Fragua. 81-101.
- Lama, María Xesús (1999), “Entrevista con Carlos Casares”. *Galicien Magazin*, 8. “Entrevista”. Novembro 1999. 22-29.
- Laso Lorenzo, Rafael (2017), “Na marxe da lagoa. A pegada do cotián nos artigos xornalísticos de Carlos Casares”. *Lethes. Cadernos culturais do Limia*, 13. 99-101.
- Ledo Andión, Margarita (1993), *O diario postelevisivo*. Santiago de Compostela: Edicións Lea.
- Lois Suárez, Alfonso Carlos (2012), “Carlos Casares: *Ilustrísima* das Letras”, A Carlos Casares no X aniversario do seu pasamento, <http://www.fundacioncarloscasares.org/wp-content/uploads/2012/02/A-CARLOS-CASARES-NO-X-ANIVERSARIO-DO-SEU-PASAMENTO-2012.pdf> [Consulta: 20 xaneiro 2018].
- López, Xoel (2003), “A visión cotiá das pequenas cousas a través da xanela dunha columna”. En Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo (Coords.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. 239-246.
- López-Casanova, Arcadio (2012), “Un recordo para o amigo”, <http://www.fundacioncarloscasares.org/wp-content/uploads/2012/02/Un-recordo-para-o-amigo-Arcadio-López-Casanova.pdf> [Consulta: 20 xaneiro 2018].
- López García, Xosé *et alii* (2004), “La Voz de Galicia: un xornal en cambio”. En Ramón Máiz (Dir.), *Identidade colectiva e medios de comunicación: La Voz de Galicia, 1977-1996*. A Coruña/Santiago de Compostela: Fundación Santiago Rey Fernández-Latorre/Xunta de Galicia. Consellería de Educación e Ordenación

Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Capítulo I. 11-61.

López Pan, Fernando (1995), *70 columnistas de la prensa española*. Navarra: EUNSA.

López Pan, Fernando y Jorge Rodríguez (2006), “Periodismo literario. Una aproximación desde la *Periodística*”. En Hernández Guerrero, José Antonio *et al.* *Retórica, literatura y periodismo. Actas del V Seminario Emilio Castelar: Cádiz, noviembre - diciembre de 2004*. Cádiz: Universidad de Cádiz. Servicio de Publicaciones. 223-236.

López Sánchez, María (2017a), “Textura descriptiva e espazos literarios na produción narrativa de Carlos Casares”, *Raigame. Revista de arte, cultura e tradicións populares*, 40. 27-38.

López Sánchez, María (2017b), “A escrita de Carlos Casares: unha poética da descrición literaria”, *Boletín da Real Academia Galega*, 378, 145-157, <https://doi.org/10.32766/brag.378.690> [Consulta: 22 xuño 2019].

López Silva, Inma (2017), “A muller como tema nos textos non ficcionais de Carlos Casares”, *Boletín da Real Academia Galega*, 378, 259-270, <https://doi.org/10.32766/brag.378.690> [Consulta: 22 xuño 2019].

Loureiro, Ramón (2012a), “Carlos Casares: ‘A literatura non ten por que gustarlle a todo o mundo’”, *La Voz de Galicia*, “Cultura”, 9 de marzo de 2012, p. 46, <https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/cultura/2016/07/08/span-langglcarlos-casares-literatura-non-ten-gustarlle-mundospan/00031468005149495523490.htm> [Consulta: 22 xuño 2019].

Loureiro, Ramón (2012b), “Y Dios sentado en un sillón”. En Luis García Jambrina (Coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca,

- http://www.culturaydeporte.gob.es/lectura/pdf/V02_LOUREIRO.pdf [Consulta: 22 xuño 2019].
- Loureiro, Ramón (2017): “Carlos Casares: A vida como escritura”. *Boletín da Real Academia Galega*, 378, 35-37, <https://doi.org/10.32766/brag.378.673> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Luna Alonso, Ana (2017), “A proxección internacional da obra de Carlos Casares”, *Raigame. Revista de arte, cultura e tradicións populares*, 40. 115-122.
- Máiz, Ramón (Dir.) (2004a), *Identidade colectiva e medios de comunicación: La Voz de Galicia, 1977-1996*. A Coruña/Santiago de Compostela: Fundación Santiago Rey Fernández-Latorre/Xunta de Galicia. Consellería de Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Máiz, Ramón (2004b), “Marcos políticos identitarios y medios de comunicación: La Voz de Galicia (1977-1996)”. En Ramón Máiz (Dir.), *Identidade colectiva e medios de comunicación: La Voz de Galicia, 1977-1996*. A Coruña/Santiago de Compostela: Fundación Santiago Rey Fernández-Latorre/Xunta de Galicia. Consellería de Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Capítulo II. 83-153.
- Martín Garzo, Gustavo (2002), “El carterista amable”. En Luis García Jambrina (Coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca, http://www.culturaydeporte.gob.es/lectura/pdf/V02_GMARTIN.pdf [Consulta: 22 xuño 2019].
- Martínez, Iago (2003), “A obra xornalística de Carlos Casares”. *REM (Revista de Estudios Miñoranos)*. *Carlos Casares*. Primavera 2003. 31-39.

- Martínez, Iago (2012), “Interrogar a Casares”, *El País*, “Galicia”, “Luces”, 20 de setembro de 2012, https://elpais.com/ccaa/2012/09/20/galicia/1348171314_089689.html [Consulta: 22 xuño 2019].
- Martínez Albertos, José Luis (1991; 2004), *Curso general de redacción periodística*. Madrid: Thomsom Editores.
- Martínez Domínguez, Chus (2017), “Carlos Casares nas marxes da arte”, *Raigame. Revista de arte, cultura e tradicións populares*, 40. 139-144.
- Martínez-Fresneda Osorio, Humberto (2011). “La comunicación, base de toda creación periodística y literaria”. En Blanco Alfonso, Ignacio e Pilar Fernández Martínez (Coords.), *Entre la ficción y la realidad. Perspectivas sobre periodismo y literatura*. Madrid: Fragua. 102-111.
- Monteagudo, Henrique (2017a). *Carlos Casares, un contador de historias. Vida e obra*. Vigo: Editorial Galaxia.
- Monteagudo, Henrique (Ed.) (2017b). *Carlos Casares no Parlamento de Galicia*. [Vigo]: Parlamento de Galicia.
- Monteagudo, Henrique (Ed.) (2017c). *Carlos Casares. O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Editorial Galaxia, col. Biblioteca Carlos Casares, 23.
- Monteagudo, Henrique, Xosé Manuel Salgado e Dolores Vilavedra (Eds.) (2017d). *Casares en Compostela: Universidade e literatura. Día das Letras Galegas 2017*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico.
- Morin (1968), “Carta evangélica”, *La Región*, “Colaboraciones”, 11 de maio de 1968, p. [24].
- Navaza, Gonzalo (2017), “Carlos Casares e a cortesía co lector”, *Boletín da Real Academia Galega*, 378, 175-183, <https://doi.org/10.32766/brag.378.684> [Consulta: 22 xuño 2019].

- Navío Castellano, Esther (2011), “Escrituras en paralelo”. En Blanco Alfonso, Ignacio e Pilar Fernández Martínez (Coords.), *Entre la ficción y la realidad. Perspectivas sobre periodismo y literatura*. Madrid: Fragua. 199-212.
- Neira Cruz, Xosé A. (2003), “O loito en branco dunha páxina de xornal”. En [Universidade de Santiago de Compostela] (Ed.). *Carlos Casares. Á marxe. Palabras do escritor (2 de xaneiro - 10 de marzo de 2002). IV Premio “Roberto Blanco Torres” de Xornalismo de Opinión (2002)*. Introd. Xosé A. Neira Cruz. Epílogos Víctor F. Freixanes e Belén Fortes. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. Servicio de Publicacións e Intercambio Científico. 7-23.
- Nicolás, Ramón (1995), “Carlos Casares. ‘A lectura vai ser máis minoritaria’”, *Faro de Vigo*, “*Faro das Letras*”, “Entrevista”, 23 de decembro de 1995, p. 2, <https://cadernodacritica.wordpress.com/2017/03/30/unha-entrevista-con-carlos-casares-1995/> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Noia, Camiño (2005), “Un caso de convivencia entre literatura e xornalismo, a última novela de Rosa Aneiros”. En Rodríguez, Luciano (ed.), *Literatura e xornalismo / III Encontros de Escritores Galegos, Pazo de Mariñán, 18, 19 e 20 de novembro*. A Coruña: Deputación Provincial da Coruña. 151-155.
- Noia, Camiño (2012), “Nos dez anos do pasamento de Carlos Casares”, http://www.fundacioncarloscasares.org/wp-content/uploads/2012/03/Artigo_Hai-hoxe-10-anos_Camiño_Noia.pdf [Consulta: 22 xuño 2019].
- Nogueira Pereira, Mª Xesús (2007), “Contra a traxedia da esencia humana. A lectura de Cunqueiro por Carlos Casares”, *Anuario GRIAL de Estudos Literarios Galegos*, “Simposio Internacional Carlos Casares”. 62-66.
- Outeiriño Rodríguez, Belén e Maribel (1990), *La peligrosa aventura de vivir en un pueblo*. Ourense: La Región / Diputación Provincial de Orense.

- Palol, Miquel de (2012b), “Carlos Casares”. En Luis García Jambrina (Coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca,
http://www.culturaydeporte.gob.es/lectura/pdf/V02_PALOL.pdf
[Consulta: 22 xuño 2019].
- Parada, Mª Carmen (1976), “Carlos Casares e Celso Emilio Ferreiro, Premios da Crítica 1976”, *La Voz de Galicia*, 30 de abril de 1976, p. 6.
- Paz Gago, Xosé María (2002), “Carlos Casares”. En Luis García Jambrina (Coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca,
<http://www.culturaydeporte.gob.es/lectura/pdf/200.pdf> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Pena, Xosé Ramón (2005), “Seis propostas para Xornalismo e Literatura”. En Rodríguez, Luciano (ed.), *Literatura e xornalismo / III Encontro de Escritores Galegos, Pazo de Mariñán, 18, 19 e 20 de novembro*. A Coruña: Deputación Provincial da Coruña. 80-86.
- Pérez García, Florentino (2017): “Cita de fantasmas”. *Fantastique e xogo literario nunha columna de Carlos Casares*. En Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais (Eds.), *Homenaxe a Carlos Casares. De amicitia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro (Cadernos galegos de pensamento e cultura), vol. XXXVII. Maio 2017. 327-334, <https://www.cirp.es/w3/publicacions/pub-0452.html> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Pérez Vilariño, José (1982). *Los periódicos ante las autonomías*. Madrid: Akal.

- Piñeiro Pais, Laura (2017), “Carlos Casares na década dos sesenta”, *Raigame. Revista de arte, cultura e tradicións populares*, 40. 39-50.
- Platas Tasende, Ana María (1998). “Conversación con Carlos Casares”. *Revista Galega do Ensino*, 21. Novembro 1998. 15-27.
- Porto, Héctor J. (2016), “A doce luz das pequenas cousas”, *La Voz de Galicia*, “Cultura”, 2 de agosto de 2016, p. 37, https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/cultura/2016/08/02/span-langgl-doce-luz-das-pequenas-cousas-span/0003_201608G2P37993.htm [Consulta: 22 xuño 2019].
- Pousa, Luís (2016), “De Camba a Casares”, *La Voz de Galicia*, “Con letra del nueve”, 3 de agosto de 2016, contracuberta, https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/opinion/2016/08/03/camba-casares/0003_201608H3P56992.htm [Consulta: 22 xuño 2019].
- [Región, La] (1968a), “Conferencia de Carlos Casares”, *La Región*, 6 de decembro de 1968, pp. 13-14.
- [Región, La] (1968b), “Carlos Casares, primer premio del ‘I Concurso de Contos Infantís’”, *La Región*, “Espectáculos”, 17 de maio de 1968, p. 23.
- Rei Núñez, Luís (1990), “Carlos Casares”. En Luís Rei Núñez, *Oficio de escribir*. Sada: Edicións do Castro. Col. Ensaio. 161-172.
- Rey Fernández-Latorre, Santiago (2016), *Yo protesto. Selección de artículos editoriales y discursos del Presidente de La Voz de Galicia*. Limiar Roberto L. Blanco Valdés. A Coruña: La Voz de Galicia. Col. Biblioteca Gallega.
- Riley, Sam G. (1998). “Newspaper columnists”. En Blanchard, Margaret A. (Ed.), *History of the Mass Media in the United States*. Chicago / Londres: Fitzroy Dearborn.
- Rivas, Manuel (1997). *El periodismo es un cuento*. Madrid: Santillana.
- Riveiro Coello, Antón (2017), “Carlos na Vila”. *Lethes. Cadernos culturais do Limia*, 13. 29-33.

- Riveiro Pérez, Manuel (2017), “Fillo da Terra”. *Lethes. Cadernos culturais do Limia*, 13. 95-97.
- Rodríguez, Luciano (Ed.) (2005), *Literatura e xornalismo / III Encontros de Escritores Galegos, Pazo de Mariñán, 18, 19 e 20 de novembro*. A Coruña: Deputación Provincial da Coruña.
- Rodríguez González, Olivia (2009), “Carlos Casares e a Xeración Nós”. En Camiño Noia, Olivia Rodríguez e Dolores Vilavedra (Eds.), *Actas Simposio Carlos Casares. Ourense, 13-15 decembro 2007*. [Vigo]: Fundación Carlos Casares, 213-237.
- Rodríguez González, Olivia (2017), “O ensaio literario de Carlos Casares: A viaxe europea do *Expreso da literatura* en ‘Á marxe’ (2000)”, *Boletín da Real Academia Galega*, 378, 241-257, <https://doi.org/10.32766/brag.378.689> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Roig Rechou, Blanca-Ana (2002), “Literatura infantil e xuvenil. Carlos Casares *in memoriam* (1942-2002)”. *Revista Galega do Ensino*, 35. 235-243.
- Roig Rechou, Blanca-Ana (2009), “La aportación decisiva de Carlos Casares a la LIJ”, *Anuario de Investigación en Literatura Infantil y Juvenil*, 7(2). 117-137.
- Roig Rechou, Blanca-Ana e Mar Fernández Vázquez (2017), “Carlos Casares, un clásico contemporáneo da LIX galega”. En Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais (Eds.), *Homenaxe a Carlos Casares. De amicitia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro (Cadernos galegos de pensamento e cultura), vol. XXXVII. Maio 2017. 391-405, <https://www.cirp.es/w3/publicacions/pub-0452.html> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Rubido, Bieito (2002), “Vento ferido”, *La Voz de Galicia*, “Galicia”, 10 de marzo de 2002, p. 13.
- Ruiz de la Cierva, María del Carmen (2006), “Influencia de la retórica en el discurso periodístico”. En Hernández Guerrero, José

- Antonio *et al.* *Retórica, literatura y periodismo. Actas del V Seminario Emilio Castelar: Cádiz, noviembre -diciembre de 2004*. Cádiz: Universidad de Cádiz. Servicio de Publicaciones. 81-92.
- Saavedra Fernández-Combarro, Ricardo (2012), *Los valores literarios de la columna periodística española (1975-2007)*. Oviedo: Universidad de Oviedo. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Oviedo.
- Sánchez, José Francisco (2001), “Evolución das formas expresivas no xornalismo escrito”. *Estudios de Comunicación*, 0. 179-182, http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2001_Estudios-de-Comunicacion-no-0-2001.pdf [Consulta: 22 xuño 2019].
- Sánchez Ferraces, Xosé Luís (2009), “*Os mortos daquel verán* vinte anos despois da súa publicación”. En Camiño Noia, Olivia Rodríguez e Dolores Vilavedra (Eds.), *Actas Simposio Carlos Casares. Ourense, 13-15 decembro 2007*. [Vigo]: Fundación Carlos Casares, 239-259.
- Santamaría, Luisa e Mª Jesús Casals (2000), *La opinión periodística. Argumentos y géneros para la persuasión*. Madrid: Editorial Fragua.
- Tabarés, Fernanda (2017), “Carlos Casares non era xornalista, e que?”, *Boletín da Real Academia Galega*, 378, 283-285, <https://doi.org/10.32766/brag.378.692> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Tarrío Varela, Anxo (1994). *Literatura galega: Aportacións para unha Historia crítica*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Tarrío Varela, Anxo (1996). “Rafael Dieste. Periodismo e literatura”. En Xosé Luís Axeitos (Coord.), *Actas do Congreso Rafael Dieste, celebrado na Coruña os días 25, 26 e 27 de maio de 1995*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. 67-81.
- Tarrío Varela, Anxo (2003), “A obra narrativa de Carlos Casares”. *Revista galega do ensino*, 38. [115]-145.
- Tarrío Varela, Anxo (2017), “*O sol do verán* como peche da narrativa de Carlos Casares”. En Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e

- Laura Piñeiro Pais (Eds.), *Homenaxe a Carlos Casares. De amicitia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro (Cadernos galegos de pensamento e cultura), vol. XXXVII. Maio 2017. 415-424, <https://www.cirp.es/w3/publicacions/pub-0452.html> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Toro, Suso de (2002), “Carlos Casares”. En Luis García Jambrina (Coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca, https://www.mecd.gob.es/lectura/pdf/V02_TORO.pdf [Consulta: 22 xuño 2019].
- Toro, Suso de (2012), “Son dez anos, custa lembrar”, *El País*, “Opinión”, 15 de marzo de 2012, https://elpais.com/ccaa/2012/03/15/galicia/1331841465_397720.html [Consulta: 22 xuño 2019].
- Torres Queiruga, Andrés (2017), “A presenza do relixioso en Carlos Casares”. *Boletín da Real Academia Galega*, 378, 337-348, <https://doi.org/10.32766/brag.378.696> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Túñez, Miguel (2001), “200 anos de espera. O papel dos xornalistas nos dous séculos de historia da prensa galega”. *Estudios de Comunicación*, 0. 105-116, http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2001_Estudios-de-Comunicacion-no-0-2001.pdf [Consulta: 22 xuño 2019].
- Valcárcel, Marcos (1987), *A prensa en Ourense e a súa provincia*. Limiar de Ramón Villares Paz. Ourense: Deputación Provincial de Ourense, Servicio de Publicacións.
- Valcárcel, Marcos (2003), “Carlos Casares: O escritor nos xornais”. En Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo (Coords.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. 181-187.

- Valcárcel, Xesús Manuel (2017), “O observador externo-interno en ‘Á marxe’”. En Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais (Eds.), *Homenaxe a Carlos Casares. De amicitia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro (Cadernos galegos de pensamento e cultura), vol. XXXVII. Maio 2017. 425-435, <https://www.cirp.es/w3/publicacions/pub-0452.html> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Valriu, Caterina (2010), “Reescriptures de les rondalles en el s. XXI (2000-2009)”. En Blanca-Ana Roig Rechou, Isabel Soto López e Marta Neira Rodríguez (coords.), *Reescrituras do conto popular (2000-2009)*, Vigo: Edicións Xerais de Galicia. 13-30, http://www.usc.es/export9/sites/webinstitucional/gl/proxectos/liji/mi/descargas/BVC_reescrituras-do-conto-popular-2000-2009.pdf [Consulta: 20 xullo 2018].
- Valladares Fernández, Edelmiro (1996), *Historia de una empresa periodística gallega: La Región*. Ourense: La Región.
- Valls, Fernando (2008), “Sobre el microrrelato. Otra filosofía de la composición”. En Fernando Valls, *Soplando vidrio y otros estudios sobre el microrrelato español*. Madrid: Páginas de Espuma. 17-27.
- Valls, Fernando (2017), “Carlos Casares nos outros sistemas literarios españois”, *Boletín da Real Academia Galega*, 378, 367-392, <https://doi.org/10.32766/brag.378.698> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Vázquez-Monxardín, Afonso (2017), “O Roteiro Carlos Casares en Ourense”, *Raigame. Revista de arte, cultura e tradicións populares*, 40. 71-86.
- Ventura, Joaquim (2017), “A memoria miúda. Carlos Casares: capacidade evocativa”, *Faro de Vigo*, “Faro da Cultura”, 627, 17 de maio de 2017, p. II, <https://www.farodevigo.es/cultura/2017/05/17/memoria-miuda-16307846.html> [Consulta: 22 xuño 2019].

- Viale Moutinho, José (2004): “A alegría de o escoitar”. En Xan Carballa e Damián Villalaín (Eds.), *Carlos Casares: os amigos, as imaxes, as palabras*. Vigo: A Nosa Terra. 119-128.
- Vilavedra, Dolores (2003), “*A ledicia de ler*: Unha achega”. En Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo (Coords.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. 189-196.
- Vilavedra, Dolores (2017a), “Paixón lectora e vontade comunicativa”. En Vicente, Denis, Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde (Comps.) (2017b). *Carlos Casares. A ledicia de ler. 1975-1992*. Introd. Dolores Vilavedra. Eds. Xosé Manuel Soutullo e Leandro García Bugarín. Vigo: Editorial Galaxia. Col. Biblioteca Carlos Casares, 25. [9]-20.
- Vilavedra, Dolores (2017b), “*A ledicia de ler*’. Historiografía, crítica e xornalismo”, *Boletín da Real Academia Galega*, 378, 225-239, <https://doi.org/10.32766/brag.378.688> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Vilavedra, Dolores (2017c), “A singularidade literaria de Carlos Casares”. *Grial. Revista galega de cultura*, 213. “Seis achegas a Carlos Casares”. Xaneiro, febreiro, marzo 2017. 46-53.
- Villalaín, Damián (2017), “Casares e as teorías literarias”. En Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais (Eds.), *Homenaxe a Carlos Casares. De amicitia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Col. Cadernos Ramón Piñeiro (Cadernos galegos de pensamento e cultura), vol. XXXVII. Maio 2017. 455-463, <https://www.cirp.es/w3/publicacions/pub-0452.html> [Consulta: 22 xuño 2019].
- Villanueva, Darío (2003), “Unha presentación de *Deus sentado nun sillón azul*”. En Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo (Coords.), *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. 197-204.

6. Referencias Bibliográficas

[Voz de Galicia, La] (1983), “Carlos Casares: ‘O noso problema é ter autonomía sen opinión pública autonomista’”, *La Voz de Galicia*, Galicia”, 25 de xullo de 1983, p. 19.

[Voz de Galicia, La] (2002), “Casares recibiu en 1983 o Fernández Latorre por un artigo sobre a autonomía”, *La Voz de Galicia*, “Galicia”, 10 de marzo de 2002, p. 13.

7 ANEXOS

7.1 CLASIFICACIÓN POR XORNAIS

Táboa 1.
CÓMPUTO TOTAL DE COLABORACIÓNS CASARIANAS
(8 de marzo de 1968-4 de xuño de 1992)

Ano de publicación	Xornal	Sección	Número de colaboracións	Total de colaboracións anuais
1968	La Región	Sen sección	3	3
1969				
1970		Sen sección	6	6
1971				
1972		Sen sección "Con esta lupa"	13 1	14
1973		Sen sección "Con esta lupa"	15 23	38
1974		"Con esta lupa"	9	9
1975	La Voz de Galicia	"A ledicia de ler"	44	44
1976		"A ledicia de ler"	44	44
1977		"A ledicia de ler"	42	42
1978		"A ledicia de ler"	36	36
1979		"A ledicia de ler"	40	40
1980		"A ledicia de ler"	31	31
1981		"A ledicia de ler"	21	21
1982		"A ledicia de ler" "Ao marxe" "Á marxe"	18 12 22	52

Ano de publicación	Xornal	Sección	Número de colaboracións	Total de colaboracións anuais
1983		“A ledicia de ler” “Á marxe” Sen sección	24 61 3	88
1984		“A ledicia de ler” “Á marxe”	25 55	80
1985		“A ledicia de ler” “Á marxe” <i>El País</i>	17 30 1	48
1986		“A ledicia de ler” “Á marxe” Sen sección <i>El País</i>	11 23 1 1	35
1987		“A ledicia de ler” “Á marxe” “Día a día” “A tertulia” “A biblioteca” Sen sección <i>El País</i>	3 4 5 4 1 3 2	22
1988		“Á marxe” “A tertulia” Sen sección <i>El País</i>	18 6 1 2	27
1989		“Á marxe”	13	13
1990		“A ledicia de ler” “Á marxe”	24 23	47
1991		“A ledicia de ler” “Á marxe”	44 63	107
1992		“A ledicia de ler” “Á marxe” esporádica “Á marxe” diaria	16 22 205	243
1993		“Á marxe”	362	362
1994		“Á marxe”	358	358

Ano de publicación	Xornal	Sección	Número de colaboracións	Total de colaboracións anuais
1995		“Á marxe”	361	361
1996		“Á marxe”	363	363
1997		“Á marxe”	362	363
		El País	1	
1998		“Á marxe”	362	
1999		“Á marxe”	361	362
		El País	1	
2000		“Á marxe”	362	362
2001		“Á marxe”	362	362
2002		“Á marxe”	67	69
	El Mundo	1		
	El País	1		

Nas seguintes liñas ofrecemos unhas anotacións sobre as datas de publicación da sección “A ledicia de ler” que permiten entender o cómputo anual recollido na precedente Táboa 1.

O número total de colaboracións casarianas publicadas na sección “A ledicia de ler” ascendeu a 440, repartidas de forma flutuante e así mesmo simultánea coas seccións “Ao marxe”, “Á marxe”, “Día a día”, “A biblioteca”, e “A tertulia”.

A seguir indicamos as datas nas que non se publicou “A ledicia de ler” pois eses baleiros foron ocupados na maioría das datas por colaboracións casarianas publicadas noutras seccións de *La Voz de Galicia* como fomos precisando ao describilas.

Durante o ano 1975, a colaboración de Casares non viu a luz os domingos 9 de marzo, 3 de agosto, 2 e 9 de novembro, e no mes de decembro só se publicou a colaboración do día 14 –non se publicou o 7, 21 nin o 28.

No ano 1976 a columna casariana non se publicou os domingos 18 e 25 de xullo, 1 e 15 de agosto, 24 e 31 de outubro nin o 26 de decembro.

En 1977 non se publicou os domingos 26 de xuño e 24 de xullo; os sábados 20 nin 27 de agosto; nin os domingos 11 e 18 de setembro, 9 de outubro, 4 e 25 de decembro.

En 1978 non se publicou os domingos 1 de xaneiro, 26 de marzo, 16 de abril, 21 e 28 de maio, 4 e 25 de xuño, 23 de xullo, 6 de agosto, 17 e 24 de setembro, 1 e 8 e 15 de outubro, e 31 de decembro.

En 1979 non se publicou os domingos 14 de xaneiro, 25 de febreiro, 1 de abril, 6 e 27 de maio, 5 e 19 de agosto, 9 e 30 de setembro, e 2 e 23 de decembro.

En 1980 non se publicou os domingos 17 de febreiro, 30 de marzo, e 13 e 27 de abril; e os xoves 1 e 29 de maio, 19 de xuño, 24 e 31 de xullo, todos os de agosto –7, 14, 21 e 28–, só un de setembro –nin o 4, 11 nin o 18 de setembro–, o 2 de outubro, e o 6 e o 27 de novembro.

En 1980 non se publicou os xoves 1 e 29 de xaneiro, 12 e 26 de febreiro, 19 de marzo, 9 de abril, 23 e 30 de maio, só un de xuño –nin o 4, 18 nin o 25–, só un de xullo –nin o 9, 16, 23 nin o 30–, 13 de agosto, só un setembro –nin o 3, 17 nin o 24–, ningún de outubro –nin o 1, 8, 15, 22 nin o 29), só un de novembro –nin o 5, 12 nin o 19– e só un de decembro –nin o 3, 17, 24 nin o 31.

En 1982 non se publicou os xoves 7, 14 e 28 de xaneiro, 4 e 25 de febreiro, 4 e 11 de marzo, 1 e 8 de abril, só un de maio –nin o 6, 13 nin o 27–, só un de xuño –nin o 3, 17 nin o 24–, 5 e 12 de agosto, 23 e 30 de setembro, ningún de outubro –nin o 7, 14, 21 nin 28–, só un de novembro –nin o 4, 11 nin o 18–, e un de decembro –nin o 16, 23 nin o 30 de decembro.

En 1983 non se publicou os xoves 6 de xaneiro, 3 e 10 de febreiro, 3 e 24 e 31 de marzo, só un de abril –nin o 14, 21 nin o 28–, só un de maio –nin o 5, 12 nin o 19–, 9 e 23 e 30 de xuño, 21 e 28 de xullo, 11 e 18 de agosto, 1 e 8 e 28 de setembro, 20 de outubro, 3 e 10 de novembro, e 1 e 15 e 29 de decembro.

En 1984 non se publicou os xoves 12 e 19 de xaneiro, 16 e 23 de febreiro, 1 e 22 de marzo, 5 e 19 de abril, 3 e 17 e 31 de maio, 21 de xuño, 5 e 19 de xullo, 9 e 23 e 30 de agosto, 13 e 27 de setembro, 4 e 25 de outubro, 8 e 15 e 29 de novembro, e só un de decembro –nin o 13, o 20 nin o 27.

En 1985 non se publicou os xoves 3 e 10 e 24 de xaneiro, 7 e 21 de febreiro, só un de marzo –nin o 7, 14 nin o 28–, 11 e 25 de abril, 2 e 16 e 23 de maio, só un de xuño –nin o 6, 13 nin o 27–, ningún de xullo, só un de agosto –nin o 1, 8, 22 nin o 29–, 5 e 12 de setembro, só un de outubro –nin o 3, 10, 17 nin o 31–, só un de novembro –nin o 7, 14 nin o 28– e só un de decembro –nin o 6, 12 nin o 19.

En 1986 só se publicou un dos xoves de xaneiro –nin o 2, 9, 16 nin o 30–, só un de febreiro –nin o 6, 20 nin o 27–, 13 e 27 de marzo, só un de abril –nin o 10, 17 nin o 24–, ningún xoves de maio, 5 e 19 de xuño, ningún de xullo, só un de agosto –nin o 14, 21 nin o 28–, 4 e 25 de setembro só un de outubro –nin o 2, 9, 23 nin o 30–, e ningún de novembro nin de decembro.

En 1987 non se publicou os xoves de xaneiro, só un de marzo –nin o 5, 19 nin o 26–, ningún de abril, só un de maio –nin o 7, 14 nin o 21– e ningún dos demais meses do ano 1987.

Esta sección casariana estivo interrompida a partir do 28 de maio de 1987 e Casares retomouna entre o domingo 17 de xuño de 1990 e o xoves 4 de xuño de 1992 incluído.

En 1990 as colaboracións casarianas non se publicaron os domingos 1 de xullo, 26 de agosto, 2 e 16 de setembro, 21 de outubro nin 23 de decembro.

En 1991 non se publicou os xoves 21 de marzo e 16 de maio, o sábado 13 de xuño, o domingo 14 de xullo, nin os xoves 26 de setembro, 14 de novembro e 26 de decembro.

E en 1992 non se publicou os xoves 23 de xaneiro, 13 e 20 de febreiro, 2 e 9 de abril nin o 28 de maio.

A seguir recóllense as 890⁶⁰⁰ achegas xornalísticas publicadas por Carlos Casares entre 8 de marzo de 1968 e o 4 de xuño de 1992.

De cada columna especifícase o xornal (galegos na súa maioría), o título da colaboración, a data concreta e a sección do xornal na que foi publicada. Todas as achegas describíronse páxinas atrás de forma

⁶⁰⁰ Inserimos neste cómputo outras catro colaboracións publicadas en xornais non galegos con posterioridade ao período estudado nesta tese de doutoramento. Decidimos incluílas para completar as colaboracións casarianas na prensa non galega e porque nelas Casares abordou ámbitos de cultura galega que coincidían con preocupacións temáticas que propuxemos no capítulo 4 desta tese, “Clasificación temática das columnas”.

individual e así mesmo, noutro apartado posterior, referíronse as temáticas abordadas por Casares nesas colaboracións xornalísticas.

A falta da data concreta en varias colaboracións publicadas en *La Región* débese a que non puidemos acceder a elas porque só se gardan en papel exemplares dos dez anos últimos previos ao ano actual en todas as bibliotecas. Na Biblioteca de Galicia tampouco existen exemplares en papel dos meses que precisamos consultar porque o arquivo de *La Región* está desde hai anos pendente de dixitalización por parte da Deputación Provincial de Ourense que o adquiriu.

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Región</i>	“La crisis de la palabra”	8 de marzo de 1968	
<i>La Región</i>	“Carta abierta a Dios”	5 de maio de 1968	
<i>La Región</i>	“Los votos del orden”	30 de xuño de 1968	
<i>La Región</i>	“Albert Camus: pequeño homenaje”	24 de xaneiro de 1970	
<i>La Región</i>	“Se ha cerrado otra ventana”	24 de febreiro de 1970	
<i>La Región</i>	“Salvar las palabras”	22 de marzo de 1970	
<i>La Región</i>	“El loco, la gallina y el pluralismo”	24 de maio de 1970	
<i>La Región</i>	“Galicia como pregunta”	21 de xuño de 1970	
<i>La Región</i>	“Una ventana abierta y una esperanza”	8 de outubro de 1970	
<i>La Región</i>	“Mi amigo burro”	25 de abril de 1970	
<i>La Región</i>	“La generación de la lata”	5 de maio de 1972	
<i>La Región</i>	“Escribir ‘El Quijote’ de chiripa”	24 de maio de 1972	
<i>La Región</i>	“El barco de ‘El Barco’”	1 de xuño de 1972	
<i>La Región</i>	“Los subdesarrollados europeos”	9 de xuño de 1972	
<i>La Región</i>	“Lo dicen ellos”	17 de xuño de 1972	
<i>La Región</i>	“Baroja y otras cosas”	22 de xuño de 1972	
<i>La Región</i>	“La antología esa”	2 de setembro de 1972	
<i>La Región</i>	“La otra”	9 de setembro de 1972	
<i>La Región</i>	“Señas de identidad”	22 de setembro de 1972	
<i>La Región</i>	“Estos miedos”	5 de outubro de 1972	
<i>La Región</i>	“Un libro de Taboada Chivite”	1972	
<i>La Región</i>	“Pregón da Festa do Magosto 1972”	12 de novembro de 1972	
<i>La Región</i>	“Golda Meir”	2 de decembro de 1972	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Pero no choclean”	16 de febreiro de 1973	Con esta lupa

7. Anexos

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Región</i>	“Una voz ronca”	28 de marzo de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Richard Nixon”	17 de maio de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Marlon Brando”	27 de maio de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Celso Emilio Ferreiro”	3 de xuño de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Eleuterio Sánchez”	xuño de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Cámpora”	17 de xuño de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Breznev”	24 de xuño de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Pompidou”	1 de xullo de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Tarancón”	8 de xullo de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Salvador Allende”	15 de xullo de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Manuel Orantes”	22 de xullo de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Sadat”	29 de xullo de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Willy Brant”	1 de agosto de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“O Sha de Persia”	5 de agosto de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Pablo Casal”	12 de agosto de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Mao Tse Tung”	2 de setembro de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Indira Gandhi”	9 de setembro de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“O rei Hussein”	23 de setembro de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Pinochet”	14 de outubro de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Kissinger”	28 de outubro de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Gonzalo Dopico”	11 de novembro de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Pablo Neruda”	18 de novembro de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Forges”	1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Fernández del Riego”	30 de decembro de 1973	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Ramón Piñeiro”	13 de xaneiro de 1974	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“John Ford”	22 de xaneiro de 1974	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“A princesa Ana de Inglaterra”	5 de febreiro de 1974	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Peret”	10 de marzo de 1974	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Eddy Merckx”	20 de maio de 1974	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Monseñor Añoveros”	9 de xuño de 1974	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Ramón J. Sender”	16 de xuño de 1974	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Mitterrand”	21 de xullo de 1974	Con esta lupa
<i>La Región</i>	“Joaquín Ruiz Jiménez”	setembro de 1974	Con esta lupa
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un Castelao reeditado”	5 de xaneiro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un futuro non alcanzado”	12 de xaneiro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Dúas voces recobradas”	19 de xaneiro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Olladas no futuro”	26 de xaneiro de 1975	A ledicia de ler

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Non debían medrar”	2 de febreiro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O ‘cómico’ en galego”	9 de febreiro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Teoloxía e sociedade”	16 de febreiro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Vagalume”	23 de febreiro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“¿Libro terceiro de <i>Cousas?</i> ”	2 de marzo de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha antoloxía”	16 de marzo de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un folleto sobre Castelao”	23 de marzo de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Castelao en <i>Grial</i> ”	30 de marzo de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Pondal e os estudos ossiánicos”	6 de abril de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Pranto matricial”	13 de abril de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os eidos”	20 de abril de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A Galicia rural na encrucillada”	27 de abril de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A terra prometida”	4 de maio de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O porco de pé”	11 de maio de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Elipsis”	18 de maio de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro de Celso Emilio Ferreiro”	25 de maio de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O estatuto galego”	1 de xuño de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Rosalía e a súa sombra”	8 de xuño de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A poesía de Antón Tovar”	15 de xuño de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A literatura de Carballo Calero”	22 de xuño de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un estudo sobre arquitectura galega”	29 de xuño de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Versos de Bernardino Graña”	6 de xullo de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O aforro en Galicia”	13 de xullo de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Contaminación e desenvolvemento”	20 de xullo de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Romería ás covas do Demo”	27 de xullo de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O marqués Ruchestinto”	10 de agosto de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Outro libro de Rosalía”	17 de agosto de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un folletín galego”	24 de agosto de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O conflito lingüístico”	31 de agosto de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Socioloxía do conflito lingüístico”	7 de setembro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Obras completas de Celso Emilio Ferreiro”	14 de setembro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Poesía galega. Dos devanceiros ao dezaioito”	21 de setembro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Pero Meogo”	28 de setembro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha viaxe de Sarmiento a Galicia”	5 de outubro de 1975	A ledicia de ler

7. Anexos

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cara a unha visión crítica da economía galega”	12 de outubro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Presencia e ausencia de Rosalía”	19 de outubro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A contaminación nuclear en Galicia”	26 de outubro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A Galicia medieval”	16 de novembro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“As cruces de pedra”	23 de novembro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Paso soa de luz”	14 de decembro de 1975	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Non teño outra cantiga”	4 de xaneiro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A reedición de <i>Los Precursores</i> ”	11 de xaneiro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Castelao hoxe e sempre”	18 de xaneiro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A Biblia dos nenos”	23 de xaneiro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A morte de Frank González”	1 de febreiro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Probes homes”	8 de febreiro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A revista <i>Verba</i> ”	15 de febreiro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O álbum <i>Nós</i> ”	22 de febreiro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Escolma da poesía medieval”	29 de febreiro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Escolma posible de Castelao”	7 de marzo de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Conferencias en Madrid”	14 de marzo de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Lingua, cultura e periodismo”	21 de marzo de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Conflito lingüístico e ideoloxía”	28 de marzo de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“No cadeixo”	4 de abril de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O ‘ultimatum’ portugués”	11 de abril de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha obra monumental”	25 de abril de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Castelao no periódico <i>El Sol</i> ”	2 de maio de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Partidos políticos e autonomía”	9 de maio de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cabanillas e as Irmandades”	16 de maio de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Lembrando a Castelao”	23 de maio de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O cartismo en Galicia”	30 de maio de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Ánxel Fole reeditado”	6 de xuño de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Galou”	13 de xuño de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O Cabanillas de Marino Dónega”	20 de xuño de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“ <i>Seraogna</i> : poesía nova”	27 de xuño de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Perfil conflitivo de Galicia”	4 de xullo de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Dous libros de versos”	11 de xullo de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Outro libro sobre Rosalía”	8 de agosto de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sempre en Galiza”	22 de agosto de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Homenaxe a Castelao”	29 de agosto de 1976	A ledicia de ler

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Ensaio de García-Sabell”	5 de setembro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha biografía de Murguía”	12 de setembro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Literatura de ficción científica”	19 de setembro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Otero Pedrayo”	26 de setembro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha ducia de galegos”	3 de outubro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Antón e os inocentes”	10 de outubro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Antígona”	17 de outubro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Aviso de recibo”	7 de novembro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Xente ao lonxe”	14 de novembro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Lorca e Galicia”	21 de novembro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Merlín e familia”	28 de novembro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Los Gallegos”	5 de decembro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Textos para o ensino do galego”	12 de decembro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro de socioloxía”	19 de decembro de 1976	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro sobre os castros”	2 de xaneiro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Versos de Méndez Ferrín”	9 de xaneiro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro de Risco”	16 de xaneiro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha alternativa para Galicia”	23 de xaneiro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Canle segredo”	30 de xaneiro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Poesía galega de posguerra”	6 de febreiro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Da terra asoballada”	13 de febreiro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Señores e campesiños na Galicia dos séculos XIV-XVI”	20 de febreiro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha escolma de prosa galega”	27 de febreiro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro de F. Vergara Vilariño”	6 de marzo de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Outra antoloxía de poesía galega”	13 de marzo de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha obra importantísima do profesor J. L. Pensado”	20 de marzo de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Noticia de Cuña Novás”	27 de marzo de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os Premios da Crítica”	3 de abril de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O silencio redimido”	10 de abril de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Otero Pedrayo, un escritor descoñecido”	17 de abril de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“¿O galego, lingua visigótica?”	24 de abril de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A lingua galega hoxe”	1 de maio de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un novo libro de Neira Vilas”	8 de maio de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Antón Villar Ponte, fundador do galeguismo”	15 de maio de 1977	A ledicia de ler

7. Anexos

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“A revista <i>Vagalume</i> ”	22 de maio de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“ <i>Encrucillada</i> ”	29 de maio de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Dos anxos e dos mortos”	5 de xuño de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Publicacións lingüísticas”	19 de xuño de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro sobre o levantamento de 1846”	3 de xullo de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Poetas novos”	10 de xullo de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Catro narracións”	17 de xullo de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Viaxe ao país de Ningures”	31 de xullo de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Intelectuais e galeguismo”	6 de agosto de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Teatro de Euloxio R. Ruibal”	13 de agosto de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Crónicas”	4 de setembro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O fracaso de <i>Teima</i> ”	25 de setembro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A reedición de <i>El idioma gallego</i> ”	2 de outubro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha nova novela de Eliseo Alonso”	16 de outubro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un diario de Castelao”	23 de outubro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Galego onte, galego hoxe”	30 de outubro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Pensamento galego”	6 de novembro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Lembranza de Castelao”	13 de novembro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Poesía portuguesa actual”	20 de novembro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Obra poética de Luís Seoane”	29 de novembro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Homenaxe a Cabanillas”	11 de decembro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Notas sobre literatura galega”	18 de decembro de 1977	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O Premio Pedrón de Ouro”	8 de xaneiro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Escritos sobre cine”	15 de xaneiro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Bases para a unificación do galego”	22 de xaneiro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Contos de Xoán Ignacio Taibo”	29 de xaneiro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro de Xavier Rodríguez Barrio”	5 de febreiro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Problemas da crítica literaria”	12 de febreiro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O grupo poético ‘Cravo fondo’”	19 de febreiro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O cura de Fruíme”	26 de febreiro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro de texto en galego”	5 de marzo de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“ <i>Mar e naufraxio</i> de Alfonso Pexegueiro”	12 de marzo de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Poemas de Manuel Lueiro Rey”	19 de marzo de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Poemas de Miguel González Garcés”	2 de abril de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro sobre a emigración”	9 de abril de 1978	A ledicia de ler

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Silabario da turbina”	23 de abril de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os Premios da Crítica”	7 de maio de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un tarot galego”	14 de maio de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Galicia 2002”	11 de xuño de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Salvar <i>Vagalume</i> ”	18 de xuño de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Morrer en Castrelo de Miño”	2 de xullo de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha novela de Alfredo Conde”	9 de xullo de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O Seminario de Estudos Galegos”	16 de xullo de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Aviso de recibo”	30 de xullo de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha novela de X. I. Taibo”	13 de agosto de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un tarot galego”	14 de maio de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Galicia 2002”	11 de xuño de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Salvar <i>Vagalume</i> ”	18 de xuño de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Morrer en Castrelo de Miño”	2 de xullo de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha novela de Alfredo Conde”	9 de xullo de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O Seminario de Estudos Galegos”	16 de xullo de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Aviso de recibo”	30 de xullo de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha novela de X. I. Taibo”	13 de agosto de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro de Alonso Montero”	20 de agosto de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Obras selectas de Otero Pedrayo”	27 de agosto de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Verba”	3 de setembro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A Ilustración e a sociedade galega”	10 de setembro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Terra de Melide”	22 de outubro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro de Torres Queiruga”	29 de outubro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Congreso internacional de literaturas rexionais”	5 de novembro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Vicetto reeditado na Biblioteca Gallega”	12 de novembro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Discursos parlamentarios”	19 de novembro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro de Vicente Araguas”	26 de novembro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Morreu Lorenzo Varela”	3 de decembro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Prosa galega (segundo volume)”	17 de decembro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A revista <i>Encrucillada</i> ”	24 de decembro de 1978	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Reflexións ao comezar o ano”	7 de xaneiro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unhas declaracións pouco afortunadas”	21 de xaneiro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Guimarães Rosa con ollos galegos”	28 de xaneiro de 1979	A ledicia de ler

7. Anexos

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os Premios da Crítica”	4 de febreiro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Narracións curtas en galego”	11 de febreiro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cantonalismo literario”	18 de febreiro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A polémica sobre o galego”	4 de marzo de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Crónica de Murcia”	11 de marzo de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os Cadernos da Escola Dramática Galega”,	18 de marzo de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un texto de xeografía”	25 de marzo de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A inauguración do novo edificio da Academia”	8 de abril de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cadernos da Escola Dramática Galega”	15 de abril de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“ <i>Firgoas</i> , de Manuel Luís Acuña”	22 de abril de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Luís Seoane”	29 de abril de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“ <i>Gárgoris y Habidis</i> , de Fernando Sánchez Dragó”	13 de maio de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Paco del Riego”	20 de maio de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Álvaro Cunqueiro”	3 de xuño de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Literatura galega no exilio”	10 de xuño de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Abundancia de libros”	17 de xuño de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Galego cero”	24 de xuño de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Correspondencia de Manuel Antonio”	1 de xullo de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A revista <i>Verba</i> ”	8 de xullo de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Congreso en Suecia”	15 de xullo de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Iniciativas culturais”	22 de xullo de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A novela galega de protagonista infantil e xuvenil”	29 de xullo de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“The Oxford Companion to Spanish Literature”	12 de agosto de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Saír do illamento”	26 de agosto de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Por unha asociación de escritores galegos”	2 de setembro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Por unha asociación de escritores”	16 de setembro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Celso Emilio Ferreiro”	23 de setembro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O congreso de Mölle”	7 de outubro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Arquitectura prerrománica”	14 de outubro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Renovación poética”	28 de outubro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O libro de Vitor Vaqueiro”	4 de novembro de 1979	A ledicia de ler

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Outra vez Lorenzo Varela”	11 de novembro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un novo libro de Paz-Andrade”	18 de novembro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha historia do teatro galego”	25 de novembro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Pensado e o padre Sobreira”	9 de decembro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro sobre Manuel Antonio”	16 de decembro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O rechazo do galego”	30 de decembro de 1979	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha escolma de Rosalía”	6 de xaneiro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A revista <i>Nós</i> ”	13 de xaneiro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“La Ilustración Gallega y Asturiana”	20 de xaneiro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Queixumes dos pinos”	27 de xaneiro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Para Álvaro Cunqueiro”	3 de febreiro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro sobre Maside”	10 de febreiro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O vocabulario do padre Crespo”	24 de febreiro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Adral de Filgueira Valverde”	2 de marzo de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un novo libro de Otero Pedrayo”	9 de marzo de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“ <i>Luaña</i> : un libro sobre a Galicia do pasado”	16 de marzo de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A poesía de Alexandre Crieiro”	23 de marzo de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O grupo Rompente”	6 de abril de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Homenaxe a Álvaro Cunqueiro”	20 de abril de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A obra de Cunqueiro”	8 de maio de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Catro narracións”	15 de maio de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Non abonda con narrar”	22 de maio de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“ <i>Cara a Times Square</i> ”	5 de xuño de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Neira Vilas no golfo de México”	12 de xuño de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Memorias dun fuxido”	22 de xuño de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A asociación de escritores”	3 de xullo de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro sobre Otero Pedrayo”	10 de xullo de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Poemas de Sebastián Risco”	17 de xullo de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A saga dun afiadador”	25 de setembro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Poemas de amor sen morte”	9 de outubro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Dicionarios”	16 de outubro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Poemas de Bernardino Graña”	23 de outubro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro de Xohana Torres”	30 de outubro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un novo libro de Vitor Vaqueiro”	13 de novembro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Manuel Vilanova en galego”	20 de novembro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Blanco Amor en Ourense”	4 de decembro de 1980	A ledicia de ler

7. Anexos

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“O encontro da casa de Mateus”	11 de decembro de 1980	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sonetos de Millán Picouto”	8 de xaneiro de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A situación da literatura galega é imposible”	15 de xaneiro de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha nova historia da literatura”	22 de xaneiro de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A <i>Historia de Galicia</i> de Emilio González López”	5 de febreiro de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A fantasía lúdica de Cunqueiro”	19 de febreiro de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un deslumbrante mundo de ficción”	5 de marzo de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O butacón de Penzol, baleiro”	12 de marzo de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Poemas de Xoán Manuel Casado”	26 de marzo de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A propósito dunha conferencia”	2 de abril de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“As literaturas de ámbito restrinxido”	16 de abril de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un limiar para Risco”	24 de abril de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un novo libro de Antón Tovar”	7 de maio de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O futuro da literatura galega”	16 de maio de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sobre Rafael Dieste”	11 de xuño de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os textos litúrxicos”	2 de xullo de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Crónica de nós”	6 de agosto de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha novela de Xavier Alcalá”	20 de agosto de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Morrer en Vilaquinte”	27 de agosto de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A segunda novela de Paco Martín”	10 de setembro de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Vicente Risco e o nacionalismo”	26 de novembro de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A última novela de Alfredo Conde”	10 de decembro de 1981	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“José Ángel Valente en galego”	21 de xaneiro de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Textos de Alonso Montero”	11 de febreiro de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O último de Fernández Ferreiro”	18 de febreiro de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Segundo volume de Cunqueiro”	18 de marzo de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sobre Ánxel Fole”	25 de marzo de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Fentos no mar”	15 de abril de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un vocabulario para nenos”	22 de abril de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A poesía e os Premios da Crítica”	20 de maio de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A reedición de <i>La Centuria</i> ”	10 de xuño de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro de Xoán Manuel Casado”	15 de xullo de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sobre a novela e as súas dimensións”	19 de agosto de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Celso Emilio visto por Alonso Montero”	25 de agosto de 1982	A ledicia de ler

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“A reedición de <i>Néveda</i> ”	2 de setembro de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O noso illamento”	9 de setembro de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O medo a ser intrascendentes”	16 de setembro de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Avilés de Taramancos”	25 de novembro de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Amor de Artur”	2 de decembro de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Orfebrería literaria”	9 de decembro de 1982	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro de cociña”	13 de xaneiro de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os traballos de Pedro de Llano”	20 de xaneiro de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Poetas europeos contemporáneos en galego”	27 de xaneiro de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Dido e Eneas”	17 de febreiro de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Dous cancioneros”	24 de febreiro de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“As orixes do galego”	10 de marzo de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A novela que salta a raia”	17 de marzo de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un novelista e un poeta”	7 de abril de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Coñecer mellor Galicia”	26 de maio de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Escrito en liberdade”	2 de xuño de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A tertulia”	16 de xuño de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Recanto”	7 de xullo de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Castelao de preto”	14 de xullo de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Galicia na URSS”	4 de agosto de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os estudos literarios”	25 de agosto de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro sobre o galego”	15 de setembro de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Da estética e do circo”	29 de setembro de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os outros libros”	6 de outubro de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Revistas recuperadas”	15 de outubro de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Leiras Pulpeiro”	27 de outubro de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Castelao en Cuba”	17 de novembro de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O Premio Esquío”	24 de novembro de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Vivir na fin do mundo”	8 de decembro de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“No cadeixo”	22 de decembro de 1983	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os premios”	5 de xaneiro de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Libros xuvenís”	26 de xaneiro de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A revista <i>Dorna</i> ”	2 de febreiro de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Ramiro Fonte”	9 de febreiro de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O día de Dedalus”	1 de marzo de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O soño encontrado de Ursula	15 de marzo de 1984	A ledicia de ler

7. Anexos

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
	Heinze”		
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un poeta en Murcia”	29 de marzo de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os Premios da Crítica”	12 de abril de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Provincianismo”	26 de abril de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Otero recuperado”	10 de maio de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Arcadio”	24 de maio de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“As lecturas de Paco del Riego”	7 de xuño de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Rolda de ideas”	14 de xuño de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Volve Castelao”	28 de xuño de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os Eoas”	15 de xullo de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Libros para nenos”	26 de xullo de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Dieste e Otero Espasandín”	2 de agosto de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Recuperar o intrascendente”	16 de agosto de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“As modas”	6 de setembro de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A literatura galega fóra de Galicia”	20 de setembro de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Revistas literarias”	11 de outubro de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os contos de Margarita Ledo”	18 de outubro de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Don Hamlet”	1 de novembro de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os novos premios”	22 de novembro de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O Premio Esquíu”	6 de decembro de 1984	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os premios”	17 de xaneiro de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Crime en Compostela”	31 de xaneiro de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un cancionero recuperado”	14 de febreiro de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Poesía medieval”	28 de febreiro de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un futuro optimista”	21 de marzo de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“As estacións feridas de Ramiro Fonte”	4 de abril de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Fernán Vello”	18 de abril de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro de Constantino García”	9 de maio de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Pessoa”	30 de maio de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Escritos de Losada Diéguez”	20 de xuño de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A Crónica troiana”	8 de agosto de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha nova edición de Celso Emilio”	15 de agosto de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O terceiro adral”	19 de setembro de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Italo Calvino”	26 de setembro de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“En torno a Rosalía”	24 de outubro de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O dicionario do padre Crespo”	21 de novembro de 1985	A ledicia de ler

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro de Manuel Rivas”	26 de decembro de 1985	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os libros”	23 de xaneiro de 1986	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“De nomes e palabras”	13 de febreiro de 1986	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“As ánimas”	6 de marzo de 1986	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Gallaecia scandinavica”	20 de marzo de 1986	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Texto recuperado”	3 de abril de 1986	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Congreso en Bled”	12 de xuño de 1986	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Aviso para escritores”	26 de xuño de 1986	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Caricaturas de Castelao”	7 de agosto de 1986	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Artigos de Cunqueiro”	11 de setembro de 1986	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un episodio da caza da balea”	18 de setembro de 1986	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Doce voces”	16 de outubro de 1986	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“García Lorca en Galicia”	12 de febreiro de 1987	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro sobre a institución”	12 de marzo de 1987	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Novela e informática”	28 de maio de 1987	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha noite de almirante”	17 de xuño de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O cardeal de Retz”	24 de xuño de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Flaubert”	1 de xullo de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os libros que non se len”	8 de xullo de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A segunda lectura”	15 de xullo de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Se Gorbachev lese <i>Granta</i> ”	22 de xullo de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“César”	29 de xullo de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Torrente fala de libros”	5 de agosto de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sobre Hemingway”	12 de agosto de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Almeida Faria e Don Sebastián”	19 de agosto de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Memorias íntimas de Simenon”	9 de setembro de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Demasiados libros”	23 de setembro de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Filósofos en Verines”	30 de setembro de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Libros, libros, libros”	7 de outubro de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Marguerite Duras”	14 de outubro de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Claris”	28 de outubro de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha revisión innecesaria”	4 de novembro de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O <i>Diário</i> de Miguel Torga”	11 de novembro de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Eça”	18 de novembro de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“L.-F. Céline”	25 de novembro de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha novela para o cine”	2 de decembro de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Nelson Algren”	9 de decembro de 1990	A ledicia de ler

7. Anexos

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Contalo todo”	16 de decembro de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha novela en clave”	30 de decembro de 1990	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Anita Loos”	6 de xaneiro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Como unha novela”	13 de xaneiro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A morte dun poeta”	20 de xaneiro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha biografía”	27 de xaneiro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Contos de Hawthorne”	7 de febreiro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Retrato dun poeta”	14 de febreiro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Falemos de Balzac”	21 de febreiro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Conversacións con Ernst Jünger”	28 de febreiro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Viaxeiros en España”	7 de marzo de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Rafael Dieste”	14 de marzo de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un escritor esquecido”	28 de marzo de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Gratitude”	4 de abril de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Helena, para non esquecer”	11 de abril de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A biografía do doutor Johnson”	18 de abril de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Updike”	25 de abril de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Mergullarse no misterio”	2 de maio de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A crónica de Bernáldez”	9 de maio de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Literatura sobre literatura”	23 de maio de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha novela de Hammett”	30 de maio de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha chamada de atención”	6 de xuño de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un escritor plácido”	22 de xuño de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Evelyn Waugh”	27 de xuño de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un personaxe”	7 de xullo de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os mitos”	21 de xullo de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro triste”	25 de xullo de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os consellos dun mestre”	1 de agosto de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un Balzac doméstico”	8 de agosto de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Imaxinar feliz a Dostoievski”	15 de agosto de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Antero”	22 de agosto de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“De novo, Hemingway”	29 de agosto de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Zenobia”	5 de setembro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os soños de Caro Baroja”	12 de setembro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O premio”	19 de setembro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Nina Berberova”	3 de outubro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“As razóns dun premio”	10 de outubro de 1991	A ledicia de ler

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Marguerite”	17 de outubro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Miles Davis”	24 de outubro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Máis alá do límite”	31 de outubro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Ovidio”	7 de novembro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Isabel e Essex”	21 de novembro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Presenzas”	28 de novembro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Torres Queiruga”	5 de decembro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cervantes, de novo”	12 de decembro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O eco dos cantos antigos”	19 de decembro de 1991	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“A polémica sobre Paul de Man”	2 de xaneiro de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha biografía”	9 de xaneiro de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sobre teatro”	16 de xaneiro de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Aquela furia”	30 de xaneiro de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“O poeta e as novicias”	6 de febreiro de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Tradutor”	27 de febreiro de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Pasternak”	12 de marzo de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Childe Byron”	19 de marzo de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Enrique Sordo”	26 de marzo de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un mito”	16 de abril de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Novelistas”	23 de abril de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Nélida Piñón”	30 de abril de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Juan de la Cruz”	7 de maio de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un galego de fóra”	14 de maio de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“De teatro”	21 de maio de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Punto”	4 de xuño de 1992	A ledicia de ler
<i>La Voz de Galicia</i>	“Arte da tertulia”	30 de abril de 1982	Ao marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A nova cultura”	2 de maio de 1982	Ao marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“María Blanchard”	5 de maio de 1982	Ao marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Viaxar en tren”	8 de maio de 1982	Ao marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os cantonales”	11 de maio de 1982	Ao marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Falar mal”	15 de maio de 1982	Ao marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Con Josep Pla”	29 de maio de 1982	Ao marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“En favor da vida”	1 de xuño de 1982	Ao marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha moza en Aquisgrán”	7 de setembro de 1982	Ao marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha rapaza que parecía un galo”	18 de setembro de 1982	Ao marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Ingrid Bergman”	28 de setembro de 1982	Ao marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha psicóloga de cans”	4 de outubro de 1982	Ao marxe

7. Anexos

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Lecturas de verán”	30 de xullo de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O pintor Solana”	1 de agosto de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Tronchapinos”	2 de agosto de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O demo”	3 de agosto de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Lénutchka”	4 de agosto de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Copenhague”	9 de agosto de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Henry Fonda”	19 de setembro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sobre gastronomía”	12 de outubro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Libros de cociña”	13 de outubro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Liberais do XIX”	26 de outubro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Alerxia ao século XX”	30 de outubro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Resposta”	6 de novembro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Ruperto de Nola”	8 de novembro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os imposibles”	13 de novembro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os nosos milagres”	15 de novembro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Evocacións”	19 de novembro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os ordenadores”	23 de novembro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Fantasmas invisibles”	1 de decembro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha silla que obedece”	8 de decembro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os homes”	15 de decembro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sobre o mar”	17 de decembro de 1982	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os accidentes”	6 de xaneiro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Mercancías do ceo”	7 de xaneiro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O ceo e os escritores”	17 de xaneiro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha singularidade excitante”	19 de xaneiro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os insultos”	23 de xaneiro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha pintada”	26 de xaneiro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O cimborrio da catedral de Ourense”	3 de febreiro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Arturo Baltar”	6 de febreiro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A boa xente”	13 de febreiro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A burocracia”	18 de febreiro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os artistas”	24 de febreiro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha palabra fea”	2 de marzo de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O purismo e outras cousas”	8 de marzo de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os verdugos de Koetsler”	11 de marzo de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sobre Sartre”	17 de marzo de 1983	Á marxe

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	"No centenario de Marx"	19 de marzo de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"A solidaridade"	24 de marzo de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Os cans"	26 de marzo de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"O minueto dos poetas"	6 de abril de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Sobre os tradutores"	9 de abril de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Un soño"	15 de abril de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Do lado de aquí"	18 de abril de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Aquelas revolucionarias"	23 de abril de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"A Biblia en verso"	24 de abril de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Historia dun dente"	7 de maio de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Mozas rachadas"	22 de maio de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Viaxe a Suiza (I)"	2 de xuño de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Viaxe a Suiza (II)"	4 de xuño de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Unha ponte de madeira"	15 de xuño de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Xornadas en Zurich"	16 de xuño de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"O mago"	24 de xuño de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"As flores do poeta"	25 de xuño de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Os poetastros"	7 de xullo de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Os mentiráns"	8 de xullo de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Evtuchenko"	29 de xullo de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"A vida dun home"	7 de agosto de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Os piratas"	8 de agosto de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"As cousas inútiles"	15 de agosto de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Unha bruxa"	18 de agosto de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Unha hecatombe"	25 de agosto de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"A Tregua de Deus"	27 de agosto de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Kilen"	1 de setembro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"O diñeiro e os negocios"	3 de setembro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"De satélites e de burros"	8 de setembro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"O ábaco"	14 de setembro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"A escaleira de Raskólnikov"	21 de setembro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Tania Sabicheba"	28 de setembro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Tres desastrados"	3 de outubro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Cavar tumbas"	13 de outubro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Polos de catro patas"	18 de outubro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"A palabra home"	29 de outubro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	"Nun parque de Berlín"	30 de outubro de 1983	Á marxe

7. Anexos

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os xigantes”	11 de novembro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Moncho Borrajo”	22 de novembro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os escritores”	25 de novembro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha tristeza no corazón”	27 de novembro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha mancha espesa”	15 de decembro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Xuicio de Deus”	17 de decembro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O temporal”	23 de decembro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha aventura”	24 de decembro de 1983	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha nova casa”	6 de xaneiro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Aires de Viena”	11 de xaneiro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O tempo dos burros”	19 de xaneiro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sobre a cultura”	23 de xaneiro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“De gafes”	27 de xaneiro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Divagación moral”	30 de xaneiro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os fantasmas”	1 de febreiro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha visión”	3 de febreiro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Vinteseite sabores”	11 de febreiro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O viño”	12 de febreiro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Ler ó revés”	26 de febreiro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A autoridade”	1 de marzo de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Optimismo”	8 de marzo de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Perder o tempo”	9 de marzo de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Julio V. Gimeno”	17 de marzo de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Señas de identidade”	18 de marzo de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un pobre porco”	23 de marzo de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O pecado e a virtude”	26 de marzo de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“De Noriega”	10 de abril de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sin pasaporte”	15 de abril de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cézanne”	20 de abril de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O cuco”	22 de abril de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha pistola”	2 de maio de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“De guante branco”	3 de maio de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O pobre Guido”	25 de maio de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“As admiracións”	28 de maio de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Vivir e conducir”	7 de xuño de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Racismo”	18 de xuño de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Don Edgardo”	22 de xuño de 1984	Á marxe

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un corazón desbordado”	11 de xullo de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os carpinteiros”	13 de xullo de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Burocracia”	14 de xullo de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Certificado de penais”	16 de xullo de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Menos que una cámara”	4 de agosto de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A basura e as furnas”	6 de agosto de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Divorciarse”	7 de agosto de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un coello feliz”	21 de agosto de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Nun restaurante”	23 de agosto de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os suecos e as chaves”	28 de agosto de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A festa dos cangrexos”	30 de agosto de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O perigo de comer”	5 de setembro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O fino oído dun can”	8 de setembro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Zonas libres”	13 de setembro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Poderosa”	4 de outubro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O señor do bikini”	8 de outubro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O can”	17 de outubro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O señor fiscal”	18 de outubro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os insultos”	24 de outubro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha antipatía”	30 de outubro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Desorde”	10 de novembro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Por un fio”	15 de novembro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Uns ollos”	29 de novembro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un amigo”	2 de decembro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A verdade”	12 de decembro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un portugués”	17 de decembro de 1984	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Palabras na area”	19 de xaneiro de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Manolo Prego”	26 de xaneiro de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A propósito do cañón”	2 de febreiro de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Dous artistas”	7 de febreiro de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O mellor do mundo”	9 de febreiro de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O gato”	17 de febreiro de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Orden alfabético”	20 de febreiro de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha señora sabia”	4 de marzo de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un conflito”	7 de marzo de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un título”	14 de marzo de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha pincelada”	17 de marzo de 1985	Á marxe

7. Anexos

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un corredor”	24 de marzo de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Pudor”	26 de marzo de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Palabras alleas”	7 de abril de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha donicela”	11 de abril de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Mil pesetas”	2 de maio de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un músico”	8 de maio de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Aquel saxo”	29 de maio de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un infeliz”	6 de xuño de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha toupeira”	8 de xuño de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os gatos”	22 de xuño de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Falar alto”	24 de xuño de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Enamorados”	26 de agosto de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unhas cabinas”	28 de agosto de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un profesor”	12 de setembro de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un pazo”	14 de setembro de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A risa duns vellos”	26 de setembro de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un drama”	3 de outubro de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Nova cultura”	9 de decembro de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un metro”	11 de decembro de 1985	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cando os cans ouvean”	30 de xaneiro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un médico”	1 de febreiro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“No ascensor”	15 de febreiro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Uns ovos raros”	17 de febreiro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cotilleo”	5 de marzo de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Falar do corpo”	7 de marzo de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A selva”	13 de marzo de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Olof Palme”	16 de marzo de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un adiviño”	22 de marzo de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Amor sen esforzo”	29 de agosto de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Prohibido no corazón”	2 de setembro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Recordo de Leningrado”	24 de setembro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Valle-Inclán e os besugos”	26 de setembro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha cornetada”	16 de outubro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Don Baltasar”	20 de outubro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“W. Soyinka”	24 de outubro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Ruy Cinatti”	3 de novembro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha cornetada”	16 de outubro de 1986	Á marxe

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Escribir con ordenador”	8 de novembro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cuestión de estética”	11 de novembro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Rarezas de artista”	19 de novembro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cousas de comer”	23 de novembro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha trastada inocente”	1 de decembro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Viaxar de noite”	6 de decembro de 1986	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Conductora censurada”	10 de setembro de 1987	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Obsequio de amigo”	12 de setembro de 1987	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un mundo de imaxes”	1 de outubro de 1987	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A popularidade de Tierno”	4 de outubro de 1987	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Interrogatorio”	28 de abril de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Lección de Antropoloxía”	30 de abril de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha vella roñosa”	11 de maio de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un sonido de natureza indefinida”	16 de maio de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Denuncia”	27 de maio de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Liberación sexual”	2 de xuño de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Abrazar as árbores”	18 de setembro de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Emisora pirata”	20 de setembro de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Culpable”	15 de outubro de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Médicos ignorantes”	16 de outubro de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un ordenador para ordenar libros”	21 de outubro de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha ventaxa”	23 de outubro de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Por que lle chaman así”	9 de novembro de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un home seguro”	11 de novembro de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Ser primeiro”	19 de novembro de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O pobre Bobi”	4 de decembro de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os paxaros e o trigo”	10 de decembro de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O diñeiro propio”	16 de decembro de 1988	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Para curar un mal”	14 de xaneiro de 1989	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os paxariños de Isabel”	25 de xaneiro de 1989	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Pasatempo”	24 de febreiro de 1989	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha paradoxa”	26 de febreiro de 1989	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Escoitar as confesións”	12 de maio de 1989	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Falar claro”	22 de setembro de 1989	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Ser o Papa”	24 de setembro de 1989	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un espello”	24 de novembro de 1989	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un amigo ruso”	26 de novembro de 1989	Á marxe

7. Anexos

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Don Braulio”	30 de novembro de 1989	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Desde arriba”	6 de decembro de 1989	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Outra vez don Braulio”	8 de decembro de 1989	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha denuncia”	15 de decembro de 1989	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Paradoxas”	11 de xaneiro de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cuestións Triviais”	13 de xaneiro de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un burro abandonado”	7 de febreiro de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Moitos testigos”	8 de febreiro de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Mirar arredor”	11 de febreiro de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Parábola”	14 de febreiro de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha mercancia calquera”	22 de febreiro de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“No medio dunha estrada”	25 de febreiro de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un pintor”	10 de marzo de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Xente furiosa”	12 de marzo de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Ritos da solemnidade”	13 de marzo de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Pelexa absurda”	15 de marzo de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Pois tamén era así”	27 de marzo de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un hipócrita”	17 de maio de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Dos que din ‘impacto’”	20 de maio de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un escultor”	23 de maio de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O símbolo da traxedia”	26 de maio de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cinco séculos”	23 de xuño de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Julio Gimeno”	27 de xuño de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un espía”	3 de xullo de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Mozas”	5 de xullo de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un incendio”	7 de xullo de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Premiado”	10 de xullo de 1990	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un canalla”	2 de xaneiro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Toda a paciencia do mundo”	8 de xaneiro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Absurdo”	12 de xaneiro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O tren”	22 de xaneiro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un ramiño de grelos”	27 de xaneiro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O dono do circo”	1 de febreiro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Carta a un rapaz inocente”	8 de febreiro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Historias do inferno”	13 de febreiro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“No propio corpiño”	18 de febreiro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha estatua”	25 de febreiro de 1991	Á marxe

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un segundo dramático”	6 de marzo de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un empuxón definitivo”	11 de marzo de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cereixas”	15 de marzo de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sembra”	18 de marzo de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Pasar medo”	20 de marzo de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha comunión”	11 de abril de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Consecuencias”	14 de abril de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un carpinteiro”	17 de abril de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Dificultades coas palabras”	25 de abril de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Aviadores”	9 de maio de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Leonardo, o saltapaletas”	10 de maio de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Decepción”	14 de maio de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Rosita, a filla do demo”	16 de maio de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un fatón”	20 de maio de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha morte”	23 de maio de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Monstros”	27 de maio de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un detalle”	5 de xuño de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Os pantalóns dos abades”	9 de xuño de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un precio”	13 de xuño de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un aristócrata”	16 de xuño de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Non ter mozo”	19 de xuño de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Con florete”	22 de xuño de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un sombreiro”	25 de xuño de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un romántico”	29 de xuño de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O descanso”	3 de xullo de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Trabucaire”	7 de xullo de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Empanada”	13 de xullo de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Outro cura”	17 de xullo de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Philip”	21 de xullo de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un home con teimas”	26 de xullo de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha corrida”	30 de xullo de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A verdade na historia”	4 de agosto de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Trabucaire”	5 de agosto de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Fea e mala”	8 de agosto de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Portugueses”	11 de agosto de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Don Honorio”	14 de setembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O Picamoca e outros”	19 de setembro de 1991	Á marxe

7. Anexos

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“O Chino-Xaponés”	25 de setembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A volta do Mangante”	28 de setembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cuestións de xeografía”	27 de outubro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Mediocres”	30 de outubro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cortesía”	3 de novembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha presadiña de area”	5 de novembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Dous listos”	11 de novembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un horto”	15 de novembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Calceta”	22 de novembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“¡Hai que atacar!”	4 de decembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha discusión”	8 de decembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Simpatía”	12 de decembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Don Pío”	17 de decembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cascarrabias ou chinche”	24 de decembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Perseverante”	27 de decembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un home de orde”	4 de decembro de 1991	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Alma grande”	2 de xaneiro de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sufrir”	13 de xaneiro de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Leite e racionalidade”	21 de xaneiro de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Trasplantes”	23 de xaneiro de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A verdade”	28 de xaneiro de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Libertade”	31 de xaneiro de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Normalidade”	5 de febreiro de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un profesor corrupto”	8 de febreiro de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O foro”	12 de febreiro de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un libro perigoso”	17 de febreiro de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un profesor mentiroso”	25 de febreiro de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Dificultades”	2 de marzo de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Corazón enamorado”	9 de marzo de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Comendo pasteis”	17 de marzo de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Terrorífico”	23 de marzo de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O populacho”	27 de marzo de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Solitario”	4 de abril de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“O raio de Mussolini”	10 de abril de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Tres homes”	21 de abril de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“Coloquios”	9 de maio de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“A toupeira”	13 de maio de 1992	Á marxe

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>La Voz de Galicia</i>	“Un país civilizado”	4 de xuño de 1992	Á marxe
<i>La Voz de Galicia</i>	“As dúas caras de todos”	3 de maio de 1983	
<i>La Voz de Galicia</i>	“Carta aberta a un político galego” XXV Premio de Periodismo Fernández Latorre 1983	25 de xullo de 1983	
<i>La Voz de Galicia</i>	“Uns porcos diferentes”	9 de novembro de 1983	
<i>La Voz de Galicia</i>	“Carta a unha amiga catalana”	5 de novembro de 1986	
<i>La Voz de Galicia</i>	“Tanta actividade...”	11 de xuño de 1987	
<i>La Voz de Galicia</i>	“O Libano como modelo para os suecos”	12 de agosto de 1987	
<i>La Voz de Galicia</i>	“Poetas e lectores”	17 de agosto de 1987	
<i>La Voz de Galicia</i>	“Unha alegría para Otero”	6 de marzo de 1988	
<i>La Voz de Galicia</i>	“Pasternak”	4 de xuño de 1987	Día a día
<i>La Voz de Galicia</i>	“Novela corta, novela longa”	18 de xuño de 1987	Día a día
<i>La Voz de Galicia</i>	“Crispación”	14 de xullo de 1987	Día a día
<i>La Voz de Galicia</i>	“Dominguez Álvarez”	18 de xullo de 1987	Día a día
<i>La Voz de Galicia</i>	“Congreso en Verines”	26 de setembro de 1987	Día a día
<i>La Voz de Galicia</i>	“O diario de Antón Tovar”	17 de setembro de 1987	A biblioteca
<i>La Voz de Galicia</i>	“Máis alá de Francia”	22 de outubro de 1987	A tertulia
<i>La Voz de Galicia</i>	“Despois de Estrasburgo”	12 de novembro de 1987	A tertulia
<i>La Voz de Galicia</i>	“Sobre a utilidade”	26 de novembro de 1987	A tertulia
<i>La Voz de Galicia</i>	“Cuestións opinables”	17 de decembro de 1987	A tertulia
<i>La Voz de Galicia</i>	“A propósito de Albert Camus”	7 de xaneiro de 1988	A tertulia
<i>La Voz de Galicia</i>	“A Escaleira de Raskólnikov”	21 de xaneiro de 1988	A tertulia
<i>La Voz de Galicia</i>	“Eloy Luis André”	4 de febreiro de 1988	A tertulia
<i>La Voz de Galicia</i>	“A sabiduría dos altavoces”	10 de marzo de 1988	A tertulia
<i>La Voz de Galicia</i>	“Anthelme Brillat-Savarin”	14 de abril de 1988	A tertulia
<i>La Voz de Galicia</i>	“Valente”	5 de maio de 1988	A tertulia
<i>El País</i>	“La decisión del emperador”	31 de decembro de 1985	
<i>El País</i>	“Hasta el último rayo de luz”	30 de xaneiro de 1986	
<i>El País</i>	“La comedia humana”	22 de setembro de 1987	
<i>El País</i>	“Una bomba en el fin del mundo”	31 de decembro de 1987	
<i>El País</i>	“¿Colonia o champú?”	30 de maio de 1988	
<i>El País</i>	“Cuestión de nombre”	9 de xuño de 1988	
<i>El País</i>	“Una historia de amor”	15 de outubro de 1997	
<i>El País</i>	“Un amante de lo estrafalario”	28 de xaneiro de 1999	
<i>El Mundo</i>	“El escritor y su personaje. Los años noventa”	17 de xaneiro de 2002	

Xornal	Título da colaboración	Data de publicación	Sección
<i>El País</i>	“El gallego que quería ser querido”	21 de xaneiro de 2002	

7.2 GRÁFICOS

Nas seguintes páxinas, ofrecemos gráficos das colaboracións publicadas por Carlos Casares entre o 8 de marzo de 1968 e o 4 de xuño de 1992.

En primeiro lugar, inserimos gráficos totais dos xornais nos que se publicaron as colaboracións casarianas (gráfico 1), de todas as seccións casarianas (gráfico 2), das seccións de *La Región* (gráfico 3), e das seccións de *La Voz de Galicia* (gráfico 4).

En segundo lugar, achegamos gráficos parciais que permiten observar o incremento ou descenso das colaboracións de cada sección, dependendo do ano estudado.

Reparamos nas seccións nas que se publicaron as colaboracións de Casares en *La Región* no ano 1972 (gráfico 5) e no ano 1973 (gráfico 6); as seccións das colaboracións casarianas en *La Voz de Galicia* en 1982 (gráfico 7), en 1983 (gráfico 8), en 1984 (gráfico 9), en 1985 (gráfico 10) e en 1986 (gráfico 11); os xornais e seccións nas que se publicaron as colaboracións de Casares durante 1987 (gráfico 12) e durante 1988 (gráfico 13); e as seccións das colaboracións casarianas en *La Voz de Galicia* en 1990 (gráfico 14), en 1991 (gráfico 15) e en 1992 (gráfico 16).

Gráfico 1.

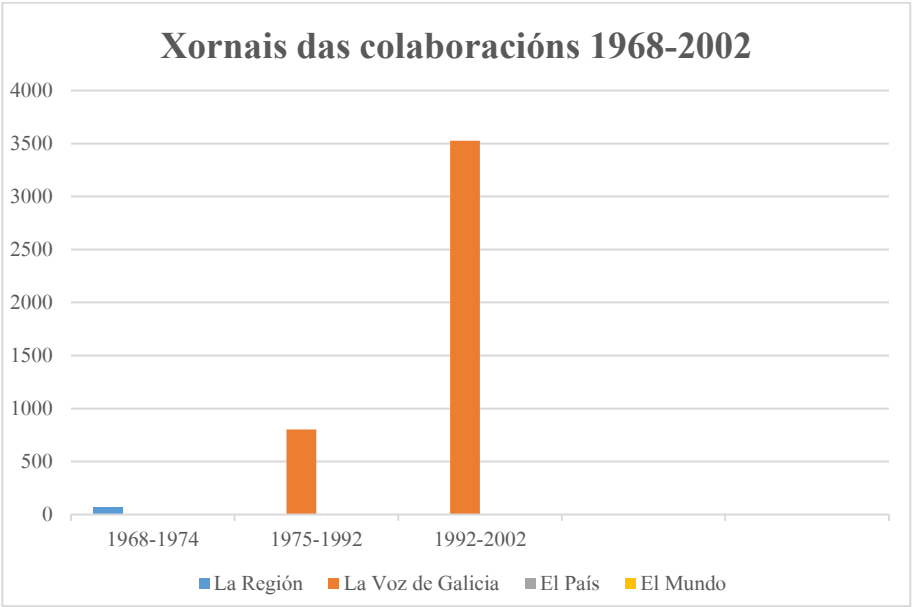

Gráfico 2.

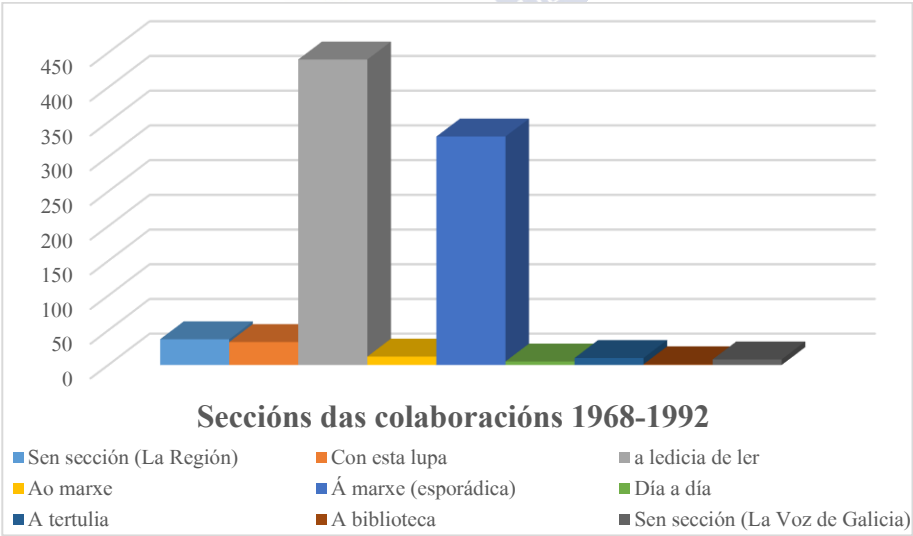

Gráfico 3.

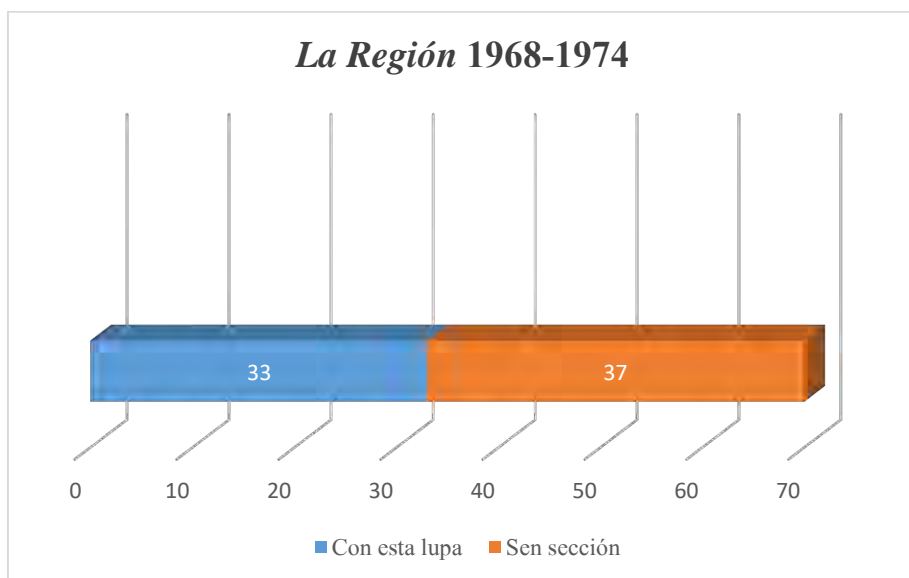

Gráfico 4.

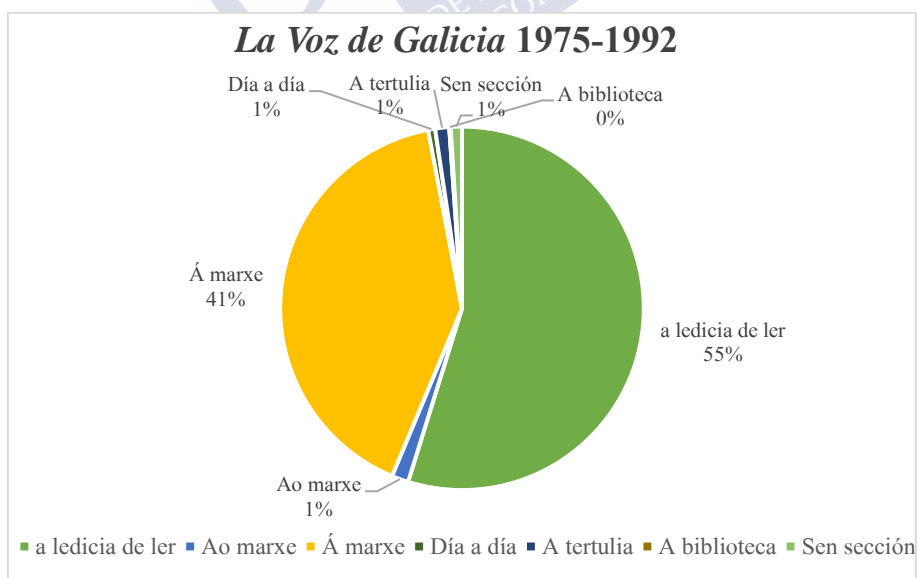

Gráfico 5.

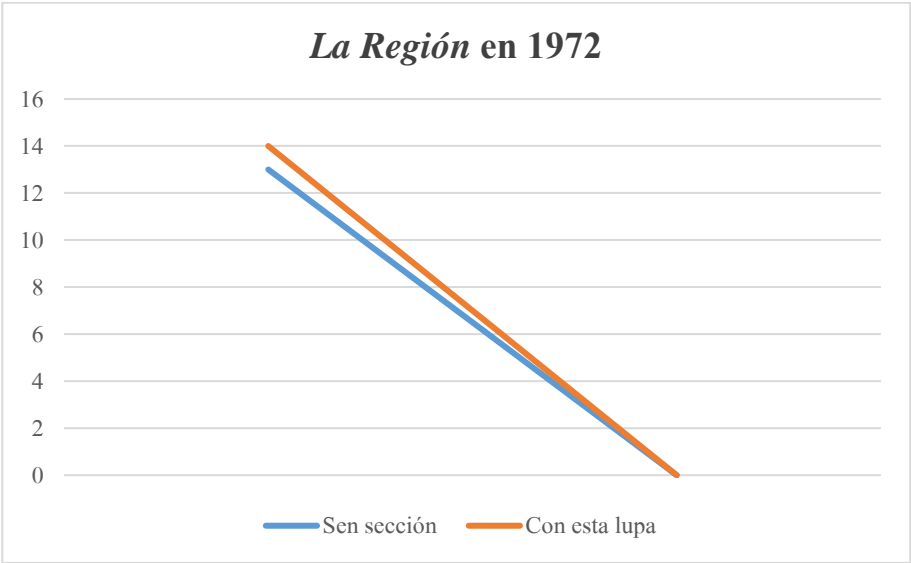

Gráfico 6.

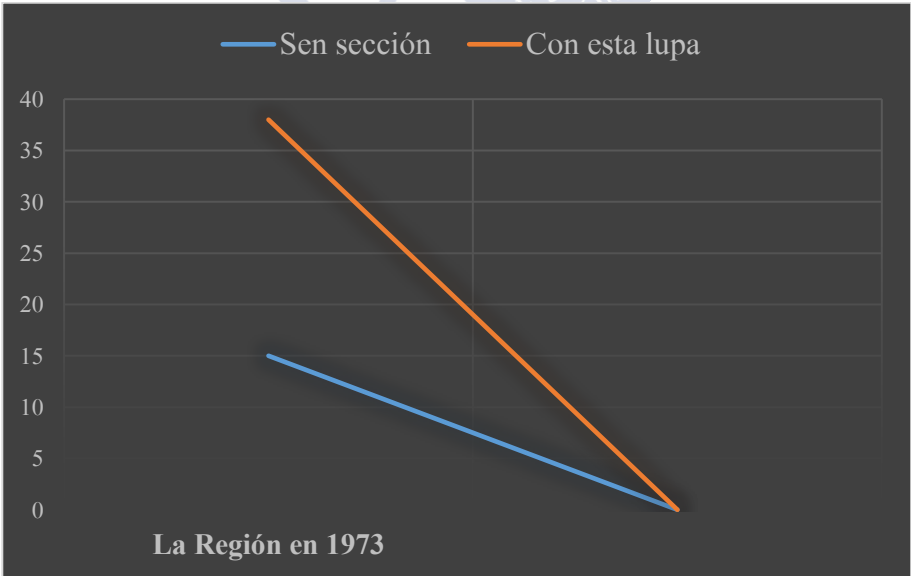

Gráfico 7.

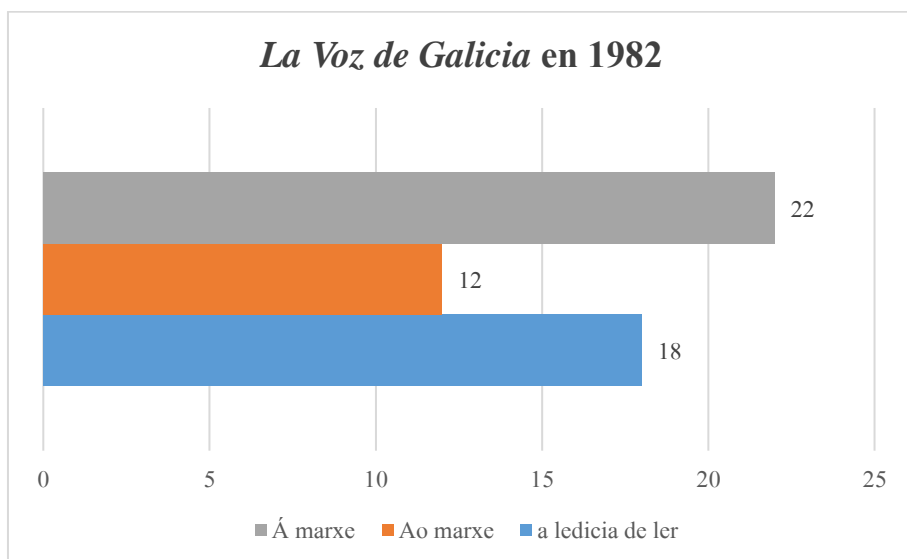

Gráfico 8

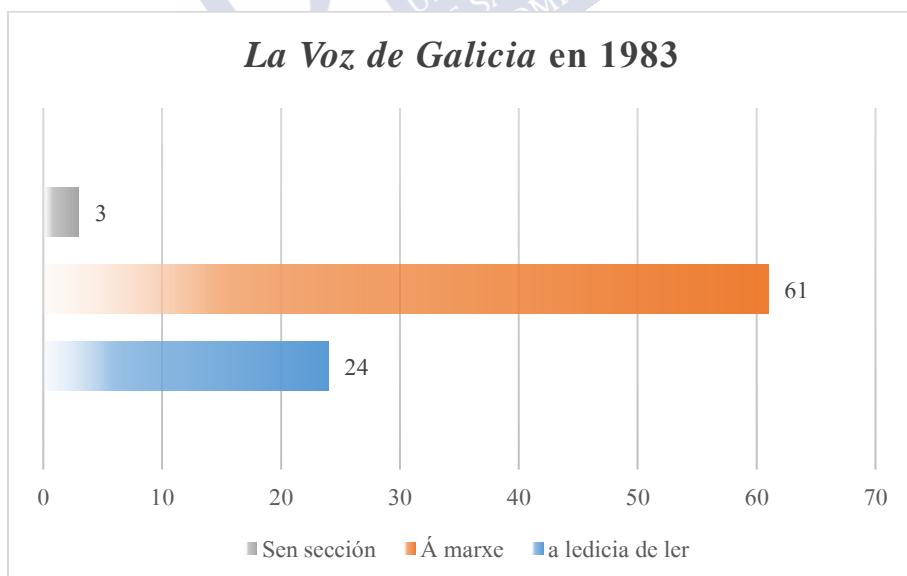

Gráfico 9.

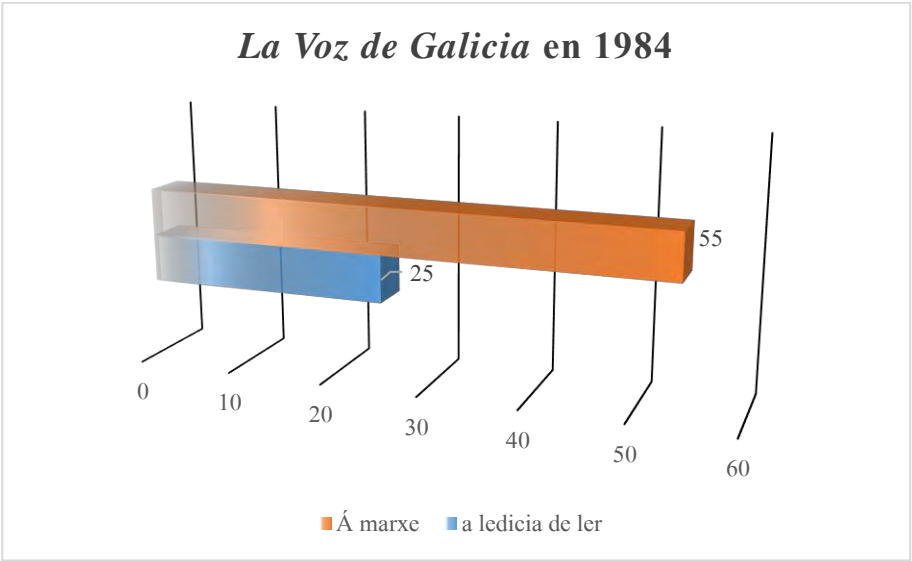

Gráfico 10.

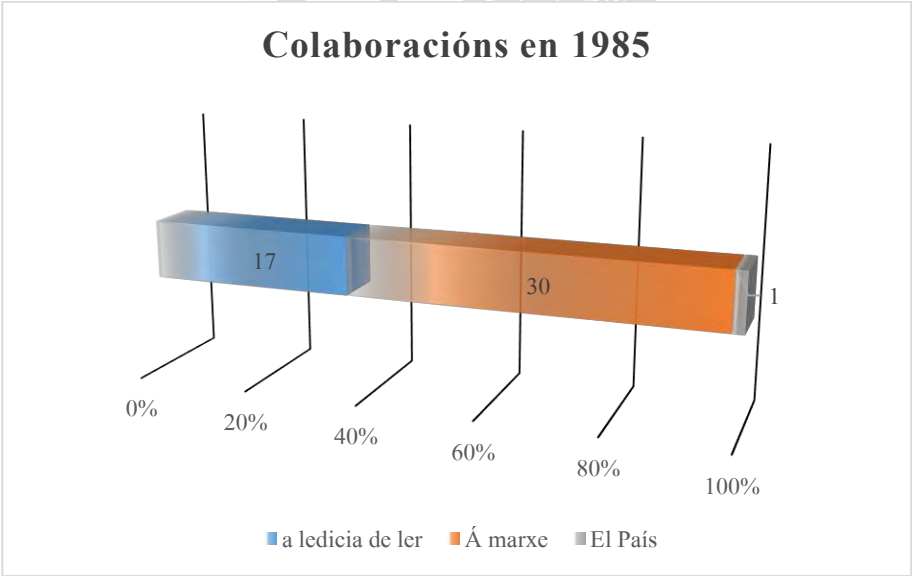

Gráfico 11.

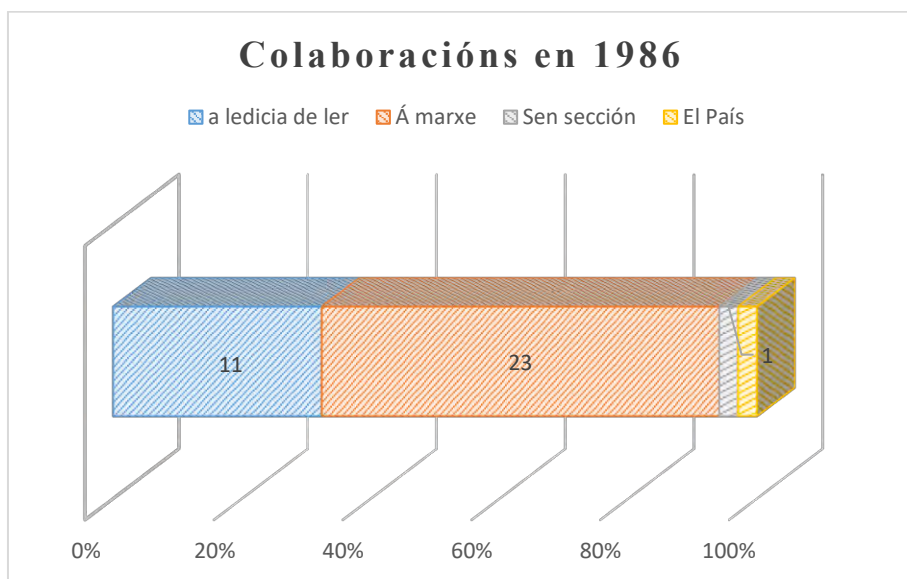

Gráfico 12.

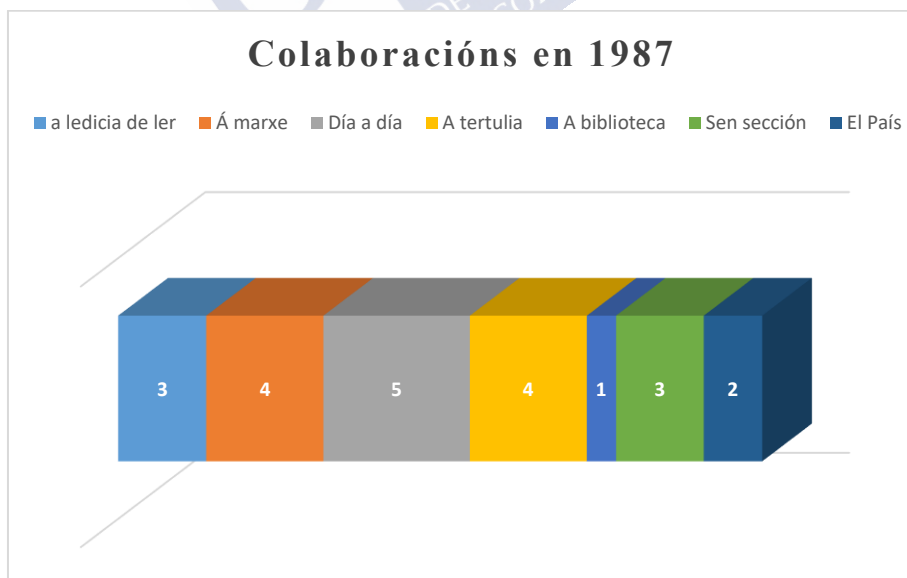

Gráfico 13.

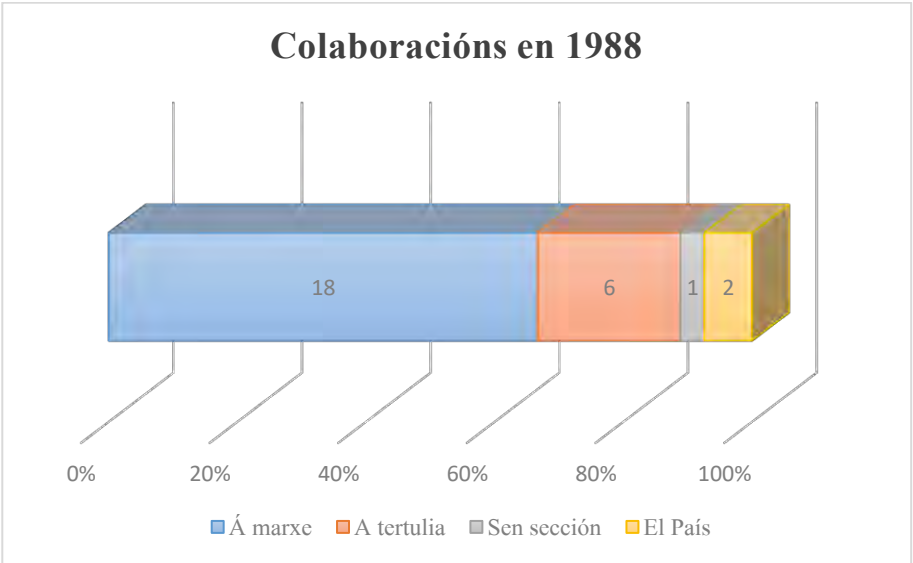

Gráfico 14.

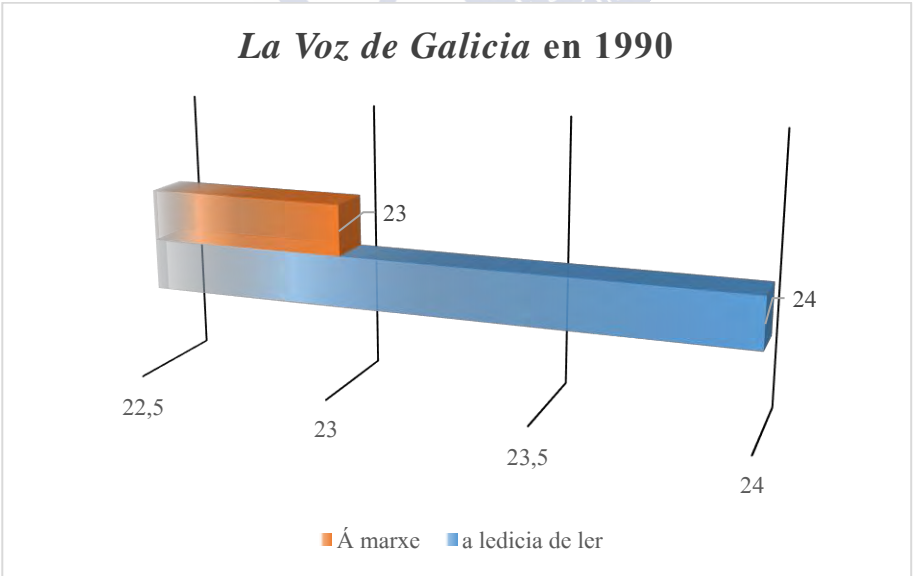

Gráfico 15.

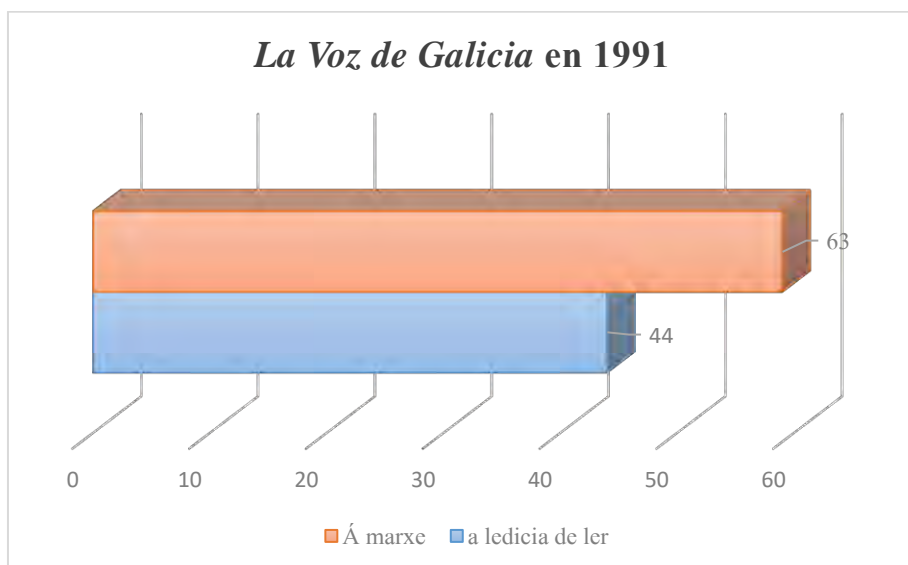

Gráfico 16.

